

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4.

KAPOSVÁR
2016

A kiadvány megjelenését támogatta – *Sponsored by:*

The National Cultural Fund (of Hungary)

Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – *Municipality of Kaposvár*

Szerkesztő – *Editor:*
JUHÁSZ MAGDOLNA

Szerkesztőbizottság – *Editorial Board:*
ÁBRAHÁM LEVENTE, HONTI SZILVIA, HORVÁTH SZILVIA, GÉGER MELINDA, JUHÁSZ MAGDOLNA

Technikai szerkesztő és borítóterv – *Technical Editor and Cover Designer:*
MATUCZA FERENC, ÓSZI ÁDÁM

A tanulmányokat lektorálták – *Lectors:*
ÁBRAHÁM LEVENTE, BALOGH CSILLA, HORVÁTH SZILVIA, JUHÁSZ MAGDOLNA, KNÉZY JUDIT,
PLESZNIVY EDIT, SZALONTAI CSABA, VIDA TIVADAR

Fordítások – *Translations:*
ÁBRAHÁM LEVENTE és a SZERZŐK

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel,
nem sokszorosítható és nem tárolható adathordozó rendszerben
a kiadó írásos engedélye nélkül!

*Neither this publication nor any part of it may be reproduced in any form or distributed
without the prior written permission of publisher!*

HU ISSN: 2064-1966

Kiadó – *Published by:*
RIPPL-RÓNAI MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

Felelős kiadó – *Responsible Publisher:*
DR. ÁBRAHÁM LEVENTE megyeimúzeum-igazgató

Nyomdai munkák – *Printed by:*
Pethő Nyomda Kft., Kaposvár

A borítón – *Front cover:*
Római kori halomsír a Deseda-erdőben / *Roman Tumulus in the Forest Deseda*

Tartalom / Contents

GYÖRGYÖVICS KATALIN és KATONA ORSOLYA:

- Mennyiben pontosíthatja a georadaros vizsgálat a homokterületek geomorfológiai kutatásának eredményeit? Komplex tanulmány egy belső-somogyi homokbuckán 5
Can georadar surveying contribute to clarifying aeolian research results?
Complex study on a sand dune in Inner Somogy, Hungary

KEVEY BALÁZS és TÓTH ISTVÁN ZSOLT:

- Égerlápok a Tengelici-homokvidéken (*Carici elongatae-Alnetum glutinosae* W. KOCH 1926) 13
Alder swamps in the Tengelic Sand Ridge

KEVEY BALÁZS:

- A Harkány-Nagynyáradi-sík zárt lösztölgyesei
(*Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008) 31
Closed pedunculate oak forest on loess in the Harkány-Nagynyárád plain
(*Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008)

DOMOKOS TAMÁS és DOMOKOS ÉVA:

- Kárpát-medencei adatok a *Laciniaria plicata* (DRAPARNAUD, 1801) és az *Alinda biplicata* (MONTAGU, 1803) héjalaktanához, annak klímfüggéséhez (MOLLUSCA, CLAUSILIIDAE) 57
Data on the shell morphology of the Laciniaria plicata and the Alinda biplicata as well as theirs macroclimate dependence in the Carpathian Basin

ÁBRAHÁM LEVENTE:

- Nagylepke fauna felmérése a Baláta-tó Természetvédelmi Területen
(*Lepidoptera: Macrolepidoptera*) 69
Large butterfly and moth fauna survey of the Lake Baláta Nature Reserve
(*Lepidoptera: Macrolepidoptera*)

PURGER J. JENŐ:

- Adatok Somogy megye kisemlős fajainak elterjedéséhez, gyöngybagoly
Tyto alba (SCOPOLI, 1769) köpetek vizsgálata alapján 91
Data to the knowledge of small mammal fauna of Somogy county (Hungary), based on Barn Owl Tyto alba (Scopoli, 1769) pellet analysis

BONDÁR MÁRIA:

- A késő rézkori fémművesség emlékei a Kis-Balaton területén és tágabb térségében 109
The Late Copper Age relics of metalwork in the Little Balaton and surrounding area

CSIZMADIA GÁBOR és NÉMETH PÉTER GERGELY:

- Római kori halomsírok Somogy megyében 117
Roman Tumuli in County Somogy

HARAG MÁTYÁS:

- A csoma-újtelepi késő avar kori temetőrészlet 167
The cemetery of the Late Avar Age in Csoma-Újtelep

MAGYAR KÁLMÁN:

- Beszámoló a Fonyód 150 éves présház (homokbánya) és a Sándor utca 26. területén folytatott 10–11. századi temetők sírjainak leletmentéséről 181
Report on excavations of cemeteries from the 10-11th century centered in Fonyód, near the 150 years-old press-house and at Sándor str. 26

ARADI CSILLA:

- Újabb adalékok az ún. „corona latina” datálásának problematikájához 203
New information to the problematic dating of the so called “corona latina”

BOGNÁR KATALIN:	
Vaseszközlelet Balatonőszöd középkori településéről	221
<i>Iron tool deposit in the arpadian age settlement of Balatonőszöd</i>	
MOLNÁR ISTVÁN:	
Török-kori temetőrészlet Kaposváron	235
<i>Turkish era cemetery in the vicinity of Kaposvár</i>	
HONTI SZILVIA, ARADI CSILLA, BALOGH CSILLA, GYÖRGY LÁSZLÓ, KÖLTŐ LÁSZLÓ, MOLNÁR ISTVÁN, NÉMETH PÉTER GERGELY, SKRIBA-NAGY MÓNICA, SOMOGYI KRISZTINA és TOKAI ZITA MÁRIA:	
Régészeti feltárások Somogy megyében 2012–2015	247
<i>Archaeological research in Somogy county between 2012-2015</i>	
Lanszkiné Széles Gabriella:	
Gölle, Kisgyalán, Fonó és Büssü települések kulturális élete a 20. században	287
<i>Cultural life of villages Gölle, Kisgyalán, Fonó and Büssü (Hungary) in twentieth century</i>	
GÁSPÁR FERENC:	
Megtalált évek: a kaposvári kórház története 1849–1870 között	311
<i>Years found: the history of the Hospital of Kaposvár between 1849–1870</i>	
HAUPTMAN GYÖNGYI:	
„... a harctéren voltam az első világháborúban 1918. november 18-ig”	
A Nagy Háború – egy élettörténet fordulópontja	339
„...I was in the battlefield in the First World War until 18 November”	
<i>The Great War as a turning point in a life history</i>	
LANSZKINÉ SZÉLES GABRIELLA:	
Cséplő József és Fekete István levelezése. Forrásközlés	351
<i>Correspondence of István Fekete and József Cséplő</i>	
SÁNTA GÁBOR:	
Zalavári túskevár	379
<i>Zalavári túskevár</i>	
HORVÁTH JÁNOS:	
Rippl-Rónai múzsái, híres kertjei, elveszett festményei és egy rejtélyes hamisítási ügy	387
<i>Rippl-Rónai muses, famous gardens, lost paintings and a mysterious forgery case</i>	
GÁSPÁR FERENC:	
Viharfelhők a Róma villa felett. A Rippl-Rónai hagyaték utóélete	407
<i>Storm clouds above the “Róma Villa”. The afterlife of the Rippl-Rónai legacy</i>	
ALBERTINI BÉLA:	
Egy Petzval-vitáról	421
<i>About Petzval Debate</i>	
GYENES ZSOLT:	
Néhány új struktúra és megoldás az audio-vizuális művészetben	427
<i>Some new structures, solutions in audio-visual arts</i>	

Mennyiben pontosíthatja a georadaros vizsgálat a homokterületek geomorfológiai kutatásának eredményeit?

Komplex tanulmány egy belső-somogyi homokbuckán

GYÖRGYÖVICS KATALIN és KATONA ORSOLYA

H-7461 Kaposvár, Váci Mihály utca 40.,

e-mail: katalingy87@gmail.com, katonaorsolyag@gmail.com

GYÖRGYÖVICS, K. & KATONA, O.: *Can georadar surveying contribute to clarifying aeolian research results? Complex study on a sand dune in Inner Somogy, Hungary.*

Abstract: A complex geomorphological research was carried out on an aeolian sand dune in Inner Somogy, Hungary. Sedimentological analysis showed three layers of sediment composed of sand with differing characteristics (Györgyövcics et al., 2014) which suggested at least 3 aeolian phases in the region. OSL dating of samples from the same boreholes confirmed these periods and determined that sand was deposited during the Late Glacial, the Dryases and Boreal phase (Kiss et al. 2012). However, carrying out a GPR survey revealed much more detailed structure of the particular dune. Comparing research results and applying GPR profiling in the early stages of geomorphological investigation could help choosing the OSL sampling points and depths resulting in a more precise study.

Keywords: GPR, stratigraphy, aeolian sediments, landscape development

Bevezetés

A homokterületek vizsgálatával a mérsékelt övben, így a Kárpát-medencében is jól kimutatható az éghajlat változása akár több tízezer évre visszamenőleg is. Az üledék kötetlen jellegéből, vagyis a homok tulajdonságaiból adódik, hogy a klíma legtöbb elemének változásaira rendkívül érzékeny: meleg, csapadékszegény időszakban könnyen átalakul a felszín, hűvös, de csapadékosabb periódusokban kisebb változások, módosulások történnek, míg nedves, csapadékos éghajlaton stabilizálódnak az eolikus formák és más folyamatok, mint a felszíni leöblítés és a mocsarakban történő finom por ülepedése válnak jellemzővé. A más-más klimatikus szakaszokban mutatott, jól leírható változás teszi ideális klimatikus kutatási területté ezeket a vidékeket. Azonban mivel a felszín átalakulása különböző mértékű az eltérő klímájú periódusokban, és gyakran az emberi tevékenység is kisebb-nagyobb módosításokat indukál, a változások utólagos rekonstrukciójához, a teljes felszínfejlődés részletes megismeréséhez interdiszciplinális kutatásra, vagyis több módszer együttes használatára van szükség.

A Dunántúl délnyugati részén fekvő Belső-Somogyot 5–12 méter vastag futóhomok borítja (MAROSI 1970), melynek vizsgálatával megismerhető hazánk legcsapadékosabb homokterületének fejlődéstörténete. A kistáján a pannon rétegekből álló alapra az Ős-Duna épített hordalékküppöt (ÁDÁM et al. 1981), melynek anyagát a szél átdolgozta a würm során (PÉCSI 1962, MAROSI 1970, LÓKI 1981). Azonban az újabb

OSL mérések alapján (Kiss et al. 2012) az eolikus aktivitás fő időszaka a késő glaciális Dryas időszakában volt, majd a homok újra mozgásba lendült a preboreálisban, a boreálisban és antropogén hatásra a szubboreálisban, majd a 17–18. században is.

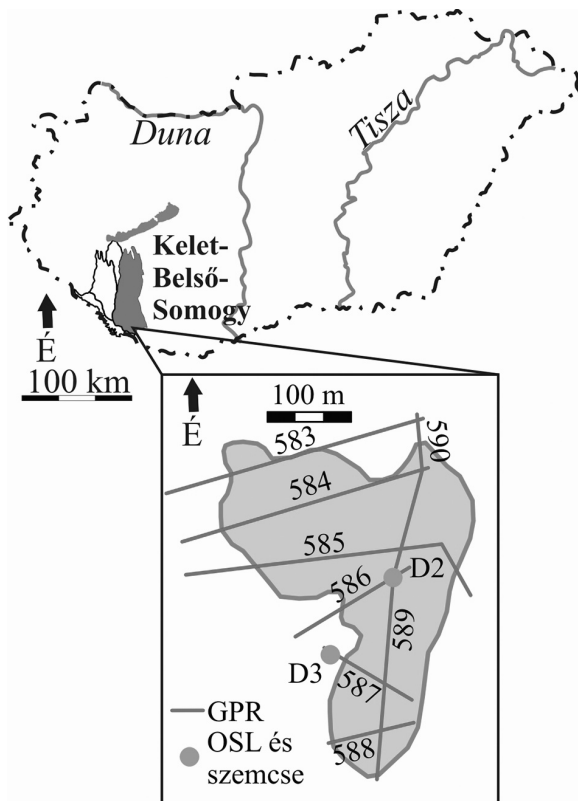
A terület eolikus formakincséről a 20. század elején Cholnoky (é.n.) írt először, aki a teljes kistáját egy szélbarázda-garmada együttesnek vélte. Később Marosi (1967, 1970) térképezte fel részletesen a szélbarázda-maradékgerinc-garmada formacsoportokat és megállapította, hogy a formák egymásra települve is előfordulnak. Lóki (1981) készítette el az egész kistáját bemutató 1:100 000 méretarányú geomorfológiai térképet, melyen komplex dűnerendszereket, hosszanti formákat és széllyukakat is ábrázolt. A legújabb kutatások alapján (GYÖRGYÖVICS és Kiss 2013) különböző kitöltöttségű, nagy és közepes parabolabuckák, garmadák és hosszúkás szármadványok különíthetők el a mintaterületen. Ezek a formák vagy magányosan, egyszerű buckákként fordulnak elő, vagy akár három hierarchia szintben egymásra települhetnek.

Jelen tanulmányunkban Kelet-Belső-Somogy déli részén, a Barcsi Borókásban található közepes parabolabuckák (1. ábra) korábbi szedimentológiai (GYÖRGYÖVICS et al. 2014) és OSL kormeghatározással kapott (Kiss et al. 2012) eredményeit egészítjük ki geofizikai módszerrel kapottakkal. A georadar-GPR (Ground Penetrating Radar) segítségével a korábbi mintavételi helyek (1. ábra, D2 és D3 fúrás helyek) felett, illetve ezekhez igazodva rácshálóban készítettünk felvételeket. A hat kereszt (K–Ny) és egy hosszanti (É–D) irányú szelvények (1. ábra) segítségével megállapítható a homokbucka belső szerkezete, az eolikus szállítás, a forma mozgása során kialakult rétegek kimutathatók, így a pontszerű szedimentológiai és koradatok kiterjeszhetőek, a kisebb, lokális változások pedig feltárhatók.

Anyag és módszer

Georadar - Ground Penetrating Radar

A georadar, egy igen elterjedt sekély mélységű geofizikai módszer, a földtudományok minden ágában. Maga a mérőműszer 3 fő egységből áll; jeladó-, vevő- és vezérlőegység (2. ábra). A jeladó egység rövid, magas frekvenciájú elektromágneses (EM) impulzusokat bocsát ki melyek a kibocsátott hullám természetének megfelelően visszaverődnek, megtörnek, szóródnak, miközben interferencia, szuperpozíció, diszperzió, stb.

1. ábra. A vizsgálati terület elhelyezkedése

lép fel (2. ábra) (JOL, 2009; CASA et al. 2000). Amikor az EM hullám két eltérő elektromágneses tulajdonsággal rendelkező közeg határára ér, akkor egy része visszaverődik, másik része a közegek határára megtörik és belép az új közegbe. A visszaverődés, azaz reflexió sík felület esetén irányított, egyenlőtlen felületen pedig szórt. A reflektált jel nagysága függ a két közeg elektromos permittivitásától és mágneses permeabilitásától. A felszínre visszaérkező módosult hullám információt hordoz az ott hatásokról, melyet a vevőegység regisztrál és digitális formában rögzítésre kerül. A georadar tipikusan néhány MHz – néhány GHz frekvencia tartományban sugározza ki az EM impulzusokat, ennek megfelelően a behatolási mélység valamint a felbontás minősége a használt EM hullám frekvenciájától függ. Nagyobb frekvencia mellett kisebb behatolási mélységet, de nagyobb felbontást, míg kisebb frekvencia mellett nagyobb behatolási mélységet, de kisebb felbontást kapunk.

A szelvények helyzetének meghatározása során fontos volt figyelembe venni a korábbi mintavételi pontok helyét és a felszín borítottságát. Mivel a zárt, sűrű vegetációval borított területek pontatlanná teszik a mérést, ezért távolság-alapú méréseket végeztünk, melyek nyomvonalát GPS-el rögzítve volt. Az optimális behatolási mélység és felbontás érdekében a mérésekhez 200 MHz-es antennát használtunk, mely behatolási mélysége a vizsgált közegben 5–6 m volt az adott körülmények között, a felbontása pedig 0,1–0,3 m.

A felvett szelvények kiértékelése RADAN–GSSI programba történt. Az adat feldolgozás során először is a Surface normalization funkció használatával, korrigáltuk a visszaérkezett jelet, vagyis levágásra került a direkt hullám. A következő lépésben a helyreállításra került a regisztrált hullám jel erőssége (gain normalization), vagyis a később – a mélyebben fekvő közegből érkező jeleket erősítettük fel, hiszen azok csillapodása nagyobb.

Az így kapott még nyers adatok esetében eltávolításra kerültek a háttérzajok (Remove Global Background funkcióval), ez a legtöbb csatornán regisztrált koherens jelek – szűrésével történt. A következő lépésben alkalmaztuk a FIR (Finite impulse response) sávfiltert – mely a használt antenna frekvenciájának megfelelő jeleket hagy meg (a névleges frekvencia 3–5-ét és 1/3-1/5-ét vagyis a sávfilteren át eresztett frekvenciatartomány 50–600 MHz), s az így kapott szelvények megfelelőek voltak a kvalitatív elemzésre.

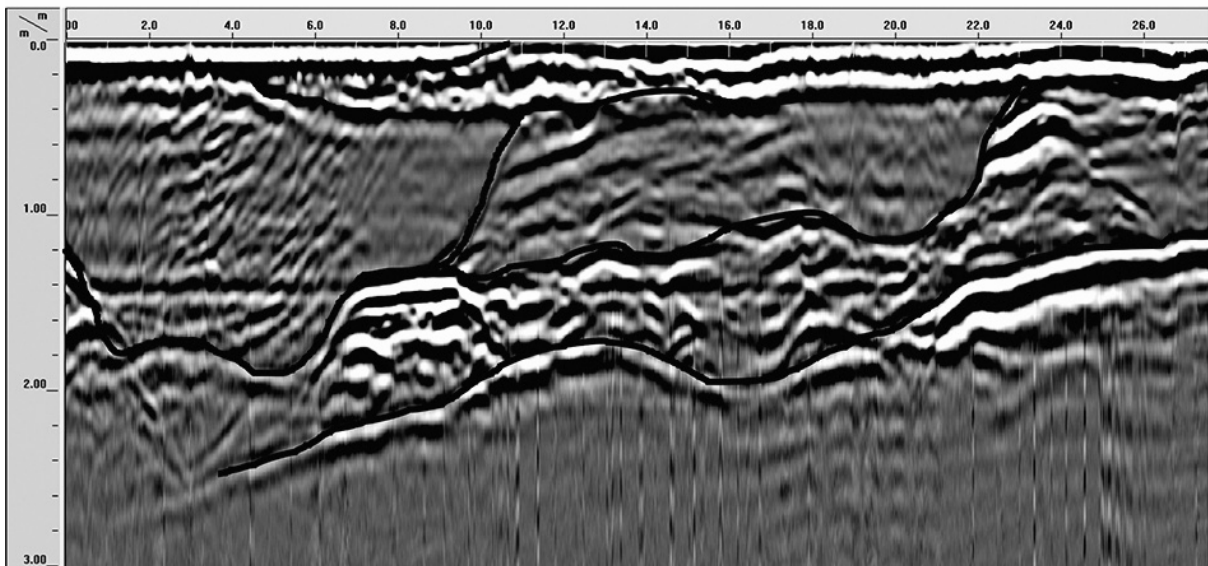
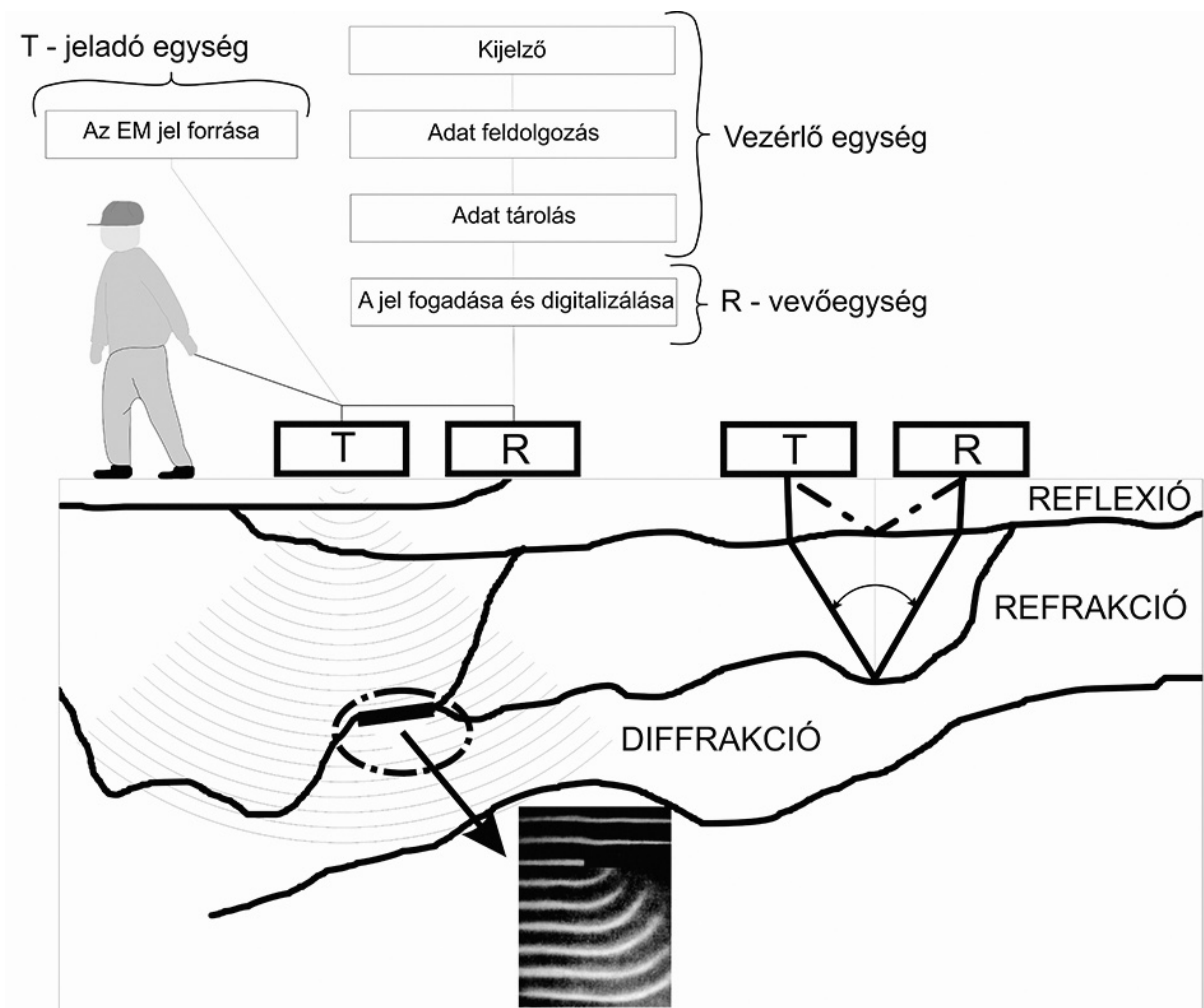
Lézer szemcse-összetétel vizsgálat

A szemcseösszetételt meghatározó lézeres módszer igen elterjedt az utolsó évtizedben, gyorsasága, pontossága, valamint a mérés megismételhetősége miatt (KUN et al. 2013). A módszer alapja, hogy a mintát tartalmazó, vizsgált közegen lézersugarat bocsátunk át, melynek szóródása jellegzetes diffrakciós gyűrűket alkot az érzékelőn. E gyűrűk elhelyezkedése, mérete és egymástól való távolsága alapján meghatározható a szemcseméret-eloszlás. A mérés során a két leginkább használt elmélet alkalmazható, ezek a Mie és Fraunhofer.

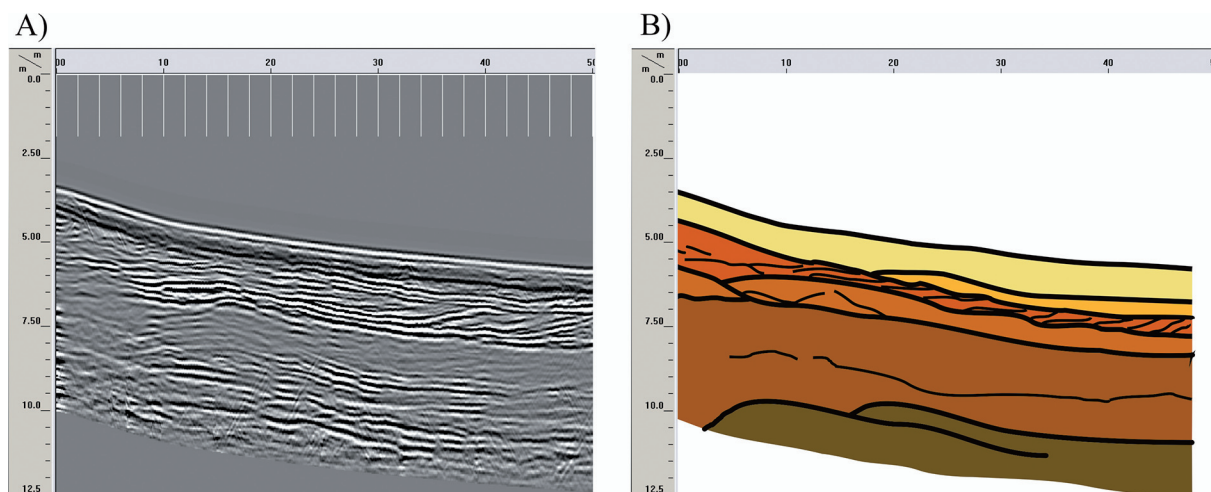
A Fraunhofer elmélet a Mie elmélet egyik változata, de alkalmazásához nem szükségesek a minta optikai paraméterei. Segítségével megmérhető minden részecske, mely mérete kisebb, mint a lézervény hullámhossza. (LOIZEAU et al., 1994). Hiányossága, hogy a meghatározásra kerülő szemcseméret pontatlanságot mutat ha az átmérője kisebb mint a használt fény hullámhosszának tízszerese ($d < 10\lambda$) (LOIZEAU et al. 1994, XU and DI GUIDA 2003) Ezért az agyagfrakció meghatározása ezzel a módszerrel problémás lehet (DI STEFANO et al 2010, KUN et al 2013). Ugyanúgy ez az elmélet pontatlan nagyobb mennyiségű szerves, illetve karbonát tartalom mellett, mivel ezek abszorbalják a lézer fényt (FERRO and MIRABILE 2009).

A mintaterületről származó minták esetében a fent kifejtetteknek megfelelően a Fraunhofer elméletet használtuk a mérések során. A szemcseösszetételi vizsgálatra szánt mintákat először 90°C-on kiszáritottuk, majd enyhén porítottuk. A méréseket Particle Sizer Analysette 22 MicroTec plus típusú, Fritsch gyártmányú műszerrel végeztük. A műszer mérési tartománya 0,08–2000 μ m, amely jól fedi a vizsgált üledékek szemcseméret-eloszlását. A mérés során a mintákat ultrahanggal homogenizáltuk ($f=36$ kHz, $P=60$ W) 3 percig. A mérés két lineárisan polarizált He-Ne lézervény történt; zöld ($\lambda=532$ nm, $P=7$ mW) és infravörös ($\lambda=940$ nm, $P=9$ mW). A szemcseeloszlás 108 csatornára lebontva lett meghatározva (FRITSCH 2009).

2. ábra. A georadaros (GPR) mérés semantikus ábrája (Katona et. al. 2013)

3. ábra. A felvett radarszelvény kiértékelése, példa az 590. szelvény egy szakaszán.
A rétegszínek jelmagyarázatát lásd a 4. ábrán

A mérési eredmények alapján először meghatározásra került a gyűjtött minták szemcseméret eloszlása, majd a minták szemcseeloszlásának statisztikus paraméterei úgy, mint módusz, medián, szórás, ferdeség és csúcosság, valamint közepes szemcseátmérő (D50) illetve D90, mindezekből az ülepítő közeg energia viszonyaira lehetett következtetni (FOLK és WARD 1957, BÉRCZI és BALOGH 1992, BLOTT és PYE 2001).

Az osztályozásnál az összevont Udden és Wentworth-skálát használtuk (BLOTT és PYE 2012). A szelvények ábrázolása Tilia Graph programmal készült, melynek a segítségével klaszteranalízist is végeztünk, mely segítette a zónák és a szintek elkülönítését. A részletesebb kiértékeléshez Gradistat programban (BLOTT és PYE 2001), Folk és Ward (1957) módszere szerint meghatároztuk meg a 90% -os kumulatív százalékhhoz tartozó szemcseátmérőt, a d_{90} -et, melynél a szemcsék 90%-a kisebb, 10%-a nagyobb átmérőjű.

OSL kormeghatározás

A bucka abszolút kora optikailag stimulált lumineszcens (OSL) mérésekkel került meghatározásra. Egy 210 cm és egy 280 cm mély fúrásból összesen öt mintát gyűjtöttünk. A háttérsugárzás laboratóriumi méréséhez az OSL minták alatti és feletti 10-20 cm-es fúrásanyagot tettük félre.

A laboratóriumi feltárás során először eltávolítottuk a minták mész- és szervesanyag-tartalmát, majd Napoliwolframát oldat segítségével (2,62 illetve 2,68 g/cm³) leválasztottuk a mérésekhez szükséges kvarc mennyiséget, amelyet azután 50 percen át 38 %-os hidrogén-fluorid oldattal kezeltük, a szemcsék külső héjának eltávolítása céljából. A feltárás után a mérésekhez a 90–150 μ m átmérőjű kvarcfrakciót használtuk fel, amelyeket acél korongokra vittünk fel, 6 mm átmérőjű maszkot alkalmazva. A tesztmérésekhez 40, az egyenérték dózis meghatározásához 24 korongot készítettünk (SÍPOS et al. 2009).

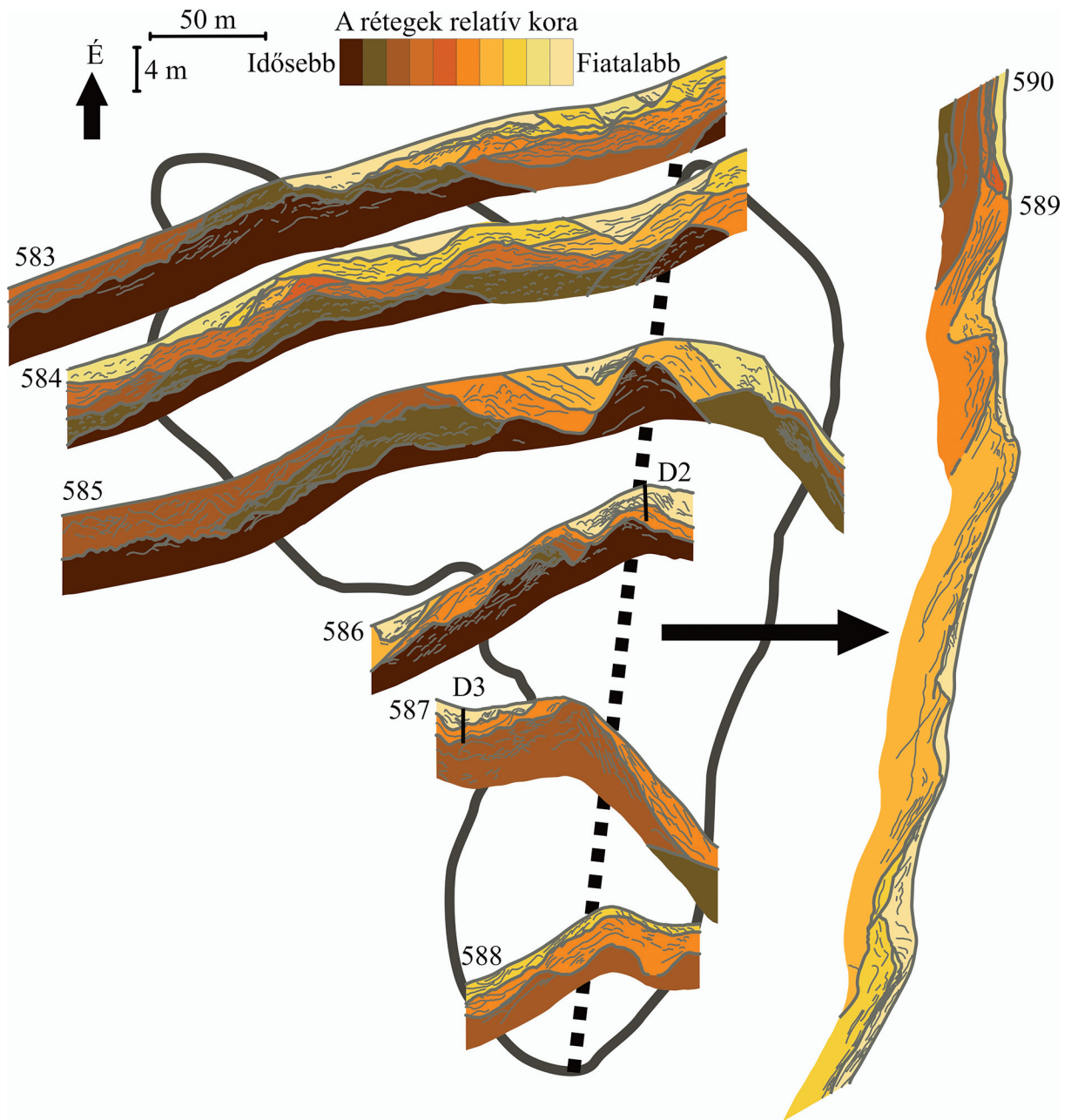
Az egyenérték dózis méréséhez RISØ TL/OSL DA-15 típusú, 0,114 Gy/s dózisteljesítményű béta sugár-

forrással ellátott műszert használtunk. A mintákat 470 nm-es kék fénnel stimuláltunk, a detektáláshoz Hoya U-340 szűrőt alkalmaztunk. A mérések során a széles körben alkalmazott egy-mintás regenerációs protokollt (SAR – Single Aliquot Regeneration), illetve az ahhoz kapcsolódó ellenőrző vizsgálatokat alkalmaztuk (WINTLE és MURRAY 2006). A tájékozódó méréseket követően 180-300 °C között végeztük el az előmelegítési tesztet, 20 °C lépésekben emelve a hőmérsékletet. Az előmelegítési tesztet megelőzően hosszú stimulációval eltávolítottuk a minták természetes lumineszcens jelét, és ismert nagyságú dózist sugároztuk be, így a tesztek során azt is meg tudtuk állapítani, hogy a vizsgált mintából összességében milyen pontossággal lehet az ismert dózist visszamérni (WINTLE és MURRAY 2006).

Az egyenérték dózis meghatározásakor végül 230-240 °C-os előmelegítést alkalmaztunk a mintától függően. A kék fénnel történő stimulálás 160 °C-on történt. A kapott eredményeket Analyst 3.24, illetve MsExcel segítségével értékeltük. A természetes dózisteljesítményt meghatározó U, Th és K koncentrációkat Canberra típusú félvezető Ge detektorral felszerelt nagy felbontású gamma spektrométerrel elemezték az ÁNTSZ Csongrád megyei Laboratóriumában. A koncentrációk alapján számított dózisteljesítmény eredményeket az anyag begyűjtésekor tapasztalt nedvességtartalommal (AITKEN 1998), valamint a kozmikus háttérsugárzással (PRESCOTT és HUTTON 1994) korrigáltuk.

Eredmények

A vizsgálati terület komplex interpretálása érdekében, a már meglévő lézeres szemcseösszetétel és az OSL kormeghatározás eredményei, georadar szelvényezés alapján kiértékelt eredményekkel kerültek kibővítésre. A feldolgozott szelvényeken (3/A. ábra) a reflexió erőssége alapján jól elkülöníthetőek voltak az üledékben található egységhatárok (3/B. ábra). Lehatárolásukat indokolja a különböző egységeken belüli eltérő

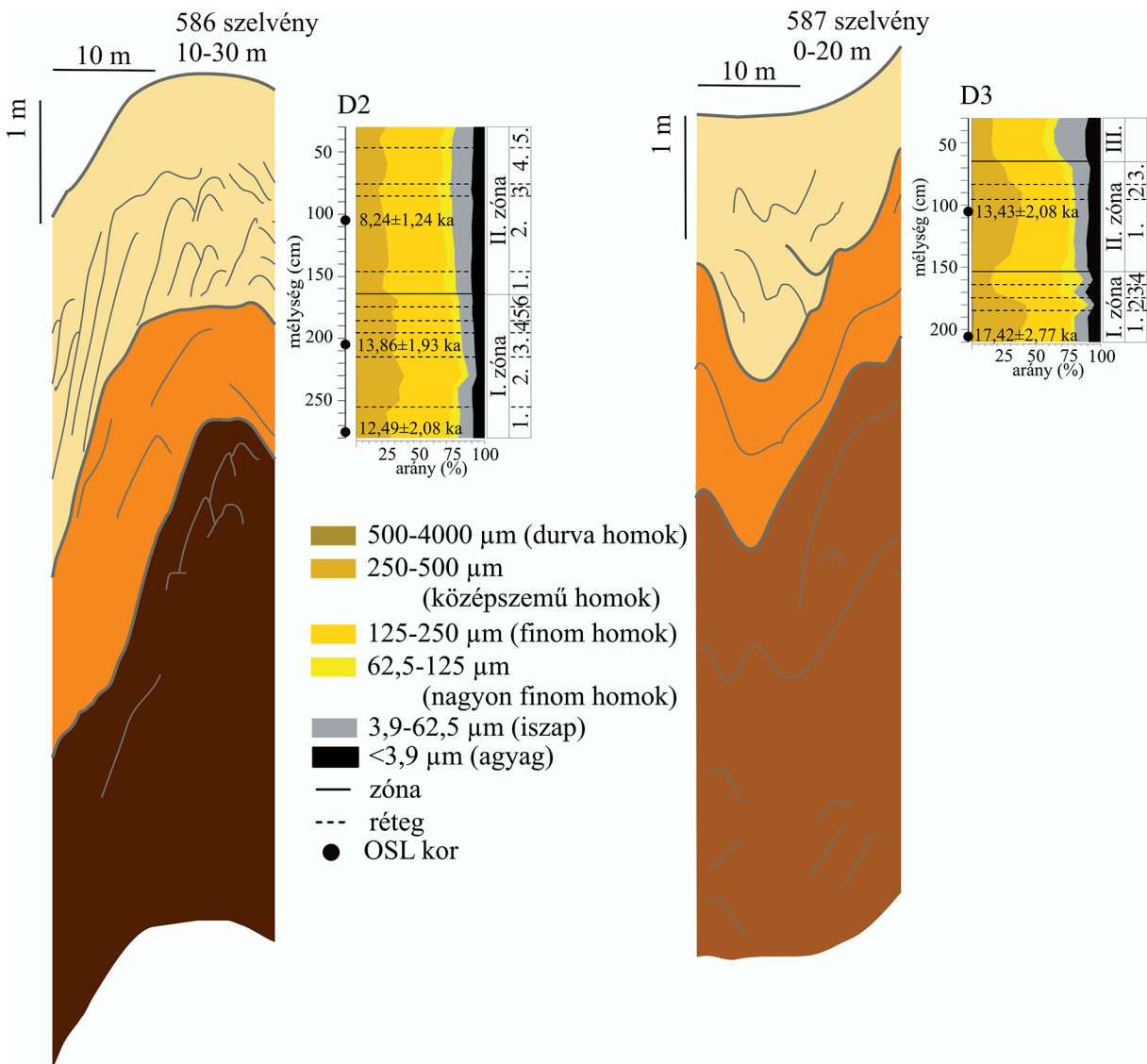
4. ábra. A vizsgált parabolabucka szerkezete a GPR szelvények alapján

rétegződés, melyet az egymást követő szélesemények eltérő jellege (szemcseösszetétel, homok mennyisége, szélesebesség, lokális akadályok szerepe) határoz meg. Ezek értelmezése utána, kölcsönös helyzetüket figyelembe véve összesen 10 radarfáciest különítettünk el. A rétegek településükből adódóan eltérő korúak lehetnek, azonban ez csak relatív kor (4. ábra), mely a topográfiai viszonyokból következtethető.

A parabolabucka formáját tekintve egyértelmű információval szolgál a hosszanti (589–590) szelvény (4. ábra), amelyen eredményeink szerint kimutatható

a bucka északi részén a legidősebb radarfáciest (sötétbarna színek), és amely igazolja, hogy a feltöltődés - vándorlás iránya az uralkodó északi szeleknek megfelelően É–D volt. A keresztmetszvényekben található legidősebb fáciest vizsgálva (4. ábra – 583-586 szelvény) megállapítható, hogy a bucka valószínűleg kevésbé kitöltött alakú, hajtűszerűbb forma volt korábban. Ekkor a bucka legmagasabb, központi része az 585 szelvény keleti részén volt. A következő szél események eredménye képen először a forma nyugati szárnya épült, majd a vándorlásnak megfelelően a déli

5. ábra. A georadar-felmérés eredményeinek összehasonlítása a szemcseösszetételi (Györgyövcics et al. 2014) és az OSL mérések (Kiss et al. 2012) eredményeivel. A rétegszínek jelmagyarázatát lásd a 4. ábrán

részen is nagyobb mennyiségű homok halmozódott fel. Egyidőben a bucka két szára közötti központi mélyedés is kezdett feltöltődni. Az ebben az időben lerakódott rétegek kisebb mérete jelzi, hogy a feltöltődés lassabb ütemben, szakaszosan (feltehetően kisebb széleseményekhez köthetően) történt. A fáciesek kölcsönös helyzete alapján pedig megfigyelhető, hogy a feltöltődés a nyugati szárny keleti oldalától indult. Összesen 5 nagyobb egység különíthető el, amelyeknek folyamatosan csökkent a vastagsága, tehát a lerakódó homok mennyiség is csökkent, vagyis stabilizálódott a felszín, az eolikus tevékenység fokozatosan visszaszorult. A felszínen elkülöníthető legfiatalabb fácies, feltehetően már egy ilyen korlátozott széleseményhez köthető, amely során a kisebb mélyedések kerültek kitöltésre. Azonban a fácies szerkezetében nem mu-

tatható ki egyértelmű rétegződés, mely gyors lerakódásra, homoklepelszerű üledék kialakulására utal.

A bucka stabilizálódását követően, feltehetően a formafejlődés legutolsó szakaszai között utólagos szélmarás érte a bucka délnyugati részét. A forma alaprajza is jól mutatja az eróziót, illetve az 586 és az 587 szelvényen keleti felén mutatkozó hiátus, üledékhány is erre utalhat. Azonban a georadar szelvényezéssel kimutató volt az is, hogy a későbbi szélesemény hatására a szélmarás során kialakult mélyedés részben feltöltődött eltérő rétegzettségű homokkal. Ez az üledék valószínűleg hasonló korú, mint a központi mélyedés feltöltődésének utolsó fázisában lerakódott anyag.

Összességében tehát elmondható, hogy a kereszt-szelvények konzekvensen követik egymást a relatív korú radarfáciesek egyértelműen végig követhetőek és

a felszíni domborzat alapján interpretálható az eolikus mozgás iránya, a forma épülése, a lerakódások sorrendje. A georadar szelvényezés során figyelembe kell venni, hogy a 3D bucca esetében a kereszt-szelvények merőlegesen a szél irányára, ezáltal jól kimutatható a formán belüli rétegződés, az egységhatárok egyértelműen elkülöníthetőek, míg a hosszanti szelvényesítésben, mely párhuzamos a szél irányával ezek kisebb mértékben felismerhetőek. Ennek megfelelően a hosszanti szelvényen lehatárolható radarfáciések megfigyelhetőek a kereszt-szelvényben meghatározottakkal, de a relatív korbesorolásuk eltérő.

Azonban a hosszanti szelvényben a kereszt-szelvényeken bemutatott radarfáciések ugyan felismerhetőek, de időbeli besorolásuk, azaz relatív koruk az elemzés alapján másnak adódik. Emiatt figyelembe kell venni, hogy a 3D bucca mérése közben a kereszt-szelvények merőlegesen a szél irányára, ezért általuk jól kimutatható a rétegződés, így az egységhatárok is egyértelműen elkülöníthetőek, míg a hosszanti szelvény esetében, mely párhuzamos a széliránnyal, ezek kisebb mértékben felismerhetőek.

Megvitatás

A szemcseösszetétel alapján megállapított zónák párhuzamosíthatók a radarszelvények alapján megállapított fáciésekkel (5. ábra).

A D3 fúrást az 587. szelvény nyugati felében mélyítettük (4. ábra), ahol a radarszelvény alapján 3 fációs különíthető el. A D3 fúrás szemcseösszetételi eredményei alapján szintén elkülöníthető ez a 3 réteg (5. ábra). A legalsó, I. zónában (210–155 cm) durva homok is található (0,5–1,1%), a közepes szemű homok aránya fokozatosan csökken (41%-ról 14%-ra), miközben a középszemű homoké pedig 34%-ról 56%-ra nő ($d_{90\text{át}} = 336 \mu\text{m}$). A zónán belül két olyan szint fordul elő, amelyben a homokfrakció aránya magasabb. Ezt a két szintet a GPR felmérés is kimutatta, azonban az értékelés során már a második, fiatalabb zónához tartozónak soroltuk ezt a szintet. Feltehetően a reflexióban a legnagyobb különbség ott jelentkezett, ahol a szemcseméretbeli változás a legnagyobb (ennek megfelelően a fizikai jellemzői is mások), mely egyértelműen a szemcseösszetételi diagrammon jelölt I. zóna 2. szintjében figyelhető meg. A legalsó rétegből származó OSL minta kora $17,42 \pm 2,77 \text{ ka}$, azaz késő pleisztocén homokmozgásra utal, melynek során durva szemcseméretű homok továbbítódott ($d_{90\text{át}} = 349 \mu\text{m}$). A radarszelvényben eltérően értelmezett, finomabb réteg, a szemcseösszetétel szerinti I/2-4 szintek feltehetően a hideg időszakok közötti interstadiálisokban (Bölling és/vagy Alleröd) enyhén talajosodott szintek lehetnek.

A D2 fúrás (az 586. szelvény keleti végében, 4. ábra) mélyítésekor nem értük el a radarszelvény által kimutatott legalsó, zónát, ezért annak szemcseösszetételéről és koráról csak a GPR mérések alapján meghatározott rétegek segítségével következtethetünk. A bucca teljes szerkezetét tekintve valószínűsíthető,

hogy a legidősebb rétegek közé tartozik, tehát minimum késő pleisztocén korú, vagy ennél idősebb.

A 587. és az 586. szelvények középső radarfáciése mindkét fúrásban jól elemzett és datált (5. ábra). A D3 fúrásban ez a második zónának felel meg, melynek szemcseösszetétele viszonylag egységes ($d_{90\text{át}} = 335 \mu\text{m}$), egy középszemű homokban gazdagabb (38%) réteg (85–95 cm) osztja három szintre. A D2 fúrásban ez az I. zóna, melyben a középszemű homok aránya (25–36%) és a d_{90} érték ($d_{90\text{át}} = 336 \mu\text{m}$) is hasonló a másik fúrás párhuzamosítható zónájával. A két fációs az OSL korok alapján is azonos időszakban rakódott le, hiszen mindhárom megmért minta kora ($13,43 \pm 2,08 \text{ ka}$, valamint $12,49 \pm 3,68 \text{ ka}$ és $13,86 \pm 1,93 \text{ ka}$) a késő-glaciálisra tehető.

A legfelső réteg szemcseösszetétele is hasonló a két fúrásban. Azaz megnőtt az iszap- és anyagtartalom, mely a D3 fúrás III. zónájában a fúrás topográfiai helyzete miatt 32–36% ($d_{90\text{át}} = 280 \mu\text{m}$), míg a kiemelt helyzetű D2 fúrásban a felső rétegben a középszemű homok aránya még mindig 17–25% ($d_{90\text{át}} = 302 \mu\text{m}$). A fációs abszolút kora csak a D2 fúrásban került meghatározásra, amely boreális homokmozgást jelez ($8,24 \pm 1,24 \text{ ka}$). A szemcseösszetételi adatok alapján a réteg viszonylag egységes, a pulzusokban lerakódó homok rétegei az 586-os szelvény elemzése és az eredményekkel párhuzamosítható D2 fúrásban kimutatott szintek jól jellemzik. A D3 fúrás legfelső zónájában és ennek megfelelően 587 szelvény felső fáciésében nem kimutathatók ezek a laminák. Vagyis, ha feltételezzük, hogy szemcseösszetételbeli hasonlóságok alapján a rétegek egykorúak, a boreálisban rakódtak le, akkor feltételezhető, hogy a mélyedés gyorsabban töltődött fel, míg a kiemelt helyzetben lévő helyen fokozatosan rakódott le a homok, az eolikus formák vandorlásánál leírt felhalmozódás-lecsúszás révén egy újabb réteg alakult a már korábban stabilizálódott buckatetőn.

Konklúzió

A korábban rendelkezésre álló OSL adatok és szemcseösszetételi eredmények alapján a formát egy egységes buckának tekintettük, mely 3 fázisban épült. Ezzel szemben a georadaros mérések alapján elmondható, hogy a bucca épülésének minimum 10 fázisát lehet megkülönböztetni. Ugyan a fázisok egymás közötti viszonya nem mindenhol egyértelmű, azonban ezeknek az ismeretében már célravezetőbben tervezhető a laboratóriumi mérésre szánt, így szükségszerűen pontszerű fúrások, mintavételezések helye. Például a radarszelvények ismeretében a D2 fúrásból a harmadik, vagyis legalsó mintát min. 1 méterrel mélyebbről célszerű begyűjteni, hiszen így az alsó, idősebb réteg (zóna) kora is pontosan megadható. Továbbá a radarfáciések ismeretében elkerülhető, hogy a radarszelvények és a szemcseösszetételi eredmények alapján is egységes zónából két minta kerüljön drága és időigényes kormeghatározó laboratóriumba (pl. D2 fúrás, I. zóna).

Ugyanakkor a radarfáciések mindegyike nem különíthető el, nem található meg a bucca teljes területén, egyes fázisok csak lokálisan mutathatóak ki. Szemiarid

környezetben az eolikus felszínfejlődést nemcsak a szélirány, a szélerősség és a homokutánpótlás mennyisége határozza meg, hanem számos a sivataghoz képest változékonyabb klímából adódó (csapadék mennyisége, eloszlása, hőmérséklet évszakos és hosszabb ciklusú változása, stb.) és helyi jelentőségű tényező (vegetáció magassága, sűrűsége, változása, szerteágazó emberi hatások) is. Ezért a félig kötött homokterületeken a buckák gyakran csak lokálisan épülnek, módosulnak, átalakulnak, felszabdalódnak. Jóllehet, nem minden radarfácies korának és szemcseösszetételének meghatározására nyílik lehetőség, de a módszerek összekapcsolásával, komplex használatával egy átfogó felszínfejlődés leírása adható meg.

A jelen tanulmányban vizsgált bucka fejlődéstörténetének pontosabb interpretációjához, a GPR felmérés elvégzése és a radarszelvények kiértékelése után

többek között javasolható, az 585. szelvény keleti végénél és az 588. szelvény középső részéről történő mintavétel, melyek kormeghatározása részletesebb adatokkal szolgálna.

Köszönetnyilvánítás

Györgyövcics Katalin publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Továbbá a műszerek használatáért köszönet a Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszékének.

Irodalom

- ÁDÁM L., MAROSI S. és SZILÁRD J. 1981: A Dunántúli-dombság: Dél-Dunántúl. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 704.
- AITKEN, M.J. 1998: An introduction to optical dating. Oxford University Press. Oxford. 266.
- BÉRCZI I. és BALOGH K. 1991: A törmelékeny üledékes kőzetek szövege. In: Balogh K. (ed.). Szedimentológia I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 454–499.
- BLOTT, S.J. & PYE, K. 2001: GRADISTAT: a grain size distribution and statistics package for the analysis of unconsolidated sediments. – *Earth Surface Processes and Landforms* 26(11): 1237–1248.
- BLOTT S. J. & PYE K. 2012: Particle size scales and classification of sediment types based on particle size distributions: Review and recommended procedures. – *Sedimentology* 59: 2071–2096.
- CASA A., PINTO V. & RIVERO L., 2000: Fundamentals of ground penetrating radar in environmental and engineering applications. – *Annali di geophysica* 43(6): 1091-1103.
- CHOLNOKY J. é.n.: Somogy vármegye természeti viszonyai. Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Budapest
- DI STEFANO C., FERRO V. & MIRABILE, S. 2010: Comparison between grain size analyses using laser diffraction and sedimentation methods. – *Biosystems Engineering* 106: 205–215
- FERRO V. & MIRABILE S. 2009: Comparing particle size distribution analysis by sedimentation and laser diffraction method. – *Journal of Agricultural Engineering* 2: 35–43.
- FRI TSCH 2006. Laser Particle Sizer – Static laser Scattering, Fritsch Analysette 22. Fritsch GmbH, Manufacturers of Laboratory Instruments, Germany (http://www.fritschsizing.com/uploads/tx_downloads/e_ANALYSETTE_22.pdf)
- FOLK, R. L., WARD & W.C. 1957: Brazos river bar: a study in the significance of grain size parameters. – *Journal of Sedimentary Petrology* 27 (1): 3–26.
- GYÖRGYÖVICS, K. & KISS T. 2013: Dune hierarchy and morphometric classes of the parabolic sand dune association of Inner Somogy, Hungary. – *Studia Geomorphologica Carpatho-Balcanica* 47(1): 31–48.
- GYÖRGYÖVICS, K., KISS, T. & SIPOS, GY. 2014: Grain size distribution of stabilised aeolian dune sediments in Inner Somogy, Hungary. – *Journal of Environmental Geography* 7(3–4): 49–58.
- LOIZEAU J. L., ARBOUILLE D., SANTIAGO S. & VERNET J. P. 1994: Evaluation of wide range laser diffraction grain size analyser for use with sediments. – *Sedimentology* 41: 353–361.
- JOL H. M., 2009: Ground penetrating radar theory and applications, Elsevier Science Radarweg 29, PO Box 211, 1000 AE Amsterdam, The Netherlands, printed in Slovenia
- KATONA O., SIPOS GY., FIALA K., RAKONCZAI J. és MEZŐSI G. 2013: A georadar működése és felhasználási területei, különös tekintettel a hidrológiai kutatásokra I. rész: működési elv, fontosabb alkalmazások. – *Hidrológiai Közöny* 93(4): 55-60.
- KISS T., GYÖRGYÖVICS K. és SIPOS GY. 2012: Homokformák morfológiai tulajdonságainak és korának vizsgálata Belső-Somogy területén. – *Földrajzi Közlemények* 136(4): 361–375.
- KUN Á., KATONA O., SIPOS GY. és BARTA K. 2013: Comparison of Pipette and Laser Diffraction Methods in Determining the Granulometric Content of Fluvial Sediment Samples. – *Journal of Environmental Geography* 6(3–4): 49–54.
- LÓKI J. 1981: Belső-Somogy futóhomok területeinek kialakulása és formái. – *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből* 139: 81–107.
- MAROSI S. 1967: Kovárványrétegek és periglaciális jelenségek összefüggésének kérdései a belső-somogyi futóhomokban. – *Földrajzi Értesítő* 15: 27–40.
- MAROSI S. 1970: Belső-Somogy kialakulása és felszínalaklata. Akadémiai Kiadó. Budapest
- PÉCSI M. 1962: A magyarországi pleisztocén kori lejtős üledékek és kialakulásuk. – *Földrajzi Értesítő* 11: 19-39.
- PRESCOTT, J. R. & HUTTON, J. T. 1994: Cosmic ray contributions to dose rates for luminescence and ESR dating: large depths and long-term time variations. – *Radiation Measurements* 23: 497-500.
- SIPOS GY., KISS, T. és NYÁRI, D. 2009: Kormeghatározás optikai lumineszcenciával: homokmozgások vizsgálata a történelmi időkhöz Csengele területén. In: Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történelmi és természettudományi források tükrében. Hatken Kiadó. Budapest 409-420.
- XU R. & DI GUIDA O. A. 2003: Comparison of sizing small particles using different technologies. – *Powder Technology* 132: 145-153.
- WINTLE, A. G. & MURRAY, A. S. 2006: A review of quartz optically stimulated luminescence characteristics and their relevance in single-aliquot regeneration dating protocols. – *Radiation Measurements* 41: 369–391.

Égerlápok a Tengelici-homokvidéken (*Carici elongatae-Alnetum glutinosae* W. KOCH 1926)

KEVEY BALÁZS¹ és TÓTH ISTVÁN ZSOLT²

1: Pécsi Tudományegyetem Ökológiai Tanszék, H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6., e-mail: keveyb@gamma.ttk.pte.hu

2: H-7150 Bonyhád, Kossuth L. u. 23., e-mail: tizs@citromail.hu

KEVEY, B. & TÓTH, I. Zs.: *Alder swamps in the Tengelic Sand Ridge*.

Abstract: The study contains a phytosociological analysis of alder swamps found in the Tengelic Sand Ridge, an expanse of mostly windblown sand in the westernmost part of the Great Hungarian Plain, west of the Danube River. These swamps occur in the depressions among sand dunes, where the ground is covered with water for most part of the year. The species composition is characterized by the dominance of alder (*Alnus glutinosa*) in the forest canopy with the sporadic occurrence of common birch (*Betula pendula*). The stands also host several rare herbaceous species, some of which are considered relics in the Great Plain, such as *Carex paniculata*, *C. pseudocyperus*, *Cirsium palustre*, *Dryopteris carthusiana*, *D. dilatata*, *D. expansa*, *Listera ovata*, *Thelypteris palustris*, *Urtica kioviensis*, and *Veratrum album*.

Keywords: Great Hungarian Plain, forest vegetation on sand, syntaxonomy

1. Bevezetés

Az egykori alföldi lápvilág hírmondóit a Tengelici-homokvidéken ma már csak néhány parányi folt képviseli. Ilyenek az égerlápok (*Carici elongatae-Alnetum glutinosae*). Mivel állományukat eddig nem vizsgálták, jelen tanulmánnyal e hiányt szeretnénk pótolni. E láperdők jövőjét bizonytalannak látjuk, s féltő, hogy néhány évtized múltán megsemmisülnek, vagy legalábbis jelentősen átalakulnak. A jövőben így cönológiai felvételeink tanúsíthatnak arról, hogy milyen volt a Tengelici-homokvidék égerlápjainak faji összetétele az ezredforduló tájékán.

2. Anyag és módszer

2.1. Kutatási terület jellemzése

A Tengelici-homokvidék meszes homokból épül fel. Az eredeti növénytakaróból igen kevés erdő maradt meg (BOROS 1953, 1959; KEVEY 2015; KEVEY és LENDVAI 2015). A homokbuckák közötti mélyebb termőhelyeken néhol még megmaradtak az égerlápok, amelyek gyepszintje az év jelentős részében vízzel borított. Tőzeges láptalajon fejlődnek. Állományukat néhol kiszáradó égerlápok (*Molinio-Alnetum glutinosae*), másutt zárt homoki tölgyesek (*Polygonato latifolii-Quercetum roboris*) szegélyezik (1. ábra).

2.2. Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételek a Zürich-Montpellier növény-cönológiai iskola (BECKING 1957, BRAUN-BLANQUET 1964) hagyományos kvadrát-módszerével készültek.

A felvételek táblázatos összeállítása, valamint a karakterfajok csoportrészesedésének és csoporttömegének számítása az „NS” számítógépes programcsomaggal (KEVEY és HIRMAN 2002) történt. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások – kissé módosított – módszere KEVEY (2008) tanulmányában megtalálható. A SYN-TAX 2000 program segítségével (PODANI 2001) sokváltozós elemzéseket is végeztünk. E téren részben bináris cluster-analízist (Method: Complete link; Coefficient: Baroni-Urbani és Buser), és szintén bináris ordinációt (Method: principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani és Buser) alkalmaztunk.

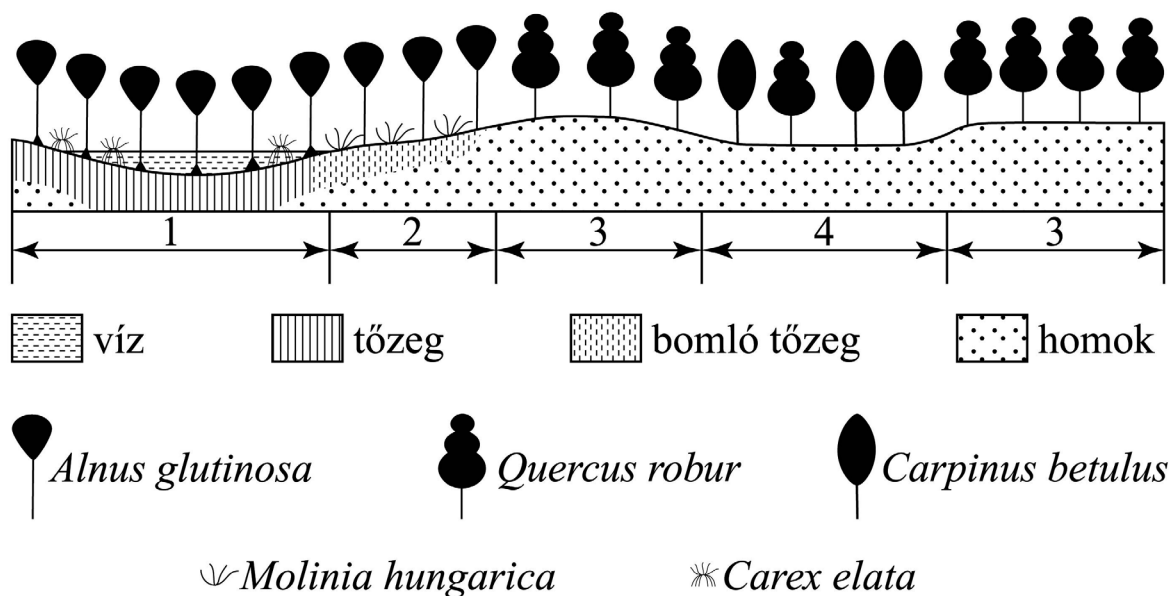
A fajok esetében KIRÁLY (2009), a társulásoknál pedig BORHIDI és KEVEY (1996), BORHIDI és mtsai (2012), ill. KEVEY (2008) nomenklatúráját követjük. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (OBERDORFER 1992; MUCINA és mtsai 1993; BORHIDI és mtsai 2012; KEVEY 2008) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cönoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) Synopsis-ára támaszkodtunk, de figyelembe vettük az újabb kutatási eredményeket is (vö. BORHIDI 1993, 1995; HORVÁTH F. és mtsai 1995; KEVEY ined.).

3. Eredmények

3.1. Fiziognómia

A vizsgált zárt lösztölgyesek felső lombkoronaszintje az állomány korától és a termőhelyi viszonyoktól függően 15–25 m magas, borítása pedig 50–75 %. Állandó (K: V) és egyben állományalkotó (A-D: 3–4) fája csak az *Alnus glutinosa*. Ahol a felső koronaszint ritkább, a lékeket alacsonyabb fák igyekeznek elzárni. Az alsó lombkoronaszint magassága 10–18 m, míg borítása 5–40%. Állandó (K: IV) és helyenként nagyobb tömegben (A-D: 3) előforduló fája itt is csak az *Alnus glutinosa*. A cserjeszint fejlettsége igen változó. Magassága 1,5–3 m, borítása pedig 5–50%. Állandó (K: V) elemei a következők: *Alnus glutinosa*, *Cornus sanguinea*, *Frangula alnus*, *Salix cinerea*. E szintben nagyobb tömeget (A-D: 3) csak az idegenhonos *Fraxinus pennsylvanica* ér el. Az alsó cserjeszint (újulat) fejletlen (1–10%). Állandó (K: IV-V) fajai az alábbiak: *Cornus sanguinea*, *Frangula alnus*, *Rubus caesius*, *Viburnum opulus*. E szintben fációs képző szerepet egyetlen faj sem játszik.

A gyepszint borítása igen változó (20–90 %). Állandó elemei (K: IV–V) a következők: *Bidens tripartita*, *Calystegia sepium*, *Carex acutiformis*, *Carex elata*, *Carex*

1. ábra. Vegetáció-keresztmetszet a Németskér melletti „Barát-erdő”-ből (KEVEY 2008).

1: égerláp (*Carici elongatae-Alnetum glutinosae*); 2: kiszáradó égerláp (*Molinio-Alnetum glutinosae*);

3: gyöngyvirágos-tölgyes (*Polygonato latifolii-Quercetum roboris*); 4: homoki gyertyános-tölgyes (*Convallario-Carpinetum*).

pseudocyperus, *Carex riparia*, *Deschampsia caespitosa*, *Dryopteris carthusiana*, *Equisetum arvense*, *Eupatorium cannabinum*, *Galium palustre*, *Humulus lupulus*, *Iris pseudacorus*, *Lycopus europaeus*, *Lysimachia vulgaris*, *Lythrum salicaria*, *Poa palustris*, *Ranunculus repens*, *Rorippa amphibia*, *Scrophularia nodosa*, *Scutellaria nodosa*, *Solanum dulcamara*, *Solidago gigantea*, *Stachys palustris*, *Thelypteris palustris*, *Urtica kioviensis*. A gyepszintben csak a *Carex acutiformis* és a *Carex elata* jut fáciesképző szerephez.

3.2. Fajkombináció

3.2.1. Állandósági osztályok eloszlása

A 40 cönológiai felvétel alapján a vizsgált zárt lösz-tölgyesekből 18 konstans (K V) és 16 szubkonstans (K IV) faj szerepel az alábbiak szerint: K V: *Alnus glutinosa*, *Carex acutiformis*, *Carex elata*, *Carex riparia*, *Cornus sanguinea*, *Deschampsia caespitosa*, *Frangula alnus*, *Galium palustre*, *Humulus lupulus*, *Iris pseudocorus*, *Lysimachia vulgaris*, *Lythrum salicaria*, *Ranunculus repens*, *Rubus caesius*, *Salix cinerea*, *Solanum dulcamara*, *Stachys palustris*, *Urtica kioviensis*. – K IV: *Bidens tripartita*, *Calystegia sepium*, *Carex pseudocyperus*, *Crataegus monogyna*, *Dryopteris carthusiana*, *Equisetum arvense*, *Eupatorium cannabinum*, *Fraxinus excelsior*, *Lycopus europaeus*, *Poa palustris*, *Rorippa amphibia*, *Scrophularia nodosa*, *Scutellaria galericulata*, *Solidago gigantea*, *Thelypteris palustris*, *Viburnum opulus*. A társulásból továbbá 31 akcesszórius (K III), 21 szubakcesszórius (K II) és 66 akcidens (K I) faj került elő (vö. 1. táblázat). Az állandósági osztályokat tekintve tehát az akcidens (K I) és a konstans (K V) elemek mellett az akcesszórius (K III) fajknál is mutatkozik egy kiugrás.

3.2.2. Karakterfajok aránya

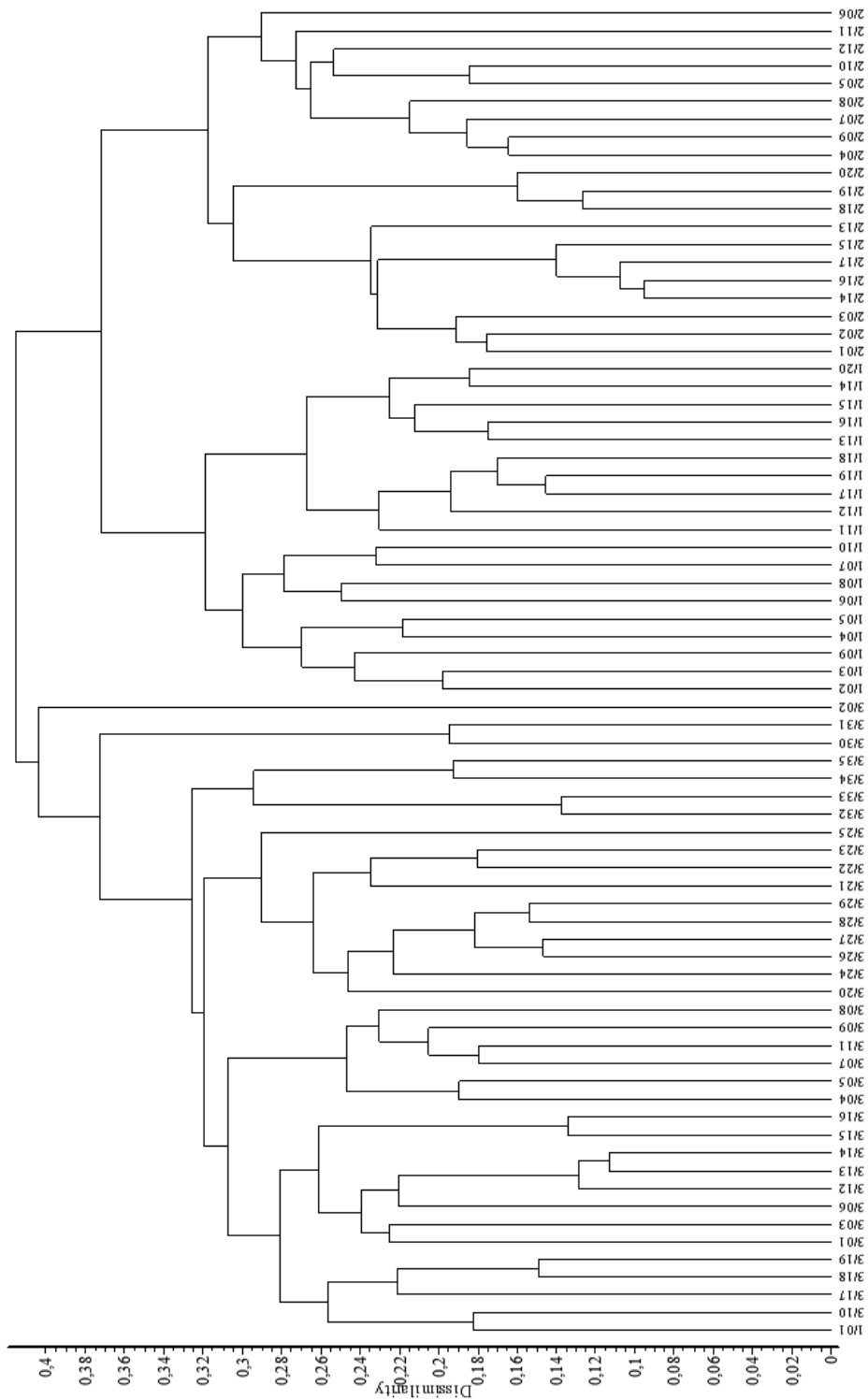
A vizsgált égerlápok karakterét elsősorban az *Alnetea glutinosae* s.l. fajok adják, amelyek csoportrészesedése 12,8%, csoporttömege pedig 23,6%: K V: *Alnus glutinosa*, *Salix cinerea*. – K IV: *Carex pseudocyperus*, *Dryopteris carthusiana*, *Thelypteris palustris*. – K III: *Calamagrostis canescens*. – K I: *Dryopteris dilatata*, *Dryopteris expansa*.

Jelentős szerepet játszanak a *Phragmitetea* s.l. elemek is, 17,6% csoportrészesedéssel és 16,5% csoporttömeeggel: K V: *Carex acutiformis*, *Carex elata*, *Carex riparia*, *Galium palustre*, *Iris pseudacorus*, *Solanum dulcamara*, *Stachys palustris*, *Urtica kioviensis*. – K IV: *Lycopus europaeus*, *Eupatorium cannabinum*, *Rorippa amphibia*, *Poa palustris*, *Scutellaria galericulata*. – K III: *Carex paniculata*, *Cirsium palustre*, *Glyceria plicata*, *Oenanthe aquatica*, *Phragmites australis*, *Teucrium scordium*. – K II: *Alisma plantago-aquatica*, *Glyceria maxima*, *Sparganium erectum*, *Veronica catenata*. – K I: *Alisma lanceolatum*, *Carex vesicaria*, *Carex otrubae*, *Epilobium hirsutum*, *Epilobium parviflorum*, *Euphorbia palustris*, *Glyceria fluitans*, *Hypericum tetrapterum*, *Myosotis nemorosa*, *Phalaris arundinacea*, *Schoenoplectus lacustris*, *Scrophularia umbrosa*, *Typha angustifolia*.

Figyelemre méltó a *Molinio-Juncetea* s.l. fajok jelenléte is, amelyek 8,1% csoportrészesedést és 6,7% csoporttömeget mutatnak: K V: *Deschampsia caespitosa*. – K III: *Angelica sylvestris*, *Valeriana dioica*, *Valeriana officinalis*, *Veratrum album*. – K II: *Filipendula ulmaria*, *Symphytum officinale*. – K I: *Molinia coerulea*, *Selinum carvifolia*.

Egyes elemek *Alnion incanae* jelleggel is rendelkeznek, így e szüntaxon 9,5% csoportrészesedést és 30,6% csoporttömeget ér el: K V: *Frangula alnus*.

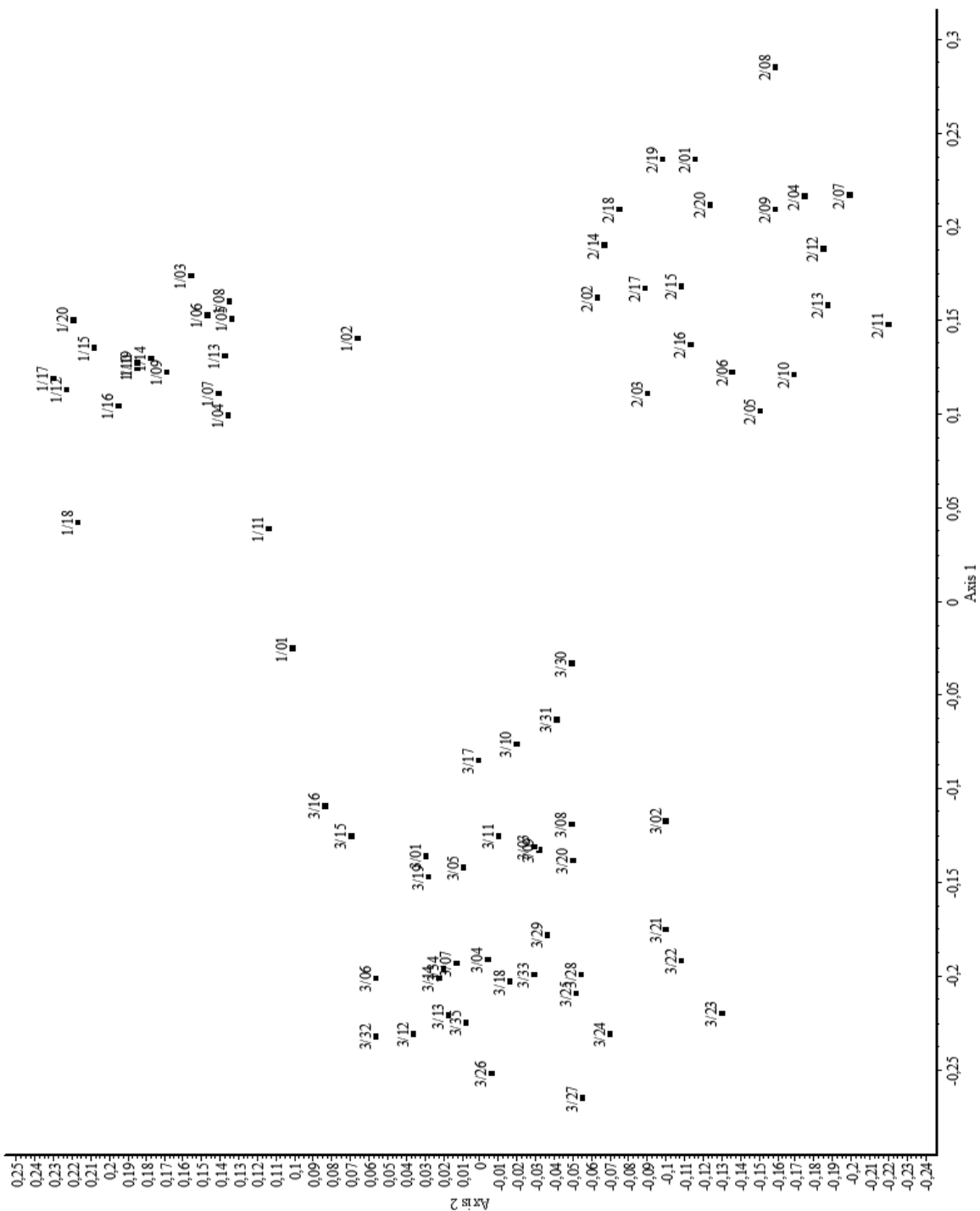
2. ábra. Égerlápok bináris dendrogramja

(Method: Group average, Coefficient: Baroni-Urbani-Buser)

1/1-20: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae*, Tengelici-homokvidék (KEVEY és TÓTH ined.)

2/1-20: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae*, Szigetköz (KEVEY és ALEXAY ined.)

3/1-35: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae*, Belső-Somogy (KEVEY és CSETE ined.)

3. ábra. Égerlápok bináris ordinációs diagramja

(Method: Principal coordinates analysis, Coefficient: Baroni-Urbani-Buser)

1/1-20: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae*, Tengelici-homokvidék (KEVEY és TÓTH ined.)

2/1-20: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae*, Szigetköz (KEVEY és ALEXAY ined.)

3/1-35: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae*, Belső-Somogy (KEVEY és CSETE ined.)

– K IV: *Viburnum opulus*. – K III: *Festuca gigantea*, *Ribes rubrum*. – K II: *Populus alba*. – K I: *Elymus caninus*, *Malus sylvestris*, *Padus avium*.

A higrofil fajok jelentős része *Salicetea purpureae* s.l. jelleget is mutat, ezért e szüntaxon 9,2% csoportrészesedést és 5,8% csoporttömeget mutat. Némi szerepet játszanak még egyes higrofil ruderáliák, mint a *Galio-Urticetea* s.l. és a *Bidentetea* s.l. elemek.

Összehasonlítva a Tengelici-homokvidék, a Szigetköz és a Belső-Somogy égerlápjait, azt tapasztaljuk, hogy a fenti fontosabb paraméterek arányában igen nagy a hasonlóság (lásd: 1. és 3. táblázat).

3.2.3. Sokváltozós statisztikai elemzések eredményei

A Tengelici-homokvidék, a Szigetköz és a Belső-Somogy égerlápjait sokváltozós elemzésekkel is összehasonlítottuk. Mind a dendrogramon (2. ábra), mind az ordinációs diagramon (3. ábra) a cönológiai felvételek a három földrajzi tájnak megfelelően három csoportba tömörülnek, amelyek egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el. Némi kivételt képez a Tengelici-homokvidék 1. számú felvétele, amely a dendrogramon (2. ábra) Belső-Somogy felvételei közé került, az ordinációs diagramon (3. ábra) pedig a Tengelici-homokvidék és Belső-Somogy felvételei között helyezkedik el.

4. Megvitatás

A Tengelici-homokvidék égerlápjai igen hasonló termőhelyi viszonyok mellett jöttek létre, mint Magyarország egyéb égerlápjai. Ennek következtében faji összetételük is igen hasonlít a szigetközi és belső-somogyi égerlápokéhoz. Egyes karakterfajok arányát tekintve azonban viszonylag nagyobb különbségek mutathatók ki a Tengelici-homokvidék és a Belső-Somogy égerlápjai között (3. táblázat). Így Belső-Somogy homokvidékének égerlápjaiból mintegy háromszor annyi *Fagetalia* fajt sikerült kimutatni, mint a Tengelici-homokvidéken. A *Quercetea pubescentis-petraeae* elemek esetében viszont ezen arány fordítottját kaptuk. Ennek magyarázata nagyrészt klimatikai tényezőkben keresendő (vö. BORHIDI 1961). Ugyanis a gyertyános-tölgyes övbe tartozó Belső-Somogy égerlápjai nagyrészt gyertyános-tölgyesekkel (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*), az erdőssztyep zónába sorolható Tengelici-homokvidék égerlápjai pedig elsősorban gyöngyvirágos-tölgyesekkel (*Polygonato latifolii-Quercetum roboris*) érintkeznek. E szomszédos erdő társulások fajai ha nem is játszanak meghatározó szerepet az égerlápok felépítésében, de némileg bekerülnek az égerlápok magasabban fekvő részeibe, így képesek megtelepedni az égerfák vízszintből kiemelkedő gyökérfoin.

Az állandósági osztályok eloszlásánál zavaróan hat, hogy a konstans (K V) és az akcidens (K I) fajok között az akcesszórius (K III) elemeknél is jelentkezik egy harmadik kiugrás, amely feltételez egy viszonylagos heterogenitást. Mindez a fragmentációjával és az izolációval hozható összefüggésbe.

Fenti vizsgálati eredmények szerint a Tengelici-homokvidék égerlápjai nem különülnek el lényegesen

sem a Szigetköz, sem pedig a Belső-Somogy égerlápjaitól, ezért a *Carici elongatae-Alnetum glutinosae* aszociációval azonosíthatók, amelynek helye a növény-társulások rendszerében az alábbi módon vázolható:

Divízió: **Q U E R C O - F A G E A** JAKUCS 1967

Osztály: **ALNETEA GLUTINOSAE** BR.-BL. et TX. ex WESTHOFF et al. 1946

Rend: **ALNETALIA GLUTINOSAE** TX. 1937

Csoport: **Alnion glutinosae** MALCUIT 1929

Alcsoport: **Carici elongatae-Alnenion glutinosae** KEVEY 2008

Társulás: *Carici elongatae-Alnetum glutinosae* W. KOCH 1926

5. Természetvédelmi vonatkozások

A Tengelici-homokvidék égerlápjait eddig alig kutatták, ezért természetvédelmi értékeikről szinte mit sem tudunk. A vizsgált állományok fele a Németkérnél levő „Fekete-tó” szegélyén található, másik fele pedig az ettől északra elterülő „Barát-erdő” három különböző pontján van. Ezen égerlápok állapota természetvédelmi szempontból egyelőre jónak mondható. E helyeken kívül a homokvidéken többfelé is található mára jellegtelenné váló égeresek, amelyek valószínűleg a talajvízszint csökkenésével párhuzamosan váltak fajszegénné. Félő, hogy a még jó állapotú égerlápok is egy idő után hasonló sorsra jutnak.

Felméréseink során az égerlápokból hét védett növényfaj került elő: K V: *Urtica kioviensis*. – K IV: *Dryopteris carthusiana*, *Thelypteris palustris*. – K III: *Veratrum album*. – K I: *Dryopteris dilatata*, *Dryopteris expansa*, *Listera ovata*. E növények között különös értéket képvisel az országosan ritka *Urtica kioviensis* és a *Dryopteris expansa*.

Flóraszennyező hatást fejtenek ki egyes tájidegen fászszerű és lágyszűrű növények: K IV: *Solidago gigantea*. – K III: *Fraxinus pennsylvanica*. – K I: *Acer negundo*, *Asclepias syriaca*, *Aster salignus*, *Celtis occidentalis*, *Erigeron canadensis*, *Gleditsia triacanthos*, *Robinia pseudo-acacia*, *Vitis riparia*. Közülük egyelőre csak a *Solidago gigantea* és a *Fraxinus pennsylvanica* fejt ki némi zavaró hatást. Utóbbi faj borítási értékei helyenként eléggé nagyok, így félő, hogy ezen égerlápokban erősen el fog terjedni. Visszaszorítását a termő egyedek kivágásával kellene kezdeni.

Az elmúlt pár évtizedben sikerült megfigyelnünk azt, hogy az 1982-től 1995-ig tartó rendkívül csapadékszegény években a vizsgált égerlápokban eltűnt a víztükör, a gyepszintben pedig igen elszaporodott az *Urtica dioica*. A száraz periódust azonban erősen csapadékos évek követték, s ekkor helyreállt a korábbi egyensúly, s az *Urtica dioica* is visszaszorult.

A 1999-ben jött létre a Dél-Mezőföld Tájvédelmi Körzet, amelyben a vizsgált égerlápok fokozott védelemben részesülnek. Így talán megvan a remény arra, hogy e párányi láperdőket megmenthetjük az utókor számára.

Rövidítések

A1: felső lombkoronaszint; A2: alsó lombkoronaszint; Agi: *Alnenion glutinosae-incanae*; Ai: *Alnion incanae*; Alo: *Alopecurion pratensis*; Aon: *Alnion glutinosae*; APa: *Abieti-Picea*; AQ: *Aceri tatarici-Quercion*; Ar: *Artemisietea*; Ate: *Alnetea glutinosae*; B1: cserjeszint; B2: újulat; Bec: *Beckmannion eruciformis*; Ber: *Berberidion*; Bia: *Bidentetia*; Bin: *Bidention tripartiti*; C: gyepszint; Cal: *Calystegion sepium*; Ccn: *Caricion canescenti-nigrae*; Cgr: *Caricion gracilis*; Che: *Chenopodietea*; Chr: *Chenopodion rubri*; ChS: *Chenopodio-Scleranthea*; CM: *Cardamini-Montion*; Cp: *Carpinenion betuli*; Cro: *Caricion rostratae*; CyF: *Cynodonto-Festucion*; Des: *Deschampsion caespitosae*; Epa: *Epilobietea angustifolii*; Epn: *Epilobion angustifolii*; F : *Fagetalia sylvaticae*; FiC: *Filipendulo-Cirsion oleracei*; FPe: *Festuco-Puccinellietea*; FPI: *Festuco-Puccinellietalia*; Fvg: *Festucetia vaginatae*; GA: *Galio-Alliarion*; HyL: *Hydrochari-Lemnetea*; ined.: ineditum (kiadatlan közlés); Le: *Lemnion minoris*; LeP: *Lemno-Potamea*; Mag: *Magnocaricetalia*; Moa: *Molinietalia coeruleae*; MoA: *Molinio-Arrhenathera*; MoJ: *Molinio-Juncetia*; Mon: *Molinion coeruleae*; Nc: *Nanocyperion flavescens*; NG: *Nasturtio-Glycerietalia*; Ory: *Oryzeta sativae*; Pea: *Potametea*; Pla: *Plantaginetia*; Pli: *Phragmitetalia*;

Pna: *Populion nigro-albae*; PQ: *Pino-Quercetalia*; Prf: *Prunion fruticosae*; Pru: *Prunetalia spinosae*; Pte: *Phragmitetia*; Qc: *Quercetalia cerridis*; QFt: *Quercu-Fagetia*; Qpp: *Quercetia pubescentis-petraeae*; Qr: *Quercetalia roboris*; S: summa (összeg); Sal: *Salicion albae*; SCn: *Scheuchzerio-Caricetia nigrae*; Sea: *Secalietea*; s.l.: sensu lato (tágabb értelemben); Spu: *Salicetia purpureae*; Str: *Salicion triandrae*; TA: *Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani*; Ulm: *Ulmion*; US: *Urtico-Sambucetia*; VP: *Vaccinio-Piceetia*.

Összefoglalás

Jelen tanulmány a Magyar-Alföld nyugati peremén levő Tengelici-homokvidék égerlápjainak (*Carici elongatae-Alnetum glutinosae*) cönológiai elemzését tartalmazza 20 felvétel alapján. Állományai a homokbuckák közötti mélyebb termőhelyeken fordulnak elő, amelyek az év jelentős részében vízzel borítottak. E láperdők az Alföldön egykor jóval gyakoribb lárplágról tanúskodnak. Állományaikban ritkaságnak számító növényfajok is előfordulnak: *Carex paniculata*, *Carex pseudocyperus*, *Cirsium palustre*, *Dryopteris carthusiana*, *Dryopteris dilatata*, *Dryopteris expansa*, *Listera ovata*, *Thelypteris palustris*, *Urtica kioviensis*, *Veratrum album*.

Irodalom

- BECKING, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier Schol of phytosociology. – *Botanical Review* 23: 411-488.
- BORHIDI, A. 1961: Klimadiagramme und klimazonale Karte Ungarns. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica* 4: 21-250.
- BORHIDI, A. 1993: A magyar flóra szociális magartatás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. – *Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs*, 95 pp.
- BORHIDI, A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the hungarian flora. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39: 97-181.
- BORHIDI, A. & KEVEY, B. 1996: An annotated checklist of the hungarian plant communities II. – In: BORHIDI, A.: *Critical revision of the hungarian plant communities*. Janus Pannonius University, Pécs, pp. 95-138.
- BORHIDI, A., KEVEY, B. & LENDVAI, G. 2012: *Plant communities of Hungary*. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 544 pp.
- BOROS, Á. 1953: A Mezőföld növényföldrajzi vázlata. – *Földrajzi Értesítő* 2: 234-253.
- BOROS, Á. 1959: A Mezőföld növényföldrajza. – In: Ádám, L. – Marosi, S. – Szilárd, J.: *A Mezőföld természeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 363-383.
- BRAUN-BLANQUET, J. 1964: *Pflanzensoziologie* (ed. 3.). – Springer Verlag, Wien–New York, 865 pp.
- HORVÁTH, F., DOBOLYI, Z. K., MORSCHHAUSER, T., LÓKÖS, L., KARAS, L. & SZERDAHELYI, T. 1995: Flóra adatbázis 1.2. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet, Vácrátót, 267 pp.
- JAKUCS, P. 1967: Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – *Contribuții Botanice, Cluj* 1967: 159-166.
- KEVEY, B. 2008: Magyarország erdőársulásai (Forest associations of Hungary). Die Wälder von Ungarn. – *Tilia* 14: 1-488. + CD-adatbázis (244 ábra + 230 táblázat).
- KEVEY, B. 2015: A Tengelici-homokvidék zárt homoki tölgyesei (*Polygonato latifolii-Quercetum roboris* BORHIDI in BORHIDI et KEVEY 1996). – *Natura Somogyiensis* 27: 5-36.
- KEVEY, B. & HIRMAN, A. 2002: „NS” számítógépes cönológiai programcsomag. – In: *Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V. Pécs, 2002. március 8-10. (Összefoglalók)*, pp. 74.
- KEVEY, B. & LENDVAI, G. 2015: A Tengelici-homokvidék gyertyános-tölgyesei (*Convallario-Carpinetum* KEVEY 2008). – *Natura Somogyiensis* 26: 5-37.
- KIRÁLY, G. (szerk.) 2009: Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok. – Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvalfő, 616 pp.
- KOCH, W. 1926: Die Vegetationseinheiten der Linthebene unter Berücksichtigung der Verhältnisse in der Nordostschweiz. – *Jahrbuch der St. Gallische Naturwissenschaftliche Gesellschaft* 61: 1–134.
- MALCUIT, G. 1929: Les associations végétales de la Vallée de la Lanterne. – *Archives de Botanique, Mémoires. Caen.* 2: 142–154.
- MUCINA, L., GRABHERR, G. & WALLNÖFER, S. 1993: *Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche*. – Gustav Fischer, Jena–Stuttgart–New York, 353 pp.
- OBERDORFER, E. 1992: *Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband*. – Gustav Fischer Verlag, Jena–Stuttgart–New York, 282 pp.
- PODANI, J. 2001: SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – Scientia, Budapest, 53 pp.
- Soó, R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I-VI*. – Akadémiai kiadó, Budapest.
- TÜXEN, R. 1937: Die Pflanzengesellschaften Nordwestdeutschlands. – *Mitteilungen der Floristisch-Soziologischen Arbeitsgemeinschaft Niedersachsen, Hannover* 3: 1–170.
- WESTHOFF, V., DIJK, J.W., PASSCHIER, H. & SISSING, G. 1946: *Overzicht der plantengemeen schappen in Nederland (2e druk)*. – G. W. Breughel, Amsterdam, 118 pp.

ÉGERLÁPOK A TENGELICI-HOMOKVIDÉKEN
(CARICI ELONGATAE-ALNETUM GLUTINOSAE W. KOCH 1926)

1. táblázat. *Carici elongatae-Alnetum*: Dél-Mezőföld

1/1. táblázat	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	%	
1. Querco-Fagea																								
1.1. Salicetea purpureae																								
1.1.1. Salicetalia purpureae																								
1.1.1.1. Salicion albae																								
Humulus lupulus (Cal,Ate,Ai)	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
	B1	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	III	50
	C	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	V	85
	S	-	+	+	-	-	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+1	V	85
Salix alba (Ai,Cal)	A1	-	1	+	+	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	25
	A2	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	S	-	1	+	+	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	25
Cucubalus baccifer (Cal,Ulm)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
1.2. Alnetea glutinosae																								
1.2.1. Alnetalia glutinosae																								
Alnus glutinosa (Ai,Agí)	A1	4	4	4	3	4	4	4	3	4	4	4	4	4	4	3	4	4	4	4	4	3-4	V	100
	A2	2	2	2	3	2	2	1	2	2	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2	1-3	V	100
	B1	1	+	-	2	+	+	+	+	+	+	1	1	+	1	+	+	1	1	+	+	+2	V	95
	B2	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	35
	S	5	5	5	5	5	5	4	3	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3-5	V	100
Salix cinerea (Pte,Aon,Ai)	B1	1	2	2	1	-	1	2	1	2	2	1	1	+	-	+	+	-	+	+	+	+2	V	85
	B2	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20
	S	1	2	2	1	-	1	2	1	2	2	1	1	+	-	+	+	-	+	+	+	+2	V	85
Carex pseudocyperus (Mag,Cro)	C	2	+	+	-	+	-	+	+	+	1	1	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+2	IV	75
Dryopteris carthusiana (F,Agí,Qr,VP)	C	-	-	+	-	+	+	-	-	+	1	1	2	+	1	2	2	2	1	1	+	+2	IV	70
Dryopteris dilatata (F,Agí,Qr,VP)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+	+	I	15
Dryopteris expansa (F,Agí,Qr,VP)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	I	10
1.2.1.1. Alnion glutinosae																								
Thelypteris palustris (Mag)	C	-	+	1	-	-	-	+	-	1	-	1	1	2	+	-	1	1	2	2	1	+2	IV	65
		-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	1	-	-	-	+	+	-	+	+1	III	50
1.3. Querco-Fagetea																								
Cornus sanguinea (Qpp)	B1	-	1	1	+	+	+	2	+	2	+	+	-	+	2	2	1	+	-	+	2	+2	V	85
	B2	-	+	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	80
	S	-	1	1	+	+	+	2	+	2	+	+	+	+	2	2	1	+	+	+	2	+2	V	95
Crataegus monogyna (Qpp)	B1	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	+	+	III	55
	B2	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	II	40
	S	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	IV	80
Fraxinus excelsior (Qpp,TA)	A1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5
	A2	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20
	B1	-	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	III	60
	B2	-	+	+	+	+	1	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+1	III	45
	S	-	1	1	+	+	1	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+1	IV	65
Scrophularia nodosa (GA,Epa)	C	-	-	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+	+	+	IV	65
Quercus robur (Ai,Cp,Qpp)	B1	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	B2	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+	+	III	55
	S	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+	+	III	55
Euonymus europaeus (Qpp)	B1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	II	30
	B2	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	III	45
	S	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	III	50
Brachypodium sylvaticum (Qpp)	C	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	III	45
Corylus avellana (Qpp)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	II	25
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	II	35
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	III	45
Geranium robertianum (Epa)	C	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	+	+	+	+	-	+	-	-	+	III	45

1/2. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	%									
Rhamnus catharticus (Qpp,Pru)	B1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	II	30								
	B2	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25							
	S	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	III	45							
Mycelis muralis	C	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	II	35								
	B1	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10								
	B2	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25							
Ligustrum vulgare (Cp,Qpp)	S	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	30							
	A1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5								
	B1	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	I	15							
Populus tremula (Qr,Qc,Ber)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5								
	S	-	-	-	+	-	1	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+1	II	25							
	C	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	I	20							
Dactylis polygama (Qpp,Cp)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	20							
Geum urbanum (Epa,Cp,Qpp)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	I	20							
Fragaria vesca (Qpp,Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	I	10						
Lapsana communis (Qpp,GA,Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	10						
Ulmus minor (Ai,Ulm,Qpp)	B1	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5						
	B2	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	10					
	S	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	10				
Acer campestre (Qpp)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5						
Carex divulsa	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5						
Convallaria majalis (Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5					
1.3.1. Fagetalia sylvaticae																																	
Moehringia trinervia	C	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	III	50					
Circaea lutetiana (Ai)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	I	20					
Galeopsis speciosa (Epn,Ai)	C	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	20					
Athyrium filix-femina (Qr,VP)	C	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	15					
Dryopteris filix-mas	C	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	15				
Cerasus avium (Cp)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5					
Listera ovata (Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5				
1.3.1.1. Alnion incanae																																	
Frangula alnus (Ate,Qr,PQ)	B1	-	+	+	2	+	+	-	+	+	+	+	+	1	2	1	1	2	-	1	+	1	+2	V	85								
	B2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	V	95				
	S	+	+	2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	1	2	1	1	2	+	1	+	1	+2	V	100							
Viburnum opulus (Ate)	B1	-	-	+	-	-	1	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+1	II	40					
	B2	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	70				
	S	-	-	+	-	+	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+1	IV	70				
Ribes rubrum	B1	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	20					
B2	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	II	40				
S	-	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	III	50			
Festuca gigantea (Cal,Epa)	C	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	I	45					
Populus alba (Sal,AQ)	A1	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	15				
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5			
	B2	-	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	20		
S	-	+	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	II	30		
Elymus caninus (Pna,Qpp)	C	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	20			
Padus avium	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	15		
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	10	
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	15	
Malus sylvestris (Qpp)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5		
1.4. Quercetea pubescentis-petraeae																																	
Rosa canina agg. (Pru,Prf)	B1	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	II	25	
	B2	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	II	35
	S	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	III

ÉGERLÁPOK A TENGELICI-HOMOKVIDÉKEN
(CARICI ELONGATAE-ALNETUM GLUTINOSAE W. KOCH 1926)

1/3. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	%		
Prunus spinosa (Pru,Prf)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	10	
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	I	15	
Euonymus verrucosus (Pru)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Pyrus pyraeaster (Cp)	B2	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Quercus cerris (Qr,PQ)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
1.4.1. Quercetalia cerridis																										
1.4.1.1. Aceri tatarici-Quercion																										
Acer tataricum (Qpp)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	I	5
2. Lemno-Potamea																										
Lemna minor (HyL,Le)	C	+	+	1	+	-	-	+	2	2	+	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+2	III	60	
Lemna trisulca (HyL,Le)	C	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	1	1	+	+	+	+1	III	45	
2.1. Potametea																										
2.1.1. Potametalia																										
Batrachium trichophyllum	C	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	30	
3. Cypero-Phragmittea																										
3.1. Phragmitetea																										
Carex acutiformis (Mag,Cgr,Moj,Sal,Ate)	C	1	3	3	1	2	3	2	+	1	1	3	4	4	3	3	2	1	2	3	3	+	+4	V	100	
Galium palustre (Mag,Moj,FPi,Spu,Ate)	C	+	1	+	+	1	1	1	+	1	1	1	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+	+1	V	100	
Solanum dulcamara (Cal,Bia,Spu)	B1	-	+	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25	
	C	1	+	+	+	+	1	+	1	+	+	+	1	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+1	V	100	
	S	1	+	+	+	+	1	+	1	+	+	+	1	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+1	V	100	
Iris pseudacorus (Sal,Ate,Ai)	C	+	1	1	-	1	1	1	2	2	+	+	1	1	1	1	+	1	+	+	+	+	+2	V	95	
Carex riparia (Mag,Cgr,Moj,Sal,Ate)	C	+	2	2	+	1	-	-	1	-	+	2	2	1	1	1	1	1	+	1	+	2	+2	V	85	
Stachys palustris (Moa,Cal,Bin,Spu,Ate)	C	+	1	+	1	+	+	+	1	-	1	+	+	1	+	+	+	-	+	-	+	+	+1	V	85	
Lycopus europaeus (Moa,Cal,Bia,Spu,Ate)	C	+	+	+	+	+	+	-	1	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+1	IV	80	
Eupatorium cannabinum (Epa,Sal,Ate,Ai)	C	-	+	+	+	+	+	1	+	1	1	+	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+1	IV	75	
Rorippa amphibia (Pla,Spu,Ate)	C	1	+	1	+	+	-	+	-	+	1	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+1	IV	75	
Poa palustris (Moj,Des,Spu,Ate,Ai)	C	+	-	-	+	+	-	-	1	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+1	IV	65	
Scutellaria galericulata (Moa,Spu,Ate)	C	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+	+	-	+	+	IV	65	
Oenanthe aquatica (Spu,Ate)	C	+	+	+	+	-	-	+	1	1	+	-	+	-	-	-	-	1	1	+	-	-	+1	III	60	
Cirsium palustre (Moj,Ate,PQ)	C	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+	+	+	III	45	
Phragmites australis (Moj,FPe,Spu,Ate)	C	+	+	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+2	III	45	
Glyceria maxima (Pli,Spu)	C	-	-	-	+	+	-	+	-	+	1	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+1	II	40	
Sparganium erectum (Pli,NG,Ate)	C	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	II	40	
Alisma plantago-aquatica (Pea,Spu,Ate,LeP)	C	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	II	35	
Myosotis nemorosa (Moj,Spu,Ate,Cal)	C	1	-	-	-	-	-	+	1	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	20	
Alisma lanceolatum (Pli,LeP)	C	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
Epilobium hirsutum (FIC,Cal,Bia)	C	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
Hypericum tetrapterum (FiC)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
Schoenoplectus lacustris	C	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
Typha angustifolia (Pli,Nc,Ory)	C	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
Glyceria fluitans (NG)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	I	10	
Phalaris arundinacea (Des)	C	-	-	-	-	-	+	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	10	
Epilobium parviflorum (NG,Moj,Moa,Ate)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Euphorbia palustris (Mag,Des,FIC,Bec,Ate)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
3.1.1. Phragmitetalia																										
3.1.1.1. Phragmition																										
Urtica kioviensis (Ate)	C	2	1	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+2	V	90	
3.1.2. Nasturtio-Glycerietalia																										
3.1.2.1. Glycerio-Sparganion																										
Glyceria plicata (Pte)	C	+	-	-	+	-	-	+	1	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+1	III	55	
Veronica catenata (Nc)	C	-	+	+	-	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25	
Scrophularia umbrosa (Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	I	15	

1/4. táblázat	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	%		
3.1.2. Magnocaricetalia																									
3.1.2.1. Magnocaricion																									
Teucrium scordium (Des)	C	1	1	+	1	+	-	-	+	-	-	1	+	-	-	+	+	+	-	+	+1	III	60		
Carex paniculata (Cro,Moj)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	+	+	1	1	1	+	1	+1	III	50		
Carex vesicaria (Cgr,Ate)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15		
Carex otrubae (Cgr,Moj,FPi,Ai)	C	-	-	-	1	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	10		
3.1.2.1.1. Caricion rostratae																									
Carex elata (Mag,Moj,Ate)	C	2	2	2	2	3	+	+	2	2	2	2	2	1	2	+	3	+	2	3	2	+3	V	100	
4. Molinio-Arrhenathera																									
Poa trivialis (Pte,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	+	+	+	1	+	1	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+1	III	50	
4.1. Molinio-Juncetea																									
Deschampsia caespitosa (Des,Sal,Ate,Ai)	C	+	+	+	1	1	+	1	+	-	-	1	1	1	2	2	2	1	+	1	2	+2	V	90	
Valeriana dioica (Mag,Moa,Ate,Ai)	C	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	III	55	
Veratrum album (Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	III	50	
Symphytum officinale (Pte,Cal,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25		
Molinia coerulea	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	I	5		
Selinum carvifolia (Mon,Ate,PQ)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5		
4.1.1. Molinietalia coeruleae																									
Angelica sylvestris (Mag,Ate,Ai)	C	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	III	60	
Valeriana officinalis (Mag,FiC)	C	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	III	50		
4.1.1.1. Filipendulo-Cirsion oleracei																									
Filipendula ulmaria (Moa,Sal,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	1	+1	II	40		
4.2. Arrhenatheretea																									
4.2.1. Arrhenatheretalia																									
4.2.1.1. Cynosurion cristati																									
Cirsium vulgare (CyF,Che,Ar,Epa)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10		
4.3. Calluno-Ulicetea																									
4.3.1. Vaccinio-Genistetalia																									
4.3.1.1. Calluno-Genistion																									
Betula pendula (Qr,APa)	A1	-	-	-	1	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	1	2	-	+2	II	30	
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	I	20	
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	I	5	
	B2	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	+	1	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	1	2	-	+2	III	45
5. Chenopodio-Scleranthea																									
Chenopodium polyspermum (Bia,Chr)	C	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5		
5.1. Chenopodietea																									
Arctium lappa (Ar,Pla,Spu)	C	-	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	III	45		
5.2. Artemisietea																									
5.2.1. Artemisietalia																									
5.2.1.1. Arction lappae																									
Sambucus ebulus (Epa)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5		
5.3. Galio-Urticetea																									
5.3.1. Calystegietalia sepium																									
5.3.1.1. Galio-Alliarion																									
Chaerophyllum temulum	C	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10		
Alliaria petiolata (Epa)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5		
5.3.1.2. Calystegion sepium																									
Calystegia sepium (Pte,Bia,Pla,Spu,Ate)	B1	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	20		
	C	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	80	
	S	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	80	
Myosoton aquaticum (Pte,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+	-	-	-	+	II	35		

ÉGERLÁPOK A TENGELICI-HOMOKVIDÉKEN
(CARICI ELONGATAE-ALNETUM GLUTINOSAE W. KOCH 1926)

1/5. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	%	
5.4. Bidentetea																									
5.4.1. Bidentetalia																									
Bidens tripartita (Pte,Nc,Sea,Sal)	C	+	-	+	+	+	-	+	+	+	1	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+	+1	IV	70	
Alopecurus aequalis	C	-	-	-	+	-	-	+	+	+	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	III	50	
Persicaria hydropiper (Nc,Bin,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	1	+	-	+	-	+	+1	II	30	
Persicaria dubia (Alo,Bin,Spu,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+	I	15	
Persicaria minor (Des,Bin,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
5.5. Epilobietea angustifolii																									
5.5.1. Epilobietalia																									
Epilobium obscurum (NG,CM,Ccn)	C	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
6. Indifferens																									
Lysimachia vulgaris (Ai,Pte,Scn,Moj,Sal)	C	+	1	+	+	+	1	1	+	+	1	1	+	+	+	+	1	1	+	1	+	+	+1	V	100
Rubus caesius (Spu)	B2	-	+	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+	2	2	2	1	+	+	1	+	+2	V	95	
Lythrum salicaria (Pte,Moj,Bia,Spu,Ate)	C	+	+	+	+	1	-	+	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+1	V	90	
Ranunculus repens (Pte,MoA,ChS,Spu,Ate)	C	-	-	+	+	1	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+1	V	90	
Equisetum arvense (MoA,Sea,Sal,Ate,Ai)	C	-	+	+	+	+	+	1	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+1	IV	80	
Mentha aquatica (Pte,Moa,Spu,Ate,Ai)	C	2	+	+	1	+	+	+	1	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+2	III	60	
Agrostis stolonifera (Pte,Moj,FPe,Bia,Pla)	C	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	III	50	
Lysimachia nummularia (Pte,Moj,Bia)	C	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	III	45	
Calamagrostis epigeios (Moj,Fvg,Epa)	C	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	+	+	-	+	+	II	40	
Urtica dioica (Ar,GA,Epa,Spu)	C	-	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	II	40	
Caltha palustris (Mag,Moj,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	+	+	II	35	
Sambucus nigra (Epa,US,QFt)	B1	-	-	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25	
	B2	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
	S	-	-	+	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	35	
Ranunculus sceleratus (Pte,Nc,Bia,Bin,Sal)	C	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	30	
Persicaria amphibia (Pte,Moa,Bia,Spu,Ate)	C	+	+	-	1	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	25	
Carex hirta (Pte,MoA,Pla)	C	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	20	
Chelidonium majus (Che,Ar,GA,Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	I	20	
Glechoma hederacea (MoA,QFt,Sal,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20	
Galium aparine (Sea,Epa,QFt)	C	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Potentilla reptans (Mag,MoA,Fpi,Bia,Pla)	C	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Stellaria media (ChS,QFt,Spu)	C	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Cirsium arvense (Nc,ChS,Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Juncus articulatus (Pte,Nc,Moj,Bia,Pla)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Persicaria lapathifolia (Pte,Nc,ChS,Bia,Str)	C	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Persicaria maculosa (Pte,Nc,ChS)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Plantago major (Pla)	C	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
7. Adventiva																									
Solidago gigantea	C	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	65	
Fraxinus pennsylvanica	A1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	I	10	
	A2	-	-	-	+	2	1	+	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	II	30	
	B1	+	-	+	+	2	1	-	3	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+3	III	45	
	B2	+	-	-	-	-	+	+	1	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	25	
	S	+	-	+	+	3	2	+	4	+	1	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+4	III	50	
Acer negundo	A2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
	B1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	I	5	
	B2	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
	S	-	-	+	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+2	I	15	
Gleditsia triacanthos	B2	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	I	15	
Asclepias syriaca	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
Aster salignus	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Celtis occidentalis	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	I	5	
Erigeron canadensis	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Robinia pseudo-acacia	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
Vitis riparia	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	

2. táblázat. Felvételi adatok

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Minta felvételi sorszáma	3811	3812	3813	3814	3816	3826	3827	3828	3829	3830	3817	3818	3819	3820	3821	3822	3823	3824	3825	2941
Felvételi évszám 1.	1996	1996	1996	1996	1996	1996	1996	1996	1996	1996	2003	1997	1996	1997	1997	1997	1997	1997	1997	1997
Felvételi időpont 1.	10.09	10.09	10.09	10.09	10.09	10.09	10.09	10.09	10.09	10.09	05.09	10.03	10.09	10.09	10.09	10.09	10.03	10.03	10.03	10.09
Felvételi évszám 2.	2003	2003	1997	1997	1997	1997	1997	1997	1997	1997	2003	2001	1997	2001	2001	2001	2001	2001	2001	2001
Felvételi időpont 2.	07.14	07.14	06.09	06.09	06.09	06.09	06.09	06.09	06.09	06.09	07.14	07.05	06.09	07.05	07.05	07.05	07.05	07.05	07.05	07.05
Tengerszint feletti magasság (m)	134	134	134	134	134	134	134	134	134	134	129	129	129	129	129	129	129	129	129	129
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	60	75	75	50	75	60	70	60	75	60	70	60	70	60	60	50	70	75	70	60
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	20	20	20	30	25	25	5	40	20	25	15	10	15	15	20	30	15	15	10	10
Cserjeszint borítása (%)	5	15	25	15	20	30	20	50	25	25	5	10	10	25	30	15	5	10	25	20
Újulat borítása (%)	1	1	1	1	1	2	3	2	1	1	1	1	10	10	10	5	1	1	5	10
Gyepszint borítása (%)	80	70	80	50	70	40	40	30	60	50	85	80	90	70	80	70	20	60	70	80
Felső lombkoronaszint magassága (m)	20	20	18	15	20	25	25	20	15	15	22	15	20	20	20	23	15	17	16	22
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	15	15	10	10	15	18	17	15	10	10	16	10	15	15	12	15	10	12	10	16
Cserjeszint magassága (m)	2,5	2,5	2,5	2	1,5	3	2,5	3	2	2	2,5	2	2	3	2,5	2	2	2	2	2,5
Átlagos törzsátmérő (cm)	30	35	25	25	30	35	40	30	200	20	35	25	35	30	25	30	20	25	25	35
Felvételi terület nagysága (m ²)	1000	1200	1200	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1000	1000	1200	1600	1600	1000	1200

Hely: 1-10: Németkér „Látó-hegy: Fekete-tó”; 11-20: Németkér „Barát-erdő”.

Alapkőzet: 1-20: homok.

Talaj: 1-20: tözezes láptalaj.

Felvétele készíttette: 1-10, 12-13, 17-19: Kevey et Tóth (ined.); 11, 14-16, 20: Kevey (ined.).

3. táblázat. Karakterfajok aránya

3/1. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	Th	Szk	BS	Th	Szk	BS
Quercu-Fagea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Salicetea purpureae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Salicetalia purpureae	5,8	5,7	6,5	2,1	3,5	3,2
Salicion albae	3,3	4,8	3,2	3,7	4,0	2,8
Populenion nigro-albae	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Salicion albae s.l.	3,4	4,9	3,3	3,7	4,0	2,8
Salicetalia purpureae s.l.	9,2	10,6	9,8	5,8	7,5	6,0
Salicetea purpureae s.l.	9,2	10,6	9,8	5,8	7,5	6,0
Alnetea glutinosae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Alnetalia glutinosae	11,4	10,0	12,2	22,1	20,6	23,2
Alnion glutinosae	1,4	2,3	2,6	1,5	4,5	2,3
Alnetalia glutinosae s.l.	12,8	12,3	14,8	23,6	25,1	25,5
Alnetea glutinosae s.l.	12,8	12,3	14,8	23,6	25,1	25,5
Quercu-Fagetea	6,1	6,1	3,2	1,9	2,2	0,8
Fagetalia sylvaticae	1,9	2,8	5,9	0,6	0,3	1,3
Alnion incanae	8,5	9,0	8,8	16,6	17,0	17,8
Alnenion glutinosae-incanae	0,9	0,9	1,4	14,0	12,3	14,2
Ulmenion	0,1	0,5	0,5	0,0	0,3	0,1
Alnion incanae s.l.	9,5	10,4	10,7	30,6	29,6	32,1
Fagion sylvaticae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Eu-Fagenion	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Carpinenion betuli	0,7	0,4	0,4	0,1	0,0	0,0
Tilio-Acerenion	0,4	0,7	0,2	0,1	0,5	0,0
Fagion sylvaticae s.l.	1,1	1,1	0,7	0,2	0,5	0,0
Fagetalia sylvaticae s.l.	12,5	14,3	17,3	31,4	30,4	33,4
Quercetalia roboris	1,3	0,5	1,7	1,0	0,2	0,8
Quercu-Fagetea s.l.	19,9	20,9	22,2	34,3	32,8	35,0
Quercetea pubescentis-petraeae	4,9	5,2	2,0	1,7	2,1	0,6
Quercetalia cerridis	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Aceri tatarici-Quercion	0,2	0,3	0,0	0,0	0,3	0,0
Quercetalia cerridis s.l.	0,3	0,3	0,0	0,0	0,3	0,0
Prunetalia spinosae	0,7	0,3	0,1	0,1	0,0	0,0
Berberidion	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Prunion fruticosae	0,4	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
Prunetalia spinosae s.l.	1,2	0,4	0,1	0,2	0,0	0,0
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	6,4	5,9	2,1	1,9	2,4	0,6
Quercu-Fagea s.l.	48,3	49,7	48,9	65,6	67,8	67,1

3/2. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	Th	Szk	BS	Th	Szk	BS
Abieti-Piceea	0,3	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
Vaccinio-Piceetea	0,4	0,1	1,2	0,4	0,0	0,7
Pino-Quercetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Pino-Quercion	0,7	0,7	0,4	0,4	0,2	0,1
Pino-Quercetalia s.l.	1,1	0,8	1,6	0,8	0,2	0,8
Vaccinio-Piceetea s.l.	1,1	0,8	1,6	0,8	0,2	0,8
Abieti-Piceea s.l.	1,4	0,8	1,7	1,0	0,2	0,8
Lemno-Potamea	0,8	0,9	0,9	0,4	0,1	0,4
Hydrochari-Lemnetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Hydrocharietalia	0,6	0,6	0,7	0,4	0,1	0,4
Lemnion minoris	0,6	0,8	0,6	0,4	0,1	0,4
Hydrocharition	0,0	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0
Hydrocharietalia s.l.	1,2	1,7	1,4	0,8	0,2	0,8
Hydrochari-Lemnetea s.l.	1,2	1,7	1,4	0,8	0,2	0,8
Potametea	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0
Potametalia	0,5	0,2	0,4	0,1	0,0	0,1
Potamion	0,0	0,1	0,6	0,0	0,0	0,5
Nymphaeion	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0
Potametalia s.l.	0,5	0,4	1,2	0,1	0,0	0,6
Potametea s.l.	0,6	0,5	1,4	0,1	0,0	0,6
Lemno-Potamea s.l.	2,6	3,1	3,7	1,3	0,3	1,8
Cypero-Phragmitea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Phragmitetea	9,1	9,4	9,5	5,3	8,6	5,1
Phragmitetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Phragmition	1,3	0,7	1,0	0,4	0,4	1,2
Phragmitetalia s.l.	1,3	0,7	1,0	0,4	0,4	1,2
Nasturtio-Glycerietalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Glycerio-Spanganion	1,2	0,3	1,2	0,2	0,0	0,4
Nasturtio-Glycerietalia s.l.	1,2	0,3	1,2	0,2	0,0	0,4
Magnocaricetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Magnocaricion	4,1	3,4	3,6	5,9	5,1	5,6
Caricenion rostratae	1,2	0,9	1,4	2,2	0,6	2,6
Caricenion gracilis	0,7	0,8	0,6	2,5	2,4	2,1
Magnocaricion s.l.	6,0	5,1	5,6	10,6	8,1	10,3
Magnocaricetalia s.l.	6,0	5,1	5,6	10,6	8,1	10,3
Phragmitetea s.l.	17,6	15,5	17,3	16,5	17,1	17,0

3/3. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	Th	Szk	BS	Th	Szk	BS
Isoëto-Nanojuncetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Nanocyperetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Nanocyperion flavescens	0,8	0,7	0,9	0,1	0,5	1,0
Nanocyperetalia s.l.	0,8	0,7	0,9	0,1	0,5	1,0
Isoëto-Nanojuncetea s.l.	0,8	0,7	0,9	0,1	0,5	1,0
Montio-Cardaminetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Montio-Cardaminetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Cardamini-Montion	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Montio-Cardaminetalia s.l.	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Montio-Cardaminetea s.l.	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Cypero-Phragmitea s.l.	18,4	16,2	18,4	16,6	17,6	18,0
Oxycocco-Caricea nigrae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Scheuchzerio-Caricetea nigrae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Scheuchzerio-Caricetalia nigrae	0,3	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
Scheuchzerio-Caricetea nigrae s.l.	0,3	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
Oxycocco-Caricea nigrae s.l.	0,3	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
Molinio-Arrhenathera	0,9	0,8	0,9	0,2	0,1	0,2
Molinio-Juncetea	4,4	4,1	3,7	5,5	4,9	4,6
Tofieldietalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Caricion davallianae	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Tofieldietalia s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Molinietalia coeruleae	1,9	1,6	1,6	0,4	0,2	0,5
Deschampsion caespitosae	1,1	1,4	0,7	0,7	0,3	0,2
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,6	0,4	0,4	0,1	0,0	0,0
Alopecurion pratensis	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,2
Molinietalia coeruleae s.l.	3,7	3,5	2,8	1,2	0,5	0,9
Molinio-Juncetea s.l.	8,1	7,7	6,5	6,7	5,4	5,5
Calluno-Ulicetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Vaccinio-Genistetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Calluno-Genistion	0,3	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
Vaccinio-Genistetalia s.l.	0,3	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
Calluno-Ulicetea s.l.	0,3	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
Molinio-Arrhenathera s.l.	9,3	8,5	7,5	7,1	5,5	5,7
Puccinellio-Salicornea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Puccinellietea	0,3	0,4	0,2	0,1	1,4	0,0
Festuco-Puccinellietalia	0,4	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1
Festuco-Puccinellietea s.l.	0,7	0,7	0,5	0,2	1,5	0,1
Puccinellio-Salicornea s.l.	0,7	0,7	0,5	0,2	1,5	0,1

3/4. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	Th	Szk	BS	Th	Szk	BS
Festuco-Bromea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucetea vaginatae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucetalia vaginatae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucion vaginatae	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Festucetalia vaginatae s.l.	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Festucetea vaginatae s.l.	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Festuco-Brometea	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Festucetalia valesiaca	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucion rupicolae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Cynodonto-Festucenion	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucion rupicolae s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucetalia valesiaca s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Brometea s.l.	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Festuco-Bromea s.l.	0,2	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0
Chenopodio-Scleranthea	0,4	0,8	0,5	0,1	0,1	0,1
Secalietea	0,5	0,4	0,4	0,1	0,0	0,1
Oryzetea sativae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Oryzetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Oryzion sativae	0,1	0,5	0,0	0,0	0,3	0,0
Oryzetalia s.l.	0,1	0,5	0,0	0,0	0,3	0,0
Oryzetea sativae s.l.	0,1	0,5	0,0	0,0	0,3	0,0
Chenopodietea	0,3	0,5	0,1	0,0	0,1	0,0
Artemisietea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Artemisietalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Arction lappae	0,5	0,9	0,4	0,1	0,1	0,1
Artemisietalia s.l.	0,5	0,9	0,4	0,1	0,1	0,1
Artemisietea s.l.	0,5	0,9	0,4	0,1	0,1	0,1
Galio-Urticetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Calystegiotalia sepium	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Galio-Alliarion	0,8	0,8	0,6	0,1	0,1	0,1
Calystegion sepium	2,3	3,4	2,2	0,6	1,2	0,5
Calystegiotalia sepium s.l.	3,1	4,2	2,8	0,7	1,3	0,6
Galio-Urticetea s.l.	3,1	4,2	2,8	0,7	1,3	0,6
Bidentetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Bidentetalia	3,1	2,3	3,6	0,6	1,0	1,9
Bidention tripartiti	0,5	0,7	1,1	0,1	0,3	1,3
Chenopodion rubri	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Bidentetalia s.l.	3,6	3,0	4,8	0,7	1,3	3,2
Bidentetea s.l.	3,6	3,0	4,8	0,7	1,3	3,2

ÉGERLÁPOK A TENGELICI-HOMOKVIDÉKEN
(CARICI ELONGATAE-ALNETUM GLUTINOSAE W. KOCH 1926)

3/5. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	Th	Szk	BS	Th	Szk	BS
Plantaginea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Plantaginea majoris	1,1	0,8	0,6	0,2	0,3	0,1
Plantaginea s.l.	1,1	0,8	0,6	0,2	0,3	0,1
Epilobiea angustifolia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Epilobetalia	2,3	2,9	2,1	0,3	0,5	0,4
Epilobion angustifolia	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Epilobetalia s.l.	2,4	2,9	2,2	0,3	0,5	0,4
Epilobiea angustifolia s.l.	2,4	2,9	2,2	0,3	0,5	0,4
Urtico-Sambucetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sambucetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sambuco-Salicion capreae	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1
Sambucetalia s.l.	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1
Urtico-Sambucetea s.l.	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1
Chenopodio-Scleranthea s.l.	12,2	14,3	12,1	2,2	4,0	4,7
Indifferens	3,6	3,5	3,5	1,3	1,3	0,9
Adventiva	3,1	2,4	3,0	4,2	1,2	0,4

Th: *Carici elongatae-Alnetum* , Tengelici-homokvidék (Kevey - Tóth ined.: 20 felv.)

Szk: *Carici elongatae-Alnetum* , Szigetköz (Kevey - Alexay ined.: 20 felv.)

BS: *Carici elongatae-Alnetum* , Belső-Somogy (Kevey - Csete ined.: 35 felv.)

A Harkány-Nagynyáradi-sík zárt lösztölgyesei (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008)

KEVEY BALÁZS

Pécsi Tudományegyetem Ökológiai Tanszék, H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6.,
e-mail: keveyb@gamma.ttk.pte.hu

KEVEY, B.: *Closed pedunculate oak forest on loess in the Harkány-Nagynyáradi plain (Pulmonario mollis-Quercetum roboris KEVEY 2008).*

Abstract: The study deal with the phytosociological characteristics of oak forests growing on the loess-covered hills on the Harkány-Nagynyáradi plain, where the author found representative stands of a recently described community, the closed pedunculate oak forest on loess (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*). This community occupies xero-mesic habitats between the more xeric habitat of the open steppe woodland (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) and the mesic habitats of the closed oak-hornbeam forest (*Corydali cavae-Carpinetum*). In terms of its ecological role, this community is the ecological equivalent of the closed pedunculate oak forest on calcareous sand (*Convallario-Quercetum roboris*). In the closed pedunculate oak forest, character species of dry grasslands (*Festuco-Brometea*, *Festucetalia valesiacae*, *Festucion rupicolae*, etc.) play a subordinate role as opposed to the open steppe woodland, in which these species are prevalent. Unlike the open steppe woodland, the community harbors a number of mesic species (*Quercu-Fagetea*, *Fagetalia*, *Carpinenion*) in the understorey, owing to the xero-mesic character of its habitat. It is separated from the often adjoining stands of closed oak-hornbeam forest, which grows at the bottom of the valleys, by the occurrence of species characteristic of dry oak woods (*Quercetea pubescentis-petraeae*, *Quercetalia cerridis*, *Aceri tatarici-Quercion*), and the absence of several mesic species (*Quercu-Fagetea*, *Fagetalia*, *Carpinenion*) typical in the oak-hornbeam forest. This community is thus classified as a member of the *Polygonato latifolio-Quercenion roboris* KEVEY 2008 suballiance.

Keywords: syntaxonomy, forest vegetation on loess, Great Hungarian Plain

1. Bevezetés

A Harkány-Nagynyáradi-sík erdeinek társulási viszonyait korábban nem tanulmányozták. Az elmúlt másfél évtizedben e hiányt igyekeztem pótolni, s számos cönológiai felvételt készítettem. E munka eredményeként jelent meg a Nagynyáradi-sík (in KEVEY 2008) és a Harkányi-sík (KEVEY 2013) gyertyános-tölgyeseiről írt tanulmányaim 25–25 felvétel alapján. Jelen dolgozatban a zárt lösztölgyeseket jellemzem 40 cönológiai felvételel, amelyek egy része nemrég PURGER és mtsai (2014) dolgozatában is felhasználásra került.

2. Anyag és módszer

2.1. Kutatási terület jellemzése

A Harkány-Nagynyáradi-sík túlnyomórészt löszből épül fel, de a Harkányi-síkon helyenként homokos lösz

és löszös homok is található. Az eredeti növénytakaróból kevés erdő maradt meg. BORHIDI (1961) klímazonális térképe szerint a terület nyugati része (Harkányi-sík) a zárt tölgyes zónába, keleti része (Nagynyáradi-sík) pedig inkább az erdőssztyep zónába tartozik. A terepbejárások során nyílt lösztölgyeseket (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) nem találtam. Ezzel szemben mindkét kistájon szórványosan megtalálhatók a zárt lösztölgyesek (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*). Állományaik plakor helyzetben vannak, így zonálisnak tűnnek. A Nagynyáradi-síkon elvileg várható lenne a nyílt lösztölgyesek (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) megjelenése, de itt a megfigyelések szerint az erdőssztyep klímát némileg ellensúlyozhatja a talaj relatív nedvességtartalma. A platók erdeinek mikroklímája viszonylag meleg, talajuk a félszáraz-félüde tartományba sorolható. A kisebb völgyek és mélyedések üde talaját legtöbbször gyertyános-tölgyesek (*Corydali cavae-Carpinetum*) borítják.

2.2. Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételek a Zürich-Montpellier növénycönológiai iskola (BECKING 1957, BRAUN-BLANQUET 1964) hagyományos kvadrát-módszerével készültek. A felvételek táblázatos összeállítása, valamint a karakterfajok csoportrészesedésének és csoporttömegének számítása az „NS” számítógépes programcsomaggal (KEVEY – HIRMAN 2002) történt. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások – kissé módosított – módszerét korábban (KEVEY 2008) részletesen közöltem. A SYN-TAX 2000 program segítségével (PODANI 2001) sokváltozós elemzéseket is végeztem. E téren bináris cluster-analízist (Method: Complete link; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser), és szintén bináris ordinációt (Method: principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser) alkalmaztam.

A fajok esetében KIRÁLY (2009), a társulásoknál pedig BORHIDI és KEVEY (1996), BORHIDI és mtsai (2012), ill. KEVEY (2008) nomenklatúráját követem. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (OBERDORFER 1992; MUCINA és mtsai 1993; BORHIDI és mtsai 2012; KEVEY 2008) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cónoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) Synopsis-ára támaszkodtam, de figyelembe vettem az újabb kutatási eredményeket is (vö. BORHIDI 1993, 1995; HORVÁTH F. és mtsai 1995; KEVEY ined.).

3. Eredmények

3.1. Fiziognómia

A vizsgált zárt lösztölgyesek felső lombkoronaszintje az állomány korától és a termőhelyi viszonyoktól függően 20–30 m magas, és közepes, vagy erősebb záródást mutat (60–85%). Állandó (K: IV–V) fája a *Quercus cerris* és a *Quercus robur*. Nagyobb tömegben (A–D: 3–5) előforduló fái az *Acer campestre*, a *Fraxinus excelsior*, a *Quercus cerris* és a *Quercus robur*. E viszonylag jól zárt szintben lékek csak ritkán fordulnak elő. Amennyiben a felső koronaszint mégis ritkább, a lékeket az alsó koronaszint fái zárják el. Az alsó lombkoronaszint fejlettebb, mint a nyílt lösztölgyeseknél (*Acer tatarici-Quercetum roboris*), fái a felső lombkoronaszintben levő lékeket többnyire elzárják. A fák magassága 10–20 m, borításuk pedig 5–40%. Állandó (K: IV) fái az *Acer campestre* és az *Ulmus minor*. Nagyobb tömeget (A–D: 3) egyetlen fafaj sem ér el.

A cserjeszint fejlettsége igen változó. Magassága 2–5 m, borítása pedig 40–80%. Állandó elemei (K: IV–V) a következők: *Acer campestre*, *Acer tataricum*, *Crataegus monogyna*, *Ligustrum vulgare*, *Prunus spinosa*, *Ulmus minor*. Tömegesebb (A–D: 3) cserjéi: *Acer campestre*, *Corylus avellana*, *Crataegus monogyna*, *Ligustrum vulgare*, *Ulmus minor*. Az alsó cserjeszint (újulat) szintén változóan fejletlen (1–50%). Állandó (K: IV–V) fajai az alábbiak: *Acer campestre*, *Acer tataricum*, *Clematis vitalba*, *Crataegus monogyna*, *Euonymus europaeus*, *Ligustrum vulgare*, *Lonicera caprifolium*, *Prunus spinosa*, *Quercus cerris*, *Sambucus nigra*, *Ulmus minor*. E szintben fáciesképző szerephez a *Hedera helix*, a *Lonicera caprifolium* és az idegenhonos *Parthenocissus inserta* jut.

A gyepszint borítása 30–95%. Állandó elemei (K: IV–V) a következők: *Brachypodium sylvaticum*, *Bromus ramosus*, *Carex divulsa*, *Carex sylvatica*, *Chaerophyllum temulum*, *Corydalis cava*, *Dactylis polygama*, *Elymus caninus*, *Fallopia dumetorum*, *Geranium robertianum*, *Geum urbanum*, *Ranunculus ficaria*, *Rumex sanguineus*, *Stellaria holostea*, *Veronica hederifolia*, *Viola alba*. E szintben több lágyszárú növény képez fáciest (A–D: 3–5): *Corydalis cava*, *Ranunculus ficaria*, *Stellaria holostea* és a *Vinca minor*.

3.2. Fajkombináció

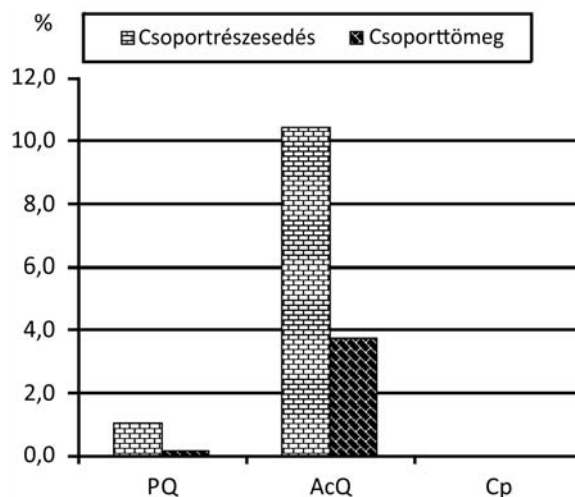
3.2.1. Állandósági osztályok eloszlása

A 40 cönológiai felvétel alapján a vizsgált zárt lösztölgyesekből 18 konstans (K V) és 12 szubkonstans (K IV) faj szerepel az alábbiak szerint: K V: *Acer campestre*, *Acer tataricum*, *Brachypodium sylvaticum*, *Carex divulsa*, *Chaerophyllum temulum*, *Crataegus monogyna*, *Dactylis polygama*, *Euonymus europaeus*, *Fallopia dumetorum*, *Geum urbanum*, *Ligustrum vulgare*, *Prunus spinosa*, *Quercus cerris*, *Ranunculus ficaria*, *Stellaria holostea*, *Ulmus minor*, *Veronica hederifolia*, *Viola alba*. – K IV: *Bromus ramosus* agg., *Carex sylvatica*, *Carpinus betulus*, *Clematis vitalba*, *Corydalis cava*, *Elymus caninus*, *Geranium robertianum*, *Lonicera caprifolium*, *Quercus robur*, *Rumex sanguineus*, *Sambucus nigra*, *Tilia tomentosa* (1. táblázat).

A társulásból továbbá 29 akcesszórius (K III), 24 szubakcesszórius (K II) és 92 akcicens (K I) faj került elő (vö. 1. táblázat). Az állandósági osztályokat tekintve tehát az akcicens (K I) elemek mellett az akcesszórius (K III) és a konstans (K V) fajoknál mutatkozik egy-egy maximum.

3.2.2. Karakterfajok aránya

Amíg a nyílt lösztölgyesekben (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) még jelentős szerepet játszanak a száraz gyepek növényei (*Festuco-Bromea s.l.*, incl. *Festuco-Brometea*, *Festucetalia valesiacae* et *Festucion rupicolae*), addig a vizsgált zárt lösztölgyesekben (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) e növények előfordulása jelentéktelen: K I: *Cynoglossum officinale*, *Festuca rupicola*. Csoportrészesedésük mindössze 1,0%, csoporttömegük pedig 0,1% (3. táblázat; 1. ábra).

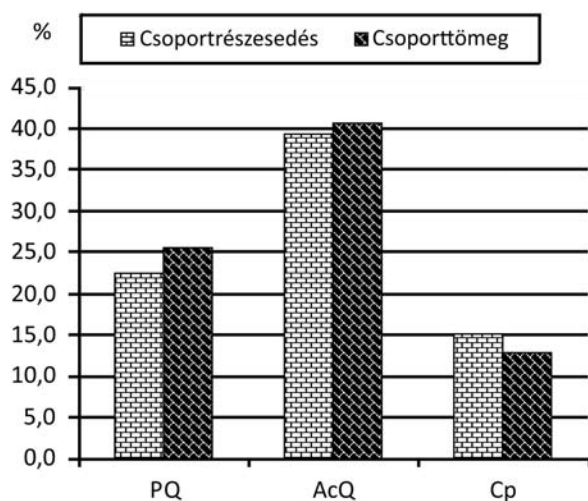
1. ábra. *Festuco-Brometea s.l.* fajok aránya

PQ: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyárádi-sík (KEVEY ined.: 40 felv.)
AcQ: *Aceri tatarici-Quercetum roboris*, Alföld peremvidéke (ZÓLYOMI et al. 2013: 22 felv.)
Cp: *Corydalis cavae-Carpinetum*, Nagynyárádi-sík (KEVEY 2008: 25 felv.)

A zárt lösztölgyesek felépítésében ezzel szemben kiemelkedő szerepet töltenek be a száraz tölgyesek elemei (*Quercetea pubescentis-petraeae* s.l.): – K V: *Acer tataricum*, *Quercus cerris*, *Prunus spinosa*. – K III: *Clinopodium vulgare*, *Pulmonaria mollissima*, *Rosa canina* agg. – K II: *Astragalus glycyphyllos*, *Buglossoides purpureo-coerulea*, *Cornus mas*, *Euonymus verrucosus*, *Fraxinus ornus*, *Ornithogalum sphaerocarpon*. – K I: *Allium oleraceum*, *Calamintha menthifolia*, *Chamaecytisus supinus*, *Dianthus armeria*, *Dictamnus albus*, *Digitalis ferruginea*, *Festuca heterophylla*, *Gagea pratensis*, *Hieracium sabaudum*, *Hilotelephium telephium* ssp. *maximum*, *Iris graminea*, *Iris variegata*, *Lactuca quercina*, *Lathyrus niger*, *Lychnis coronaria*, *Lysimachia punctata*, *Melica altissima*, *Melica picta*, *Muscari botryoides*, *Physalis alkekengi*, *Pyrus pyraeaster*, *Silene viridiflora*, *Viburnum lantana*, *Vincetoxicum*

hirundinaria, *Viola hirta*. Közülük csak az *Acer tataricum* és a *Melica altissima* sorolható az *Aceri tatarici-Quercion* jellegű növények közé. Tágabb értelemben ide sorolhatók azok a fajok, amelyek egyrészt *Aremonio-Fagion*, másrészt pedig *Quercion farnetto*, *Orno cotinon*, vagy *Aceri tatarici-Quercion* jelleget egyaránt mutatnak: K IV: *Lonicera caprifolium*, *Tilia tomentosa*. – K III: *Helleborus odoratus*, *Tamus communis*. – K II: *Scutellaria altissima*. E száraz tölgyes elemek (*Quercetea pubescentis-petraeae* incl. *Quercetalia cerridis*, *Aceri tatarici-Quercion*, *Quercion farnetto* et *Orno-Cotinon*) 29,6% csoportrészesedést és 30,5% csoporttömeget mutatnak. Arányuk tehát lényegesen nagyobb, mint a velük érintkező gyertyános-tölgyesekben (*Corydali cavae-Carpinetum*), de jóval alacsonyabb, mint a nyílt lösztölgyesekben (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) (3. táblázat; 2. ábra).

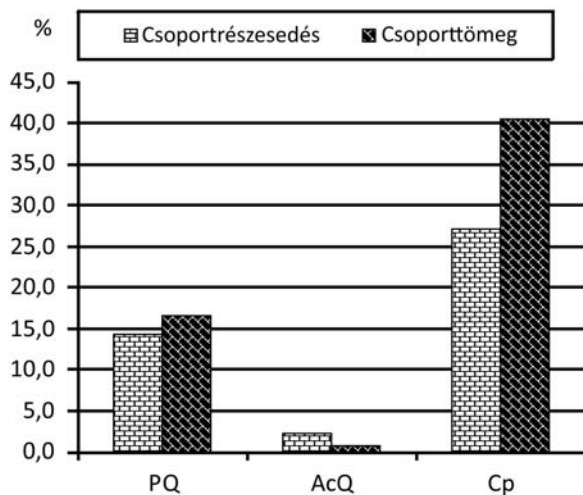
2. ábra. *Quercetea pubescentis-petraeae* fajok aránya

PQ: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyáradi-sík (KEVEY ined.: 40 felv.)
AcQ: *Aceri tatarici-Quercetum roboris*, Alföld peremvidéke (ZÓLYOMI et al. 2013: 22 felv.)
Cp: *Corydali cavae-Carpinetum*, Nagynyáradi-sík (KEVEY 2008: 25 felv.)

Nagy számmal vannak olyan növények, amelyek a tágabb értelemben vett mezofil lomberdei növények (*Quercetalia*) karakterfajai, de részben xerofil (*Quercetea pubescentis-petraeae*) jelleget is mutatnak: K V: *Acer campestre*, *Brachypodium sylvaticum*, *Carex divulsa*, *Crataegus monogyna*, *Dactylis polygama*, *Euonymus europaeus*, *Fallopia dumetorum*, *Geum urbanum*, *Ligustrum vulgare*, *Ranunculus ficaria*, *Ulmus minor*, *Veronica hederifolia* ssp. *lucorum* *Viola alba*. – K IV: *Bromus ramosus* agg., *Clematis vitalba*, *Geranium robertianum*, *Quercus robur*. – K III: *Cornus sanguinea*, *Fragaria vesca*, *Hypericum hirsutum*, *Lapsana communis*, *Poa nemoralis*, *Polygonatum latifolium*, *Rhamnus catharticus*, *Veronica chamaedrys*, *Viola suavis* s.l. – K II: *Ajuga reptans*, *Corylus avellana*, *Fraxinus excelsior*, *Heracleum sphondylium*, *Vi-*

ola odorata. – K I: *Campanula trachelium*, *Carex piraie*, *Carex spicata*, *Digitalis grandiflora*, *Galeopsis pubescens*, *Melica uniflora*, *Scrophularia nodosa*, *Symphytum tuberosum*, *Tilia cordata*, *Vicia dumetorum*, *Vicia sepium*, *Viola mirabilis*. E növények aránya jóval magasabb, mint a nyílt lösztölgyesekben (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*), csoportrészesedésük 21,9%, csoporttömegük pedig 23,8% (3. táblázat).

Viszonylag jelentősebb szerepet játszanak a mezofil lomberdei elemek is (*Fagetalia* incl. *Carpinenion*, *Tilio-Acerenion* és *Aremonio-Fagion*): K V: *Arum maculatum* agg. (p.p. *Arum orientale*), *Stellaria holostea*. – K IV: *Carex sylvatica*, *Carpinus betulus*, *Corydalis cava*. – K III: *Cardamine bulbifera*, *Cerasus avium*, *Circaea lutetiana*, *Galium odoratum*, *Hedera helix*, *Primula vulgaris*, *Viola reichenbachiana*. – K II: *Acer pseudo-platanus*, *Galeopsis speciosa*, *Milium effusum*, *Moehringia trinervia*, *Polygonatum multiflorum*, *Stachys sylvatica*. – K I: *Acer platanoides*, *Anemone ranunculoides*, *Asarum europaeum*, *Dryopteris filix-mas*, *Gagea lutea*, *Glechoma hirsuta*, *Lilium martagon*, *Pulmonaria officinalis*, *Salvia glutinosa*, *Sanicula europaea*, *Scilla vindobonensis*, *Vinca minor*. E növények 14,3% csoportrészesedést és 16,4% csoporttömeget érnek el, arányuk tehát átmenetet képez a gyertyános-tölgyesek (*Corydali cavae-Carpinetum*) és a nyílt lösztölgyesek (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) között (3. táblázat; 3. ábra).

3. ábra. *Fagetalia* fajok aránya

PQ: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyáradi-sík (KEVEY ined.: 40 felv.)
AcQ: *Aceri tatarici-Quercetum roboris*, Alföld peremvidéke (ZÓLYOMI et al. 2013: 22 felv.)
Cp: *Corydali cavae-Carpinetum*, Nagynyáradi-sík (KEVEY 2008: 25 felv.)

3.2.3. Sokváltozós statisztikai elemzések eredményei

A Harkány-Nagynyáradi-sík zárt lösztölgyeseit (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) sokváltozós elemzésekkel is megvizsgáltam. Az elemzésekbe belevontam a gyertyános-tölgyesek (*Corydali cavae-Carpinetum*) felvételeit (KEVEY 2008), továbbá ZÓLYO-

MI (in ZÓLYOMI et al. 2013) nyílt lösztölgyesekből (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) készült felvételeit is.

Mind a cluster-analízis dendrogramján (4. ábra), mind pedig az ordinációs diagramon (5. ábra) a három asszociációnak megfelelően három csoport jött létre. A nyílt lösztölgyes (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) egyértelműen elkülönült. A másik két asszociáció felvételei is külön csoportokba tömörülnek, de ezek egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el.

4. Megvitatás

4.1. Termőhelyi viszonyok

Az alföldi homokbuckák és löszlátlák vegetációkeresztmetszete közötti hasonlóságot már többször is hangsúlyoztam, amelynek lényege az, hogy a száraz termőhelyek nyílt tölgyesei (*Festuco rupicolae-Quercetum roboris*, *Aceri tatarici-Quercetum roboris*) és az üde gyertyános-tölgyesek (*Convallario-Carpinetum*, *Corydali cavae-Carpinetum*) között félszáraz-félüde talajú zárt tölgyesek (*Convallario-Quercetum roboris*, *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) helyezkednek el (KEVEY 2008, 2011; KEVEY et al. 2015). Ennek értelmében – a jelen tanulmányban vizsgált – zárt lösztölgyesek (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) a homokvidékekről ismert zárt homoki tölgyeseket (*Convallario-Quercetum roboris*) helyettesítik.

4.2. Állandósági osztályok eloszlása

A vizsgált zárt lösztölgyesek (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) állapota – alföldi viszonylatban – többnyire jónak mondható, mégis kissé meglepő, hogy az állandósági osztályok eloszlásánál a nagyszámú akcidens (K I: 92) faj mellett alacsony a konstans (K V: 18) és a szubkonstans (K IV: 12) osztályok fajszáma. Mindezek mellett kissé szokatlan, hogy viszonylag magas az akcesszórikus (K III: 29) elemek száma, amely bizonyos fokú heterogenitást tételez fel. Ennek oka valószínűleg a Harkány-Nagynyáradi-sík erdeinek fragmentáltsága és izolálódása. Az egymástól elszigetelt erdők között megszakadt a kontinuitás, s faji összetételük külön-külön más és más utakon sodródott. Az állandósági osztályok eloszlása tehát másként alakult, mint Kerecsendnél, ahol ez az eloszlás szinte „U”-alakú görbét mutat (vö. KEVEY 2011), hisz ott a cönológiai felvételek csak egyetlen erdőből készültek.

4.3. Fajkombináció

A karakterfajok aránya hasonlóan alakult, mint a Kerecsendi-erdőben (vö. KEVEY 2011) és a Zámolyi-medencében (KEVEY et al. 2015). Ezzel megerősítést nyert az, hogy hasonló körülmények között az asszociáció állományai egymástól távol is kialakulhatnak. Valamennyi esetben a nyílt (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) és zárt (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) lösztölgyesek élesen elkülönültek egymástól (KEVEY 2011; KEVEY et al. 2015), s ezt a hagyományos (3. táblázat, 1–3. ábra) és sokváltozós (4–5. ábra) elemzések eredményei egyértelműen alátámasztják.

A zárt lösztölgyesek (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) és a gyertyános-tölgyesek (*Corydali cavae-Carpinetum*) is elkülönültek egymástól, de kissé zavaróan hat, hogy a két társulás a dendrogramon (4. ábra) és az ordinációs diagramon (5. ábra) eléggé közel áll egymáshoz, a közöttük levő eltérés már lényegesen kisebb (3. táblázat, 1–5. ábra). Mindezt a terepmunka során is éreztem. Ennek kettős oka is lehet. Egyrészt a zárt lösztölgyeseket ugyan a kontinentális száraz tölgyesek (*Aceri tatarici-Quercetum*) közé soroljuk, de a többi ide tartozó száraz tölgyesekhez képest aljnövényzetük mezofilabb, amit egyes *Fagetalia* fajok megjelenése is igazol: *Arum maculatum* agg., *Carpinus betulus*, *Corydalis cava*, *Galium odoratum*, *Stellaria holostea* stb. Másrészt az alföldi löszlátlák (Kerecsend, Zámolyi-medence, Mezőföld, Harkány-Nagynyáradi-sík) és a peremvidékek (Velencei-hegység, Tolnai-hegyhát) gyertyános-tölgyesei már kevésbé tipikusak. Állományaikban viszonylag sok a *Quercetea pubescentis-petraeae* s.l. elem (*Buglossoides purpuro-coerulea*, *Cornus mas*, *Doronicum hungaricum*, *Euonymus verrucosus*, *Viburnum lantana* stb.) és a *Fagetalia* fajok sem játszanak oly jelentős szerepet, mint a talajnedvesség által befolyásoltabb ártéri gyertyános-tölgyesekben. A két asszociáció ily módon kissé közeledik egymáshoz.

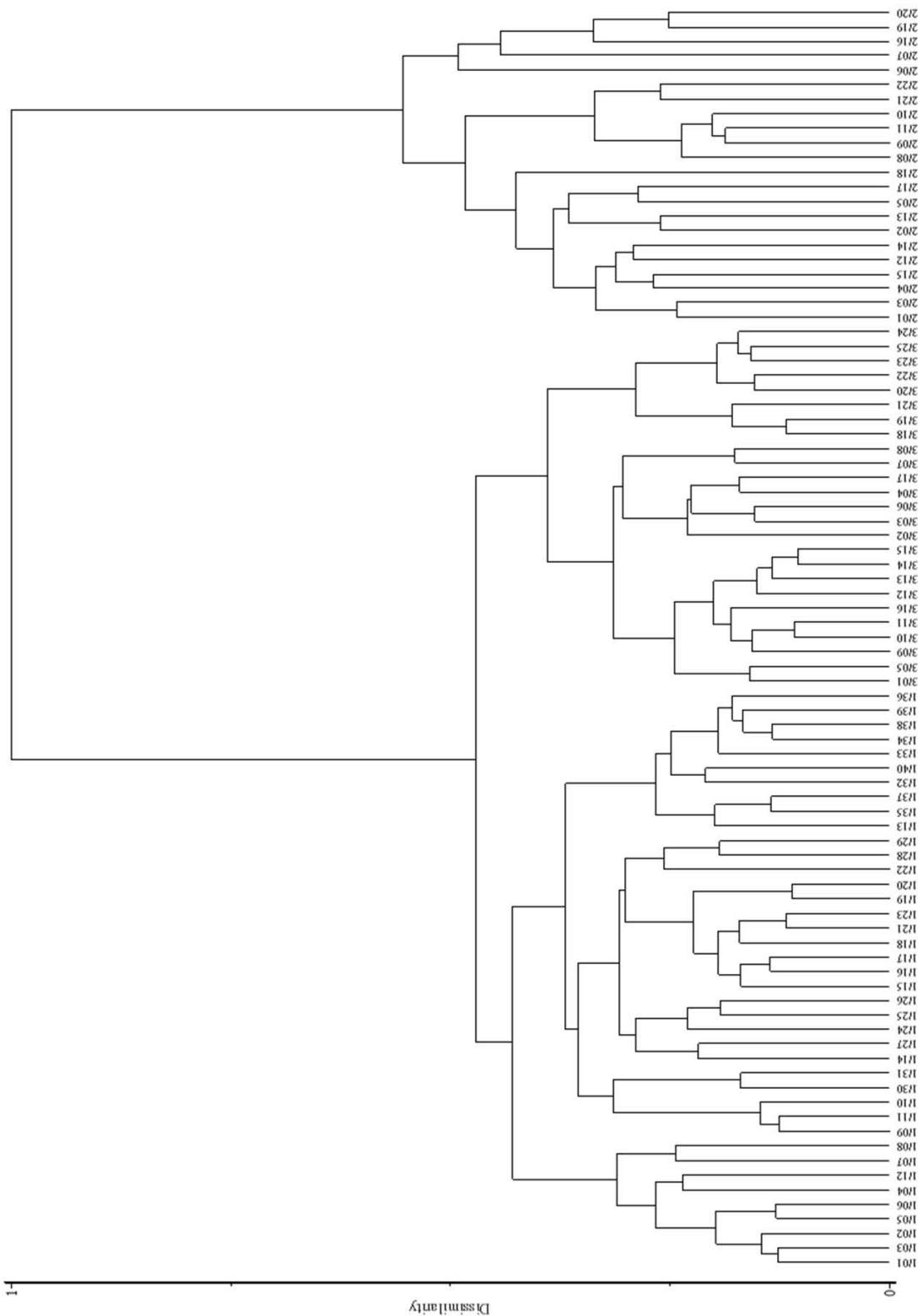
Fentiekkel kapcsolatos az is, hogy a zárt lösztölgyesek és a gyertyános-tölgyesek között viszonylag kevés differenciális fajt sikerült kimutatni (4. táblázat). Ennek ellenére a zárt lösztölgyeseknek 15 ilyen elemük van, amelyek közül több *Quercetea pubescentis-petraeae* s.l. jelleggel rendelkezik: *Clinopodium vulgare*, *Fallopia dumetorum*, *Lonicera caprifolium*, *Prunus spinosa*, *Pulmonaria mollis*, *Rhamnus catharticus*. Ezzel szemben a gyertyános-tölgyesek 24 differenciális fájának többsége *Fagetalia* jellegű: *Aegopodium podagraria*, *Allium ursinum*, *Anemone ranunculoides*, *Asperula taurina*, *Arum maculatum* agg., *Asarum europaeum*, *Cardamine bulbifera*, *Cerasus avium*, *Euphorbia amygdaloides*, *Galeobdolon luteum*, *Isopyrum thalictroides*, *Lamium maculatum*, *Lathraea squamaria*, *Mercurialis perennis*, *Scilla vindobonensis*, *Viola reichenbachiana*. E fajok is alátámasztják a két asszociáció elválását.

A Harkány-Nagynyáradi-sík zárt lösztölgyeseiben szórányosan szubmediterrán jellegű (*Aremonio-Fagion*, *Quercion farnetto*) elemek fordulnak elő: *Digitalis ferruginea*, *Helleborus odoratus*, *Lonicera caprifolium*, *Primula vulgaris*, *Scutellaria altissima*, *Tamus communis*, *Tilia tomentosa*. E növények az Alföld és peremvidékeinek zárt lösztölgyeseiben másutt nem fordulnak elő. Jelenlétük azzal magyarázható, hogy a Harkány-Nagynyáradi-sík közvetlenül érintkezik a mecseki flórajárás (*Sopianicum*) egyes tájegységeivel, így a Villányi-hegységgel és a Baranyai-dombsággal (vö. HORVÁT 1940, 1942; Soó 1960; KEVEY 2002).

4.4. A zárt lösztölgyesek helye a társulások rendszerében

Fenti vizsgálati eredmények tovább erősítik azt a korábbi feltevést (vö. KEVEY 2008), mely szerint – az önálló erdőtársulásként leírt – zárt lösztölgyesek

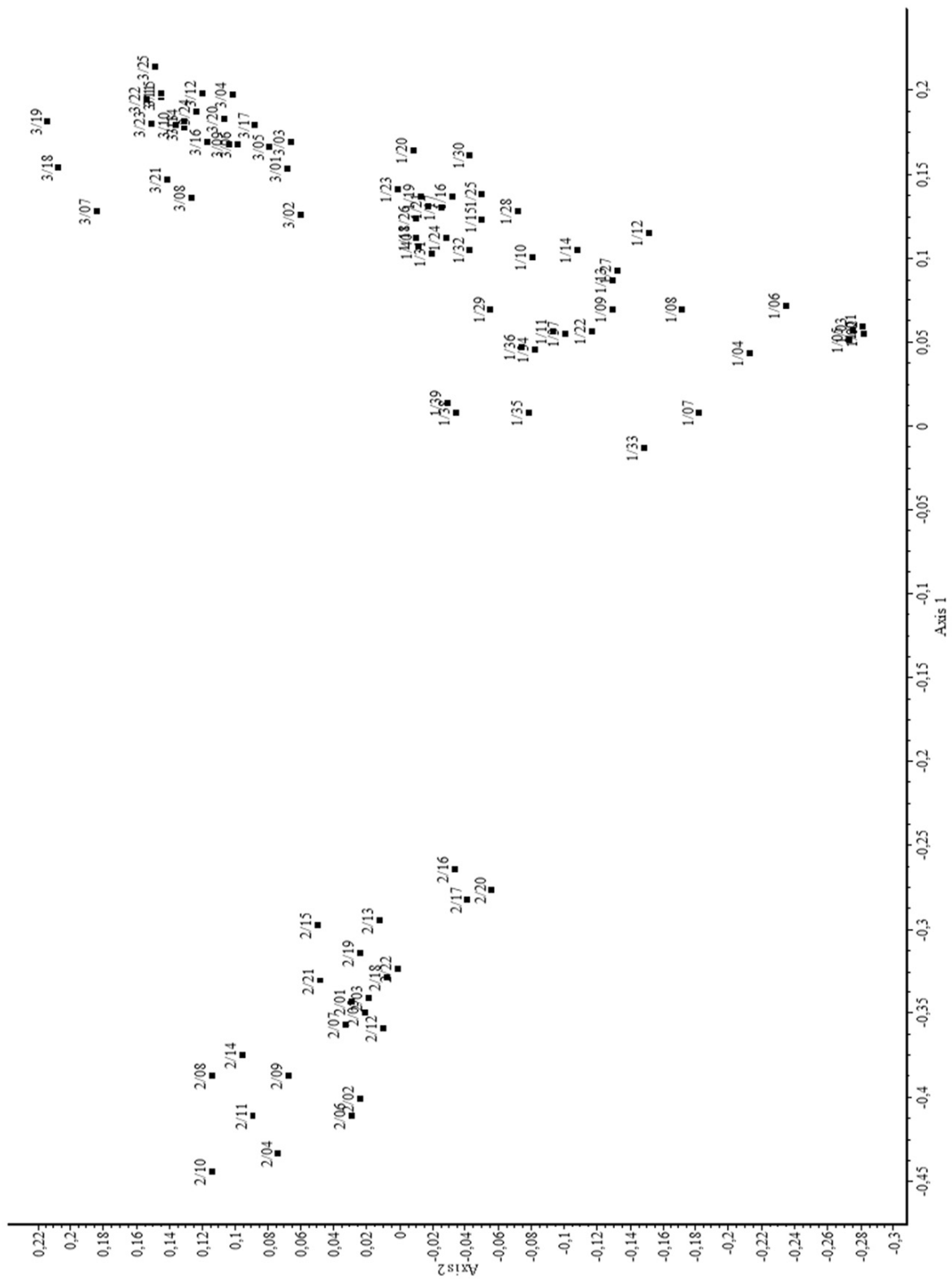
4. ábra. Cönológiai felvételek bináris dendrogramja

(Method: complete link; Coefficient: Baroni-Urbani-Buser)

1/1-40: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyárádi-sík (KEVEY ined.)

2/1-25: *Corydali cavae-Carpinetum*, Nagynyárádi-sík (KEVEY 2008)

3/1-22: *Aceri tatarici-Quercetum roboris*, Alföld peremvidéke (ZÓLYOMI et al. 2013)

5. ábra. Cönológiai felvételek bináris ordinációs diagramja

(Method: principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani-Buser)

1/1-40: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyáradi-sík (KEVEY ined.)

2/1-25: *Corydali cavae-Carpinetum*, Nagynyáradi-sík (KEVEY 2008)

3/1-22: *Aceri tatarici-Quercetum roboris*, Alföld peremvidéke (ZÓLYOMI et al. 2013)

(*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) a löszláblákon a homokvidékekről ismert zárt homoki tölgyeseket (*Convallario-Quercetum roboris*) helyettesítik. Állományai nem azonosíthatók a ZÓLYOMI (1967) által leírt nyílt löszölgyesek (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) viszonylag zártabb koronaszintű szubasszociációival (*lithospermetosum purpureo-coerulei, galletosum schultesii*), sem pedig a Magyar-középhegység molyhos tölgyeseivel (*Vicio sparsiflorae-Quercetum pubescentis, Corno-Quercetum pubescentis*) (vö. KEVEY 2008, 2011; KEVEY és mtsai 2015). Az asszociáció helye a növénytársulások rendszerében az alábbi módon vázolható:

Divízió: **QUERCO-FAGEA** JAKUCS 1967

Osztály: **QUERCO-FAGETEA** BR.-BL. et VLIENER in VLIENER 1937 em. BORHIDI in BORHIDI et KEVEY 1996

Rend: **QUERCETALIA CERRIDIS** BORHIDI in BORHIDI et KEVEY 1996

Csoport: **Aceri tatarici-Quercion** ZÓLYOMI et JAKUCS 1957

Alcsoport: **Polygonato latifolio-Quercion roboris** KEVEY 2008

Társulás: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008

5. Természetvédelmi vonatkozások

A Harkány-Nagynyárádi-sík botanikai-természetvédelmi szempontból eddig alig kutatott terület volt. A vizsgált állományok ugyan földrajzilag izoláltak, fragmentáltak, de a viszonylag nagyobb kiterjedésű erdőkben (Bóly „Herendi-erdő”, Majs „Nagy-erdő”, Nagynyárád „Nagy-erdő”, Siklós „Hatos-erdő”, Töttös „Töttösi-erdő”) igen szép és természetszerű állapotú száraz tölgyesek vannak.

Felméréseim során a zárt löszölgyesekből 15 védett növényfaj került elő: – K IV: *Lonicera caprifolium*. – K III: *Helleborus odoratus*, *Primula vulgaris*, *Tamus communis*. – K II: *Ornithogalum sphaerocarpon*. – K I: *Dictamnus albus*, *Digitalis ferruginea*, *Iris graminea*, *Iris variegata*, *Lilium martagon*, *Lychnis coronaria*, *Muscari botryoides*, *Ranunculus psilostachys*, *Scilla vindobonensis*, *Vitis sylvestris*. E növények között különös értéket képvisel a fokozottan védett *Digitalis ferruginea*, amely Magyarországon csak a Nagynyárádi-síkon és a közeli Szársomlyón él. Hasonló elterjedést mutat a *Ranunculus psilostachys* is, amely északra a Mecsek vonalát már nem éri el.

Természetvédelmi problémát jelentenek az erdőkben jelenlevő idegenhonosfajok (*Ailanthus altissima*, *Fraxinus pennsylvanica*, *Gleditsia triacanthos*, *Juglans nigra*, *Padus serotina*, *Populus × euramericana*, *Quercus rubra*, *Robinia pseudo-acacia*), liánok (*Parthenocissus inserta*) és lágy-szárúak (*Phytolacca americana*, *Solidago gigantea*, *Stenactis annua*). Sajnos az utóbbi évtizedekben a természetszerű erdőket egyre inkább faültetvények (*Fraxinus pennsylvanica*, *Juglans nigra*, *Populus × euramericana*, *Quercus rubra*, *Robinia pseudo-acacia*) kezdték felváltani. Ez a folyamat pár évtized után a löszölgyesek – amelyekből amúgy is kevés van – eltűnését vonhatja maga után.

A Harkány-Nagynyárádi-sík erdei jelenleg nem állnak védelem alatt, pedig értékes faji összetételük miatt komoly védelmet érdemelnének. Megőrzésük és némi rekonstrukciójuk a hazai természetvédelem fontos feladata.

Rövidítések

A1: felső lombkoronaszint; A2: alsó lombkoronaszint; AF: *Aremonio-Fagion*; Agi: *Alnion glutinosae-incanae*; Ai: *Alnion incanae*; AQ: *Aceri tatarici-Quercion*; Ar: *Artemisietea*; Ara: *Arrhenatheretea*; Arn: *Arrhenatherion elatioris*; Ate: *Alnetea glutinosae*; B1: cserjeszint; B2: újulat; Bia: *Bidentetea*; Bra: *Brometalia erecti*; C: gyepszint; Cal: *Calystegion sepium*; Cau: *Caucalidion platycarpus*; Che: *Chenopodietea*; ChS: *Chenopodio-Scleranthea*; Cp: *Carpinion betuli*; CyF: *Cynodonto-Festucion*; Epa: *Epilobietea angustifolii*; Epn: *Epilobion angustifolii*; F : *Fagetalia sylvaticae*; FB: *Festuco-Bromea*; FBt: *Festuco-Brometea*; Fru: *Festucion rupicolae*; Fvl: *Festucetalia valesiacae*; GA: *Galio-Alliarion*; GU: *Galio-Urticetea*; ined.: ineditum (kiadatlan közlés); Moa: *Molinietalia coeruleae*; MoA: *Molinio-Arrhenatheretea*; NC: *Nardo-Callunetea*; OCn: *Orno-Cotinion*; Onn: *Onopordion acanthii*; Pla: *Plantaginetea*; Pna: *Populion nigro-albae*; PP: *Pulsatillo-Pinetea*; PQ: *Pino-Quercetalia*; Prf: *Prunion fruticosae*; Pru: *Prunetalia spinosae*; Pte: *Phragmitetea*; Qc: *Quercetalia cerridis*; Qfa: *Quercion farnetto*; QFt: *Quercio-Fagetea*; Qp: *Quercion petraeae*; Qpp: *Quercetalia pubescentis-petraeae*; Qr: *Quercetalia roboris*; Qrp: *Quercion robori-petraeae*; S: summa (összeg); Sal: *Salicion albae*; Sea: *Secalietea*; s.l.: sensu lato (tágabb értelemben); Spu: *Salicetea purpureae*; TA: *Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani*; Ulm: *Ulmion*; US: *Urtico-Sambucetea*.

Összefoglalás

Jelen tanulmány a Magyar-Alföld délnyugati peremén levő Harkány-Nagynyárádi-sík zárt löszölgyeseinek (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) ökológiai elemzését tartalmazza 40 felvétel alapján. Az eredmények szerint a vizsgált asszociáció az erdő félszáraz-félüde termőhelyein fordul elő és átmenetet képez a száraz talajú nyílt löszölgyesek (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) és az üde talajú gyertyános-tölgyesek (*Corydali cavae-Carpinetum*) között. E zárt löszölgyesek (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris*) az alföldi löszláblákon a homokvidékekről ismert – ugyancsak félszáraz-félüde talajú – zárt homoki tölgyeseket (*Convallario-Quercetum roboris*) helyettesítik. A társulás felépítésében a száraz gyepek elemei (*Festuco-Brometalia*, *Festucetalia valesiacae*, *Festucion rupicolae* stb.) – amelyek a nyílt löszölgyesekben (*Aceri tatarici-Quercetum roboris*) még jelentős szerepet játszanak – már alárendeltek. A száraz erdők karakterfajai (*Quercetalia pubescentis-petraeae*, *Quercetalia cerridis*, *Aceri tatarici-Quercion*) ezzel szemben még hasonlóan gyakoriak, mint a nyílt löszölgyesekben. A félüde termőhely miatt aljnövényzetük-

ben mezofil jellegű fajok (*Quercus-Fagetum*, *Fagetalia*, *Carpinionion*) is megjelennek, amelyek szintén elkülönítik a társulást a nyílt lösztölgyesektől. A lösztölgyek alját borító gyertyános-tölgyesektől (*Corydalis cavae-Carpinetum*) elsősorban a száraz tölgyesek elemeinek (*Quercetum pubescentis-petraeae*, *Quercetalia cerridis*,

Aceri tatarici-Quercion) jelenlétével és több mezofil jellegű (*Quercus-Fagetum*, *Fagetalia*, *Carpinionion*) faj hiányával különböznek. A vizsgált zárt lösztölgyes (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008) a „*Polygonato latifolio-Quercenion roboris* KEVEY 2008” alcsoportba (suballiance) sorolható.

Irodalom

- BECKING, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier Schol of phytosociology. – *Botanical Review* 23: 411-488.
- BORHIDI, A. 1961: Klimadiagramme und klimazonale Karte Ungarns. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica* 4: 21-250.
- BORHIDI, A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. – *Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs*, 95 pp.
- BORHIDI, A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the hungarian flora. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39: 97-181.
- BORHIDI, A. & KEVEY, B. 1996: An annotated checklist of the hungarian plant communities II. – In: BORHIDI, A.: Critical revision of the hungarian plant communities. *Janus Pannonius University, Pécs*, pp. 95-138.
- BORHIDI, A., KEVEY, B. & LENDVAI, G. 2012: Plant communities of Hungary. – *Akadémiai Kiadó, Budapest*, 544 pp.
- BRAUN-BLANQUET, J. 1964: Pflanzensoziologie (ed. 3.). – *Springer Verlag, Wien–New York*, 865 pp.
- HORVÁT A. O. 1940: A Mecsek-hegység és déli síkjának növényföldrajzi tájegységei. – *Ciszterci Rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának Évkönyve 1939–1940*: pp. 27–40.
- HORVÁT A. O. 1942: A Mecsekhegység és környékének flórája. – *A Mecsekhegység és déli síkjának növényzete 2.* – *Ciszterci Rend, Pécs*, 160 pp. + 1 chart.
- HORVÁTH F., DOBOLYI Z. K., MORSCHHAUSER T., LÖKÖS L., KARAS L. és SZERDAHELYI T. 1995: Flóra adatbázis 1.2. – *Magyar Tudományos Akadémia Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót*, 267 pp.
- JAKUCS, P. 1967: Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – *Contribuții Botanice, Cluj* 1967: 159-166.
- KEVEY B. 2002: A növényvilág. – In: LEHMANN A. (szerk.): *Duna-Dráva Nemzeti Park. Mezőgazda Kiadó, Budapest*, pp. 134–196.
- KEVEY, B. 2008: Magyarország erdő társulásai (Forest associations of Hungary). *Die Wälder von Ungarn.* – *Tilia* 14: 1-488. + CD-adatbázis (244 ábra + 230 táblázat).
- KEVEY, B. 2011: Zárt lösztölgyesek a Kerecsendi-erdőben (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008). *Botanikai Közlemények* 98(1-2): 79-116.
- KEVEY, B. 2013: A Harkányi-sík gyertyános-tölgyesei (*Corydalis cavae-Carpinetum* KEVEY 2008). – *Natura Somogyiensis* 23: 5-32.
- KEVEY, B. és HIRMAN, A. 2002: „NS” számítógépes cönológiai programcsomag. – In: *Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V.* Pécs, 2002. március 8-10. (Összefoglalók), pp. 74.
- KEVEY B., HORVÁTH A., LENDVAI G., SIMON GY. és SONNEVEND I. 2015: A Zámolyi-medence és környékének zárt lösztölgyesei (*Pulmonario mollis-Quercetum roboris* KEVEY 2008). – *Botanikai Közlemények* 102(1-2): 85-129.
- KIRÁLY, G. (szerk.) 2009: Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. *Határozókulcsok.* – *Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvalfő*, 616 pp.
- MUCINA, L., GRABHERR, G. & WALLNÖFER, S. 1993: Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche. – *Gustav Fischer, Jena–Stuttgart–New York*, 353 pp.
- OBERDORFER, E. 1992: Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband. – *Gustav Fischer Verlag, Jena–Stuttgart–New York*, 282 pp.
- PODANI, J. 2001: SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – *Scientia, Budapest*, 53 pp.
- PURGER, D., LENGYEL, A., KEVEY, B., LENDVAI, G., HORVÁTH, A., TOMIĆ, Z. & CSIKY, J. 2014: Numerical classification of oak forests on loess in Hungary, Croatia and Serbia. – *Preslia* 86: 47-66.
- Soó R. 1960: Magyarország új florisztikai-növényföldrajzi felosztása. – *Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei* 4: 43-70.
- Soó, R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I-VI. – *Akadémiai kiadó, Budapest*.
- VIEGIER, J. 1937: Aperçu sur les unités phytosociologiques supérieures des Pays-Bas. – *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 47: 335.
- ZÓLYOMI, B. & JAKUCS, P. 1957: Neue Einteilung der Assoziationen der *Quercetalia pubescentis-petraeae*-Ordnung im panonischen Eichenwaldgebiet. – *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 8: 227-229.
- ZÓLYOMI, B., HORVÁTH, A., KEVEY, B. & LENDVAI, G. 2013: Steppe woodlands with tatarian maple (*Aceri tatarici-Quercetum pubescentis-roboris*) on the Great Hungarian Plain and its neighbourhood. An unfinished synthesis with supplementary notes. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (1–2), pp. 167–189.

A HARKÁNY-NAGYNYÁRÁDI-SÍK ZÁRT LÖSZTÖLGYESEI
(PULMONARIO MOLLIS-QUERCETUM ROBORIS KEVEY 2008)

1/7. táblázat		A-D	K	%
Rosa canina agg. (Pru,Prf)	B1	+	II	22,5
	B2	+	II	40,0
	S	+	III	52,5
Buglossoides purpureo-coerulea (OCn,AQ)	C	+2	II	40,0
Cornus mas (OCn,Qc)	B1	+2	II	37,5
	B2	+	II	22,5
	S	+2	II	40,0
Astragalus glycyphyllos	C	+	II	37,5
Euonymus verrucosus (Pru)	B1	+	I	20,0
	B2	+	II	25,0
	S	+	II	30,0
Ornithogalum sphaerocarpaceum (Cp,Fru)	C	+1	II	30,0
Fraxinus ornus (OCn)	A2	+2	I	20,0
	B1	+2	I	17,5
	B2	+	I	15,0
	S	+3	II	22,5
Viburnum lantana (QFt)	B1	+1	I	17,5
	B2	+	I	20,0
	S	+1	I	20,0
Lychnis coronaria	C	+	I	17,5
Pyrus pyraeaster (Cp)	A2	+	I	5,0
	B1	+	I	7,5
	B2	+	I	10,0
	S	+	I	17,5
Viola hirta	C	+	I	17,5
Lactuca quercina ssp. quercina	C	+	I	15,0
Lathyrus niger (Qc)	C	+	I	15,0
Allium oleraceum (Fru)	C	+	I	12,5
Lactuca quercina ssp. sagittata	C	+	I	12,5
Hilotelephium telephium ssp. maximum	C	+	I	10,0

1/9. táblázat		0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	A-D	K	%		
2.1. Arrhenatheretea																																																							
2.1.1. Arrhenatheretalia																																																							
Trifolium montanum (FBt,Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2,5			
3. Festuco-Bromea																																																				+	I	2,5	
Festuca rupicola (Fru,Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
3.1. Festuco-Brometea																																																							
3.1.1. Festucetalia valesiacae																																																							
3.1.1.1. Festucion rupicolae																																																							
Cynoglossum officinale (Onn)	C	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5,0			
4. Chenopodio-Scleranthea																																																							
Bromus sterilis (Che)	C	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	III	45,0			
4.1. Secalietea																																																							
Muscari comosum (FBt)	C	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	7,5		
Lamium purpureum (Che)	C	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2,5		
Silene noctiflora (Cau,GA)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2,5		
4.2. Chenopodietea																																																							
Arctium minus (Ar,Bia,Pla)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5,0			
Leonurus cardiaca (Ar)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2,5		
4.3. Galio-Urticetea																																																							
4.3.1. Calysetetalia sepium																																																							
4.3.1.1. Galio-Alliarion																																																							
Chaerophyllum temulum	C	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+,-1	V	90,0		
Alliaria petiolata (Epa)	C	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+,-1	III	47,5	
Melissa officinalis (Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	2,5		
4.3.1.2. Calysetegion sepium																																																							
Lamium maculatum (Pna,Agi,TA)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+,-2	III	57,5		
Carpesium cernuum (Sal,AF)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5,0		
5. Indifferens																																																							
Sambucus nigra (Epa,US,QFt)	B1	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	22,5		
	B2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	62,5	
	S	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	65,0
Urtica dioica (Ar,GA,Epa,Spu)	C	1	+	+	1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+,-2	III	60,0	

1/10. táblázat		A-D	K	%
Gallium aparine (Sea,Epa,Qft)	C	+1	III	55,0
Torilis japonica (Ar,GA,Epa,Qft)	C	-	III	47,5
Chelidonium majus (Che,Ar,GA,Epa)	C	1 +	III	42,5
Rubus fruticosus agg. (Qft,Epa,US)	B1	-	I	2,5
	B2	1 +	II	27,5
	S	1 +	II	30,0
Anthriscus cerefolium (Ar,GA)	C	1 +	I	17,5
Rubus caesius (Spu)	B2	-	I	17,5
Ranunculus psilostachys (CyF)	C	1 +	I	12,5
Allium scorodoprasum (Opp,Sea,Che)	C	-	I	10,0
Ornithogalum umbellatum (Ara,FBt,Sea)	C	+ +	I	10,0
Stellaria media (ChS,Qft,Spu)	C	+ +	I	10,0
Gallium mollugo (MoA,FBt,Qrp,Qpp)	C	-	I	7,5
Cruciata laevipes (Arn,Fru,Ar,GU,Qpp)	C	-	I	5,0
Hypericum perforatum (NC,FB,Qpp,PP)	C	-	I	5,0
Euphorbia cyparissias (FB,ChS,Epa,Qpp)	C	-	I	2,5
Silene vulgaris (Ara,Fvl,Qpp)	C	-	I	2,5
6. Adventiva				
Robinia pseudo-acacia	A1	+ +	I	7,5
	A2	2 1 1	I	17,5
	B1	+ +	II	22,5
	B2	+ +	I	17,5
	S	2 1 1	II	32,5
Solidago gigantea	C	-	II	25,0
Phytolacca americana	C	+ +	II	22,5
Fraxinus pennsylvanica	A2	-	I	5,0
	B1	-	I	12,5
	B2	-	I	5,0
	S	-	I	17,5
Quercus rubra	B1	-	I	2,5
	B2	-	I	17,5
	S	-	I	17,5

2. táblázat. Felvételi adatok

2/1. táblázat	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Minta felvételi sorszáma	9059	10000	8070	9060	9958	9959	10056	10055	6428	6427
Felvételi évszám 1.	2005	2005	2005	2005	2005	2005	2005	2005	2004	2004
Felvételi időpont 1.	03.25	03.25	03.25	03.25	03.25	03.25	03.25	03.25	08.19	04.11
Felvételi évszám 2.	2005	2005	2005	2005	2005	2005	2005	2005	2004	2004
Felvételi időpont 2.	06.03	06.03	06.03	06.03	06.03	06.03	06.28	06.28	08.19	08.19
Tengerszint feletti magasság (m)	94	94	94	94	94	94	94	94	92	93
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	75	70	60	75	70	65	70	70	75	75
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	20	25	25	5	5	20	20	20	20	20
Cserjeszint borítása (%)	60	70	70	60	50	70	70	70	60	70
Újulat borítása (%)	20	10	10	50	50	50	5	50	30	25
Gyepszint borítása (%)	70	70	70	50	50	40	30	40	60	70
Felső lombkoronaszint magassága (m)	23	20	23	25	23	25	25	28	30	27
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	12	13	10	18	10	12	18	17	13	12
Cserjeszint magassága (m)	3	4	3,5	2	3	3	3	3,5	4	5
Átlagos törzsátmérő (cm)	45	40	50	50	45	45	45	45	60	50
Felvételi terület nagysága (m ²)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

2/2. táblázat	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Minta felvételi sorszáma	6429	5851	6649	6436	8401	8402	8403	8404	6433	6434
Felvételi évszám 1.	2004	2002	2003	2004	2003	2003	2003	2003	2004	2004
Felvételi időpont 1.	04.11	03.13	04.02	04.02	03.26	03.26	03.26	03.26	04.02	04.02
Felvételi évszám 2.	2004	2003	2003	2004	2003	2003	2003	2003	2004	2004
Felvételi időpont 2.	08.19	07.05	06.26	08.21	06.28	06.28	06.28	06.30	08.20	08.20
Tengerszint feletti magasság (m)	92	94	123	140	140	140	140	140	140	140
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	80	70	75	75	60	60	60	65	75	75
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	15	15	10	5	10	10	10	20	10	10
Cserjeszint borítása (%)	70	70	70	70	50	80	70	70	70	70
Újulat borítása (%)	30	25	10	15	25	10	5	10	5	10
Gyepszint borítása (%)	60	95	75	95	50	30	50	60	80	70
Felső lombkoronaszint magassága (m)	30	25	24	27	23	22	23	22	27	27
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	15	12	12	18	16	15	12	10	20	20
Cserjeszint magassága (m)	4	3	2,5	3	2,5	3	2,5	3	3,5	2,5
Átlagos törzsátmérő (cm)	60	50	40	40	50	45	50	50	45	45
Felvételi terület nagysága (m ²)	1600	1600	1600	1600	1200	1600	1200	1600	1600	1600

2/3. táblázat	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Minta felvételi sorszáma	8408	10062	8409	8447	8452	8451	8453	6432	5854	5853
Felvételi évszám 1.	2003	2002	2003	2003	2003	2003	2003	2002	2003	2003
Felvételi időpont 1.	03.26	03.13	03.26	03.27	03.27	03.27	03.27	03.13	04.02	04.02
Felvételi évszám 2.	2003	2002	2003	2003	2003	2003	2003	2004	2003	2003
Felvételi időpont 2.	06.28	07.02	06.28	06.23	06.23	06.23	06.23	08.22	06.26	07.04
Tengerszint feletti magasság (m)	140	140	140	137	134	134	134	135	135	135
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	70	70	70	65	75	70	70	80	65	70
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	5	20	5	15	15	20	30	5	20	25
Cserjeszint borítása (%)	75	65	75	70	65	70	60	40	75	40
Újulat borítása (%)	1	5	1	25	3	5	10	1	5	25
Gyepszint borítása (%)	60	40	50	50	50	50	60	90	85	60
Felső lombkoronaszint magassága (m)	22	25	22	25	26	27	25	25	26	20
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	10	15	10	10	18	12	13	18	15	10
Cserjeszint magassága (m)	3	3,5	3	3	2,5	3	3	2,5	3	2,5
Átlagos törzsátmérő (cm)	45	40	45	55	55	50	50	40	50	35
Felvételi terület nagysága (m ²)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

2/4. táblázat	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
Minta felvételi sorszáma	5852	6655	6658	6657	6662	6663	6661	6660	6659	6653
Felvételi évszám 1.	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003
Felvételi időpont 1.	04.02	03.26	03.26	03.26	04.02	04.02	04.02	04.02	03.02	03.26
Felvételi évszám 2.	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003	2003
Felvételi időpont 2.	06.04	06.26	06.26	06.26	06.26	06.25	06.26	06.25	06.25	06.25
Tengerszint feletti magasság (m)	135	125	125	125	125	125	125	125	125	127
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	70	85	75	80	70	70	70	70	65	75
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	10	20	20	25	25	30	25	40	40	20
Cserjeszint borítása (%)	60	40	50	50	50	40	40	60	65	40
Újulat borítása (%)	40	3	5	10	25	1	5	2	25	3
Gyepszint borítása (%)	60	80	80	60	85	90	85	90	85	70
Felső lombkoronaszint magassága (m)	22	22	24	26	24	25	25	25	25	23
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	10	15	15	15	10	12	13	15	18	15
Cserjeszint magassága (m)	2	2,5	3,5	3,5	3	2,5	2,5	3	3,5	2,5
Átlagos törzsátmérő (cm)	40	35	40	50	40	45	40	45	45	40
Felvételi terület nagysága (m ²)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600

Hely: 1-8: Siklós „Hatos-erdő”; 9-11: Siklós „Bojár”; 12: Siklós „Mattyi-cser”; 13: Villány „Virágos-erdő”; 14-23: Bóly „Herendi-erdő”; 24-27: Töttös „Töttösi-erdő”; 28-31: Majs „Nagy-erdő”; 32-40: Nagynyárád „Nagy-erdő”.

Alapkőzet: 1-8: homokos lösz; 9-40: lösz.

Talaj: 1-40: barna erdőtalaj.

Felvételt készítette: 1-40: Kevey (ined.).

3. táblázat. Karakterfajok aránya

3/1. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	PQ	AcQ	Cp	PQ	AcQ	Cp
Quercu-Fagea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Salicetea purpureae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Salicetalia purpureae	0,4	0,2	0,3	0,1	0,0	0,0
Salicion albae	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0
Populion nigro-albae	1,1	0,0	1,2	0,3	0,0	0,3
Salicion albae s.l.	1,3	0,1	1,4	0,3	0,0	0,3
Salicetalia purpureae s.l.	1,7	0,3	1,7	0,4	0,0	0,3
Salicetea purpureae s.l.	1,7	0,3	1,7	0,4	0,0	0,3
Alnetea glutinosae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Alnetalia glutinosae	0,1	0,0	0,3	0,0	0,0	1,8
Alnetea glutinosae s.l.	0,1	0,0	0,3	0,0	0,0	1,8
Quercu-Fagetea	21,9	14,8	21,0	23,8	15,6	15,1
Fagetalia sylvaticae	14,3	2,1	27,1	16,4	0,7	40,3
Alnion incanae	2,6	0,7	3,6	4,4	2,3	4,5
Alnenion glutinosae-incanae	0,3	0,0	0,4	0,1	0,0	0,2
Ulmenion	0,7	0,4	0,6	1,6	0,9	0,4
Alnion incanae s.l.	3,6	1,1	4,6	6,1	3,2	5,1
Fagion sylvaticae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Carpinenion betuli	4,8	3,3	7,4	5,9	3,8	12,8
Tilio-Acerenion	0,9	0,3	1,3	0,8	0,4	2,3
Fagion sylvaticae s.l.	5,7	3,6	8,7	6,7	4,2	15,1
Aremonio-Fagion	2,6	0,3	3,8	1,2	0,2	1,9
Fagetalia sylvaticae s.l.	26,2	7,1	44,2	30,4	8,3	62,4
Quercetalia roboris	0,8	0,7	0,4	5,6	5,6	1,9
Quercion robori-petraeae	0,1	0,4	0,0	0,0	0,1	0,0
Quercetalia roboris s.l.	0,9	1,1	0,4	5,6	5,7	1,9
Quercu-Fagetea s.l.	49,0	23,0	65,6	59,8	29,6	79,4
Quercetea pubescentis-petraeae	22,4	39,2	15,0	25,4	40,6	12,8
Orno-Cotinetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Orno-Cotinion	1,3	2,3	0,4	1,6	5,6	0,0
Orno-Cotinetalia s.l.	1,3	2,3	0,4	1,6	5,6	0,0
Quercetalia cerridis	0,6	2,2	0,4	0,3	1,0	0,0
Quercion farnetto	1,4	0,0	1,5	0,4	0,0	1,6
Quercion petraeae	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Aceri tatarici-Quercion	1,5	2,2	1,4	1,5	5,4	0,4
Quercetalia cerridis s.l.	3,6	4,6	3,3	2,2	6,4	2,0
Prunetalia spinosae	1,4	2,2	0,5	0,7	1,8	0,1
Prunion fruticosae	0,9	0,7	0,3	0,6	0,7	0,0
Prunetalia spinosae s.l.	2,3	2,9	0,8	1,3	2,5	0,1
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	29,6	49,0	19,5	30,5	55,1	14,9
Quercu-Fagea s.l.	80,4	72,3	87,1	90,7	84,7	96,4
Abieti-Picea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Erico-Pinetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Erico-Pinetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Erico-Pinion	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Erico-Pinetalia s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Erico-Pinetea s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0

3/2. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	PQ	AcQ	Cp	PQ	AcQ	Cp
Pulsatillo-Pinetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Pulsatillo-Pinetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco vaginatae-Pinion	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Pulsatillo-Pinetalia s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Pulsatillo-Pinetea s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Vaccinio-Piceetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Pino-Quercetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Pino-Quercion	0,7	1,0	0,4	5,6	5,6	1,9
Pino-Quercetalia s.l.	0,7	1,0	0,4	5,6	5,6	1,9
Vaccinio-Piceetea s.l.	0,7	1,0	0,4	5,6	5,6	1,9
Abieti-Piceea s.l.	0,7	1,4	0,4	5,6	5,7	1,9
Cypero-Phragmitea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Phragmitetea	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Magnocaricetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Magnocaricion	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Magnocaricetalia s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Phragmitetea s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Cypero-Phragmitea s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Molinio-Arrhenathera	0,7	1,8	0,8	0,1	0,8	0,1
Molinio-Juncetea	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Molinietalia coeruleae	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Molinietalia coeruleae s.l.	0,0	0,5	0,0	0,0	0,1	0,0
Molinio-Juncetea s.l.	0,0	0,6	0,0	0,0	0,1	0,0
Arrhenatheretea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Arrhenatheretalia	0,5	1,1	0,4	0,1	0,4	0,0
Arrhenatherion elatioris	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Arrhenatheretalia s.l.	0,6	1,2	0,4	0,1	0,4	0,0
Arrhenatheretea s.l.	0,6	1,2	0,4	0,1	0,4	0,0
Nardo-Callunetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Nardetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Nardo-Agrostion tenuis	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Nardetalia s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Nardo-Callunetea s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Molinio-Arrhenathera s.l.	1,3	3,8	1,2	0,2	1,3	0,1
Puccinellio-Salicornea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Puccinellietea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Puccinellietalia	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
Artemisio-Festucetalia pseudovinae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucion pseudovinae	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
Artemisio-Festucetalia pseudovinae s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
Festuco-Puccinellietea s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0
Puccinellio-Salicornea s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0

3/3. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	PQ	AcQ	Cp	PQ	AcQ	Cp
Festuco-Bromea	0,0	0,8	0,0	0,0	0,4	0,0
Festucetea vaginatae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucetalia vaginatae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucion vaginatae	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Festucetalia vaginatae s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Festucetea vaginatae s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Festuco-Brometea	0,2	4,5	0,0	0,0	1,0	0,0
Festucetalia valesiacae	0,2	4,4	0,0	0,0	1,7	0,0
Festucion rupicolae	0,4	1,2	0,0	0,1	0,9	0,0
Cynodonto-Festucenion	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucion rupicolae s.l.	0,5	1,3	0,0	0,1	0,9	0,0
Artemisio-Kochion	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
Festucetalia valesiacae s.l.	0,7	5,7	0,0	0,1	2,7	0,0
Brometalia erecti	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Cirsio-Brachypodion	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Brometalia erecti s.l.	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Brometea s.l.	1,0	10,4	0,0	0,1	3,7	0,0
Festuco-Bromea s.l.	1,0	11,5	0,0	0,1	4,2	0,0
Chenopodio-Scleranthea	0,5	0,6	0,0	0,1	0,2	0,0
Secalietea	0,5	0,7	0,4	0,1	0,2	0,1
Secalietalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Caucalidion platycarpus	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Secalietalia s.l.	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Secalietea s.l.	0,5	0,8	0,5	0,1	0,2	0,1
Chenopodietea	0,7	0,7	0,1	0,1	0,6	0,0
Onopordetalia	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Onopordion acanthii	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Onopordetalia s.l.	0,0	0,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Chenopodietea s.l.	0,7	1,0	0,1	0,1	0,7	0,0
Artemisietea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Artemisietalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Arction lappae	0,7	0,3	0,3	0,1	0,1	0,0
Artemisietalia s.l.	0,7	0,3	0,3	0,1	0,1	0,0
Artemisietea s.l.	0,7	0,3	0,3	0,1	0,1	0,0
Galio-Urticetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Calystegietalia sepium	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Galio-Alliarion	3,7	1,7	2,7	0,6	0,4	0,3
Calystegion sepium	0,5	0,2	0,5	0,2	0,0	0,2
Calystegietalia sepium s.l.	4,2	2,0	3,2	0,8	0,4	0,5
Galio-Urticetea s.l.	4,2	2,0	3,2	0,8	0,4	0,5
Bidentetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Bidentetalia	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Bidentetea s.l.	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Plantaginetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Plantaginetalia majoris	0,0	0,2	0,1	0,0	0,3	0,0
Plantaginetea s.l.	0,0	0,2	0,1	0,0	0,3	0,0

3/4. táblázat	Csoportrészesedés			Csoporttömeg		
	PQ	AcQ	Cp	PQ	AcQ	Cp
Epilobietea angustifolii	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Epilobietalia	4,4	2,7	4,5	0,8	0,7	0,5
Epilobion angustifolii	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Epilobietalia s.l.	4,5	2,7	4,5	0,8	0,7	0,5
Epilobietea angustifolii s.l.	4,5	2,7	4,5	0,8	0,7	0,5
Urtico-Sambucetea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sambucetalia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sambuco-Salicion capreae	0,4	0,0	0,3	0,1	0,0	0,0
Sambucetalia s.l.	0,4	0,0	0,3	0,1	0,0	0,0
Urtico-Sambucetea s.l.	0,4	0,0	0,3	0,1	0,0	0,0
Chenopodio-Scleranthea s.l.	11,5	7,7	9,1	2,1	2,6	1,1
Indifferens	1,8	2,3	1,0	0,4	0,9	0,2
Adventiva	3,2	0,2	1,5	1,2	0,0	0,4

PQ: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyáradi-sík (Kevey ined.: 40 felv.)

AcQ: *Aceri tatarici-Quercetum roboris, Alföld* (Zólyomi in Zólyomi et al. 2013: 22 felv.)

Cp: *Corydali cavae-Carpinetum*, Nagynyáradi-sík (Kevey 2008: 25 felv.)

4. táblázat. Zárt lőszőlgyesek és gyertyános-tölgyesek differenciális fajai

	PQ	Cp
Konstans fajok		
<i>Prunus spinosa</i>	V	I
<i>Chaerophyllum temulum</i>	V	III
<i>Dactylis polygama</i>	V	III
<i>Fallopia dumetorum</i>	V	III
<i>Asperula taurina</i>	-	V
<i>Asarum europaeum</i>	I	V
<i>Scilla vindobonensis</i>	I	V
<i>Arum maculatum</i>	III	V
<i>Viola reichenbachiana</i>	III	V
<i>Cardamine bulbifera</i>	III	V
<i>Cerasus avium</i>	III	V
<i>Helleborus odorus</i>	III	V
<i>Lamium maculatum</i>	III	V
Szubkonstans fajok		
<i>Lonicera caprifolium</i>	IV	II
<i>Pulmonaria officinalis</i>	I	IV
<i>Ajuga reptans</i>	II	IV
<i>Scutellaria altissima</i>	II	IV
<i>Stachys sylvatica</i>	II	IV

	PQ	Cp
Akcesszórius fajok		
<i>Bromus sterilis</i>	III	-
<i>Pulmonaria mollissima</i>	III	-
<i>Chelidonium majus</i>	III	I
<i>Clinopodium vulgare</i>	III	I
<i>Poa nemoralis</i>	III	I
<i>Rhamnus catharticus</i>	III	I
<i>Tamus communis</i>	III	I
<i>Allium ursinum</i>	-	III
<i>Anemone ranunculoides</i>	I	III
Szubakcesszórius fajok		
<i>Phytolacca americana</i>	II	-
<i>Rubus fruticosus agg.</i>	II	-
<i>Solidago gigantea</i>	II	-
<i>Aegopodium podagraria</i>	-	II
<i>Convallaria majalis</i>	-	II
<i>Euphorbia amygdaloides</i>	-	II
<i>Fraxinus angustifolia</i>	-	II
<i>Galeobdolon luteum</i>	-	II
<i>Isopyrum thalictroides</i>	-	II
<i>Lathraea squamaria</i>	-	II
<i>Melittis melissophyllum</i>	-	II
<i>Mercurialis perennis</i>	-	II
Differenciális fajok száma	15	24

PQ: *Pulmonario mollis-Quercetum roboris*, Harkány-Nagynyáradi-sík (Kevey ined.: 40 felv.)

Cp: *Corydali cavae-Carpinetum*, Nagynyáradi-sík (Kevey 2008: 25 felv.)

Kárpát-medencei adatok a *Laciniaria plicata* (Draparnaud, 1801) és az *Alinda biplicata* (Montagu, 1803) héjalaktanához, annak klímafüggéséhez (Mollusca, Clausiliidae)

DOMOKOS TAMÁS¹ és DOMOKOS ÉVA²

¹H–5600 Békéscsaba, Rábay utca 11., e-mail: tamasdomokos@freemail.hu

²H–7400 Kaposvár, Zárda utca 2. Nagyboldogasszony Iskolaközpont, email:domokosevi@gmail.com

Írásunk főhajtás Wagner János (1906–1948) és Wagner Mária (1938–2011) emléke előtt.

DOMOKOS, T. & DOMOKOS, É.: *Data on the shell morphology of the Laciniaria plicata and the Alinda biplicata as well as theirs macroclimate dependence in the Carpathian Basin.*

Abstract: The authors point out that the shell size of the *Laciniaria plicata* and the *Alinda biplicata* is the largest in the mountains, is the smallest in the lowland regions. The shell morphologic results be connected with climate types (Péczeley 1957, 1981), but in case of vegetation zones (BORHIDI 2003) we can't speak about correlation.

Keywords: shell morphometry, biometrics, height (H), width (W), elongation (H/W), interclass, frequency distribution curve, statistical calculation, climatic type, vegetation zone

Bevezetés

A puhatestűek mészvázának morfológiai leggyakrabban a faj megismerésének első lépcsőfoka. A leírásra használt jellemzők gazdag tárházából általában a következőkkel jellemezzük: magasság, szélesség/átmérő, nyúltság (magasság/ szélesség), tekercs (spira), polárszög, kanyarulatának száma, tömege stb.

A ház formálódásával összefoglaló jelleggel THOMPSON 1917, 1942, 1959 foglalkozott. „On growth and form” című munkáiban például külön fejezetet szánt a különböző csigavonalak leírására. Ezt az utat követi többek között WAGNER 1929, STASEK 1963, DOMOKOS 1976, 1984 később SHIKOV & ZATRAVKIN 1991 és DOMOKOS et al. 2014 is. PETERSEN 1921 az előbbiektől eltérően, nem a ház/héj növekedési ütemét, hanem egy *Clausilia* faj házában tömege és magassága közti összefüggést kutatta.

Evidens, hogy a jellemzők mérése maga után vonja azok statisztikai kiértékelését: átlag, módusz, medián, terjedelem, szórás stb. meghatározását.

A morfológiai alapon tisztázott fajunk élőhelyeinek, ökológiai igényeinek, földrajzi elterjedésének mind teljesebb megismerése a következő lépcső. Itt kvalitatív és a rögzősebb kvantitatív megoldást választhatjuk. Például LOŽEK 1964 klasszikus monográfiájában a holarctikus *Pupilla muscorum* élőhelyeül a nyitott/ ligettől, bozóttól mentes nedves mező és a sztyeppe közé eső, „O” jelzetű habitáttípust jelöli meg. ANT 1963 viszont –faunisztikai adatok alapján – 10 és a 22 °C-os júliusi izoterma közötti területre teszi a faj areáját. SÜMEGI 1989 malakohőmérőjének kidolgozásakor e két izoterma értékhez rendeli a *Pupilla muscorum* letalitásának szélső értékeit, középértéküket (16 °C) pedig az egzisztálás optimális hőmérsékletének tekinti. Utólag jegyezzük meg, hogy a fiatal löszökhöz köthető klímaváltozás

kvalitatív indikálására, már WAGNER 1977, 1981 munkáiban is találunk példát. Ő malakocönológiai indíttatású volt, hiszen ubikvista fajok mennyiségi elemzésére, bizonyos fajok dominciájára alapozta a löszrétegek klímaszakaszokra történő bontását. Megkülönböztetett hideg-száraz, hideg-nedves, meleg-száraz és meleg-nedves klímaszakaszokat.

A biometriát mindenekelőtt a fossziliák osztályozásánál használják, tekintettel arra, hogy lágy rész hiányában a genitáliák vizsgálatára, kemo- és molekuláris taxonómia módszerek alkalmazására nem mindig van lehetőség (SZŐÖR et al. 1992, FEHÉR et al. 2009). Természetesen, megfelelő feltételek esetén a biometria alkalmazható recens fajok, alfajok, formák, variánsok vizsgálatára, megkülönböztetésére is (LUPU 1966, PETRO 1963, DOMOKOS 1980, 1984, SHIKOV & ZATRAVKIN 1991).

Adott recens faj esetén a statisztika az eltérő ökológiai viszonyok, elsősorban a makro- és mikroklímában megmutatózó különbségek (DÖVÉNYI et al. 1977, NAGY 1992, NAGY & SÓLYMOS 2002, DOMOKOS et al. 2004) kimutatására, rekonstruálására alkalmas (LAIS 1925, GAÁL, I. 1927, ROTARIDESZ 1927, 1932, AGÓCSY 1966, CLAUS 1979, DOMOKOS & FÜKÖH 1984, SÓLYMOS & DOMOKOS 1999, SÓLYMOS & SÜMEGI 1999). Mivel a klíma az állat rövidke élete alatt is jelentős ingadozást mutathat, a néhány évtizedes, félévszázados makroklíma átlagok használata – ezekhez lehet a monográfiákban, klímaatlásokban hozzáférni – könnyen tévútra vihet.

A ponto-mediterrán centrum illir-moesiai kerület quercion farnetto járásába sorolt (BÁBA 1982) *Laciniaria plicata* és az *Alinda biplicata* alaki jellemzőire (magasság × szélesség, H×W) vonatkozó, egyes szerzőknél megadott szélsőérték különbségek az eltérő klimatikus igényekkel is magyarázhatók (1. táblázat). A két faj különböző klímaigényét, klímaturését jelzi azok areájának némileg eltérő fekvése és nagysága. A *Laciniaria plicata* Közép- és Kelet-Európában (januári középhőmérséklet 0 és –15 °C, júliusi középhőmérséklet 15 és 25 °C között); az *Alinda biplicata* (NORDSIECK 2007) areája szűkebb, közel egyharmadnyi, leginkább Közép-Európában fordul elő, de felhatol Skandináviába is (januári középhőmérséklet 0 és –10 °C, júliusi középhőmérséklet 15 és 25 °C között) (KERNEY et al. 1983, WELTER-SCHULTES 2012, KOLESZÁR 2014).

A két faj habitátigényét némileg különbözőnek tartják (Soós 1943, WALTER-SCHULTES 2012 et cetera). A *Laciniaria plicata* kevésbé gyakori erdőkben, mivel inkább a nyitott élőhelyeket preferálja.

E tulajdonságával függ össze sziklákra, falakra, fák oldalára történő felmászása is. A *Laciniaria plicatával* szemben az *Alinda biplicata* rendszerint az árnyékos erdei élőhelyeken tenyészik, és ritkábban jelenik meg a talajszint feletti simább felületeken. Behurcoláshoz köthető délkelet-magyarországi unikális előfordulásuk részben a gyűjtőhelyükön uralkodó mérsékelt száraz éghajlattal (KAKAS 1960), részben pedig a jelentősen fedett biotópjuk által biztosított mikroklímával magyarázható.

Anyag és módszer

Mérésekhez szükséges *Laciniaria plicata* = *Lp* illetve *Alinda biplicata* = *Ab* példányszámok, mintaelemszámok 10 mintahelyről egyelées módszerrel kerültek begyűjtésre. A mintahelyek a Dunántúli-középhegység és dombság, a Tiszántúl és az Erdélyi-középhegység területén találhatók (1. ábra – Az 1. és 10. minta légvonalban megközelítően 340 km-re van egymástól.) A mintaelemek száma és a mintázott faj rövidített neve a mintahelyek felsorolását követő gondolatjel után, illetve a táblázatban található.

Mintavételi helyek (1. ábra)

1. Bakony, Vinye, Cuha-szurdok, mészkősziklák (Magyar Természettudományi Múzeum, Mollusca gyűjtemény/MTM, dat.: 1980. 08. 14., leg.: Kovács Gy.) – 66 *Ab*
2. Somogyi-dombság, Gönye-tető leszakadása, Balaton-földvár, Camping út és a Petőfi utca közötti lépcsősor; juharos, gesztenyes, borostyános part ÉNY-ra néző részsűje. (dat.: 2015. 06. 19., leg.: Domokos T.) – 46 *Lp* és 48 *Ab*
3. Balaton egykori medre, Szántód, Kossuth u. 2., a műútról lefolyó csapadékkal táplált kerítés sövénye (dat.: 2008. 11. 28., leg.: Domokos, T.) – 37 *Lp*
4. Völgység, Lengyel, Anna-forrás katlanja, bükkös, magaskórós és borostyános (dat.: 2009. 11. 28., leg.: Domokos, T.) – 33 *Lp*
5. Középső- Mecsek, Sikonda, Nagy-mély-völgy, mészkősziklák (MTM, dat.: 2005. 07. 31., leg.: Kovács Gy.) – 37 *Ab*

1. ábra. A gyűjtőhelyek vázlatos térképe

6. Alföld, Battonya, Damjanich J. u. 70., természet közeli gyümölcsös, fa és kerámia törmelék (dat.: 2009. 11. 26., leg.: Csató A. I., Csató A. J. & Domokos T.) – 50 *Lp*
7. Alföld, Békéscsaba 1., Jókai utca 11., 13., kert gally-, cserép-, téglatörmelékkel és fóliával borított része melléképület északi oldalán (dat.: 1994. 03. 29., leg.: Domokos T.) – 100 *Ab*
8. Alföld, Békéscsaba 2., Széchenyi u. 9., Munkácsy Mihály Múzeum bokros parkja (dat.: 1999. 10. 06., leg.: Domokos T.) – 62 *Ab*
9. Alföld, Békéscsaba 3., Rábai u. 11., virágtartó betonvályú repedései (dat.: 2014. 08. 26., leg.: Domokos, T.) – 50 *Lp*
10. Apuseni, Munții Codru Moma, Finiş/Várasfenes; várrom, farönk (gyertyán) és homokkő tömbök alól (dat.: 2006. 06. 04., leg.: Domokos, T. & Domokosné Megyesi Éva) – 58 *Lp*

A kifejlett szájú, ép házú egyedek magassága (H) és szélessége (W) került mérésre tolmérővel, 0,1 mm pontossággal. A kapott adatokból kiszámítottuk a nyúltságot (H/W), majd a kapott statisztikai adatokat 2., 3., 4., 5., 6., 7. táblázatba foglaltuk, és gyakorisági eloszlás formájában ábrázoltuk a 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. és 10. ábrákon. A három paraméter osztályközét a következőképpen választottuk meg: H – 1 mm, W – 0,1 mm; H/W – 0,2 páros számmal indítva. Ismételt mérések átlagai H esetében 0,1, W esetében 0,02 mm-rel, H/W esetében pedig 0,02-dal tértek el egymástól.

A táblázatokban külön-külön megtaláljuk a *Lp* és *Ab* geográfiai (tengerszintfeletti magasság, kitettség), dátum, klíma (éghajlati körzetek/kategóriák/típusok – PÉCZELY 1957, 1981), vegetációs öv (BORHIDI 2003), statisztikai (példányszám, minimális és maximális érték, terjedelem, átlag, módusz, szórás) adatait, jellemzőit. A táblázatokban található geográfiai adatok közelítő értékek, hiszen a interneten (geocaching, meteo prog, google stb.) és a szakirodalomban fellelhető számadatok igencsak eltérnek egymástól.

Eredmények és diszkusszió

1. A *Laciniaria plicata*-ra vonatkozó gyakorisági eloszlási görbékből (2–4. ábra) a következők olvashatók ki:

- A lengyeli és a váradfenesi biotópból származó egyedek magasságának frekvencia görbéi eklatánsan elkülönülnek az összefonódó balatonföldvári-szántódi (~ 2 km távolság!) és battonyai-békéscsabai biotóp görbéitől.
- A váradfenesi és a békéscsabai egyedek szélesség értékeinek eloszlása emelhető ki a többiek közül, az előbbi a nagy, az utóbbi alacsony értékei miatt.
- A magasság értékekhez hasonlóan kiemelkedik a lengyeli és a váradfenesi minta nyúltsága.

A 2. és 3. táblázatból kitűnik, hogy a *Laciniaria plicata* H és W szélsőértékei az 1. táblázatban bemutatott értékeken csak Battonyán lép túl. Nevezetesen, a H minimális értéke itt 13,1 mm, azaz a Soós-féle 13,5 mm-es értékénél 0,4 mm-rel kisebb.

Az 1. táblázatban bemutatott szerzők közül, Soós Lajos sarokszámaihoz állnak legközelebb a 2. és 3. táblázatunkban látható szélsőértékek.

A *Laciniaria plicata* magasságok átlaga praktice 15 és 17 mm között ingadozik. Legkisebb érték Balatonföldváron (14,99), legnagyobb pedig Várasfenesen (Finiş, Béli-hegység / Codru-Moma – 16,66) adódott. Ennél csupán néhány 0,1 mm-rel kisebb a Völgységben található lengyeli Anna-forráshoz köthető érték (16,39). Ez utóbbi helyen tapasztaltuk a H legnagyobb terjedelmét (5,1 mm) és szórását (1,06) is.

A *Laciniaria plicata* átlagszélessége megközelítően 0,1 mm-rel tér el egymástól a hat gyűjtőhelyen. Battonyán meglepően kicsi a szórás (0,10), amit a populáció izoláltságának tulajdoníthatunk. Talán a balatonföldvári és a várasfenesi mintát lehetne még kiemelni, az előbbit a legkisebb (3,58 mm) az utóbbi a legnagyobb (3,82 mm) W értéke miatt.

Lengyelben és Várasfenesen jelentősebb az átlagnyúltság (4,47 és 4,31) és a móduszok is. A lengyeli Anna-forrásnál maximális a terjedelem is (2., 3., 4. táblázat).

2. Szembetűnő, hogy az *Alinda biplicata* egyes lelőhelyeihez tartozó frekvencia görbéi (5–7. ábra) jobban elkülönülnek egymástól, mint a *Laciniaria plicata* hasonló paramétereket ábrázoló grafikonjai.

- A gyertyános-tölgyes vegetációs övbe tartozó, mérsékeltlen hűvös-mérsékeltlen nedves körzetbe tartozó sikondai biotóp magasság értékeinek frekvencia görbéje tolódik el legjobban a nagyobb értékek felé, megelőzve a szintén gyertyános-tölgyes övbe, hűvös-mérsékeltlen nedves körzetbe sorolt vinyei élőhely frekvencia görbéjét. Meglepő a mérsékeltlen meleg-száraz körzetbe sorolt három másik gyűjtőhely közül a Békéscsaba 1.-höz tartozó frekvencia görbe nagyobb értékek felé tolódása, középső helyzete, amelyet a biotóp erős fedettségével és északi-as expozíciójával magyarázhatunk.
- A szélesség frekvencia görbéi között Vinye szerepét nagy meglepetésre Békéscsaba 1. veszi át, Békéscsaba 2. helyére pedig Balatonföldvár szorul kisebb értékeivel.
- Sikonda és Vinye biotópjainak nyúltság értékeit ábrázoló frekvencia görbék a magassághoz képest szerepet cserélnek.

Az 1. és 5., 6. és 7. táblázat *Alinda biplicata* adatait szemlélve megállapíthatjuk, hogy Soósnál, Grossunál, Kerneynél és munkatársainál, valamint Welter Schultesnél sem találunk olyan alacsony H, illetve olyan magas H és W értékeket, mint Békéscsaba 2.-on (13,5×3,3), illetve a mecseki Nagy-mély-völgyben (Sikonda) (22,4×4,7)

Dolgozatunkban az *Alinda biplica* csupán öt helyről (Vinye, Balatonföldvár, Sikonda, Békéscsaba 1. és 2.) reprezentált. Az 5., 6. és 7. táblázatban található statisztikákból kitűnik, a magasság átlag Békéscsaba 2. – Balatonföldvár–Békéscsaba 1. – Vinye–Sikonda, a szélesség átlag Békéscsaba 2. – Balatonföldvár–Vinye–Békéscsaba 1. – Sikonda, a nyúltság Balaton-

földvár–Békéscsaba 1. – Békéscsaba 2. – Sikonda-Vinye sorrendben nő ~36 (H) illetve 24 (W) %-al. A nyúltság esetében a magasságnál talált Vinye és Sikonda sorrend szerepet cserél. Itt a növekedése csupán ~ 10 %.

3. Tekintettel arra, hogy Balatonföldváron a *Laciniaria plicata* és az *Alinda biplicata* is előfordul, önkénytelenül adódik a két faj paramétereinek összehasonlítása. A 8., 9. és 10. ábrán látható gyakorisági oszlopdiagramok megközelítően természetes szóródást mutatnak, egy kis jóindulattal a Gauss-eloszlásra emlékeztetnek. A *Laciniaria plicata* magasság esetében csak a 14 és 16 mm-es értékek között, szélesség esetében 3,6 mm alatt, nyúltságnál 4,2 mm felett mutat nagyobb értékeket az *Alinda biplicatánál*.

Átlagokat vizsgálva (2–7. táblázat) megállapítható, hogy a magasság és a szélesség – Gordon Riley remek grafikájával összhangban (11. ábra) – az *Alinda biplicata*, a származtatott nyúltság pedig a *Laciniaria plicata* esetében ér el nagyobb értéket. A móduszok csak a magasság esetében térnek el némileg az *Alinda biplicata* javára. Nagyobb számértékekkel, a mérésterjedelem és a szórás tekintetében is, az *Alinda biplicata* rendelkezik.

Konklúzió

Ha az általunk nyert magasság és szélesség szélsőértékeket összevetjük az 1. táblázat adataival, és azokat kiegészítjük az általunk a DK-Alföldön nyert szélsőértékekkel, akkor a következő eredményre jutunk:

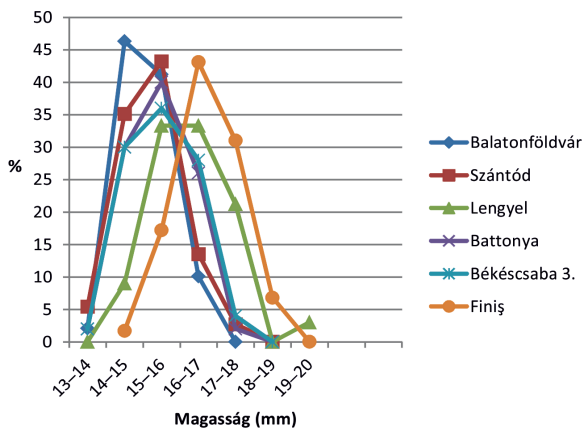
Laciniaria plicata: 13,1–21×3,0–4,5

Alinda biplicata: 13,5–22,4×3,3–4,7

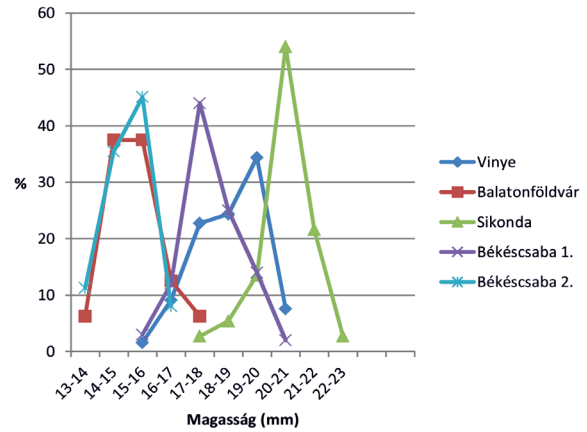
Véleményünk szerint a Battonyán nyert 13,1 mm-es magasság a *Laciniaria plicata*, a Békéscsaba 2. habitátban kapott 13,5×3,3 mm eredmény pedig az *Alinda biplicata* alsó letelitási értékének felel meg.

A biometrizált karakterisztikák (magasság, szélesség, nyúltság) statisztikus kiértékelése során megállapítást nyert, hogy a *Laciniaria plicata* és az *Alinda biplicata* héjmorfológiája összefügg a gyűjtőhely földrajzi térbeli elhelyezkedésével, pozíciójával. A héj magassága és nyúltsága sík – domb – hegy irányban nő, és ettől a tendenciától csupán a szélesség értékek mutatnak itt-ott némi eltérést. Mivel a tengerszint feletti magasság változásával más éghajlati körzetbe és más vegetációs övbe találjuk a habitátokat, nem véletlen, hogy ezek a változások a héjmorfológiában is megmutatkoznak. Annak ellenére, hogy az éghajlati körzetek makroklímatis alapon készültek, a szárazföldi puhatestűek – talaj közeli élőhelyük miatt – pedig a mikroklímához kötődnek, a makroklíma és a tanulmányozott két orsócsiga paraméterei megbízható korrelációt mutatnak. A kölcsönös megfelelést nem befolyásolja az a tény sem, hogy a gyűjtések időpontjai esetenként – a kívánalmak ellenére – jelentősen eltérnek egymástól. Ebből arra lehet következtetni, hogy a makroklíma elemeiből meghatározott éghajlati körzetek határai néhány évtized alatt számottevően nem változnak meg.

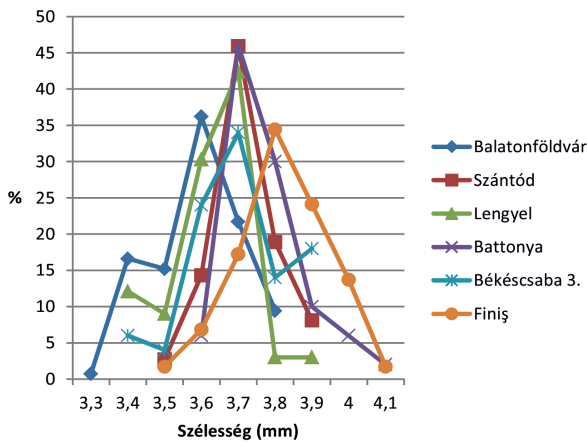

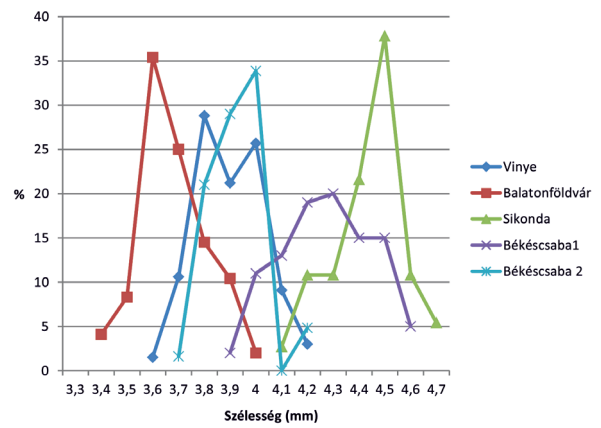
2. ábra. *Laciniaria plicata* magasság (H) értékeinek (13–20 mm) gyakorisági eloszlása (%) a különböző gyűjtőhelyeken

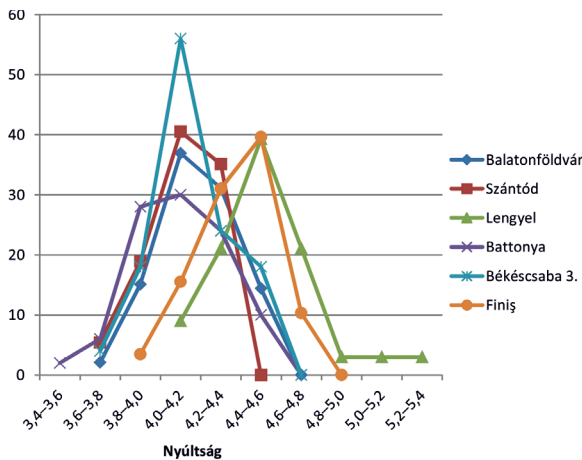
5. ábra. A különböző gyűjtőhelyekről származó *Alinda biplicata* magasság (H) értékeinek (13–23 mm) gyakorisági eloszlása (%)

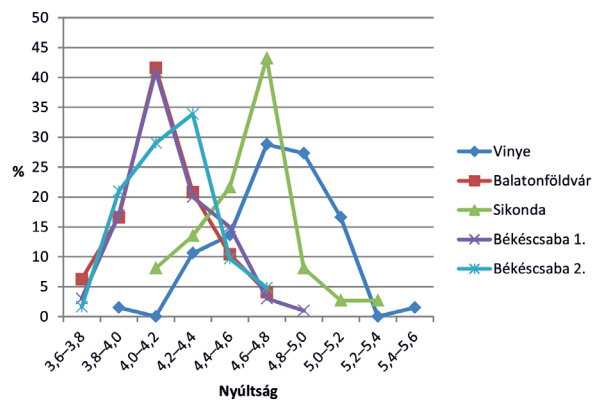
3. ábra. Különböző gyűjtőhelyekről származó *Laciniaria plicata* szélesség (W) értékeinek (3,3–4,1 mm) gyakorisági eloszlása (%)

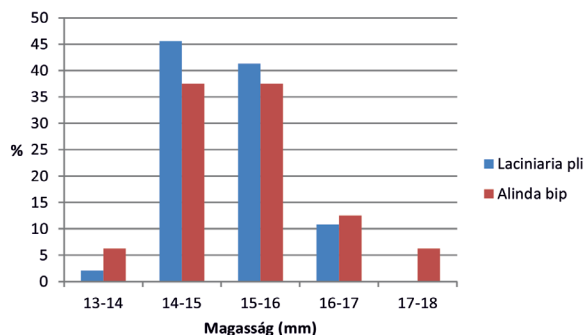
6. ábra. *Alinda biplicata* szélesség (W) értékeinek (3,4–4,7 mm) gyakorisági eloszlása (%) a különböző biotópokban

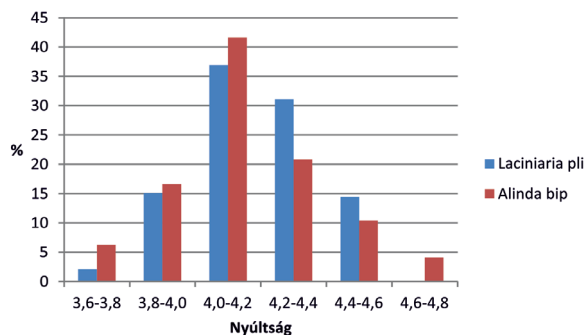
4. ábra. *Laciniaria plicata* nyúltság (H/W) értékeinek (3,4–5,4 mm) gyakorisági eloszlása (%) egyes gyűjtőhelyeken

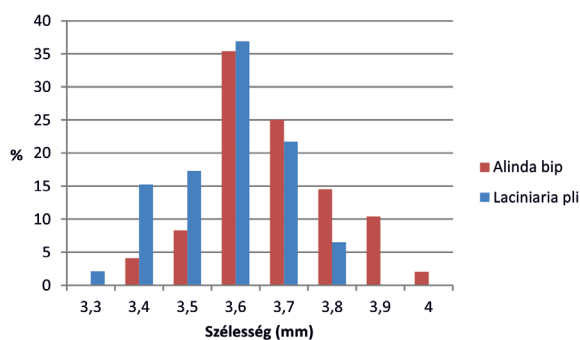
7. ábra. A különböző gyűjtőhelyekről származó *Alinda biplicata* nyúltság (H/W) értékeinek (3,6–5,6 mm) gyakorisági eloszlása (%)

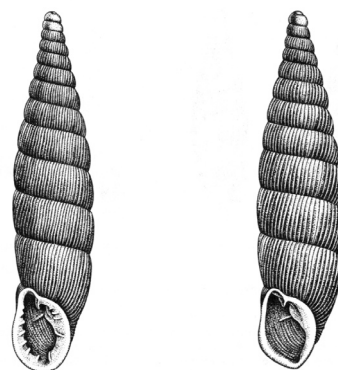
8. ábra. Az azonos biotópból (Balatonföldvár) származó *Alinda biplicata* és *Laciniaria plicata* magasság (*H*) értékeinek (13–18 mm) összehasonlító diagramja

10. ábra. Az azonos biotópból (Balatonföldvár) származó *Alinda biplicata* és *Laciniaria plicata* nyúltság (*H/W*) értékeinek (3,6–4,8 mm) összehasonlító diagramja

9. ábra. Az azonos biotópból (Balatonföldvár) származó *Alinda biplicata* és *Laciniaria plicata* szélesség (*W*) értékeinek (3,3–4,0 mm) összehasonlító diagramja

11. ábra. 18 mm magas *Laciniaria plicata* (balról) és *Alinda biplicata* (jobbról) Kerney et al. 1983 szerint

1. táblázat. A *Laciniaria plicata* (*Lp*) és az *Alinda biplica* (*Ab*) magasság×szélesség (*H*×*W*) szélsőértékei különböző szerzőknél

	Soós 1943	Grossu 1981	Kerney et al. 1983	Welter-Schultes 2012
Lp	13,5–21×3,5–4,5[1]	15–19×3–4[2]	15–18×3,3–3,6	15–18×3,3–3,6
Ab	15–18×3,5–4[3]	5–18×3,5–4[4]	16–18 (–22)×3,8–4	15–18×3,8–4,5

- [1] Soós (1943) subsp. transsylvanica, f. costata, var. biharica, var. pseudostabilis, f. implicata, var. minor különböztet meg. Ezek figyelembevételével a magasság legkisebb értéke 12.5 cm, a szélességért pedig 3.3 mm
- [2] Grossu 1981 subsp. transsylvanica, subsp. costata, subsp. biharica, f. implicata, f. minor különböztet meg, Ezek figyelembevételével a legkisebb magasság érték 12 mm a legnagyobb szélesség érték pedig 4,2 mm
- [3] Soós (1943) var. grandis, f. elongata, var. sordina, var. carpatica, var. labiata alakokat különböztet meg. Ezek figyelembevételével a szélsőértékek: 12.0–23,5×3.0–4,2.
- [4] Grossu 1981 a grandis, sordida, citrinella formát figyelembe véve a magasság szélsőértékei 12–22 mm, a legnagyobb szélességérték 5.5 mm

2. táblázat. A *Laciniaria plicata* magasság (H) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

	Balatonföldvár	Szántód	Lengyel	Battonya	Békéscsaba 3.	Finiş
tszf / ASL (m)	111	108	210	95	90	510
kiállítás / exposition	ÉNy/NW	K-NY/E-W	É/N	É/N	NY/NW	É/N
datum / date	2015.06.19	2009.11.26	2008.11.28	2009.05.27	2014.08.26	2006.06.04
éghajlati körzet / climate type (Pécsely)	mérsékeltlen meleg – száraz moderately warm – arid		mérsékeltlen hűvös – mérsékeltlen száraz moderately cool – moderately arid	meleg – száraz warm – arid	mérsékelt meleg – száraz moderately warm – arid	–
vegetációs öv / vegetation zone (Borhidi)	zárt tűlgyes closed oakforest			erdős sztyepp woody steppe		–
példányszám / number of case	46	37	33	50	50	58
min. érték / value (mm)	13,2	13,6	14,8	13,1	13,5	14,8
max. érték / value (mm)	16,9	17	19,9	17	17,4	18,3
terjedelem / range of measuring (mm)	3,7	3,4	5,1	3,9	3,9	3,5
átlag / arithmetic mean (mm)	14,99	15,19	16,39	15,36	15,45	16,66
módusz / mode (mm)	14–15	15–16	15–17	15–16	15–16	16–17
szórás / standard deviation	0,75	0,71	1,06	0,78	0,91	0,77

3. táblázat. A *Laciniaria plicata* szélesség (W) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

Lp	Balatonföldvár	Szántód	Lengyel	Battonya	Békéscsaba 3.	Finis
tszf (m)	111	108	210	95	90	510
kítetttség	ÉNy	K-NY	É	É	NY	É
datum	2015.06.19	2009.11.26	2008.11.28	2009.05.27	2014.08.26	2006.06.04
éghajlati körzet (Pécsely)	mérsékeltlen meleg - száraz		mérsékeltlen hűvös	meleg-száraz	mérsékeltlen meleg - száraz	-
vegetációs öv (Bornhidi)	zárt tölgyes		erdős sztyepp			-
példányszám	46	37	33	50	50	58
min. érték (mm)	3,3	3,5	3,4	3,6	3,4	3,5
max. érték (mm)	3,8	3,9	3,9	4,1	3,9	4,1
terjedelem (mm)	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6
átlag (mm)	3,58	3,7	3,62	3,77	3,7	3,82
módusz (mm)	3,6	3,7	3,7	3,7	3,7	3,8
szórás	0,12	0,09	0,11	0,1	0,13	0,12

4. táblázat. A *Laciniaria plicata* nyúltság (H/W) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

	Balatonföldvár	Szántód	Lengyel	Battonya	Békéscsaba 3.	Finiş
tszf (m)	111	108	210	95	90	510
kitettség	ÉNY	K-NY	É	É	NY	É
datum	2015.06.19	2009.11.26	2008.11.28	2009.05.27	2014.08.26	2006.06.04
éghajlati körzet (Péczely)	mérsékeltlen meleg – száraz		mérsékeltlen hűvös -m. száraz	meleg–száraz	mérsékeltlen meleg – száraz	–
vegetációs öv (Borhiđi)	zárt tölgyes			erdős sztyepp		
példányszám	46	37	33	50	50	58
min. érték (mm)	3,8	3,6	4	3,5	3,7	3,8
max. érték (mm)	4,5	4,3	5,2	4,5	4,5	4,7
terjedelem (mm)	0,7	0,7	1,2	1	0,8	0,9
átlag (mm)	4,14	4,05	4,47	4,04	4,13	4,31
módusz (mm)	4,0–4,2	4,0–4,2	4,4–4,6	4,0–4,2	4,0–4,2	4,4–4,6
szórás	0,19	0,17	0,27	0,21	0,22	0,19

5. táblázat. Az *Alinda biplicata* magasság (*H*) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

	Vinye	Balatonföldvár	Sikonda	Békéscsaba 1.	Békéscsaba 2.
tszf (m)	365	111	343–280	90	
kitejttség	–	ÉNY	–	É	D
dátum	1980.08.14	2015.06.19	1985.07.31	1994.03.29	1999.10.06
éghajlati körzet (Péczely)	hűvös–mérsékelt nedves	mérsékelt meleg – száraz	mérsékelt hűvös –mérsékelt nedves		mérsékelt meleg–száraz
vegetációs öv (Borhidi)	gyertyános tölgyes	zárt tölgyes	gyertyános tölgyes		erdős sztyepp
példányszám	66	48	37	100	62
min. érték (mm)	15,7	13,6	17,3	15,7	13,5
max. érték (mm)	20,5	17,8	22,4	20,4	16,3
terjedelem (mm)	4,8	4,2	5,1	4,7	2,8
átlag (mm)	18,48	15,23	20,37	17,83	14,89
módusz (mm)	19–20	14,5–15,5	20–21	17–18	15–16
szórás	1,11	0,97	0,98	0,98	0,74

6. táblázat. Az *Alindabi biplicata* szélesség (*W*) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

	Vinye	Balatonföldvár	Sikonda	Békéscsaba 1.	Békéscsaba 2.
tszf (m)	365	111	343–280	90	
kitejttség	–	ÉNY	–	É	D
datum	1980.08.14	2015.06.19	1985.07.31	1994.03.29	1999.10.06
éghajlati körzet (Péczeli)	hűvös–mérsékeltlen nedves	mérsékeltlen meleg – száraz	mérsékeltlen hűvös –mérsékeltlen nedves	mérsékeltlen meleg–száraz	
vegetációs öv (Borhidi)	gyertyános tölgyes	zárt tölgyes	gyertyános tölgyes	erdős sztyepp	
példányszám	66	48	37	100	62
min. érték (mm)	3,6	3,4	4,1	3,9	3,3
max. érték (mm)	4,2	4	4,7	4,6	3,8
terjedelem (mm)	0,6	0,6	0,6	0,7	0,5
átlag (mm)	3,89	3,67	4,43	4,27	3,56
módusz (mm)	3,8	3,6	4,5	4,3	3,6
szórás	0,13	0,13	0,14	0,17	0,11

7. táblázat. Az *Alinda biplicata* nyúltság (H/W) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai a különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

	Vinye	Balatonföldvár	Sikonda	Békéscsaba 1.	Békéscsaba 2.
tszf (m)	365	111	343–280	90	
kitejttség		ÉNY	–	É	D
datum	1980.08.14	2015.06.19	1985.07.31	1994.03.29	1999.10.06
éghajlati körzet (Péczely)	hűvös–mérsékeltlen nedves	mérsékeltlen meleg – száraz	mérsékeltlen hűvös – mérsékeltlen nedves		mérsékeltlen meleg – száraz
vegetációs öv (Borhídi)	gyertyános tölgyes	zárt tölgyes	gyertyános tölgyes		erdős sztyepp
példányszám	66	48	37	100	62
min. érték (mm)	3,9	3,7	4	3,6	3,7
max. érték (mm)	5,4	4,6	5,4	4,9	4,6
terjedelem (mm)	1,5	0,9	1,4	1,3	0,9
átlag (mm)	4,69	4,09	4,54	4,13	4,16
módusz (mm)	4,6–4,8	4,0–4,2	4,6–4,8	4,0–4,2	4,2–4,4
szórás	0,27	0,22	0,27	0,22	0,21

Irodalom

- AGÓCSY P. 1966: Néhány éticsiga populáció vizsgálata. – Állattani Közlemények, 53: 13–19. Budapest.
- ANT H. 1963: Faunistische, ökologische und tiergeographische Untersuchungen zur Verbreitung der Landschnecken in Nordwestdeutschland. – Abhandlungen aus Landesmuseums für Naturkunde zur Münster in Westfalen 1: 1–125. Münster.
- BÁBA K. 1982: Eine neue Zoographische Gruppierung der ungarischen Landmollusken und die Wertung des Faunenbildes. – Malacologia 22 (1–2): 441–454. Michigan.
- BORHÍDI A. 2003: Magyarország növénytársulásai. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- CLAUSS E. 1979: Eine Population von *Helicigona (Drobacia) banatica* (Rossmässler, 1938) in Quedlinburg (Gastropoda, Stylommatophora, Helicidae). – Malakologische Abhandlungen 6(6): 85–88. Dresden.
- DOMOKOS T. 1976: Az *Anisus septemgyratus* (Rossmässler) és az *Anisus leucostoma* (Millet) fajok statisztikus vizsgálata I. – Soosiana 4: 57–60. Baja.
- DOMOKOS T. 1980: A bélmegeyeri holocén (rézkori) Unio-félék statisztikus összehasonlítása recens anyaggal. – A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6: 103–115. Békéscsaba.
- DOMOKOS T. & FÜKÖH L. 1984: A *Granaria frumentum* (Draparnaud) héjmorfológiája klimatológiai vizsgálatok tükrében (Gastropoda: Chondrinidae). – Fol. Hist.-nat. Mus. Matr.) 9: 91–107
- DOMOKOS T. 1984: Az *Anisus septemgyratus* (Rossmässler) és az *Anisus leucostoma* (Millet) fajok statisztikus vizsgálata II. – Soosiana 12: 11–18. Baja.
- DOMOKOS T., LENNET J. & SÓLYMOS P. 2004: Száraz holtág malakológiai, mikroklimatológiai vizsgálata a Sarkad-Remetei-erdőben (Békésmegye), és a *Hygromia kovacsi* előfordulási körülményei. – Malakológiai Tájékoztató 22: 87–95. Gyöngyös
- DOMOKOS T., SÓLYMOS P. és KOVÁCS Cs.-né 2014: Balaton környéki biotópokból (Tihany, Külső-Somogy) származó *Granaria frumentum* (Draparnaud, 1801) héjmorfológiájának klímáfüggése (Gastropoda, Chondrinidae). – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 03: 87–96. Kaposvár.
- DÖVÉNYI Z., MOSOLYGÓ L., RAKONCZAI J. és TÓTH J. 1977: Természeti és antropogén folyamatok földrajzi vizsgálata a Kígyósi pusztá területén. – Békés megyei Természettudományi Évkönyv 2: 43–72. Békéscsaba.
- FEHÉR Z., VARGA A., DELI T. & DOMOKOS T. 2009: Geographic distribution and genital morphology of the genera *Lozekia* Hudec, 1970 and *Kovacsia* Nordsieck, 1993 (Mollusca, Gastropoda, Hygromiidae). – Zoosyst. Evol. 85(1): 151–160. Weiheim.
- GAÁL I. 1927: Az éghajlat hatása a csigaházra. – Természettudományi Közönlöny 59: 466–467. Budapest.
- GROSSU A. 1981: Gastropoda Romaniae, 3, Ed. Litera, București.
- KAKAS J. 1960: Természetes kritériumok alapján kijelölhető éghajlati körzetek Magyarországon. – Időjárás 6: 328–339. Budapest.
- KERNEY M. P., CAMERON R. A. D. & JUNGBLUTH J. H. 1983: Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas. P. Parey, Hamburg–Berlin.
- KOLESZÁR G. 2014: Térképek. In: <http://users.atw.hu/kolegabor/maps.htm>
- LAIS R. 1925: Dr. Hans Kauffman's hinterlassen Schneckenammlung. Schneckenfauna Südbadens und ihrer Beziehungen zum Klima. – Ber. d. Naturf. Ges. Freiburg 25: 1–74.
- LOŽEK V. 1964: Quartärmollusken der Tschechoslowakei. Rozpravy Ú. ú. G., 31. Praha.
- LUPU D. 1966: Un fossile vivant de la faune de la Roumani: *Chilostoma (Drobacia) maeotica* Wenz (Gastropoda–pulmonata). – Musée d'Histoire Naturelle „Grigori Antipa” 6: 31–37. București.
- NAGY L. 1992: Microclimate types in the southern Bükk. – Abstracta Botanica 16 (2): 87–90. Budapest.
- NAGY A. & SÓLYMOS P. 2002: Relationship between microclimate and Orthoptera assemblages in different exposures of a dolina. – Articulata 17 (1): 73–84.
- NORDSIECK H. 2007: *Balea* Gray 1824 and *Alinda* H. & A. Adams 1855 are separated as genera (Gastropoda: Stylommatophora: Clausiliidae). – Mitteilungen der Deutschen Malakozoologischen Gesellschaft 77/78: 27–30. Frankfurt am Main.
- PÉCZELY GY. 1957: Grosswetterlagen in Ungarn. – Országos Meteorológiai Intézet Kisebb Kiadványai 30: 1–51. Budapest.
- PÉCZELY GY. 1981: Éghajlatlan, Tankönyvkiadó, Budapest.
- PÉCZELY GY.: Éghajlati körzetek. In: www.met.hu/eghajlat/Magyarország_eghajlata/általános_eghajlati_jellemzés/általános_leírás. Letöltés: 2015. 09. 18.
- PETERSON CHR. 1921: Das Quotientengesetz. p.55. Kopenhagen.
- PETRO E. 1963: Az *Unio tumidus solidus* Zel. és az *Unio pictorum balatonicus* Küst. határozóbélyegeinek megbízhatósági vizsgálata. – Állattani Közlemények 50: 113–120. Budapest.
- ROTARIDES M. 1927: A variabilitásról és tanulmányozásának módszereiről. Malakozoológiai tanulmány. – Állattani Közlemények 24: 143–163. Budapest.
- ROTARIDES M. 1932: Über die Variabilität und die Struktur der Schalenzeichnung bei den Neritinen. – Zoologischer Anzeiger, 100: 257–265. Leipzig.
- SHIKOV E. V. & ZATRAVKIN M. N. 1991: The comparative method of taxonomic study of Bivalvia used by Soviet malacologists. – Malakologische Abhandlungen 15 (17): 149–159. Dresden.
- SÓLYMOS P. & DOMOKOS T. 1999: A possible connection between macroclimate and shell morphometry of *Granaria frumentum* (Draparnaud, 1801) (Gastropoda: Chondrinidae) – Malakológiai Tájékoztató, 17: 75–82. Gyöngyös.
- SÓLYMOS P. & SÜMEGI P. 1999: The shell morpho-thermometer, method and its application in palaeoclimatic reconstruction. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio – Geologica 32: 137–148. Budapest.
- Soós L. 1943: A Kárpát medence Mollusca-faunája. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- STASEK C. R. 1963: Geometrical form and gnomonic growth in bivalved Mollusca. – Journ. Morphol. 112 (3): 215–232. New York.
- SÜMEGI P. 1989: A Hajdúság felső pleisztocén fejlődéstörténete finomrétegtani (öslénytani, szedimentológiai, geokémiai) vizsgálatok alapján. – Egyetemi doktori értekezés, KLTE, Debrecen. Manuscriptum.
- SZŐÖR GY., BALÁZS É., CSERHÁTI Cs., DINYA Z., HERTELENDI E., SÜMEGI P. & SZANYI J. 1992: Quarter és neogén Mollusca-héjak kemotaxonomiai és paleoökológiai elemzése. In: Fáciesanalitikai, paleobiokémiai és paleoökológiai kutatások (szerk.: Szőőr Gy.) – MTA Debreceni Akadémiai Bizottság. 111–182. Debrecen.
- THOMPSON, D'A. W. 1917: On growth and form. Cambridge.
- THOMPSON, D'A. W. 1942: On growth and form. Cambridge.
- THOMPSON, D'A. W. 1959: On growth and form, 2. Cambridge.
- WAGNER J. 1929: Zur Variation von *Limnaea* und biometrische Untersuchungen und *Planorbis*. – Zoologischer Anzeiger 80: 183–193. Leipzig.
- WAGNER M. 1977: Observations on the „ubiquitous” Gastropods of the Pleistocene (Megjegyzések a pleisztocén „ubikvista” csigafajokról). – Földrajzi közlemények 25 (1–3): 212–221. Budapest.
- WAGNER M. 1981: A molluszkafauna alapján rekonstruálható éghajlati-ökológiai viszonyok a magyarországi fiatal löszök felső részének képződése idején. (Dunaújváros-Tápiószőlő löszöszlet). – Földrajzi Értesítő 30 (2-3): 315–317. Budapest.
- WELTER-SCHULTES F. 2012: European non-marine molluscs, a guide for species identification. Planat Poster Edition, Göttingen.

Nagylepke fauna felmérés a Baláta-tó Természetvédelmi Területen (*Lepidoptera: Macrolepidoptera*)

ÁBRAHÁM LEVENTE

Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, Fő utca 10.,
e-mail: labraham@smmi.hu

ÁBRAHÁM, L.: *Large butterfly and moth fauna survey of the Lake Baláta Nature Reserve (Lepidoptera: Macrolepidoptera)*.

Abstract: Between 1986-1997, large butterfly and moth fauna was examined in the Lake Baláta Nature Reserve (Somogy county). In 1987, a light trap was operated for a year in Kanizsaberek, the closest settlement to the protected area, and the further faunistic investigation was carried out by lighting in the other three points of the protected area. The butterflies were collected along forest roads, the narrow-gauge railway and deforestation area. During the investigation, 68 butterfly and 401 moth species were found. 8190 specimens were collected by the light trap, which belonging to 367 species. According to cited literature and the present study, the number of species known from the area is 504 (73 butterflies, 431 moths). The fauna is characterized by the high number of birch and alder consumer species, which can be related to the the moorland. The number of protected species is 43 and 5 species of Natura 2000 (*Lycaena dispar*, *Maculinea nausithous*, *Maculinea teleius*, *Proserpinus proserpina*, *Euplagia quadripunctaria*) were found.

Keywords: Macrolepidoptera, faunistics, nature conservation, Lake Baláta, Hungary.

Bevezetés

Somogy megye Európa szerte legismertebb lápterülete a Baláta-tó Természetvédelmi Terület. A tó kifejezés valójában nem pontos, mivel a terület tájtörténetét tekintve helyesebb lenne inkább Baláta-láp területről beszélni (Kasza és Marián 2001).

A Baláta-tó természeti értékeinek megismerése – sok más hasonló hazai területhez – az 1920-as években kezdődött el, mivel Magyarország határai ekkorra jelentősen megváltoztak. A hazai természet-tudományi kutatások súlypontja ebben az időben helyeződött át a Kárpátok magashegyvidékéről, és a Tengeremellék mediterrán területéről a Kárpát-medence belső részére.

A terület természeti értékekben való gazdagságára először Boross Ádám 1924-es expedíciója hívta fel a figyelmet, amikor a Baláta talán ma is a legközismertebb növényének első populációját, az *Aldrovanda vesiculosa* fajt felfedezte. Nem sokkal később (1927) több zoológus (Dudich E., Éhik Gy., Vásárhelyi I.) is felkereste a területet, akik a keresztes vipera fekete változatát (*Vipera berus* var. *prester*) találták itt meg először hazánkban. A természeti értékek gazdagságának köszönhetően a terület Somogy megyében elsőként kapott hivatalosan védettséget még 1942-ben.

A védett terület természeti értékeinek további feltárását az 1950-es években Marián (1956, 1957, 1958) zoológiai kutatásai, valamint Borhidi és Járai-Komlódi (1959) vegetációt feltáró vizsgálatai tették még ismeretbébbé Európa szerte.

A Baláta és környéke az 1980-as évek végéig honvédségi zárt terület volt, arra ugyanazon szabályok vonatkoztak, mint a határvidékre, azaz csak külön belépési engedéllyel lehetett kutatásokat végezni a területen. A viszonylagos elzártság csökkentette a kutatók érdeklődését a terület iránt. Így a Baláta és környéke átfogó természetvédelmi alapfauna feltárása még mind a napig nem valósult meg. Az elmúlt évtizedekben egy-egy részterületen számos kiváló dolgozat és kutatási jelentés született (Ábrahám & Papp 1991, Bérces 2002, Borhidi et al. 1990, Józán 1996, Haris 2012, Kasza és Marián 2001, Majer 1992, Majer et al. 2002, Tóth 2010). A közelmúltban látott napvilágot a terület környezettörténetét feltáró alapmű (Sümegei et al. 2014).

A Baláta környéki nagylepke faunáról viszonylag kevés ismeret állt rendelkezésünkre. A terület első kutatója Nattán Miklós volt, aki már az 1930 évek végétől kezdve többször végzett itt alkalmi lámpázást, és nappali gyűjtést. Gyűjteményi adatairól Kovács (1953, 1956) adott hírt, a nagylepke fauna hazai elterjedési adatainak első összefoglalásában. 81 fajt sorolt fel a Baláta környékéről Nattán Miklós gyűjtései alapján. Ebből 18 faj (*Marumba quercus* ([Denis & Schiffermüller], 1775), *Boudinotiana notha* (Hübner, 1803), *Eupithecia pyreneata* Mabilie, 1871, *Hypomecis danieli* (Wehrli, 1932), *Cleorodes lichenaria* (Hufnagel, 1767), *Setina roscida* ([Denis & Schiffermüller], 1775), *Euclidia mi* (Clerck, 1759), *Tyta luctuosa* ([Denis & Schiffermüller], 1775), *Calamia tridens* (Hufnagel, 1766), *Pabulatrix pabulatricula* (Brahm, 1791), *Lithophane ornitopus* (Hufnagel, 1766), *Lithophane furcifera* (Hufnagel, 1766), *Xylena exsoleta* (Linnaeus, 1758), *Xylena vetusta* (Hübner, 1813), *Heliophobus reticulata* (Goeze, 1781), *Conisania luteago* ([Denis & Schiffermüller], 1775), *Pyrgus carthami* (Hübner, [1813]), *Lycaena alciphron* (Rottemburg, 1775)) a későbbi vizsgálatok során nem került elő.

Ezt követően Ábrahám (1989), a Nattán-féle nagylepkegyűjtemény feldolgozása során a Baláta környékéről is közölt további adatokat, amelyek közül csak a *Carterocephalus palaemon* (Pallas, 1771) és a *Scolitantides orion* (Pallas, 1771) előfordulását nem erősítették meg a későbbi vizsgálatok.

Somogy megye nagylepke faunájának annotált adatait Ábrahám és Uherkovich (2001) tette közzé, ebben a Baláta környékéről publikált adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989) is összegzésre kerültek.

A szerző az 1980-as évek végén nagylepke fauna feltáró munkába kezdett, de ez a kutatómunka az 1987-es rendszeres nappali és éjszakai gyűjtések, valamint Kanizsaberekben felállított fénycsapda anyagának a feldolgozása után megszakadt, mert annak anyagi finanszírozása nem volt megoldott. Később a Dráva-mellék kutatása és a terület nemzeti parkká történő fejlesztése – amelyben a szerző is aktívan részt vett – lekötötte a kutatási kapacitásait. A faunafeltáró munka kutatási eredményeinek publikálása pedig elmaradt. Bár az adatok egy része Ábrahám (1995) által készített kutatási jelentés formájában hozzáférhető volt.

1997-ben a nemzeti park munkatársai három alkalommal helyeztek ki a területre hordozható fénycsapdát, ennek anyagát Uherkovich (1997) dolgozta fel. Ebben a kutatási jelentésben 8 olyan faj (*Gastropacha quercifolia* (Linnaeus, 1758), *Cyclophora quercimontaria* (Bastelberger, 1897), *Anticollix sparsata* (Treitschke, 1828), *Pasiphila rectangulata* (Linnaeus, 1758), *Eupithecia pygmaea* (Hübner, 1799), *Parectropis similaria* (Hufnagel, 1767), *Chariaspilates formosaria* (Eversmann, 1837), *Amata phegea* (Linnaeus, 1758)) is található, amely korábban nem volt ismert a területről.

A Baláta környéki zoológiai felmérések hozzájárultak ahhoz, hogy a terület, Szentai-erdő (HUDD20063) néven kiemelt természetmegőrzési területté nyilvánítsák.

Jelen dolgozat célja, hogy növelje a természeti értékekről, különös tekintettel a nagylepkékre vonatkozó ismereteinket a Baláta környékéről.

A ma már Natura 2000 területen a kutatások új szakasza is elkezdődött, 2008-ban a Baláta-tó Természetvédelmi Terület bekerült a hazai erdőrezervátumok sorába, és megkezdődött a Natura 2000 nagylepke-fajok populációjának felmérése is. A jövőben megjelenő tudományos publikációk immár majd ezekről fognak beszámolni.

Anyag és módszer

A nappali lepkék egyelő, hálós gyűjtésén – és sok esetben pusztá megfigyelésén – kívül a legfontosabb felmérési módszer a személyes éjjeli gyűjtés és a fénycsapda volt.

Személyes éjjeli gyűjtések során egy 160 wattos kevert fényű lámpát (HMLI) alkalmaztam, amelyet egy kb. 8 m² felületű, áttetsző anyagú fehér lepedő előtt állítottam fel. Emellett a gyűjtőlepedő egyik oszlopánál egy 20 wattos „fekete fényű” UV fénycsóvel is világítottam, hogy a szövő- és a bagolylepkéket még hatékonyabban csalogassam a gyűjtőlepedőhöz.

A mintavételezések az 1986-os év végétől és az 1995-ös év elejéig történtek.

A faunafeltárás hatékony eszközeként Kanizsaberekben 1987-ben egy fénycsapdát állítottam fel. Ez egy ún. Jermy-típusú fénycsapda volt, amelynek tölcseré felett még egy terelőlemezt helyeztem el. A fénycsap-

dában 125 wattos higanygőz lámpa (HGLI) üzemelt. Sajnos a fénycsapda működtetése nem volt teljesen folyamatos, július közepétől augusztus közepéig vagy szünetelt, vagy a gyűjtött anyag részben penészszerű, és ennek következtében határozhatatlanná vált.

A mintavételi területeket az előzetes terepbejárások alapján választottam ki úgy, hogy abban a védett területre jellemző élőhelytípusok szerepeljenek.

A nappali gyűjtések súlypontja Kanizsaberek száraz és mezofil gyepeiben, a kiszáradó láprét jellegű, kaszálóként művelt Tuskósi-réten, valamint az erdei utak és lineák mentén történt.

A Baláta körül három különböző mintavételi helyen végeztünk személyes éjszakai gyűjtést (1. ábra).

Az 1. mintavételi helyen üde gyertyános-tölgyesek (*Querceto robori-cerris carpinetosum*) és cseres-tölgyesek (*Quercetum robori-cerris pteridietosum*) váltakoznak a hullámos homokhátnak megfelelően.

A 2. mintavételi hely jellemző növénytársulását égeresek (*Cariceto elongatae-Alnetum*) képviselték.

A 3. mintavételi területén, a Bojsza-tó mellett a vegetáció nagyon változatos volt. A fenti társulások mellett fűzlápok (*Calamagrostis Salicetum cinerae*), nádasok (*Scirpo-Phragmitetum*) és gyékényesek (*Scirpo-Phragmitetum typhetosum*) is megjelentek. Ezen kívül a területen égeresek, ültetett erdei fenyves (*Pinus sylvestris*) és a már mezofil jellegű termőhelyeken pl. a kisvasút töltésén degradált társulások (*Solidago* sp.) is elfordultak.

Kanizsaberekben a fénycsapda felállítási helyén változatos volt a vegetáció, a természetes növénytársulások közül az üde gyertyános-tölgyesek (*Querceto robori-cerris carpinetosum*) és cseres-tölgyesek (*Quercetum robori-cerris pteridietosum*) domináltak, kisebb kiterjedésben égerliget is előfordult. A település környékén helyenként félszáraz, elgyomosodott homoki gyepek, valamint a mezőgazdasági jellegéből adódóan, másodlagos növénytársulások (gyümölcsösök) is jellemzőek voltak.

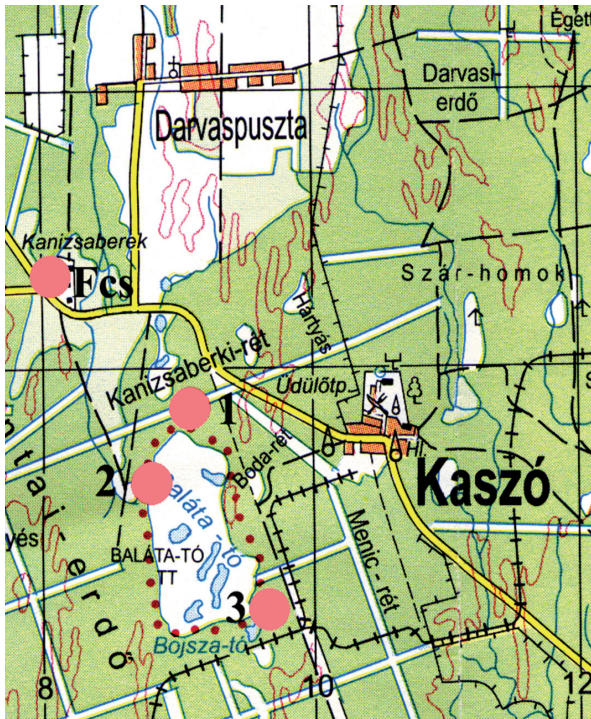
A mintavételi anyag meghatározása kb. 20 éve befejeződött, de a faunalista közzétételére a napjainkban használatos nevezéktan (Varga 2012) alapján kerül sor. A begyűjtött anyagot a Rippl-Rónai Múzeum entomológiai gyűjteménye őrzi.

Eredmények és megvitatás

A Baláta-tó Természetvédelmi Területen 1986 végétől 1995 közepéig alkalmi éjszakai lámpázásokat végeztem, és a hozzá legközelebb eső Kanizsaberek településen 1987-ben, egy vegetációs időszakban fénycsapdát működtettem.

A nappali lepkéket – a jórészt zárt erdőkkel borított helyeken – a lineák, az erdei utak és a kisvasút mentén gyűjtöttem. A védett terület szomszédságában két eltérő jellegű nyíltabb mintavételi hely volt. Kanizsaberek település környékén mezofil és száraz zárt homoki gyepekben, a Tuskósi-réten kiszáradó, kezelt lápréteken történt a mintavételezés.

1. ábra. Mintavételi terület elhelyezkedése a Baláta-tó mellett
Fcs – fénycsapda, 1-3. lámpezási helyek

A nappali lepkefauna nem bizonyult túl gazdagnak, összesen: 68 faj került elő. Kovács (1953) és Ábrahám (1989) Nattán Miklós által gyűjtött további öt nappali lepke fajt (*Pyrgus carthami* (Hübner, [1813]), *Carterocephalus palaemon* (Pallas, 1771), *Lycaena alciphron* (Rottemburg, 1775), *Scolitantides orion* (Pallas, 1771), *Argynnis pandora* ([Denis & Schiffermüller], 1775) is említett, amelyek az 1986-1995 közötti kutatás során nem kerültek elő.

A nappali lepkék között számos védett és Natura 2000 faj van (1. táblázat). Faunisztikai és természetvédelmi szempontból is a *Lycaena dispar rutilus*, a *Lycaena hippothoe*, a *Maculinea nausithous*, a *Maculinea teleius*, a *Boloria selene* és a *Nymphalis urticae* a legjelentősebb fajok.

A 90-es évek vége után a *Lycaena hippothoe*, a *Nymphalis urticae* és a *Argynnis pandora* állományai eltűntek a területről. Az eltűnés magyarázatát elsősorban globális, mint lokális tényezőkkel magyarázhatjuk, mivel a jelenség a Dunántúli-dombság, és szinte hazánk egész területére igaz. A 2010-es években végzett terepi megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy tovább csökkent a *Lycaena dispar rutilus*, a *Maculinea nausithous*, a *Maculinea teleius*, Natura 2000 fajok, valamint a *Boloria selene* állománya is. E fajok állományai a Tuskósi-rét kezelésével, kaszálásával és az elmúlt években erősen ingadozó talajvízszint ingadozásaival hozhatók összefüggésbe. A területen egyre több helyen jelentek meg özöngyomok (pl. *Solidago* sp.), ezzel csökkentve a természetes élőhelyek nagyságát.

Az éjszakai lepkefauna gazdag, a fénycsapdás mintavételezés és az alkalmi lámpezások során összesen 431 faj került elő. A fauna jellemzőit mutatja a 2. táblázat, amelyben az 1%-os dominanciát elért fajokat soroltam fel a fénycsapda anyagok mennyisége alapján. A 2. táblázatban feltűnő, hogy rendkívül magas a párás mezoklimatikus környezetben a zuzmófogyasztó (*Pelosia muscerda*, *Lithosia quadra*, *Eilema sororcula*) fajok aránya. Másik jellemvonása a területnek, hogy a polifág gyepfogyasztók (*Mythimna turca*, *Axyليا putris*, *Ochropheura plecta*, stb.) nagyobb számban voltak jelen, mint a polifág lombfogyasztók. A gyepfogyasztók közül külön kiemelendő a csalánon is fejlődő fajok (*Spilarctia lutea*, *Spilosoma lubricipedum*, *Habrosyne pyritoides*, *Diachrysia chrysitis*) magas dominanciája. A polifág lombfogyasztók között a tavasszal rajzó, a nyáron hernyóalakban tenyésző fajok (*Orthosia gothica*, *Conistra vaccini*, *Lycia hirtaria* stb.) érdemelnek említést. Rendkívül magas az égert, és a nyír fogyasztó fajok aránya, pl. az *Ochropacha duplaris* elérte az 1%-os dominanciát. További gyakoribb fajok: *Drepana curvatula*, *Falcaria lacertinaria*, *Acrionicta cuspidis*, *Acrionicta alni*, *Acrionicta strigosa*, *Acrionicta leporina*, *Euchoeca nebulata*, *Aethalura punctulata*, *Hydraelia flammeolera*.

A kanizsabereki természetközeli élőhely karakterfajait az euro-szibériai, feltöltődési társulásokhoz (arundiphil) kötődő komponensek alkotják pl. *Rhizodra lutosa*, *Phragmatiphila nexa*, *Nonagria typhae*, *Sedina buettneri*, *Eutrix potatoria*. Ezek a fajok a nádasokhoz, gyékénysekhez és magassásokhoz kapcsolódnak. Hasonlóan jellegzetes a higrofil euroszibériai fajok (*Mythimna pudorina*, *M. impura*, *Deltote uncula*) gyakorisága.

Megtalálhatók itt az euroszibériai nyír-fűz-égerláp komponensek azon fajai (pl. *Pheosia gnoma*, *Furcula bicuspidis*, *Drepana curvatula*, *Falcaria lacertinaria*, *Pleosia muscerda*, *Endromis versicolora*), amelyek az alacsonyabb lápos területekhez kötődnek.

Az eddigi felmérések jórészt a lápterület szűkebb, üdőbb környezetéhez kötődtek, de valószínű, hogy a szárazabb homoki gyepekben tenyésző fajok (*Actinotia radiosa*, *Euxoa segnillis*) előfordulása jelzi, hogy a terület diverzebb, mint ahogy azt a jelenlegi felmérés mutatja.

A lámpezások a védett területen vagy annak közvetlen környezetében voltak. Ezekben az erdőkben gyakran a domináns fajok nem is a tölgyhöz, vagy a gypesszinthez kötődnek, hanem a párás mezoklíma miatt szintén a zuzmószövő fajok (*Lithosia*, *Eilema* sp.). Emellett a polifág gyepfogyasztóknak (pl. a *Xestia c-nigrum*, a *Mythimna turca*, a *Spilosoma lutea*, a *S. lubricipeda*, az *Axyليا putris*) is nagy egyedszámban tenyésznek itt.

A polifág lombfogyasztó fajok közül különösen a gyakoribb *Orthosia*, *Calocasia*, *Pseudoips*, és *Conistra* fajok (pl. *O. gothica*, *O. incerta*, *O. stabilis*, *C. vaccini*) képesek nagy mennyiségben fellépni a tavaszi és az őszi aszpektusban. A nyári aszpektus rendkívül diverz, a személyes mintavételezések alkalmával – kedvező időjárási helyzetben – akár 80–100 faj is előkerült egyetlen éjszakán a nagylepke faunából.

1. táblázat. Természetvédelmi szempontból fontos fajok

Fajnév	Védett faj	Natura 2000
<i>Endromis versicolora</i>	x	
<i>Marumba quercus</i>	x	
<i>Proserpinus proserpina</i>	x	x
<i>Saturnia pavonia</i>	x	
<i>Saturnia pyri</i>	x	
<i>Boudinotiana notha</i>	x	
<i>Larentia clavaria</i>	x	
<i>Chariaspilates formosaria</i>	x	
<i>Furcula bicuspis</i>	x	
<i>Drymonia velitaris</i>	x	
<i>Pheosia gnoma</i>	x	
<i>Euplagia quadripunctaria</i>	x	x
<i>Tyria jacobaeae</i>	x	
<i>Catocala fraxini</i>	x	
<i>Phragmatiphila nexa</i>	x	
<i>Apamea syriaca</i>	x	
<i>Pyrgus serratulae</i>	x	
<i>Heteropterus morpheus</i>	x	
<i>Iphioides podalirius</i>	x	
<i>Papilio machaon</i>	x	
<i>Gonepteryx rhamni</i>	x	
<i>Lycaena dispar</i>	x	x
<i>Lycaena hippothoe</i>	x	
<i>Satyrrium pruni</i>	x	
<i>Cupido alceas</i>	x	
<i>Scolitantides orion</i>	x	
<i>Glaucopsyche alexis</i>	x	
<i>Maculinea nausithous</i>	x	x
<i>Maculinea teleius</i>	x	x
<i>Aricia agestis</i>	x	
<i>Neptis sappho</i>	x	
<i>Argynnis paphia</i>	x	
<i>Argynnis pandora</i>	x	
<i>Brenthis daphne</i>	x	
<i>Boloria euphrosyne</i>	x	
<i>Boloria selene</i>	x	
<i>Apatura ilia</i>	x	
<i>Melitaea trivialis</i>	x	
<i>Melitaea aurelia</i>	x	
<i>Nymphalis io</i>	x	
<i>Nymphalis urticae</i>	x	
<i>Nymphalis c-album</i>	x	
<i>Vanessa atalanta</i>	x	

2. táblázat. Kanizsaberekben a fénycsapdás gyűjtések során 1%-os dominanciát elért fajok

Fajnév	dominancia (%)
<i>Pelosia muscerda</i>	862
<i>Mythimna turca</i>	660
<i>Lithosia quadra</i>	573
<i>Spilarctia lutea</i>	257
<i>Eilema sororcula</i>	255
<i>Axylia putris</i>	226
<i>Spilosoma lubricipedum</i>	216
<i>Orthosia gothica</i>	164
<i>Habrosyne pyritoides</i>	160
<i>Hypena proboscidalis</i>	141
<i>Colocasia coryli</i>	137
<i>Phragmatobia fuliginosa</i>	123
<i>Diacrisia sannio</i>	114
<i>Lycia hirtaria</i>	106
<i>Ochropleura plecta</i>	104
<i>Ochropacha duplaris</i>	96
<i>Pseudoips prasinana</i>	92
<i>Diachrysia chrysis</i>	83
<i>Conistra (Conistra) vaccinii</i>	82

A csak a lámpázások során ismertté vált fajok közül faunisztikai szempontból kiemelendő az *Achlya flavicornis* és a *Geometra papilionaria* jellegzetesen nyír-, vagy égerfogyasztó fajok. A *Macrochilo cribrumalis*, és a *Laelia coenosa* a Bojsza-tó melletti nádasok és sásosok gyenge röpképességű fajai. A homokhátak tetejét a látványos megjelenésű sasharasz-tosok foglalják el, amelynek jellemző fajai a *Petrophora chlorosata* és a *Calloplistria juvenina*.

A személyes lámpázások (355 faj) és a Kanizsaberekben működtetett fénycsapda (367 faj, 8190 példány) valamint a korábbi publikált és munkajelentésben összefoglalt adatok (Kovács 1953, 1956, Ábrahám 1989, 1995, Ábrahám és Uherkovich 2001, Uherkovich 1997) szerint jelenleg összesen 504 faj (73 nappali és 431 éjszakai lepke) ismert a Baláta szűkebb környezetéből (3. táblázat). Természetvédelmi szempont a terület jelentőséget mutatja a védett fajok nagy száma, 43 védett faj és az 5 Natura 2000 faj (1. táblázat). A vizsgált terület faunája kvantitatív és kvalitatív viszonyait tekintve nagyon hasonlít az alaposabban vizsgált Barcsi-Borókás Tájvédelmi Körzet, (Uherkovich 1978, 1981, 1983), a Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet (Ábrahám 1992) és a Dráva-vidék belső-somogyi nemzeti parki területeihez (Uherkovich és Ábrahám 1995, Ábrahám és Uherkovich 1998).

3. táblázat: A Baláta környékéről ismert fajok listája az irodalmi adatok és a jelenlegi vizsgálat alapján

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
Lasiocampidae Harris, 1841					
<i>Malacosoma neustria</i> (Linnaeus, 1758)	7	x			
<i>Euthrix potatoria</i> (Linnaeus, 1758)	2	x	x		x
<i>Odonestis pruni</i> (Linnaeus, 1758)	2	x			
<i>Lasiocampa trifolii</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	12		x	x	
<i>Macrothylacia rubi</i> (Linnaeus, 1758)	26	x	x		x
<i>Dendrolimus pini</i> (Linnaeus, 1758)	23	x	x	x	x
<i>Gastropacha quercifolia</i> (Linnaeus, 1758)					x
Endromidae Boisduval, 1828					
<i>Endromis versicolora</i> (Linnaeus, 1758)	1	x			
Sphingidae Latreille, [1802]					
<i>Agrius convolvuli</i> (Linnaeus, 1758)	6		x		
<i>Sphinx ligustri</i> Linnaeus, 1758	1	x			
<i>Hyloicus pinastri</i> (Linnaeus, 1758)	38	x	x	x	
<i>Laothoe populi</i> (Linnaeus, 1758)	21	x	x	x	
<i>Marumba quercus</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)					x
<i>Mimas tiliae</i> (Linnaeus, 1758)	14	x	x		x
<i>Smerinthus ocellatus</i> (Linnaeus, 1758)	8	x	x		x
<i>Proserpinus proserpina</i> (Pallas, 1772)	1	x			
<i>Deilephila elpenor</i> (Linnaeus, 1758)	28	x	x	x	
<i>Deilephila porcellus</i> (Linnaeus, 1758)	51	x	x		
<i>Hyles euphorbiae</i> (Linnaeus, 1758)	2	x			
Saturniidae Boisduval, [1837] 1834					
<i>Antheraea yantamai</i> Guerin-Meneville, 1861	5	x	x	x	
<i>Saturnia pavoniella</i> (Scopoli, 1763)	6		x		
<i>Saturnia pyri</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2	x			
Drepanidae Meyrick, 1895					
<i>Cilix glaucata</i> (Scopoli, 1763)	6	x	x	x	
<i>Drepana curvatula</i> (Borkhausen, 1790)	23	x	x	x	x
<i>Drepana falcataria</i> (Linnaeus, 1758)	47	x	x	x	x
<i>Falcaria lacertinaria</i> (Linnaeus, 1758)	5	x	x	x	x
<i>Sabra harpagula</i> (Esper, 1786)	10	x	x		

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Watsonalla binaria</i> (Hufnagel, 1766)	11	x	x		
<i>Watsonalla cultraria</i> (Fabricius, 1775)	1		x		
Thyatiridae Smith, 1893					x
<i>Thyatira batis</i> (Linnaeus, 1758)	45	x	x	x	x
<i>Tetthea ocularis</i> (Linnaeus, 1767)	2	x	x		
<i>Tethea</i> or ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4	x	x	x	
<i>Ochropacha duplaris</i> (Linnaeus, 1761)	96	x	x	x	x
<i>Habrosyne pyritoides</i> (Hufnagel, 1766)	160	x	x	x	x
<i>Polyplaca ridens</i> (Fabricius, 1787)	2		x		x
<i>Achlya flavicornis</i> (Linnaeus, 1758)				x	
<i>Asphalia ruficollis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)					
Geometridae Leach, [1815]					
<i>Boudinotiana notha</i> (Hübner, 1803)					x
<i>Alsophila aescularia</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)				x	x
<i>Geometra papilionaria</i> (Linnaeus, 1758)				x	x
<i>Cotnibaena bajularia</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	23	x	x	x	
<i>Thetidia smaragdaria</i> (Fabricius, 1787)	1				
<i>Hemistola chrysoprasaria</i> (Esper, 1795)	3	x			
<i>Thalera fimbrialis</i> (Scopoli, 1763)	12	x		x	
<i>Hemithea aestivaria</i> (Hübner, 1789)	14	x	x		x
<i>Chlorissa cloraria</i> (Hübner, [1813])	2	x			
<i>Idaea muricata</i> (Hufnagel, 1767)	6		x	x	x
<i>Idaea ochrata</i> (Scopoli, 1763)	2	x		x	x
<i>Idaea humiliata</i> (Hufnagel, 1767)	1	x			
<i>Idaea subsericeata</i> (Haworth, 1809)	2		x		
<i>Idaea dimidiata</i> (Hufnagel, 1767)	8		x	x	
<i>Idaea politaria</i> (Hübner, 1799)					x
<i>Idaea trigeminata</i> (Haworth, 1809)	1			x	
<i>Idaea biselata</i> (Hufnagel, 1767)	1	x			
<i>Idaea emarginata</i> (Linnaeus, 1758)	1				
<i>Idaea rubraria</i> (Staudinger, 1901)				x	x
<i>Idaea aversata</i> (Linnaeus, 1758)	21	x	x		x
<i>Idaea deversaria</i> (Herrich-Schaffer, 1847)	2				

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

75

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Scopula immorata</i> (Linnaeus, 1758)	19	x	x		
<i>Scopula corvivalaria</i> (Kretschmar, 1862)	3	x			x
<i>Scopula nigropunctata</i> (Hufnagel, 1767)	2				x
<i>Scopula virgulata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4	x	x		
<i>Scopula ornata</i> (Scopoli, 1763)	2		x		
<i>Scopula rubiginata</i> (Hufnagel, 1767)	1		x		
<i>Scopula immutata</i> (Linnaeus, 1758)	6	x			x
<i>Scopula flaccidaria</i> (Zeller, 1852)	1				
<i>Timandra comae</i> Schmidt, 1931	24	x	x	x	x
<i>Cyclophora pendularia</i> (Clerck, 1759)	1			x	x
<i>Cyclophora albipunctata</i> (Hufnagel, 1767)	1		x		x
<i>Cyclophora albiocellaria</i> (Hübner, 1789)	2		x	x	
<i>Cyclophora annularia</i> (Fabricius, 1775)	3	x	x		x
<i>Cyclophora ruficiliaria</i> (Herrich-Schaffer, 1855)	1	x			x
<i>Cyclophora quercimontaria</i> (Bastelberger, 1897)					x
<i>Cyclophora porata</i> (Linnaeus, 1767)				x	
<i>Cyclophora punctaria</i> (Linnaeus, 1758)	11	x	x	x	x
<i>Cyclophora linearia</i> (Hübner, 1799)	3	x	x	x	
<i>Lythria purpuraria</i> (Linnaeus, 1758)				x	
<i>Orthonama obstipata</i> (Fabricius, 1794)	2				
<i>Xanthorhoe biriviata</i> (Borkhausen, 1794)	3		x	x	x
<i>Xanthorhoe designata</i> (Hufnagel, 1767)	1		x	x	
<i>Xanthorhoe spadicearia</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x		x	x
<i>Xanthorhoe ferrugata</i> (Clerck, 1759)	16	x	x	x	x
<i>Xanthorhoe quadrifasiata</i> (Clerck, 1759)	1	x		x	
<i>Catarhoe rubidata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)				x	
<i>Catarhoe cuculata</i> (Hufnagel, 1767)	4	x		x	
<i>Epirrhoe tristata</i> (Linnaeus, 1758)	1		x		
<i>Epirrhoe alternata</i> (Müller, 1764)	33	x	x	x	x
<i>Epirrhoe rivata</i> (Hübner, 1813)				x	
<i>Epirrhoe galiata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1	x			x
<i>Euphya biangulata</i> (Haworth, 1809)				x	
<i>Euphya unangulata</i> (Haworth, 1809)	18	x	x	x	x

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Costaconvexa polygrammata</i> (Borkhausen, 1794)	2	x	x		
<i>Larentia clavaria</i> (Haworth, 1809)	1				x
<i>Mesoleuca albicillata</i> (Linnaeus, 1758)				x	x
<i>Lampropteryx suffumata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1	x		x	
<i>Cosmorhoe ocellata</i> (Linnaeus, 1758)	2	x	x	x	
<i>Eulithis mellinata</i> (Fabricius, 1787)		x			
<i>Eulithis pyraliata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1			x	x
<i>Ecliptopera silaceata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	19			x	x
<i>Ecliptopera capitata</i> (Herrich-Schäffer, 1839)					x
<i>Pennithera firmata</i> (Hübner, 1822)	1			x	
<i>Thera variata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x		
<i>Colostygia pectinataria</i> (Knoch, 1781)	6	x	x	x	x
<i>Hydriomena furcata</i> (Thunberg, 1784)	1	x		x	
<i>Hydriomena impluviata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4			x	x
<i>Melanthia procellata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1				x
<i>Anticollix sparsata</i> (Treitschke, 1828)					x
<i>Philereme vetulata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2				
<i>Operophtera fagata</i> (Scharfenberg, 1805)	1				
<i>Perizoma alchemillata</i> (Linnaeus, 1758)	12		x	x	x
<i>Perizoma lugdunaria</i> (Herrich-Schäffer, 1855)				x	
<i>Perizoma bifaciata</i> (Haworth, 1809)				x	
<i>Perizonta flavofasciata</i> (Thunberg, 1792)	1	x		x	
<i>Gymnoscelis rufifasciata</i> (Haworth, 1809)	1			x	
<i>Chloroclystis v-ata</i> (Haworth, 1809)				x	x
<i>Pasiphila rectangulata</i> (Linnaeus, 1758)					x
<i>Pasiphila debiliata</i> (Hübner, 1817)				x	
<i>Eupithecia haworthiata</i> Doubleday, 1856				x	
<i>Eupithecia inturbata</i> (Hübner, 1817)	2	x			
<i>Eupithecia linariata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)				x	
<i>Eupithecia pyreneata</i> Mabille, 1871					x
<i>Eulithis mellinata</i> (Fabricius, 1787)		x			
<i>Eulithis pyraliata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1			x	x
<i>Ecliptopera silaceata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	19			x	x

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Ecliptoptera capitata</i> (Herrich-Schaffer, 1839)					x
<i>Pennithera firmata</i> (Hübner, 1822)	1			x	
<i>Thera variata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x		
<i>Colostygia pectinataria</i> (Knoch, 1781)	6	x	x	x	x
<i>Hydriomena furcata</i> (Thunberg, 1784)	1	x		x	
<i>Hydriomena impluviata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4			x	x
<i>Melanthia procellata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1				x
<i>Anticollix sparsata</i> (Treitschke, 1828)					x
<i>Philereme vetulata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2				
<i>Operophtera fagata</i> (Scharfenberg, 1805)	1				
<i>Perizoma alchemillata</i> (Linnaeus, 1758)	12		x	x	x
<i>Perizoma lugdunaria</i> (Herrich-Schaffer, 1855)				x	
<i>Perizoma bifaciata</i> (Haworth, 1809)				x	
<i>Perizonta flavofasciata</i> (Thunberg, 1792)	1	x		x	
<i>Gymnoscelis ruffasciata</i> (Haworth, 1809)	1			x	
<i>Chloroclystis v-ata</i> (Haworth, 1809)				x	x
<i>Pasiphila rectangulata</i> (Linnaeus, 1758)					x
<i>Pasiphila debiliata</i> (Hübner, 1817)				x	
<i>Eupithecia haworthiata</i> Doubleday, 1856				x	
<i>Eupithecia inturbata</i> (Hübner, 1817)	2	x			
<i>Eupithecia linariata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)				x	
<i>Eupithecia pyreneata</i> Mabille, 1871					x
<i>Eupithecia plumbeolata</i> (Haworth, 1809)	2	x			
<i>Eupithecia pygmaeata</i> (Hübner, 1799)					x
<i>Eupithecia abbreviata</i> Stephens, 1831				x	
<i>Eupithecia dodoneata</i> Guenee, 1858	3	x	x		
<i>Eupithecia tripunctaria</i> Herrich-Schaffer, 1852	1			x	x
<i>Eupithecia tantillaria</i> Boisduval, 1840	1		x		
<i>Eupithecia absinthiata</i> (Clerck, 1759)				x	
<i>Eupithecia assimilata</i> Doubleday, 1856	1		x	x	x
<i>Eupithecia vulgata</i> (Haworth, 1809)	3		x		
<i>Eupithecia subfuscata</i> (Haworth, 1809)	2				

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Aplocera efformata</i> (Guenee, 1857)	2		x		
<i>Euchoeca nebulata</i> (Scopoli, 1763)	44	x	x	x	
<i>Asthena albulata</i> (Hufnagel, 1767)	10	x	x	x	x
<i>Asthena anseraria</i> (Herrich-Schaffer, 1855)					x
<i>Hydrelia flammeolaria</i> (Hufnagel, 1767)	47	x		x	x
<i>Pterapherapteryx sexalata</i> (Retzius, 1783)	2				
<i>Nothocasis sertata</i> (Hübner, 1817)				x	
<i>Acasis viretata</i> (Hübner, 1799)				x	
<i>Abraxas grossulariata</i> (Linnaeus, 1758)	1	x			x
<i>Lomaspilis marginata</i> (Linnaeus, 1758)	72	x	x	x	x
<i>Ligdia adustata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	5	x	x	x	x
<i>Macaria notata</i> (Linnaeus, 1758)	4	x			
<i>Macaria alternata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	54	x	x	x	x
<i>Macaria liturata</i> (Clerck, 1759)	1				
<i>Chiasmia clathrata</i> (Linnaeus, 1758)	4	x	x		x
<i>Cepphis advenaria</i> (Hübner, 1790)				x	x
<i>Petrophora chlorosata</i> (Scopoli, 1763)				x	x
<i>Plagodis pulveraria</i> (Linnaeus, 1758)	4	x		x	
<i>Plagodis dolabraria</i> (Linnaeus, 1767)	1		x	x	
<i>Opisthograptis luteolata</i> (Linnaeus, 1758)	1				
<i>Epione repandaria</i> (Hufnagel, 1767)	1				x
<i>Epione vespertaria</i> (Linnaeus, 1767)	1				
<i>Hypoxystis pluviana</i> (Fabricius, 1787)	9		x		x
<i>Ennomos fuscantaria</i> (Haworth, 1809)	1				
<i>Ennomos erosaria</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1				x
<i>Selenia dentaria</i> (Fabricius, 1775)	2	x	x	x	
<i>Selenia tetralunaria</i> (Hufnagel, 1767)	4	x	x	x	
<i>Ourapteryx sambucaria</i> (Linnaeus, 1758)	1	x			
<i>Colotois pennaria</i> (Linnaeus, 1761)	1				
<i>Angerona prunaria</i> (Linnaeus, 1758)	8	x	x	x	x
<i>Apocheima hispidaria</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2	x			

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Lycia hirtaria</i> (Clerck, 1759)	106	x	x	x	x
<i>Biston strataria</i> (Hufnagel, 1767)	1	x		x	
<i>Biston betularia</i> (Linnaeus, 1758)	14	x	x		
<i>Erannis defoliaria</i> (Clerck, 1759)	1				x
<i>Peribatodes rhomboidaria</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	22	x	x	x	x
<i>Cleora cinctaria</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x		
<i>Alcis repandata</i> (Linnaeus, 1758)				x	
<i>Hypomecis roboraria</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	20	x	x	x	x
<i>Hypomecis danieli</i> (Wehrli, 1932)					x
<i>Hypomecis punctinalis</i> (Scopoli, 1763)	42	x	x	x	x
<i>Cleorodes lichenaria</i> (Hufnagel, 1767)					x
<i>Fagivorina arenaria</i> (Hufnagel, 1767)		x	x	x	
<i>Ascotis selenaria</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	11			x	
<i>Ectropis crepuscularia</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x	x	x
<i>Parectropis similaria</i> (Hufnagel, 1767)					x
<i>Aethalura punctulata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	48	x	x	x	x
<i>Ematurga atomaria</i> (Linnaeus, 1758)	1	x		x	
<i>Bupalus piniaria</i> (Linnaeus, 1758)	9	x	x		
<i>Cabera pusaria</i> (Linnaeus, 1758)	28	x	x	x	x
<i>Cabera exanthemata</i> (Scopoli, 1763)	25	x	x	x	x
<i>Lomographa bimaculata</i> (Fabricius, 1775)	6	x	x		x
<i>Lontographa temerata</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x	x	x
<i>Campaea margaritata</i> (Linnaeus, 1761)	12	x	x	x	
<i>Siona lineata</i> (Scopoli, 1763)	26	x	x		
<i>Chariaspilates formosaria</i> (Eversmann, 1837)					x
Notodontidae Stephens, 1829					
<i>Cerura erminea</i> (Esper, 1783)	1				
<i>Furcula bicuspis</i> (Borkhausen, 1790)	8				
<i>Furcula furcula</i> (Clerck, 1759)	2	x	x		x
<i>Harpyia milhauseri</i> (Fabricius, 1775)	1	x	x		
<i>Stauropus fagi</i> (Linnaeus, 1758)	23	x	x		
<i>Drymonia velitaris</i> (Hufnagel, 1766)	3	x			

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Drymonia obliterata</i> Esper, 1785	1				
<i>Drymonia dodonea</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	29	x	x		x
<i>Drymonia ruficornis</i> (Hufnagel, 1766)	11	x	x	x	
<i>Gluphisia crenata</i> (Esper, 1785)	6	x	x		
<i>Notodonta dromedarius</i> (Linnaeus, 1767)	37	x	x	x	x
<i>Notodonta tritophus</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1	x			
<i>Notodonta ziczac</i> (Linnaeus, 1758)	18	x	x		
<i>Pheosia gnoma</i> (Fabricius, 1777)	9	x	x		
<i>Pheosia tremula</i> (Clerck, 1759)	12	x	x	x	
<i>Pterostoma palpina</i> (Clerck, 1759)	12	x	x		x
<i>Spatalia argentina</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	8	x	x	x	
<i>Ptilodon capucina</i> (Linnaeus, 1758)	2	x	x		
<i>Ptilodon cucullina</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1	x			
<i>Ptilophora plumigera</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2	x			
<i>Phalera bucephala</i> (Linnaeus, 1758)	16	x	x		
<i>Clostera anastomosis</i> (Linnaeus, 1758)	1	x	x		
<i>Clostera curtula</i> (Linnaeus, 1758)	3	x	x		
<i>Clostera pigra</i> (Hufnagel, 1766)	3	x	x		x
<i>Thaumetopoea processionea</i> (Linnaeus, 1758)	3				x
Erebidae Leach, 1815					
<i>Rivula sericealis</i> (Scopoli, 1763)	69	x	x	x	x
<i>Parascotia fuliginaria</i> (Linnaeus, 1761)	3		x		
<i>Schrankia taenialis</i> (Hübner, [1809])	2				
<i>Laspeyria flexula</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	5	x	x	x	
<i>Trisateles emortualis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1			x	x
<i>Paracolax tristalis</i> (Fabricius, 1794)	10	x		x	x
<i>Macrochilo cribrumalis</i> (Hübner, 1793)				x	
<i>Herminia tarsipennalis</i> Treitschke, 1835	2	x	x	x	x
<i>Herminia tarsicrinalis</i> (Knoch, 1782)	46	x	x	x	
<i>Herminia grisealis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	21	x	x	x	x
<i>Polygogon tentacularia</i> (Linnaeus, 1758)	34	x	x		x
<i>Hypena proboscidalis</i> (Linnaeus, 1758)	141	x	x	x	x

NAGYLEPKÉ FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Hypena rostralis</i> (Linnaeus, 1758)	4	x	x	x	
<i>Colobochyla salicalis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	8	x	x	x	
<i>Scoliopteryx libatrix</i> (Linnaeus, 1758)	1	x			
<i>Lymantria (Porthetria) dispar</i> (Linnaeus, 1758)	2			x	
<i>Lymantria (Lymantria) monacha</i> (Linnaeus, 1758)	1			x	x
<i>Euproctis chrysorrhoea</i> (Linnaeus, 1758)	44	x	x	x	
<i>Sphrageidus similis</i> (Fuessly, 1775)			x		x
<i>Orgyia antiqua</i> (Linnaeus, 1758)	1				
<i>Laelia coenosa</i> (Hübner, 1808)				x	
<i>Calliteara pudibunda</i> (Linnaeus, 1758)	49	x	x		x
<i>Arctornis l-nigrum</i> (Müller, 1764)	1				
<i>Leucoma salicis</i> (Linnaeus, 1758)	3				
<i>Spilarctia lutea</i> (Hufnagel, 1766)	257	x	x	x	x
<i>Spilosoma lubricipedum</i> (Linnaeus, 1758)	216	x	x	x	x
<i>Spilosoma urticae</i> (Esper, 1789)	30	x	x	x	
<i>Diaphora mendica</i> (Clerck, 1759)	11	x	x		
<i>Phragmatobia fuliginosa</i> (Linnaeus, 1758)	123	x	x	x	x
<i>Arctia caja</i> (Linnaeus, 1758)	8	x	x	x	
<i>Arctia villica</i> (Linnaeus, 1758)	48	x	x	x	
<i>Rhyparia purpurata</i> (Linnaeus, 1758)	5	x			
<i>Diacrisia sannio</i> (Linnaeus, 1758)	114	x	x		
<i>Callimorpha dominula</i> (Linnaeus, 1758)	40			x	x
<i>Euplagia quadripunctaria</i> (Poda, 1761)		x		x	
<i>Tyria jacobaeae</i> (Linnaeus, 1758)	3				
<i>Mitochrista miniata</i> (J. R. Forster, 1771)	76	x		x	x
<i>Cybosia mesomella</i> (Linnaeus, 1758)	18	x			
<i>Thumata senex</i> (Hübner, [1808])	46	x	x	x	x
<i>Pelosia muscerda</i> (Hufnagel, 1766)	862	x	x	x	x
<i>Pelosia obtusa</i> (Herrich-Schäffer, [1847])	8	x	x		
<i>Lithosia quadra</i> (Linnaeus, 1758)	573	x	x	x	
<i>Eilema griseola</i> (Hübner, [1803])	2			x	x
<i>Eilema depressa</i> (Esper, [1787])	27	x		x	

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Eilema lutarella</i> (Linnaeus, 1758)	39	x	x		x
<i>Eilema lurideola</i> (Zincken, 1817)	6	x	x		
<i>Eilema complana</i> (Linnaeus, 1758)	5		x		
<i>Eilema pygmaeola pallifrons</i> (Zeller, 1847)				x	
<i>Eilema sororcula</i> (Hufnagel, 1766)	255	x	x	x	x
<i>Setina roscida</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)					x
<i>Amata phegea</i> (Linnaeus, 1758)					x
<i>Dysauxes ancilla</i> (Linnaeus, 1767)				x	
<i>Catephia alchymista</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2	x			
<i>Euclidia (Callistege) mi</i> (Clerck, 1759)					x
<i>Minucia lunaris</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2	x	x		
<i>Catocala fulminea</i> (Scopoli, 1763)	1	x			
<i>Catocala fraxini</i> (Linnaeus, 1758)			x		
Nolidae Bruand, 1846					
<i>Meganola albula</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	13	x	x	x	x
<i>Nola aerugula</i> (Hübner, 1793)	7	x		x	
<i>Nola cicatricalis</i> (Treitschke, 1835)				x	
<i>Pseudoips prasinana</i> (Linnaeus, 1758) (<i>fagana</i> Fabricius, 1781)	92	x	x	x	
<i>Earias clorana</i> (Linnaeus, 1761)	2	x	x	x	
<i>Nycteola asiatica</i> (Krulikovskiy, 1904)	1				
Noctuidae Latreille, 1809					
<i>Abrostola tripartita</i> (Hufnagel, 1766)	4				
<i>Abrostola asclepiadis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1		x		x
<i>Abrostola triplasia</i> (Linnaeus, 1758)	9	x	x	x	x
<i>Macdunnoughia confusa</i> (Stephens, 1850)	3	x			
<i>Diachrysa chrysitis</i> (Linnaeus, 1758)	83	x	x	x	
<i>Autographa gamma</i> (Linnaeus, 1758)	6	x	x	x	
<i>Plusia festucae</i> (Linnaeus, 1758)	2		x		
<i>Protodeltote pygarga</i> (Hufnagel, 1766)	30	x	x	x	x
<i>Deltote uncula</i> (Clerck, 1759)	15	x	x	x	
<i>Deltote bankiana</i> (Fabricius, 1775)	4	x		x	x
<i>Colocasia coryli</i> (Linnaeus, 1758)	137	x	x	x	x

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Diloba caeruleocephala</i> (Linnaeus, 1758)	2	x			
<i>Craniophora ligustri</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	13	x	x		x
<i>Moma alpium</i> (Osbeck 1778)	2			x	
<i>Simyra albovenosa</i> (Goeze, 1781)	4		x		x
<i>Acronicta (Jocheaera) alni</i> (Linnaeus, 1767)	7	x	x	x	
<i>Acronicta (Triaena) cuspis</i> (Hübner, 1813)	41	x	x	x	
<i>Acronicta (Triaena) tridens</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4	x	x		
<i>Acronicta (Triaena) psi</i> (Linnaeus, 1758)	1	x			
<i>Acronicta (Hyboma) strigosa</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	6	x	x	x	x
<i>Acronicta (Viminia) auricoma</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1	x			
<i>Acronicta (Viminia) rumicis</i> (Linnaeus, 1758)	13	x	x	x	
<i>Acronicta (Acronicta) leporina</i> (Linnaeus, 1758)	10	x	x	x	
<i>Acrouicta (Subacronicta) megacephala</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x		
<i>Tyta luctuosa</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)					x
<i>Shargacucullia</i> (<i>Shargacucullia</i>) <i>verbasci</i> (Linnaeus, 1758)	5	x	x		
<i>Cucullia absinthii</i> (Linnaeus, 1761)	8				
<i>Cucullia umbratica</i> (Linnaeus, 1758)	1	x		x	
<i>Omphalophana antirrhinii</i> (Hübner, 1803)	4				x
<i>Amphipyra (Amphipyra) livida</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2	x			
<i>Asteroscopus sphinx</i> (Hufnagel, 1766)	7	x			
<i>Allophyes oxyacanthae</i> (Linnaeus, 1758)	18	x			
<i>Eucarta amethystina</i> (Hübner, 1803)	8		x	x	
<i>Eucarta virgo</i> (Treitschke, 1835)	4	x	x		
<i>Pyrrhia umbra</i> (Hufnagel, 1766)	2		x		
<i>Heliothis adauca</i> Butler, 1878	1				x
<i>Cryphia (Euthales) algae</i> (Fabricius, 1775)	1			x	
<i>Callopietria juvenina</i> (Stoll, 1782)	3			x	
<i>Pseudeustrotia candidula</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	14	x	x		x
<i>Spodoptera exigua</i> (Hübner, 1808)	1				x
<i>Elaphria venustula</i> (Hübner, 1790)	35	x	x	x	x
<i>Caradrina (Caradrina) morpheus</i> (Hufnagel, 1766)	31	x	x		

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Caradrina (Paradrina) clavipalpis</i> (Scopoli, 1763)	1				
<i>Hoplodrina octogenaria</i> (Goeze, 1781) (=alsines Brahm, 1791)	53	x			
<i>Hoplodrina ambigua</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	45	x	x		
<i>Charanyca trigrammica</i> (Hufnagel, 1766)	23	x	x	x	x
<i>Rusina ferruginea</i> (Esper, 1785)	7	x	x		
<i>Dypterygia scabriuscula</i> (Linnaeus, 1758)	8	x	x	x	x
<i>Trachea atriplicis</i> (Linnaeus, 1758)	4		x	x	
<i>Thalpophila matura</i> (Hufnagel, 1766)	3		x		
<i>Actinotia polyodon</i> (Clerck, 1759)	19	x	x		
<i>Actinotia radiosa</i> (Esper, 1804)				x	
<i>Phlogophora meticulosa</i> (Linnaeus, 1758)	8		x		
<i>Calamia tridens</i> (Hufnagel, 1766)					x
<i>Euplexia lucipara</i> (Linnaeus, 1758)	22	x	x	x	x
<i>Gortyna flavago</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2				
<i>Hydraecia micacea</i> (Esper, 1789)	1		x		
<i>Rhizedra lutosa</i> (Hübner, 1803)	3	x			
<i>Sedina buettneri</i> (E. Hering, 1858)	4	x			
<i>Nonagria typhae</i> (Thunberg, 1784)	1				
<i>Phragmatiphila nexa</i> (Hübner, 1808)	1		x	x	
<i>Denticucullus pygmina</i> (Haworth, 1809)	12	x	x		
<i>Photodes minima</i> (Haworth, 1809)	1	x			
<i>Photodes extrema</i> (Hübner, 1809)	25	x	x	x	
<i>Pabulatrix pabulatricula</i> (Brahm, 1791)					x
<i>Apamea monoglypha</i> (Hufnagel, 1766)	7	x			x
<i>Apamea syriaca tallosi</i> Kovacs & Varga, 1969				x	
<i>Apamea sublustris</i> (Esper, 1788)	4	x			
<i>Apamea remissa</i> (Hübner, 1809)	8	x			x
<i>Apamea crenata</i> (Hufnagel, 1766)	1	x			
<i>Apamea anceps</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1			x	
<i>Apamea sordens</i> (Hufnagel, 1766)	1	x			x
<i>Apamea unanimitis</i> (Hübner, 1813)	2	x			

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Loscopia scolopacina</i> (Esper, 1788)	5	x			
<i>Mesapamea secalis</i> (Linnaeus, 1758)	1	x			x
<i>Mesoligia furuncula</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	2		x		
<i>Oligia strigilis</i> (Linnaeus, 1758)	52	x		x	
<i>Oligia latruncula</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	34	x	x	x	
<i>Oligia versicolor</i> (Borkhausen, 1792)	6				x
<i>Cosmia (Nemus) pyralina</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1				
<i>Atethmia centrago</i> (Haworth, 1809)	2				
<i>Tiliacea aurago</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3				
<i>Lithophane ornitopus</i> (Hufnagel, 1766)					x
<i>Lithophane furcifera</i> (Hufnagel, 1766)					x
<i>Xylena exsoleta</i> (Linnaeus, 1758)					x
<i>Xylena vetusta</i> (Hübner, 1813)					x
<i>Eupsilia transversa</i> (Hufnagel, 1766)	9	x			
<i>Conistra (Conistra)</i> <i>vaccinii</i> (Linnaeus, 1761)	82	x	x	x	
<i>Conistra (Conistra)</i> <i>rubiginosa</i> (Seopoli, 1763)	1	x			
<i>Conistra (Dasycampa)</i> <i>erythrocephala</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	5	x	x		
<i>Agrochola (Anchoscelis) litura</i> (Linnaeus, 1761)	23	x			
<i>Agrochola (Anchoscelis) helvola</i> (Linnaeus, 1758)	15	x			
<i>Agrochola (Leploglota) lota</i> (Clerck, 1759)	21	x			
<i>Agrochola (Leploglota) macilentata</i> (Hübner, 1809)	1				
<i>Agrochola (Sunira) circellaris</i> (Hufnagel, 1766)	11	x			
<i>Agrochola (Propenistra) laevis</i> (Hübner, 1803)	4	x			
<i>Xauthia togata</i> (Esper, 1788)	5				
<i>Cirrhia icteritia</i> (Hufnagel, 1766)	1				
<i>Atypha pulmonaris</i> (Esper, 1790)	2			x	x
<i>Brachylomia viminalis</i> (Fabricius, 1777)	3				
<i>Griposia aprilina</i> (Linnaeus, 1758)	1		x		
<i>Ammoconia caecimacula</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1				
<i>Aporophyla (Phylapora) lutulenta</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	5	x			
<i>Mythimna (Mythimna) turca</i> (Linnaeus, 1761)	660	x	x	x	x
<i>Mythimna (Mythimna) pudorina</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	31	x			x

Taxonok	Kanizsaberek f énycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Mythimna (Mythimna) conigera</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1			x	
<i>Mythimna (Mythimna) pallens</i> (Linnaeus, 1758)	18	x	x		x
<i>Mythimna (Mythimna) impura</i> (Hübner, 1808)	7	x			x
<i>Mythimna (Hyphilare) albipuncta</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	10	x	x	x	
<i>Mythimna (Hyphilare) ferrago</i> (Fabricius, 1787)	7	x			
<i>Mythimna (Hyphilare) l-album</i> (Linnaeus, 1767)	2	x		x	
<i>Senta flammea</i> (Curtis, 1828)	1		x		
<i>Hadula (Calocestra) trifolii</i> (Hufnagel, 1766)	8	x	x		
<i>Sideridis (Aneda) rivularis</i> (Fabricius, 1775)	7	x			
<i>Heliophobus reticulata</i> (Goeze, 1781)					x
<i>Conisania (Luteohadena) luteago</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)					x
<i>Polia nebulosa</i> (Hufnagel, 1766)	4	x			x
<i>Mamestra brassicae</i> (Linnaeus, 1758)	3		x		
<i>Melanchra persicariae</i> (Linnaeus, 1761)	5	x			
<i>Ceramica pisi</i> (Linnaeus, 1758)	17	x	x		
<i>Lacanobia (Laeanobia) w-latinum</i> (Hufnagel, 1766)	5	x			
<i>Lacanobia (Dianobia) thalassina</i> (Hufnagel, 1766)	54	x	x		
<i>Lacanobia (Dianobia) contigua</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	18	x	x		
<i>Lacanobia (Dianobia) suasa</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4	x		x	
<i>Lacanobia (Diataraxia) oleracea</i> (Linnaeus, 1758)	33	x	x		
<i>Lacanobia (Diataraxia) splendens</i> (Hübner, 1808)		x			
<i>Hada plebeja</i> (Linnaeus, 1761)	2	x	x		
<i>Hecatera bicolorata</i> (Hufnagel, 1766)	2		x		
<i>Panolis flammea</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	22	x	x		
<i>Orthosia (Orthosia) incerta</i> (Hufnagel, 1766)	41	x	x	x	
<i>Orthosia (Monima) cerasi</i> (Fabricius, 1775)	15	x	x	x	
<i>Orthosia (Microorthosia) cruda</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	4	x	x	x	
<i>Orthosia (Cororthosia) gracilis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3	x	x		
<i>Orthosia (Semiophora) gothica</i> (Linnaeus, 1758)	164	x	x	x	
<i>Egira conspicularis</i> (Linnaeus, 1758)	27	x	x		
<i>Tholera cespitis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	62	x			
<i>Tholera decimalis</i> (Poda, 1761)	15				

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
<i>Euxoa obelisca</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3		x		
<i>Euxoa segnilis</i> (Duponchel, 1837)	2	x			
<i>Agrotis bigramma</i> (Esper, 1790)	3		x		
<i>Agrotis exclamationis</i> (Linnaeus, 1758)	43	x	x	x	
<i>Agrotis segetum</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	28	x	x	x	
<i>Agrotis ipsilon</i> (Hufnagel, 1766)	2		x		
<i>Agrotis vestigialis</i> (Hufnagel, 1766)	4		x		
<i>Axylia putris</i> (Linnaeus, 1761)	226	x	x	x	
<i>Ochropleura plecta</i> (Linnaeus, 1761)	104	x	x	x	
<i>Diarsia rubi</i> (Vieweg, 1790)	29	x	x	x	
<i>Cerastis rubricosa</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1		x		x
<i>Cerastis leucographa</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	1		x		x
<i>Noctua pronuba</i> (Linnaeus, 1758)	20	x	x		
<i>Noctua fimbriata</i> (Schreber, 1759)	3			x	
<i>Noctua comes</i> Hübner, 1813	1				x
<i>Noctua janthina</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)				x	
<i>Xestia (Xestia) baja</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	3		x		x
<i>Xestia (Xestia) xanthographa</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	50	x	x		
<i>Xestia (Megasema) c-nigrum</i> (Linnaeus, 1758)	61	x	x		
<i>Xestia (Megasema) triangulum</i> (Hufnagel, 1766)	19	x			x
Hesperiidae Latreille, 1809					
<i>Erynnis tages</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Pyrgus malvae</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Pyrgus serratulae</i> (Rambur, 1839)	x				x
<i>Pyrgus carthami</i> (Hübner, [1813])					x
<i>Carterocephalus palaemon</i> (Pallas, 1771)					x
<i>Heteropterus morpheus</i> (Pallas, 1771)	x				
<i>Ochlodes sylvanus</i> (Esper, 1779)	x				
<i>Thymelicus lineola</i> (Ochsenheimer, 1808)	x				x
<i>Thymelicus sylvestris</i> (Poda, 1761)	x				x
Papilionidae Latreille, [1802]					
<i>Iphiclydes podalirius</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Papilio machaon</i> Linnaeus, 1758	x				x

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
Pieridae Duponchel [1835]					
<i>Colias hyale</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Colias alfacariensis</i> Ribbe, 1905	x				
<i>Colias croceus</i> (Geoffroy in Fourcroy, 1785)	x				
<i>Gonepteryx rhamni</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Leptidea sinapis</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Pieris (Pieris) brassicae</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Pieris (Artogeia) rapae</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Pieris (Artogeia) napi</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Pontia daplidice edusa</i> (Fabricius, 1777)	x				
<i>Anthocharis cardamines</i> (Linnaeus, 1758)	x				
Riodinidae Grote, 1895					
<i>Hamearis lucina</i> (Linnaeus, 1758)	x				
Lycaenidae [Leach], [1815]					
<i>Lycaena dispar rutilus</i> (Werneburg, 1864)	x				
<i>Lycaena phlaeas</i> (Linnaeus, 1761)	x				
<i>Lycaena hippothoe</i> (Linnaeus, 1761)	x				
<i>Lycaena alciphron</i> (Rottemburg, 1775)					x
<i>Lycaena tityrus</i> (Poda, 1761)	x				x
<i>Callophrys rubi</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Satyrion pruni</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Celastrina argiolus</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Cupido (Everes) argiades</i> (Pallas, 1771)	x				x
<i>Cupido (Everes) alcetas</i> (Hoffmannsegg, 1804)	x				x
<i>Scolitantides orion</i> (Pallas, 1771)					x
<i>Glaucopsyche alexis</i> (Poda, 1761)	x				
<i>Maculinea nausithous</i> (Bergstrasser, 1779)	x				
<i>Maculinea teleius</i> (Bergstrasser, 1779)	x				x
<i>Plebejus (Plebejus) argus</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Plebejus (Plebejus) argyrognomon</i> (Bergstrasser, 1779)	x				x
<i>Aricia agestis</i> [[Denis & Schiffermüller], 1775)	x				x
<i>Cyaniris semiargus</i> (Rottemburg, 1775)	x				x
<i>Polyommatus</i> (<i>Polyommatus</i>) <i>icarus</i> (Rottemburg, 1775)	x				x

NAGYLEPKE FAUNA FELMÉRÉS A BALÁTA-TÓ
TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEN

Taxonok	Kanizsaberek fénycsapda és nappali mintavételek	1. mintavételi hely	2. mintavételi hely	3. mintavételi hely	Irodalmi adatok (Kovács 1953, Ábrahám 1989, Uherkovich 1997)
Nymphalidae Swainson, 1827					x
<i>Neptis sappho</i> (Pallas, 1771)	x				x
<i>Argynnis paphia</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Argynnis pandora</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)					x
<i>Argynnis adippe</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Brenthis daphne</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	x				
<i>Boloria (Clossiana) dia</i> (Linnaeus, 1767)	x				x
<i>Boloria (Clossiana) euphrosyne</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Boloria (Clossiana) selene</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	x				
<i>Apatura ilia</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	x				
<i>Melitaea (Melitaea) cinxia</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Melitaea (Melitaea) didyma</i> (Esper, 1779)	x				x
<i>Melitaea (Melitaea) phoebe</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	x				
<i>Melitaea (Melitaea) trivialis</i> ([Denis & Schiffermüller], 1775)	x				
<i>Melitaea (Melicta) athalia</i> (Rottemburg, 1775)	x				
<i>Melitaea (Melicta) aurelia</i> Nickerl, 1850	x				x
<i>Araschnia levana</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Nymphalis (Inachis) io</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Nymphalis (Aglais) urticae</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Nymphalis (Polygonia) c-album</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Vanessa atalanta</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Vanessa cardui</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Pararge aegeria tircis</i> (Godart, 1821)	x				
<i>Lasiommata megera</i> (Linnaeus, 1767)	x				
<i>Coenonympha arcania</i> (Linnaeus, 1761)	x				
<i>Coenonympha glycerion</i> (Borkhausen, 1788)	x				
<i>Coenonympha pamphilus</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Aphantopus hyperanthus</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Maniola jurtina</i> (Linnaeus, 1758)	x				x
<i>Melanargia galathea</i> (Linnaeus, 1758)	x				
<i>Minois dryas</i> (Scopoli, 1763)	x				
<i>Brintesia circe</i> (Linnaeus, 1758)	x				

Irodalom

- ÁBRAHÁM L. 1989: Nattán Miklós nagylepke gyűjteménye (Lepidoptera) a pécsi Janus Pannonius Múzeumban. – A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 34: 63-71.
- ÁBRAHÁM L. 1995: Rovarfaunisztikai kutatási eredmények (Baláta-tó TT, Szársomlyó TT). – DDNP, kutatási jelentés.
- ÁBRAHÁM L. & PAPP Z. 1991: Myrmeleon bore (Tjeder, 1941) in Hungary (Planipennia, Myrmeleontidae) – Neuroptera International 6(3): 137-139.
- ÁBRAHÁM L. 1992: Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet nagylepkefaunájának természetvédelmi feltárása I. (Lepidoptera). – Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 7: 241-271.
- ÁBRAHÁM L. és UHERKOVICH Á. 1998: A Dráva mente nagylepke faunája és jellegzetes élőhelyei (Lepidoptera). – Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 9: 359-385.
- ÁBRAHÁM L. és UHERKOVICH Á. 2001: Somogy nagylepke faunájának katalógusa (Lepidoptera: Macrolepidoptera). – Natura Somogyensis 1: 329-374.
- BORHIDI A. & JÁRAI-KOMLÓDI M. 1959: Die Vegetation des Naturschutzgebietes des Baláta-sees. Acta Botanica Hungarica 5.: 259-320.
- BORHIDI A., KEVEY B., MAJER J. és OROSZNE Kovács Zs. 1990: A környezetváltozás tendenciáinak felmérése és monitoringja déldunántúli lápterületeken. – Kézirat, Pécs
- BÉRCES S. 2002: Adatok a Baláta-tó Természetvédelmi terület futóbogárfaunájához (Coleoptera: Carabidae). – Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 123-128.
- JÓZAN Zs. 1996: A Baláta környék fullánkös hátrýásszárnyú faunájának (Hym., Aculeata) alapvetése. – Somogyi Múzeumok Közleményei 12: 271-296.
- HARIS, A. 2012: Sawflies of Belső-Somogy (Hymenoptera: Symphyta). – Natura Somogyensis 22: 141-162.
- KOVÁCS L., 1953. A magyarországi nagylepkék és elterjedésük. – Folia entomologica hungarica 6(1): 77-184.
- KOVÁCS L., 1956. A magyarországi nagylepkék és elterjedésük II. – Folia entomologica hungarica 9(1): 89-140.
- MAJER J. 1992: A Baláta-tó zoológiai felmérése (különös tekintettel a madárfaunára) (1989-1990). – Somogyi Múzeumok Közleményei 9: 321-327.
- MAJER J., M. BORDÁCS M. és BORHIDI A. 2002: A Baláta-tó vízminőségének alapállapot felvételezése. – Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 97-106.
- MARIÁN M. 1956: Adatok a keresztes vipera (Vipera b. berus L.) somogyi elterjedési viszonyaihoz – Annales Muzei Nationalis Hungarici, 7: 453-468.
- MARIÁN M. 1957: A Baláta gerinces állatvilága – Somogyi Almanach 1: 1-59.
- MARIÁN M. 1958: A Baláta gerinces állatvilágáról. – Természettudományi Közöny 89(3):119-123.
- SÜMEGI P., NÁFRÁDI K., JAKAB G., PERSAITS G. és TÖRŐCSIK T. 2014: A Baláta-tó környezettörténete. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 3: 5-28.
- SZUNYOGHY J. 1972: Rovarok – Insectivora – Magyarország állatvilága XXII. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest
- UHERKOVICH Á. 1978: A Barcsi Ósborókás nagylepkefaunája I. (Lepidoptera). – Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 1: 93-125.
- UHERKOVICH Á. 1981: A Barcsi Borókás nagylepkefaunája II. (Lepidoptera). – Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 2: 89-125.
- UHERKOVICH Á. 1983: A Barcsi Borókás nagylepkefaunája III. (Lepidoptera). – Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 3: 55-72.
- UHERKOVICH Á. (szerk.) 1997: A Baláta-tó és környéke zoológiai kutatásának néhány eddigi eredménye. – Janus Pannonius Múzeum, Pécs TvH, kutatási jelentés.
- UHERKOVICH Á. és ÁBRAHÁM L. 1995: A nagylepke (Lepidoptera: Macrolepidoptera) kutatások faunisztikai eredményei a Dráva mentén. – Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 8: 139-159.
- TÓTH S. 2010: A Dunántúli-dombság és környéke szitakötő faunája. – Natura Somogyensis 16: 1-198.
- VARGA Z. (szerk.) 2012: Magyarország nagylepkéi. – Második javított kiadás, Heterocera Press, Budapest pp. 1-256.

Adatok Somogy megye kisemlős faunájának ismeretéhez, gyöngybagoly *Tyto alba* (SCOPOLI, 1769) köpetek vizsgálata alapján

PURGER J. JENŐ

Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Biológiai Intézet, Ökológiai Tanszék, H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: purger@gamma.ttk.pte.hu

PURGER J. J.: *Data to the knowledge of small mammal fauna of Somogy county (Hungary), based on Barn Owl Tyto alba (Scopoli, 1769) pellet analysis.*

Abstract: Pellets were collected between 1995 and 2016, from 53 localities (investigated area: XL89, XL99, YL08, YL09, XM52, XM61, XM62, XM70, XM72, XM74, XM80, XM81, XM82, XM83, XM84, XM90, XM91, XM93, XM95, YM02, YM03, YM12, YM13, YM14, YM22, YM23, YM24 and BS73, according to 10×10 km UTM grids). In a total of 5164 Barn Owl pellets 14360 prey remnants were found. In the diet of Barn Owls small mammals dominated (98.6%). From the prey items the presence of 27 mammal species (*Crocidura leucodon*, *C. suaveolens*, *Sorex araneus*, *S. minutus*, *Neomys anomalus*, *N. fodiens*, *Talpa europaea*, *Eptesicus serotinus*, *Nyctalus leisleri*, *N. noctula*, *Myotis myotis*, *Muscardinus avellanarius*, *Microtus agrestis*, *M. arvalis*, *M. subterraneus*, *Arvicola amphibius*, *Myodes glareolus*, *Apodemus agrarius*, *A. flavicollis*, *A. sylvaticus*, *A. uralensis*, *Micromys minutus*, *Mus musculus*, *M. spicilegus*, *Rattus norvegicus*, *R. rattus*, *Mustela nivalis*) was confirmed. Remnants of birds, amphibians and insects made up only 1.4% of total prey.

Keywords: diet, distribution, Soricomorpha, Chiroptera, Rodentia, Weasel

Bevezetés

Somogy megye emlősfajánál gazdag ismeretanyaggal rendelkezünk, amihez nagyban hozzájárultak a megye területén mintegy két és fél évtizede folyó szisztematikus kisemlős felmérések eredményei (LANSZKI & PURGER 2001, BIHARI et al. 2007). Ezek a felmérések részben indirekt módon, gyöngybagoly (*Tyto alba*) köpetek begyűjtésével és vizsgálatával történtek. A gyöngybagolyok elsősorban kisemlősöket (< 200 g) zsákmányolnak (BUNN et al. 1982, GONZÁLEZ-FISCHER et al. 2011), az elfogyasztott állatok emésztetetlen részeit, hosszú-kás gombóc alakú köpetek formájában visszaöklendezik költő és pihenőhelyeiken (MIKKOLA 1983, MÄRZ 2011). A köpetek szétszedése során előkerülő csontmaradványok alapján meghatározott kisemlősök faj- és egyedszám összetételéből következtethetünk a gyöngybagolyok vadászterületeinek kisemlős faunájára (TAYLOR 1994), így e módszer segítségével rengeteg adat gyűjthető. A felmérések Somogy megye teljes területére kiterjedtek és az eddig feldolgozott, több mint 22 ezer köpetből kimutatott kisemlősök egyedszáma meghaladta a 65 ezret (PURGER 1996, 1997, 1998, 2002, 2004, 2005, 2008, 2013, 2014a, 2014b). A munkát akár befejezettek is tekinthetnénk, de a Gyöngybagolyvédelmi Alapítvány felajánlotta a korábban gyűjtött köpetmintáit és időközben néhány lelőhelyről újabb mintákat is begyűjtöttünk.

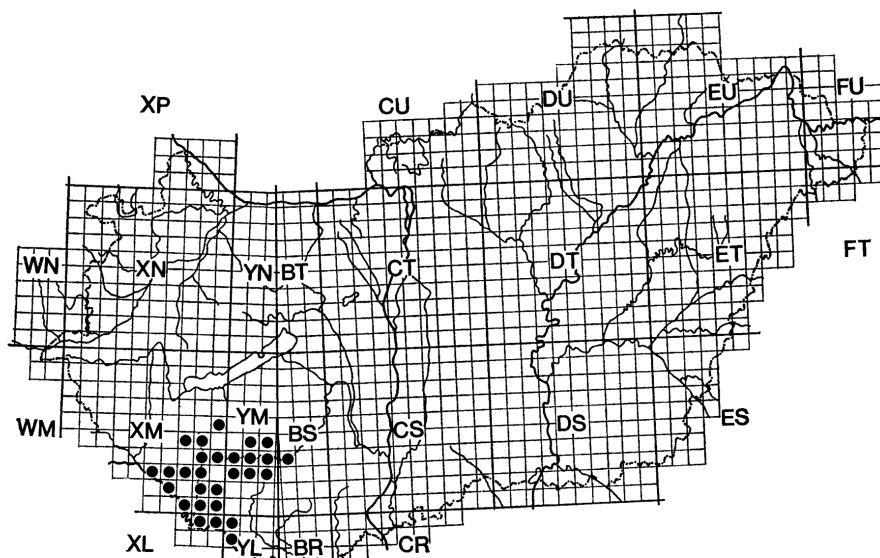
Abban a reményben, hogy Somogy megye kisemlős faunájának ismereteit további adatokkal gazdagítsuk, célunk az volt, hogy a begyűjtött több mint 5000 gyöngybagoly köpetet feldolgozzuk, és az eredményeket közzétegyük.

Anyag és módszerek

A faunisztikai (biotikai) adatok összevethetőségének lehetősége érdekében (DÉVAI et al. 1997), Somogy megyében korábban a bagolyköpet gyűjtések, azaz a kisemlős fauna felmérések 10×10 km-es UTM rendszerű hálótérképek alapján (MISKOLCZI et al. 1997), az egyes négyzeteknek megfelelő területeken folytak. Így a jelen dolgozatban bemutatott eredmények is e rendszert követik. A köpetek zöme másfél évtizeddel ezelőtti gyűjtések eredménye, de van néhány korábbi és néhány egészen új mintánk is. Összesen 28 UTM négyzet (XL89, XL99, YL08, YL09, XM52, XM61, XM62, XM70, XM72, XM74, XM80, XM81, XM82, XM83, XM84, XM90, XM91, XM93, XM95, YM02, YM03, YM12, YM13, YM14, YM22, YM23, YM24, BS73) által lefedett területen (1. ábra), 53 lelőhelyen folytak gyűjtések (1a-i. táblázat). Egyes lelőhelyekről több minta is származik, így összesen 106 minta, azaz 5164 köpet lett feldolgozva (1a-i. táblázat). A vizsgált terület bejárását, valamint a köpetek gyűjtését Fenyősi László (FL), Horváth Zoltán (HZ), Mezei Ervin (ME), Pintér András (PA), Purger J. Jenő (PJJ), Sipter Csánád (SCs) és a Gyöngybagolyvédelmi Alapítvány (GyA) munkatársai végezték (1a-i. táblázat). Néhány esetben a lelőhelyek precíz megnevezése gondot okozott, mint pl. Csokonyavisonta esetében. Ez a település Erdőcsokonya (délen) és Somogyvisonta (északon) egyesítésével jött létre, így két református (ref. temp.) és római katolikus (kat. temp.) temploma van. Annak érdekében, hogy pontosan feltüntessük, hogy melyik templomból származik a mintánk, a helységnév „Csokonya”, vagy „-visonta” részét aláhúztuk (1c., 1d. táblázat). Csokonyavisonta és Szulok között van Békepuszta (vagy Béke-puszta), de sokszor Alexandra-puszta néven emlegetik (pl. BALOGH et al. 1974). A táblázatunkban (1e. táblázat) azonban a Békepuszta elnevezés szerepel, mivel korábban is ezt a nevet használtuk (PURGER 1997).

A begyűjtött köpetek szétszedése során előkerülő koponyák, állkapcsok, fogak alapján az egyes emlősfajok egyedei jól elkülöníthetők egymástól, így a köpetvizsgálatok a kisemlős fauna felmérések egyik leghatékonyabb módszere (SCHMIDT 1967, MIKUSKA et al. 1979). A munka során csak az egész köpetek let-

1. ábra. A vizsgált terület elhelyezkedése Magyarország UTM rendszerű hálótérképén.
Figure 1. Situation of the investigated area in the UTM grid map of Hungary.

tek feldolgozva. A minták többségében a köpetek korát nem lehetett megbecsülni, így a dátumok csak a gyűjtés idejét jelzik (1a-i. táblázat). Amennyiben egy helyszínen több alkalommal is folyt gyűjtés, beazonosítható, hogy az egyes köpetek milyen időközökből származnak. A köpeteket szétbontását elszívófülke alatt száraz technikával, azaz kézzel, csipesszel és fogkefével végeztük (SCHMIDT 1967, MIKUSKA et al. 1979). Az egyes köpetekből előkerült kismélsők egyedszámát a koponyák- és az azokhoz tartozó állkapcsok száma alapján adtuk meg. Amennyiben egy köpetből csak egy vagy két állkapocs került elő, de a koponya nem, akkor ezeket nem vettük figyelembe az egyedszám megadásánál. A kismélsők meghatározása csonttani bélyegek alapján történt (ÁCS 1985, KRYŠTUFEK 1985, 1991, KRYŠTUFEK & JANŽEKOVIČ 1999, MÁRZ 2011, NIETHAMMER & KRAPP 1978, 1982, 1990, SCHMIDT 1967, UJHELYI 1989, ZÖRÉNYI 1990, YALDEN 1977, YALDEN & MORRIS 1990). A *Sylvaemus* szubgénuszba tartozó fajok meghatározásánál TVRTKOVIĆ (1979) módszerét követtük. A *Neomys* génuszba tartozó két faj, a közönséges vízcickány (*Neomys fodiens*) és a Miller-vízicickány (*Neomys anomalus*) meghatározását TVRTKOVIĆ et al. (1980) által leírt módon végeztük. A házi egér (*Mus musculus*) és gúzuegér (*Mus spicilegus*) elkülönítésénél MACHOLÁN (1996) határozókulcsát használtuk. Az *Apodemus*, *Mus* és *Rattus* génuszba tartozó, nehezen határozható vagy sérült példányok, mint *Apodemus* sp., *Mus* sp. és *Rattus* sp. kerültek a fajlistákra (1a-i., 2a-c. táblázat). Az emlősfajok tudományos és magyar neveit BIHARI et al. (2007) munkája alapján használtuk.

Eredmények és értékelés

Somogy megye 28 10×10 km-es UTM négyzet által lefedett területéről begyűjtött 5164 gyöngybagoly köpetből 14360 zsákmányállat maradványai kerültek elő (1a-i. táblázat). Ebből következik, hogy egy köpet átlagosan

2,8 zsákmány maradványait tartalmazta. A területen élő gyöngybagolyok táplálékában a kismélsők domináltak (98,6%). A zsákmány mindössze 1,4%-át alkották madarak, kétéltűek és rovarok (1a-i. táblázat).

A szétbontott köpetekből 27 kismélső faj 14154 egyedének maradványai kerültek elő (2a-c. táblázat).

A gyöngybagolyok táplálékának mintegy 42,3%-át a cickányalakúak rendjébe (*Soricomorpha*) tartozó fajok egyedei alkották. A köpetekből kimutatott 6 cickányfaj közül eredményeink 3 faj elterjedésének pontosításához járultak hozzá. A törpe cickány (*Sorex minutus*) előfordulását az XM70-es UTM négyzet területén a korábbi vizsgálatok során (PURGER 1998) valószínű, hogy a kis mintaszám miatt nem sikerült bizonyítani, de most a bolhói és vízvári mintákból több példány maradványai is előkerültek (1c., 2a. táblázat). A törpe cickányhoz hasonlóan az XM70-es UTM négyzet területén a Miller-vízicickány (*Neomys anomalus*) jelenlétét sem sikerült korábban bizonyítani (PURGER 1998), de a Bolhón gyűjtött köpetekben 4 példány maradványai voltak (1c., 2a. táblázat). A közönséges vízcickány (*Neomys fodiens*) maradványai ritkábban fordulnak elő a köpetekben, mint a Miller-vízicickányé, de a most feldolgozott anyagból három olyan területről (Péterhida, XL89; Bolhó, XM70; Ötvöskőnyi, XM82) is kimutattuk (1a., 1c., 1e., 2a, 2b. táblázat), amelyekről korábban nem került elő (PURGER 1998, 2002). A közönséges vakond (*Talpa europaea*) az ország egész területén megtalálható, gyakori faj (BIHARI 2007a), de földalatti életmódja miatt ritka zsákmánya a gyöngybagolyoknak. Többnyire nagyszámú köpetet kell begyűjteni és megtisztítani ahhoz, hogy maradványai előkerüljenek. A közönséges vakond jelenlétét most három (Csokonyavisonta és Rinyaújlak, XM80; Bőszenfa, YM12; Kaposszerdahely, YM13) olyan UTM négyzet területéről is kimutattuk (1d., 1h., 2b., 2c. táblázat), amelyekről a korábbi köpetvizsgálatok során nem tudtuk bizonyítani előfordulását (PURGER 1998, 2002, 2005).

A feldolgozott köpetanyagban 4 denevérfaj 5 példányának maradványait is megtaláltuk. A közönséges késeidenevér (*Eptesicus serotinus*) maradványai már korábban is előkerültek az XM81-es UTM négyzet területéről, csak az 1996-ban gyűjtött minta a lábodi református templom padlásáról (PURGER 2002), míg a 2002-ben gyűjtött és jelen dolgozatban közzétett minta a görgetegi református templom padlásáról származott (1e. táblázat). A szőröskarú koraidenevér (*Nyctalus leisleri*) maradványai Görgetegen (XM81), a rőt koraidenevére (*Nyctalus noctula*) Lábadon (XM81) a közönséges denevére (*Myotis myotis*) pedig Bolhón (XM70) és Görgetegen (XM81) gyűjtött köpetekből kerültek elő (1c., 1d., 1e., 2a., 2b. táblázat). E három faj jelenlétét a vizsgált területen a korábban végzett köpetvizsgálatok során nem tudtuk bizonyítani (PURGER 1998, 2002).

A köpetanyagban 57,6%-os részesedéssel a rágcsálók (Rodentia) domináltak. A gyöngybaglyok ritkán zsákmányolnak peléket, de a mogyorós pele (*Muscardinus avellanarius*) jelenlétét három (Péterhida, XL89; Gyékényes, XM52; Csurgó, XM62) olyan UTM négyzet területéről is sikerült kimutatni (1a., 1c., 2a. táblázat), melyekből a korábbi vizsgálataink során nem kerültek elő (PURGER 1998).

A gyöngybaglyok elsősorban nyílt területeken vadásznak (TAYLOR 1994), így a rágcsálók közül legnagyobb számban pocokféléket, elsősorban mezei pockot (*Microtus arvalis*) fogyasztanak. Ennek köszönhetően a kistermetű pocokfajok többségének elterjedéséről rengeteg adattal rendelkezünk (BIHARI et al. 2007). A nagy testű kőszapocok (*Arvicola amphibia*) már ritkábban kerül a zsákmány közé, de a gyöngybaglyok esetenként mégis elejtenek egy-egy, többnyire fiatal példányt. A nagy mintaszámunk köszönhetően, most öt (Péterhida, XL89; Bolhó, XM70; Bolhás és Somogyuszob, XM72; Békepuszta és Szulok, XM90; Rinyakovácsi, YM02) olyan UTM négyzet területéről sikerült kimutatnunk a kősza pocok jelenlétét (1a., 1c., 1e., 1f., 1g., 2a-c. táblázat), amelyekből a korábban feldolgozott köpetminták segítségével nem tudtuk bizonyítani előfordulását (PURGER 1997, 1998, 2002). A vöröshátú erdeipocok (*Myodes glareolus*) esetében a gyékényesi adat (1c., 2a. táblázat) is újnak számít, mivel az XM52-es UTM négyzet területéről korábban nem kerültek elő bizonyító példányai (PURGER 1998).

A sárganyakú erdeieigér (*Apodemus flavicollis*), a közönséges erdeieigér (*A. sylvaticus*) és a pirokegér (*A. agrarius*) gyakori zsákmányai a gyöngybaglyoknak. A kislábú erdeieigér (*Apodemus uralensis*) előfordulásáról Somogy megye területén azonban másfél évtizeddel ezelőtt még nem volt tudomásunk (LANSZKI & PURGER 2001). Az első koponyamaradvány Somogyjádról (YM05) került elő, a református templomban 1999-ben gyűjtött köpetekből (PURGER 2008). Emellett további 12 példány előfordulási adatait ismerjük (XM85, XM96, YM15, YM18, YM25, YM27, BS75, BS88, BS89) (PURGER 2008, 2013, 2014a, 2014b). A kisemlősök elevenfogó csapdákkal történő monitorozásának köszönhetően, a korábban csak köpetekből kimutatott kislábú erdeieigér már kisemlős csapdával is sikerült megfogni (LANSZKI et al. 2015). A most feldolgozott mintából,

mindössze egy koponya csonttani bélyegei alapján tudtuk biztosan kijelenteni, hogy a Homokszentgyörgyön (XM91) gyűjtött köpetekben (1f., 2b. táblázat) is volt egy kislábú erdeieigér. Homokszentgyörgy az eddig ismert lelőhelyektől mintegy 40 km-rel délebbre található. Somogy megye a kislábú erdeieigér elterjedési területének délnyugati határán van (CSERKÉSZ & HORVÁTH 2007), így az sem zárható ki, hogy csak az utóbbi másfél-két évtizedben települt be a megye területére. Az is elképzelhető, hogy a kislábú erdeieigér már azelőtt is ott volt, csak korábban nem folytak szisztematikus kisemlős felmérések, ezért nem volt tudomásunk előfordulásáról.

Jelen dolgozatban a güzüegér (*Mus spicilegus*) és a háziegér (*Mus musculus*) adatai külön szerepelnek így hozzájárulnak a két faj elterjedési mintázatának tisztázásához. A két faj elterjedési adatainak összevetése a korábbi adatokkal nehézségekbe ütközik, mivel a nyolcvanas évek végéig a güzüegeret a háziegér alfajának tekintették, így előfordulási adatai összemosódtak a háziegérével (BIHARI 2007b). A házi patkány (*Rattus rattus*) magyarországi előfordulásáról kevés információnk van, ezért minden újabb előfordulási adatot érdemes kiemelni. A mostani anyagból, a szuloki katolikus templom padlásán (XM90) 1997-ben gyűjtött mintából kerültek elő a maradványai (1f. táblázat). Ebből az UTM négyzetből a Szulokhoz közeli Békepusztán 1993-ban gyűjtött köpetmintából előkerült csontmaradványok már bizonyították jelenlétét (PURGER 1997). A vándorpatkány (*Rattus norvegicus*) a házi patkánynál jóval gyakoribb és elterjedtebb faj, és a gyöngybagoly köpetekből is rendszeresen előkerülnek maradványai. A vándorpatkány új előfordulását Drávagárdony (YL09), Gyékényes (XM52) és Bolhó (XM70) környékén (1b., 1c., 2a. táblázat) bizonyítottuk, ami azért jelentős, mivel a felsorolt UTM négyzetek területéről a korábbi mintákból nem sikerült kimutatnunk (PURGER 1998).

A menyét (*M. nivalis*), mint ragadozó emlős, nagyon ritkán fordul elő a baglyok zsákmányállatai között. A Péterhidán (XL89) gyűjtött köpetekben azonban megtaláltuk egy példány maradványait (1a., 2a. táblázat), ami azért is fontos, mivel a területen a korábbi köpetgyűjtések során nem sikerült bizonyítani jelenlétét (PURGER 1998), és a menyét elterjedési térképén sem jelölték előfordulását ezen a lelőhelyen (HELTAI & LANSZKI 2007).

A köpetekből kimutatott 27 kisemlős faj közül 15 védett (1a-i, 2a-c. táblázat). A közzétett adatok jelentős hányada csak megerősíti korábbi ismereteinket egyes fajok elterjedéséről, de 9 kisemlős faj esetében újabb előfordulási adatokkal pontosítottuk elterjedési mintázatuk ismeretét (2a-c. táblázat).

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Fenyősi Lászlónak, Horváth Zoltánnak, Mezei Ervinnek, Pintér Andrásnak, Sípter Csanádnak és a Gyöngybagolyvédelmi Alapítvány munkatársainak a köpetek begyűjtésénél, Dr. Csorba Gábornak és Görföl Tamásnak a denevérek meghatározásánál, Légvári Katalinnak és Purger Eleonorának pedig a köpetek tisztításában nyújtott segítségét.

Irodalom

- ÁCS, A. 1985: *A bagolyköpetvizsgálatok alapjai*. – A Magyar Madártani Egyesület Zalai Helyi Csoportjának kiadványa, Zalaegerszeg, 58 pp.
- BALOGH, L., HAJDÚ, M., HOSSZÚ, F., KIRÁLY, L., MARKÓ, I. L., ÖRDÖG, F., PESTI, J., SZABÓ, J. és SZABÓ, L. 1974: *Somogy megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1174 pp.
- BIHARI, Z. 2007a: Közönséges vakond. – Pp. 67-68. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. – Kossuth Kiadó, Budapest, 360 pp.
- BIHARI, Z. 2007b: Güzüegér. – Pp. 195-196. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. – Kossuth Kiadó, Budapest, 360 pp.
- BIHARI, Z., CSORBA, G. és HELTAI, M. (ed.) 2007: *Magyarország emlőseinek atlasza*. – Kossuth Kiadó, Budapest, 360 pp.
- BUNN, D. S., WARBURTON, A. B. & WILSON R. D. S. 1982: *The Barn Owl*. – Calton, T. & A. D. Poyser, 288 pp.
- CSEKÉSZ, T. & HORVÁTH, Gy. 2007. Kislábú erdeiegér. – Pp. 189-190. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Kossuth Kiadó, Budapest, 360 pp.
- DÉVAI, Gy., MISKOLCZI, M. & TÓTH, S. 1997: Egységesítési javaslat a névhasználatra és az UTM rendszerű kódolásra a biotikai adatok leltérsországa. – *Acta Biologica Debrecina Supplementum Oecologica Hungarica* 8: 13-42.
- GONZÁLEZ-FISCHER, C. M., CODESIDO, M., TETA, P. & BILENCA, D. 2011: Seasonal and geographic variation in the food habits of the Barn Owl (*Tyto alba*) in temperate agroecosystems of Argentina. – *Omitologia Neotropical* 22: 295-305.
- HELTAI, M. és LANSZKI, J. 2007: Eurázsiai menyét. Pp. 232-233. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Kossuth Kiadó, Budapest, 360 pp.
- KRYŠTUFEK, B. 1985: *Mali sesalci*. – Naša rodna zemlja 4. Prirodoslovno društvo Slovenije, Ljubljana, 30 pp.
- KRYŠTUFEK, B. 1991: *Sesalci Slovenije*. – Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana, 294 pp.
- KRYŠTUFEK, B. & JANŽEKOVIČ, F. (ed.) 1999: *Ključ za določanje vretenčarjev Slovenije*. – DZS, Ljubljana, 544 pp.
- LANSZKI, J. & PURGER, J. J. 2001: Somogy megye emlős faunája (Mammalia). – *Natura Somogyiensis* 1: 481-494.
- LANSZKI, J., ROZNER, Gy. & SZÉLES, L. G. 2015: A Pogány-völgyi rétek Natura 2000 terület kisemlős közösségeinek vizsgálata, különös tekintettel az északi pocok (*Microtus oeconomus*) előfordulására. – *Natura Somogyiensis* 27: 107-114.
- MACHOLÁN, M. 1996: Key to European house mice (*Mus*). – *Folia Zoologica* 45(3): 209-217.
- MÄRZ, R. 2011: *Gewöl- und Ruffungskunde*. – AULA Verlag, Berlin, pp. 406.
- MIKKOLA, H. 1983: *Owls of Europe*. T. & A. D. Poyser, Calton, pp. 397.
- MIKUSKA, J., TVRTKOVIĆ, N. & DŽUKIĆ, G. 1979: Sakupljanje i analiza gvalica ptica kao jedna od važnih metoda upoznavanja faune naših sisara. – *Arhiv bioloških nauka* 29(3-4): 157-160.
- MISKOLCZI, M., DÉVAI, Gy., KERTÉSZ, Gy. & BAJZA, Á. 1997: A magyarországi helységek kódjegyzéke az UTM rendszerű 10×10 km beosztású hálótérkép szerint. *Acta Biologica Debrecina Supplementum Oecologica Hungarica* 8: 43-194.
- NIETHAMMER, J. & KRAPP, F. (ed.) 1978: *Handbuch der Säugetiere Europas*. – Band 1. *Nagetiere* I. Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden, 476 pp.
- NIETHAMMER, J. & KRAPP, F. (ed.) 1982: *Handbuch der Säugetiere Europas*. – Band 2/I. *Nagetiere* II. Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden, 649 pp.
- NIETHAMMER, J. & KRAPP, F. (ed.) 1990: *Handbuch der Säugetiere Europas*. – Band 3/I. *Insektenfresser, Herrentiere*. AULA-Verlag, Wiesbaden, 523 pp.
- PURGER, J. J. 1996: A Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet keleti határvédékének (Somogy megye) kisemlős faunája, gyöngybagoly, *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 12: 299-302.
- PURGER, J. J. 1997: A csokonyavisontai halastavak (Somogy megye) környékének kisemlős faunája, gyöngybagoly köpetek vizsgálata alapján. – *Természetvédelmi Közlemények* 5-6: 105-109.
- PURGER, J. J. 1998: A Dráva mente Somogy megyei szakaszának kisemlős (Mammalia) faunája, gyöngybagoly, *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 9: 489-500.
- PURGER, J. J. 2002: A Somogyiszob, Hajmás és Kálmánca közötti térség kisemlős faunája, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Natura Somogyiensis* 3: 99-110.
- PURGER, J. J. 2004: Varásló, Somogyisárd, Iharos és Csököly környékének, valamint az általuk határolt térség (Somogy megye) kisemlős faunája, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16: 409-419.
- PURGER, J. J. 2005: Kaposvár és környékének (Somogy megye) kisemlős faunája, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Folia Historico-naturalia Musei Matraensis* 29: 203-215.
- PURGER, J. J. 2008: Öreglak, Kürtöspuszta, Törökoppány és Kazsok környékének (Somogy megye), valamint az általuk határolt térség kisemlősfaunájának vizsgálata, gyöngybagoly- (*Tyto alba* (Scopoli, 1769)) köpetek alapján. – *Állattani Közlemények* 93: 65-76.
- PURGER, J. J. 2013: Kisemlősök faunisztikai felmérése Somogy megye északkeleti részén, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 1: 81-90.
- PURGER, J. J. 2014a: Kisemlősök faunisztikai felmérése Külső-Somogy északnyugati részén, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 3: 105-112.
- PURGER, J. J. 2014b: Survey of the small mammal fauna in north-western Somogy county (Hungary), based on Barn Owl *Tyto alba* (Scopoli, 1769) pellet analysis. – *Natura Somogyiensis* 24: 293-304.
- SCHMIDT, E. 1967: *Bagolyköpetvizsgálatok*. – Magyar Madártani Intézet, Budapest, 137 pp.
- TAYLOR, I. R. 1994: *Barn Owls: Predator-Prey Relationships and Conservation*. Cambridge University Press, Cambridge, 304 pp.
- TVRTKOVIĆ, N. 1979: Razlikovanje i određivanje morfološki sličnih vrsta podroda *Sylvaemus* Ognev & Vorobiev 1923 (Rodentia, Mammalia). – *Rad JAZU* 383: 155-186.
- TVRTKOVIĆ, N., ĐULIĆ, B. & MRAKOVČIĆ, M. 1980: Distribution, species characters, and variability of the Southern water-shrew, *Neomys anomalus* Cabrera, 1907 (Insectivora, Mammalia) in Croatia. – *Biosistematika* 6(2): 187-201.
- UJHELYI, P. 1989: *A magyarországi vadonélő emlőssálatok határozója (Külső és csonttani bélyegek alapján)*. – A Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (MME) Könyvtára 1. Budapest, 185 pp.
- YALDEN, D. W. 1977: *The Identification of remains in Owl Pellets*. – An Occasional Publication of the Mammal Society No. 2. Reading, 8 pp.
- YALDEN, D. W. & MORRIS, P. A. 1990: *The Analysis of Owl Pellets*. – An Occasional Publication of the Mammal Society No. 13. London, 24 pp.
- ZÖRÉNYI, M. 1990: *A bagolyköpetekből várható hazai emlősfajok határozókulcsa*. – Babits füzetek 1. Babits Mihály Művelődési Központ, Szekszárd, 34 pp.

1a. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (1-12) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1a. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 1-12.

Minták - Samples	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Helység (előhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Péterhida (istálló), 2015.04.08. (PJJ, SCs)	Péterhida (istálló), 2016.01.22. (PJJ, SCs)	Drávaerdő (határőrbázis), 2015.06.02. (FL, PJJ, SCs)	Drávatamási (szoc. otthon), 2001.07.18. (GyA)	Drávatamási (szoc. otthon), 2002.05.04. (GyA)	Tótújfalu (kat. temp.), 2002.05.03. (GyA)	Tótújfalu (kat. temp.), 2003.07.29. (GyA)	Lakócsa (kat. temp.), 1997.09.03. (HZ)	Lakócsa (kat. temp.), 1999.02.08. (GyA)	Lakócsa (kat. temp.), 1999.07.12. (GyA)	Lakócsa (kat. temp.), 2000.06.10. (GyA)	Lakócsa (kat. temp.), 2001.10.14. (GyA)
UTM (10x10 km)	XL89	XL89	XL89	XL99	XL99	YL08	YL08	YL08	YL08	YL08	YL08	YL08
<i>Crocidura leucodon</i>	58	85	23	2		1	16	14	3	7	3	
<i>Crocidura suaveolens</i>	42	63	9	1	9	3	7	34	35	30	81	8
<i>Sorex araneus</i>	53	41	4	3	1	1	5	12	1	19	31	1
<i>Sorex minutus</i>	35	20	2			1		5		4	7	
<i>Neomys anomalus</i>	7	47	7					11	2	21	51	1
<i>Neomys fodiens</i>		2						3			2	
<i>Muscardinus avellanarius</i>	1									1		
<i>Microtus agrestis</i>	3	14				2	1	4	7	11	12	2
<i>Microtus arvalis</i>	48	61	24	46	7	63	29	37	29	40	35	18
<i>Microtus subterraneus</i>	7	6					1	1	1	1		1
<i>Arvicola amphibius</i>		1								4	2	
<i>Myodes glareolus</i>	9	13	5	2				2		2	3	2
<i>Apodemus agrarius</i>	28	34	28	11	3	15		16	9	25	15	4
<i>Apodemus flavicollis</i>	7	10	3	3			2	3	1	8	4	
<i>Apodemus sylvaticus</i>	2	8	3	6	1	1		5		1	1	
<i>Apodemus</i> sp.	1	11	5				3	2	1	4	1	
<i>Micromys minutus</i>	5	10						8		14	13	
<i>Mus musculus</i>	3	3	2	6	1	3	1	1		3	8	
<i>Mus spicilegus</i>	2		2	3				1		2	1	
<i>Mus</i> sp.									1	1		
<i>Rattus norvegicus</i>				7	2	2						
<i>Rattus</i> sp.				2							1	
<i>Mustela nivalis</i>	1											
Aves (indet.)	2	3		3		1				2	1	
Amphibia (<i>Pelobates fuscus</i>)	2								1			
Amphibia (<i>Rana</i> sp.)										1		
Coleoptera (indet.)										8		
Zsákmány / Prey	316	432	117	95	24	93	65	159	91	209	272	37
Köpet / Pellet	100	185	61	48	6	34	21	54	26	67	74	15

1b. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (13-24) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1b. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 13-24.

Minták - Samples	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
Helység (előhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Lakócsa (kat. temp.), 2002.05.04. (GyA)	Lakócsa (kat. temp.), 2002.06.06. (GyA)	Szentborbás (kat. temp.), 2001.06.14. (GyA)	Szentborbás (kat. temp.), 2002.05.03. (GyA)	Szentborbás (kat. temp.), 2002.06.06. (GyA)	Darány (ref. temp.), 2001.06.17. (GyA)	Darány (ref. temp.), 2002.05.04. (GyA)	Drávacgárdony (ref. temp.), 2001.06.14. (GyA)	Drávacgárdony (ref. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Drávacgárdony (ref. temp.), 2001.10.14. (GyA)	Drávacgárdony (ref. temp.), 2002.05.04. (GyA)	Kastélyosdombó (kat. temp.), 2001.10.14. (GyA)
UTM (10x10 km)	YL08	YL08	YL08	YL08	YL08	YL09	YL09	YL09	YL09	YL09	YL09	YL09
<i>Crocidura leucodon</i>	2	3	2	1	3	5	1	3	1		2	
<i>Crocidura suaveolens</i>	15	9	23	5	6	13	5	11	13	3	4	
<i>Sorex araneus</i>	11	4	1		1	6	8	4	1		3	1
<i>Sorex minutus</i>	2			1		1	1	2	1		1	
<i>Neomys anomalus</i>				1			1	1	1			
<i>Muscardinus avellanarius</i>	2											
<i>Microtus agrestis</i>	44	21	1	1	2	2	4	7	3	5		
<i>Microtus arvalis</i>	74	69	50	31	56	104	80	59	62	36	31	21
<i>Microtus subterraneus</i>	4	3				2			1		1	
<i>Arvicola amphibius</i>	2					4		1	1	1	1	
<i>Myodes glareolus</i>		2	1					4	2		1	
<i>Apodemus agrarius</i>	3	2	1	2	3	11	9	9	9	2	4	
<i>Apodemus flavicollis</i>	5	8	8	1	4	4	2	8	6	3	3	1
<i>Apodemus sylvaticus</i>	1	1	4	4	2	9	1		3	1	1	1
<i>Apodemus</i> sp.		1	5	7	1	9	3	7	3	3		1
<i>Micromys minutus</i>	1		1			2			1			
<i>Mus musculus</i>	5	4	4		2		1	2	4		1	
<i>Mus spicilegus</i>	2		1	1	3	1	1	1			1	
<i>Rattus norvegicus</i>								6	3	5	2	
Aves (indet.)	2					2	1	3			1	
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)						1						
Zsákmány / Prey	175	127	102	55	83	176	118	128	115	59	57	25
Köpet / Pellet	65	56	35	25	28	92	54	60	47	28	23	13

1c. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (25-36) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1c. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 25-36.

Minták - Samples	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.	34.	35.	36.
Helység (lelőhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Kastélyosdombó (kat. temp.), 2002.06.07. (GyA)	Gyékényes (eva. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Gyékényes (eva. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Somogyudvarhely (szeszgyár), 1997.08.06. (FL, HZ)	Csurgó (kat. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Vízvár (istálló), 2015.07.28. (PJJ)	Bolhó (kat. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Bolhó (kat. temp.), 2002.06.19. (GyA)	Bolhás (kat. temp.), 2005.07.19. (GyA)	Somogyaszob (ref. temp.), 2005.07.19. (GyA)	Vése (eva. temp.), 2005.07.19. (GyA)	Csokonyavisonta (ref. temp.), 1999.07.15. (GyA)
UTM (10x10 km)	YL09	XM52	XM52	XM61	XM62	XM70	XM70	XM70	XM72	XM72	XM74	XM80
<i>Crocidura leucodon</i>	5	6	4	1	2	2		1	20	20	20	2
<i>Crocidura suaveolens</i>	3	11	8	17	16	3	4	2	6	8	14	5
<i>Sorex araneus</i>	4	98	22	43	23	2	13	14	16	27	28	27
<i>Sorex minutus</i>	4	26	2	17	3	2	3	3	7	11	6	
<i>Neomys anomalus</i>		15		22	4		3	1		2		10
<i>Neomys fodiens</i>		1	1	5	2		1					1
<i>Myotis myotis</i>								1				
<i>Muscardinus avellanarius</i>	1	1			1		1					
<i>Microtus agrestis</i>	5	5	1	4	6	2	2	5	1	7	1	21
<i>Microtus arvalis</i>	44	47	54	38	68	5	13	26	16	28	26	23
<i>Microtus subterraneus</i>	2	2		2	9			2	2	2	6	1
<i>Arvicola amphibius</i>	1				2			2	2	3		1
<i>Myodes glareolus</i>		1			5		3	4	5	7	1	
<i>Apodemus agrarius</i>	11	4	2	4	13		3	9	8	11	3	9
<i>Apodemus flavicollis</i>	1	1			10		5	4	3	4	4	
<i>Apodemus sylvaticus</i>		1	4	1	21		3	2	5	9	1	2
<i>Apodemus</i> sp.	5		1		14		1	2	1	1	5	1
<i>Micromys minutus</i>		1		7	1		2		1	3	1	2
<i>Mus musculus</i>		5	1	1	8	1		1	13	1	9	2
<i>Mus spicilegus</i>					2		1			1		
<i>Rattus norvegicus</i>		1						2	18	9		
<i>Rattus</i> sp.								1	2			
Aves (indet.)	2					1	1		8	7	1	1
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)						3						
Zsákmány / Prey	88	226	100	162	210	21	59	82	134	161	126	108
Köpet / Pellet	42	60	35	36	92	6	29	31	57	68	43	39

1d. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (37-48) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1d. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 37-48.

Minták / Samples	37.	38.	39.	40.	41.	42.	43.	44.	45.	46.	47.	48.
Helység (leíróhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Csokonya visontia (ref. temp.), 1999.07.15. (GyA)	Somogyaracs (kat. temp.), 2000.07.08. (GyA)	Somogyaracs (kat. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Somogyaracs (kat. temp.), 2001.10.14. (GyA)	Somogyaracs (kat. temp.), 2002.06.19. (GyA)	Somogyaracs (kat. temp.), 2005.07.21. (GyA)	Rinyaujjak (ref. temp.), 1999.02.09. (GyA)	Rinyaujjak (ref. temp.), 1999.07.15. (GyA)	Rinyaujjak (ref. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Rinyaujjak (ref. temp.), 2002.06.19. (GyA)	Rinyaujjak (ref. temp.), 2005.07.20. (GyA)	Görgeteg (ref. temp.), 2001.07.18. (GyA)
UTM (10x10 km)	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM80	XM81
<i>Crocidura leucodon</i>	2	6	15	7	8	67		1	20	12	39	2
<i>Crocidura suaveolens</i>	17	9	42	6	6	83	4	8	26	34	44	8
<i>Sorex araneus</i>	17	27	83	4	28	27	4	3	81	24	34	11
<i>Sorex minutus</i>	10	8	34		7	12	1	3	10	8	14	1
<i>Neomys anomalus</i>	2	1	11	1	1	5	1	4	27	7	5	3
<i>Neomys fodiens</i>		1	1			2			4	2		1
<i>Talpa europaea</i>	1									1		
<i>Nyctalus leisleri</i>												1
<i>Muscardinus avellanarius</i>				1	1	1	1			1		
<i>Microtus agrestis</i>	10	5	4	1	2	5	5	5	16	17	8	7
<i>Microtus arvalis</i>	34	10	27	18	28	66	5	10	30	74	69	12
<i>Microtus subterraneus</i>		3	27	7	6	18			5	16	12	5
<i>Arvicola amphibius</i>	1	1	3						3	2		
<i>Myodes glareolus</i>	5	1	14	4	4	14	2		12	6	5	
<i>Apodemus agrarius</i>	18	4	32	4	15	31	4	9	20	21	24	2
<i>Apodemus flavicollis</i>		2	15	3	2	9			14	6	15	3
<i>Apodemus sylvaticus</i>	1	2	13	3	4	4			1	7	9	4
<i>Apodemus sp.</i>	2	3	10	1	2	8		2	8	7	5	3
<i>Micromys minutus</i>	2	6	2			3	2	3	1	1		
<i>Mus musculus</i>	1	1			1	17	1		2	4	13	1
<i>Mus spicilegus</i>	1	1	2	1	2	1	1			5	1	1
<i>Rattus norvegicus</i>	3	1	14		5	4	1				1	
<i>Rattus sp.</i>		2	1	2	1	1		1				
Aves (indet.)		4	1	2	1				1	1	1	
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)			3						1			1
Zsákmány / Prey	127	98	354	65	124	378	32	49	282	256	299	66
Köpet / Pellet	39	36	110	27	43	141	11	18	77	94	112	23

1e. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (49-60) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1e. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 49-60.

Minták / Samples	49.	50.	51.	52.	53.	54.	55.	56.	57.	58.	59.	60.
Helység (lelőhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Görgeteg (ref. temp.), 2002.06.18. (GyA)	Lábod (ref. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Lábod (ref. temp.), 2001.10.14. (GyA)	Lábod (ref. temp.), 2002.06.19. (GyA)	Rinyaszentkirály (ref. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Rinyaszentkirály (ref. temp.), 2002.06.09. (GyA)	Ötvöskőnyi (ref. temp.), 2001.07.18. (GyA)	Ötvöskőnyi (ref. temp.), 2005.05.07. (GyA)	Segesd (ref. temp.), 2000.07.06. (GyA)	Böhönye (ref. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Böhönye (ref. temp.), 2000.09.28. (GyA)	Békepuszta (istálló), 1995.10.07. (PJJ)
UTM (10x10 km)	XM81	XM81	XM81	XM81	XM81	XM81	XM82	XM82	XM83	XM84	XM84	XM90
<i>Crocidura leucodon</i>	6	14	7	4	3	8		18	3		1	95
<i>Crocidura suaveolens</i>	8	19	3	5	9	6	10	23	20	9	5	65
<i>Sorex araneus</i>	5	83	16	13	6	7	13	17	87	17	14	7
<i>Sorex minutus</i>	1	14	3	2	1	2		7	7	3	1	
<i>Neomys anomalus</i>		35	5		3			2	14	2	2	6
<i>Neomys fodiens</i>		2	1	2			1	1	1			
<i>Eptesicus serotinus</i>	1											
<i>Nyctalus noctula</i>		1										
<i>Myotis myotis</i>	1											
<i>Muscardinus avellanarius</i>	1		1					1				
<i>Microtus agrestis</i>	3	10	9	3		3	1	5	3	3		1
<i>Microtus arvalis</i>	32	28	17	27	25	24	42	93	48	21	11	81
<i>Microtus subterraneus</i>	3	8	3		7	2	9	9	2	3		2
<i>Arvicola amphibius</i>	1	3		1	3				1			5
<i>Myodes glareolus</i>		3	4	2	1	3	1	12				
<i>Apodemus agrarius</i>	5	8	10	5	4	5	2	12	3	3	2	35
<i>Apodemus flavicollis</i>	4	10	8	3	6		2	8		1		7
<i>Apodemus sylvaticus</i>	9	7	3	3	6		7	16	3	5		9
<i>Apodemus sp.</i>	2	7	6	4	7	1	1	5		1	1	10
<i>Micromys minutus</i>		2					1	2		2		7
<i>Mus musculus</i>	4	2	1					5	2	1	2	1
<i>Mus spicilegus</i>	7	4		2		1	4	1	1	2	1	10
<i>Mus sp.</i>												1
Aves (indet.)	1							1				
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)									1			
Zsákmány / Prey	94	260	97	76	81	62	94	238	196	73	40	342
Köpet / Pellet	38	88	39	28	33	24	37	93	46	29	13	98

1f. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (61-72) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1f. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 61-72.

Minták / Samples	61.	62.	63.	64.	65.	66.	67.	68.	69.	70.	71.	72.
Helység (előhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Szulok (kat. temp.), 1997.08.13. (ME)	Szulok (kat. temp.), 1999.07.14. (GyA)	Homokszentgyörgy (ref. temp.), 2001.07.17. (GyA)	Csókőly (ref. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Csókőly (kat. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Jákó (harangláb), 2000.03.08. (GyA)	Jákó (harangláb), 2000.09.28. (GyA)	Jákó (harangláb), 2001.07.19. (GyA)	Jákó (ref. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Kisbajom (ref. temp.), 2005.07.21. (GyA)	Pusztakovácsi (kat. temp.), 1997.09.11. (HZ, PA)	Somogyfajsz (kat. temp.), 1997.09.11. (HZ, PA)
UTM (10x10 km)	XM90	XM90	XM91	XM93	XM93	XM93	XM93	XM93	XM93	XM93	XM95	XM95
<i>Crocidura leucodon</i>	19	4	34	4	3		1	2		21	14	
<i>Crocidura suaveolens</i>	5	4	9	3	5	5	2	4		16	25	10
<i>Sorex araneus</i>	2	21	15	9	9	32	34	4	29	33	31	76
<i>Sorex minutus</i>	1	3	4	1	2	7	11		5	18	6	13
<i>Neomys anomalus</i>	4	7	4	1	1	24	2	6	2	4	1	13
<i>Neomys fodiens</i>					1						2	2
<i>Muscardinus avellanarius</i>		1		1					2			
<i>Microtus agrestis</i>	1	6	4	1	1	4	4	2	4	10	7	7
<i>Microtus arvalis</i>	15	22	37	5	6	17	14	16	8	66	54	38
<i>Microtus subterraneus</i>	1	5	1		4	3	1	3	3	5	1	7
<i>Arvicola amphibius</i>	1	1	1		1					1		6
<i>Myodes glareolus</i>		3	1	1	2	6	1	4	2	9	4	2
<i>Apodemus agrarius</i>	3	2			1	31	6	5	5	10	8	15
<i>Apodemus flavicollis</i>		4	3	1	5	3	4			10	3	5
<i>Apodemus sylvaticus</i>	1		18	4	3	2	3	3	2	8		8
<i>Apodemus uralensis</i>			1									
<i>Apodemus</i> sp.		2	3	2	2	3		3	1	2	4	21
<i>Micromys minutus</i>	5	3	3		1		2	1		2	3	9
<i>Mus musculus</i>		1	1				1			7	6	6
<i>Mus spicilegus</i>		2	5	1	1		1			1	2	2
<i>Rattus rattus</i>	1											
<i>Rattus</i> sp.								1				
Aves (indet.)		1		2	2	2		1			2	10
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)					1				1			2
Zsákmány / Prey	59	92	144	36	51	139	87	55	64	223	173	252
Köpet / Pellet	15	28	43	15	24	44	28	22	19	81	51	100

1g. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (73-84) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1g. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 73-84.

Minták / Samples	73.	74.	75.	76.	77.	78.	79.	80.	81.	82.	83.	84.
Helység (előhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Somogyfajsz (kat. temp.), 1999.07.19. (GyA)	Somogyfajsz (kat. temp.), 2000.09.28. (GyA)	Somogyfajsz (kat. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Rinyakovácsi (ref. temp.), 2003.08.03. (GyA)	Gige (ref. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Gige (ref. temp.), 2000.09.28. (GyA)	Gige (ref. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Gige (ref. temp.), 2005.07.06. (GyA)	Kaposfő (ref. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Kaposfő (ref. temp.), 2000.09.28. (GyA)	Kaposfő (ref. temp.), 2001.07.11. (GyA)	Kaposfő (ref. temp.), 2005.07.06. (GyA)
UTM (10x10 km)	XM95	XM95	XM95	YM02	YM03	YM03	YM03	YM03	YM03	YM03	YM03	YM03
<i>Crocidura leucodon</i>			3	53	1	4	5	17			3	13
<i>Crocidura suaveolens</i>	3	8	9	18	13	9	9	9	1		3	13
<i>Sorex araneus</i>	43	58	25	13	42	33	40	15	39	19	9	30
<i>Sorex minutus</i>	13	11	8	11	9	11	9	26	5	6		17
<i>Neomys anomalus</i>	5	4	2	2	2	6	4	1	14	11	2	9
<i>Neomys fodiens</i>	3	1	1						2	1	3	2
<i>Muscardinus avellanarius</i>		1	1	1	2		2	2				2
<i>Microtus agrestis</i>	16	3	5	11	2	4	14	7	6	7	9	13
<i>Microtus arvalis</i>	49	18	19	51	28	25	35	43	56	10	20	18
<i>Microtus subterraneus</i>	8	2	9	6	4	1	7	3	4	3	3	12
<i>Arvicola amphibius</i>	2		4	1		1		1				4
<i>Myodes glareolus</i>	4		1	3	3	5	8	3	4	3	4	13
<i>Apodemus agrarius</i>	24	6	5	5	25	16	20	5	10	5	4	20
<i>Apodemus flavicollis</i>	5		5	7	8	5	7	11	5	5	14	32
<i>Apodemus sylvaticus</i>	6	3	5	7	10	5	15	9	4		13	17
<i>Apodemus sp.</i>	7	4	4	10	4	12	10	4		1	4	4
<i>Micromys minutus</i>	4	1			1		2	2	1	1	4	4
<i>Mus musculus</i>	5	1	1	7	2	11	8	5	2		5	12
<i>Mus spicilegus</i>				1	2	2	7	3	1		5	1
<i>Rattus norvegicus</i>					1	2	1					9
Aves (indet.)	14	7	12	5	5	3	6	3			1	3
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)	1			3		1		1				
Amphibia (<i>Rana sp.</i>)			1		2							
Coleoptera (indet.)	1							1				
Zsákmány / Prey	213	128	120	215	166	156	209	171	154	72	106	248
Köpet / Pellet	64	42	59	64	53	51	74	56	59	24	40	112

1h. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (85-96) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1h. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 85-96.

Minták / Samples	85.	86.	87.	88.	89.	90.	91.	92.	93.	94.	95.	96.
Helység (leíróhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Kiskorpad (ref. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Kiskorpad (ref. temp.), 2000.08.29. (GyA)	Bárdudvarnok (kat. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Kaposmérő (ref. temp.), 2000.07.07. (GyA)	Kaposmérő (ref. temp.), 2000.07.19. (GyA)	Bószénfa (kat. temp.), 2000.09.29. (GyA)	Bószénfa (kat. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Kaposszerdahely (kat. temp.), 2000.07.06. (GyA)	Kaposszerdahely (kat. temp.), 2001.07.19. (GyA)	Toponár (kat. temp.), 2001.07.20. (GyA)	Gálosfa (kat. temp.), 2000.07.06. (GyA)	Gálosfa (kat. temp.), 2002.07.30. (GyA)
UTM (10x10 km)	YM03	YM03	YM03	YM03	YM03	YM12	YM12	YM13	YM13	YM14	YM22	YM22
<i>Crocidura leucodon</i>			4			2			2	1	2	
<i>Crocidura suaveolens</i>	4	6	1	3	2	11	2	8	7		3	3
<i>Sorex araneus</i>	42	22	1	17	21	30	6	6	5		4	1
<i>Sorex minutus</i>	2	8		2	7	3		1	1	1	3	1
<i>Neomys anomalus</i>	26	4	2	12	4	1		7	1		1	
<i>Neomys fodiens</i>		2	1	5	2							
<i>Talpa europaea</i>						1		1				
<i>Muscardinus avellanarius</i>		1	1	1	1							
<i>Microtus agrestis</i>	3	12	3	13	3	2	2	5	7	1	1	2
<i>Microtus arvalis</i>	34	21	17	7	2	6	35	15	15	1	17	39
<i>Microtus subterraneus</i>	17	8	5	3	3	1	3	3	5	3		
<i>Arvicola amphibius</i>			1	1		2	1					2
<i>Myodes glareolus</i>	8	4	1	3	3		1	1		1		
<i>Apodemus agrarius</i>	13	12	9	6	9		10	10	14		2	3
<i>Apodemus flavicollis</i>	4	2	18	5	2	8	12	27	8	1	2	14
<i>Apodemus sylvaticus</i>	2	4	3	4	2	1	1	6	6		1	1
<i>Apodemus sp.</i>	5	7	10	3	1	5	5	6	2	1		1
<i>Micromys minutus</i>	10			2					1			1
<i>Mus musculus</i>	8	2	2	1	3	1			1			
<i>Mus spicilegus</i>	2					1			1			1
<i>Rattus norvegicus</i>	2								1	1		
Aves (indet.)	3			4			2					2
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)		2										
Amphibia (<i>Rana sp.</i>)		1										
Zsákmány / Prey	185	118	79	92	65	75	80	96	77	11	36	71
Köpet / Pellet	66	41	45	29	19	30	28	44	26	7	13	31

1i. táblázat. A gyöngybagoly köpetmintákból (97-106) előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1i. Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 97-106.

Minták / Samples	97.	98.	99.	100.	101.	102.	103.	104.	105.	106.
Helység (lelőhely), dátum (gyűjtők) Place (locality), date (collectors)	Hajmás (kat. temp.), 2002.07.30. (GyA)	Kaposkeresztúr (kat. temp.), 2000.07.06. (GyA)	Kaposkeresztúr (kat. temp.), 2001.07.20. (GyA)	Patalom (harangláb), 2001.07.20. (GyA)	Patalom (harangláb), 2003.08.02. (GyA)	Orci (ref. temp.), 2000.07.05. (GyA)	Orci (ref. temp.), 2001.07.20. (GyA)	Büssü (ref. temp.), 2001.07.20. (GyA)	Kercseliget (kat. temp.), 2000.07.26. (GyA)	Kercseliget (kat. temp.), 2001.07.20. (GyA)
UTM (10x10 km)	YM22	YM23	YM23	YM24	YM24	YM24	YM24	YM24	BS73	BS73
<i>Crocidura leucodon</i>	35	7	1	1	5				1	2
<i>Crocidura suaveolens</i>	37	33	37	10	18	2	9	7	12	17
<i>Sorex araneus</i>	11	22	17	13	89	17	133	15	9	5
<i>Sorex minutus</i>	26	4	5	2	25	3	38	4	5	
<i>Neomys anomalus</i>		13	6	8	4	14	36	10	1	
<i>Neomys fodiens</i>							9			
<i>Muscardinus avellanarius</i>	1	2			1		1			
<i>Microtus agrestis</i>	4	5	1	5	5		11	3	2	3
<i>Microtus arvalis</i>	73	45	18	29	18	6	36	41	12	34
<i>Microtus subterraneus</i>	5	13	15	8	7		16	16	8	6
<i>Arvicola amphibius</i>	1		1	7		1	6	1		
<i>Myodes glareolus</i>	1		1	5	5	0	8	1	1	1
<i>Apodemus agrarius</i>	11	17	4	4	7	6	11	9	10	3
<i>Apodemus flavicollis</i>	8		5	18	5	1	6	11	17	22
<i>Apodemus sylvaticus</i>	4	3	10	12	7	2	8	4	9	10
<i>Apodemus sp.</i>	6	4	2	15	1	2	9	14	3	3
<i>Micromys minutus</i>	1	3	2	1		1				1
<i>Mus musculus</i>	2	5	2	6	1	2	3	8	2	2
<i>Mus spicilegus</i>	2	3	2	1				1	2	
<i>Rattus norvegicus</i>		2	3		2					
Aves (indet.)	1	1	1	3	1	2	6			
Amphibia (<i>P. fuscus</i>)										
Amphibia (<i>Rana sp.</i>)		1					5			
Zsákmány / Prey	229	183	133	148	201	59	351	145	94	109
Köpet / Pellet	70	54	41	68	42	19	116	62	41	52

2a. táblázat. Az emlősfajok mennyiségi megoszlása a vizsgált UTM négyzetekben (*védett faj, új előfordulási adat).
 Table 2a. Quantitative distribution of mammal species in the investigated UTM grids
 (*protected species, new occurrences).

UTM (10x10 km)	XL89	XL99	YL08	YL09	XM52	XM61	XM62	XM70	XM72	XM74
<i>Crocidura leucodon</i> *	166	2	55	17	10	1	2	3	40	20
<i>Crocidura suaveolens</i> *	114	10	256	52	19	17	16	9	14	14
<i>Sorex araneus</i> *	98	4	87	27	120	43	23	29	43	28
<i>Sorex minutus</i> *	57		20	10	28	17	3	8	18	6
<i>Neomys anomalus</i> *	61		87	3	15	22	4	4	2	
<i>Neomys fodiens</i> *	2		5		2	5	2	1		
<i>Myotis myotis</i> *								1		
<i>Muscardinus avellanarius</i> *	1		3	1	1		1	1		
<i>Microtus agrestis</i> *	17		108	26	6	4	6	9	8	1
<i>Microtus arvalis</i>	133	53	531	437	101	38	68	44	44	26
<i>Microtus subterraneus</i>	13		12	6	2	2	9	2	4	6
<i>Arvicola amphibius</i>	1		8	9			2	2	5	
<i>Myodes glareolus</i>	27	2	12	7	1		5	7	12	1
<i>Apodemus agrarius</i>	90	14	95	55	6	4	13	12	19	3
<i>Apodemus flavicollis</i>	20	3	44	28	1		10	9	7	4
<i>Apodemus sylvaticus</i>	13	7	20	16	5	1	21	5	14	1
<i>Apodemus</i> sp.	17		25	31	1		14	3	2	5
<i>Micromys minutus</i> *	15		37	3	1	7	1	2	4	1
<i>Mus musculus</i>	8	7	31	8	6	1	8	2	14	9
<i>Mus spicilegus</i>	4	3	11	4			2	1	1	
<i>Mus</i> sp.			2							
<i>Rattus norvegicus</i>		9	2	16	1			2	27	
<i>Rattus</i> sp.		2	1					1	2	
<i>Mustela nivalis</i> *	1									
Összesen / Total	858	116	1452	756	326	162	210	157	280	125

2b. táblázat. Az emlősfajok mennyiségi megoszlása a vizsgált UTM négyzetekben (*védett faj, új előfordulási adat).
Table 2a. Quantitative distribution of mammal species in the investigated UTM grids
(*protected species, new occurrences).

UTM (10x10 km)	XM80	XM81	XM82	XM83	XM84	XM90	XM91	XM93	XM95
<i>Crocidura leucodon</i> *	179	44	18	3	1	118	34	31	17
<i>Crocidura suaveolens</i> *	284	58	33	20	14	74	9	35	55
<i>Sorex araneus</i> *	359	141	30	87	31	30	15	150	233
<i>Sorex minutus</i> *	107	24	7	7	4	4	4	44	51
<i>Neomys anomalus</i> *	75	46	2	14	4	17	4	40	25
<i>Neomys fodiens</i> *	11	6	2	1				1	9
<i>Talpa europaea</i> *	2								
<i>Eptesicus serotinus</i> *		1							
<i>Nyctalus leisleri</i> *		1							
<i>Nyctalus noctula</i> *		1							
<i>Myotis myotis</i> *		1							
<i>Muscardinus avellanarius</i> *	5	2	1			1		3	2
<i>Microtus agrestis</i> *	99	35	6	3	3	8	4	26	38
<i>Microtus arvalis</i>	394	165	135	48	32	118	37	132	178
<i>Microtus subterraneus</i>	95	28	18	2	3	8	1	19	27
<i>Arvicola amphibius</i>	11	8		1		7	1	2	12
<i>Myodes glareolus</i>	67	13	13			3	1	25	11
<i>Apodemus agrarius</i>	191	39	14	3	5	40		58	58
<i>Apodemus flavicollis</i>	66	34	10		1	11	3	23	18
<i>Apodemus sylvaticus</i>	46	32	23	3	5	10	18	25	22
<i>Apodemus uralensis</i>							1		
<i>Apodemus</i> sp.	49	30	6		2	12	3	13	40
<i>Micromys minutus</i> *	22	2	3		2	15	3	6	17
<i>Mus musculus</i>	42	8	5	2	3	2	1	8	19
<i>Mus spicilegus</i>	15	15	5	1	3	12	5	4	4
<i>Mus</i> sp.						1			
<i>Rattus norvegicus</i>	29								
<i>Rattus rattus</i>						1			
<i>Rattus</i> sp.	8							1	
Összesen / Total	2156	734	331	195	113	492	144	646	836

2c. táblázat. Az emlősfajok mennyiségi megoszlása a vizsgált UTM négyzetekben (*védett faj, új előfordulási adat).
 Table 2b. Quantitative distribution of mammal species in the investigated UTM grids
 (*protected species, new occurrences).

UTM (10x10 km)	YM02	YM03	YM12	YM13	YM14	YM22	YM23	YM24	BS73
<i>Crocidura leucodon</i> *	53	47	2	2	1	37	8	6	3
<i>Crocidura suaveolens</i> *	18	73	13	15		43	70	46	29
<i>Sorex araneus</i> *	13	330	36	11		16	39	267	14
<i>Sorex minutus</i> *	11	102	3	2	1	30	9	72	5
<i>Neomys anomalus</i> *	2	97	1	8		1	19	72	1
<i>Neomys fodiens</i> *		18						9	
<i>Talpa europaea</i> *			1	1					
<i>Muscardinus avellanarius</i> *	1	12				1	2	2	
<i>Microtus agrestis</i> *	11	96	4	12	1	7	6	24	5
<i>Microtus arvalis</i>	51	316	41	30	1	129	63	130	46
<i>Microtus subterraneus</i>	6	73	4	8	3	5	28	47	14
<i>Arvicola amphibius</i>	1	8	3			3	1	15	
<i>Myodes glareolus</i>	3	62	1	1	1	1	1	19	2
<i>Apodemus agrarius</i>	5	154	10	24		16	21	37	13
<i>Apodemus flavicollis</i>	7	118	20	35	1	24	5	41	39
<i>Apodemus sylvaticus</i>	7	88	2	12		6	13	33	19
<i>Apodemus</i> sp.	10	65	10	8	1	7	6	41	6
<i>Micromys minutus</i> *		27		1		2	5	2	1
<i>Mus musculus</i>	7	61	1	1		2	7	20	4
<i>Mus spicilegus</i>	1	23	1	1		3	5	2	2
<i>Rattus norvegicus</i>		15		1	1		5	2	
Összesen / Total	207	1785	153	173	11	333	313	887	203

Date to the knowledge of small mammal fauna of Somogy county (Hungary), based on Barn Owl *Tyto alba* (SCOPOLI, 1769) pellet analysis

JENŐ J. PURGER

Barn Owl pellets collected in Somogy county were analysed, with the purpose of contributing to the knowledge about small mammal fauna of the county with new data. Pellets were collected between 1995 and 2016, from 53 localities (investigated areas: XL89, XL99, YL08, YL09, XM52, XM61, XM62, XM70, XM72, XM74, XM80, XM81, XM82, XM83, XM84, XM90, XM91, XM93, XM95, YM02, YM03, YM12, YM13, YM14, YM22, YM23, YM24 and BS73, according to 10×10 km UTM grids). In a total of 5164 Barn Owl pellets 14360 prey remnants were found (2.8 was the prey per pellet ratio). In the diet of Barn Owls small mammals dominated (98.6%), while the remnants of birds, amphibians and insects made up 1.4% of total prey. Distribution data for 27 small mammal species (from this 15 protected species *) are presented. Mammal

prey consisted of Soricomorpha 42.3% (*Crocidura leucodon**, *C. suaveolens**, *Sorex araneus**, *S. minutus**, *Neomys anomalus**, *N. fodiens**, *Talpa europaea**), Chiroptera 0.03% (*Eptesicus serotinus**, *Nyctalus leisleri**, *N. noctula**, *Myotis myotis**) and Rodentia 57.6% (*Muscardinus avellanarius**, *Microtus agrestis**, *M. arvalis*, *M. subterraneus*, *Arvicola amphibius*, *Myodes glareolus*, *Apodemus agrarius*, *A. flavicollis*, *A. sylvaticus*, *A. uralensis*, *Micromys minutus**, *Mus musculus*, *M. spicilegus*, *Rattus norvegicus*, *R. rattus*), but the remnants of one Weasel *Mustela nivalis** (Carnivora) were also found in the owl pellets. The majority of these data confirm our earlier knowledge about the distribution of particular species, but in the case of 9 small mammal species, new occurrence data are provided.

A késő rézkori fémművesség emlékei a Kis-Balaton területén és tágabb térségében

BONDÁR MÁRIA

MTA BTK Régészeti Intézet, 1014 Budapest, Úri u. 49.,
e-mail: bondar.maria@btk.mta.hu

BONDÁR, M.: *The Late Copper Age relics of metalwork in the Little Balaton and surrounding area.*

Abstract: This paper collects the relics of metalwork in the Little Balaton and surrounding area, with the probably most outstanding find of the Late Copper Age metalworking. The article covers the Vörs diadem and its problematics and possible resolutions (e.g. the sex of skeleton, the raw material of diadem and the localisation of the site).

Keywords: Late Copper Age, Baden complex, Metalwork, jewellery, diadem of Vörs, society

A vizsgált terület kutatási helyzete

A Kis-Balaton és a Balaton déli partvidéke évtizedek óta a jól kutatott területek közé tartozik. A Balaton délnyugati csücskéhez csatlakozó terület, a Fenékpusztá és Balatonhídvég közötti térség a XVIII. század végéig mocsaras vízterület, a tő természetes vízszűrője volt. A XIX. század végén a Balaton déli partján futó vasútvonal és a Sió-zsilip megépítése jelentős ökológiai változásokat eredményezett a vízháztartásban. A Kis-Balaton mocsaras térsége elveszítette vízszűrő funkcióját, a Zala hordaléka közvetlenül a Keszthelyi-öbölben rakódott le és a mezőgazdasági termeléssel összefüggő kémiai szennyezéseket sem tudta csökkenteni a Balaton „előszobája”. Mindennek következtében a huszadik század hetvenes éveinek elején ökológiai katasztrófa fenyegette a Balaton vízrendszerét. Az eredeti állapotok helyreállításához a Nyugat-Dunántúli Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság kidolgozta a „Kis-Balaton Vízvédelmi Rendszer” programját, amely két ütemben valósulhatott meg. Elsőként a Hídvégi-tározó 1870 hektárnyi területe készült el, amelyet 1985-ben elárasztottak. A II. ütem a Fenéki-tó 5000 hektáros területének elárasztása, a 2000-es évek közepén valósult meg.

Ezt a komoly természetvédelmi rekonstrukciós munkát terepbejárások és nagyléptékű régészeti leletmentések is megelőzték, ennek köszönhetően minden korszakból jelentős lelőhelyek láttak napvilágot. Az I. ütem építése előtti régészeti munkákat a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézetének munkatársai végezték.¹ A II. ütem régészeti feltárásait a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, elsősorban a keszthelyi Balaton Múzeum régészei valósították meg.

A kilencvenes évektől szisztematikus terepbejárások derítették fel a tervezett M7 autópálya nyomvonalát,² majd a fontosabb csomópontokon, agyagnyerő helyeken régészeti feltárásokat is végeztek a területileg illetékes múzeumi szakemberek és az MTA Régészeti Intézetének munkatársai.³ A Kis-Balaton környékét is érintő projektben nagy területek feltárása során új lelőhelyeket és nagymennyiségű leletanyagot találtak a régészek szinte minden korszakból.

A késő rézkori fémművességről

A késő rézkori fémtárgyak – bár kerültek elő újabb, jelentős darabok – nem gyarapodtak olyan mértékben, mint ahogy az remélhető lett volna e nagyléptékű terepmunkáktól. A korábbi időszak tömör, sok fémet tartalmazó, öntött rézcsákányainak tömegéhez és aranytárgyainak számához viszonyítva a késő rézkori fémtárgyak mennyisége minimális mind a hazai, mind a környező országok területén. A jelenség okát nem ismerjük.

A kutatók általános véleménye szerint ez két módon magyarázható: vagy megváltozott a késő rézkori közösségek szemlélete a fémeket illetően (nem tartották fontosnak, értékhordozónak), vagy kimerültek a korábbi nyersanyag lelőhelyek.

Természetesen mindkét magyarázat elképzelhető. A kérdés eldöntéséhez a fémfeldolgozás technológiájának ismerete és a nyersanyagforrások felderítése vihetne közelebb, de jelenleg még ez sem megoldott. Nem ismerjük a középső rézkori fémfeldolgozás pontos technológiáját. Nem ismerjük a rézcsákányok öntőformáit, az aranycsüngők és korongok öntési/kalapálási módját. A rézkorban létesített bányát csak néhány helyről ismerünk (Aibunár, Rudna Glava, Majdanpek, Brixlegg). Szokták még említeni a Mecseket és Recsk térségét a Mátrában is a rézérc lelőhelyek (azurit, malachit) között, de nincs tudomásom olyan analízisről, amely vizsgálta volna pl. a Kárpát-medencében előkerült réztárgyak és az említett – minden bizonnyal nem a rézkor óta használt – magyarországi hegységek nyersanyaga közötti kapcsolatot.

1 KÖLTŐ–VÁNDOR 1996.

2 BONDÁR–HONTI–KISS 2000, 93–97, 1, 2a, 2b táblázat

3 BONDÁR–HONTI–KISS 2000, HONTI et al. 2002, HONTI et al. 2004 (ez a három beszámoló önálló kötetként is megjelent a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága és az MTA Régészeti Intézet közös kiadványaként, a Nemzeti Autópálya Zrt támogatásával 2004-ben (KIRÁLY (szerk.) 2004), HONTI et al. 2006, BELÉNYESY–HONTI–KISS (szerk.) 2007

Csak az utóbbi néhány évben vált hangsúlyosabbá a készítési folyamat egyes kérdéseinek elemzése a régészetben is alkalmazható, új műszeres vizsgálatokkal és a kísérleti régészet alkalmazásával. E megélt múlt metallurgiai kutatásokban a fémanalízisek még nem tartanak ott, hogy a tárgyak valószínűsíthető származási helyét, geológiai környezetét az elemösszetétel, bizonyos speciális komponensek alapján meg tudják határozni. Ehhez elengedhetetlenül szükséges lenne a bányák helyének ismerete, és az onnan származó nyersanyag összetételének összehasonlítása a régészeti leletekkel. A korabeli bányákban előforduló nyersanyag és a Kárpát-medencei réztárgyak komponenseinek összehasonlítása még nem történt meg, így innen közelítve sem tudjuk megválaszolni, miért változott meg a fémművéség szerepe a késő rézkori közösségek életében. Valóban kimerültek a nyersanyagforrások?

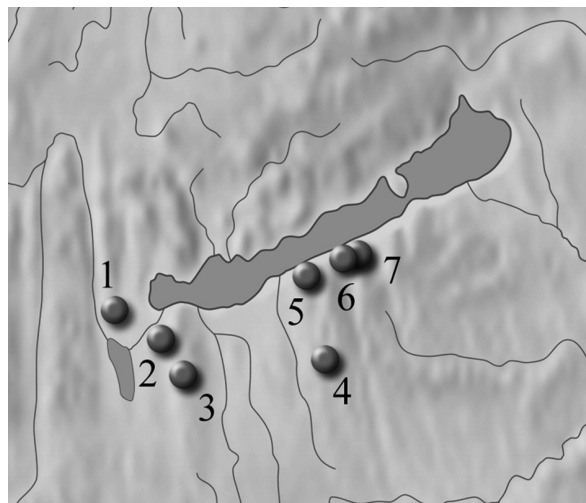
A késő rézkori fémszegénységre magyarázat lehet az a tény is, hogy a korábbiaktól eltérő technológiájú, gyengébb minőséget produkáló fémfeldolgozást kell feltételeznünk, amelynek termékeiből csak nagyon kevés maradt meg. Tudjuk, hogy nem feltétlenül kellett bányászni a rézércet, a természetes a felszínen is sok helyen (nem túl nagy mennyiségben) előfordul. A rögökből – amint ezt számos dokumentált kísérlet is bizonyítja – nagyon könnyen, viszonylag alacsony hőfokon, primitív tábortűz mellett is kinyerhető a fém, amely azután már könnyen alakítható, kalapálható hidegen is (fa vagy köeszközzel). Ez utóbbi technológia megmagyarázná, miért van kevés és gyenge minőségű réztárgy a késő rézkorból és a vándorló fémművesek feltételezett működése is érthetővé válna. Ők magukkal vihették a rögöket, bárhol kiolvaszthatták belőle a szükséges fémet, elkészítették az egyszerű használatnak megfelelő öntőformát és öntőtégelyt agyagból, s kiöntötték a szükséges tárgyat vagy a részszalagot, amit hidegen kalapáltak az igényeknek megfelelően. Nem kellett műhely, nem kellett nagy felszerelés ehhez az egyszerű folyamathoz.

Nehéz meghatározni azt a szellemi, gazdasági hátteret, amelyből megtudhatnánk, hogy milyen jelentőséget tulajdoníthattak a Kr. e. 3600/3500–3000/2800 közötti évszázadokban a réznek és az aranyak. Nyilvánvalóan nem felejtették el az öntés technológiáját, a fémmegmunkálás különböző módjait. Ha ugyanolyan fontos lett volna a közösség életében ez a két fém, mint a középső rézkorban, akkor felkutattak volna fémlelőhelyeket vagy kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek biztosították volna az alapanyagot. Ha tényleg kimerültek volna az érlelőhelyek, akkor más anyaggal helyettesíthették volna a csillogó aranyat és a komoly fegyvernek tekinthető rézcsákányt. De a leletek tanúsága szerint nem ez történt. A késő rézkori közösségek életében nem játszott szerepet a nehéz csákány sem fegyverként sem munkaeszközként és az aranycsüngők sem találhatók meg a lelőhelyeken. Minden jel arra mutat, hogy ebben az időszakban a réz és az arany a gazdasági és társadalmi paradigma váltás áldozata lett, korábbi jelentőségük valamilyen okból megváltozott.

A badeni komplexum magyarországi leletanyagából mindössze 25 lelőhelyről közöltek vagy említenek réztárgyakat. Egyszerű ékszerekről (rézhuzból nyújtott, kalapált hengeres gyöngyökről, gyűrűről illetve huzal- karikáról), ruhadíszről (gombok), alapanyagról (rézhuzból, rézlemez) vagy különböző szerszámokról (ár, kés, tű, tör, balta) tudunk.⁴ Komolyabb ékszert 3 lelőhelyről ismerünk: egy rézdiadémet,⁵ egy réznyakperect,⁶ és egy rézkarperect.⁷ Két lelőhelyen öntőtégelyek töredékeit, két helyen rézbalta öntőmintáját találták meg.⁸

A késő rézkori metallurgia emlékei a térségben

A késő rézkor általános fémszegénységével szemben a Kis-Balaton és a tő déli partvidéke meglepően „gazdagnak” tűnik: a magyarországi összes lelőhely kicsivel több, mint egyharmada, hét lelőhely van ebben a térségben (1. ábra).

1. ábra. A késő rézkori fémtárgyak a térségben: Balatonboglár-Zrínyi u. (5), Balatonlelle-Felső Gamász (6), Balatonlelle-Rádpusztá (7), Lengyeltóti-Ricepusztá (4), Sármellék-Égenföld (1) Tikos-Nyárfás dűlő (3), Vörs-Majorsági épületek (2) (a térképet készítette: Ósi Sándor)

4 VIRÁG 1999, 5–6. jegyzet, BONDÁR 2015b

5 Vörs-Majorsági épületek (BANNER 1956, Taf. LXXXVII.)

6 Szébeny-Farkasluk dűlő (Baranya m.) Ligner Jácint ásatása, sajnos a tárgy elveszett (LIGNER 2010, 353).

7 Balatonlelle-Rádpusztá (67/5. lh.) Molnár István – Sípos Carmen ásatása (MOLNÁR-SÍPOS 2005, 180, MOLNÁR-SÍPOS 2006, 52, XVIII. tábla 1. sírfotó)

8 három öntőtégely töredékei: Lánycsók (ECSÉDY 1977, Taf. XI. 3–5, Taf. XII. 1–3), egy tégelytöredék: Zók-Várhegy: ECSÉDY 1990, Fig. 7), az anyagvizsgálatukat ld. ECSÉDY 1990, Chart 1–2; rézbalta öntőmintája: Budapest-Andor u. (ENDRŐDI 1997, 46. kép 4) rézbalta agyag öntőmintájának fele: Budapest-Kőérberék, Tóváros Lakópark (TEREI et al. 2004, 196). Egy homokkőből készült, közepén félgömb alakban kimélyített öntőforma(?) ketté tört töredékét említi még Kántorjánosi 23/26. objektumból György László (GYÖRGY 2012, 104, 28. t. 1). A hivatkozott tábla képaláírásában a tárgy őrlőköként szerepel. Ha valóban öntőminta volt (ami a szerző szerint még a használat előtt eltört), sajnos, nem tudjuk, milyen típusú tárgy öntésére szolgálhatott.

Vörs-Majorsági épületek lelőhelyen 1952-ben csontvázas sírból rézdiadém,⁹ Balatonboglár-Zrínyi utcai tömegsírból 1980-ban három réz gyöngy töredéke,¹⁰ Sármellék-Égenföld települési gödréből 1985-ben réztőr és rézkés,¹¹ Balatonlelle-Felső Gamászon 2002-ben feltárt csontvázas sírokból rézgyöngyök, réztű, rézvéső, réztőr,¹² Tikos-Nyárfás dülő települési gödréből 2003-ban rézkés,¹³ Balatonlelle-Rádpusztán 2005-ben feltárt csontvázas sírból rézkarperec¹⁴ és Lengyeltóti-Ricepuszta egyik települési gödréből 2009-ben rézkés¹⁵ került elő. A kalapált, tekercselt rézgyöngyök kivételével a tárgyak viszonylag jó minőségű, jelentős darabok a késő rézkor egész fémművességi leltárában.

A badeni komplexum teljes elterjedési területén mindmáig egyedülálló lelet, a vörsi diadém (2. ábra). Sajnos, ez a párhuzam nélküli fejdísz az elmúlt évtizedekben fokozatosan kikerült a szakirodalom látóköréből, annak ellenére, hogy a fémművesség napjainkban az egyik leghangsúlyosabb kutatási terület.

2. ábra. A vörsi koponya a diadémmal
(fotó: Kádas Tibor)

A vörsi diadémossal és lelettel kapcsolatos problémák

Mint minden unikális lelet, így a vörsi diadém is számos probléma forrása: a pontos lelőhely, a csontváz antropológiai meghatározása, a lelet értelmezése, analógiái, keltezési problémái, a diadém anyagának kérdése. A vörsi diadém körüli ellentmondásos megállapításokkal szembesülve igyekeztem a problémákat tisztázni visszanyúlva az ősforrásig, az eredeti ásatási dokumentációig¹⁶ és összeszedve minden korábbi tény, vizsgálati adatot minderről. Mindezek miatt szükségesnek tartottam újraközlését és a sírral és lelettel kapcsolatos problémák áttekintését új szempontok szerint, modern vizsgálati módszerekkel kiegészítve mindazt, amit jelenleg tudhatunk e különleges tárgyról.¹⁷ Vegyük sorra röviden a fontosabb problémákat.

A lelőhely lokalizálása

A fejdísz egy csontvázas sírban volt a halott fején. A sírt a keszthelyi múzeum fiatal segédmuzeológusa, Pekáry Tamás tárta fel leletmentésként. Az első jelentés az Archaeologiai Értesítőben jelent meg erről. Eszerint: „... A falu ÉK-i szélén, az ún. majorsági épületektől mintegy 100 m-re, ÉK-re három sílógödröt ástak. A gödrökből 3 csontvázas sír került elő...”¹⁸ A különleges lelőhelyet Banner János még az utolsó pillanatokban be tudta illeszteni akkor lezárt monográfiájának a végére (324. lh.).¹⁹ Banner néhány további információval egészítette ki az első híradást. Az előkerült sírok közül az első La Tène kori volt, kettő a péceli kultúrába tartozott. Banner – bár minden bizonnyal ismerte Pekáry ásatási dokumentációját – a lelőhely pontos helyével nem foglalkozott, Vörs-Majorsági épületek néven került be a szakirodalomba.

A lelőhely látszólag rendben van, több katalógus térképén szerepel is. Pekáry Tamás dokumentációját kézbe véve, s helyszínrajzát a modern térképekkel összevetve viszont arra a megállapításra jutottam, hogy a találási hely nem lehet azonos a mai „Vörsi major” nevű hellyel. Pekáry Tamás helyszíni leírását olvasva ugyanis az derült ki, hogy vagy az égtájakat tévesztette el, vagy a szakirodalomban szerepel tévesen a lelőhely a közölt térképeken. Hosszas levelezés és nyomozás után azt tapasztalhattam, hogy Pekáry – bár nem volt nála sem tájoló, sem mérőszalag – jól írta le a lelőhelyet. A lokalizálást Tóth Dénes tanár úr, helytörténész (Vörs) és Költő László segítségével tudtam helyesbíteni, az előkerülés után több mint 60 évvel sikerült a diadémossal sír helyét térképen is helye-

9 BANNER 1956, Taf. LXXXVII.

10 HONTI 1981, 4. kép 11. e–g Honti Szilvia spirálcsövecskének írja le a tárgyakat. Valójában ezek rézlemezről csavart henger alakú gyöngyök (VIRÁG 1999, 5. jegyzet). A kalapált rézlemezről készült gyöngyök készítés technikáját a budakalászi temető feldolgozásánál tanulmányozhattam. A 113. sírban a hosszúkás dentalium kagylóra tekercselték fel a rézlemez (BONDÁR 2009, 293).

11 VIRÁG 1999, 2. kép

12 gyöngyök töredékei: NAGY 2010, 412–413, Abb. 22. 7, Abb. 24. 19, Abb. 36. 6, Abb. 42. 21–23, réztű: NAGY 2010, Abb. 24. 13, rézvéső: Abb. 24. 15, Abb. 44. 16, réztőr: NAGY 2010, Abb. 11. 8.

13 HONTI et al. 2004, 47.

14 MOLNÁR–SÍPOS 2005, 180, MOLNÁR–SÍPOS 2006, 52

15 NÉMETH 2009, 261.

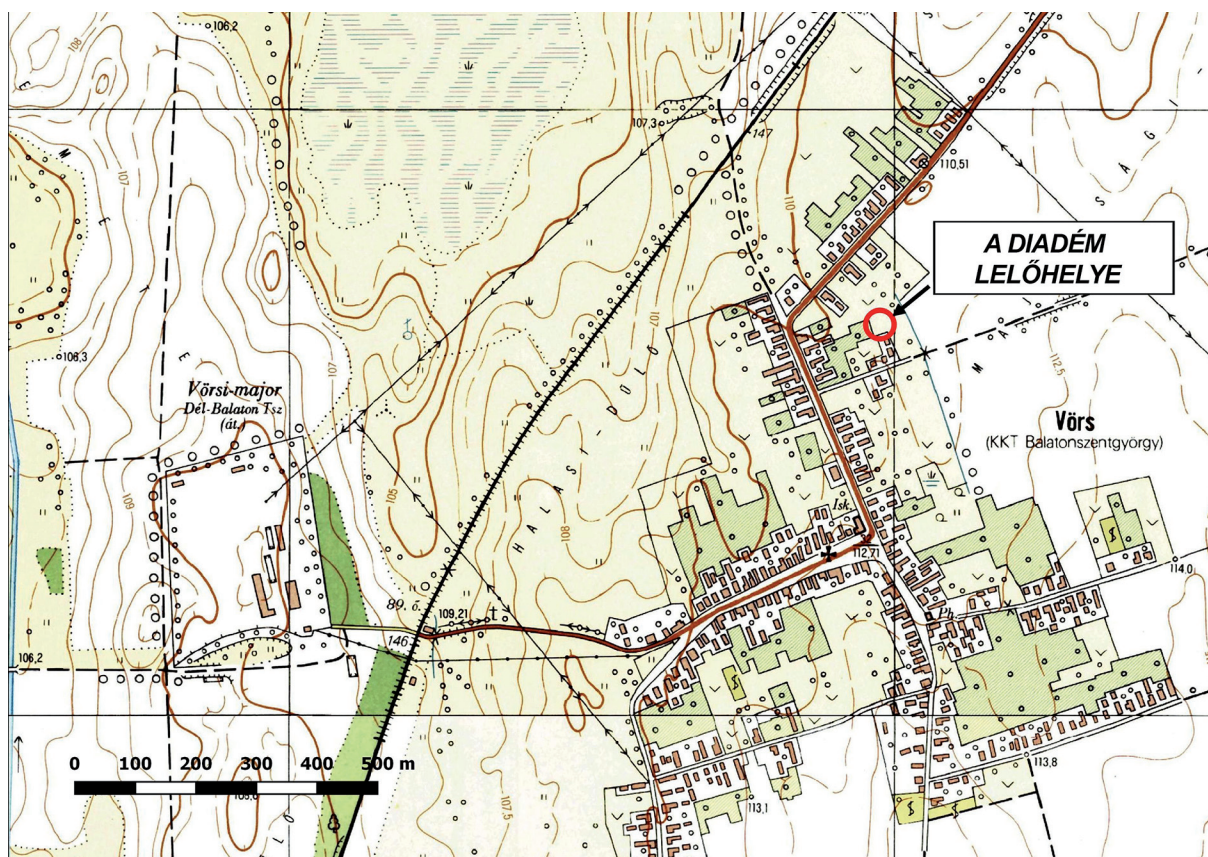
16 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani P. Barna Juditnak, Havasi Bálintnak a vörsi koponya és diadém kölcsönzési lehetőségért és vizsgálatának engedélyezéséért.

17 BONDÁR 2015, BONDÁR 2015a, BONDÁR 2015b

18 PEKÁRY 1954, 72.

19 BANNER 1956, 111. Taf. LXXXVII. A kötetben már szerepelt egy vörsi lelőhely, Vörs-Belterület 42. sorszámmal (BANNER 1956, 33–34, a két lelőhely nem azonos. Ez utóbbiról bővebben: BONDÁR 2015b.

3. ábra. A diadém sír lelőhelye
(a térképet készítette: Vágvölgyi Bence, Ősi Sándor)

sen rögzítenünk.²⁰ A különleges leletet is megőrző sír valójában a ma is álló, egykori Festetics kastély major-ságának területén került elő (3. ábra).²¹

Antropológiai kérdések

A Banner monográfiában szerepelő nagyobb temető anyagát Nemeskéri János határozta meg, és dolgozta fel, Vörsről egy sírt említ,²² amelyről csak feltételezhető, hogy a diadém sír csontváza. Banner János nem foglalkozott a vörsi csontok embertani adataival, monográfiájában semmilyen utalás nincs a csontváz vizsgálatára, vagy őrzési helyére. Zoffmann Zsuzsanna a kárpát-medencei rézkori népességről szóló kandidátusi disszertációjában sem találtam információt a csontváz hollétéről, szakszerű elemzéséről.²³

A diadém viselőjét a szakirodalomban különböző kutatók főnöknek, sámánnak, férfinak vagy újabban nőnek határozták meg.²⁴ Horváth Tünde kérésére ugyanis²⁵ Mende megnézte a diádemmal megmentett és a keszthelyi Balatoni Múzeum kiállításán látható koponyát, ennek során női jegyeket fedezett fel.²⁶

Mindezek után szerettem volna tudni, hogy modern módszerekkel férfinak vagy nőnek lehet-e meghatározni az egykoron eltemetett kiemelkedő státuszú személyt. A koponya van az állandó kiállításon. Érdeklődésemre, hogy hol lehet a csontváz többi része, a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárából Pap Ildikótól azt a választ kaptam, hogy a Tárban nincs.²⁷ A keszthelyi Balatoni Múzeumban dolgozó régészek (Müller Róbert, Horváth László, M. Virág Zsuzsanna és P. Barna Judit), továbbá Honti Szilvia, a kaposvári Rippl Rónai Múzeum régésze sem tud semmit a fej nélküli csontváz hollétéről.²⁸ Köhler Kitti és Mende Balázs antropológusok sem tudtak embertani feldolgozásról, publikált eredményről. A Balatoni Múzeumból kikölcsönzött koponyáról az újabb

20 Ezúton is köszönöm Honti Szilvia, Költő László és Tóth Dénes szíves segítségét. A térinformatikai térképet Vágvölgyi Bence készítette el, amelyet ezúton is köszönök.

21 BONDÁR 2015a

22 NEMESKÉRI 1956, 298: „Die Zahl der zur Pécelser Kultur gehörigen und archäologisch datierten anthropologischen Funde beträgt 162, sie gelangten von folgenden Fundorten in die Anthropologische Sammlung des Naturwissenschaftlichen Museums des Ungarischen Nationalmuseums: Alsónémedi (Kom. Pest – 43 Funde), Budakalász (Kom. Pest – 110 Funde), Palotabozsok (Kom. Baranya – 3 Funde), Szent-nagyhegy (Kom. Csongrád – 4 Funde), Budapest, Andor-strasse (Kom. Pest – 1 Fund), Vörs (Kom. Somogy – 1 Fund)...”

23 ZOFFMANN 1992.

24 BONDÁR 2015a, 112.

25 HORVÁTH 2006, 109; HORVÁTH 2008, 183.

26 Mende Balázs szíves szóbeli kiegészítését ezúton is köszönöm.

27 Ezúton is köszönöm a segítségét.

28 Ezúton is köszönöm valamennyi kolléga segítségét, levelét, szíves szóbeli közlését.

fizikai antropológiai vizsgálatot Köhler Kitti végezte el.²⁹ A koponya adultus korú 20–30 éves egyéné, akinek a főbb méretei – ahogyan azt már Mende Balázs korábban is megállapította – női jelleget mutatnak. A hosszú csontok hiányában a fizikai antropológia nem tud ennél pontosabb választ adni a biológiai nem kérdésére. A koponyából Köhler Kitti és Mende Balázs antropológusok (MTA BTK Régészeti Intézet) vettek mintát DNS elemzéshez. A jelenleg az MTA BTK Régészeti Intézetében végzett genetikai projekt biokémiai módszerekkel – eredményes analízis esetén – eldöntheti a kérdést: férfi vagy nő viselte a fejdísz.

Milyen fémből készült a diadém?

A vörsi fejdísz említik réz, vörösréz vagy bronz-tárgyként, kalapált és öntött technikáról írnak a szakirodalomban. Arról, hogy bármilyen elemanalízis készült volna a tárgyról, csak kevesen tudtak. A különleges réztárgy metallurgiai analízisét a '70-es években végezték el. 1974-ben jelent meg a SAM (Studien zu den Anfängen der Metallurgie) adatbázisnak a rézkorral foglalkozó kötete, benne a vörsi diadém vizsgálati eredményével.³⁰ Arról nincs adatunk, hogy a SAM adatfelvétele a diadém mely részéből készült.³¹

A vörsi diadém elemösszetétele (SAM 13738. tétel):

Elemek	Koncentráció
Réz	??
Ón	0
Ólom	0
Arzén	nyomokban
Antimon	nyomokban
Ezüst	0,01 %
Nikkel	0
Bizmut	0
Arany	0
Cink	0
Kobalt	0
Vas	0

Az összetevők között csak nyomokban található arzén, antimon, az ezüst 0,01%, a többi mért elem nulla. A réz mennyisége nem szerepel az összetételt közreadó egyetlen sorban, de az összetevőkből nyilvánvaló, hogy majdnem 100 %-ot tett ki.

Rüdiger Krause 2003-ban megjelent nagy munkájában a stuttgarti Adatbank adatbázisában a SAM azonosítószámmal (13738) közli a vörsi diadém részletesebb elemzését:

Elemek	Koncentráció
Cu (réz)	??
Sn (ón)	0
Sb (ólom)	0
As (arzén)	0
Sb (antimon)	0
Ag (ezüst)	0,01
Ni (nikkel)	0,001
Bi (bizmut)	0
Au (arany)	0
Zn (cink)	0
Co (kobalt)	0
Fe (vas)	0

Az alkotóelemek között 0,001 % nikkel, 0,01 % ezüst van, rézre itt sem szerepel adat.³²

A SAM publikáció és a Krause által közzétett eredmények eltérőek, ennek oka nem világos.³³ A vörsi diadém fémvizsgálatának eredménye nem gyökeresedett meg a szakirodalomban és a vizsgálat részletei, módszerei sem igazán ismertek.

A jelenleg elérhető analitikai lehetőségekkel új, roncsolás mentes metallurgiai elemzéseket végezhetünk a diadémmon 2014-ben.

A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Vegyészmérnöki és Biomérnöki Karának Kémiai és Környezeti Folyamatmérnöki Tanszékének Nukleáris Spektroszkópiai Laboratóriumában végzett energia-diszperzív röntgen-fluoreszcenciás (ED-XRF) vizsgálat³⁴ egyértelműen kimutatta, hogy a diadém csaknem szintiszta vörösréz (99,24 %-a réz). Az összetevők között arzén nem szerepel. A szennyezőanyagok (pl. cirkónium, Zr) jelenléte a földben elszennvedett folyamatokkal függ össze. Az elemzés annál részletesebb, minél hosszabb idő áll rendelkezésre a tárgy vizsgálatára. A vizsgálati módszer hibahatára ppm (parts per million) nyomelemben ± 10 relatív százalék, %-os mértékegységben ± 2 %. A vörsi diadém esetében a gyorsvizsgálat néhány percig, a részletes elemzés 2 napig tartott.

29 KÖHLER 2015.

30 SAM 1974, Bd. 2. Teil 4, 124–125. 13738. tétel

31 A diadémból végzett fémvizsgálat eredménye nem került be a köztudatba, a fém mintavételről csak M. Virágnak volt tudomása. A vizsgálati eredményre Kiss Viktória hívta fel a figyelmem, ezúton is köszönöm a segítségét.

32 KRAUSE 2003 Nr. 13738.

33 A fémvizsgálatokat végző laboratóriumok eredményeinek összehasonlítását és a korszak egyéb réztárgyainak vizsgálati adatainak összevetését egy másik tanulmányban kívánom bemutatni, ezzel itt most nem foglalkozom.

34 A módszerről ld. LUTZ–PERNICKA 1996.

Gresits Iván összefoglalása a diadémban található elemekről:

Elemek	Koncentráció
Cu (réz)	99,24 ±0,2 %
Ca (kalcium)	0,224 ±0,05 %
Pb (ólom)	0,19 ±0,02 %
K (kálium)	0,172 ±0,009 %
Fe (vas)	0,0789 ±0,008 %
Ag (ezüst)	0,0344 ±0,0002 %
Zr (cirkónium)	0,0162 ±0,0002 %
Ti (titán)	0,015 ±0,0008 %
Mn (mangán)	0,0144 ±0,0008 %
Cr (króm)	0,001 ±0,0009 %

Az elemzési adatok tanulmányozásából feltűnik, hogy a diadém gyakorlatilag réz, mellette más ötvöző elem csak alacsony koncentrációban fordul elő. Az eredményeket közöltük.³⁵

Ugyancsak roncsolás mentes módszer a neutron radiográfia (NR) és prompt-gamma aktivációs analízis (PGAA), valamint a repülési idő-neutron diffrakció (TOF-ND). Ezeket a Budapesti Kutatóreaktornál a Budapesti Neutron Centrum (BNC) archeometriai kutatásokban résztvevő laborjaival (MTA Energiatudományi Kutatóközpont Nukleáris Analitikai és Radiográfiai Laboratórium, MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont SzFI Neutronspektroszkópiai Osztály) létrejött együttműködés során végezhetjük el.³⁶ Ezek a vizsgálatok is megerősítették, hogy a diadém nyersanyaga csaknem szintiszta réz.³⁷

Az, amit a köznyelv réznek nevez valójában vörösréz (copper). Létezik még a sárgaré (brasse) és van a termérsz (native copper), amely több helyen, a felszínen előforduló rögökben található, külső kérgén szennyezőanyagokkal, pl. arzénnel. Ezeknek a rögöknek az összetétele bizonyos elemekben eltérő lehet. A legtisztább a vörösrézből készült tárgy, ebben minimális szennyezőanyag fedezhető fel, amely a talajban lejátszódó kémiai folyamatok eredményeként kerülhetett az alapanyagra. Ilyen az arzén mellett az ezüst is kis százalékban, így ezek valószínűleg nem tudatos ötvöző anyagok, hanem természetes előfordulások a réztárgyakon, amelyek olvasztásnál még benne maradnak az anyagban. Számolnunk kell a korrózió okozta szennyeződésekkel is.

Hogyan készülhetett a diadém?

A vörsi diadém anyaga – amint ezt több vizsgálat is bizonyította – nagytisztaságú réz, amely feltehetőleg ún. másodlagos rézérc felhasználásával készült. A vörösréz rendkívül könnyen formálható, kalapálható. A továbbiakban fontos lesz majd annak megállapítása, hogy a rézrögből hidegen kalapálták, vagy az érc megolvasztásával kinyert fémből állították elő a készítendő tárgyat.

Ennek eldöntésére első lépésként – a ma még kevés helyen hozzáférhető – sztereo mikroszkópos felvételeket készítettünk az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében.³⁸ A készítés technika még további aprólékos műszeres és egyéb vizsgálatokat igényel. A sztereo mikroszkópos felvételekkel megerősített nyert, hogy a diadém szélein látható apró pontsorról hátról ütötték be, néhol a tárgy annyira elvékonyodott, hogy mai állapotában már át is lyukadt (4. ábra). A felvételek és a fémvizsgálat segítségével egyértelművé vált az is, hogy a szarvakat összefogó drót modern, a tárgy restaurálása során került a diadémra (5. ábra).

A készítés módjának rekonstruálásához igénybe vettem még a kísérleti régészet módszerét is. Ma kapható vörösréz drótból Barna Borbála ötvössel³⁹ elkészíttettem egy, a diadémhoz hasonló, ám jóval kisebb tárgyat. Az eredmény: falapáccsal pillanatok alatt nyújtható, alakítható a fém. Készítés közben már nem kell hőhatásnak alávetni a rézdrótot. Érdekes adalék még a készítési technikához, hogy a drót egyik végétől indulva vékonyította lemezzé az anyagot az ötvös, amelynek végső hossza a fémhuzal „tűrőképességétől” függ. Erről a modern tárgyról is sztereo-mikroszkópos felvételek készültek az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében a későbbi technikai összehasonlításhoz.

A fejdísz analógiái

A vörsi diadém egyedülálló lelet a késő rézkori fémművességben, így analógiája sincs. A késő rézkorból egyetlen „hasznos” darabot ismer a szakirodalom, amely Kakaslomnicon (Velká Lomnica, Szlovákia) került elő.⁴⁰ Egy korábbi munkámban egy különleges edény kapcsán összegyűjtöttem a rézkori és bronzkori fejdíszeket,⁴¹ s azt tapasztaltam, hogy vannak a fej körméreténél kisebb, a szakirodalomban töredékes diadémnak vagy homlokpántnak meghatározott darabok. Az elfogadható tény ma már más értelmezést is nyerhet. Egy nemrégiben Külteperől

35 GRESITS 2015

36 A vizsgálatokra az EU FP7-es NMI3 projekt keretén belül került sor, a *Studies on local metal production of the Carpathian Basin from the late Copper Age until the Middle Bronze Age (3500–1500 BC)* c. pályázat segítségével. Az együttműködést ezúton is köszönöm Kiss Viktóriának, valamint a vizsgálatokat végző Kasztovszky Zsoltinak, Kiss Zoltánnak, Maróti Boglárkának, Káli Györgynek és Horváth Eszternek.

37 az előzetes eredmények egy párizsi konferencián bemutatott poszteren olvashatók (KÁLI et al. 2014).

38 Készült a „KMOP-4.2.1/B-10-2011-0002: Interdiszciplináris, innovatív kutatási irányok és az ipari kooperáció infrastrukturális hátterének fejlesztése valamint új oktatási technológiák bevezetése az ELTE-n” c. pályázat keretein belül, ZEISS SteREO Discovery V8: zoom (6,3x-80x) sztereo-mikroszkóppal. A felvételeket Tóth Zsuzsanna készítette. Köszönöm Raczy Pál akkori intézet igazgatójának, hogy engedélyezte a felvételek készítését és Tóth Zsuzsannának a gondos munkát.

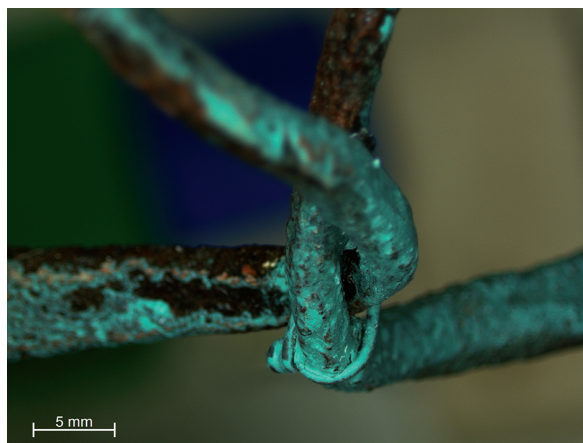
39 BONDÁR 2015a, 114. Ezúton is köszönöm Barna Borbála segítő együttműködését.

40 NOVOTNÁ 1984, Taf. 61. 362

41 BONDÁR 1998.

4. ábra. A vörsi diadém (fotó: Hámori Péter)

5. ábra. A vörsi diadém sztereo mikroszkópos felvétele (fotó: Tóth Zsuzsanna)

közölt lelet együttesben⁴² – amely egyértelműen sírlelet, tehát a halotti kultusz elemeit tartalmazza – a koponyán arany diadém, a szemeken négyszögletes ugyancsak arany lemezek, a szájon lekerekített formájú szájtakaró lemez van. A diadémnál rövidebb „homlokpánt” tehát eszerint szájlezáró lemez.⁴³ A kültepei leletegyüttes ismeretében azt is elképzelhetőnek tartom, hogy az őzd-centeri 3. sírban az ember alakú urnák mellett talált rézgombok⁴⁴ esetleg a szemet lezáró tárgyak lehetnek.

Összegzés

A Kis-Balaton és tágabb körzetében előkerült fémtárgyak közül – a vörsi diadémon kívül – további három réztárgy fémanalízisét publikálták.

A Sármellék-Égenföldön előkerült rézkész és réztőr elemzését M. Virág Zsuzsanna készítette el a debreceni ATOMKI-ban.⁴⁵ A Balatonlelle-Felső-Gamászi temető 7. sírjában előkerült réztőr Költő László által készített anyagvizsgálatát Nagy Borbála publikálta.⁴⁶

E fémvizsgálatok eredményeit összegyűjtve közlöm egy megjelenés előtt álló tanulmányban.⁴⁷ Összehasonlítva e réztárgyak kémiai elemeit, megállapítható, hogy a sármelléki és a balatonlelle-i tör elemösszetétele csaknem azonos, míg a vörsi diadém mindkettőtől eltér, s ugyancsak eltérő komponensű a sármelléki

rézkész is, amely ugyanabból a gödörből került elő, mint a tör. Ennél többet e tárgyról egyelőre nem tudunk megállapítani a vizsgálatok alapján.

A viszonylag kis térségben előforduló eltérő komponensű réztárgyak azonban különböző származási forrásokra (kereskedelem?), vagy nyersanyag lelőhelyekre utalhatnak. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a sármelléki telep egyazon gödrében két különböző összetételű fémtárgy került elő. Mindez kiterjedt kapcsolatokra és ismeretekre utalhat.

Korábbi munkáimban már felvettem annak lehetőségét, hogy bizonyos területen a különleges leletek, nagyobb telepek vagy temetők és sajátos jelenségek (tömegsírok, telep-gödörbe „temetett” halottak, leölt állatok nagy száma stb.) koncentrációja figyelhető meg, amely nem csak a kutatottság intenzitásából adódik.⁴⁸ Ezek a régiók a kultuszeletben is fontos szerepet játszottak, erre utalnak a ritka kultikus leletek (idolok, kocsimodellek, kebles edények stb.) is egy-egy térségből.

Az említett tényezők együttes előfordulása azt jelezheti, hogy egyes területek talán már a későbbi „városias” fejlődés előzményei lehetnek: nagyobb, központi telepek körül kisebb, rövid ideig használt szatellit telepek váltották egymást, a közösségi élet, a közösségi szerveződés azonban a központi telepekhez kötődött. A mai Somogy megye területén ilyen centrum lehetett Balatonőszöd–Balatonboglár–Balatonlelle körzetében. Ezt a feltételezésemet most a fémművesség terén is megerősítve látom.

42 KÜLTEPE 2010, kat. 319–321.

43 BONDÁR 2015, 7. kép

44 György L. szerint három gömbsüveg alakú rézgomb volt, az egyik szélén apró átfúrás nyoma figyelhető meg. elképzelhetőnek tartja, hogy szerves anyagra (pl. ruha) varrták fel, vagy az antropomorf urna díszítésére (mellek, szemek hangsúlyozása) használták (GYÖRGY 2014, katalógus 126, 54. tábla 5-6). Itt jegyezzük meg, hogy mind a képek, mind a leltári szám alapján két rézgomb volt a 3 ember alakú urnát tartalmazó sírban.

45 VIRÁG 1999, 40. 2 lj.

46 NAGY 2010, 439, Abb. 11. 8. A különböző vizsgálatokat végző szakemberek felsorolásánál megtudjuk, hogy a réztárgyakat Költő László vizsgálta (NAGY 2010, 6. jegyzet), a módszerről azonban nincs információnk. Költő László roncsolásmentes vizsgálatot (röntgenemissziós, jó d 124 izotóppal) analizálta a balatonlelle-i tárgyakat. Szíves szóbeli kiegészítését ezúton is köszönöm.

47 BONDÁR 2015b

48 BONDÁR 2006, 113–114, BONDÁR 2008, 227–229.

Irodalom

- BANNER, J. 1956: Die Péceli Kultur. Budapest. (Archaeologica Hungarica 35)
- BELÉNYESY K., HONTI SZ. és KISS V. (szerk.) 2007: Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest.
- BONDÁR, M. 1998: Ein kupferzeitlicher Krug aus Bátaszék. *Communications Archaeologicae Hungariae* pp. 21–31.
- BONDÁR M. 2006: Kultúráváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl) – Cultural changes in the light of human representations during the Copper Age (Transdanubia). *Zalai Múzeum* 15: pp. 107–124.
- BONDÁR, M. 2008: The Paraphernalia of Cult Life in the Late Copper Age. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 59: pp. 171–181.
- BONDÁR, M. 2009: Grave goods. In: *The Copper Age Cemetery of Budakalász* (eds Bondár, M., Raczy, P.). Budapest, pp. 245–300.
- BONDÁR M. 2015: Újabb adatok a vörsi késő rézkori diadémról – Recent Data on the Late Copper Age Diadem from Vörs. *Magyar Régészet Online-Nyár* pp. 1–6.
- BONDÁR, M. 2015a: The Vörs diadem: a unique relic of Late Copper Age metallurgy. *Supposition, fact, new results. Antaeus* 33: pp. 99–120.
- BONDÁR, M. 2015b: The Archaeological Legacy of Late Copper Age communities in the Keszthely area and the Little Balaton region. In: *Keszthely és környéke az őskorban – Keszthely and its Surrounding in Prehistory. Ósrégészeti kutatások Keszthely–Fenékpuszta és a Kis–Balaton térségében – Prehistoric Research in Keszthely–Fenékpuszta and Little–Balaton Region.* (eds Bánffy, E., P. Barna, J.). Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden (Castellum Pannonicum Pelsonense 7) Megjelenés alatt
- BONDÁR M., HONTI SZ. és KISS V. 2000: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). *Előzetes jelentés I.* – The preceding archaeological excavation of the planned M7 highway in County Somogy (1992–1999). *Preliminary report I.* *Somogy Megyei Közlemények* 14: pp. 91–114.
- ECSEDY, I. 1977: Die Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe von Lánycsók. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 22: 163–183.
- ECSEDY, I. 1990: On the early development of prehistoric metallurgy in southern Transdanubia. *Godišnjak* 28: pp. 209–230.
- ENDRŐDI, A. 1997: A késő rézkori bádeni kultúra Budapest, Andor utcai telepnyaga a kulturális kapcsolatok tükrében – Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Badener Kultur aus der Andorstraße im Spiegel der kulturellen Verbindungen. *Budapest Régiségei* 31: pp. 121–175.
- GRESITS, I. 2015: Non-invasive raw material analysis of the Vörs Diadem. *Antaeus* 33: pp. 121–122.
- GYÖRGY L. 2012: A rézkori megtelepedés emlékei Kántorjánosi határában – The Relics from the Copper Age Settlement in the Vicinity of Kántorjánosi. In: *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán* (szerk. Szabó Á., Masek Zs.) Budapest. pp. 81–154.
- GYÖRGY, L. 2014: Észak-Kelet Magyarország a késő rézkorban. A Baden kultúra leletei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. I-II. köt. PhD disszertáció ELTE, Budapest.
- HONTI, SZ. 1981: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. – *Ein Grab aus der Kupferzeit von Balatonboglár.* *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 4: pp. 25–38.
- HONTI SZ., BELÉNYESY K., GALLINA Zs., KISS V., KULCSÁR G., MARTON T., NAGY Á., NÉMETH P. G., OROSS K., SEBŐK K. és SOMOGY K. 2002: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. *Előzetes jelentés II.* – *Rescue Excavations in 2000–2001 on the Planned Route of the M7 Motorway in Somogy County.* *Preliminary report II.* *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15: pp. 3–34.
- HONTI SZ., BELÉNYESY K., FÁBIÁN SZ., GALLINA Zs., HAJDÚ Á. D., HANSEL B., HORVÁTH T., KISS V., KOÓS I., MARTON T., NÉMETH P. G., OROSS K., OSZTÁS A., POLGÁR P., P. SZEŐKE J., SERLEGI G., SIKLÓSI Zs., SÓFALVI A. és VIRÁGOS G. 2004: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) *Előzetes jelentés III* – *Preliminary Report III.* *The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy County.* *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16: 3–70.
- HONTI SZ., FÁBIÁN SZ., GALLINA Zs., HAJDÚ Á. D., HORNOK P., KOÓS I., MERSDORF Zs., MOLNÁR I., NÉMETH P. G., POLGÁR P., P. SZEŐKE J., SERLEGI G., SIKLÓSI Zs., SIPOS C. és SOMOGY K. 2006: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). *Előzetes jelentés IV.* – *Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67.* *Preliminary report IV.* *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17: pp. 7–70.
- HORVÁTH T. 2006: A badeni kultúráról renthagyó módon – About the Baden Culture – an irregular approach. *Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48: pp. 89–134.
- HORVÁTH, T. 2008: Socialmorphologische Studie der spätkupferzeitlichen Baden-(Pécel)- Kultur. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 138: pp. 159–203.
- KÁLI, Gy., BAJNOK, K. BONDÁR, M., HORVÁTH, E., KISS, V., SIKLÓSI, Zs. & SZILÁGYI, M. 2014: Non-destructive and Non-invasive Archaeometallurgical Investigation on Copper Age Artefacts from the Carpathian Basin. In: *Synchrotron radiation and neutrons in art and archaeology (SR2A-2014)* Musée du Louvre, Paris, 9–12 Sept.
- KIRÁLY I. Sz. (szerk.) 2004: Az M7 autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző Régészeti feltárásai I–II–III. Kaposvár.
- KÖHLER, K. 2015: Anthropological assessment of the Vörs Skull. *Antaeus* 33: pp. 123–126.
- KÖLTŐ L. és VÁNDOR L. 1996: Évezredek üzenete a láp világból. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Kaposvár – Zalaegerszeg.
- KRAUSE, R. 2003: Studien zur kupfer- und frühbronzezeitlichen Metallurgie zwischen Karpatenbecken und Ostsee. (Vorgeschichtliche Forschungen 24).
- KÜLTEPE 2010: (Kulakoğlu, F., Kangal, S., eds): Anadolu'nun Önsözü, Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular Istanbul'da. Bu katalog, Aya Sofya, Aya Irini Müzesi'nde 29 Aralık 2010 – 28 Mart 2011. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 78. İstanbul.
- LIGNER J. 2010: Szebény határa (Baranya m.) Rkm p. 353.
- LUTZ, J., PERNICKA, E. 1996: Energy dispersive X-ray analysis of ancient copper alloys: empirical values for precision and accuracy. *Archaeometry* 38: pp. 313–323.
- MOLNÁR I., SIPOS C. 2005: Balatonlelle-Rádpusztá, Romtemplom mellett (Somogy m.) Rkm pp. 180–181.
- MOLNÁR I., SIPOS C. 2006: Balatonlelle-Rádpusztá, Romtemplom mellett (67/5 lelőhely). In: HONTI et al. 2006, pp. 51–56.
- NAGY, B. 2010: Gräberfeld der Badener Kultur in Balatonlelle–Felső Gamász. *Antaeus* 31–32: pp. 375–498.
- NÉMETH P. 2009: Lengyeltóti, Rice-pusztá (KÖH 69879). Rkm p. 261.
- NEMESKÉRI, J. 1956: Anthropologische Übersicht des Volkes der Péceli Kultur. In: BANNER 1956, 295–311.
- NOVOTNÁ, M. 1984: Halsringe und Diademe in der Slowakei. (Prähistorische Bronze Funde XI. 4).
- PEKÁRY, T. 1954: Vörs. *Archaeologiai Értesítő* 81: p. 72.
- RKM: Régészeti Kutatások Magyarországon – *Archaeological Investigations in Hungary.* (szerk. Kisfaludi, J.) Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest.
- SAM 1974: Studien zu den Anfängen der Metallurgie (hrsg. Bittel, K., Junghans, S., Otto, H., Sangmeister, E., Schröder, M.) Berlin Bd. 2. Teil 4.
- TEREI Gy., HORVÁTH L. A., KOROM A. és SZILAS G. 2004: Budapest, XI. Kőberek, Tóváros lakópark. Rkm pp. 196–197.
- VIRÁG M. Zs., 1999: A badeni kultúra rézleletei Sármellék–Égenföldről. *Die Kupferfunde der Badener Kultur in Sármellék–Égenföld.* *Zalai Múzeum* 9: pp. 33–54.
- ZOFFMANN Zs. 1992: Kelet Kárpát-medence és rézkori népességeinek embertani vázlata. *Kandidátusi értekezés. Kézirat.* Budapest.

Római kori halomsírok Somogy megyében

CSIZMADIA GÁBOR¹ és NÉMETH PÉTER GERGELY²

¹Kaposvári Egyetem Idegen Nyelvi Igazgatóság, H-7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40., e-mail: csizmadia.gabor@ke.hu

²Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: peter@smmi.hu

CSIZMADIA, G. & NÉMETH, P. G.: *Roman Tumuli in County Somogy*.

Abstract: Besides introducing the Roman Age barrow cemeteries, this study also presents other burial locations of similar type with Prehistoric or uncertain dating, as well as the results of exploration of settlements near the Roman tumuli.

Keywords: Roman Age, Barrow, Tumulus, Cemetery, Settlement

Bevezetés

A római kori halmok kutatását 1993-ban kezdtük meg. Az adattári anyag összegyűjtése után terepbejárásokat folytattunk, elvégeztük a temetők geodéziai felmérést, majd az általunk római korinak vélt temetők szondázó ásatásait. Lehetőségünk csak két-két halom feltáráására volt, 1996-ban Somogyaszalón, és 1997–1998-ban Somogyjádán. 2007-ben Somogyvár-Bréza-erdőben három halom szondázó ásatást végeztük el. A római kori halmok regisztrálása mellett az őskori halmok feltérképezését is elvégeztük.

A halomsírkutatás megkezdését sürgetővé tette az, hogy az erdők kiirtásával és szántóterületté alakításával a temetők elpusztulnak, így ma már nem találjuk a Balatonszabadi-siómarosi, az orci és a jutai halomsírokat. Másrészt az építkezések jelentenek veszélyt, a Kaposvár határában lévő kisebb halomsírcsoport rak-tárépítkezések miatt tűnt el, és így már a korát sem tudjuk megállapítani.

Elsőként a biztosan őskori, majd a bizonytalan keltezésű, illetve a ma már nem található halmokat ismer-tjük. Negatív bejárások alatt azokat a helyeket ismer-tjük, ahol a földrajzi névből kiindulva feltételezhattünk halmokat. A bejárásokat elsősorban a Somogy Megye Földrajzi Nevei (továbbiakban SMFN) alapján végeztük.¹ Érdemes megemlíteni, hogy csak a Gombos, Halomi-dűlő illetve Kunhalom (Lengyeltóti) földrajzi név vonatkozott halmokra. Negatív eredményt hozott a Királyasztala, Nagyhalom, Kettőshalom, Hármashalom és Szabadi esetében a „Római buckák” bejárása is.

A továbbiakban azokról a halmokról teszünk részle-tesebben említést, melyekből római leletanyagunk van illetve a rendelkezésükre álló leírások alapján felté-lezhető, hogy ebbe a korba tartoznak. A temetők közül az orci ma már elpusztult, a Nagyberki határában lévő kora vaskori halmok között római halmok is vannak. A

somogyvári, a somogyaszalói és a somogyjádi temető-ket szondázó ásatások, míg az alsóbogátit a nagyszámú szórványlelet alapján keltezhettük a római korba. Kísér-letet tettünk az egykor Somogy, ma már Tolna megyéhez tartozó, Irregszemcse – csehipusztai római kori halmok megkeresésére is, de ez nem járt eredménnyel.

A tanulmány OTKA támogatással (T 026531) ké-szült. A somogyjádi és a somogyaszalói ásatások Ka-posvár Városának Tudományos Életért Alapítvány tá-mogatásával történtek. A fotók, a rajzok és a térképek Nyári Zsolt munkája, melyet ezúton is köszönünk. A hal-mokról készült felvételekért M. Aradi Csillának és Nyá-ri Zsoltnak tartozunk köszönettel. A felméréseket és a táblázatokat Csizmadia Gábor készítette. A tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatást Palágyi Sylvianak ezúton is köszönjük.

Őskori halmok

Lengyeltóti – Kunhalmok

Lengyeltótiiban, a Kossuth utca nyugati végénél lévő házak udvarán, két nagyméretű halom volt, az egyik feltárásnál kora vaskori leletek kerültek elő.² 1981-ben a másik, szétdőlt halomnál, feltáráásra nem volt lehetőség, csak megfigyelésekre korlátozódhatott a kutatás.³ A hal-mok helyétől nyugatra, az Alsó-Zsigmond- dűlőtől délre, öt halom (három nagyobb és két kisebb) azonosítása történt meg, melyek szintén a Hallstatt időszakba tar-tozhatnak. A meglévő halmok becsült méretei: Nagyobb halmok: magasság: 1 méter, átmérő: 10–12 méter, a kisebbeké: magasság: 0,60–0,80 méter, átmérő: 8 mé-ter.⁴ A halomsírok a nagytatárvári kora vaskori földvár közelében helyezkednek el.

Nagyberki – Szalacska

A Nagyberki-szalacsikai halmokról először Rómer Flóris adott értesítést.⁵ Melhárd Gyula a 19. század végén, római halmokat említ.⁶ Később Gallus Sándor,⁷

¹ Somogy Megye Földrajzi Nevei. Budapest 1974. Az adatok idézé-se: először az oldalszám, majd a település száma, végül az adott településen belül a földrajzi elnevezés sorszáma.

² Sváby Aladár ásatása, 1930. Rippl-Rónai Múzeum Adattára (to-vábbiakban RRM A.) II/17/7. és Magyar Nemzeti Múzeum Régé-szeti adattára 21.1.1.). KÖH 43603. lelőhely.

³ Honti Szilvia leletmentése, 1981. RRM A. II/17/112.

⁴ Németh Péter Gergely terepbejárása, 1996. és Honti Szilvia és Németh Péter Gergely terepbejárása, 1996. RRM. A. 859. KÖH 31046. lelőhely.

⁵ Rómer 1878, 115-121. és M. Kabay 1960, 46-49. KÖH 47877. és 56873. lelőhely.

⁶ Melhard 1900, 390.

⁷ M. Kabay 1960, 46-59.

majd Kemenczei Tibor őskori halmokat tárt fel.⁸ A koravaskori halmok nagyjából észak-déli irányban húzódnak, a szalacscai földvártól nyugatra.

A szalacscai földvártól délre, az erdőben, találjuk a második Szalacska környéki halomsírmező (Nagyberki-Csille). A halmok K–Ny-i irányban sorakoznak, egy halom a többitől elkülönülve található. A halmok száma összesen 18. A halmok közül négyen jelenkori rablógödör látszik.⁹

Mosdós – Deákdomb

A szalacscai halomsírmezőtől nyugatra, a Nagyberki és Mosdós határát jelentő Tüskés-patak túlsó oldalán, kisebb halomsír csoport látható (XIII. t. 3.).¹⁰ Korábbi feltételezésünk szerint, ez az elkülönült csoportot, nagyon feltételesen, a római korba tartozónak véltük, de a kora vaskori keltezés elfogadhatóbbnak tűnik.

A temető keleti részén nagyobb halom áll, magassága: 6,3 m, átmérője: 48 m. Ettől északnyugatra hasonló méretű kettős halom van (magasságuk: 5,5 és 3,6 m, átmérőjük 32,5 és 38,8 m). A többi kisebb halom nagyjából kelet-nyugat-i irányban sorakozik. A kisebb halmok átlagos magassága: 0,4 m, átmérőjük: 10 m. Összesen jelenleg 12 halom látható, valószínűleg több kisebb halom a szántás miatt már eltűnt.

Sávoly – Babócsa-halom

Sávolyon magányos halom található, feltárására a Kis-Balaton program keretén belül került sor.¹¹ A temetkezés ideje a késő bronzkorra, a késő halomsíros időszakra keltezhető.¹²

Sávoly – Kápolna-pusztá

A babócsai halomtól délkeletre, mintegy 300 m-re, az erdőben, érintetlen halom található (becsült méretei: átmérő 25 méter, magasság 0,4 méter).¹³ A halmok közelsége miatt, a kápolna-pusztai is a késő bronzkori lehet. Szintén az erdőben, a két korábban említett halomtól keletre, újabb halmokat lehetett megfigyelni, az immáron nagyobb temető teljes felmérése még várat magára.¹⁴

Tengőd – Bati-rétek

Őskori halmokról történik említés,¹⁵ ma már nem találhatók meg, valószínűleg szántás során pusztultak el.¹⁶

Tikos – Kusmit-domb

Tikos község határában, a Sósi-erdő szélén, a 7-es úttól északra, nagyméretű halom látszik (becsült méretei: magasság 1 méter, átmérő 20–25 méter). A halom a Somogy Megye Földrajzi Nevei kiadványában is szerepel, a mesterséges dombot útépités során alakították ki.¹⁷ Ugyanakkor Horváth László véleménye szerint nem lehet teljesen biztos az, hogy a halom jelenkori lenne, korábbi terepbejárása során őskori kerámiatöredékeket is talált a halom tetején.¹⁸

Bizonytalan keltezésű halmok

Balatonszabadi – Siómaros-Sió-bozót

A Sió-bozót déli részén, a szántásban, két halom volt. Egymástól való távolságuk kb. 40 m, átmérőjük kb. 4 m, magasságuk kb. 0,5 m. A déli halom erősen körbeszántott, az északi halom déli részén több jelenkori beásás és rókalyuk volt. A halmok környékén őskori (bronzkori), római kori és középkori/újkori kerámiatöredékek kerültek elő.¹⁹ Szegvári Zoltán 2002. évi bejárása során, már a halmok elpusztítását regisztrálhatta.²⁰

Római kori szórványleletek a lelőhelyről:

1. Edény töredékei
Nagyobb edény kihajló peremtöredéke és enyhén ívelt hastöredéke, belül jól látható korongolás nyomokkal. Porózus, világosbarna. H: 4,5 cm. Sz: 2,8 cm, illetve H: 4,7 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.13.1. (I. t. 9.)²¹
2. Edénytöredék
Enyhén ívelt, vékonyfalú, fehér, kívül narancssárga festéssel. H: 2,6 cm. Sz: 1,8 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.98.13.2.
3. Peremtöredék
Vízszintesen kihúzott peremtöredék, belül árklás fut körbe. Keményre kiégetett, kavicsal soványított, szürke. H: 1,1 cm. Sz: 1,7 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.98.13.3.
4. Oldaltöredékek
Különböző edények enyhén ívelt, szürke színű töredékei (3 db). H: 5 cm. Sz: 3,2 cm. Fv: 0,9 cm, H: 4,3 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 1 cm és H: 5,2 cm. Sz: 3,6 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.13.4.

8 Kemenczei 1974., 1975. és 1976.

9 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1998. RRM A. 1233. KÖH 32372. lelőhely.

10 Vörös János (Somogy Megyei Földhivatal bejelentése RRM A. IV/45/4. és Cszizmadia Gábor-Németh Péter Gergely terepbejárása 1993. RRM A. 530. KÖH 47776. lelőhely.

11 Honti Szilvia és Németh Péter Gergely ásátása, 1993-1995.

12 Honti 1996.

13 Kiss Viktória-Németh Péter Gergely terepbejárása 1999. Vörösbattyáni disznólegelő ásátási napló (1999. 240. old.). RRM A. 1382. A halomsírra Németh József erdőfelügyelő hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk. KÖH 43050. lelőhely.

14 Az újabb halmokra is Németh József hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

15 RRM A. I/16/2.

16 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1999. RRM A. 1381. KÖH 30400. lelőhely.

17 SMFN 100, 20/23. KÖH 32361. lelőhely.

18 M. Aradi Csilla - Honti Szilvia-Horváth László-Németh Péter Gergely terepbejárása 1989. és M. Aradi Csilla-Honti Szilvia-Németh Péter Gergely helyszínelése 1997. RRM A: 2066. Horváth Lászlónak szíves szóbeli tájékoztatását ezúton is köszönjük.

19 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1994. RRM A. 609. Ltsz: R.98.13.1-4. KÖH 32326. lelőhely. A tanulmányban szereplő őskori leletek meghatározását Honti Szilviának ezúton is köszönjük.

20 Szegvári 2003, 13. és 2. kép. Szegvári Zoltán tájékoztatását ezúton is köszönjük. Köszönettel tartozunk továbbá azért, hogy szakdolgozatába betekinthettünk.

21 A publikációban használt rövidítések: H: hosszúság, Sz: szélesség, Szá: szájméter, Fá: fenékméter, Á: átmérő, M: magasság, V: vastagság, Fv: falvastagság, Tör: töredék, Átl: átlagos, Ltsz: leltári szám.

Balatonzabadi-Alsó – Páskum

Az M7-autóúttól északra, a Siófok-Kelet bekötőtől nyugatra, a Sóstó és Madarasi-dűlő között, két nagyobb halom látható, egymástól való távolságuk kb. 50 m, magasságuk kb. 1 m, átmérőjük kb. 6 m. Mindkét halmon villanyoszlop áll. Egy harmadik, kisebb kiemelkedés esetleg szintén halom volt, de valószínűbb, hogy inkább a bekötőtű építésének maradványa. A halmok környékén végzett terepbejárás során régészeti leletet nem sikerült gyűjteni.²²

Balatonzabadi környékéről Kuzsinszki Bálint említi egy halmot,²³ Lázár Jenő pedig Siómarosról Ha C időszakba tartozó tumulust.²⁴ Ugyancsak Balatonzabadiiban, a Pusztatoronyi-dűlő környékéről említés történik halomsír csoportról,²⁵ de egyértelműen egyik lelőhelyet sem lehet azonosítani az irodalomban szereplő halmokkal és nyitott a halmok korszakba sorolása is.

Balatonzabadi – Sashalom

Balatonzabadi-Siómaroson, a temetőben lévő Sashalmot vagy Basahalmot Laczkó Dezső említi, nem eldöntve, hogy halomsírt látott, vagy mesterséges dombot.²⁶ Egy 1994-es²⁷ és egy 2004. évi helyszínelés,²⁸ a sűrű növényzet miatt, nem volt eredményes. 2009-ben, a kitisztított területen, jól meg lehetett figyelni egy nagyobb és egy kisebb dombot.²⁹ A kisebbik nem lehet halomsír, inkább területrendezés nyoma lehet, a nagyobbik, méreteinél fogva teszi kétségesé, hogy halmos temetkezést rejtene. Egyik terepbejárás során sem került elő leletanyag, a Sashalomtól északra római kori temetőre utaló adatokat ismerünk.³⁰

Böhönye – Székula (Cifra-major)

Nagyobb temetőre utaló adat Böhönyéről származik, Rómer Flóris 50 halomból álló temetőt említi.³¹ A halmok valószínűleg erdőtelepítés során elpusztultak, koruk meghatározhatatlan.³²

Böhönye – Csöpröndi erdő

Böhönyétől keletre, Terebezd-pusztától délre, a Csöpröndi-erdőben, egy 1959-es feljegyzés szerint, 15–20 db lapos, 1 m-nél alacsonyabb, 8–10 m átmérőjű, „hullámos”, kettős sorban húzódo halomsíros temető található. Két halomba a háború alatt bunkert ástak.³³ A 2016. évi bejárás során a halmokat nem lehetett megközelíteni. A helyszínen lévő SEFAG-erdészet munkatársa nem emlékezett halmokra, csak világháborús árkokra. Ugyanakkor Várvizy Péter elmondása szerint, amikor 6 évvel ezelőtt a területen járt, 8–10, nagyjából egy sorban lévő, kb. 80–100 cm magas halmot látott.³⁴

Gölle és Somogyszil határa (Alsó-Major)

A két község határán, két erősen szétszántott halom található. A keleti, épebb halom méretei: átmérő kb. 15–20 m, magassága kb. 50–70 cm. Mindkét halmon több mészkőtöredéket találtunk, ezért valószínű, hogy a szántás a halmok kőkamráját is elérte.³⁵ Ásatás nélkül nem meghatározható a halmok kora. A halmoktól északra (már Somogyszil területén), a Gölle-pataktól keletre, nagy területen elszórva, őskori és római kori kerámiatöredékek kerültek elő.³⁶

A keleti halom felszínéről:

1. Dörzstál töredéke
Dörzstál aljtöredéke. Kopott, világosbarna. H: 10,5 cm. Sz: 7,7 cm. Fv: 1,2 cm. Ltsz: R.2004.6.1. (XI. t. 5.).
2. Dörzstál töredéke
Dörzstál aljtöredéke. Kopott, narancssárga. H: 7,6 cm. Sz: 5,2 cm. Fv: 1,2 cm. Ltsz: R.2004.6.2. (XI. t. 4.).
3. Dörzstál töredékei
Dörzstál oldaltöredékei. Világosbarna, belül zöld mázzal. H: 4,3 cm. Sz: 2,3 cm. Fv: 0,8 cm, és H: 5 cm. Sz: 1,4 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2004.6.3.
4. Táltöredék
Tál szürke színű oldaltöredéke, erősen kiemelkedő bordával. H: 4,8 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.7.
5. Edény töredékei
Valószínűleg egy edény oldaltöredékei (6 db). Porózus, világosbarna. Átl. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2004.6.4.
6. Peremtöredék
Kihajló, kopott, porózus, világosszürke színű töredék. H: 4 cm. Sz: 1,8 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.5.
7. Oldaltöredékek
Különböző edények seprűdíszes, szürke színű oldaltöredékei. H: 5,2 cm. Sz: 5,2 cm. Fv: 0,9 cm, és H: 5 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2004.6.6.

22 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1994. RRM A. 609. KÖH 19400-19401. (Alsó-Páskun I. és II.) lelőhely.

23 Kuzsinszki 1920, 207. KÖH 19411. lelőhely. Kuzsinszki szerint a halom a Balaton partjától bejebb, a Madarasi-dűlőben található, magassága 3,5 méter, átmérője „körülbelül 70 lépés”. Mivel a Siófok-Madarasi-dűlő és az Alsó-Páskum egymással szomszédos dűlők, esetleg a ma is látható halmokra vonatkozik, de Kuzsinszki csak egy halmot említi.

24 Lázár 1956, 1. ábra. A szövegben a szerző nem tesz említést a halomról, csak a térképen szerepel.

25 Régészeti Kataszter, Veszprém. I. k. 87. KÖH 19394. lelőhely.

26 Laczkó 1912, 15. SMFN 137, 32/54. KÖH 19395. lelőhely.

27 Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 609.

28 Marton Tibor terepbejárása. RRM A. 4576. és 4579.

29 Honti Szilvia, Molnár István és Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 2636. és 3447.

30 Laczkó 1912, 15. 1964-ben és 1977-ben is kerültek elő római kori temetőre utaló adatok RRM A. 827. és 833. KÖH 19396. lelőhely.

31 Rómer 1878, 157.

32 Németh Péter Gergely terepbejárása 1994. RRM A. 607. és 629. Molnár József, egykori böhönyei polgármester tájékoztatása szerint, melyet ezúton is köszönünk, a tumulusok elpusztultak. Molnár József emléke szerint a halmok 40-50 cm magasak voltak.

33 RRM A. 6631. Böhönye - Csöpröndi erdő I. lelőhely. KÖH 19677. lelőhely.

34 Hajdú Ádám-Németh Péter Gergely terepbejárása 2016. április 19. Várvizy Péter (Somogyszob, Petőfi u. 40.) tájékoztatását ezúton is köszönjük.

35 Németh Péter Gergely terepbejárása 1998. RRM A. 1234. KÖH 20578. lelőhely. A halmokra Berta Gyula (Kaposvár, Pete u. 8.) hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

36 Berta Gyula véleménye szerint a lelőhely a patak túlsó oldalán is folytatódik, ezt a részt azonban nem tudtuk bejárni. RRM A. 1234.

8. Fültöredék
Hármas tagolású, szürke-barna színű töredék. H: 5,6 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 1,3 cm. Ltsz: R.2004.6.8.
9. Aljtöredék
Világosszürke, finoman iszapolt aljtöredék. H: 5,1 cm. Sz: 4,3 cm. Fv: 0,9 cm. Ltsz: R.2004.6.9.

A domb felső része:

10. Pohártöredék
Kihajló peremű, keményre kiégetett, csillámos felszínű, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 5,8 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2004.6.10. (XI. t. 2.).
11. Oldaltöredék
Porózus, világosbarna, narancssárga festés nyomaival. H: 5,9 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2004.6.11.

A patak keleti partján:

12. Táltöredék
Kihajló peremű, a vállon törés, alatta bepecsételt díszítés. Barna színű, barna festéssel, H: 5 cm. Sz: 7 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.12. (XI. t. 1.).
13. Táltöredék
Behajló peremű, porózus, barna, narancssárga festés nyomaival. H: 3,5 cm. Sz: 3 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.13.
14. Oldaltöredék
Árkolással és sávos narancssárga festéssel díszített, belül világosbarna. H: 5 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.14. (XI. t. 3.).
15. Táltöredék
Kihajló peremű, enyhén ívelt falú, árkolt, porózus, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 3,1 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.15.
16. Peremtöredék
Kihajló peremű, keményre kiégetett, csillámos felszínű, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 5,8 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2004.6.10.
17. Peremtöredék
Kihajló, profilált peremtöredék. Keményre kiégetett, szürke. H: 2,7 cm. Sz: 2 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2004.6.17.

Az Alsó-majori lelőhelytől távolabb, mintegy 2 km-re, nagyterjedésű római kori lelőhely található (Gölle-Pótlék). Sok téglá- és kötőredék alapján esetleg épület is lehetett itt.³⁷

Gyékényes – Lankóczy-erdő

Az avar kori kohóteleptől nyugatra, kettő, a kohóteleptől délkeletre több, kavicsból emelt halom látható. A halmok becsült száma 5–10, becsült méreteik: Magasság: 0,5 méter, átmérő 5–10 méter.³⁸

Juta – Gombosi-erdő

Juta község déli végénél, a kaposújlaki határban lévő Gombosi-erdőben, kisebb halomsírcsoport állt. Az erdőt 1944-ben kiirtották és a szántás során megkezdődött a halmok pusztulása. 1945–1946-ban két halmot elhordtak és egyet félig elbontottak. Az egyik halomból aranyfibula (?), a másikkól bronzfibula került elő, több edény társaságában. A halmok közepén megfigyelhető volt a máglya nyoma (esetleg hamvasztásos sír maradványai (?). A harmadik halomban bronzdarabok (lőszerszámdíszek?) voltak. Ugyanitt, a máglya mellett, szabályos, négyzet alakú, sötét színű földdel telített beásás volt, ezt nem bontották ki.³⁹ A leletek a kaposvári múzeumba nem kerültek be.

Az 1960-as években még jól látszott 20 halom. A tumulusok becsült mérete: átmérő 8–10 m, magasság 60–100 cm volt. Római kori és középkori kerámia-töredékek kerültek elő terepbejárás során.⁴⁰ A halmok elhelyezkedéséről vázlatrajz készült (XIII. t. 2.). Ez alapján a halomsírmező szabálytalan szerkezetű, tájolása nagyjából észak-déli irányú.⁴¹

Helyszínelésünk alkalmával már csak két, gyengén kiemelkedő részt láttunk, esetleg az időközben elszántott halmok maradványait. A területen őskori, római kori és középkori kerámia-töredékeket találtunk.⁴² Egy évvel későbbi terepbejárás során már csak egy határozatlan kiemelkedés látszott, hamumaradvánnyal.⁴³ A terepbejárások alapján nem lehetett eldönteni, hogy őskori vagy római kori halmok voltak az erdőben. A leírás és a temető szerkezete inkább az őskori kelteztést erősíti.

Római kori szórványleletek a lelőhelyről:

1. Fazék peremtöredéke
Kihajló peremű töredék, a perem alatt árkolás fut körbe, sötétszürke. H: 6 cm. Sz: 1,7 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.98.15.4. (I. t. 10.)
2. Peremtöredékek
Különböző edények kihajló peremű, szürke színű töredékei. H: 3,8 cm. Sz: 2,9 cm, illetve H: 2 cm. Sz: 1,7 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.98.15.1.
3. Oldaltöredék
Enyhén ívelt, porózus, okkersárga, narancssárga festés nyomaival. H: 4,4 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.98.15.2.
4. Oldaltöredékek
Különböző edények seprűdíszes, szürke színű töredékei. H: 4,4 cm. Sz: 3,4 cm. Fv: 0,8 cm, ill. H: 7,5 cm. Sz: 5,1 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.15.3. és 5.

39 RRM A. IV/34/2. KÖH 26584. lelőhely.

40 RRM A. IV/25/4.

41 RRM A. IV/25/5.

42 Csizmadia Gábor és Németh Péter Gergely terepbejárása 1993. A halomsírmező egykori helyét Dobai József (Juta, Szabadság u. 32.) mutatta meg, amelyet ezúton is köszönünk. RRM A. 603. Dobai József az általa korábban látott halmok magasságát 80 cm-re becsülte.

43 Németh Péter Gergely terepbejárása 1994. RRM A. 598.

37 RRM A. 1234. Erre a lelőhelyre is Berta Gyula hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk. KÖH 20576. lelőhely.

38 Kóltó László terepbejárása 1998. RRM. A. 1197. KÖH 32373. lelőhely.

Kaposvár – Gombos (Papsára)

Kaposvár északnyugati részén, 1943-ban, 3–4 halomsírt lehetett megfigyelni. Az 1990-ben végzett terepbejárás eredménytelen volt. A halmok valószínűleg az itt lévő raktárak építése során pusztultak el.⁴⁴

Lábod – Csókhegyi-dűlő

A Vaslétai-erdőtől délre, a Nagyatádra vezető műúttól északra, a szántás szélén, kisebb domb van, magassági ponttal, mely esetleg halomsír lehet. A domb átmérője kb. 20 m, magassága kb. 1,8 m.⁴⁵

Libickozma – a település déli vége

Kisebb halomsírmező (12 halom) található a templom és a Malom-árok között, kelet-nyugati irányban, két sorban.⁴⁶ A két sor között nagyobb, üres rész van. A templom mellett két nagyobb halom van, ezekről nyugatra egy újabb nagyobb. Ettől délre a domb szélén, egy bizonytalan kiemelkedés található. Egy csaknem teljesen kirabolt és elpusztított halmot délről egy árok szegélyez, ettől délre egy kisebb halom van. A domb szélén két bizonytalan kiemelkedés van. A birkalegelőre vezető földúttól délre, három, észak-déli irányban sorakozó földsír látható. A halmok átlagos átmérője kb. 8 m, magasságuk 30–50 cm. A halmok a temető kelet-nyugati irányú szerkezete, a halmok mérete és római kori lelőhelyek közelsége (Gerberica, Gerberica délnyugat és esetleg a Temető melletti rész)⁴⁷ miatt, esetleg római koriak.

Marcali – Halom

A Marcalitól keletre lévő, magányos halmot, még 1879-ben, Melhárd Gyula tárta fel, és leírása alapján nem eldönthető a halom keletkezése.⁴⁸

Öreglak – Szent-kúti-dűlő

Az Öreglakról a régi malomhoz (Cifra malom) vezető út és az attól keletre lévő Malomárok között, mintegy húsz halom látható.⁴⁹ A halmok kb. 700 méter hosszúságban, észak-déli irányban találhatók, eredetileg számuk jóval nagyobb lehetett. Mindegyik halmon nagyon sok elaprózódott meszkőtöredék található. A halmok becsült mérete: magasság 0,5 méter, átmérő 15–20 méter. A lelőhely közepén, a Malomárokba folyó kisebb vízfolyás északi oldalán, késő bronzkori vagy kora vaskori és kelta kerámiatöredékek mellett római telepre

utaló leletek gyűjthetők. A halomsírmező a lengyeltői kora vaskori földváltól és az ottani halomsírmezőtől délre, mintegy 3 km-re található. A lelőhelyek viszonylagos közelsége és a kőpakolás megléte miatt az öreglaki halmok is a kora vaskorba tartozhatnak, de a római telep egybeesése miatt a római keletkezés sem zárható ki. Előfordulhat, hogy a Nagyberki-szalacscai példához hasonlóan, itt is lehetnek római halmok a kora vaskoriak között.

Római kori leletek:

A 2. halomtól nyugatra:

1. Edénytöredék
Rádlimitás, barna festett töredék, belül szürke festéssel. H: 2,5 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,7 cm. Lsz: R.2003.10.1. (XI. t. 11.)
2. Dörzstál töredéke
Dörzstál aljtöredéke, porózus, világosbarna. H: 7 cm. Sz: 6 cm. Fv: 1,3 cm. Lsz: R.2003.10.2.
3. Edénytöredék
Éles hastörésvonalú, porózus, világosbarna. Esetleg az előző edény darabja. H: 4,2 cm. Sz: 3,6 cm. Fv: 0,7 cm. Lsz: R.2003.10.3.
4. Oldaltöredék
Ívelt, vastag falú, simított, világosszürke. H: 3 cm. Sz: 4 cm. Fv: 0,9 cm. Lsz: R.2003.10.4.

A patak északi partja:

1. Edénytöredék
Vékonyfalú, rádlimitás, barna, narancssárga festéssel. H: 4,1 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,4 cm. Lsz: R.2003.10.5. (XI. t. 12.)
2. Oldaltöredék
Vékonyfalú, barna, narancssárga festéssel. H: 2,7 cm. Sz: 1,7 cm. Fv: 0,4 cm. Lsz: R.2003.10.6.
3. Aljtöredék
Talpgyűrűs edény aljtöredéke. Barna, barna festéssel. H: 6 cm. Sz: 5,7 cm. Fv: 1,1 cm. Lsz: R.2003.10.7.
4. Oldaltöredék
Enyhén ívelt töredék, esetleg az előző edényhez tartozik. H: 6,5 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,8 cm. Lsz: R.2003.10.8.
5. Fültöredék
Nagyobb edény két bordával tagolt fültöredéke. Finoman iszapolt, világosbarna. H: 4,5 cm. Sz: 3,8 cm. Fv: 1,1 cm. Lsz: R.2003.10.9.
6. Fültöredékek
Szélein kiemelkedő fültöredékek. Finoman iszapolt, szürke. H: 4,8 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 1,1 cm és H: 3 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,5 cm. Lsz: R.2003.10.10. és 13.
7. Peremtöredékek
Különböző edények kihajló, profilált, szürke és kékeszürke színű peremtöredékei (5 db). Átlagos Fv: 0,6 cm. Lsz: R.2003.10.11. (XI. t. 13-14.)
8. Fedőtöredékek
Különböző edények szürke és kékeszürke színű peremtöredékei (3 db). Átlagos Fv: 0,5 cm. Lsz: R.2003.10.12.

44 Németh Péter Gergely terepbejárása 1990. RRM A. 78. Somogyi Soma László (Budapest, V. Gerlőczy u. 11.) bejelentését ezúton is köszönjük. Somogyi Soma László elmondta, hogy a halmok úgy ültek a szántföldön, mint „gombok a mellényen”. Esetleg innen származik a Gombos elnevezés, a Juta-Gombosi-erdei halomsírok esetében is.

45 Németh Péter Gergely terepbejárása 2014.

46 Németh Péter Gergely terepbejárása 2008. RRM A. 2513. KÖH 59356. lelőhely.

47 KÖH 47656. , 59355. és 59357. lelőhely. 2014-es helyszínelés során felmerült, hogy a temetőhöz több halom is tartozik. A temető felmérése után próbafeltárással lehet majd eldönteni a keletkezést.

48 Melhárd 1882, 42-43.

49 Németh Péter Gergely terepbejárása 1999. RRM A. 1383. KÖH 30402. lelőhely. A halmokra Berta Gyula (Kaposvár, Pete u. 8.) hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

9. Aljtöredékek
Különböző edények szürke és kékeszürke színű töredékei (2 db). Átlagos Fv: 0,7 cm. Lsz: R.2003.10.13.
10. Oldaltöredékek
Különböző edények (fazekak?) szürke- és kékeszürke színű töredékei (4 db). Az egyik töredék sep-rűdíszes. Átlagos Fv: 0,9 cm. Lsz: R.2003.10.14-16.
11. Vassalak
Amorf töredékek. Átlagos Á: 4,5 cm. Lsz: R.2003.10.17. A vassalakok a kelta telephez is tar-tozhatnak.

Somogyaszaló – Halomi-dűlő

A Deseda-erdei római halomsíroktól 3 km-re, északra, magányos halomsír található, tetején háromszögelési ponttal. Becsült méretei: magasság 0,4 méter, átmérő 10–15 méter. Terepbejárás során, a halmon kora bronzkori (Somogyvár-Vinkovci kultúra) és kora vaskori kerámiatöredékek kerültek elő, mely alapján a halmot feltételelesen őskorinak tarthatjuk.⁵⁰

Somogyaszob – Kisküvölgy

A Küvölgyi-erdőben, a Somogyaszob-Kaszó közötti útról észak felé letérve, a Taranyi-Rinya-ág hídja után keletre található a lelőhely.⁵¹ A temetőt legalább 7 halom alkotja. Az említett erdei út két halmot vág félbe, a nyugati halom betöltésében égett-paticsos rész figyelhető meg. Az erdei utat kerítés szegélyezi délről, a nem művelt területen több halomszerű kiemelkedés látszik, kettő közvetlenül a kerítés mellett. Az erdei útban patics és ködarabok látszanak, feltehető, hogy az út kialakításakor több halmot elegyengettek. A temetőt északról lápos-zsombékos terület határolja, északnyugati irányban, távolabb, egy kerítéssel lezárt területen nagyobb kiemelkedés látszik, halomsír voltja bizonytalan. A kb. 15–20 m átmérőjű, kb. 3–5 m magas halom kialakításakor valószínűleg a lápos terület miatt, feltehetően előzetes „tereprendezést” végeztek, így a temetkezési helyek (a tulajdonképpeni halmok) mérete jelentősen kisebb. A temetőt az út kialakítása mellett földkitermelésekkel is megbolygatták, kisebb beásások is megfigyelhetők, több halmon. A temető pontos kiterjedése nem ismert. A környezetében, esetleges hozzátartozó telep megkeresése miatt, a terep fedettségé miatt, terepbejárást nem lehet végezni. A temető korát csak ásatással lehet tisztázni.

Zala – Halomi-dűlő

Zalán a községtől északra lévő Halomi-dűlő északi részén sikerült beazonosítani egy magányos halomsírt. A halom átmérője kb. 15 méter, magassága kb. 0,5 méter, tetején háromszögelési pont található. Az észak-déli irányú szántás, a keleti és nyugati

ti oldalát részben lepusztította. Formája hasonló a Somogyaszaló-Halomi-dűlőben lévő halomhoz, esetlegesen ez is őskori.⁵²

Zamárdi – Diászó

Halomsírra utaló adatunk van Zamárdiból, azonban terepbejárás során nem sikerült megtalálni, valószínűleg elpusztult.⁵³

Negatív bejárások

Balatonszemes – Községi temető (Sapkadomb)

A temetőben található domb nem halomsír. Melhárd Gyula feltételezése szerint, a közeli középkori várhoz tartozó megfigyelőhely lehetett.⁵⁴ Sági Károly szerint elképzelhető, hogy kora vaskori halmot később megfigyelőhelynek használtak.⁵⁵ A Sapkadomb azonban, mérete alapján, nem lehet halomsír. Nováki Gyula és Sándorfi György 1987. évi bejárása és felmérése tisztázta, hogy kisebb középkori vár található a temetőben.⁵⁶

Baté – Halomi-dűlő

A Halomi-dűlőben halomsírra utaló jelenség nem található.⁵⁷

Bedegkér – Halom-tető-dűlő

A Halom-tető természetes domb, halomsírt nem lehet találni.⁵⁸

Bonnya – Községi temető

A temető mellett található kiemelkedés található középkori megfigyelőhely lehetett.⁵⁹

Felsőmocsolád – Királyasztala

A területen halomsír nem található.⁶⁰

Fonó – Nagy-halom

A Nagy-halom természetes domb, halomsír nem lehet.⁶¹

Juta és Várda között

Az 1:10000 léptékű térképszelvények kiemelkedő tereppontokat jeleznek a két község területére eső Zahoránszki-dűlőn. A bejárás során halomsírt nem lehetett találni.⁶²

52 Németh Péter Gergely terepbejárása 1996. RRM A. 871. KÖH 33364. lelőhely.

53 Rómer 1878, 157. Németh Péter Gergely terepbejárása 1995.

54 Melhárd 1882, 42. KÖH 19788. lelőhely.

55 Sági-Cséby 1990, 67.

56 Magyar-Nováki, 2005. 32.

57 SMFN 477, 151/20. Németh Péter Gergely terepbejárása 1996.

58 SMFN 235, 68/121. Németh Péter Gergely terepbejárása, 1999.

59 Magyar Kálmán terepbejárása 1973. RRM A. 919. KÖH 19650. lelőhely.

60 SMFN 339, 111/36. 15 m átmérőjű halmot említ, ahol régészeti leletek kerültek elő, de bejárás során semmit nem lehetett találni. Németh Péter Gergely terepbejárása 1995. A Felsőmocsoláddal szomszédos Kisbárapáti területén is található egy Királyasztala helynév (SMFN 246, 73/113.), ennek bejárása, a felsőmocsoládi helyszínelés eredménytelensége miatt, már nem történt meg. A szintén Felsőmocsoláddal határos Fiaodon, a Királyréten, az erdőben, néhány kisebb bucka látható, ezek nem halomsírok.

61 SMFN, 444, 144/47. Németh Péter Gergely terepbejárása 1996.

62 Németh Péter Gergely terepbejárása 1994. RMM A. 598.

50 Kocztur 1964, 130. és Honti Szilvia-Németh Péter Gergely terepbejárása, 1993. RRM A. 533. KÖH 32362. lelőhely. A halom pontos helyét Berta Árpád (Somogyaszaló, Kossuth u. 86.) mutatta meg, melyet ezúton is köszönünk.

51 A temetőre Várvi Péter somogyzobi lakos hívta fel a figyelmünket, a bejelentését ezúton is köszönjük. RRM A. 2665. KÖH 69845. lelőhely.

Kaposkeresztúr

Kaposkeresztúr határában kettős halom található, de nem tumulus, hanem természetes domb.⁶³

Karád – Sapakdomb

A Somogy Megye Földrajzi Nevei 225, 64/233. szám alatt jelölt Sapakdomb Andocs-Nagytoldipusztától északra, a Karárhoz tartozó Kistoldipusztához tartozik. A bejárás eredménytelen volt, halomra utaló kiemelkedést nem lehetett találni.⁶⁴ Melhárd Gyula tesz említést halomról a település közeléből, Középtoldipusztáról, ezt sem lehet azonosítani.⁶⁵

Karád – Akasztódombtól északra

A feltételezett halomsírok megkeresése eredménytelen volt, terepbejárás során csak több, természetes dombot találtunk.⁶⁶

Karád – Fehéregyházi-dűlő

Ismeretlen korú halomsírról történik említés, a bejárás során nem találtuk meg.⁶⁷

Kereki – Sapakdomb

A Somogy Megye Földrajzi Nevei 188, 48/33. alatt említett kiemelkedés nem található, az intenzív homokbányászás erősen megváltoztatta a táj képét, ekkor tűnhetett el a Sapakdomb, így nem tudható, hogy mesterséges kiemelkedés volt-e egyáltalán.⁶⁸

Lad – Hármshalom

A Somogy Megye Földrajzi Nevei 756, 226/94. alatt említett helynév, a különböző térképeken nem látszik halomsírnak, valamint a Hármshalom, Négyes-halom helynevek bejárásának eredménytelensége miatt, Ladon terepbejárást nem végeztünk.

Lengyeltóti – Pusztaberény-Berény-ricé

A pusztaberényi gazdaságtól délre, félig felszántott kiemelkedés található, ami mérete alapján nem halomsír.⁶⁹

Mosdós – Hármshalomi-dűlő

A Nagy-hegy északi, természetes nyúlványai, halomsír nem található.⁷⁰

Mosdós – Sárkánytó-pusztá

A Mosdós-deákdombi halmoktól délre, halomsírnak tűnő kiemelkedés látható. A domb északi részének szántás utáni bejárása tisztázta, hogy nem halomsír, hanem természetes domb.⁷¹

Nagyberki – Tárkány

A Somogy Megye Földrajzi Nevei (484, 153/127) halmokat említ erről a területről, de terepbejárás során nem kerültek elő. Elképzelhető, hogy a szalackapusztai halmokra vonatkozik az utalás.⁷²

Nagycsepely

A község északi részén, az Ady Endre utca déli végénél, térkép alapján feltételezett halomsír. A terepbejárás során kiderült, hogy nem tumulus.⁷³ Melhárd Gyula tesz említést nagycsepelyi halomsírról, de ez a valóságban földvár, az ún. Barátok asztala.⁷⁴ A Kupavár-alján található kiemelkedés nem lehet halomsír, esetleg őrtorony.⁷⁵

Nagyszakácsi – Karikás

A Somogy Megye Földrajzi Nevei „kör alakú domb-sort” említ, de bejárás során halomsírt nem sikerült azonosítani, a Karikás természetes domb.⁷⁶ Melhárd Gyula tesz említést halomról a „szakácsi határban”, ezt nem lehet azonosítani.⁷⁷

Segesd – Nádos-erdő

A Somogy Megye Földrajzi Nevei (657. oldal) halmokat említ, de bejárás során halomsírt nem sikerült azonosítani.⁷⁸

Somogytúr – Tetves-patak mellett

A R. Goguey által készített légifotón feltételezett halomsírok látszódtak. Terepbejárás során kiderült, hogy ezek a patakot kísérő mocsárból kiemelkedő szigetek.⁷⁹

Somogyvár – Négyes-halom

A Somogy Megye Földrajzi Nevei (124, 28/84) alapján bejárt területen halomsír nincs.⁸⁰

63 Honti Szilvia feljegyzése, RRM A. 92. és Németh Péter Gergely terepbejárása 1994. Kett Attila (Taszár) több Kaposkeresztúr környéki lelőhelyre hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

64 Németh Péter Gergely terepbejárása 1996. RRM A. 870.

65 Melhárd 1882, 42. és 48.

66 M. Aradi Csilla és Németh Péter Gergely terepbejárása 2015. A feltételezett halmokra Berta Gyula (Kaposvár, Pete u. 8.) hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

67 M. Aradi Csilla és Németh Péter Gergely terepbejárása 2015. KÖH 600/1068/2004.

68 Németh Péter Gergely terepbejárása 1996. RRM A. 870.

69 Németh Péter Gergely terepbejárása 1999. RRM A. 1383. A feltételezett halomra Berta Gyula (Kaposvár, Pete u. 8.) hívta fel a figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk. A Berény-Ricén római kori és középkori telepet lehetett bejárni. KÖH 30403. lelőhely.

70 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1997. RRM A. 1169. Ugyanakkor Marton Tibor 2004-es terepbejárása során halmot figyelt meg (KÖH 53374. lelőhely). A lelőhely újbóli bejárása szükséges.

71 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1997. RRM A. 1169.

72 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1998. RRM A. 1233.

73 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1995.

74 Melhárd 1882, 42. és 48. KÖH 59822. lelőhely.

75 Honti Szilvia – M. Aradi Csilla és Jankovich-Bésán Dénes terepbejárása 2009. RRM A. 3776. KÖH 59823. lelőhely.

76 SMFN 316, 103/87. Németh Péter Gergely terepbejárása.

77 Melhárd 1882, 42.

78 Németh Péter Gergely terepbejárása 2015. Várkonyi Péter (Somogyoszob, Petőfi u. 40.) tájékoztatást ezúton is köszönjük. Várkonyi Péter korábban, kisszámú, alacsony halmokat figyelt meg. A 2015. évi bejárás eredménytelen volt, de a teljes erdőt és a környékét nem érintette.

79 A légifotó 1996.6.26-án készült. EOV 155.3/552.5., azonosítószám: PCD 1545/33-41. és 46. Németh Péter Gergely terepbejárása 1996. RRM. A. 860.

80 Németh Péter Gergely terepbejárása 1999. RRM A. 1383. és Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Budapest 2002. 244.

Szabadi – Római-buckák

A Somogy Megye Földrajzi Nevei (486-487, 154/53) alapján bejárt területen, csatornázás során megmaradt földbuckák láthatók, melyek nem régészeti objektumok. A terület közelében őskori kerámiatöredékek mellett néhány jellegtelen római kori kerámiatöredék került elő.⁸¹

1. Oldaltöredék
Enyhén ívelt, szürke színű oldaltöredék. H: 1,4 cm. Sz: 1,8 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.14.1.
2. Oldaltöredék
Különböző edények enyhén ívelt, szürke színű töredékei. Az egyik töredék seprűs díszítésű. H: 3 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,8 cm és H: 2,1 cm. Sz: 2,4 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.98.14.2.

Teleki – Bende-tanya és Tungli-tanya

Teleki és Nagycsepely térségében, az 1:25 000 térképszelvényen, különálló kiemelkedések látszanak, ezek azonban nem halomsírok.⁸²

Római kori halomsírok**Alsóbogát – Csollányosi-erdő**

(korábban: Edde-Alsóbogátpszta-Csalánosi-erdő)⁸³

A kelet-nyugati irányban sorakozó halmokat egy erdei út vágja ketté (XIII. t. 1.). Jelenleg 27 halom látható, a temetőtől nyugatra, egy erdei ösvény túloldalán néhány gyengébb kiemelkedés látható, esetleg a halomsírmező ebben az irányban is folytatódott. A 2015. évi helyszínelés során, ami az időközben aljnövényzettől jobban kitisztított erdőben történt, felmerült, hogy a korábbi felméréshez képest több halom alkothatja a temetőt.⁸⁴ Átlagos átmérőjük 970,8 cm, átlagos magasságuk 66 cm. A temetőben 10 nagyobb halom köré rendeződnek a kisebb sírdombok. A keleti részen csak nagyobb halmok vannak.

A temetőtől nyugatra kb. 30–40 m-re, dél-északi irányban húzódó töltés található, amely keleti irányba fordul. Legnagyobb szélessége 3,70 m, magassága 40 cm. Korábban kisebb méretű római útra gyanakodtunk, azonban ez egy korábbi keskeny nyomtávú iparvágány töltése.⁸⁵ Az alsóbogáti római halmoktól 1974-ben kerültek elő leletek. A sírablás során szét-dúlt halmok pontos elhelyezkedését nem ismerjük. A rendőrség által lefoglalt leletek a következők:

81 Németh Péter Gergely terepbejárása 1994. RRM A. 606.

82 Németh Péter Gergely terepbejárása 1995.

83 Az egykoron Eddéhez tartozó Alsóbogát újra önálló település lett. A Csalánosi-erdőnek több névváltozata van (SMFN 380, 117/136.). A halomsírok pontos helyét Stampler Imre somogyjádi helytörténész mutatta meg, melyet ezúton is köszönünk. KÖH 19776. lelőhely. A halmokról eddig rövid beszámolók készültek: Csizmadia-Németh 1997, 46-47. és Csizmadia-Németh 2000, 226.

84 M. Aradi Csilla-Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 7898.

85 Csizmadia-Németh 1997, 47. Ugyancsak újkorinak bizonyult az a töltés, amely Somogyjád és Osztopán között, a műút mellett látható.

1. Nagyméretű, kétfülű korsó töredékei
Kihajló, kettős gyűrűs peremmel. Az osztott fülek a nyak felső harmadától vízszintesen, majd hirtelen ívvel, függőlegesen futnak a vállig. Az egyik oldaltöredéken „futó kutya” díszítés maradt meg (II. t. 3.). Talpgyűrűs, porózus anyagú, sárga. Szá.: 11,8 cm; Tá.: 9,6 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.93.15.1 (II. t. 1. és 3.)
2. Korsó töredékei
Kétfülű, nagyméretű korsó töredékei, narancssárga festéssel. Rádlimintás, árkolással és hullámvonallal díszített. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.93.15.3. (II. t. 4.)
3. Gömbös testű urna töredékei.
Kihajló, bordázott peremű, narancssárga sávós festéssel, árkolásokkal és rádlimintás díszítéssel. Halványsárga, porózus anyagú. Szá.: 16,6 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.93.15.2. (II. t. 6.)
4. Tál töredékei
Kihajló peremű, talpgyűrűs tál töredékei. Árkolásokkal, rádlimintával és bepecsételéssel díszített. Téglasárga alapszínű, felületen erősen lekopott fekete festéssel. Pannóniai szürke áru, Drag. 37. tál utánzata. Szá: 19,5 ; Fá.: 7,5 cm. Ltsz: R.93.15.4. (II. t. 5.)
5. Korsó töredékei
Nagyméretű korsó alj-és oldaltöredékei (71 db). Az egyik töredéken a fül indulásának helye megmaradt. Árkolások közötti kettős hullámvonallal és rádlimintával díszített. A fenék talpgyűrűs. Porózus, kopott, halványsárga-szürke. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.93.15.15. (II.t. 7-10.)
6. Fazék töredékei
Gömbös testű, kihajló peremű, levágott peremszélel, seprűs díszítéssel. Kavicssal soványított, világosszürke anyagú, másodlagos égésnyomokkal. Szá: 16,3 cm; Fá: 9,8 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.93.15.5. (III. t.6.)
7. Fazék töredékei
Kihajló, levágott peremű, gömbös testű fazék töredékei. Az edénytesten ívelt seprűs díszítéssel. Világosszürke. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.93.15.6. (III. t. 11.)
8. Fazék töredékei
Kihajló, levágott peremű, gömbös testű fazék töredékei. A nyak és a váll találkozásánál árkolás fut körbe. Kékesszürke. Szá: 10,5 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.93.15.7. (III. t. 5.)
9. Táltöredék
Háromlábú tál kavicssal finoman soványított, világosszürke színű töredékei. A hason három borda fut körbe. Tör. M: 4,9 cm. Tá: 6,6 cm. Ltsz: R.93.15.9. (III. t. 10.)
10. Táltöredékek
Behúzott peremű táltöredékek, porózus, barna, narancssárga, kopott festéssel. Pompeji vörös tál pannóniai utánzata. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.93.15.10. (IV. t. 4.)
11. Táltöredékek
Kisméretű, kihúzott peremű alacsony talpgyűrűs tálak töredékei, barna színű festéssel. Ltsz: R.93.15.11-13. (IV. t. 1-3.)

12. Edénytöredékek
Legalább három edény rádlimintás és barna, ill. narancssárga festett oldaltöredékei. Átlagos Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.93.15.14. (II. t. 2.)
13. Fazék töredékei
Kihajló, csaknem vízszintes peremű, gömbös testű fazék töredékei. A nyakon korongolásból származó árkolások futnak körbe. Szürke. Szá: 14,2 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.93.15.16. (III. t. 7.)
14. Fazék töredékei
Kihajló, profilált peremű fazék töredékei. A nyakon korongolásból származó árkolások futnak körbe. Kékesszürke. V: 0,4 cm. Ltsz: R.93.15.17. (III. t. 4.)
15. Fazék töredékei
Kihajló, csaknem vízszintes peremű, gömbös testű fazék töredékei. A nyakon és a peremen korongolásból származó árkolások futnak körbe. Kékesszürke. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.93.15.18. (III. t. 8.)
16. Fazék töredékek
Kihajló peremtöredék és hasonló anyagú aljtöredék, valószínűleg egy edény darabjai. Kavicssal finoman soványított, keményre kiégetett, szürke. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.93.15.20. (III. t. 3.)
17. Fazekak peremtöredékei
Kihajló, profilált peremtöredékek. Az egyiknél, a nyakon, korongolásból származó árkolások futnak körbe. Szürke, a másik szürke, belül barna. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.93.15.22. (III. t. 1-2.)
18. Edény töredékei
Vékonyfalú, kisméretű edény kihajló peremtöredékei. A nyakon bordák futnak körbe. Világosszürke. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.93.15.23. (V. t. 1.)
19. Táltöredékek
Behajló peremű peremtöredékek. Kopott, szürke. Fv: 0,7 ill. 0,8 cm. Ltsz: R.93.15.24-25. (IV. t. 8. és 11.)
20. Táltöredék
Behajló peremű töredék, jól látható korongolás nyomokkal. Kopott, világosbarna. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.93.15.26. (IV. t. 10.)
21. Peremtöredék
Kihajló, profilált peremtöredék. Porózus, téglasárga. Kiszkeresztett Szá.: 6,6 cm. Ltsz: R.93.15.27. (IV. t. 7.)
22. Fedőtöredékek
Fedő árkolásokkal díszített peremtöredékei. Szürke, narancssárga festéssel. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.93.15.28. és 34-35. (V. t. 6. és 9.)
23. Fedők töredékei
Enyhén ívelt, összeálló peremtöredékek és egy hasonló fedő peremtöredéke másodlagos megégés nyomaival. Okker alapszínű, szürke. Kiszkeresztett Á.: 10,6 cm; 10,2 cm. Ltsz: R.93.15.29. (IV. t. 9.)
24. Aljtöredékek
Különböző nagyméretű edények aljtöredékei másodlagos égés nyomaival. Szürke, ill. barna alapszínűek. Átlagos Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.93.15.31-33. (IV. t. 5. és V. t. 3-4. és 7.)
25. Aljtöredék
Vékony falú edény aljtöredéke árkolásokkal és bepecsételéssel díszítve. Világosbarna. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.95.15.30. (IV. t. 12.)
26. Fazekak oldaltöredékei
Különböző edények vékony falú, jól kiégetett töredékei. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.93.15.36-38. (IV. t. 6., 13. és V. t. 5.)
27. Aljtöredék
Profilált aljtöredék. Porózus, barna, barna festés nyomaival. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.93.15.21. (V. t. 8.)
28. Táltöredékek
Kihajló peremű, kavicssal finoman soványított tál, szürke foltos barna színű töredékei. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.93.15.19. (V. t. 2.)
29. Fedő töredékei
Korongolásból származó árkolásokkal, keményre kiégetett, világosszürke. Tör. M: 3,5 cm. A fogórész Á: 3,3 cm. Ltsz: R.93.15.8. (III. t. 9.)
30. Üvegedény töredékei
Vékonyfalú, fehér színű töredékek. V: 0,1 cm. Ltsz: R.93.15.39. (V. t. 10-12.)

A bepecsételéssel díszített aljtöredék (IV. t. 12.) az 1. és 2. század fordulóján készült.⁸⁶ Hasonló díszítést találunk az edényttest külső oldalán egy solymári⁸⁷ és egy zalalövői edényen.⁸⁸ Az 1. és 2. század fordulójára keltezhető egy töredékesen megmaradt mélytál (V. t. 2.).⁸⁹ Az alacsony talpgyűrűs, barna festett tálak (IV. t. 1–3.) már a 2. század első felére jellemzőek.⁹⁰ Behajló peremű táltöredékek (IV. t. 8. és 10–11.) a 2. századi, díszítetlen katonatálak csoportjába tartoznak.⁹¹ Az egyik, töredékesen megmaradt tál (IV. t. 4.) pompeji vörös tál pannóniai utánzata, és a 2-3. századra keltezhető. Egy másik, árkolásokkal, rádli mintával, fekete festéssel és bepecsételéssel díszített tál (II. t. 5.), pannóniai szürke áru, Drag. 37. tál utánzata. A fazekak többsége a korongolt, fésült díszítésű típusba tartozik (III. t. 1–5. és 7–8.) és az 1. és 2. század fordulóján készült.⁹² Két fazék (III. t. 6. és 11.) a pátkai típusba sorolható.⁹³ A csaknem ép, narancssárga festésű, árkolásokkal és rádlimintával díszített urna (II. t. 6.) párhuzamát Müllendorfon (Szarazvám) találjuk meg.⁹⁴ Hasonló urna került elő, az 1–2. századra datált, sőtjóri temető 7. és 10. sírjából is.⁹⁵ Szintén a sőtjóri temetőben találjuk meg a kétfülű korszok párhuzamait.⁹⁶ Az egyik edényen „futó kutya” motívum figyelhető meg (II. t. 1. és 3.), egy másik rádlimintás, árkolással és hullámvonallal, valamint narancssárga festéssel díszített (II. t. 4.). Árkolások közötti kettős hullámvonallal és rádlimintával díszített egy harmadik edény (II. t. 7–10.). Több oldaltöredék részben az előző edényekhez tartozhat, vagy további, hasonló

86 Palágyi – Nagy 2000, 112-3.

87 V. Kocztur 1991, 191. XXIV. T. 3a-b. és XLV. t. 18.

88 Maróti 1987, 89. 9. kép 1.

89 Palágyi – Nagy 2000, 116.

90 Palágyi – Nagy 2000, 118.

91 Palágyi – Nagy 2000, 120.

92 Palágyi – Nagy 2000, 109.

93 Palágyi – Nagy 2000, 110.

94 Bónis 1942, X. t. 7.

95 Horváth 2000, 238-9., 10. kép 2. és 13. kép 4.

96 Palágyi – Nagy 2000, 126. és Horváth 2000.

urna darabjai (II. t. 2.). Egy barna festés nyomait magán viselő aljtörredék (V. t. 8.) valamelyik korsóhoz tartozhatott. Az alsóbogáti leletek között megmaradt egy törredékes, háromlábú tál is (III. t. 10.), keltezése megegyezik a korsókéval.⁹⁷ Valamelyik fazékhoz tartozott a legjobb állapotban megmaradt fedő (III. t. 9.), hasonló darabok a solymári temetőben fordulnak elő.⁹⁸ Több fedőtörredék is előfordul, az egyiken másodlagos égés nyomai maradtak meg (IV. t. 9.), egy másik edényhez tartozó törredékeket, árkolásokkal és narancssárga festéssel díszítettek (V. t. 6. és 9.). Nem keltezhető pontosan a törredékesen megmaradt üvegedény (V. t. 10–12.).

A leletek alapján a temetkezések a 1. és a 2. század fordulóján indulnak. Sok lelet már a 2. századra keltezhető, sőt a pompeji vörös tál pannoniai utáztára (IV. t. 4.) akár a 3. században is készülhetett.

Alsóbogát és a szomszédos Edde területének teljes régészeti bejárása megtörtént, számos római kori telep vált ismertté.⁹⁹ A Csollányosi-erdőből 4. századi kisbronzról van tudomásunk.¹⁰⁰ Alsóbogátpusztán Valens érem¹⁰¹ és zöldes színű üvegpohár törredékei kerültek elő.¹⁰²

Irregszemcse – Csehipuszta

Az egykoron Somogy, ma már Tolna megyéhez tartozó Csehipuszta határából, Wosinszky Mór említ több száz síros, római kori temetőt, a halmok ma már nem találhatóak meg.¹⁰³

Nagyberki – Szalacska

Kora vaskori halomból előkerült, római kori kerámiáról tesz említést Römer Flóris.¹⁰⁴ A 19. század végén Melhárd Gyula római halmokat tárt fel, de nem tudjuk, hogy hol végezte az ásatást.¹⁰⁵ Szűkszávú beszámolójában említést tesz arról, hogy néhány kisebb halmot ásott ki és római kori edénytörredékeket és tárgyakat talált.¹⁰⁶ A szalacsikai halomsírműzőt a Szent-kúti-dűlő zárja le, itt, egy erdős-ligetes területen, 12 halom maradt meg, melyek közül többet kiraboltak. Az egyik rabolt halomból kora vaskori kerámiatörredékek, egy másiktól vékony falú római kori pohár és üvegedény törredékei kerültek elő.¹⁰⁷ Ez alapján a kora vaskori halmok között – nem szétválaszthatóan – római halmok is lehetnek.

97 Palágyi – Nagy 2000, 120.

98 V. Kocztur 1991.

99 Alsóbogáton a KÖH 19759., 19780. és 21143. lelőhely, Eddén a 19383. és 34636. lelőhely.

100 Kocztur 1964, 37.

101 Numizmatikai Gyűjtemény. Ltsz: 62.26.1.

102 KÖH 19804. lelőhely

103 Wosinsky 1896, 764. Németh Péter Gergely terepbejárása 1999. Gaál Attilának a Tolna megyei bejárás engedélyezésért, Ódor János Gábornak az Csehipusztára vonatkozó adattári anyag megküldésért tartozunk köszönettel.

104 Römer 1878, 115–121. és M. Kabay 1960, 46–49. KÖH 47877. és 56873. lelőhely.

105 Melhard 1900, 390.

106 Kérdéses, hogy Melhárd valóban római kori halmokat tárt fel, vagy itt is inkább római kori utótemetkezéssel kell számolnunk.

107 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1997. RRM A. 1169. KÖH 32370. lelőhely.

Nagyberki – Szent-kúti-dűlő

1. Üvegedény törredékei

Üvegedény peremtörredéke és valószínűleg hozzá tartozó oldaltörredék. Zöldesfehér. H: 3, cm. Sz: 1,3 cm. V: 0,01 cm. és H. 2,3 cm. Sz: 1,2 cm. V: 0,01 cm. Ltsz: R.2004.15.1. (XI. t. 9–10.)

2. Pohár törredékei

Kihajló peremű pohár két peremtörredéke és egy oldaltörredéke. Finoman iszapolt, barna. Átlagos Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2004.15.2. (XI. t. 6–7.)

2. Oldaltörredékek

Hasonló anyagú és hasonló színű oldaltörredékek (3 db), valószínűleg az előző edény további darabjai. Átlagos Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2004.15.3. (XI. t. 8.)

Orci – Cseri-erdő

A római temető 7 halomból állt, kelet-nyugati irányban sorakoztak, magasságuk 40–50 cm volt. Eredetileg Orci falutól nyugatra, a zimányi határban, a Cseri-erdőben helyezkedtek el. Az 1970-es években 5 halom még látszott, ma már nem találhatóak meg, szántás során semmisültek meg.¹⁰⁸ A terület északnyugati részén kis vízfolyás található, de itt a terület fedettsége miatt a telep felderítésére végzett terepbejárás eredménytelen volt, mindössze egy őskori (Urnamezős Kultúra) és egy középkori edénytörredék került elő.¹⁰⁹ Orciból csak szórványleletet ismerünk a római korból.¹¹⁰

1934-ben Gönczi Ferenc két halomban végzett ásatást.¹¹¹ A 4. halomból alacsony talpgyűrűn álló tálka, edénytörredék, érme és vasszeg, a 6. halomból FORTIS fenékbélyeges firmamécnes és egy másik hasonló mécses törredéke került elő. Kocztur Éva 1961-ben, terepbejárás során, az egyik halom tetején, Hadrianus nagybronzot talált.¹¹²

Leletek a 4. halomból:

1. Tál

Kihajló peremű, alacsony talpgyűrűs tál. A peremen és belül a perem alatt, árkolt. Világosbarna, narancssárga festéssel. Kiegészített. M: 3,2 cm. Szá: 10,2 cm. Tá: 3,7 cm. Ltsz: 9157. (I. t. 1. és 1. ábra.)

2. Edénytörredék

3. 1. századi érme

4. Vasszög

A 6. halom leletei:

1. Mécses

Ép firmamécnes, a többszörös árkolásos FORTIS fenékbélyeggel. Barna, kopott narancssárga festéssel, a szájnílánál égésnyommal. M: 3,1 cm. H: 8 cm. SZ: 5,4 cm. Ltsz: 9161. (I. t. 2.)

2. Mécses törredéke

108 Samu Sándor zimányi lakos tájékoztatását ezúton is köszönjük.

109 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1994. RRM A. 608. KÖH 47965. lelőhely.

110 Wessetzky 1983.

111 Kocztur 1964, 105. Ma már csak a tál és az ép mécses van meg, leltári számuk: 9157. és 9161. A szakleltárkönyv bejegyzése szerint, a leletek a mernyei piarista uradalom kormányzóságának ajándékaként kerültek be a kaposvári múzeumba.

112 Kocztur 1964, 105. Az érme elveszett.

1. ábra. Tál Orciból

A jelenleg meglévő mécses Iványi XVII. típusba tartozik.¹¹³ A FORTIS bélyeges mécsesek már az 1. században megjelennek.¹¹⁴ A 4. halom tája a Traianus – Hadrianus császárok uralkodása alatt gyártott, DRAG. 36-os terra sigillatát utánoz.¹¹⁵ A halomsírok a 2. század első felére történő keltezését megerősíti az 1961-ben talált Hadrianus érme.

Somogyaszaló – Deseda-erdő

A halomsírmező a Somogyaszaló községhez tartozó Deseda-erdőben található. A korábbi szakirodalomban Deseda és Desedapuszta néven is szerepelt.¹¹⁶ A 19. században négy halmot kutattak át.¹¹⁷ Az első halomban a halom „két harmadrészének átmetszése után” négy széttörtött fekete korsó darabjai és egy ötödik „leborított” korsó, vöröses terra sigillata bögre „közepén kidomborítva, talapzata felé szűkül”. Ez utóbbi edény Ipolyi Arnold gyűjteményébe került. A másodikban teljes lócsontváz volt, melyen nem voltak égésnyomok. A harmadik, korábban bolygatott halomban, „sokféle finomabb, kívülről vörös, belül mázas korsódarabok” voltak. A negyedik halom közepén töredékes üvegedény került elő, melyben hamuval kevert csontok voltak. A halom leleteihez tartozott még edénytöredékeken kívül két fedő és egy „fehér agyagból készült tányér darab”. A leletek ma már nincsenek meg.

A somogyaszalói temető két kisebb és egy nagyobb csoportból áll (XIV. t.). A temető északi részén egy ketős halom található, a nagyobbikon több kötőredéket találtunk. Ettől délre egy kisebb csoport van. Szabálytalan sorokban álló halmok iránya, a római kori halmos temetőknél megfigyelt, kelet-nyugati irányú. Összesen 68 halom alkotja a temetőt, a halmok átlagos átmérője 854,3 cm, átlagos magassága 59,8 cm. Látszólag a nagyobb halmok vannak túlsúlyban, de valószínűbb,

hogy az eleve kisebb halmok jobban eltűntek. Ezt erősíti az a tény, hogy a somogyaszalói halmok között, pl. a 9. és 21. halom esetében, nem is tudtunk mérni, mert ezek a halmok már csaknem eltűntek. 1996-ban két halmot tártunk fel.¹¹⁸

1. halom. Átmérője: 112 cm, magassága: 80 cm. Bolygatásnak nincs nyoma, csak néhány kisebb fa található a szélén. A fahelyeket és a halom északi szélét nem tártuk fel (XV. t. 1.).

A halmot K–Ny-i irányban tűztük ki, a halom déli része az I. szelvénybe esett. 40–60 cm mélységből, a szelvényfalhoz közel, fazék töredékei, hamvak és kevés faszén került elő, szétszórva. Középen kirajzolódtott a sír foltja, betöltése égett, faszenes, benne nagyobb fazéktöredék, kisebb edények, edénytöredékek és állatcsontok voltak. A sírgödör szélei nem teljesen kivehetők, tulajdonképpen a faszenes, égett, belső része határozza meg a kiterjedését. Tájolása: ÉNY-DK, hosszúsága 175 cm, szélessége 105 cm, mélysége 7 cm. A gödör alján csak kevés hamv és faszén volt (XIX. t. 1.). Tovább mélyítettük a sírgödört, mert kisebb, fekete elszíneződés látszott. Ez azonban egy korábbi fa nyoma, ezért a korábbi sírgödör az eredeti.

Megfigyeléseink alapján a temetkezés kialakítása a következőképpen történt: A kemény, sárga altalajba ásták be a sírgödört, majd felhordták az egységes anyagú (sárga homok) halmot. A halom eredetileg magasabb és kisebb átmérőjű volt, de nem jelentősebben, és később az időjárás miatt „terült szét”. Rablásnak nincs nyoma, és esetleg elképzelhető, hogy a több más somogyaszalói halomnál megfigyelhető, középső, kisebb besüllyedés talán nem rablás nyoma, hanem inkább a közepén lévő sírgödör miatt alakult ki.

Mellékletek:

1. Tál

Kihajló, profilált peremű alacsony tál, a vállon árkok futnak körbe. Kavicssal soványított, kékeszürke. Szá: 14,1 cm. Fá: 5 cm. M: 6,1 cm. Ltsz: R.96.7.1. (VI. tábla 6. és 2. ábra.)

2. ábra. Tál a Somogyaszaló 1. halomból

113 Iványi 1935, 25–26.

114 Gábli 2014, 40.

115 Palágyi – Nagy 2000, 118. Az edénytípus nemcsak halomsírból ismert, az orcihoz hasonló tálka került elő a kékesdi temető 29., szórthamvasztásos sírjából (Sz. Burger 1966, 262. és 267. oldal, 4. kép 29/3., 9. kép 6.).

116 Ipolyi 1861, 294., Römer 1878, 157., Barkóczi 1956, 78. és RRM.A. IV/58/2. és 3–4. Römer térképén (Kapos) Füreden is jelöl halmokat, ezek azonban azonosak a somogyaszalói temetővel. A lelőhelyet helyesen említi Sági 1943, 121. KÖH 45227. lelőhely.

117 Az első három leírása: Ipolyi 1861, 294., a negyediké: Melhárd 1882a, 54.

118 Csizmadia Gábor–Németh Péter Gergely ásátása. Ltsz: R.96.7.1-8.15.

2. Pohár töredékei
Kihajló peremű, gömbös testű, vékonyfalú pohár töredékei. Árkolásokkal és többsoros rádli mintával díszített. Porózus anyagú, szürke, barna színű festés nyomaival. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.96.7.2. (VI. t. 8.)
3. Fazék töredékei
Kihajló peremű, a perem és a nyak fésült árkolásokkal díszített. Csillámos felszínű, jól kiégetett, szürke-barna. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.96.7.3. (VI. t. 9.)
4. Fazék töredékei
Hasonló, mint az előző, de vastagabb falú, kékes-szürke, kátrányozás nyomaival. Az árkolások alatt hullámvonal fut körbe. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.7.4. (VI. t. 1.)
5. Fedőtöredékek
Legalább két fedő peremtöredékei. Sötétszürke. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.96.7.5. (VI. t. 4.)
6. Oldaltöredékek
Ívelt, porózus anyagú töredékek, valószínűleg egy edény darabjai. Az egyik töredék árkolt és barna festés nyomai látszanak. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.7.6. (VI. t. 2-3.)
7. Oldaltöredékek
Korongolt, kopott, kékes-szürke színű oldaltöredékek. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.7.7. (VI. t. 5.)
8. Oldaltöredék
Korongolt, csillámos felszínű, szürke színű töredék, valószínűleg fazék töredéke. H: 6 cm. Sz: 4,7 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.7.8. (VI. t. 7.)
9. Állatcsontok

2. halom. Az 1. halomtól közvetlenül nyugatra lévő halom. Átmérője 950 cm, magassága 50 cm. A halom közepén nem látszott sírgödör miatti besüllyedés, rablásnak nem láttuk nyomát, csak néhány kisebb fa nőtt ki belőle. A fahelyeket, a halom északi és keleti szélét nem tártuk fel (XV. t. 2.).

A déli részen, nagyjából a halom közepéről, kézi korongon készült nagyobb edény töredékei, fazéktöredékek és piros festésű, finoman iszapolt edény töredékei kerültek elő.

A halom közepénél szabálytalan folt alakult ki, melynek bontásakor kiderült, hogy az 1–2 cm vastag, átégett föld alatt, mintegy 2–3 cm vastagságban, szétterített faszén, alatta vastagabb, barna színűre átégett föld van, melynek vastagsága 5–7 cm. Ennek a három rétegnek a szétterítése egyenetlen, középen egyenletes betöltésű sárga homokot találtunk. A három rétegben kevés hamv és néhány kerámiatöredék volt. Az átégett rétegtől keletre kötőredéket találtunk. A rétegek elbontása után került elő a sírgödör, tehát a máglya földjét szétterítették a sírba tételkor, melyre talán azért lehetett szükség, hogy ily módon, minden hamvat összegyűjtsenek (XIX. t. 2.). A hamvasztás nem a halomnál történt, mert a sír betöltésében kevés faszénem találtunk.

A sírgödör határozottabban rajzolódik ki, mint az 1. halomnál. Lekerekített sarkú, négyzetes alaprajzú, tájolása ÉK-DNy, hosszúsága 172 cm, szélessége 150 cm, mélysége 21 cm. A sír alja egyenetlen, a sárga altalajba vágva, oldalai csaknem függőlegesek, több helyen állat-

járat bolygatta meg. A sír nyugati részén tálat, mellette közvetlenül oldalára dőlt poharat találtunk. A hamvakat szétszórták a sírgödörben, a legtöbb hamv az edényektől északra, valamint az edények oldalához téve került elő. A délkeleti sarokban finoman iszapolt, festett edény töredékei kerültek elő, melynek darabjait korábban, a halom bontásánál már megtaláltuk. A sírgödör keleti részén töredékes Noricum-pannoniai szárnyas fibula került elő. A sír betöltése sötétszürke, alul sárga homok, egyenetlenül keveredik, minimális faszénnel.

A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a hamvasztás után elhelyezték a mellékleteket, majd a máglyáról a földdel és az elégetett fával együtt összegyűjtötték a maradék hamvakat, és ezt úgy helyezték el, hogy nagyrészt, a sírgödör fölé kerüljön.

Mellékletek:

1. Fazék töredékei
Kihajló, profilált peremmel, a nyakon árkolások futnak körbe. Kaviccsal durván soványított. Szürke, belül fekete. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.96.8.1. (VII. t. 1.)
2. Fazék töredékei
Kihajló peremű, nagyméretű fazék töredékei. Kézi korongon készült, egyenetlenül kiégetett, csillámos felszínű. Szürke-fekete foltos barna, belül fekete. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.8.2. (VIII. t. 3.)
3. Aljtöredék
Finoman iszapolt, porózus anyagú, szürkésbarna. H: 4,2 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.8.3. (VIII. t. 6.)
4. Tál
Kihajló peremű, alacsony talpgyűrűs tál, a perem belül árkolt. Porózus anyagú, szürkésbarna. Szá: 19,5 cm. M: 30,5 cm. Tá: 12 cm. Ltsz: R.96.8.4. (VII. t. 2.)
5. Pohár aljtöredéke
Finoman iszapolt, kaviccsal soványított, világosbarna. Fá: 4,2 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.96.8.5. (VII. t. 5.)
6. Oldaltöredék
Ívelt, vastag falú, fésűdíszes, kaviccsal soványított, világosbarna. H: 5,7 cm. Sz: 5,1 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.8.6. (VIII. t. 7.)
7. Oldaltöredék
Különböző edények vékonyfalú, enyhén ívelt töredékei. Csillámos felszínű, szürke. Az egyik töredéken árkolások futnak körbe. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.96.8.7. (VII. t. 6.)
8. Fedőtöredék
Kaviccsal durván soványított peremtöredék. Egyik oldala szürke, a másik kékes-szürke. H: 3,8 cm. Sz: 3,3 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.96.8.8. (VIII. t. 5.)
9. Kötőredék
Világosbarna mészkötőredék. H: 7,7 cm. Sz: 5,4 cm. Ltsz: R.96.8.9.
10. Bronzfibula töredéke
Noricum-pannoniai szárnyas fibula töredéke. Alsóhúros, eredetileg 4+4 rugóelosztású. Tör. H: 2,7 cm. Sz: 1,7 cm. Ltsz: R.96.8.10. (VIII. t. 3.)

3. ábra. Pohár a somogyaszalói 2. halomból

11. Tál

Kihajló peremű, alacsony talpgyűrűs tál, finoman iszapolt, simított, szürke. Szá: 14 cm. M: 4,5 cm. Fá: 6,5 cm. Ltsz: R.96.8.11. (VII. t. 7. és 4. ábra.)

12. Pohár

Kihajló, profilált peremű, barna foltos szürke. Sz: 6,5 cm. Fá: 3 cm. M: 7,5 cm. Ltsz: R.96.8.12. (VII. t. 4. és 3. ábra.)

13. Korsó töredékei

Kihajló peremű, tagolt szalagfüllel, alacsony talpgyűrűs. Az egyik oldaltöredék esetleg egy másik edényhez (fedő?) tartozik. Barna foltos szürke, barna színű festéssel. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.96.8.13. (VIII. t. 2.)

14. Peremtöredék

Kihajló, finoman iszapolt, barna, barna színű festés nyomaival. H: 3,3 cm SZ: 2,1 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.8.14. (VIII. t. 4.)

15. Fedő töredékei

Árkolással díszített peremtöredékek, valószínűleg egy edény darabjai. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.96.8.15. (VIII. t. 1.)

16. Állatcsontok. A kerámiaanyag restaurálása során, az egyik tálból kerültek elő.

A somogyaszalói temető fazekai az 1. és 2. század fordulójára keltezett temetők jellegzetes anyaga.¹¹⁹ A 2. halom kézi korongon készült fazeka a pátkai típusba tartozik.¹²⁰ A fazekak mellett több fedőtöredék is előkerült. Az 1. és 2. század fordulójára keltezhető az egyenes peremű tál (VII. t. 1.).¹²¹ Az 1. halomból előkerült darab (VI. t. 6. és 2. ábra) késő kelta formára vezethető vissza.¹²² A virágcserep alakú tál (VII. t. 7. és 4. ábra) párhuzamát a sikatori temetőben találjuk meg.¹²³ A negyedik tál párhuzamát a solymári teme-

4. ábra. Tál a somogyaszalói 2. halomból

tőben találjuk meg.¹²⁴ A halomsírok gyakori mellékletei közé tartoznak a poharak, Somogyaszalóban a 2. halomból került elő ívelt oldalú, kihajló peremű példánya (VII. t. 4. és 3. ábra).¹²⁵ Hasonló típusba tartozhat az 1. halom díszített, de töredékes pohara is (VI. t. 7.). A 2. halom töredékes korsója a gömb hasú típusba tartozik (VIII. t. 2.).¹²⁶ A temető egyetlen fémlelete, a Noricum-pannoniai szárnyas fibulák közé tartozik (VIII. t. 3.). Keltezése 100–250 közti időszakra tehető.¹²⁷ Mivel a kerámialeletek döntő része az 1. és 2. század fordulójára keltezhető, így a somogyaszalói temetkezések inkább ekkor kerülhetett sor.

Somogyaszalóban, a halmokhoz vezető földútból, nagyméretű vaslepleny került elő. A temetőtől keletre, a Korpadombon és attól nyugatra római telep található, az utóbbi helyen, edénytöredékeken kívül több vasalakat is találtunk.¹²⁸

Somogyaszaló-Deseda-erdőtől keletre

1. Fazék töredéke

Fazék profilált, vágott, kihúzott peremtöredéke, perem alatt vékony, párhuzamos árkolásokkal. Szürke, kavicssal soványított. H: 3,9 cm. Sz: 2,8 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.2.1.

2. Fazék töredéke

Fazék profilált, vágott, behúzott peremtöredéke. Szürke, kavicssal soványított. H: 3,3 cm. Sz: 2,1 cm. Fv: 1,3 cm. Ltsz: R.96.2.2.

3. Fazéktöredékek

Különböző edények seprűdíszes, kopott, kékes-szürke színű töredékei. Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.2.3.

4. Dörzstál töredéke

Kihajló, árkolt peremtöredék, zöld színű ólomház nyomaival a belső oldalán. Téglavörösré égetett, porózus. 8,8 x 3,3 cm. Fv: 1,7 cm. Ltsz: R.96.2.5.

5. Vasalakok

Amorf töredékek. Átlagos Á: 3 cm. Ltsz: R.96.2.4.

119 Palágyi – Nagy 2000, 109.

120 Palágyi – Nagy 2000, 110.

121 Palágyi – Nagy 2000, 115-6.

122 Palágyi – Nagy 2000, 115.

123 Palágyi 2014, 116. és 134. jegyzet.

124 Kocztur 1991, 11. sír. 176. III. t. 13. és XLV. t. 17.

125 Palágyi – Nagy 2000, 122.

126 Palágyi – Nagy 2000, 124-5.

127 Palágyi – Nagy 2000, 139-140. és 142.

128 Honti Szilvia - Németh Péter Gergely terepbejárása 1993.10.08. és 10.10. RRM A. 533. KÖH 55844. lelőhely.

Újabb bejárás során, a Korpadombon és attól keletre újabb római kori edénytöredékek kerültek elő.¹²⁹ Ettől a területtől északkeletre található, a már említett, magányos, általunk feltételelesen őskorinak tartott halomsír.

1. Fazék peremtöredéke
Fazék kihúzott peremtöredéke, keményre kiégetett, fekete. H: 5,9 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: 187.1/1.1.
2. Oldaltöredékek
Különböző edények keményre kiégetett, szürke színű töredékei (3 db). Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: 187.1/1.3.
3. Oldaltöredékek
Különböző edények porózus, barna színű töredékei (2 db). Átlagos Fv: 0,5 cm. Ltsz: 187.1/1.4.
4. Aljtöredék
Keményre kiégetett, kopott, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 3,8 cm. Fv: 1 cm. Ltsz: 187.1/1.5.

A somogyaszalói halomsíroktól nyugatra, már Kaposvár-Kaposfüred területén, a Deseda-patak túlsó partján, kis területen ugyan, de elég sok római tegula- és imbrextöredéket lehet gyűjteni, az előkerült leletek alapján a feltételezhető épület kora: 2–4. század.¹³⁰

1. Terra sigillata edény töredéke
Drag. 32. tál peremtöredéke, narancssárga. Rheinzaberni műhely. Severusok kora.¹³¹ H: 6,5 cm. Sz: 4,4 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.1.1. (IX. t. 4.)
2. Terra sigillata edény töredéke
Drag. 18/31 tál töredéke, narancssárga, Rheinzaberni műhely. Késő Antoninusok-Severusok kora. H: 3,4 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.1.2. (IX. t. 2.)
3. Terra sigillata edény töredéke
Drag. 37. tál oldaltöredéke, narancssárga. Díszítése: tojásfűzér (Ri-Fi E 17), alatta kettős körből álló medalion (Ri-Fi K 19), illetve levélmotívum. Rheinzaberni műhely, mestere: Bernhard csoport Ib-IIa. H: 3,5 cm. Sz: 3,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.1.3. (IX. t. 1.)
4. Terra sigillata edény töredéke
Drag. 37. tál oldaltöredéke, narancssárga. Díszítése: Tojásfűzér (Ri-Fi E3) és gyöngyökből álló félkörív (Ri-Fi KB 95). Rheinzaberni műhely, mestere: BF Attoni. Bernhard csoport IIa. Severusok kora. H: 2,7 cm. Sz: 1,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.94.1.4. (IX. t. 8.)
5. Terra sigillata edény töredéke
Drag. 37. tál aljrészének töredéke, narancssárga. Lezoux-i műhely. Antoninusok kora. H: 4,4 cm. Sz: 3,6 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.98.1.5. (IX. t. 5.)
6. Terra sigillata edény töredéke
Drag. 54. oldaltöredéke, árktolt, narancssárga. Rheinzaberni műhely. Severusok kora. H: 3,7 cm. Sz: 1,8 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.1.6. (IX. t. 7.)

7. Terra sigillata edény töredéke
Drag.18/31? oldaltöredéke, narancssárga. Rheinzaberni műhely. Késő Antoninusok-Severusok kora. H: 3,4 cm. Sz: 2,4 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.1.7. (IX. t. 3.)
8. Tál töredéke
Pannóniai szürke áru. Vízszintesen kihajló peremmel, talpgyűrűvel. A peremen kettős árkolás és rádliminta, a perem belső oldalán szintén árkolás látható. Erősen kopott. Kiszerezett Szá.: 24 cm; Tá.: 8,6 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.1.8. (IX. t. 6.)
9. Agyagtégely
Kisméretű, kézzel formázott, csonka kúp alakú agyagtégely, belsejében világosbarna mázzal. Porózus anyagú, sárgásbarna. M: 2,5 cm. Szá.: 4,5 cm. Fá.: 1,9 cm. Ltsz: R.96.1.10. (IX. t. 10.)
10. Edény töredékei
Nagyobb edény töredékei vízszintesen kihajló, keskeny peremmel. A perem külső szélén egy, a perem alatt az oldalon kettős árkolás és borda látható. Anyaga sárga, porózus, felületén vörös festéssel. Kiszerezett Szá.:23,4 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.1.9. (IX. t. 9.)
11. Fedő töredékek
Különböző edények töredékei. Szürke, kavicsal soványított. H: 7 cm. Sz: 5,6 cm. Fv: 0,4 cm. H: 2,4 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.96.1.11.
12. Oldaltöredékek
Különböző edények töredékei seprűs dísszel és ferde bevágásokkal, illetve seprűs dísszel. Szürke, kavicsal soványított. H: 5,5 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,8 cm. H: 5,9 cm. Sz: 2,3 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.96.1.12-13.
13. Aljtöredék
Talpgyűrűs töredék. Az alj belső oldalán árkolás látható. Okkerszínű, vastag, porózus anyagú. Kiszerezett Tá.: 9 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.96.1.14.
14. Fültöredék
Ovális keresztmetszetű töredék. Barna, kopott zöld mázzal. H: 5,1 cm. Sz: 2,4. Ltsz: R.96.1.19.
15. Aljtöredék
Csillámos felszínű, kopott, kékesszürke. H: 4,3 cm. Sz: 2,9 cm. Fv: 0,9 cm. Ltsz: R.96.1.20.
16. Bronzérme
Töredékes, deformálódott érme, 4. századi kisbronz, Ae 3. Ltsz: R.96.1.15.
17. Bronzérme
4. századi kisbronz, Ae3 töredék. Ltsz: R.96.1.16.
18. Üvegedény töredéke
Illatszerez üvegedény aljtöredéke. Zöld. Tá: 3,9 cm. Ltsz: R.96.1.17.
19. Imbrextöredékek
Jól kiégetett, világosbarna színű töredékek. H: 4,6 cm. Sz: 3,7 cm. Fv: 1,9 cm. H: 7,5 cm. Sz: 10,2 cm. Fv: 1,5 cm. Ltsz: R.96.1.21.
20. Fenőkő töredéke
Trapéz keresztmetszetű, barna színű homokkő. H: 3,5 cm. Sz: 3,1 cm. Ltsz: R.96.1.22.
21. Töredékes üvegyöngy
Kék színű, töredékes üvegyöngy. Á: 1,3 cm. Ltsz: R.96.1.18.

129 Honti Szilvia – M. Aradi Csilla – Nagy Levente – Németh Péter Gergely terepbejárása, 2006.

130 Eöry Béla (Balatonberény, Kodály u. 34.) gyűjtése 1980-1986 között. RRM A: 533. KÖH 45224. lelőhely.

131 A publikációban szereplő terra sigillata leletek meghatározását Horváth Friderikának ezúton is köszönjük.

5. ábra. Somogyjádi 1. halom feltárás előtt

Somogyjád – Apánkai-erdő

Somogyjád községtől délnyugatra, mintegy 3 km-re, az Apánkai-erdőben, nagyterjedésű halomsírmező található. Két halomsírt még a 19. században Melhárd Gyula tárt fel, a hamvasztásos sírokban terra sigillata töredékeket talált, melyek közül az egyik díszített volt.¹³² Pusztai Rezső 1955-ben végzett terepbejárása során a környékbeli bronzkori és vaskori települések közelsége miatt a halmokat őskorinak tartotta.¹³³ Az 1997-ben és 1998-ban végzett feltárások bebizonyították, hogy a halomsírmező a római korba tartozik.¹³⁴

A sírok száma 180 (XIII. t. 4.). Átlagos átmérőjük 840,4 cm, átlagos magasságuk 43,6 cm. A temető kelet-nyugati irányú, 17 nagyobb halom köré rendeződnek a kisebb sírdombok. A halmok egymástól való távolsága néhány méter. A temető mintegy 10 % - át a jelenkorban kirabolták.

1. halom. A halom átmérője 120 cm, magassága 52 cm, felhordása egyenletes barna erdőtalaj, bolygatásnak nincs nyoma (5. ábra). A halmon lévő fák mellett, erdei út érinti, az északkeleti szélén. A halom közepén húzott, kelet-nyugati irányú kutatóárok-

ból, vékony falú pohár töredékei, festett kancsó vagy korsó töredékei, nagyobb fazék aljtöredékei mellett, őskori és római kori kerámiatöredékek kerültek elő, valamint a kutatóárok északi részéről, 40 cm mélységből, meghatározhatatlan korú, kis bronztöredék. A kutatóárok közepén néhány hamv és kisebb fa-széndarab is előkerült (XV. t. 4.).

A déli rész bontása a fák közötti részre korlátozódott. Beásásnak, sírgödörnek nincs nyoma, hamv nem került elő. A délnyugati részről a pohár további peremtöredéke mellett két kerámiatöredéket találtunk. A délnyugati részen a feltárás nem ért el a halom lábáig. A délkeleti részen a halom lábáig ástunk, több vékony falú római töredék mellett vastag falú őskori kerámiatöredékek is előkerültek.

Az északi részről, a halom felhordásában, vékony falú edénytöredékek mellett katonatál töredékeit, behajló peremtöredéket, vastag falú oldaltöredékeket, valamint egy pattintékot gyűjtöttünk. A halom északnyugati részéről, mintegy 50 cm sugarú körön belül, elszórva, Drag. 37-es tál töredékei kerültek elő. További bontás után újabb darabokat találtunk, a korábban előkerült darabokkal egyező mélységben, a halom északi részének közepén is.

A tanúfal bontásából, római kerámiatöredékek mellett, néhány őskori kerámiatöredék és állatcsonttöredék és mindössze egyetlen emberi hamv került elő. A tanúfal alatti rész bontásából főleg őskori kerámiatöredékek (egy orsógtöredék is) és néhány római kori kerámiatöredék került elő. A halom északi részének

¹³² Melhárd 1882a, 151. A leletek a kaposvári múzeumba nem kerültek be. KÖH 19860. lelőhely.

¹³³ RRM A. IV/60/2.

¹³⁴ Csizmadia Gábor-Németh Péter Gergely ásatása. Ltsz: R.98.11.1-16. és R.2000.1.1-15. A halomsírokat, hasonlóan a többi feltáráshoz, az ásatás után, megpróbáltuk az eredeti állapot szerint visszaállítani. Az 1. halom visszatemetésében a somogyjádi általános iskola tanulói is részt vettek, munkájukat ezúton is köszönjük.

bontásából sok római kori kerámia mellett néhány őskori kerámia és egy pattinték, 50–80 cm mélységből három db emberi hamv került elő.

Az északnyugati negyedből, a halom felhordása alatti részből őskori (Dunántúli Vonaldíszes Kultúra) gödröt találtunk (1. objektum), az ívelt falú, egyenetlen aljú gödörből sok állatcsont és kerámiatöredék került elő, ide tartoznak a halom felhordásában talált neolitik cserepek is. Az őskori objektumon kívül szórványosan rézkori (Baden Kultúra) és késő bronzkori (Urnamezős Kultúra) kerámiatöredékek is előkerültek.

A délnyugati negyedből néhány őskori kerámiatöredék és egy kötötredék, a délkeleti negyedből kevés őskori kerámiatöredék mellett római edénytöredékek (pohártöredékek, szürke színű edény oldaltöredékei, festett korsó töredékei) és kevés emberi hamv kerültek elő. Mivel a kevés hamv és a néhány római edény töredékei teljesen elszórtak, a középen lévő fa alatti rész feltárását nem végeztük el.

A délkeleti negyed déli részén, ahol korábban néhány hamv mellett római edénytöredékek kerültek elő. További edénytöredékeket gyűjtöttünk egy bizonytalan körvonalú, ívelt aljú részről, melyet nem lehet sírgödörnek, vagy objektumnak nevezni, a leletek a halom feltöltésében voltak.

A hamvak és a római edénytöredékek főleg az eredetei felszínen kerültek elő elszórva, a halom alatt nem volt sírgödör.

Mellékletek:

1. Edény töredékei
Szűknyakú korsó (?) 11 db töredéke, belül jól látható korongolás nyomokkal. Szürke. Néhány barna színű töredéknek az edényhez való tartozása kérdéses. Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.11.1. (X. t. 3.)
  2. Oldaltöredék
Fésűsdíszes, ívelt, vastag falú töredék. Barnás-szürke. H: 9,6 cm. Sz: 6 cm. Fv: 1,2 cm. Ltsz: R.98.11.2.
  3. Oldaltöredék
Keményre kiégetett, belül jól látható korongolás nyomokkal. Barna, belül szürke. H: 4,8 cm. Sz: 4,9 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.98.11.3.
  4. Bronztöredék
Kis bronztöredék. H: 1,7 cm. Sz: 1 cm. Ltsz: R.98.11.4.
  5. Pohár töredékei
Kihajló peremű, a perem alatt és a hason árkolásokkal. Szürke, több barna színű töredéken másodlagos égésnyom látszik, néhány töredéknek az edényhez való tartozása kérdéses. Átlagos Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.98.11.5. (X. t. 4.)
  6. Fazék töredékei
Kézi korongon készült, durva kidolgozású, kívül barna-szürke, belül fekete. Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.11.6.
  7. Edénytöredék
Belül jól látható korongolás nyomokkal, hastöredék (?), szürke színű. H: 4,5 cm. Sz: 5,1 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.98.11.7.
  8. Oldaltöredék
Ívelt töredék, belül jól látható korongolás nyomokkal. Szürke. H: 7,4 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,9 cm. Ltsz: R.98.11.8.
  9. Oldaltöredék
Enyhén ívelt, porózus, kavicssal durván soványított. Piros, belül sárga. H: 5,6 cm. Sz: 5,4 cm. Fv: 1,2 cm. Ltsz: R.98.11.9.
  10. Terra sigillata tál töredékei
Kihajló peremű, a perem alatt árkolt, alatta bordákkal tagolt tojásfűzérrel, majd rozettákkal és medallionokkal díszített. Pfaffenhofen-i műhely terméke, Dicanus mesterhez köthető. Készítési ideje: 3. század 3. harmada. (34 db.). Átlagos Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.98.11.10. (X. t. 1a-e.)
  11. Tál töredékei
Behajló, profilált peremmel, kívül-belül jól látható korongolás nyomokkal. Szürke-barna. Átlagos Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.98.11.11. (X. t. 2.)
  12. Edény töredékei
Kihajló peremű, nagyobb edény (korsó?) porózus, szürke színű töredékei (74 db). A váll és a has találkozásánál árkolás fut körbe. Átlagos Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.98.11.12.
  13. Oldaltöredék
Hasonló anyagú töredék, esetleg az előző edény másodlagos megégésű darabja. Szürke, belül barna. H: 7,9 cm. Sz: 5 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.98.11.13.
  14. Oldaltöredék
Ívelt, szürke színű töredék, esetleg Faltenbecher darabja. H: 4,1 cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.98.11.14.
  15. Oldaltöredék
Ívelt válltöredék, fésűsdíszes, szürke. H: 4,8 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.98.11.15.
  16. Oldaltöredék
Ívelt, kopott, szürke, belül fekete. H: 4,1 cm. Sz: 4,5 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.98.11.16.
2. halom. Átmérője 106 cm, magassága 52 cm, bolygatásnak nincs nyoma, felhordása egyenes barna erdőtalaj, a délkeleti részen, kisebb területen, sárga agyagos, az északi részén barna homok (XV. t. 3. és XIX. t. 3.).
- A déli rész bontásából, 0–10 cm mélységből, őskori, egyenetlenül átégett edény töredékei, római kori, behajló peremű tál töredékei és egyéb római kori kerámiatöredékek kerültek elő. 10 cm-től a halom aljáig néhány őskori edénytöredék, pattinték, római kerámiatöredékek mellett, rossz megtartású edény peremtöredéke került elő, utóbbi a délnyugati negyedből. A déli rész aljából néhány római kori kerámiatöredék került elő. A délnyugati részen és középen, nagyon kevés, elszórt faszén került elő.
- Az északi részen, a halom felhordásában, kevés őskori és római kori kerámiatöredék volt (köztük porózus, finoman iszapolt árkolásokkal díszített edénytöredék), a halom északi részén, a halom aljánál minimális faszén került elő. Az északi részen, az erdei barna talaj alatt,

egységes barna homok van, ezt mélyítettük, benne elszórva főleg őskori (Lengyel Kultúra?) kerámiatöredék került elő, a római cserepek között másodlagos átégésű peremtöredék, árkolt oldaltöredék, esetleg ugyanahhoz az edényhez tartozó fenéktöredék volt. A halom eredeti tetejétől mérve, 80 cm mélységben, elértük az altalajt.

A halom közepén, a déli részen is mélyítettük a barna réteget, hasonló mélységben itt is elértük az altalajt. Mindkét irányban (az északi és déli részen egyaránt) mélyítettük a barna réteget, őskori cserepek kerültek elő, főleg a halom közepénél.

Folytattuk a barna réteg bontását, sírgödör nem került elő. Bár a halom alatt teljes szélességben nem ástuk le az altalajig a barna réteget, sírgödör előkerülésére nem volt remény. A barna rész kiterjedését, mely tulajdonképpen az őskori „járószint”, a sírrajzon rögzítettük.

Mellékletek:

1. Edény töredékei
Kihajló peremű, profilált, szürke. H: 5,3 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,6 cm. H: 7,3 cm Sz: 6 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.1.1. (X. t. 9.)
2. Oldaltöredék
Hasonló töredék, esetleg az előző edény darabja. H: 4,1 cm Sz: 3,9 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.1.2.
3. Fedő töredék
A fogórész töredéke. Világosszürke. H: 3,5 cm Sz: 1,6 cm. Ltsz: R.2000.1.3.
4. Oldaltöredék
Ívelt, profilált, szürke. H: 4,1 cm Sz: 2,1 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.1.4.
5. Tál töredékei
Behajló peremű, porózus, sárgásbarna. H: 6,1 cm Sz: 4,8 cm. Fv: 0,8 cm. H: 6,1 cm. Sz: 4,9 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.2000.1.5. (X. t. 5.)
6. Fazéktöredék
Nagyobb edény fenéktöredéke. Porózus, világosszürke. Átmérő: 13,1 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.2000.1.6
7. Fazéktöredék
Kihajló peremtöredék. Szürke. H: 2,6 cm Sz: 2,2 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.2000.1.7. (X. t. 8.)
8. Edénytöredék
Kihajló peremű, ívelt oldalú töredék. Szürke. H: 2,6 cm Sz: 2,6 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.1.8. (X. t. 7.)
9. Oldaltöredék
Enyhén ívelt, vékonyfalú, hullámvonallal díszített. Szürke. H: 3 cm Sz: 1,8 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.1.9.
10. Oldaltöredék
Ívelt, porózus, szürke. H: 3,6 cm Sz: 2,9 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.1.10.
11. Oldaltöredék
Kavicsal soványított, szürke. H: 2,8 cm Sz: 2,1 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.1.11.
12. Oldaltöredék
Ívelt, vékonyfalú, bordadíszes oldaltöredék. Porózus, sárga. H: 3,2 cm Sz: 2,5 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.1.12.

13. Oldaltöredék
Ívelt, kopott, szürke. H: 4,2 cm Sz: 4,3 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.1.13.
14. Oldaltöredék
Ívelt, kopott, világosszürke, belül jól látható korongolás nyomokkal. H: 3,2 cm Sz: 4,8 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.2000.14.1.
15. Edénytöredék
Behajló peremtöredék másodlagos égésnyomokkal. Barka-szürke. H: 3 cm Sz: 3,4 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.2000.1.14. (X. t. 6.)
16. Oldaltöredék
Enyhén ívelt, szürke. H: 2,6 cm Sz: 1,8 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2000.1.15.

Miután a somogyjádi mellékletek töredékesen kerültek a halmok földjébe, több esetben az edények elkülönítése is nehézséget okoz. Számos kerámiatöredéken figyelhető meg másodlagos égésnyom, ezek a halotti máglyáról származtak. A tárgyak döntő része jól korongozott, helyenként árkolással és bordadísszel, hullámvonallal és fésüléssel díszített. Korsóhoz tartozhatott több töredék (X. t. 3.) és hasonló edény lehetett az 1. halom 12. melléklete is. Az utóbbi edényen árkolás fut körbe. A töredékes pohár (X. t. 4.) párhuzamát a sójtöri 7. halom edényében látjuk¹³⁵ és így az 1–2. századra keltezhetjük. Mindkét somogyjádi halomban került elő katonatányér töredéke, melyek már a 2. században készülhettek.¹³⁶ A terra sigillata tál (X. t. 1a-e.) már a 3. század 3. harmadában készült. Ez alapján, legalábbis az 1. halom esetében, rendkívül késői temetkezésről van szó.

A halmoktól keletre, az erdő szélénél, az Apánka-alján, néhány római kerámiatöredék került elő terepbejárás során.¹³⁷

1. Edénytöredék
Kihajló peremű, enyhén ívelt, árkolt. Szürke, fekete festés nyomaival. H: 4,1 cm. Sz: 4,1 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.98.12.1. (I. t. 8.)
2. Peremtöredék
Kihajló, levágott peremű, a nyakon árkolások futnak körbe, kékeszürke. H: 4 cm. Sz: 1,9 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.96.4.1.
3. Aljtöredék
Alacsony talpgyűrűs töredék. Barna, fekete festés nyomaival. H: 4,4 cm. Sz: 2,1 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.98.12.2.

Az Apánka-aljától keletre, egy dél-északi irányú vízfolyás és a vasút között, a Varsalik-dűlőben, kis területen szétszórva, római épülettörmelék található, esetleg kisebb villa meglétére utal. Terepbejárás során 2–4. századi leleteket gyűjtöttünk.¹³⁸

¹³⁵ Horváth 2000, 238. és 10. kép.

¹³⁶ Palágyi – Nagy 2000, 120.

¹³⁷ Németh Péter Gergely terepbejárása 1986. RRM A. 177. Ltsz: R.98.4.1. és R.98.12.1-2.

¹³⁸ Németh Péter Gergely leletmentése 1986. és Csizmadia Gábor – Németh Péter Gergely terepbejárása, 1993. RRM A. 177. és 602. KÖH 19883. lelőhely. Ltsz: R.96.3.1-15. és R.98.12.3-6.

1. Terra sigillata tál töredéke
Drag. 37 tál peremtöredéke, narancssárga. Rheinza-
bemi műhely, késő Antoninus-Severus-kor. H: 5 cm.
Sz: 2,6 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.96.3.6. (I. t. 4.)
2. Táltöredék
Behajló peremű, porózus, okkersárga. H: 5,7 cm.
Sz: 3,3 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.3.1. (I. t. 6.)
3. Peremtöredék
Behajló, profilált peremű, kékesszürke. H: 2,7 cm.
Sz: 3,3 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz: R.96.3.2.
4. Aljtöredék
Nagyobb edény aljtöredéke, finoman iszapolt,
barna. H: 5,4 cm. Sz: 3,9 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz:
R.96.3.3.
5. Oldaltöredék
Belül jól látható korongolás nyomokkal, kopott, po-
rózus, világosszürke. H: 3,7 cm. Sz: 3,8 cm. Fv: 0,6
cm. Ltsz: R.96.3.4.
6. Fedő peremtöredéke
Jól korongolt, csillámos felszínű, fekete. H: 5,2 cm.
Sz: 3,8 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.96.3.7.
7. Oldaltöredék
Ívelt, kopott, barna, narancssárga festéssel. H: 1,5
cm. Sz: 1,2 cm. Fv: 0,2 cm. Ltsz: R.96.3.8.
8. Peremtöredék
Kihajló peremű, simított, világosbarna. H: 2,1 cm.
Sz: 1,6 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.96.3.9.
9. Oldaltöredékek
Különböző edények díszítetlen töredékei. Porózus,
okkersárga. H: 3,7 cm. Sz: 2,2 cm. Fv: 0,5 cm. H:
3,7 cm. Sz: 3,7 cm. Fv: 0,7 cm. Ltsz: R.96.3.10.
10. Fazéktöredék
Kihajló, vízszintes, árkolásokkal díszített perem-
mel. Kavicssal soványított, kékesszürke. H: 4 cm.
Sz: 3,9 cm. Fv: 1,3 cm. Ltsz: R.96.3.11.
11. Oldaltöredékek
Különböző edények seprűdíszes töredékei. Szürke,
illetve barna. Átlagos Fv: 0,9 cm. Ltsz: R.96.3.12-
13. és R.98.12.6.
12. Aljtöredékek
Különböző edények aljtöredékei, az egyik darab
hasán seprűdíz. Kékesszürke. H: 3,7 cm. Sz: 3,8
cm. Fv: 1,2 cm, illetve H: 4,4 cm. Sz: 4,1 cm. Fv:
0,6 cm. Ltsz: R.96.3.14-15.
13. Peremtöredék
Nagyobb edény kihajló töredéke, sávós simítású,
világosszürke. H: 6,5 cm. Sz: 4,2 cm. Fv: 1 cm.
Ltsz: R.98.12.3.
14. Aljtöredékek
Különböző edények talpgyűrűs, világosszürke szí-
nű töredékei. H: 3,8 cm. Sz: 3,5 cm, illetve H: 5,7
cm. Sz: 4,2 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz: R.98.12.5.
15. Tegula töredéke
Tegula peremtöredéke, sárga. 143,7 x 7,3 cm. M:
4,7 cm. A perem M: 1,8 cm. Ltsz: R.96.3.5.
16. Érme
330-341. között vert constantinopolisi érme,
Ae3.¹³⁹

¹³⁹ Torbágyi Melinda meghatározását ezúton is köszönjük. Numiz-
matikai Gyűjtemény. Ltsz: 2015.9.1.

A Varsalik-dűlőtől északra, a Hegy-erdőn, néhány
jellegtelen római kori kerámiatöredék gyűjthető.¹⁴⁰

A Varsalik-dűlőtől északnyugatra, a Dalai-dűlőben,
nagy területről, sok őskori és kevés római kori lelet
gyűjthető.¹⁴¹

1. Tál töredéke
Behajló peremtöredék. Sárga anyagú, téglavörös
mázzal. Kiszerveztett Szá.: 13,4 cm. Fv: 0,5 cm.
Ltsz: R.96.6.1. (I. t. 7.)
2. Fazék töredéke
Fazék vágott, vastag peremtöredéke. A perem kül-
ső oldalán árkolás látható. Szürke, kavicssal sová-
nyított. Kiszerveztett Szá.: 24 cm. Ltsz: R.96.6.2.
3. Fazék töredéke
Kihajló, vízszintes peremtöredék. Kavicssal sová-
nyított, kékesszürke. 4 x 3,1 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz:
R.98.6.3. (I. t. 5.)
4. Fazék töredéke
Kihajló, levágott peremmel, világosszürke. H: 3,8
cm. Sz: 2,5 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.98.12.9. (I. t. 3.)
5. Oldaltöredék
Ívelt, seprűdíszes töredék, barna. H: 6 cm. Sz: 3,7
cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz: R.98.12.10.

Az Apánkai-erdőtől északra, kb. 1200 m-re, római
téglasír került elő, leletei nem jutottak be a kaposvári
múzeumba, valószínűleg a késő római korba tarto-
zott.¹⁴² A sír előkerülési helye és az Apánkai-erdő kö-
zött, a Szőlőhegy-alja nevű dűlőn, szórvány, jellegtelen
római peremtöredék került elő terepbejárás során.¹⁴³

Somogyvár – Bréza-erdő

Szegvári Zoltán természetvédelmi felügyelő (Du-
na-Dráva Nemzeti Park) bejelentése nyomán, M.
Aradi Csilla és Jankovich-Bésán Dénes halomsírokat
azonosított.¹⁴⁴ 2007-ben próbafeltárást végeztünk a
kelet-nyugati irányú, nyolc halmot magába foglaló te-
mető korának, valamint a rablottság szintjének megál-
lapítása miatt (6. ábra és XII. tábla). Két halmot kutató-
árokcal vizsgáltunk meg, mindkettő szerkezete azonos
volt, koruk római kori. Mindkét halom közepén helyzet-
ék el a hamvakat, egy-egy edény szétszórt töredéke-
ivel. Megvizsgáltunk egy harmadik, csaknem teljesen
elhordott halmot is.

1. halom. Átmérője: 725 cm, magassága 136 cm.
Bolygatásnak nincs nyoma, közepén nagyobb fa állt. 2
m széles kutatóárokcal vizsgáltuk át, a halom közepén
ezt déli irányban, kissé kibővítettük (XVI. t. 1. és XX. t.
1.). Őskori kerámiatöredék mellett, római kori edénytö-

¹⁴⁰ Németh Péter Gergely terepbejárása, 1986. RRM A. 177. KÖH
19885. Ltsz: R.98.12.7-8.

¹⁴¹ Németh Péter Gergely terepbejárása, 1986. RRM A. 177. KÖH
19886. Ltsz: R.96.6.1-3. és R.98.12.9-10.

¹⁴² RRM A. IV/60/6. és Draveczy 1965. 71. KÖH 19948. lelőhely.

¹⁴³ Csizmadia Gábor-Németh Péter Gergely terepbejárása, 1993.
RRM A. 602. Ltsz: R.96.5.1.

¹⁴⁴ RRM A. 2461. KÖH 44355. lelőhely. Szegvári Zoltán bejelentését
ezúton is köszönjük.

6. ábra. Halomsír a somogyvári temetőben

redékek kerültek elő. A halom közepén több, apró kalcinált embercsont és minimális faszén került elő, sírfolt nem volt megfigyelhető. A kutatóárok déli rábontásában kevés hamv és római kori edénytöredék volt. A fentiek alapján szórthamvas rítusú temetkezés volt, kevés hamvval, minimális faszénnel és egy edényhez tartozó edénytöredékekkel, melyet a sír közepén elszórtak.

Mellékletek:

1. Fazék töredékei

Kihajló, vízszintes peremű fazék részben összeálló töredékei (14 db). Fésült díszes, kavicsal sűrűn soványított, szürke. Átl. Fv: 0,3 cm. Ltsz: R.2005.6.1. (XII. t.).

2. Kőtöredék

Sötétszürke színű, erezett kőtöredék. H: 6 cm. Sz: 3 cm Ltsz: R.2005.6.2.

2. halom. Átmérője: 750 cm, magassága 90 cm, bolygatásnak nincs nyoma. 2 m széles kutatóárokka l vizsgálta t, a halom közepén ezt nyugati irányban, kissé kibővítettük (XVI. t. 2. és XX. t. 2.). A kutatóárokban, a halom közepén, kevés hamv és néhány római kori kerámatöredék került elő. A halom közepén sekély, nagyjából kerek, meredek falú, teknős aljú gödör volt, benne kevés hamv, több faszén és római kori edény további töredékei. Kevés hamv és 1–2 kerámatöredék a sírgödör mellett is volt.

Mellékletek:

1. Edény töredékei

Kihajló, felül árkolt peremű, alacsony talpgyűrűs edény részben összeálló töredékei (16 db). Porózus, szürke, barna festés nyomaival. Átl. Fv: 0,2 cm. Ltsz: R.2005.6.3. (XII. t.)

3. halom. Átmérője: 850 cm. A csaknem teljesen szétásott halom közepét ástuk ki, hogy az esetleges, elszórt leleteket összegyűjtsük, vagy a temetkezés szerkezetét megállapítsuk (XVI. t. 3. és XX. t. 3.). A felső 10 cm-ben állatcsont (valószínűleg jelenkori), kevés homokkődarab és egy őskori őrlőkő töredék volt. A humusz alatt homok és helyenként barna erdőtalaj volt, sok, de apró kőtöredékekkel és 1–2 római kori téglatöredéket is találtunk. A halom közepén sötét folt jelentkezett, ezt kibontottuk, kevés kőtöredék került elő. A gödör szélét nem bontottuk ki teljesen, fala meredek, alja egyenetlen, a gödörben sok fagyóker volt, a sír kirablása ez alapján nem a közelmúltban kerülhetett sor. A gödör nem tekinthető sírgödörnek, hanem a rablás nyoma. A kőtöredékek nem épített sírkamrára utalnak (habarcsot nem lehetett megfigyelni). A téglatöredékek alapján római korinak tekinthető halom kőborításos lehetett.

Mellékletek:

1. Téglatöredék
Szabálytalan, világosbarna színű töredék. H: 6,5 cm. Sz: 4,8 cm Ltsz: R.2005.7.4.
2. Téglatöredék
Szabálytalan, barna-fehér színű töredék. A sír közepén lévő gödörből került elő. H: 7,6 cm. Sz: 6,7 cm Ltsz: R.2005.7.7.
3. Kötötredékek
Szürke színű homokkötötredékek (5 db). Néhány töredéken talán megmunkálás nyomok látszanak. Átlagos H: 6 cm. Átlagos Sz: 3 cm Ltsz: R.2005.7.1-3. és 7.5-6.

Az 1. és 2. halomból előkerült leletek, mindkét esetben, egy-egy edényhez tartoztak. Az 1. halom fazeka (XII. t.) az 1. és 2. század fordulójára keltezhető.¹⁴⁵ A 2. halom kerámiatöredékei valószínűleg egy kihajló peregű, talpgyűrűs tálhoz tartoztak (XII. t.).

2009-ben bejártuk a Bréza-erdőt, de újabb halmokat nem találunk.¹⁴⁶ A halomsíroktól nyugatra, nagyki-terjedésű római kori telep van. Ugyanitt késő római villa és temető is megtalálható.¹⁴⁷ A Somogyvártól délre lévő Pamuk község területén, római kori telepeket és szórványleleteket ismerünk.¹⁴⁸

A biztosan római kori halomsíros temetkezések felmérése és a fennmaradt leírások alapján elmondhatjuk, hogy jellemző a temetőkre a kelet-nyugati irány. Kitűnik az is, hogy a temetőkön belül egy-egy nagyobb halom köré csoportosulnak a kisebb halmok.

A római kori halomsírok felmérése és szondázó ásatásai mellett igyekeztünk a környezetüket is felderíteni. A legtöbb esetben a temetőkhez tartozó telepek felderítése is megtörtént. Alsóbogáton az egész település bejárása megtörtént, a római halmok esetében még a közeli Somogygeszti területén célszerű bejárásokat végezni, egy esetleges telep felderítésére. Somogyaszalón, a temetőtől nyugatra, feltételezhető villa, keletre kisebb telep található. Somogyjádán a halmoktól keletre több telep és egy esetleges épület is található. A nyugati irányban, a közeli Csombárd és Hetes települések területén, a bejárás még nem teljes körű. Somogyváron, a halmoktól nyugatra, több telepet is ismerünk és egy villa feltárása is megtörtént. Orciban nincs tudomásunk római kori telepről, de itt az egykori temető pontos helye is bizonytalan. Nagyberki esetében pedig a szalacsikai földvár területén találjuk meg a római kori települést.

Az Alsóbogát közelében lévő, feltételezett utak meglétét, időközben revideálnunk kellett, a biztos római halomsíros temetők esetében továbbra is gyanakodhatunk egy kisebb rangú út meglétére. A Nagyberki – Orci – Somogyaszaló – Alsóbogát – Somogyjád és

Somogyvár határában lévő halmok és a hozzájuk tartozó telepek, villák egy, ma még pontosan fel nem felderített út mellett helyezkedhettek el. Ezt kiegészítheti a még, ásatás híján nem ismert korú halomsíros temetők kutatása. Teljes biztonsággal akkor lehetünk, ha a bizonytalan keltezésű temetőkben, valamint a már ismert római kori temetőkhez tartozó telepeken is lenne hitelesítő ásatás. A Pécs-Ságvár út mellett lehettek a már elpusztult Iregszemcse – csehipusztai halmok.

A Somogy megyei római kori halomsíros temetkezések az 1. és a 2. század fordulóján indulnak és a 2–3. században folytatódnak. A legkésőbbi temetkezést a somogyjádi 1. halomban találjuk, mely a 3. század 3. harmadára keltezhető. Természetesen szükség volna újabb halom feltárásokra, hogy pontosabb képet nyerjünk. Szükséges volna a korábbi méréseket is pontosítani, ma már a technikai feltételek jóval kedvezőbbek. A 2015. évi, alsóbogáti helyszínelés megmutatta, hogy az erdőművelés megváltozása, vagyis az erdő rendezése, kitisztítása után újabb halmokat lehet felfedezni, még egy korábban felmért temetőn belül is. A felméréseket célszerű volna az őskori temetőkre is kiterjeszteni. A bizonytalan datálású halomsíros temetők esetében feltárásokkal kellene a keltezést tisztázni.

145 Palágyi – Nagy 2000, 109.

146 Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 2632.

147 Somogyvár-Resterica I.-II. és IV. lelőhely (KÖH 47994., 47997. és 56927.).

148 Pamuk-Pészka, Rákóczi úti hídtól K-re, és Gál-horog lelőhely (KÖH 48004., 48003. és 48006.)

Irodalom

- BÓNIS É. 1942: A császárkori edényművesség termékei Pannoniában (A Tera Sigillátákon kívül) I. A korai császárkor anyaga. *Dissertationes Pannoniae* II. 20.
- SZ. BURGER A. 1966: A kékesdi koracsászárkori temető. *Archaeológiai Értesítő* 93: 254-271.
- CSIZMADIA G. & NÉMETH P. G.: 1997. Roman Barrows in County Somogy. In: *Balácai Közlemények* V: 43-47.
- CSIZMADIA G. és NÉMETH P. G. 2000: Római halomsíros temetők Somogy megyében. In: K. Palágyi Sylvia-Nagy Levente: *Római halomsírok a Dunántúlon*. Veszprém. 225-232.
- DRAVECZKY B. 1965: Felfedező ásóval Somogyban II. *Somogyi Szemle* 66-76.
- GÁBLI C. 2004: A firmamécsesek feldolgozásának új módszere. *Panniculus Ser. A. No. 1*. Szombathely.
- HONTI SZ. 1996: Ein Spätbronzezeitliches Hügelgrab in Sávoly-Babócsa. *Pápai Múzeumi Értesítő (Acta Musei Papensis)* 6: 235-248.
- HORVÁTH L. 2000: Újabb feltárt római kori halomsírok Zalában (Katalógus). In: K. Palágyi Sylvia-Nagy Levente: *Római halomsírok a Dunántúlon*. Veszprém. 233-253.
- IPOLYI A. 1861: Magyar Régészeti repertórium. *Archaeológiai Közlemények* II: 294.
- IVÁNYI D. 1935: Die panonischen Lampen. *Dissertationes Pannoniae* II. 2.
- M. KABAY É. 1960: A szalacscai koravaskori tumulusok anyaga a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Folia Archaeologica* XII: 46-59.
- KEMENCZEI T. 1974: Újabb leletek a nagyberki-szalacscai koravaskori halomsírokról. *Archaeológiai Értesítő* 101: 3-16.
- KEMENCZEI T. 1975: Beszámoló a nagyberki-szalacscai 1974. évi ásatásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2: 163-171.
- KEMENCZEI T. 1976 – Früheisenzeitliche Keramikfunde von Nagyberki. *Folia Archaeologica* XXVII: 203-208.
- KOCZTUR É. 1964: Somogy megye régészeti leletkatasztere. *Régészeti Füzetek* II/13.
- V. KOCZTUR É. 1991: Kora császárkori temető Solymáron. *Studia Comitatus* 21: 171-334.
- KUZSINSZKI B. 1920: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest.
- LACZKÓ D. 1912: Római telepnyomok és útirányok Veszprémmegye déli felében. In: *Balácsa*. Veszprém 5-30.
- LÁZÁR J. 1956: A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. *Antik Tanulmányok* III: 1-22.
- MAGYAR K. és NOVÁKI GY. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár.
- MARÓTI É. 1987: Római kori bepecsételt kerámia Nyugat-Pannoniában. *Zalai Múzeum* 1: 81-127.
- MELHÁRD GY. 1882: Néhány Somogy megyei körsáncos őshalomról. *Somogyvármegyei Régészeti s Történeti Társulat Évkönyve* 1879-1881. Kaposvár, 41-49.
- MELHÁRD GY. 1882a: A somogyvármegyei régiségtár köréből. *Somogyvármegyei Régészeti s Történeti Társulat Évkönyve* 1879-1881. Kaposvár, 50-61.
- MELHÁRD GY. 1900: A nagyberki (Somogy m.) leletről. *Archaeológiai Értesítő* 20: 386-390.
- K. PALÁGYI S. és NAGY L. 2000: Római halomsírok a Dunántúlon. Veszprém.
- S. K. PALÁGYI & L. NAGY 2002: Römerzeitliche Hügelgräber in Transdanubien (Ungarn). Budapest.
- PALÁGYI S. 2014: A sikátori kora császárkori temető. *Laczkó Dezső Múzeum Évkönyve* 28: 95-227.
- RÓMER F. 1878: *Résultats Généraux Mouvement du Archéologique en Hongrie*. Budapest.
- SÁGI K. 1943: Császárkori tumulusok Pannoniában. *Archaeológiai Értesítő* 113: 113-143.
- SÁGI K. és CSÉBY G. 1990: Balatonszemesi régészeti emlékei. In: Szemes. *Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből*. Szerk.: Stirling János. Balatonszemes, 59-84.
- SZEGVÁRI Z. 2003: Erdővel borított római kori halomsírmézők Somogyban. Kézirat.
- WESSETZKY V. 1983 - Thot majom szobrocskája Somogy megyéből. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 6: 5-11.
- WOSINSZKY M. 1896: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest.
- SOMOGY MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI. Szerk.: Papp László és Végh József. Budapest, 1974.

7. ábra. Alsóbogát – Csollányosi-erdő

8. ábra. Somogyaszaló – Deseda-erdő

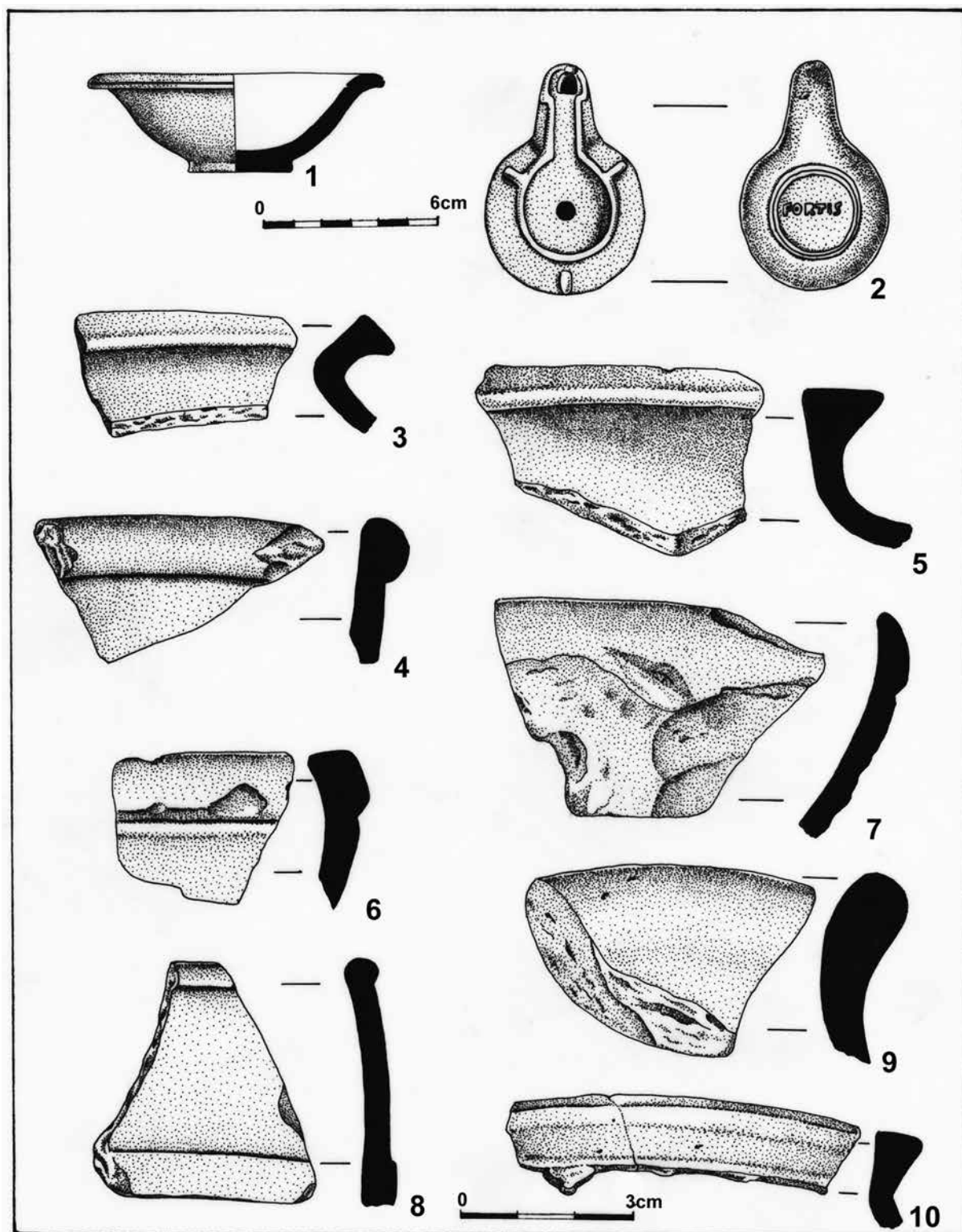

9. ábra. Somogyjád – Apánkai-erdő

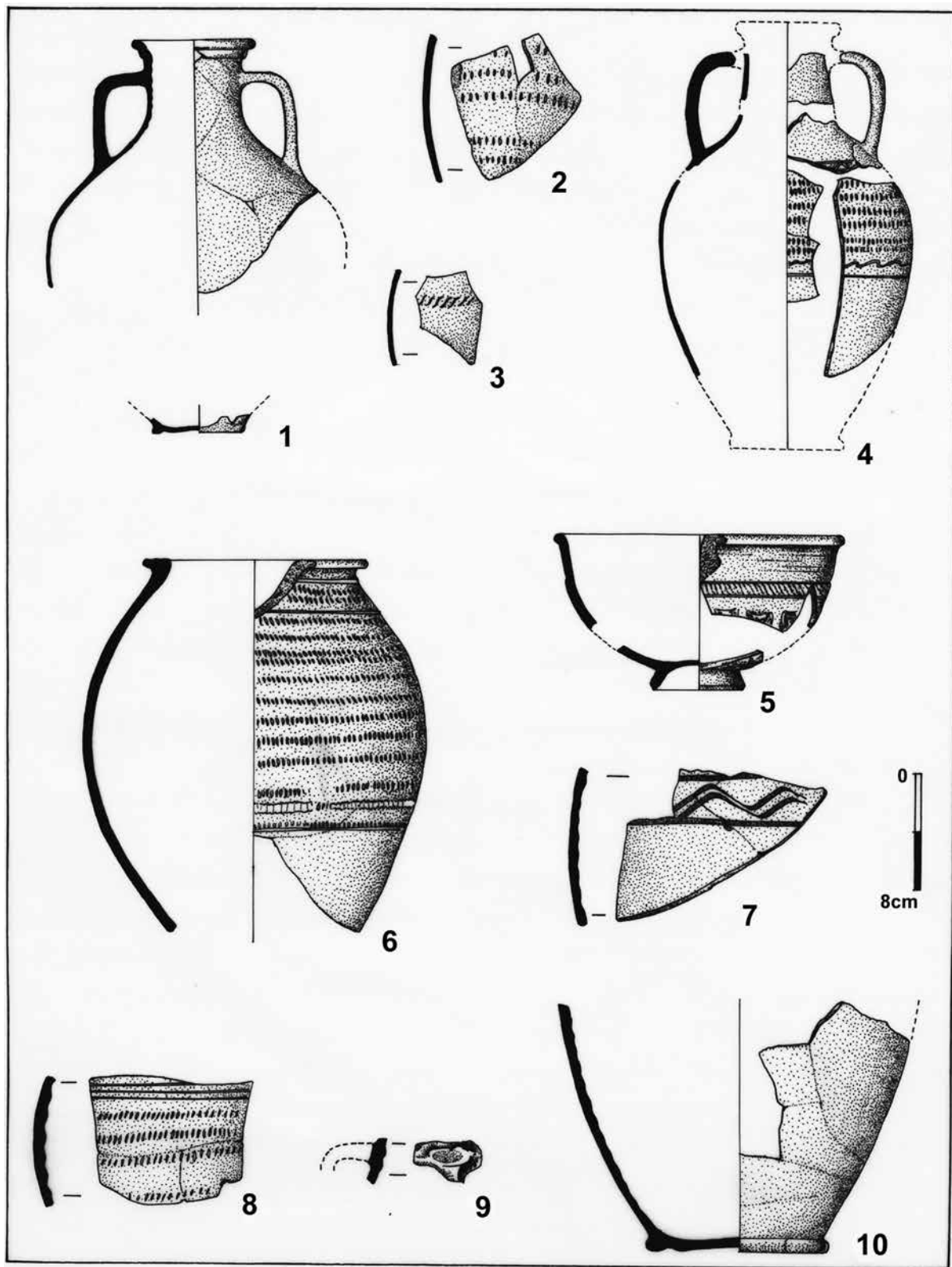

10. ábra. Somogyvár – Bréza-erdő

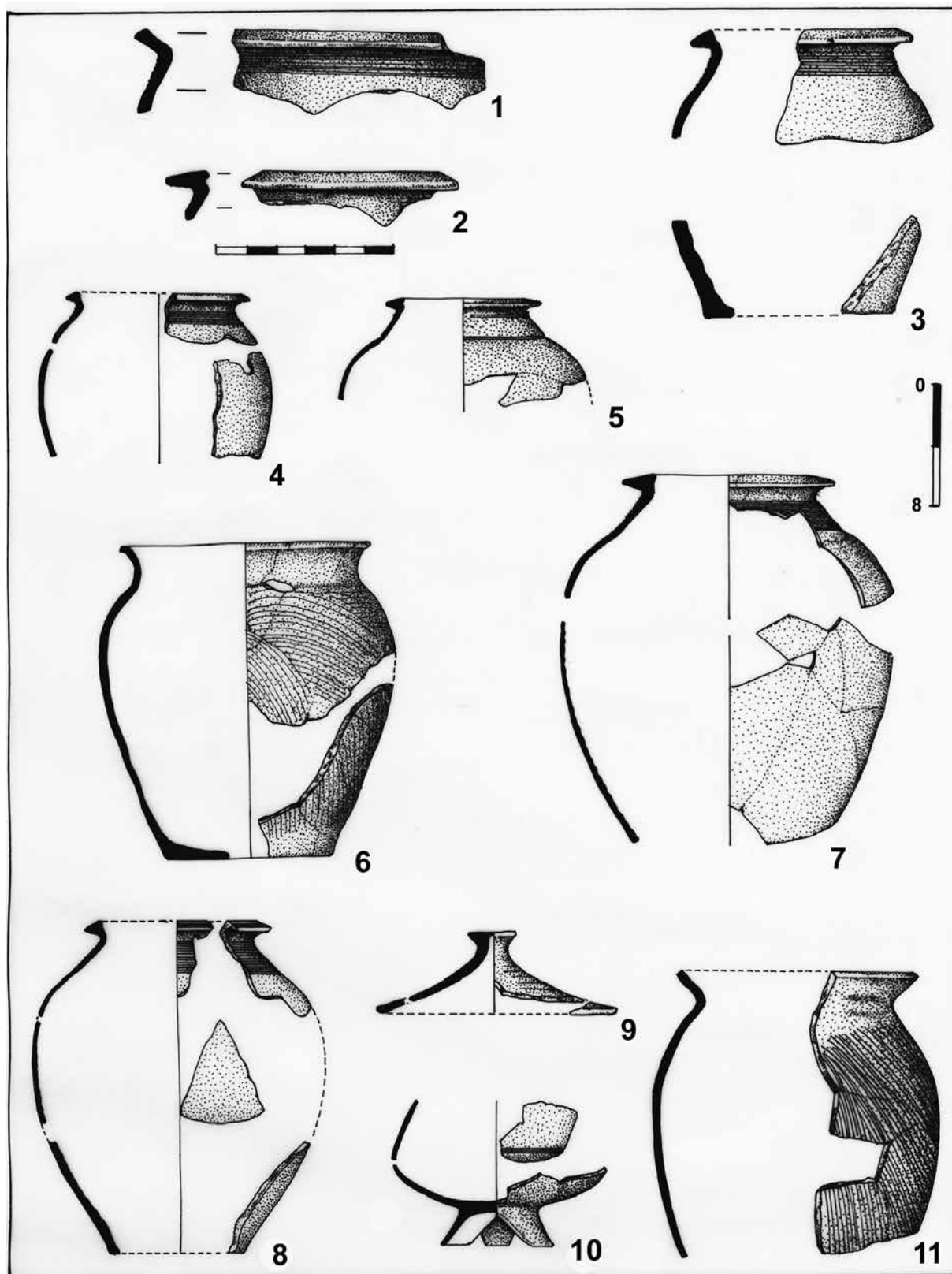

I. tábla. 1-2a-b. Orci, 3. 5. és 7. Somogyjád-Dalai-dűlő, 4 és 6. Somogyjád-Varsalik, 8. Somogyjád-Apánka-alja, 9. Balatonszabadi-Siómaros-Sióbozót, 10. Juta-Gombosi-erdő. 1-2 M:1:1, 3-10. M: 1:1

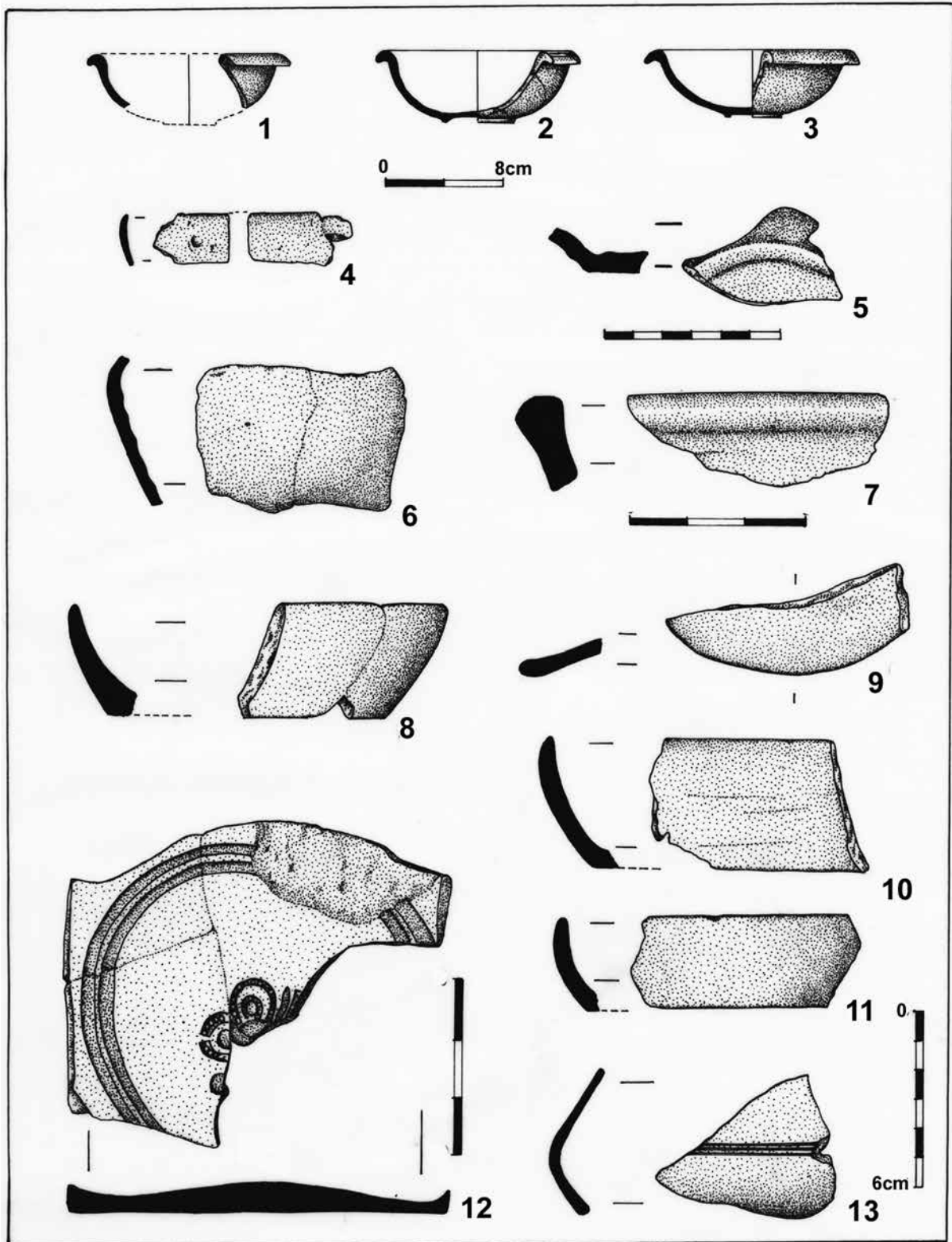

II. tábla. Alsóbogát-Csollányosi-erdő. M:1:4

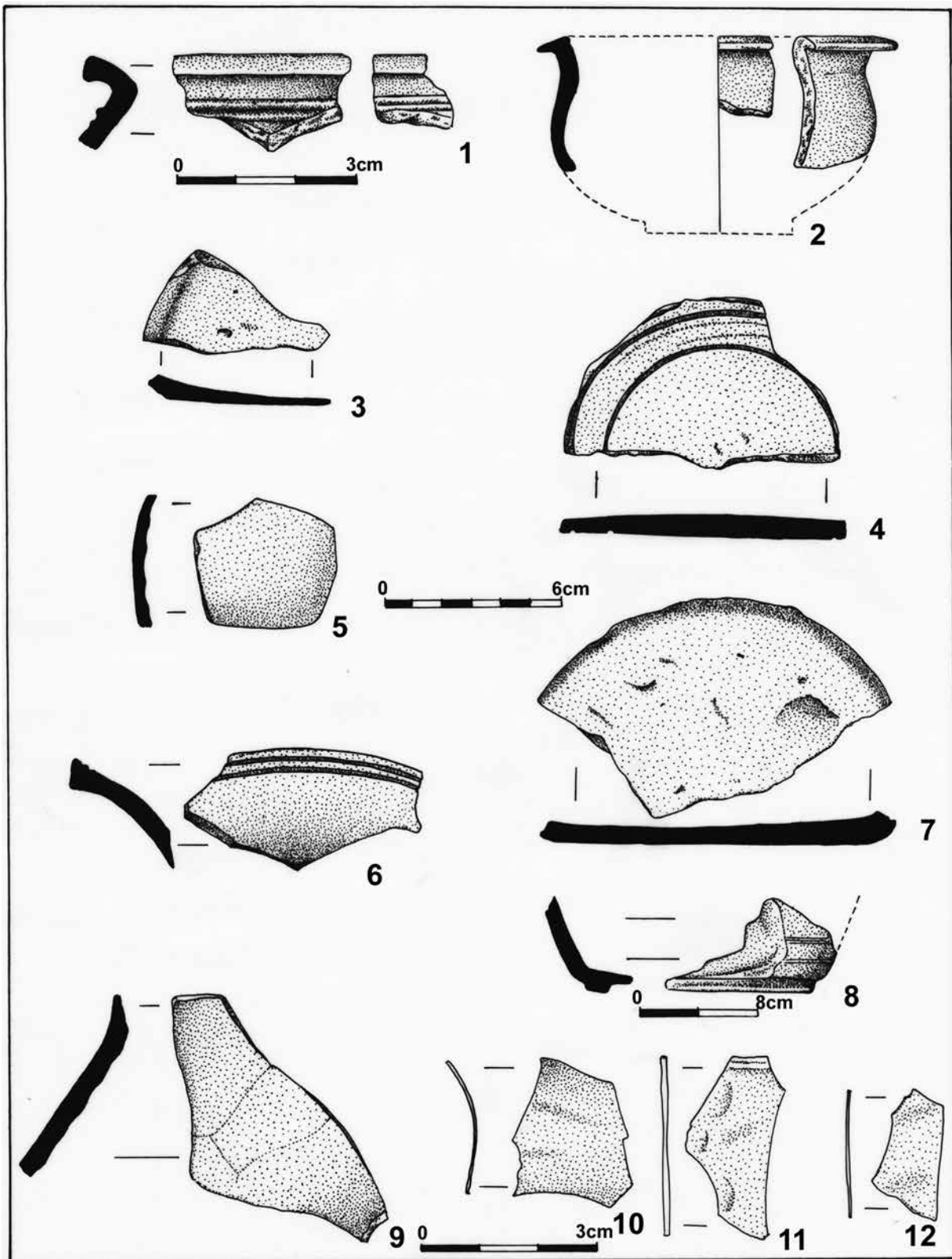
III. tábla. Alsóbogát-Csollányosi-erdő. 1. 3-11. M:1:4, 2. M:1:2

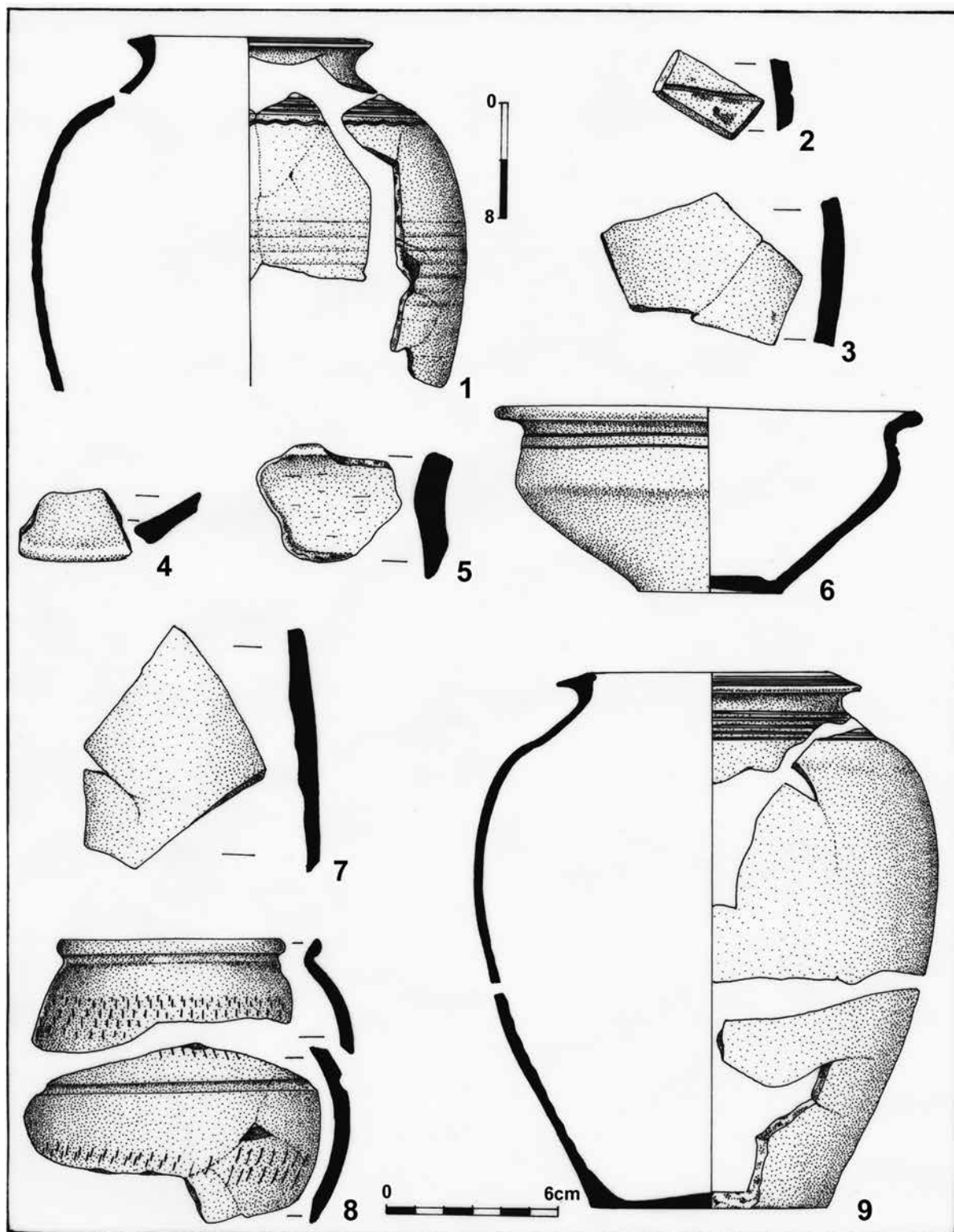

IV. tábla. Alsóbogát-Csollányosi-erdő. 1-4. M:1:4, 5-6., 8., 10-11. 13. M:1:2, 7. 9. 12. M:1:1

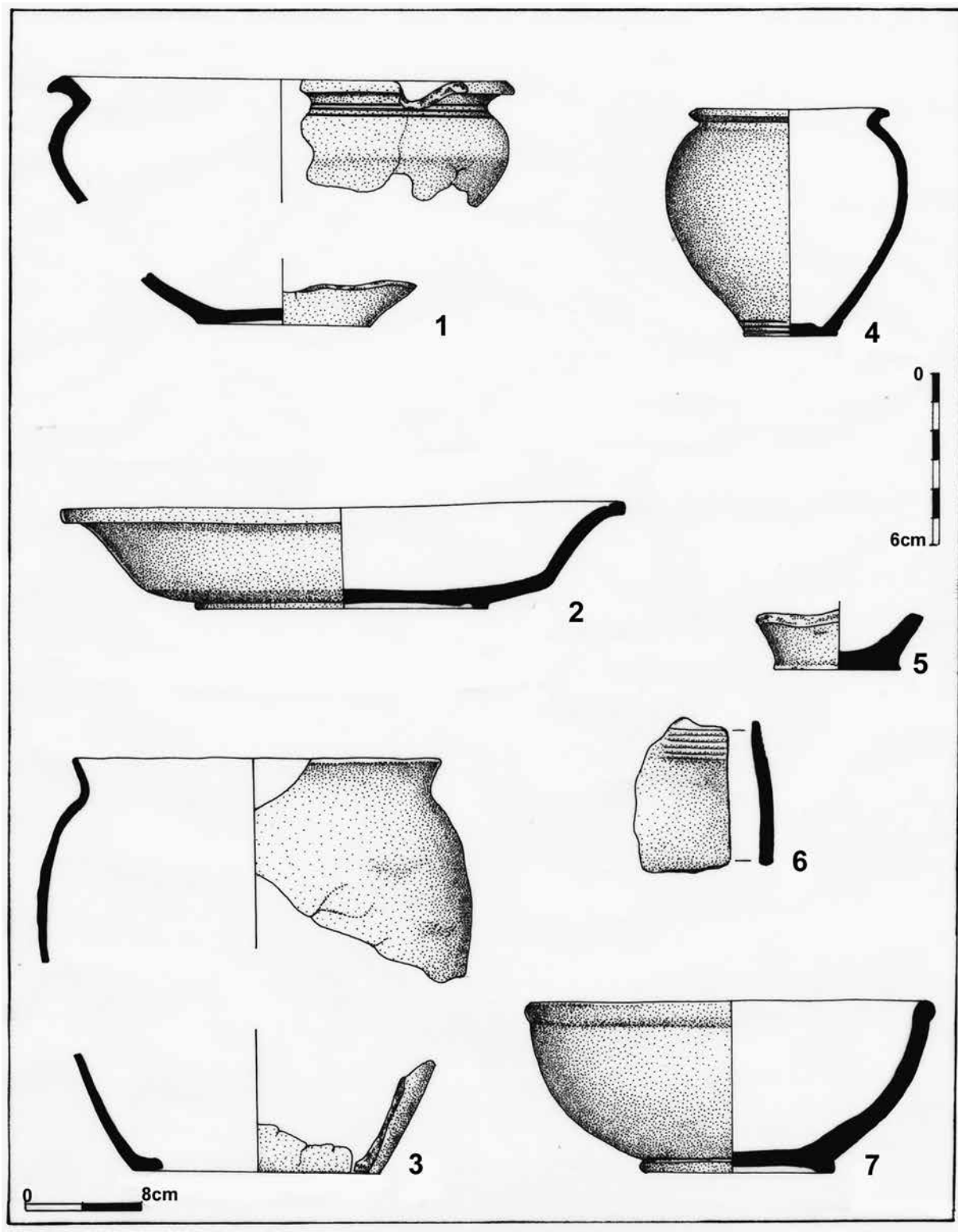

V. tábla. Alsóbogát-Csollányosi-erdő. 1. 6. 9-12. M:1:1, 2. 4-5. 7. M:1:2, 8. M:1:4

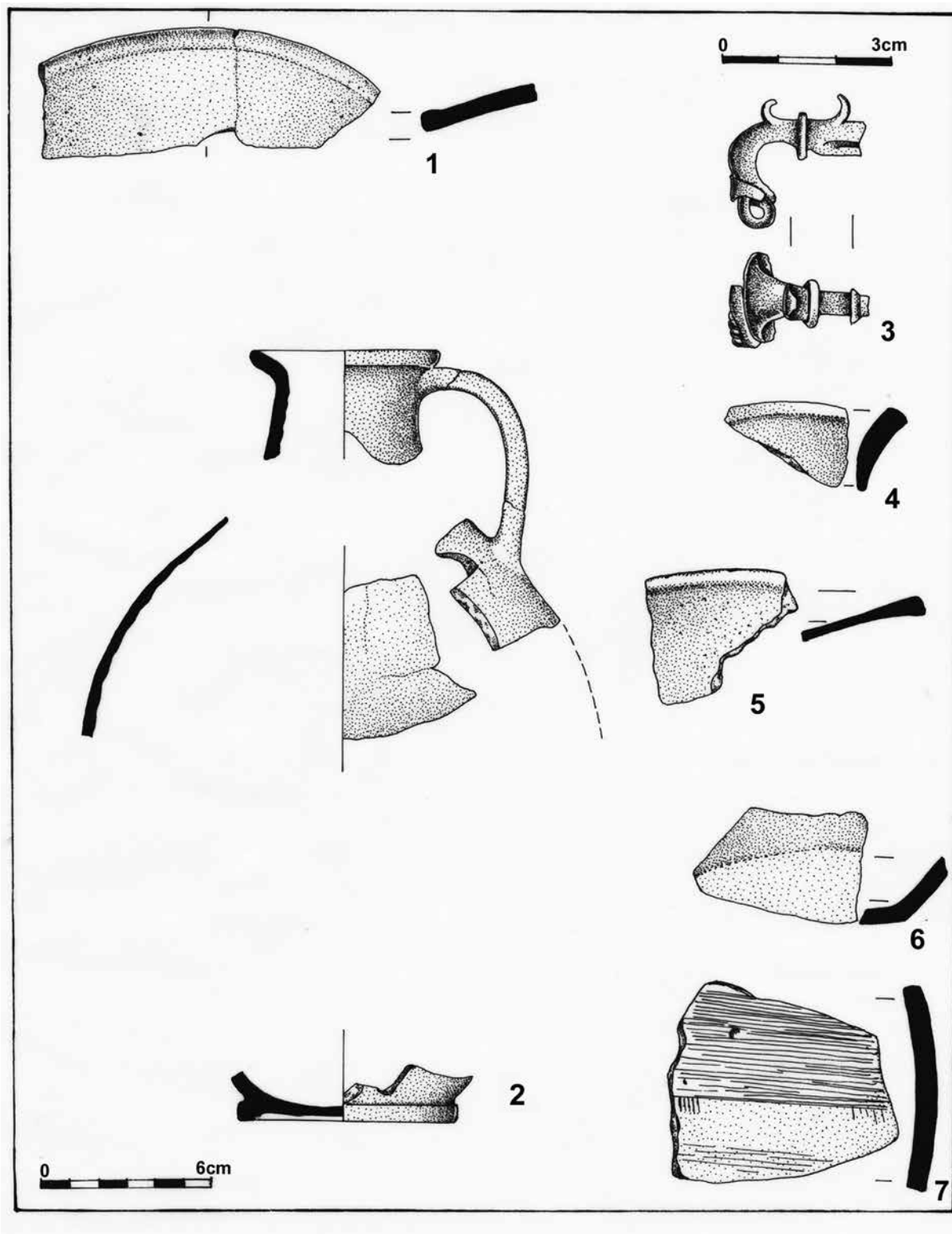

VI. tábla. Somogyaszaló-Deseda-erdő 1. halom. 1. M:1:4, 2-9. M:1:2

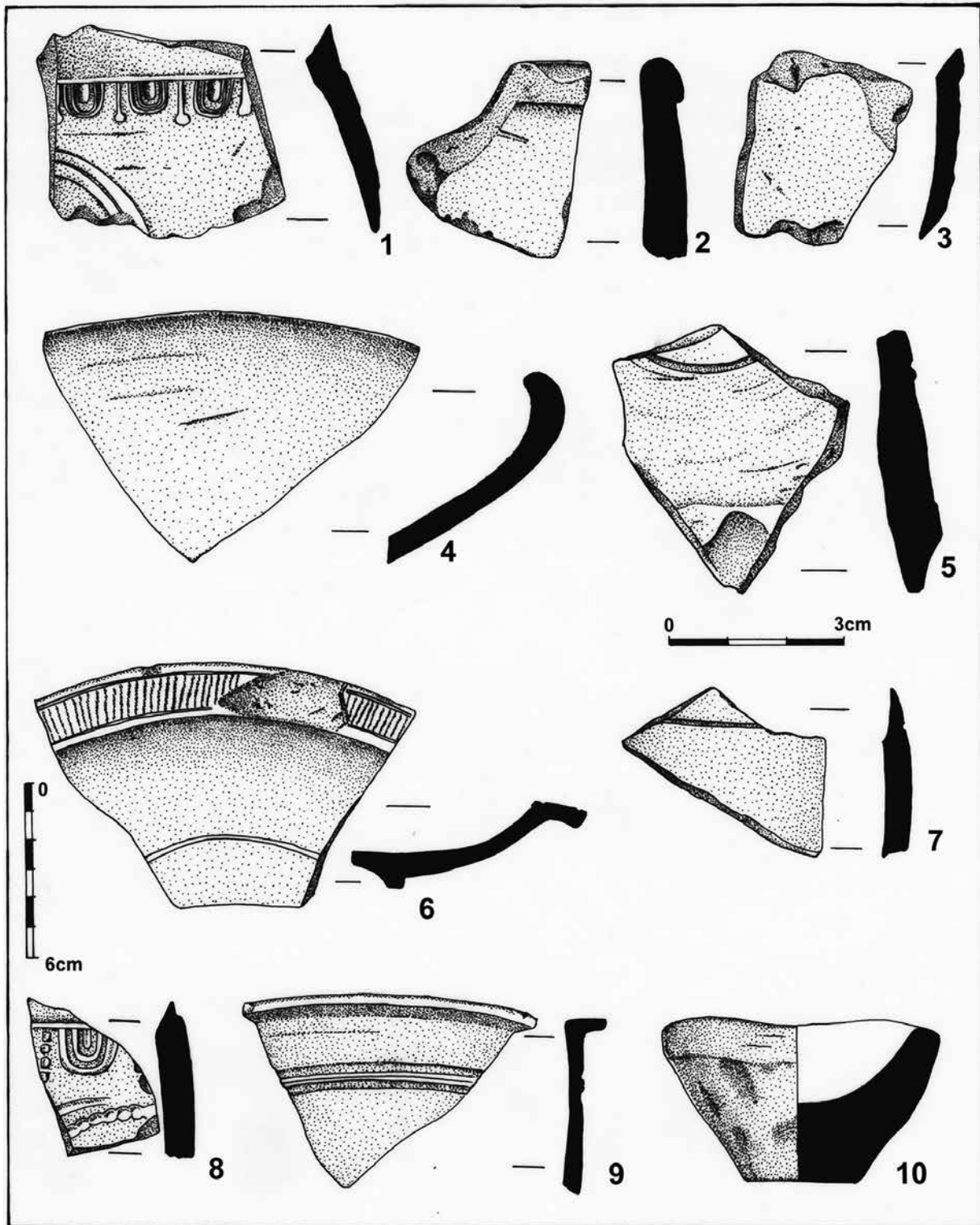

VII. tábla. Somogyaszaló-Deseda-erdő 2. halom. 1-2., 4-7. M:1:2, 3. M:1:4

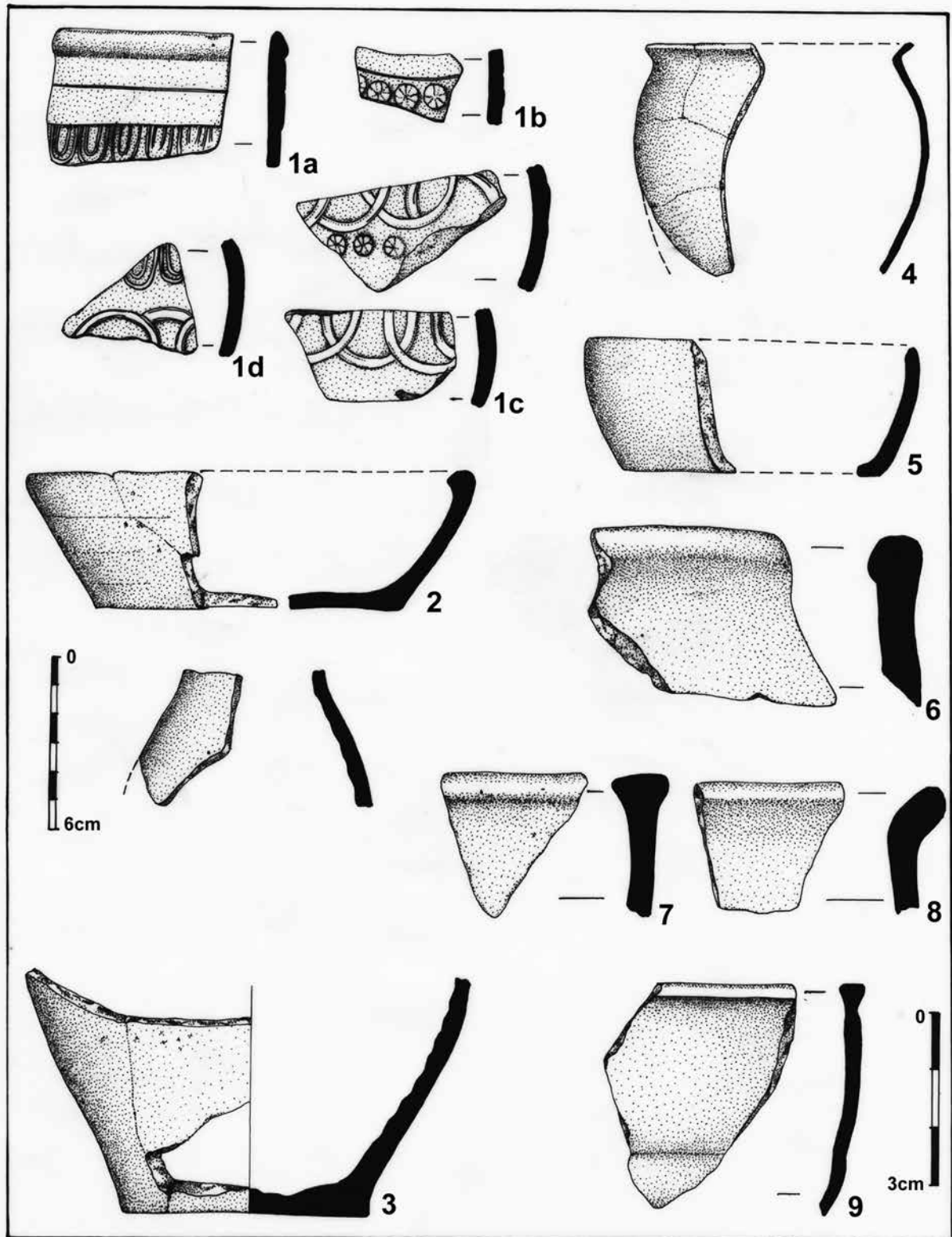

VIII. tábla. Somogyaszaló-Deseda-erdő 2. halom. 1-2.,4-7. M:1:2, 3. M:1:1

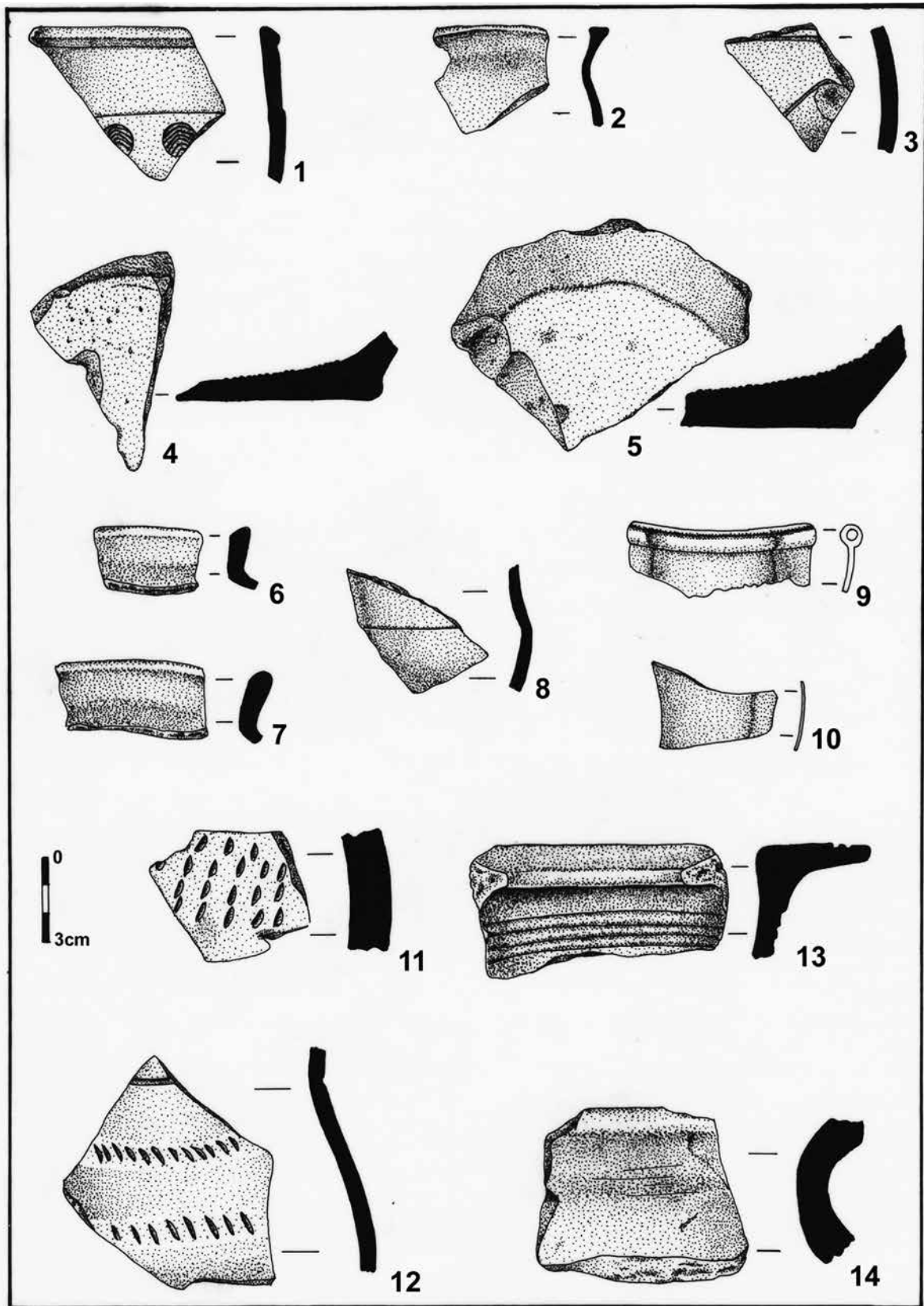

IX. tábla. Kaposvár-Kaposfüred-Desedapart. 1-5. , 7-10. M:1:1, 6. M: 1:2

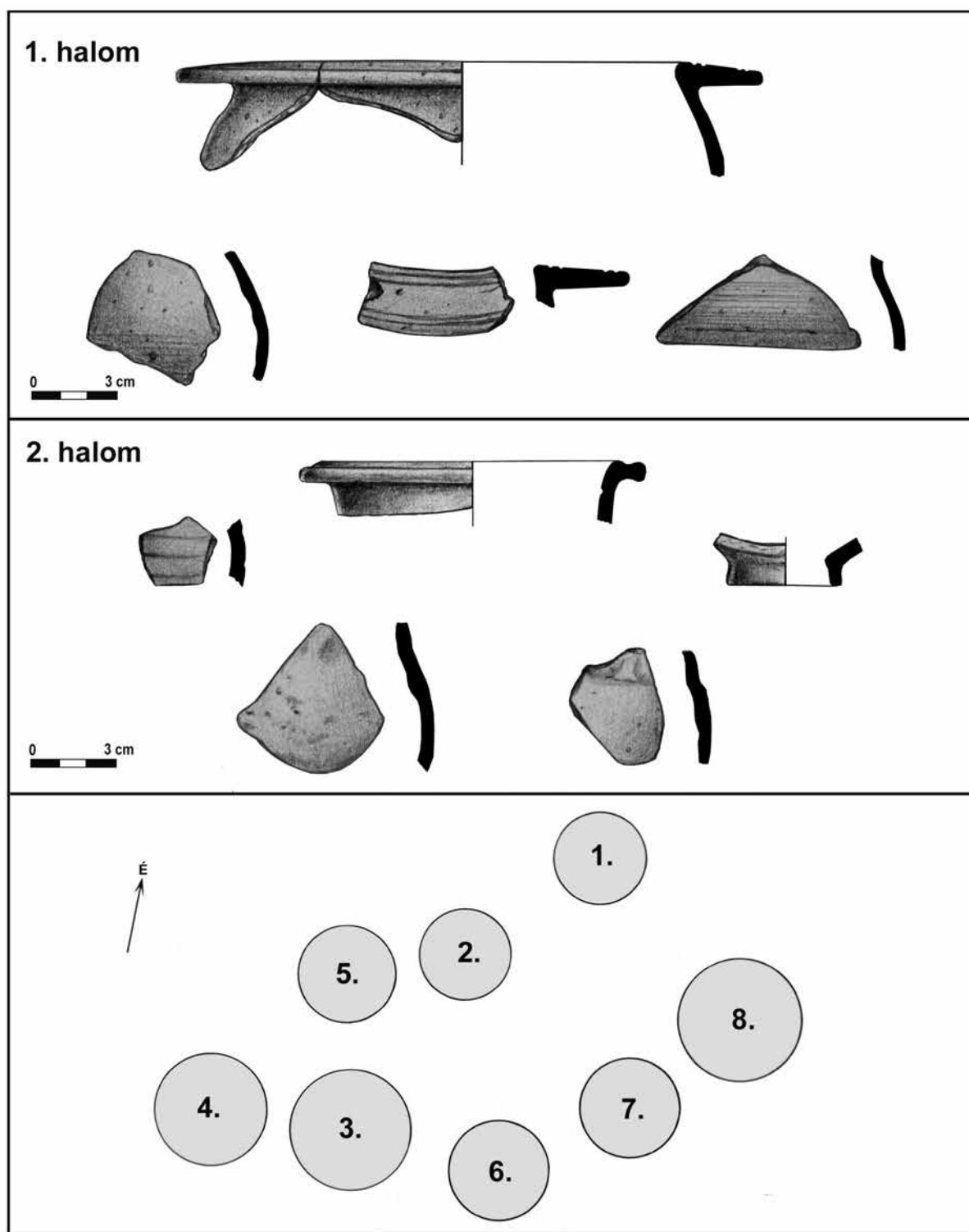

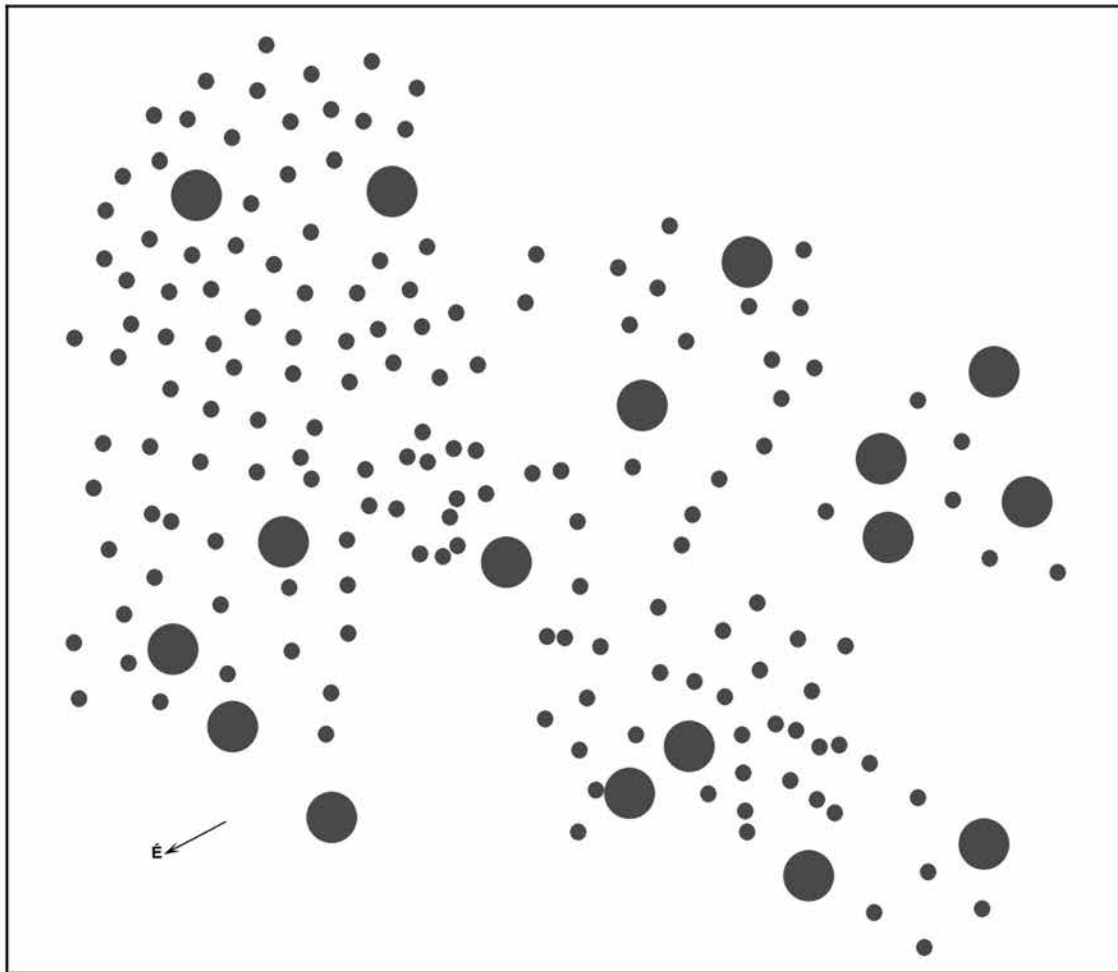
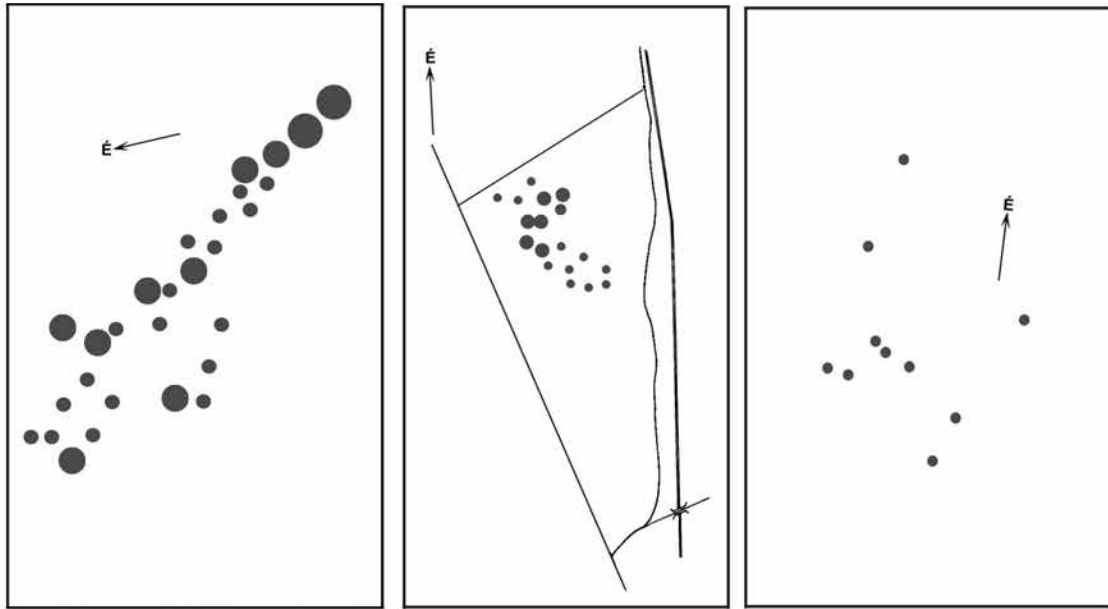
X. tábla. Somogyjád-Apánkai erdő1-4. 1. halom, 5-9. 2. halom. 1., 6-9. M:1:1, 2-5. M:1:2

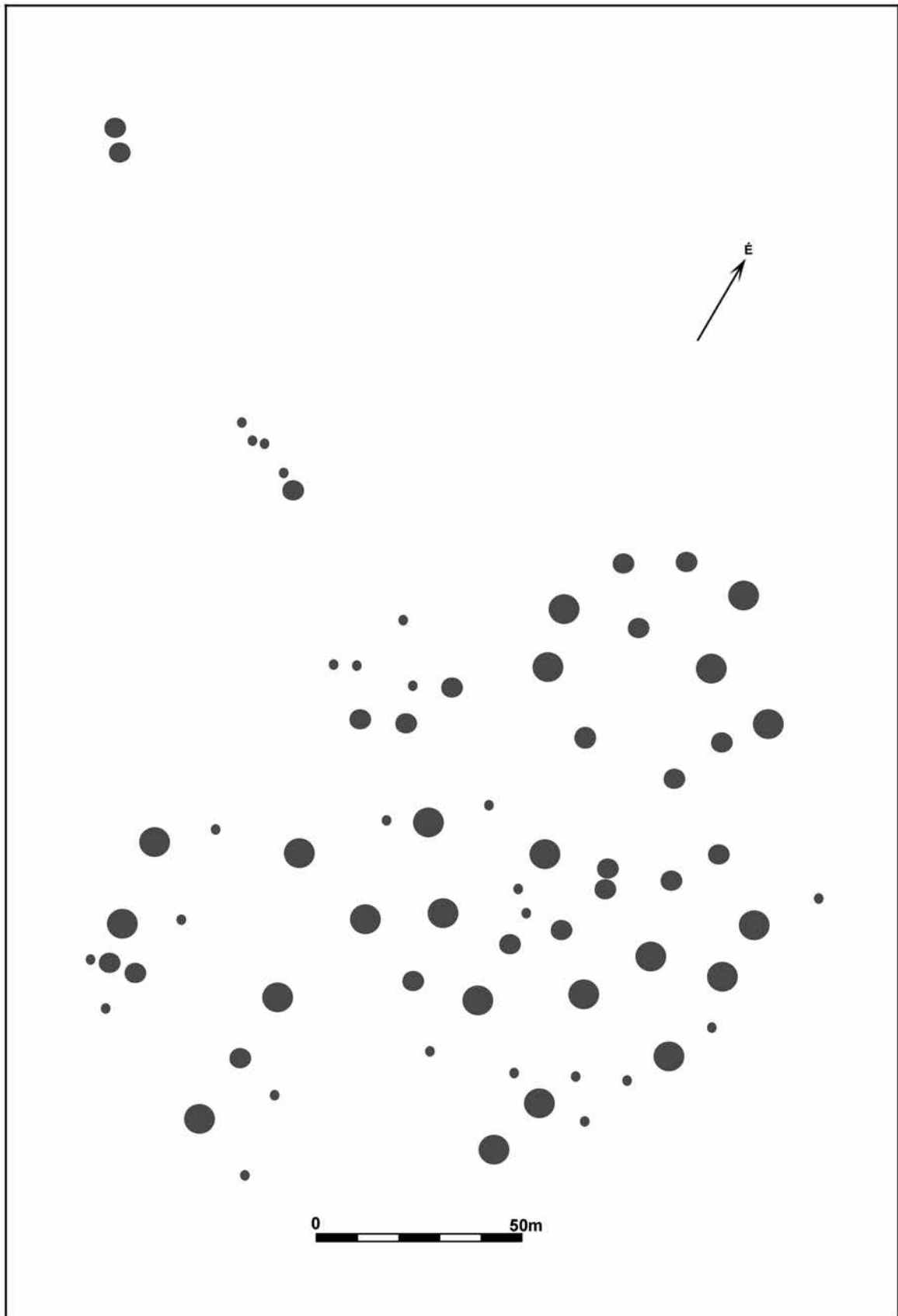
XI. tábla. 1-5. Gölle és Somogyiszil határa. 6-10. Nagyberki 11-14. Öreglak1-5. M: 1:2, 6-14. M: 1:1

XII. tábla. Somogyvár – Bréza –erdő 1-2. halom leletei M: 1:2 és temetőterkép

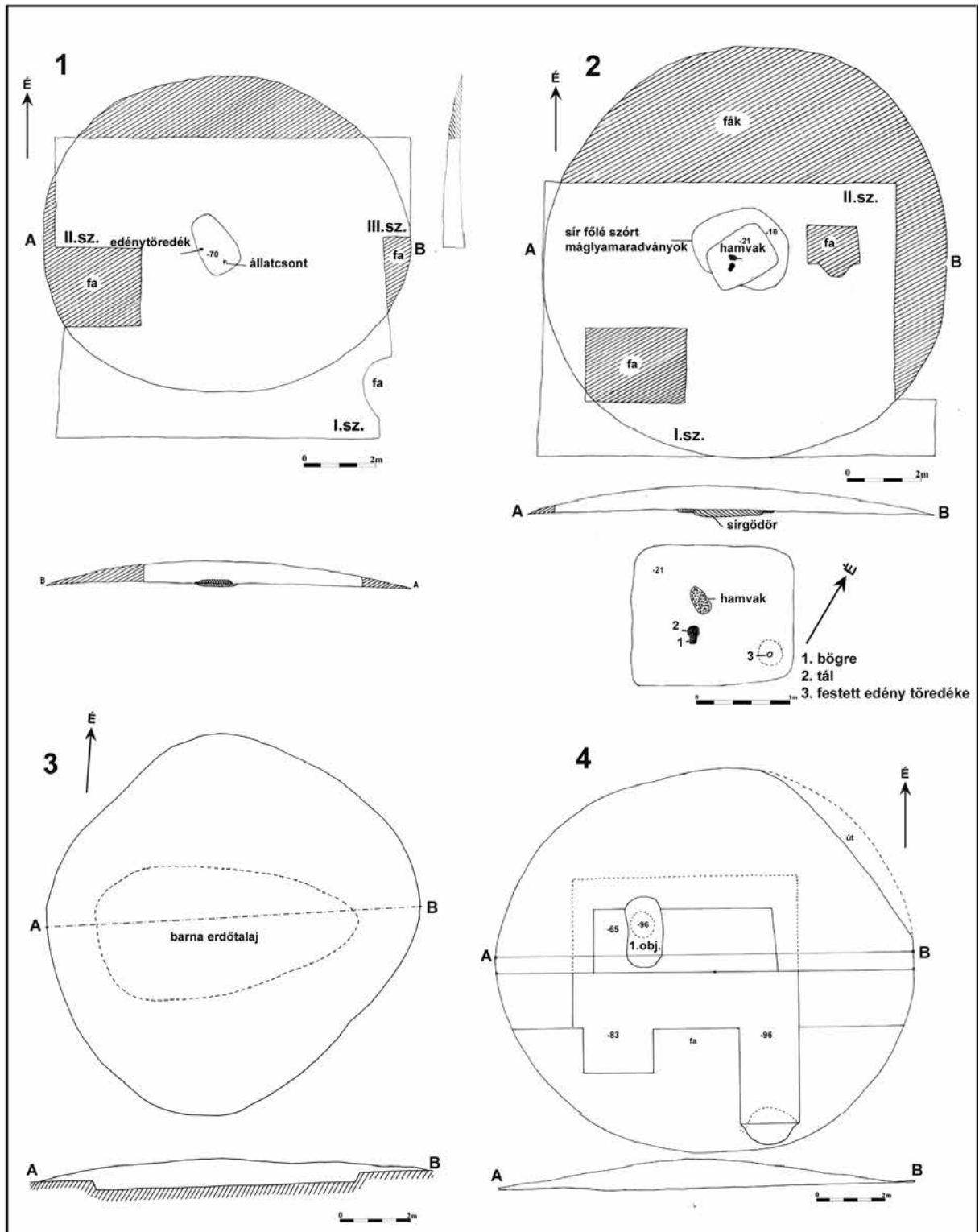

XIII. tábla. Temetőterképek 1. Alsóbogát 2. Juta 3. Mosdós 4. Somogyjád

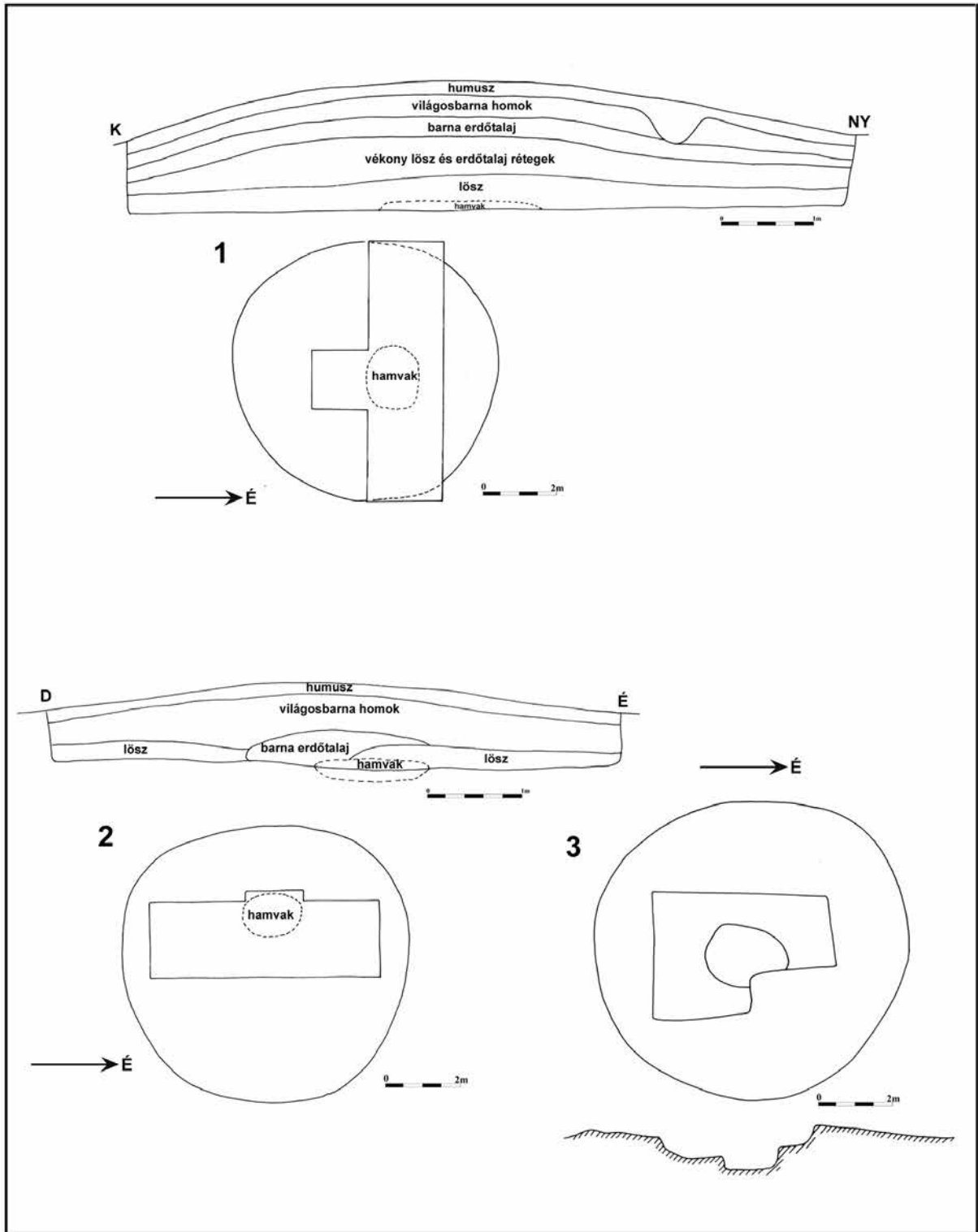

XIV. tábla. Somogyaszalói temetőterkép

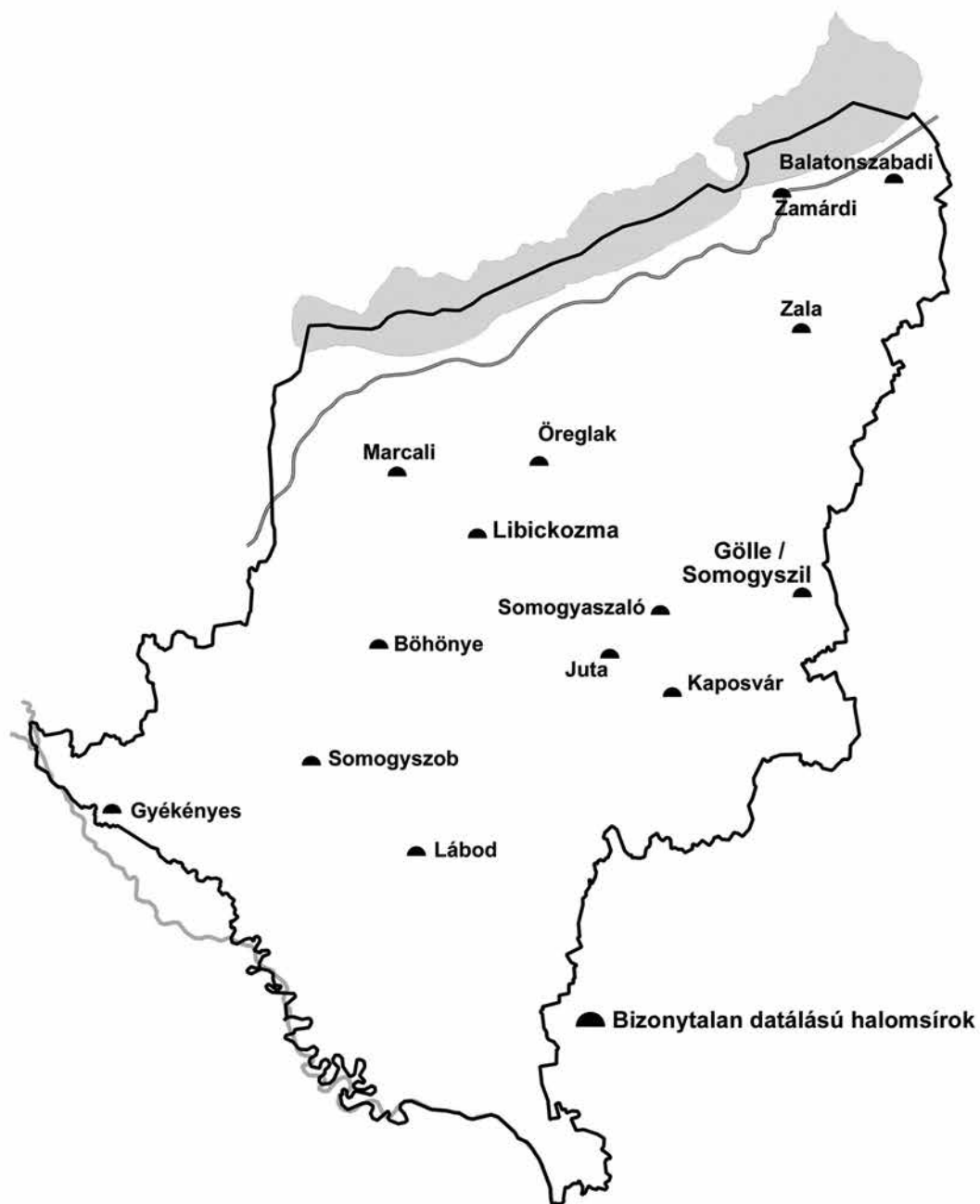
XV. tábla. 1-2. Somogyaszaló 1. és 2. halom 3. Somogyjád 2. halom 4. Somogyjád 1. halom

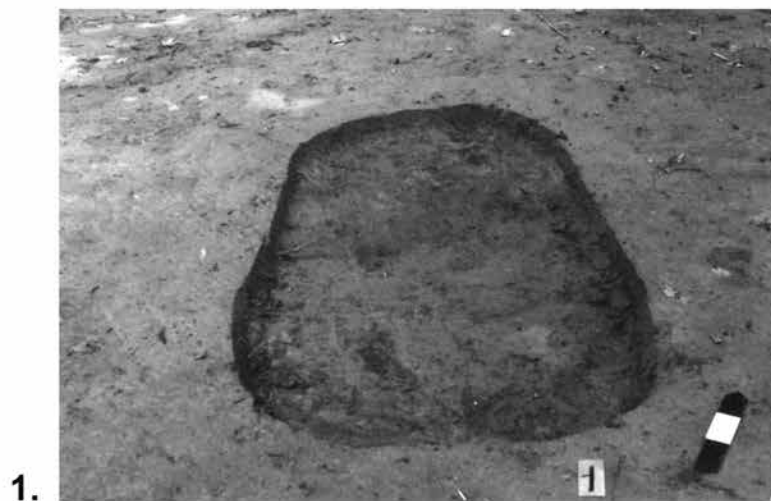
XVI. tábla. Somogyvár – Bréza –erdő 1-3. halom

XVII. tábla. Őskori és római kori halomsírok térképe

XVIII. tábla. A bizonytalan keltezésű halomsírok térképe

XIX. tábla. 1-2. Somogyaszaló-Deseda-erdő 1. és 2. halom sírgödre 3. Somogyjád-Apánkai erdő 2. halom metszete

XX. tábla. Somogyvár – Bréza –erdő 1-3. halom

1. táblázat. Alsóbogát - Csollányosi- erdő és Somogyaszaló - Deseda- erdő

szám	magasság (cm)	átmérő (cm)	szint (m)
1	70	1300	184,86
2	40	824	184,72
3	80	1262	184,71
4	70	1258	184,80
5	90	840	184,80
6	90	864	184,88
7	60	804	184,83
8	60	844	184,87
9	40	1298	184,84
10	50	734	184,87
11	90	1112	184,92
12	130	1726	184,98
13	190	1274	185,06
14	45	925	184,49
15	70	1070	183,88
16	55	1010	183,43
17	?	?	183,2
18	60	970	184,13
19	85	910	183,76
20	40	805	183,45
21	40	908	182,68
22	45	885	182,52
23	90	1175	182,02
24	55	905	181,62
25	50	810	181,15
26	40	800	183,76
27	50	900	185,12

2. táblázat. Somogyaszaló - Deseda- erdő

szám	magasság (cm)	átmérő (cm)	szint (m)
1.			159,85
2.	230	916	159,85
3.	50	?	157,4
4.	40	380	157,6
5.	20	454	157,2
6.	100	340?	157,7
7.	40	1114	157,5
8.	90	644	157,72
9.			?
10.	50	372	157,32
11.	60	848	157,42
12.	?	?	156,82
13.	60	1194	157,33
14.	?	544	156,73
15.	?	?	157,23
16.	150	1516	158,23
17.	46	1748	156,38
18.	106	990	156,38

19.	60	880	156,92
20.	60	970	156,72
21.			?
22.	80	1234	156,4
23.	60	856	156,6
24.	?	?	156,1
25.	80	átl. 1552	156
26.	10	790	155,1
27.	45	átl. 732	152,78
28.	40	átl. 1387	154,88
29.	140	2648	155,68
30.	130	1482	156,55
31.	80	1044	156,45
32.	10	998	155,25
33.	30	914	154,45
34.	60	918	155,05
35.	60	1384	153,07
36.	282	1494	153,37
37.	60	1384	150,05
38.	?	? korr.: 1458	149,15
39.	100	1338	151,15
40.	40	?	150,75
41.	60	1120 (korr.: 1073,64)	155,39
42.	140	1426	155,6
43.	70	536	153,95
44.	70	846	153,95
45.	50	1000	152,5
46.	70	634	154,65
47.	40	764	155,94
48.	40	1050	156,14
49.	45	?	155,89
50.	40	1248	156,24
51.	70	616	155,34
52.	70	1200	155,79
53.	70	714	155,89
54.	40	1054	155,99
55.	90	1384	155,77
56.	60	?	155,67
57.	40	1200	156,07
58.	114	?	155,67
59.	50	1254	155,25
60.	30	820	155,15
61.	70	1020	155,23
62.	40	756	155,03
63.	50	840	154,68
64.	40	1016	154,58
65.	40	820	154,29
66.	10	674	153,49?
67.	70	930	154,19
68.	20	696	153,69

3. táblázat. Somogyjád – Apánkai - erdő

szám	magasság (cm)	átmérő (cm)	szint (m)
1.	60	955	162,92
2.	30	895	162,22
3.	85	1140	162,41
4.	80	1042	161,92
5.	75	1034	161,5
6.	60	966	161,92
7.	80	1157	162,92
8.	60	1011	162,54
9.	40	1126	162,57
10.	60	1028	162,57
11.	90	1065	162,92
12.	75	1205	162,82
13.	50	855	162,67
14.	55	840	162,62
15.	70	1140	162,67
16.	50	678	162,44
17.	60	942	162,44
18.	40	868	162,42
19.	50	831	162,5
20.	80	976	162,52
21.	110	1221	161,22
22.	85	1045	160,42
23.	55	866	161,06
24.	30	690	161,87
25.	50	888	162,47
26.	65	1036	162,26
27.	75	888	162,25
28.	55	977	162,6
29.	80	1067	162,37
30.	70	978	161,67
31.	120	1263	162,81
32.	35	754	162,43
33.	60	1086	162,63
34.	20	683	162,46
35.	30	586	162,48
36.	35	923	162,29
37.	30	727	161,81
38.	30	639	161,41
39.	50	786	161,03
40.	39	940	162,35
41.	19	820	161,71
42.	40	970	160,01
43.	56	1180	159,53
44.	60	940	159,53
45.	55	1040	158,96

szám	magasság (cm)	átmérő (cm)	szint (m)
46.	55	1090	159,89
47.	36	970	159,31
48.	18	480	158,8
49.	50	1060	158,86
50.	75	1330	158,46
51.	34	830	159,23
52.	44	820	159,01
53.	80	1010	158,93
54.	90	1210	159,4
55.	56	900	158,81
56.	90	1140	158,55
57.	42	780	158,11
58.	30	690	157,99
59.	35	920	157,86
60.	24	920	158,04
61.	22	790	158,26
62.	50	1000	158,88
63.	48	870	159,04
64.	30	680	158,75
65.	20	610	158,88
66.	61	1020	159,41
67.	38	910	159,58
68.	40	870	159,76
69.	24	800	159,58
70.	74	1090	159,76
71.	76	1010	160,36
72.	40	890	160,46
73.	56	900	159,91
74.	62	1040	160,18
75.	20	720	160,41
76.	22	700	159,464
77.	40	810	159,93
78.	30	800	160,29
79.	25	740	160,27
80.	10	710	160,71
81.	14	600	160,57
82.	20	680	160,89
83.	40	660	161,03
84.	30	614	159,18
85.	40	880	159,08
86.	25	790	159,53
87.	25	620	159,65
88.	10	480	159,4
89.	40	690	159,4
90.	40	697	159,78
91.	40	755	160,08
92.	40	765	160,01

szám	magasság (cm)	átmérő (cm)	szint (m)
93.	30	700	160,23
94.	20	610	160,48
95.	50	850	159,89
96.	35	880	159,61
97.	20	700	159,88
98.	20	640	159,98
99.	80	1190	160,68
100.	10	460	159,53
101.	20	500	159,88
102.	20	640	159,48
103.	25	670	160,06
104.	10	530	160
105.	55	1090	160,48
106.	20	780	160,36
107.	20	660	160,4
108.	40	1000	159,48
109.	20	580	159,58
110.	25	640	160,59
111.	40	820	160,56
112.	25	680	160,6
113.	32	870	160,71
114.	65	950	161
115.	10	450	160,28
116.	50	830	160,93
117.	10	520	160,27
118.	70	1050	160,79
119.	20	700	160,58
120.	60	1050	160,79
121.	20	580	160
122.	20	620	160,09
123.	25	580	160,23
124.	40	810	160,4
125.	20	450	160,38
126.	20	470	160,73
127.	30	730	160,94
128.	15	630	160,62
129.	20	770	160,79
130.	30	550	160,83
131.	35	850	160,9
132.	20	640	160,8
132.	20	680	160,7
134.	20	610	160,58
135.	20	600	161
136.	120	1280	161
137.	25	700	160,95
138.	40	770	160,42
139.	20	480	160,42

szám	magasság (cm)	átmérő (cm)	szint (m)
140.	15	530	160,4
141.	50	1080	160,78
142.	60	1110	160,6
143.	20	665	160,48
144.	40	1050	160,7
145.	50	1040	160,1
146.	30	738	160,1
147.	40	757	160,32
148.	20	697	160,32
149.	30	878	160,2
150.	80	1180	160,43
151.	30	680	160,33
152.	30	695	160,01
153.	35	570	159,88
154.	45	785	160,05
155.	40	823	159,75
156.	75	1145	160,17
157.	80	1085	160,22
158.	70	930	160,04
159.	80	1165	160,37
160.	70	930	160,04
161.	60	965	159,97
162.	70	1128	160,5
163.	50	950	160,28
164.	70	995	160,63
165.	55	915	160,73
166.	35	727	160,33
167.	30	565	160,41
168.	30	648	160,41
169.	30	800	160,35
170.	35	846	160,45
171.	30	635	160,41
172.	60	1200	160,88
173.	60	965	160,63
174.	50	982	160,61
175.	50	915	160,48
176.	60	965	160,53
177.	20	610	160,48
178.	30	670	161,91
179.	40	830	162,23
180.	20	500	162,08

Roman Tumuli in County Somogy

GÁBOR CSIZMADIA & PÉTER GERGELY NÉMETH

Besides introducing the Roman Age barrow cemeteries, this study also presents other burial locations of similar type with Prehistoric or uncertain dating, as well as the results of exploration of settlements near the Roman tumuli. We had the opportunity to excavate only two Roman barrows in Somogyaszaló (1996) and Somogyjád (1997-989) each. In 2007 three tumuli in Somogyvár-Bréza-erdő were probed. The Roman Age dating of the barrow fields in Orci and Iregszemcse-Csehipuszta (the latter one has been destroyed since) is based on earlier excavations. The dating of the barrows in Alsóbogát is supported with a great number of stray finds, while the location of the tumuli

of Nagyberki – probably secondary burials in Early Iron Age mounds – is unknown. Roman Age mound burials appear in County Somogy at the turn of the 1st and 2nd centuries, and continue in the 2nd and 3d centuries. The latest burial was found in Tumulus 1 in Somogyjád, dated to the last third of the 3d century. New excavations would certainly be necessary to gain a more accurate view. Earlier measurements, too, badly need re-calibration by exploiting the advantages of digital technology. Surveys should also be extended to Prehistoric barrow fields. Uncertain dating of some locations must be clarified with excavations.

A csoma-újtelepi késő avar kori temetőrészlet

HARAG MÁTYÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet,
H-1088 Budapest, Múzeum krt.4/B., e-mail: harag.matyas@gmail.com

HARAG, M.: *The cemetery of the Late Avar Age in Csoma-Újtelep.*

Abstract: The cemetery, which was discovered in the northern territory of Csoma (Somogy County) in 1956, lies in the valley of River Kapos. In this region we know several cemeteries from the Early Middle Ages, but most of them are unpublished. According to the published sites, a large population lived there at the time of the fall of the Avar Khaganate. Future research will be able to answer what happened with this people after the end of the Avar rule. However, the first step in this research is to analyze and publish the unpublished sites, like the Late Avar Age cemetery of Csoma.

Keywords: Early Middle Ages, Kapos-valley, Avar Khaganate

Csoma község Somogy és Tolna megyék határán, de még Somogy megyében (1. ábra), Kaposvártól 22 kilométerre keletre, a 61-es főút mentén helyezkedik el. A község északi részén előkerült avar kori temetőrészlet Pusztai Rezső (1926–2004) tárta fel, aki 1954–1957 között volt a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum munkatársa. A feltárást először az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain számoltak be (BURGER-PATAY 1958, 89.). A csomai temetőrészlet leletanyaga egy ideig a kaposvári állandó régészeti kiállításban is szerepelt. 1964-ben két, Somogy megyei régészeti lelőhelyeket összegyűjtő és falvanként bemutató katasztert adtak ki, amikben a csomai temetőrészletet is feltüntették (DRAVECZKY-SÁGI-TAKÁTS 1964, 18.; Kocztur 1964, 35.). Bakay Kornél 1973-ban közölte leletanyagának egy részét, közzétevé a temető térképét, és néhány szóban megemlékezett a sírok tartalmáról is (BAKAY 1975, 42–45.). A publikáció nyomán, Garam Éva is írt a csomai ostorvegről (GARAM 1998, 110.; 119.). A sírok antropológiai anyagát Évinger Sándor, Hajdú Tamás és Bernert Zsolt dolgozta fel és jelentette meg a *Folia Anthropologica* hasábjain (BERNERT-ÉVINGER-HAJDÚ 2006, 54–55.).

1. ábra. Csoma település elhelyezkedése

2. ábra. Ismert régészeti lelőhelyek Csoma területén (az avar kori temető a 19459. számú)

A csomai avar kori temető (lelőhelyazonosító: 19459) a község északi részén az Ady Endre utca keleti házsora és azok kertjei alatt húzódik (2. ábra). A temető sírjait (10. ábra) egy, a felszíni nyomok alapján is azonosított, nagyobb kiterjedésű rézkori település nyugati végébe ásták bele, aminek objektumai a temető feltárása során is előkerültek. A leletmentő ásásra két szakaszban, 1956. június 13–23 között, illetve 1956. augusztus 8-án és 9-én került sor, miután az említett ház sor első házainak építéskor (4. ábra), az A1 és A3 agyagkitermelő gödrökben sírok kerültek elő. A munka előbb ezeknek az árkoknak az átvizsgálásával kezdődött. Az Évinger-család telkén lévő A1-es árokban Pusztai öt elpusztult sír helyét (1–5. sír), a Nagy-család telkén lévő A2-es árokban a szintén elpusztított 6. és 7. sír, valamint egy rézkori temetkezés helyét azonosított-

3. ábra. Csoma az I. katonai felmérés térképén (tévesen Szabadiként feltüntetve)

ta, a sírok tájolását és mélységét feljegyezte, valamint összegyűjtötte a munkásoktól az általuk megtalált leleteket. Ugyancsak az A2-es árok délkeleti végében nyílt lehetősége Pusztainak a 8. avar sír, valamint egy rézkori településobjektum (véltetően egy ház) feltárására, amelybe az említett 8., valamint a 7. sírt is beleásták.

Pusztai ezt követően Nagy Sándor házánaak keleti falához és az agyagkitermelő árkokhoz igazodva három szelvényt jelölt ki. Az I. szelvény nyugati felében két őskori településobjektum –egy véltetően téglalap alakú ház és egy gödör-, továbbá a szelvény délkeleti sarkában, a 9. számú avar sír feltárásai rajzolódottak ki. A szelvény feltárása közben fotók is készültek. Az A1-es agyagkitermelő ároktól keletre nyitották a II. szelvényt, amelynek nyugati felében több, a rézkori településhez tartozó, lefelé szélesedő cölöplyukat, valamint a 10. számú sír sarkát tárták fel, majd ezt követően bontották rá a sírra. Az A1-es agyagkitermelő gödör és az I. szelvény között nyitott III. szelvény nyugati felében az I. szelvényben is megfigyelt téglalap alakú rézkori objektum folytatódott, míg a szelvény keleti felében a 11. számú sírt tárták fel.

A lelőhelyen további leletmentésre került sor, miután augusztus 8-án értesítették a múzeumot további sírok megbolygatásáról. A helyszín a korábbi feltárások helyétől délre, mintegy 55 méter távolságban, a Kosaras-féle telken volt, ahol az újonnan nyitott agyagkitermelő árokban az előzetes munkálatok során két melléklet nélküli sírt (13. és 15. számú sírok) teljesen, egyet (12. számú sír) pedig részlegesen elpusztították. Az említett sírok helyéről és tájolásáról a munkások tájékoztatták az ásatót. Pusztai még aznap feltárta a 12. sír déli falban megmaradt, lábfelelő végét, míg a medence környékéről előkerült sírleteket előzőleg Nagy Ferenc tanuló mentette meg és adta át a helyszínen az ásatónak.

Az árok nyugati felében a 14. számú sír vége rajzolódott ki, amit másnap, augusztus 9-én feltárt. A sír az elpusztult 13. és 15. sírhoz hasonlatosan Ny–K irányban feküdt.

A sírok leírásához Pusztai a korban elterjedt csontvázlapokat használta, továbbá öt darab fénykép készült a csomai temetőrészlet feltárásakor. A képeken a 9. sír feltárás közben két képen szerepel (5–6. ábra), egy képen pedig a 11. sír feltárása (9. ábra) is látható. A feltárt 9. sírről két fotó készült, mindegyik az I. szelvény délkeleti sarkáról, de az egyik fotó tükrözve van (7–8. ábra). Hogy ugyanarról a két sírről van szó, a halott bokáján keresztbefektetett állatborda és a láb mellett fekvő állati combcsont tanúskodik.

A temető méretére vonatkozóan kevés adatunk van, de valószínű, hogy Csomán egy nagyobb kiterjedésű, akár több száz síros avar kori temető részleteit tárhatták fel. Erre utalna, hogy a két feltárt sírcsoport között mintegy 55 méter távolság van (10. ábra). Az északabbi sírok esetében, a nyugat illetve kelet felé meghosszabbított szelvényekből további sírok nem kerültek elő, északon azonban a temető folytatódhat, és akár az egykori majorság területére is kiterjedhetett. Pusztai ugyanis hallott arról, hogy ettől a sírcsoporttól északra még az ásás előtt évekkkel, egy olyan sír került elő, amely mélységéből és irányításából ítélve az avar temetőhöz tartozhatott. Csallány Dezső egy állítólagosan Csomáról előkerült szörvány kengyelt is ismert a kaposvári múzeum gyűjteményéből, amiről azonban semmilyen további információ nincs (Csallány 1963, 34.). A délebbre fekvő sírok esetében a temetőszélen való elhelyezkedés nem merült fel. Tudomásom szerint, a sírcsoporttól délnyugatra (4. ábra, fehér négyzettel jelölve) az ásás után évekkkel, vízvezetékek lefektetésekor megbolygattak egy feltehetően a temetőhöz tartozó temetkezést.¹

Sírleírások²

1–5. sír (I. tábla): A sírokat még Pusztai Rezső kitérkezése előtt elpusztították, anyaguk összekeveredett. Az agyagkitermelő gödör oldalában megmaradt sírvégek alapján tájolásuk É–D-i; mélységüket az ásató általosan 200 cm-nek írja. Legalább két adultus korú férfi (30–40 évesek) maradványai vannak az Embertani Tárbán.

Mellékletek: 1. Vaskés, középső nyélállású (h.: 12 cm, ph.: 10 cm, psz.: 1,2 cm). 2. vaskés, középső nyélállású (h.: 17, 5 cm, ph.: 13 cm, psz.: 1,9 cm). 3. Töredékes vaskés, középső nyélállású (h.: 8,4 cm, ph.: 6,8 cm, psz.: 1,4 cm). 4. Világosszürke-világosbarna,

¹ Az információt köszönöm Dr. Révész László régésznek, volt csomai lakosnak.

² A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum régészeti gyűjteményében a csomai temetőrészlet anyaga az 56.16.1.–56.16.7. valamint 56.40.1.–56.46.1. leltári számok alatt (a temető anyagához hozzátartozik egy leltári szám nélküli vaskés is) található. Rövidítések: t.: Tájlás. sm.: sírmélység, sh.: sírhosszúság; sssz: sírszélesség, ma.: magasság, h.: hosszúság, sz.: szélesség, á.: átmérő, pá.: peremátmérő, há.:hasi átmérő, tá.: talpátmérő, ph.: pengéhsz, psz.: pengészélesség, v.: vastagság.

apró kavicsokkal soványított, lassú korongon készült, nagyméretű, tojásdad alakú fazék. Az edény pereme erősen kihajló és ferdén levágott. Vállát és hasát párhuzamosan körbe futó vonalak díszítik. Kiegészített. (Ma.: 16 cm, pá.: 12,7 cm, há.: 15 cm, tá: 9 cm).

6. sír (I. tábla): Nő. T.: É–D, sm.: 210 cm, sh.: ismeretlen, ssz.: ismeretlen. A sírt teljesen elpusztították.

Mellékletek: 1. A koponya mellett fülbevaló. Aranyozott ezüsből készült, karikája kerek, hatszög átmetszetű és felforrasztott gyöngydróttal díszített. Merev tengelyes szerkezetű csüngője granulátumokból és egy nagy, tömör ezüstgömbből áll (á.: 2,9×2,7 cm, v.: 0,3 cm). 2. A lábak között szürkés-vöröses foltos, csillámos homokkal soványított, lassú korongon készült fazék. Pereme erősen kihajló és lekerekített, körben körömbenyomkodással díszített. Alján talpgyűrű nyomai. Kiegészített. (Ma.: 13,7 cm, pá.: 11,1 cm, há.: 12,5 cm, tá.: 7,9×7 cm).

4. ábra. Műholdfelvétel a lelőhelyről (Google Earth, 2015.06.06.)

7. sír (II. tábla): Nő. T.: ÉNy–DK, sm.: 230 cm, sh.: ismeretlen, ssz.: ismeretlen. A sírt teljesen elpusztították.

Mellékletek: 1. A fejnél ovális alakú, rombusz átmetszetű, zöld üvegyöngy csüngővel ellátott fülbevaló került elő (á.: 2,3×1,7 cm, v.: 0,3 cm), az üvegyöngy elkallódott. 2. A nyakon gyöngysor: 40 db dinnyemag alakú gyöngy. Áttetsző, világoskék, kék és fekete színűek. Formájukat tekintve lapos cseppszerűek, olykor mindkét oldalon bordával vagy benyomva; kör- vagy téglalap átmetszetű, kúposak. 62 db áttetsző, fekete, szürkésfekete, szürke kásagyöngy; 3 db fekete korong alakú gyöngy; 3 db selejtes gyöngy; 3 db áttetsző és fekete lapított gömb alakú gyöngy; 2 db többtagú rúdgyöngy; 1 db fekete, henger alakú, sárga dudoros gyöngy; 1 db fekete, félgömb alakú gyöngy; 1 db szegment gyöngy töredéke; 1 db áttetsző-fekete üvegyanyagú gyöngy 1db áttetsző henger alakú gyöngy. 3. Az egyik kézfejen állítólag gyűrű volt.

8. sír (I. tábla): Gyermekek. T.: É–D, sm.: 180 cm, sh.: 180, ssz.: 50 cm. Bolygatatlan, nyújtott testhelyzetű gyermek sírja, a csontozat szinte teljesen elporladt. A váz fölötti rétegben mészszerű anyag nyomai, ugyanebből az anyagból egy nagyobb kupacnyira való a bal lábfejnél.

Mellékletek: 1. A jobb kézfejnél vaskés (h.: 7,1 cm, ph.: 3,5 cm, psz.: 1,9 cm) hegyével a lábfej felé. Középső nyélállású, markolatának vége meghajlított. 2. A medencén vasláncvért (?) maradványai összerozsdásodva (h.: 3,5 cm, sz.: 1,2 cm, m.: 2,6 cm).

9. sír (III. tábla): Férfi, adultus (25–30 éves). T.: ÉNy–DK (335–155°), sm.: 240 cm, sh.: 230 cm, ssz.: 70 cm. Bolygatatlan. Nyújtott testhelyzetű férfi sírja, koponyája kissé jobbra dőlt. A sír a fej és a lábak felőli végeken lemélyített, közvetlenül a váz fölötti rétegben mészszerű anyag nyomait figyeltek meg.

Mellékletek: A medence körül az övhöz tartozó leletek: 1. bronz kisszívég a jobb alkaron. (h.: 4,5 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 0,5 cm). Egylapos, S-alakú indával és áttöréssel díszített, tokos végében három nittszeg. 2. A szívég egy kis szögletes vaslemez fölött feküdt, ez elkallódott. 3–5. 3 db áttört liliomos mellékszívjeret,

5. ábra. A 9. sír elszíneződése

6. ábra. A 9. sír feltárása

7. ábra. A feltárt 9. sírről készült fotó

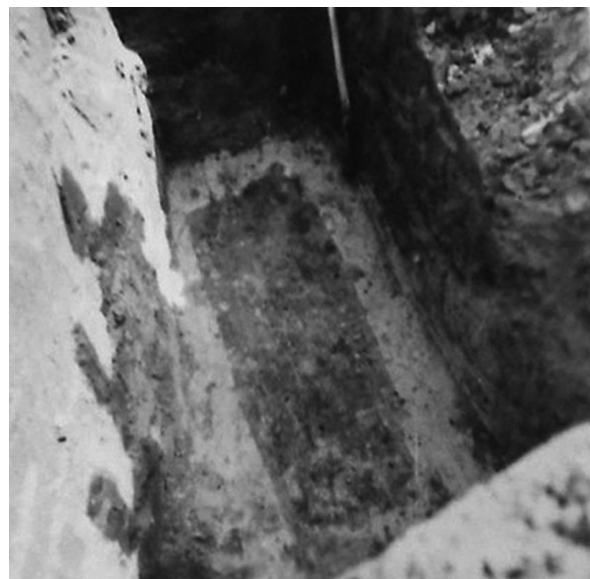
8. ábra. A feltárt 9. sírről készült tükrözött fotó

kettő a jobb alkar és a jobb medencelapát között, egy a jobb medencelapáton, a kisszíjvég vonalában (h.: 1,6 cm, sz.: 1,4 cm, v.: 0,2 cm). 6. A jobb medencelapáton kisméretű, négyszögletes vascsat (á.: 2,9×2,6 cm). 7. Több kisebb, laposfejű bronzszeg (h.: 1,5 mm). 8. Közvetlenül a vascsat mellett, a bal oldalon áttört, liliomos övforgó (h.: 7 cm, sz.: 1,4 cm, v.: 0,2 cm). 9–10. A bal medencelapáton egy kerek vascsat (á.: 3,3×3 cm, v.: 0,3 cm) és egy sérült vaskarika (á.: 3,4 cm) volt. 11. A jobb kézfejnél hegyével a lábfej felé egy nagyobb vaskés (h.: 16,2 cm, ph.: 15,5 cm, psz.: 1,5 cm) volt. Eldőlő, fekete-vörös foltos, csillámos homokkal soványított, kézzel formált és utánkorongolt kisméretű fazék vagy bögre. Pereme lekerekített, enyhén kihajló, alja egyenes. (Ma.: 9 cm, pá: 9 cm, há.: 9,3 cm, tá.: 6 cm).

13. A bal lábfejnél hasonló edény volt, de nem lehetett megmenteni. 13. A két bögre között esztergályozott ostorvég (h.: 8 cm, á.: 4 cm). Agancsból készült, tojásdad alakú. Sérült, bordázott nyakában vasmaradvány, illetve kerek furat. 14. A jobb combcsont belső oldalán juh vagy kecske lapockája. 15. A bal alsó lábszál külső oldalán feltehetően szarvasmarha combcsontja. 16. A bokákon keresztbefektetve feltehetően szarvasmarha bordája. 17. A jobb oldali bögre szája előtt csirkecsontok voltak.

10. sír (II. tábla): Férfi, adultus (30–40 éves). T.: ÉNy–DK, sm.: 170 cm, sh.: 220 cm, ssz.: 60 cm. Bolygatatlan. Nyújtott testhelyzetű férfi sírja, koponyája és jobb alkarja enyhén elmozdult. A koponya alatt a sír lemélyített volt, a nyakcsigolyák alatt faszénmaradványok, a váz fölötti földben mészszerű anyagdarabok.

Mellékletek: 1. A jobb medencelapáton kisméretű vascsat (á.: 2,9×2,8 cm, v.: 0,2 cm). 2. A bal alkar külső oldalán, hegyével a lábfej felé vaskés (h.: 9,5 cm, ph.: 6,7 cm, psz.: 1,1 cm). Középső nyélállású, lekerekített hegyű.

9. ábra. A 10. sír sírfoltja

11. sír (II. tábla): Gyermekek, juvenis (15–16 éves). T.: ÉNy–DK (332–152°), sm.: 290 cm, sh.: 200 cm, ssz.: 60 cm. Bolygatatlan. Hanyattfekvő serdülő rossz megtartású és hiányos csontváza. A váz feletti földben mészszerű anyagdarabok.

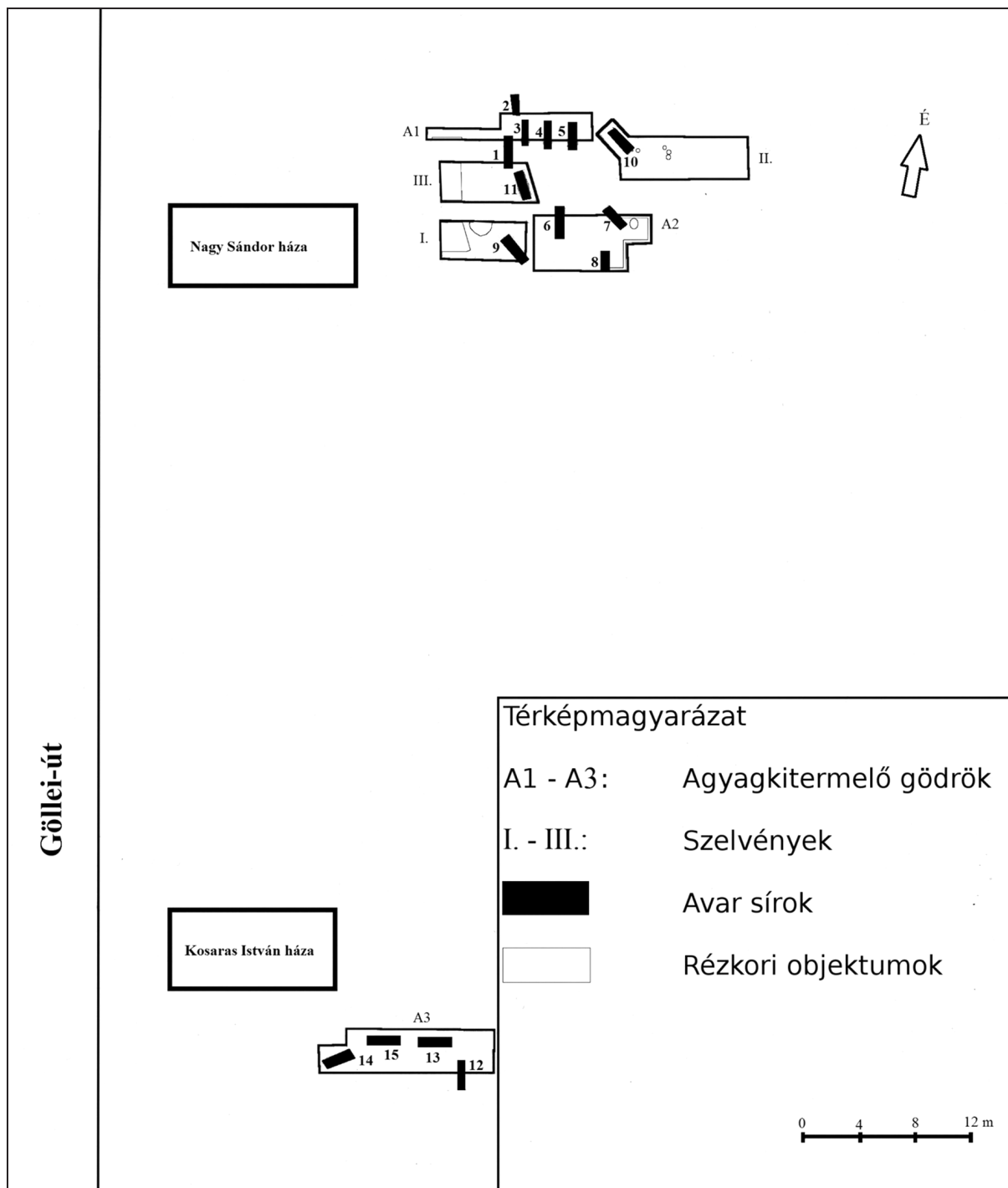
Mellékletek: 1. A medencelapátok között vascsat (á.: 3×3,1 cm) szövetlenyomattal, feltehetően vasszíjvég és a bőrszíj maradványával. 2. A jobb kézfejnél hegyével a lábfej felé vaskés (h.: 12 cm, ph.: 9 cm, psz.: 1,6 cm). Középső nyélállású, pengéjén a fa késtok csekély maradványával. 3. A csat mellett, a bal medencénél vastörredékek közül csak egy található meg a leltári anyagban (h.: 2,5 cm, sz.: 1,8 cm, v.: 0,2 cm). Két rétegből áll, ép sarka lekerekített.

12. sír (II. tábla): Nő, adultus (20–30 éves). T.: megközelítőleg É–D, sm.: 120 cm, sh.: kb. 200 cm, ssz.: 60 cm. Közvetlenül a feltárás előtt megbolygatott sír, csak a láb felőli vég volt bolygatatlan. A leleteket Nagy Ferenc mentette meg.

Mellékletek: A medence tájékán 1. vascsat (á.: 3 cm). Töredékes. 2. Vaskés (h.: 6 cm, ph.: 4,5 cm, psz.: 1,2 cm). Töredékes, felső nyélállású. 2. Nyílhegy

(h.: 5,8 cm, sz.: 2 cm). Töredékes (tűskéje hiányzik), háromélű. 4. Vasár (h.: 6 cm, v.: 0,5 cm). Sem a sírleírásban, sem az ásatási naplóban nem szerepel.

13. sír: Meghatározhatatlan nemű. T.: feltehetően Ny–K, sm.: kb. 200 cm, sh.: ismeretlen, ssz.: ismeretlen. Teljesen elpusztított sír, csupán a koponya töredékeit sikerült megmenteni. Leletanyag nem került elő.

10. ábra. A csomai temetőrészlet térképe

14. sír (II. tábla): Nő, adultus (30–35 éves). T.: NyDNy–KÉK, sm.: 250 cm, sh.: 215 cm, ssz.: 65 cm. Bolygatatlan, nyújtott testhelyzetű nő sírja. A sírgödör a koponya alatt lemélyített, ezért a koponya elmozdult, bal oldalára fordulva, a váz szintjénél 20 cm-rel mélyebben került elő. Jobb karja enyhén behajlítva a medencére téve, bal karja a test mellett nyújtva. A fej fölött és alatt nagy mennyiségű mészszerű anyaggal vegyes hamut és faszenet találtak, illetve mészszerű anyagdarabkákat figyeltek meg a lábaknál is.

Mellékletek: 1. A jobb csecsnyúlványnál patinanyom mutatkozott, a baloldali a járomíven is. Egyetlen fülbevaló került elő, ovális, csüngő nélküli (elkallódott). 2. A bal csukló mellett bikónikus, sötétszürke, díszítetlen orsógomb (á.: 4 cm, m.: 2 cm). 3. A bal lábszár külső oldalán feltehetően szarvasmarha csigolyája és bordája. 4. Ugyanitt, a lábfejhez közelebb két szárnyas csontváza (csirke és lúd?).

15. sír: Meghatározhatatlan nemű. T.: feltehetően Ny–K, sm.: kb. 200 cm, sh.: ismeretlen, ssz.: ismeretlen. Teljesen elpusztított sír. Leletanyag nem került elő.

Temetkezési szokások

A temetőrészlet földrajzi elhelyezkedése

A Kapos-völgye nyugat–keleti irányú somogyi szakasza két kistáj, a völgyet délről határoló Zselici dombvidék és a számos patak völgygel szabdaltnak, lankás Külső-Somogy találkozásánál fekszik. Az avar kori temető a Kapos-völgy bal (északi) oldalán helyezkedik el, körülbelül 20 méterrel magasabban és mintegy 500 méterre a Kapos egykor mocsaras, mára azonban kiszáradt és szántóföldként hasznosított árterétől. A lelőhelytől északra és keletre folyó patak völgyektől is hasonló távolság és mintegy 10 méternyi szintkülönbség választja el. A temető tehát magaslaton, vízmentes területen helyezkedett el (3. ábra). A temetőhöz tartozó települést egyelőre nem sikerült a felszíni nyomok alapján azonosítani.

A sírok tájolása

A temető északi részén több Ny–K-i irányú sírsor rajzolódik ki. Ennek a sírcsoportnak a sírjai a bemérések és a térkép adatai szerint megközelítőleg É–D-i és ÉNy–DK-i tájolásúak, illetve ez utóbbi tengelytől északnak térnek el. A délebbi részen feltárt sírok közül a 12. sír megközelítőleg É–D-i tájolású, a 13., 14. és 15. sírok a Ny–K-i tengelyhez illeszkedhettek, bár csak a 14. sírről vannak adataink (NyDNy–KÉK). Az avar kor kései szakaszában a sírok tájolása igencsak változatos és sokszínű, akár egy régió belül is (Tomka 1975, 63–64). Az eddig publikált Kapos-völgyi temetőrészletekben az uralkodó irányítás a megfigyelt Ny–K-i (Melhárd 1904, 241.; Bárdos 1978, 29.).

A sírok formája, mélysége és méretei

Az ásatási dokumentációban csak a 9. sír formájáról tettek említést, ami a leírás szerint téglalap alakú, szögletes sarkú aknasír volt. Feltehetően az összes

többi temetkezés is hasonló lehetett. A temetőrészletben a síroknak mai felszíntől mért, átlagos mélysége 200–210 cm között mozog, a legsekélyebb sírt 120 cm mélyen (12. sír), a legmélyebb sírt 290 cm mélyen (11. sír) találták. A temetőrészlet mélyebb sírjai között találjuk a bronz övvereteket is tartalmazó 9. sírt is. A sírok hosszúságáról és szélességéről jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre, ugyanis a bolygatott vagy elpusztított sírok esetében is csak a sírmélységet tudták feljegyezni. A sírok átlagos szélessége 60–61 cm, átlagos hosszúságuk 207–208 cm körül mozog. A legnagyobb méretű sír a bronz övvereteket is tartalmazó 9. sír a maga 3,86 m³-vel, míg a legkisebb sír a 12. sír, a maga 1,44 m³-vel.

A sírok bolygatása

A csomai temető esetében mindkét sírcsoport első sírjait löszkitermelés közben pusztították el. A feltárt sírok esetében az ásató nem figyelt meg sírrablásra utaló rablóaknákat, a maradványokat is háborítatlanul találta a sírgödörökben, tehát bolygatatlan temetkezéseket tártak fel.

Koporsóhasználatra utaló nyomok

A temetőrészlet egyik sírjából sem kerültek elő koporsóhoz tartozó vasalások. Két esetben (10. és 14. sírok) a sírokban, a csontvázak fölött és alatt faszenes-hamus rétegeket is megfigyeltek, amelyhez hasonló jelenségeket többek között már Török Gyula is koporsómaradványokként értékelte (Török 1973, 9.). Ugyancsak koporsó jelenlétére lehet következtetni a csontok és a leletek elmozdulásából is, ha a bolygatás nyomait nem lehet felfedezni (Tomka 1977–78, 48–49.; 51–52.). A 9., 10. és 11. sírok kapcsán jegyezték fel a koponya elmozdulását, a 10. sír esetében pedig rajzon jelölik a jobb alkar rendellenes helyzetét. Mindezek azonban csak jelentéktelen elmozdulások a 14. sírban megfigyeltekhez képest, ahol a koponya a váztól távolabb került elő, a 9. sírban pedig az edények oldalukra dőlve kerültek elő. A sírok végeiben megfigyelt lemélyítések (9.; 10. és 14. sírok) is koporsó meglétével hozhatóak összefüggésbe (Tomka 1978, 52–53). A sírokban a csontvázak fölött megfigyelt és egy esetben (8. sír) a halott lábánál talált kisebb kupacnyi mészszerű anyagról nem jelenthetjük ki biztosan, hogy a koporsó maradványa, mivel nem rendelkezünk anyagmintával.

A halottak sírba helyezése módja

A csomai temetőrészletben kivétel nélkül, csontvázas (korhasztásos) temetkezéseket tártak fel. A halottakat a hátukon fekvő, kinyújtva helyezték sírba. Az elhunytak kezei jobbára a test mellett, nyújtva feküdtek (8., 9., 11. sír), míg a 14. sírban a halott jobb kezét a medencére helyezték. A 10. sír esetében a bal kéz a test mellett volt, de a jobb alkarcsontok bomlás közben a koporsó üregében vagy állatjárasnak köszönhetően elmozdulhattak.

A leletanyag értékelése

Fülbevalók

A csomai temetőrészletben három sír (6., 7. és 14. sírok) tartalmaz fülbevalót, sajnos azonban a 14. sír fülbevalója elkallódott. Az antropológiai vizsgálatra (14. sír), illetve a kísérőleletekre (7. sír, gyöngysor, gyűrű?) hivatkozva elmondhatjuk, hogy a fülbevalók javarészt női sírokból származhattak. Noha mindegyik példány magában került elő, fontos megjegyezni, hogy a 6. és 7. sírok fülbevalói eleve feldúlt sírokból származnak, illetve a 14. sír esetében a bal járomíven megfigyelhető elszíneződés utalhat a fülbevaló egykori párára. A 14. sír fülbevalója az ásató leírása szerint a 7. sírből előkerült példányra hasonlíthatott. Utóbbi az ovális, rombusz átmetszetű, gyöngycsüngős fülbevalók közé tartozik, Čilinská X. típusába (ČILINSKÁ 1975, 79.), amely típusnak különböző altípusait, variánsait a kutatás egységesen a késő avar korra, azon belül a 8. század második felére és a 9. század elejére keltezi. Ugyan a 7. sír fülbevalójáról elveszett az üvegyöngycsüngő, de megmaradt a karika alsó ívére hajlított vékony, lapos bronzlemez, amelyre felhúzták a gyöngyöt, majd a gyöngy lecsúszását meggátolandó, nyitott végét mindkét oldalon visszahajtották. Az üvegyöngycsüngők ily módon való rögzítéséhez hasonlót a leobersdorfi temető 91. sírjának fülbevalójánál is megfigyelhetünk (DAIM, 1987, 249.; Taf. 92). Az előbb tárgyalt, meglehetősen gyakori fülbevalótípus mellett egy igen ritka típus is előkerült a csomai temetőrészletből. A 6. sír fülbevalójának kerek, négyszög átmetszetű, granulátumokkal díszített karikája, és me-revtengelyes, ezüstgömbből és granulátumokból álló csüngője van. A szokatlan kialakítás miatt a fülbevalót Zlata Čilinská egyik típusába sem sorolhatjuk be, bár kétségtelen, hogy karikájának tulajdonságai és feltehetően az üvegyöngycsüngőket utánzó ezüstgömb miatt a Čilinská-féle IX. típus A variánsához (ČILINSKÁ 1975, 77–79.) állhat a legközelebb. A probléma a keltezésben is megnyilvánul. Míg az említett típust a 7. század második felére – 8. század elejére lehet keltezni (ČILINSKÁ 1975, 80.; Abb. 6.), addig a csomai fülbevaló legjobb párhuzamát jelentő, ezüstlemez-gömbös csüngővel ellátott, Zsebes/Šebastovce-i temető 79. sírjából előkerült fülbevalót (BUDINSKÝ-KRIČKA-TOČIK 1991, 21.; Taf. VIII.) a többtagú rúd-; és szegmentgyöngyökből álló gyöngysor a 8-9. század fordulójára – 9. század elejére keltezheti.

Gyöngyök

Gyöngysor a csomai temetőrészletben egyetlen sírből, az elpusztult 7. női sírből került elő. A közel 100 db gyöngyből álló gyöngyanyag legnagyobb részét az apró, fekete, ritkábban átlátszó üvegből készült és bronz fűzőhengerrel ellátott köles-, félgömb-, hengeres-, bikónikus és lapított gömb alakú gyöngyök teszik ki. Viszonylag nagy számban találhatóak meg a dinnyemag alakú gyöngyök különböző formájú és színű típusai, amelyek közül néhány, mint például a kör átmetszetű, kúpszerű, a mindkét oldalán bordás nyújtott

cseppszerű, illetve az általánosabb cseppszerű típusok megtalálhatóak a székkutas-kápolnadűlői temető gyöngysoraiban is (PÁSZTOR 2003, 364.; 7. táblázat). A gyöngyanyag részét képezi további két szem többtagú rúdgyöngy, egy szegmentgyöngy, egy sárga dudorokkal díszített szemgyöngy, továbbá egy selejtes gyöngy is. Keltezés szempontjából főleg a dinnyemag alakú és a többtagú rúd alakú gyöngyöknek van jelentősége. Noha a római s bizánci előzményekre visszavezethető dinnyemag alakú gyöngyök már a 7. század második felétől kezdve előfordulnak az avar kori sírokban, igazi divatjuk a 8. századra esik, és az avar kor végéig megtalálhatóak a temetők leletanyagában (SZŐKE 1992, 873–874.). A többtagú rúdgyöngyök azonban főleg a 8–9. század fordulóján és a 9. század első harmadában terjednek el tömegesen egész Európában így a Kárpát-medencében is (SZŐKE 1992, 876–879.). Előállításuk a Közel-Keleten folyhatott (GREIFF-NALLBANI 2008, 367–368.). A fentiek alapján, a csomai gyöngysor a 8. század végén, illetve a 8–9. század fordulóján kerülhetett sírba.

Övvisélet

A csomai temetőrészlet négy sírjából került elő övre utaló vascsat (9., 10., 11. és 12. sírok). Egy esetben (9. sír) két vascsat került elő a sírből: míg az egyik a veretes övet foghatta össze, a másik pedig egy veret nélküli öv csatja lehetett. Övre utaló csat szinte csak férfi- ill. fiúsírből ismert, kivételt jelent azonban a 12. sír, amelynek halottját az antropológiai vizsgálat nőnek határozta meg. Egyedül a temetőrészlet 9. sírjából kerültek elő bronz övveretek, amelyeken ún. lilimos díszítés figyelhető meg. A csomai övvereteken lévő lilomábrázolás (rügyekből kinövő, egymásnak forduló és a középső szirmmal összekötött háromszirmú lilimpárok a veret középső tengelyének vonalában) Magdalena Schmid tipológiájában az I. típus jellemzője, amely díszítés a késő avar kor kezdetétől a korszak végéig feltűnik az övvereteken (SCHMID 2015, 66.; 104.). Míg az övforgó a lekerekített, háromszirmú lilomot ábrázoló és díszítetlen peremű (Ala típus/kategória) propellerveretek közé, addig a mellékszír-, vagy lyukvédő veretek a címer alakú, háromszirmú lilomot ábrázoló, enyhén „pikkelyszerűen” kiképzett szélű (Alb típus/kategória) darabok közé tartoznak (SCHMID 2015, 69.; Tab. 11–13.; Abb. 22.). Az I. típus a már a Szalontai Csaba által is körvonalazott (SZALONTAI 1995, 129.; 1. térkép) dél-dunántúli fémművészeti körben is gyárthatták, aminek periferiáján helyezkedhetett el a Kapos-völgye (SCHMID 2015, 103–104.). Szalontai Csabának a különböző övveret kombinációkra épülő szeriációs táblázata szerint a tokos, indászes kisszírjév igen ritka kísérőlelete a lilimos övdíszeknek, együttes előfordulásuk főleg a lilimos övgarnitúrák használatának korábbi szakaszára jellemző (SZALONTAI 1995, 129.; 1. táblázat). A csomai övkészlethez hasonló kombinációkat Magdalena Schmidt az Spa I–II idejére keltezi (SCHMID 2015, 90.; Abb. 24.). A csomai övet hiányos övnek kell tartanunk, ugyanis az egyes övszerelékek hiánya eb-

ben az esetben nem magyarázható a sírrablással. Itt kell megemlítenünk Szalontai Csaba azon megfigyelését, hogy a lilimos övdíszek gyakran hiányos övgarnitúra részeiként, vagy sokszor más készletekbe tartozó veretek társaságában kerülnek elő (SZALONTAI 2003, 396.). E megfigyelést a csomai övgarnitúra is megerősíti. A kisméretű övcsatot figyelembe véve elképzelhető, hogy a kisszíjvéget használtak fel nagyszíjvég gyanánt és ebben az esetben a többi címer alakú veret is lyukvédőként a szíjvég mögé lehetett felerősítve. A már említettek alapján az övveretek a 8. század első felében vagy a század közepén kerülhettek sírba. A többi sírból a már említett egyszerű vascsattal záródó övek (10., 11. és 12. sírok) ismertek. A 11. sír övéhez egy vaskarika is tartozott, amelyen szövetmaradványok maradtak meg. László Gyula szerint e vaskarikának az eszközök, de leginkább a késnek övre való felfüggesztésében lehetett szerepe (László 1940, 95.; 2. kép), amit a díszövek, így a 9. sír esetében is az övforgó láthatott el (LÁSZLÓ 1941, 179.; XLVI. t. 2). Ugyanakkor a László Gyula féle rekonstrukció problémáira újabban Szőke Béla Miklós mutatott rá (SZŐKE 2008, 197–201.). A 10. sír esetében hiányoznak az előbb említett függesztők, így elképzelhető, hogy a késtokot csak egyszerű szíjkapcsolással akasztották az övre. További érdekes nyomokat őrzött meg a 11. sír vascsatja, amelyen a textillenymaton kívül egy kisméretű vas szíjvég tokos vége és a belécsatlakozó bőr maradványa őrződött meg.

Fegyvermelléklet

A csomai temetőrészletből mindössze a 12. női sírból előkerült töredékes, háromélű nyílhegyet tarthatjuk fegyvernek, illetve talán a hosszabb vaskéseknek is lehetett ilyen funkciója. A nyílhegy Michal Holeščák tipológiájában a BII1-es típusba tartozik, azaz a háromélű, könnycsepp alakú, nyéltüskés nyílhegyek típusába, amely az avar kori temetőkben igen gyakori (HOLEŠČÁK 2015, 304.).

Vaskések

A csomai temetőrészlet anyagában összesen nyolc vaskés szerepel, sírbeli helyzetét azonban csak négynek ismerjük (8., 9., 10. és 11. sír). Mindannyiszor a test középső részén, a kéz és medencék környékén kerültek elő, a kisalföldi temetőkben megfigyeltékhez hasonlóan általában a halott jobb oldalán (TOMKA 1972, 72.). Az egyetlen kivételt a 10. sír jelenti, ahol a vaskést a halott bal oldalára, az alkar mellé helyezték. A késeket olykor feltehetően az övre függesztve, máskor az övről leoldva helyezték sírba, de hegyük minden esetben a lábak felé nézett. A kés elsősorban a férfi és (fiú?)gyermek sírok jellemző melléklete, egy esetben (12. sír) került elő kés antropológiailag nőnek meghatározott halott sírjából. A legfiatalabb halott, akit késsel temettek el, a 8. sírban nyugvó gyerek volt. Egyben ő rendelkezett a legrövidebb, mondhatni „gyermekméretű” ép késsel (H.: 7,1 cm, P.h.: 3,5 cm, P.sz.: 1,9 cm). A csomai temetőrészletből ismert kések többségére jellemző a keskeny és hosszú, valamint egyélű és egyenes hátú penge, nyelük a fogóvégen rendszerint elkeskenyedik. A késpenge a nyélhez legtöbbször

középen kapcsolódik, de felső nyélállás is megfigyelhető egyes darabokon (9 és 12. sír). Két esetben (8. és 10. sírok) a kés hegye lekerekített volt, az összes többi esetben hegyes. A 8. sír késmarkolatának végét úgy tűnik meghajlították, talán azért, hogy az esetlegesen fából készült markolatot ne lehessen lehúzni a vasról.

Orsógomb

A csomai temetőrészlet 14. sírjában nyugvó nő bal oldaláról egy díszítetlen, szürkére égett, apró kavicsal soványított bikónikus orsógomb került elő. Az orsógombok gyakori sírmellékletek, főleg a későbbi periódusra jellemzőek. Ugyanakkor a dunaújvárosi telep feldolgozása kapcsán már Bóna István is rámutatott, hogy orsógombok a kora avar kortól kezdve előfordulnak a sírok és a telepek leletanyagában (BÓNA 1973, 79.). A későbbi, hullámvonallal díszített darabok közé tartozik a közeli kapospolai temető 7. sírjából előkerült példány is (GARAM 1971, 99–100.). A csomai példány elég jellegtelen, keltezése bizonytalan.

Ostorvég

Már Erdélyi István rámutatott arra, hogy esztergával készültek azok az avar kori gömb vagy tojásdad alakú csonttárgyak (ERDÉLYI 1956, 49.), amelyeket ő is és később Garam Éva is ostor vagy korbácsvégeknek, illetve ostorbuzogányoknak határozott meg (GARAM 1998, 109.), többek közt Bakay Kornél ellenében, aki László Gyula nyomán jogarnak tartotta a 9. sírből előkerült példányt (BAKAY 1975, 43.). A csomai darabot agancsból esztergálták tojás alakúvá. Nyakában vasmaradvány található, amely talán egy hurkos végű vaspálcának a nyomát őrzi, a tárgy hosszúságában futó furattal együtt. A csomai példány formáját tekintve legközelebbi párhuzama a keszthelyi darab, Garam Éva mindkettőt a legkésőbbi avar kori példányoknak tartotta (GARAM 1998, 119.). Nem mellékes az sem, hogy az ostorvég olyan sírből származik, amelynek mellékelt állatcsontanyaga a legváltozatosabb lehetett a temetőrészletben.

Egyéb vastárgyak

Több csomai sírből is került elő olyan vastárgy, amelyeknek funkciója, meghatározása is bizonytalan. A 8. gyermeksírból talált kisméretű, összeoxidálódott vastárgy, apró kerek vasgyűrűk ismerhetőek fel, így jobb híján elképzelhetőnek tartom, hogy láncpáncélból kialakított amulett. A láncingek részleteinek sírba helyezése a környéken a késő avar kori (BÁRDOS 1978, 17.) és a 9. századi (BÁRDOS 1985, 14.) temetőkben is megfigyelhető. A 11. sír halottjának jobb combcsontján vastöredékeket talált az ásató, amelyekből mindössze csak egy darab, egyik oldalán íves, réteges vaslemez maradt meg. Azonosításuk, szerepük bizonytalan, akárcsak azé az elkallódott vaslemezé, amelyik a 9. sírban találtak a kisszíjvég alatt.

Kerámiák

A temetőrészletből összesen négy darab edény került elő, de múzeumba csak három jutott, ugyanis a 9. sír egyik kerámiája olyan rossz megtartású volt, hogy megmenteni nem lehetett. Sírbéli helyzetét csak a 6.

és 9. sírban lelt edényeknek ismerjük. Előbbi a combcsontok közül, utóbbiak pedig, oldalukra dőlve a lábfejkénél kerültek elő. Esetleges tartamukra vonatkozóan nincs adatunk. A kerámiák közül fazéknak határozhatjuk meg az első öt sír valamelyikéből előkerült és a 6. sírban talált edényt, míg a 9. sír kerámiáját, méreteit figyelembe véve, Bajkai Rozália nyomán inkább kisfazéknak vagy bögrének tarthatjuk (BAJKAI 2014, 40.). Az ásatási napló szerint a 9. sír másik, fel nem szedett kerámiája is inkább utóbbi csoportba tartozhatott. A nagy fazekak töredékesek, egyes részeit restaurátornak kellett kiegészítenie, míg a 9. sír edénye viszonylag épp állapotban maradt meg. Mindkét fazék lassan forgó fazekaskorongon készült, míg a 9. sír bögréjét kézzel formálták, esetlegesen utánkorongolták. A kerámiák felszínén lehetőségünk van a soványítóanyagot is megfigyelni, ezek a szórvány fazék esetében apró kavicsok, a 6. sír fazeka és a 9. sír bögréjének esetében pedig csillám vagy csillámos homok. Az edények vörösesbarnaszürkésfekete foltossága utalhat arra, hogy az edények feltehetően szabályozatlan körülmények között lettek kiegészítve (HEROLD 2004, 20.). A fazekak alját kiegészítették ugyan, de a 6. sír edényének egy aljtöredékén a körbefutó talpgyűrű maradványát is meg lehetett megfigyelni. A 9. sír bögréjének alja egyenes. A szórvány fazék vállát és hasát többé-kevésbé párhuzamosan körbefutó vonalakkal díszítették, a 6. sír edényének a peremén körben körömbenyomkodás látható.

Állatcsontok

Állatcsontok a temetőrészlet két sírjából kerültek elő (9. és 14. sír), a deréktól lefelé, a lábak tájékán. A 9. sír halottjának bokáira keresztbe fektettek állatbordát, amihez hasonló jelenséget a Madaras-téglavetői avar temetőben is megfigyeltek (RÁCZ 1999, 348). Az archeozoológiai anyag elveszett, így az állatcsontok

meghatározásánál egyedül az ásató megállapításaira hagyatkozhatunk. A bordákhoz (9. és 14. sírok), combcsonthoz (9. sír) lapockához (9. sír) értékes hús tapad, így ezekre ételmellékletként tekinthetünk (VÖRÖS 1999, 54.), a kárcsak a 9. sír csirkecsontjaira is, de a 14. sír egész szárnyasaira már inkább temetési áldozatként. A sírba helyezett lapocka az ásató szerint kecskéé vagy juhé lehetett, míg bordák és combcsont feltehetően szarvasmarhához tartoztak. Utóbbi mellett szól az is, hogy ló combcsont ritkán kerül ételmellékletként sírba (VÖRÖS 1999, 54.). A 14. sír szárnyasai közül a kisebb csontváz tyúké, a nagyobb lúdé lehetett.

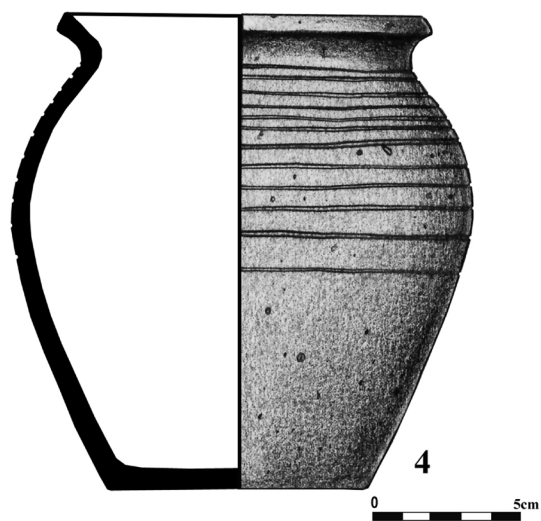
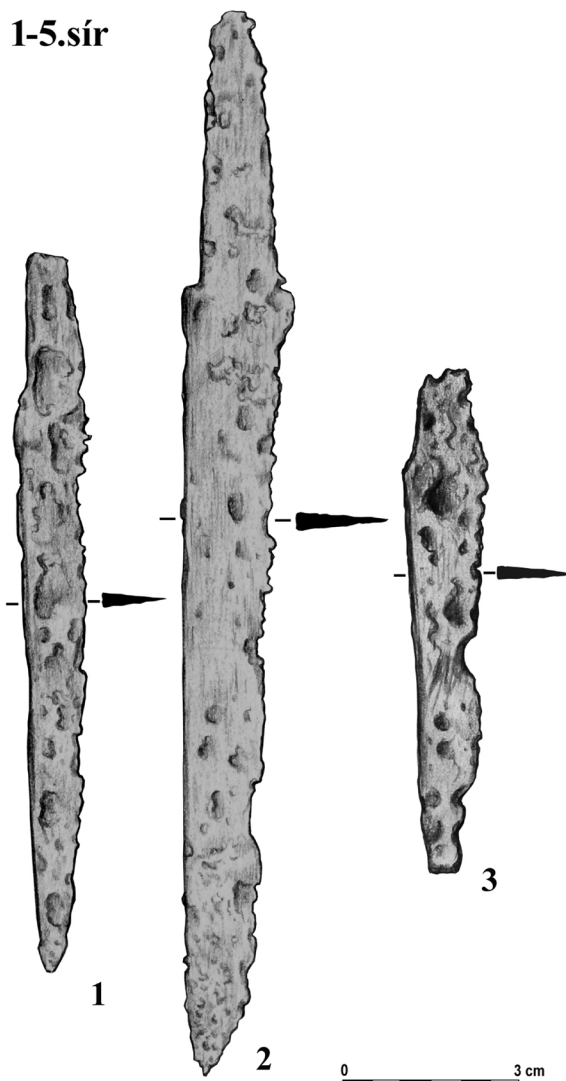
Összegzés

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy mindkét sírcsoport egy nagyobb kiterjedésű avar kori temetőhöz tartozik. Az északabbra fekvő sírokat a leletanyag alapján a 8. század első fele és a 8–9. század fordulója között áshatták, tehát nagyjából ugyanabban az időszakban, mint a Kospula területén (GARAM 1971, 100–102.) és a toponári temetőhöz tartozó 33. lelőhelyen (BÁRDOS 1978, 42–43.) feltárt temetkezések egy részét. Noha a délebbi sírcsoport esetében pontosabb datálásra nincs lehetőség, a sírok vélhetően késő avar koriak. A Kapos-folyó völgyében, főleg annak somogyi szakaszán több késő avar kori temetőt illetve temetőrészletet is ismerünk, köztük olyanokat is, amelyekben a 9. század elejére keltezhető leletek is megtalálhatóak (SZŐKE 1992, 895.; 897.). További kutatások deríthetnek majd fényt arra, hogy a 9. század elejének történései mennyiben befolyásolták a helyi népesség életét. Ebből a szempontból igen nagy jelentősége van annak is, hogy a Dunántúl legdélebbi, bizonyíthatóan Karoling-kori temetője Kaposvár határában került elő (BÁRDOS 1985, 18.).

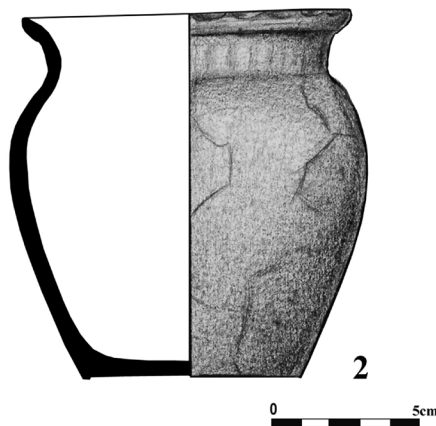
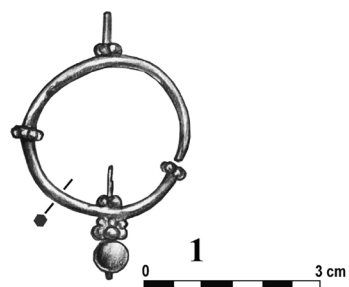
Irodalom

- BAJKAI R. 2014: Késő avar kori település Hajdúnánás határában (Late Avar-age settlement on the fringe of Hajdúnánás). – *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 85: 29–60.
- BAKAY K. 1975: Kaposvár földjének őstörténete a legrégebb időktől a honfoglalásig. – In: Kanyar J. (Szerk.): *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok*. Kaposvár, 1975. 11–62.
- BÁRDOS E. 1978: Avar temető Kaposvár határában (Rescue excavation on the findspot Nr. 33 of Kaposvár). – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3: 13–65.
- BÁRDOS E. 1985: IX. századi temető Kaposvár határában (Cemetery of the 9th century in the vicinity of Kaposvár). – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 7: 5–46.
- BERNERT Zs., ÉVINGER S. és HAJDÚ T. 2006: További adatok Somogy megye embertanához. – *Folia Anthropologica* 4: 53–68.
- BÓNA I. 1971: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Awarische Siedlungen aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Árpádenzeit (11–13. Jh.) in Dunaújváros). Budapest
- BURGER, Sz. A. & PATAY, P. 1958: Archäologische Forschungen im Jahre 1956. – *Archaeologiai Értesítő* 85: 79–95.
- ČILINSKÁ, Z. 1975: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. – *Slovenská Archeológia* XXIII: 63–96.
- CSALLÁNY D. 1963: A kutrugur-bolgárok(-hunok) régészeti hagyatékának meghatározása (Die Bestimmung der archäologischen Hinterlassenschaft der Kutrugur-Bulgaren (-Hunnen)). – *Archaeologiai Értesítő* 90: 21–38.
- DRAVECZKY B., SÁGI K. és TAKÁTS Gy. 1964: A Somogy Megyei Múzeumok régészeti adattára. Somogyi Múzeumok 2. Kaposvár
- ERDÉLYI I. 1956: Az avar kori csontmegmunkálás néhány kérdéséről (о некотором вопросе обработки кости у аваров). – *Archaeologiai Értesítő* 83: 46–50.
- GARAM É. 1971: Későavar sírok Kaposuláról (Spätawarische Gräber aus Kapospula). – *Folia Archaeologica* 22: 97–103.
- GARAM É. 1998: Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok (Awarische Knochenpeitschen- oder Karbatschenden und Peitschenkeulen). – *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998: 109–121.
- HEROLD H. 2004: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. – *Varia archaeologica* XIV. Budapest
- HOLEŠČAK, M. 2015: Early medieval arrowheads from the area of today's Slovakia. In: Calin Cosma (eds.): *Warriors, weapons, and the harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. 299–306. Cluj-Napoca
- KOCZTUR É. 1964: Somogy megye régészeti leletkatasztere. – *Régészeti Füzetek* Serie II. 13. Budapest
- LÁSZLÓ Gy. 1940: Avar kori pásztorkésztségeink (Zu den Beigaben der Gräber von Awarischen Hirten). – *Archaeologiai Értesítő* III/1: 91–98.
- LÁSZLÓ Gy. 1941: Adatok az avarság néprajzához II. (Contributi all'etnografia degli avari). *Archaeologiai Értesítő* III/2: 175–204.
- PÁSZTOR A. 2003: A székkutas-kápolnadűlői avar kori temető gyöngylelei (Die Perlen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadűlő). – In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor (Szerk.): *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. Szeged, 2003. 331–370.
- RÁCZ Zs. 1999: A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62). (Das Awarische Gräberfeld von Madaras-Téglavető – Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959–62). – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5: 347–396.
- SCHMID, M. M. E. 2015: Das Gräberfeld von Rákóczi in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterial. Bonn
- SZALONTAI Cs. 1995: A késő avar kori lilomos övveretek (Die spätawarenzeitliche mit Lilien verzierte Gürtelbeschlüge). – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11: 127–143.
- SZALONTAI Cs. 2003: A székkutas-kápolnadűlői avar kori temető öveinek elemzése (Die Analyse der Gürtel des Awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadűlő). – In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor (Szerk.): *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. Szeged, 2003. 371–412.
- SZŐKE B. M. 1992: Die Beziehungen zwischen dem Ostalpenraum und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentracht). – In: Daim F. (Hrsg.): *Awarenforschungen*. 841–968. Wien
- SZŐKE B. M. 2008: Veränderungen in der Struktur des awarenischen Gürtels. – *Antaeus* 29–30: 175–213.
- TOMKA P. 1972: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. (Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit). – *Arrabona* 14: 25–75.
- TOMKA P. 1975: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. (Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit II.). – *Arrabona* 17: 5–90.
- TOMKA P. 1977-78: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. (Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom Kleinen Alföld in der Awarenzeit. III.). – *Arrabona* 19–20: 17–108.
- TÖRÖK Gy. 1973: A sopronkőhidai IX. századi temető (The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century). Budapest
- VÖRÖS I. 1999: A halimbai késő avar kori temető állatcsontleletei (Tierknochenfunde des spätawarenzeitliche Gräberfeldes von Halimba). – *Tisicum* 11: 43–58.

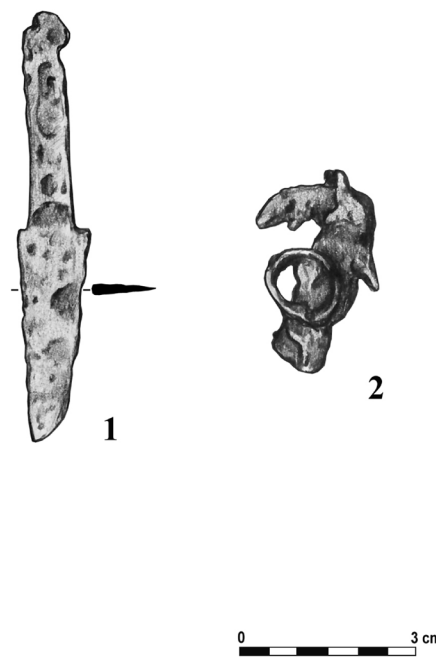
1-5.sír

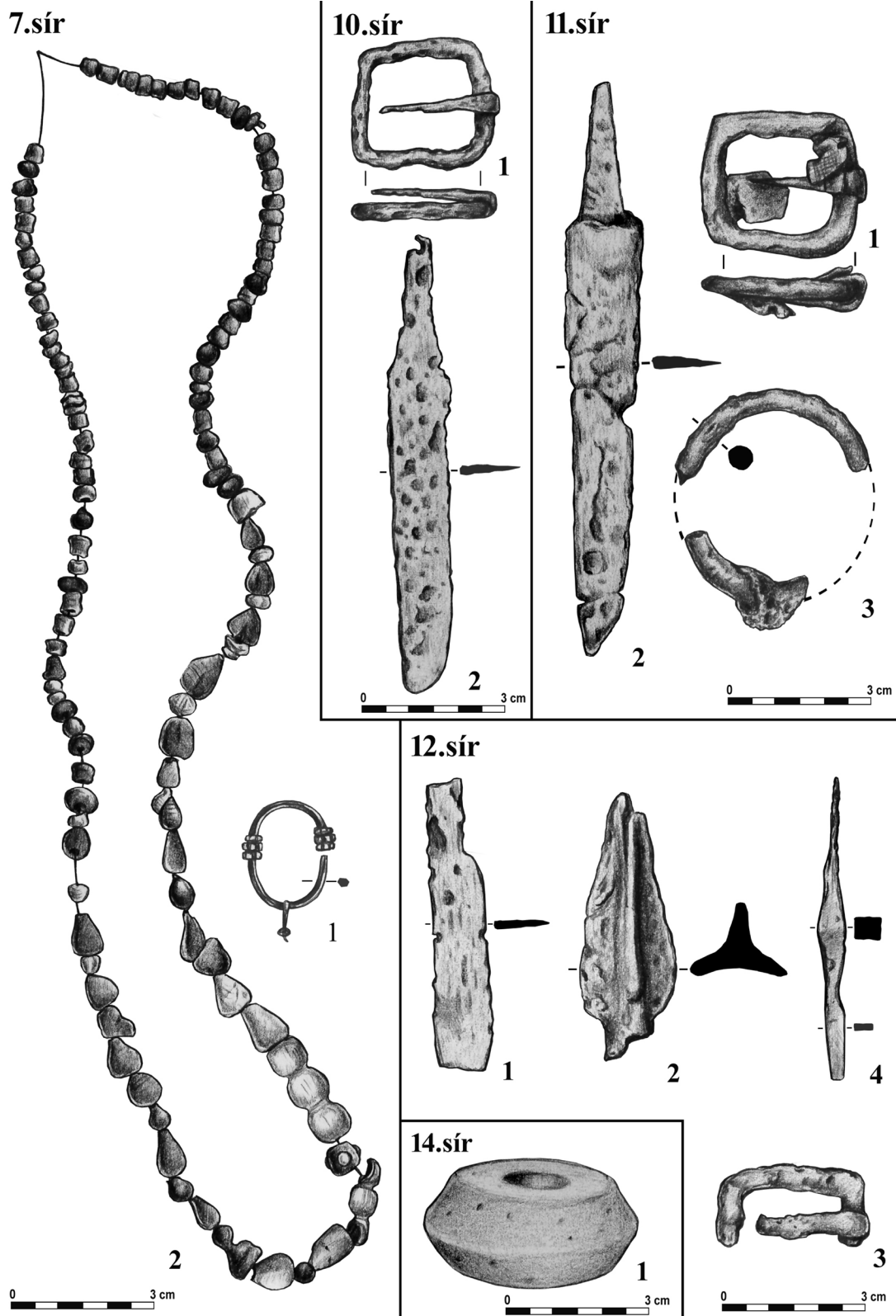
6.sír

8.sír

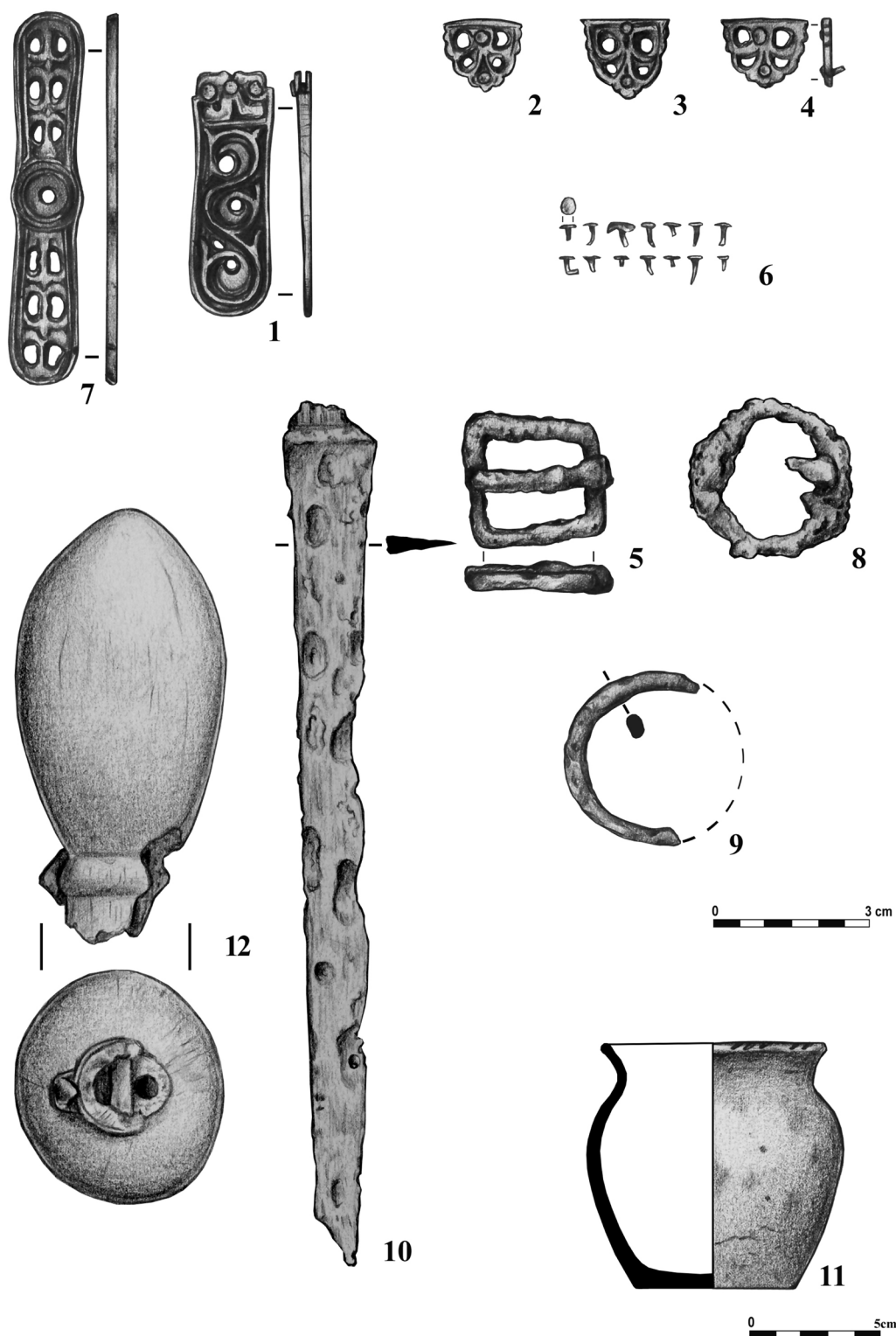
I. tábla. 1-6. sírok és 8. sír leletei

II. tábla. 7. sír és 10–14. sírok leletei

9.sír

III. tábla. A 9. sír leletei

The cemetery of the Late Avar Age in Csoma-Újtelep

MÁTYÁS HARAG

In 1956 Rezső Pusztai unearthed two groups of 15 inhumation graves of an Avar Age cemetery near Csoma (Somogy County). The groups of graves possibly laid in the northwestern and southeastern part of the cemetery. 10 graves were destroyed by earthworks, but the other 5 were undisturbed. In the rectangular shaped graves the dead laid on their back with their arms mostly close to and in parallel to the body. The orientation of the tombs was nearly north-south, with an exception of three, nearly west-east orientation graves. The average depth of the graves was circa 200-210

cm. In some cases, remains of a coffin were observed. The graves contained very poorly goods, first of all iron knives, iron buckles, pottery, an iron arrowhead, a biconical spindle-whorl and in some cases, animal bones. However, bronze belt mounts, a string of beads, pendants, and a whip-end made from an antler were also found. The northwestern group of graves can be dated to the first half of the 8th century – beginning of the 9th century, but in case of the southeastern group, we can only suppose that, the graves are from the 8th century.

Beszámoló a Fonyód 150 éves préház (homokbánya) és a Sándor utca 26. területén folytatott 10–11. századi temetők sírjainak leletmentéséről

MAGYAR KÁLMÁN

e-mail: magyarkalman@digikabel.hu

MAGYAR, K.: *Report on excavations of cemeteries from the 10-11th century centered in Fonyód, near the 150 years-old press-house and at Sándor str. 26.*

Abstract: This article deals with excavations made in Fonyód between 1996–1998 and in 2001, where we located 10 and 11th century old cemeteries. The first excavation was centered by the sandpit near the 150 year-old press house. Due to numerous field works lasted for decades, a large group of burials were almost completely destroyed. We were able to determine its age and characteristics from the skeleton remains and funeral offerings of one grave (S-terminalled lockrings). During our other excavation made on a small dune at Sándor street 26, we found a similar cemetery from the 10–11th century with 54 graves and burial remains. Based on the pottery findings, it was in use by the Romans and later became the funeral site of the early inhabitants of Fonyód. The early Arpadian cemetery was located on the west side of the mound. The graves were situated westward-eastward mostly without funeral offerings, but in nine cases we recovered notable findings like bronze S-terminalled lockrings, shell necklaces and bronze rings on the annular bones. We could not find any coffins or traces of bricks in the recovered area. There were many instances of skeleton remains of adolescent or small children beside the adult skeletons – mostly female – which indicate family burials. Furthermore, we recovered skeletons positioned with both arms across the waist. Towards the west, a five meter wide empty tract occurred to us where a jar and two kinds of animal bones surfaced – one of a dog and the other possibly of a boar. Considering there were no other findings in that area, it might have been a significant place for burial customs or further ceremonial rituals.

Keywords: Fonyód, sandpit, Sándor street 26, excavations, early Arpadian age, cemeteries from the 10–11th century, common burials, family burials, graves, funeral offerings, jewels, ornaments, animal bones, burial customs.

Bevezetés

Az 1985-ben megjelent Fonyód története régészeti összefoglalójában még nem szerepeltek a 150 éves préház melletti homokbányában, illetőleg a Sándor utca 26. számú telken később megtalált 10–11. századi temetők anyagai.¹ (1–29. ábra) Ezek a temetők ugyanis még 1993-ban is ismeretlenek voltak a kutatók számára.² Csupán 1996-ban szerezhettünk először tudomást az ún. 150 éves préház melletti homokbányában a

bányászás során előkerült temető sírjairól.³ (2–8. ábra) Ekkor ezen a területen a Balaton Mgtsz (Ordacsehi) a helyi önkormányzat megbízásából telekkialakítást folytatott. Az ő tereprendezésük során az említett Mgtsz emberei gépeikkel csontokat, csontvázakat találtak. A bejelentést követően előbb telefonon, majd személyesen is leállítottam a munkákat. A gépi munka leállítása után történő többszöri kiszállásom és leletmentésem során viszont rögtön kiderült, hogy ezen a 7014 hrsz-ú ingatlan területen már előzőleg is rendszeresen homokbányásztat folytattak. Már azelőtt is tudták néhányan, hogy a legalább százötven évvel ezelőtt ideépített préház munkálataikor is nagyon sok sírt találtak. Többen hallottak arról is, hogy a NyK-i domboldalban, főképpen a szőlőműveléstől mentes területén már régebben találtak csontvázakat. Vagyis már jóval előbb megtalálták az általunk először csak 1996-ban azonosított 10–11. századi temető sírjait. (3. ábra) Ezért mi itt azonnal, már 1996. június 13-án elkezdtünk egy leletmentő ásatást akkori munkatársammal, dr. Aradi Csillával közösen. Sajnos már az egynapos munkánk során szembesüthettünk azzal a szomorú ténnyel, hogy a csak most bejelentett gépi dózerolás az eddig még érintetlen temetőrész összes sírját – pár kivételével – teljesen megsemmisítette. Ekkorra az itteni temetkezésekből csupán a bányagödör ÉK-i peremén találtunk meg néhány sírnyomot. Ezeknek a feltárása során alig pár embercsont került elő, többnyire az 1–6. sír szörvány leleteivel együtt.⁴ (6–7. ábra) Az ún. 150 éves préház környékén és az önkormányzat régi szőlője területén – az általam ott 1997-től 1998 végéig folytatott kutatások után – így már csak azt állapíthattam meg, hogy az egykor itt lévő, a 10–11. századi köznépi temető addigra teljesen megsemmisült. Az általunk megtalált hat sír maradványa kivételével a különböző időkben itt végzett földmunkák során teljes egészében elhordták.⁵

2000-ig a másik 10–11. századi temetőről sem volt tudomásunk, ami Fonyód ÉK-i dombján, a Sándor utca 26. környékén helyezkedett el. (2., 9–11. ábra) Völler Zoltán, a Fonyton Kft. (Fonyód, Harmatos utca 56.) építési megbízottja 2000. november 27-én jelentette be először a kaposvári múzeumnak, hogy az általa irányí-

1 MAGYAR Kálmán: *Fonyód története az őskortól a középkorig*. Fonyód története (szerk. KANYAR József), Kaposvár, 1985, 23-104. (Továbbiakban: MAGYAR 1985.)

2 MAGYAR Kálmán: *A honfoglalás és az Árpád-kor régészeti emlékei...* Nemzeti Történelmünk I. Jubileumi kötet, Kaposvár, 1993, 3-181. (Továbbiakban: MAGYAR 1993.)

3 Garay Imre és leánya, lházné Garay Tünde (Fonyód, Lenke utca 17.) tettek bejelentést a kaposvári Múzeumnak.

4 Ld. *Ásatási Jelentés és Napló, 1996-1998*. Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattára Ltsz.2734. (Továbbiakban: RRM Rég. Adattár Ltsz.2734. Ásatási Jelentés és Napló 1996, 1998.)

5 7014-7014/A.7015/1., valamint a 7013/1.hrsz., városi önkormányzat. 1:10 000-es katonai térkép 603-331.sz. területein már nem kerültek elő további sírmaradványok.

tott telekkialakítási földmunkák során a Fonyód Sándor utca 26. számú volt ÁFÉSZ telken „régészeti leleteknek tűnő anyagok” kerültek elő.⁶ A munkák helyszínén történő leállítás után, 2001. április második felében került sor a belterületi 7502/2. hrsz.-ú domboldal általam vezetett régészeti kutatására.⁷ Már az első helyszínelésem során megláthattam a 35×30 m-es kiterjedésű és a ledózerolás utáni, 5–6 m magas, agyagos domboldalon – a fél méter vastag, bozótos-humuszos talaj alatti agyagban – a Ny–K-i irányban fekvő csontvázak maradványait.⁸ (9., 10–11. ábra)

Ennek nyomán kerülhetett elő itt a 2001. április 23. és május 31. között végzett régészeti kutatásom során az eredetileg nagy kiterjedésű, 10–11. századi köznépi vagy inkább falusi jellegű temető 54 sírja.⁹ (9–11. ábra)

A 150 éves présház körüli 10–11. századi temető sírjai (1–6.) és leírása (3., 6–8. ábra)¹⁰

A homokbányásztól megkímélt ÉK-i padmalyon a már látható sírnyomok felett nyitott 5×5m-es szelvényben, 88 cm-es mélységben először az 1. számú sír került elő. Ennek csupán a koponyától derékig tartó már bolygatott részei maradtak meg. Hiányoztak viszont itt is a bordák, illetőleg a bal alkar csontjai. A 3. számú sír ugyancsak bolygatottan került elő. Ennél a mellkas és a gerinc, a bal alkar, a lábszár és a láb csontjai teljesen hiányoztak. A 2., 4. és 6. sírokból csupán a koponyamaradványok maradtak meg. Az 1. számú sírral függőleges irányban – szórványkövekkel körülvéve – másodlagos helyzetben találtuk meg az 5. számú sír koponyáját. A koponya alatti két karcsont és az előttük fekvő bordacsontok egy női sírra utaltak. A koponya két oldalán egy-egy kisméretű bronz S végű hajkarika, illetőleg egy nagyobb bronz S végű hajkarika került elő.¹¹ (6–8. ábra)

A 7014. helyrajzi számon fekvő domboldal további temetőrészeit már a 150 éves présház körül folytatott különböző tereprendezések során szintén teljesen

elplanírozták. Ez az elegyengetett rész folytatódott DK-i irányban lefelé a Lenke, illetőleg az Arany János utca irányában is.¹² A présház felett húzódó meredek domboldal Lenke utcával párhuzamos szakaszát az L alakú, 1–7. számú kutatóárokokkal átkutattuk. (3–5. ábra) Megállapíthattuk, hogy a temető ÉNy-i irányban tovább már biztosan nem folytatódott.¹³

A Sándor utca 26. belterület 7502/2. hrsz.-on lévő, 10–11. századi bolygatott temető csontvázmaradványainak a leírása (9–11. ábra)

A terület D-i részén lévő kerítéstől két méterre K-re kerültek elő az 1. sír lábszárcsontjai, illetőleg 1,5 méterre a 2. sír lábszárcsontjai a hozzájuk tartozó lábujjpercekkel. A csontvázak sávbán feküdtek és felettük átlagosan 30 cm vastag, humusszal kevert agyag volt.¹⁴

Az alábbiakban közlöm a helyszínen készített sírleírásokat.

1. sír: felnőtt, Ny–K-i tájolású, koponya és lábujjak nélküli, bal kar keresztben.

2. sír: felnőtt, Ny–K-i tájolású, koponya töredékkel, bal lábujj hiányzik, bordacsontok hiányoznak.

3. sír: gyermek, Ny–K-i irányú, koponya nélkül, hosszúcsontok megvannak

4. sír: felnőtt, Ny–K-i tájolású, koponya nélkül, medencétől lefelé, közelében egy szórvány, római korú zöldmázás kerámia peremdarabja került elő. (25–26. ábra)

5. sír: felnőtt, Ny–K-i tájolású, medencétől felfelé, gerincoszloppal.

6. sír: lábszár.

7. sír: Ny–K-i tájolású, koponyával; bordacsontok, alsó lábszárcsontok hiányoznak.

8. sír: Ny–K-i tájolású, a medencétől lefelé, a lábujjak hiányoznak.

9. sír: Ny–K-i irányú, a koponyától a medencéig, szórványcsontokkal.

10. sír: Ny–K-i, koponyatöredéktől lefelé, hosszúcsontokkal.

11. sír: Ny–K-i, koponyadarabokból, lábszárcsontokból áll, erősen bolygatott.

12. sír: két összetört karcsont.

13. sír: koponyától lefelé a jobb karcsontot, az elcsúszott bal karcsontot jelenti, a teljes alsó végtag megvan, a jobb felső lábszár kivételével.¹⁵

14. sír: Ny–K-i tájolású, teljes, koponyával is rendelkezik, a láb- és az ujjpercei is megvannak.¹⁶

A 14. sír környékén lévő területről, annak koponyájától ÉNy-ra 3 m-rel egy szürkésbarna színű, földbeásott, nyaktól felfelé törött oldallal és talppal rendelkező korszót tártunk fel. (28–29. ábra) A 14. sírtől 4 m-re

6 MAGYAR Kálmán 2000. december 5-én készült újtjelentése és feljegyzése. RRM Rég. Adattára.

7 Ld. *Ásatási Dokumentáció*, RRM Rég. Adattára 1683., külön Ásatási Jelentés és Ásatási Napló, 2001. Itt az ásatást felmérő geodéták Tóth Ferencnek és Lukács Attilának tévesen szerepelnek.

8 Külön szerencse volt az, hogy a telek abban az időben történő közművesítése során először csak a humuszolást végezték el.

9 Munkám számtalan önzetlen segítője közül ki kell emelnem – az akkori Önkormányzat vezetői mellett – a Városszépítő Egyesület embereit, kiváltképp Csutorás László elnököt és Garay Imrét; A Fonyóderi Egyesület, a Julius Meinel, a Fábri Pékség, illetve a DRV képviselőit; a Magyar Bálint Általános Iskola igazgatóját, Szócs Mihályt és az Ipari Iskola, Postaforgalmi Szakközépiskola és a Gimnázium vezetőit, illetve azok tanulóit; a Balaton Áruház igazgatóját; a jelenlegi polgármestert, Hidvégi Józsefet; Ordacsehi polgármesterét, Kiss Miklóst; a helyi Könyvtár és Művelődési Szervezetek dolgozóit; a területen mellettem földmérőként is sokat segítő Németh Jánost, valamint a Sándor utcai temető sírjait felmérő Geototh Bt. munkatársait. A beszámoló szerkesztésében végzett munkáért és az angol szövegért köszönetet mondok Magyar Máté irodalomtörténésznek, illetve a grafikák, fotók elkészítéséért M. Hrotkó Zsuzsanna régészeti rajzolóknak.

10 1996. november 27-én ideiglenesen védetté nyilvánítottuk a 150 éves présház környéki homokbánya még megmaradt területét. Civil forrásokból még megtudtuk azt, hogy az ordacsehi Mgtsz a hivatalos munkaleállítás után is folytatta az ún. telekkialakításokat.

11 Ltsz. RRM 58.8.1-8.2-8.3.

12 1997-1998-ban került sor a – főleg gépi erővel folytatott – 1-7. számú, 3 méter széles és 5 méter mély kutatóárok kiásására.

13 Ez a 10-11. századi temető csupán a 150 éves présház mögötti domb lankásabb DK-i oldalában található. Feltehetően még a közelében, az ún. fácánosi részen kialakított Árpád-kori templom körüli temető előzménye volt.

14 A ledózerolt rész felettük még 40-50 cm vastag lehetett; kötött, sárga agyag, melyben a sírfoltok nem láthatók.

15 A 11-13. sír az előzőekhez képest 30 cm-rel mélyebben található.

16 180 cm hosszú, 25-30 cm-rel mélyebben van a többtől, domboldalban megmaradt felszíntől, 30cm-rel mélyebben.

É-ra egy kutyacsontváz és a csontváz lábától 50–80 cm-rel egy agyaras állat, talán disznó maradványai kerültek elő.¹⁷

15. sír: a 14. számú sírtól 2 m-re délre, a kerítéstől 1,5–2 m-es távolságban teljes, NyK-i tájolású csontvázat tártunk fel.

M/ellékletes/ 16. sír: Ny–K-i, 165 cm hosszú, koponya része szétesett (24×16 cm), kezei összetéve, a csontváz a lábujjakig teljesen megvolt. A koponyája jobb oldalán az alsó állkapocsnál, valamint a baloldalon a halántéknál egy-egy sima bronzkarika került elő. A jobb kéz gyűrűsujján egy sima bronz karikagyűrűt tártunk fel. (12. ábra)

17. sír: lábfej hiányzik, lábcsont töredékes.

18. sír: Ny–K-i, koponya lapított, kezek keresztben fekszenek.

19. sír: Ny–K-i, bolygatott csontok kerültek elő. A 17. sír balján, tőle 5cm-re és a medencéje közepén feküdt az összetört koponyája, a hosszúcsontok és a csigolyák egymásra rakva.

20. sír: Ny–K-i, koponya és az alsó lábszárak hiányoznak.

21. sír: Ny–K-i tájolású, teljes, a bal kart a medencéjére helyezték, a jobb kar mellette, a 20. sírnál egy ásonnyommal mélyebben.

22. sír: lábszárcsontok..

23. sír: koponya nélkül, Ny–K-i tájolású.

24. sír: teljesen ép, csak a koponya törött, Ny–K-i.

25. sír: koponya nélkül, teljes, Ny–K-i.

M. 26. sír: Ny–K-i, 127 cm hosszú, teljes, a felső lábszárig maradt meg, bordája hiányos, medence hiányos, koponyája mellett baloldalt élével felfelé kés, karcsontja mellett szélesebb, lemezből készült bronz karperec. (13., 22., 27. ábra)

27. sír: alsó és felső lábszárcsontok.

28. sír: koponya nélküli, hiányos.

M. 29. sír (a 25. sír felett): a koponyától a felső lábszárig maradt meg, a balkéz behajlítva, keresztben fekszik, koponya két oldalán egy-egy S végű bronz hajkarika. (14., 21–22. ábra)

M. 30. sír: Ny–K-i, koponya és a lábujjak hiányoznak, a koponya helyén nyaklánc gyöngyei: 6db különböző színű és alakú, gyűrűsujján bronz karikagyűrű, erősen bolygatott, a bolygatás miatt a 31. sírnál talált koponya tartozhatott eredetileg hozzá. (15., 23–24. ábra)

M. 31. sír: teljes vázzal, hiányos, kézujjak és a lábujjak hiányoznak, koponyája helyén S végű hajkarika, a csontváz medencéje alatt 18 db csiga feküdt. (Pár darab összetörve!)¹⁸

M. 31/A sír: a 31. sír csontjaival keveredve, koponyája (?) közelében ezüst, bordázott S végű hajkarika (16., 23–24. ábra)

32. sír: a koponya, a láb- és a kézujjak hiányoznak, a balkar keresztben, enyhén bolygatott állapotban.

33. sír: koponyája törött, hiányzik a jobb kéz csontja.

34. sír: Ny–K-i, a bal karcsontok szétszórtak.

M. 35. sír: 154 cm hosszú, törött, hiányos koponyája mellett, két nagy, bronz S végű hajkarika. (17., 23–24. ábra)

36. sír: Ny–K-i tájolású, teljes csontváz, törött, hiányos a koponyája, mindkét karja behajlítva.

37. sír: Ny–K-i tájolású, vékonycsontú gyermek, medencéje hiányzik, a teljes jobb karcsont, míg a balnál az alsó karcsont hiányzik.

M. 38. sír: Ny–K-i tájolású csontváz, a lábujjak hiányoznak, a gyűrűsujján bronz karikagyűrű került elő. (18., 23–24. ábra)

39. sír: bal alkar, bal felső és részben alsó lábszár, jobb alsó lábszár.

M. 40. sír: Ny–K-i tájolású, jobb alsó kar, kézujjak és a lábujjak is hiányoznak. Félbetörött koponya jobb oldalán egy-egy kicsi, bronzlemezes S végű hajkarika, baloldalt egy nagyobb, vékony bronzkarika volt. A csontváz felszedésekor törött gyöngyök és egy ép, henger alakú gyöngy is előkerült. (19., 25–26. ábra)

41. sír: koponya félbetörött, a bal alkar és a lábujjak hiányoznak, a jobb kar a medencén keresztben.

M. 42. sír: Ny–K-i tájolású, 156 cm hosszú, teljes csontváz, koponya törött, a gyűrűsujján egy bronz karikagyűrű. (20., 25–26. ábra)

43. sír: Ny–K-i tájolású, teljes csontváz. Felette került elő a 33. sír (egymásra temetkezés).

44. sír: összedobált lábszárcsontok.

45. sír: összedobált lábszárcsontok.

46. sír: félbetörött koponya.

47. sír: koponyatető.

48. sír: Ny–K-i tájolású, teljes csontváz, bal karja a medencénél keresztben.

49. sír: Ny–K-i tájolású, teljes csontváz, törött, nagyméretű koponya.

50. sír: koponya összetörött, felső karcsontok és a medencétől lefelé megmaradtak a lábszárcsontok, a lábujjak hiányoznak.

51. sír: koponya nélkül, medence és lábszárcsontok.

52. sír: koponya nélkül, medence és lábszárcsontok.

53. sír: bolygatottan és összedobálva került elő.

54. sír: Ny–K-i tájolású, koponyától az alsó lábszárig, bolygatottan és összedobálva került elő.¹⁹

A temető feltárt sírjainak a rövid jellemzése²⁰

A 2001-es ásatásunk során feltárt temető domboldalában megtalált sírjai egy nagyobb kiterjedésű temető

17 Itt is lépcsőzetesen feküdtek csontvázak, mint a már említett 14. számú sírnál. A 14. számú sír körül talált szürkésfekete korszát, ill. az agyaras fejű- és kutyacsontokat a feltárásuk után dokumentáltuk és felszedtük. Ezek a restaurálásuk után természettudományos vizsgálatra kerültek.

18 A nagyon erős bolygatás miatt a 31/A sír csontjai nem voltak igazán azonosíthatóak és dokumentálhatóak.

19 A sírok felmérését a Geototh (Marcali), Tóth János és Lukács Péter földmérők végezték. A négy ponton mért síroknál a térképen külön-külön a mélységadat és a pontos Ny–K-i irány is jelölve lett. A számozott dobozokban összecsomagolt sírok csontjai a Fonyódi Városszépítő Egyesület irodájában kaptak elhelyezést.

20 Költő László és Csapó János a sírok csontvázanyagából a mintákat már 2001-ben - a helyi Városszépítő Egyesülettől - átvették természettudományos vizsgálat céljából. Ugyanakkor Költő László segítségével a Természettudományi Embertár fiatal kutatói – Papp Ildikó vezetésével – ugyancsak vállalták az emberi csontanyag későbbi vizsgálatát. Jelenlegi tudomásunk szerint (Garay Imre 2015. évi közlése) a csontvázanyag még Fonyódon, a helyi Önkormányzat megőrzésében található.

kilenc sírsorában helyezkedtek el. A kutatás során csak a temető alsó sírsorait találtuk meg. Ezek a dombtetőn egy ásonyomnyira, míg a széleken egy méteres mélységben kerültek elő. A felső agyagos réteget, amelyben további temetkezések lehettek, elhordták, másrészt az erózió a dombtetőről a domb lábához vitte le az ottani, eredetileg magasabb talajt. Rendkívül kemény, sárga agyagban voltak a sírok, de javarészt nem maradtak meg a sírfoltok. Éppen ezért a teraszokra épülő szelvényssorral kutattuk végig a területet. (9. ábra) Legmagasabban az 1. sírsor 1., 2. és 4. számú sírjait találtuk meg. Relatív legalacsonyabban pedig talán a domboldal alján megmaradt 9. sírsor 49. számú sírja fekvett.

A 2. sírsor a 3., 9., a 3. sírsor az 5–8., 10. és 13., a 4. sírsor a 11–12., 14–15., és 52., az 5. sírsor a 16–19., 21., 20., és az 53. sírokból állnak. A 6. sírsor 22–23., 28., 51., 32., 34–35. (30. sír) számú sírjaitól lefelé haladva a 7. sírsor: 27., 33., 42–43., 37., 50. számú és a 8. sírsor: 26., 25., 54. (29. sír), 48., 44., 38–41., 31., 36. számú temetkezései a legszámosabbak.

Egymásra történő temetkezések a D-i részen a 25. és a 29. sír, illetve a Ny-i részen a 33. és a 43. sírok esetében voltak. A 25. sírra a 29. sírt és a 33. sírra a 43. sírt temették rá.

Sajnos a sírsorok legtöbb sírját már az 1970-es évektől folytatott földmunkák során nemcsak megbolygatták, hanem azokat javarészt el is hordták.²¹ Ilyen illegális földmunkák folytak a Sándor utca 26. számú telekkel szembeni, a Mező utcára eső dombtetőn és a lakás domboldalában is. Az önkormányzat által Kardos Attilának és apjának, Kardos Jánosnak eladott Mező utcai telekrészen, 2007. április-májusában, a házalapok kiasása során folytathattam csak régészeti ellenőrzést. Ennek során megállapíthattam, hogy a különböző telekre rendezési, házépítési földmunkák már itt is megsemmisítették a Sándor utcából a Mező utcai domboldali részébe átnyúló, igen nagy kiterjedésű temető sírjait.²²

A megtalált mellékletes sírok leírása és értékelése

A sírszámozás sorrendjét követve először a 16. sír leírását közöljük. (12., 21–22. ábra) Ebben a jobb kéz gyűrűsujja csontján egy lapított tetejű bronz gyűrű, kétoldalt a koponyánál egy kisebb és egy nagyobb, váltógott végű bronz karika volt.²³

A 26. sírban (13., 21–22. ábra) egy széles, lemezes, bronz karperecet tártunk fel. A koponyánál baloldalt hegyes, keskeny pengéjű kés volt, hegygel felfelé, talán a rontó szellemek ellen.²⁴

A 29. (a 25. számúra rátemetett) sír koponyája két oldalán egy-egy kisebb bronz S végű hajkarikát találtunk.²⁵ (14., 21–22. ábra)

A 30. sír (15., 23–24. ábra) A kézcsonton bronz karikagyűrű, a nyaktájon hat különböző színű és formájú gyöngy mutatkozott: üveg, paszta, hatszög alakú, karika, fehér és fekete, színjátészós.²⁶

A 31. és a 31/A. számú (16., 23–24. ábra), egymásba temetett, erősen bolygatott sírok csontvázainál az egyik (31/A) koponyától 30 cm-re DNy-ra, szórványban egy nagy alakú, másfél S-ben végződő, bordázott végű ezüst hajkarika volt. A másik (31.) koponyája helyén S végű bronz hajkarika került elő. A csontok (31.) felszedésekor a bal lábcsontok mellett 18 db hosszúka, hegyes végű csigaházat találtunk.²⁷

A 35. sír (17., 23–24. ábra) egy-egy nagy méretű S végű hajkarikával rendelkezett a koponya két oldalán.²⁸

A 38. sír (18., 23–24. ábra) jobb kéz gyűrűsujj csontjánál bronz karikagyűrű volt.²⁹

A 40. sírnál (19., 25–26. ábra), a koponya két oldalán egy-egy kisebb méretű bronz S végű hajkarika, a nyaktájon a csontok felszedésekor törött gyöngyök, (egy hasáb és egy karika alakú ép), illetve egy bronz karika voltak.³⁰

A 42. sírnál (20., 25–26. ábra), a gyűrűsujj csontján bronz karikagyűrűt találtunk.³¹

Végző soron kilenc sír csontváza mellett találtunk mellékleteket. A 14. számú sír koponyájától Ny-ra és É-ra is 3 méterre egy földbeásott szürke római korú korszó került elő.³² (28–29. ábra) Ásatási területünk D-i szélén, a kerítés melletti kisajátítási mérőkönél egy nagyobb, piros színű vastag és egy kisebb, vékony, hullámvonalas római kerámia is volt.³³

A megmaradt temetőrész korát és a temető jellegét elsősorban ezek a mellékletes sírok datálják. (10–20. ábra) A 29., a 35. és a 40. sírban 2–2 S végű hajkarika, a 31., 31/A sírban 1–1 bronz és ezüst, bordázott S végű hajkarika került elő. A 16. sírban 2 db bronz fülkarika is volt. Ezek ugyanis a 10–11. századi köznépi vagy falusi temetők jellegzetes leletei.³⁴ Ugyancsak ezek alapján tarthatjuk ugyancsak erre a korra jellemzőnek a bronz karikagyűrűket, amelyek a 16., a 30., 38. és a 40. sírban fekvő halottak gyűrűsujja csontján maradtak meg. A 26. sírban előkerült értékesebbnek tűnő,

25 Ltsz. RRM 58.18.3.1., 58.18.3.2.

26 Ltsz. RRM 58.16.4.1., 58.16.4.2.

27 Ltsz. RRM 58.16.5.1., 58.16.6.1.

28 Ltsz. RRM 58.58.16.7.1.

29 Ltsz. RRM 58.16.8.1.

30 Ltsz. RRM 58.16.9.1., 58.16.9.4. A gyöngyök is a 58.16.91. Ltsz-mal jelöltek.

31 Ltsz. RRM 58.16.10.1.

32 A 4. századi korszó töredékes volt és a vállától felfelé eldőzserolták.

33 A 4. bolygatott sír közelében egy római mázas peremtöredék is előkerült. Ltsz. RRM 58.16.12.1.

34 SZŐKE BÉLA Miklós - VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* Fontes Archeologici Hungariae, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 54–59. (Továbbiakban: SZŐKE-VÁNDOR 1987.) Legújabbban Kovács László: *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre.* Vázlat. In: *A Honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. (szerk. RÉVÉSZ László-WOLF Mária) Szeged, 2013. 511–605. Továbbiakban: *Honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei* 2013.)

21 Ezek a sírok – a hivatalos bejelentés nélkül az 1970-es években ideépült – ÁFÉSZ kocsmá, majd később a dombtetőre telepített üdülőbódék kialakítása során egyszerűen megsemmisültek.

22 Ld. *Ásatási Dokumentáció*, Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattára, 2007. Ltsz. 2557. Hasonló telekre rendezési és házépítési munkák miatt végzett ilyen jellegű temetőfeltárást Költő László a Kaposvár-Kertészeti, Ezüsthárs lakótelep területén. (HONTI Szilvia - HAJDÚ ÁDÁM Dávid - KÖLTŐ László - MOLNÁR István - NÉMETH PÉTER Gergely - SIPOS Kármén: *Régészeti feltárások Somogy megyében 2007–2011 között*. Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 1. (szerk. JUHÁSZ Magdolna) Kaposvár, 2013, 121–122.)

23 Ltsz. RRM 58.16.1.1., 58.16.1.2–16.1.3.

24 Ltsz. RRM 58.16.2.1., 58.16.2.2.

díszítetlen ezüst karperec is szintén ezeknek az ún. köznépi temetőknél a korra jellemző lelete. Csakúgy, mint a 40. sírban – az ott előkerült két S végű hajkarikán kívül – fellelhető különböző egyszerű gyöngyök. A 30. sírban (ahol a bronz karperec volt!) ugyancsak a nyakláncra utaló, hat darab színpompás gyöngyöt találtunk. Érdekes lelet volt még a 31. és a 31/A. sírokban – az S végű hajkarikákon kívül – előkerült 18 db csigaház is. Különleges lelet lehetett viszont a 26. sír bronz karpereces koponyája mellett, hegyével felfelé elhelyezett kés megmaradt vaspengéje. Talán ez is egyfajta pogány kori rontáselleni népszokásra utalhatott, csakúgy, mint a 14. sír közelében feltárt vaddisznó- és kutyacsontok is.³⁵

Az itteni több felnőt korú, általában női csontváz mellett kisebb, illetve serdülő korú gyermek csontvázmaradványai is voltak. Ezek családi temetkezések lehettek. Több sírnál mind a két kart, vagy helyenként csak az egyiket a deréknál keresztben helyezték el.³⁶

Végző soron úgy tűnik, hogy az egyszerűbb mellékletekkel rendelkező, bolygatott és részben kirabolt itteni sírokba egy szegényebb falusi, a régebbi szakirodalom szerint köznéppnek nevezett 10–11. századi fonyódi népesség temetkezhetett a Sándor utca 26. számú telken, feltehetően már a 10. század első felétől.³⁷

Összegzés

A 150 éves présház környékén lévő homokbányában, 1996–1998 között folytatott leletmentésünk során megállapíthatjuk, hogy az 1800-as évek közepétől a napjainkig ott folyó bolygatások, illetőleg homokhordás következtében egy nagyobb létszámú 10–11. századi temető került megsemmisítésre. Az ottani elpusztult temető korát és részben jellegét hat sír csontvázmaradványai, illetőleg a temetkezés (5. sír) bronz S végű hajkarikás mellékletei és a részlegesen megmaradt – koporsót helyettesítő – kőpakolások alapján határozhattuk meg.³⁸

Hasonló jellegű 10–11. századi temető 54 sírját, illetőleg sírmaradványait sikerült feltárnunk 2001-ben, a 150 éves présház temetőjétől É-ra, kb. két km-re lévő Sándor utca 26. számú telek homokdombján. Ez a domb – az előkerült kerámialeletek alapján – már a római korban is lakott volt.³⁹

Ezen rómaiak által is használt, enyhe lejtésű domb tetején és a Ny-i oldalán létesített 10–11. századi sírokba temetkezett Fonyód falu korai népessége. Ennek a temetőnek megtaláltuk a – nagyobb részben

melléklet nélkül megmaradt – Ny-k-i tájolású, sírcsoprtjából kilenc egyszerű melléklettel rendelkező sírját. Ezek többsége bronz S végű vagy sima hajkarikával (16., 29., 31., 35., 40. sír), a nőknél gyöngyből vagy kagylóból álló nyakláncsal (30., 40. sír), egynél bronz karpereccel (26. sír), illetőleg a gyűrűsujj csontján bronz gyűrűvel (16., 38., 42.) rendelkező temetkezések voltak.

A viszonylag ép és nem bolygatott sírok a domb D-i szélén és a Ny-i, az építkezések által alig sértett peremrészénél maradtak meg.⁴⁰ A sírok rendkívül kemény, sárga agyagban voltak és a sírfoltok javarészt nem maradtak meg. A sírsorok párhuzamosan húzódtak, bennük a Ny-K-i tájolású sírokkal. Sem koporsót, sem körben kőpakolást vagy téglanyomokat nem találtunk. Több felnőt korú, de általában női csontváz mellett kisebb vagy serdülő korú gyermek csontvázmaradványai is voltak. Ezek családi temetkezések lehettek. Több sírnál mind a két kart, vagy helyenként csak az egyiket, a deréknál keresztben helyezték el. Pusztaszentlászló korai sírjainál is megfigyelték ezt a szokást. Fiad-Képuszta hasonló korú, ún. köznépi temetőjénél is voltak ilyen temetkezések.⁴¹

Egymásra történő temetkezések is voltak, így a D-i részen a 25. sírra a 29. sírt, míg a Ny-i részen a 33. sírra a 43. sírt temették rá.

A 14. számú sír koponyájától három méterre Ny-ra és derékszögben hasonló távolságban É-ra egy földbeásott, törött korsó került elő.⁴² A korsó közelében, tőle ÉK-re három méterre egy kutyacsontváz, míg a 14. sír lábcsontjától ugyancsak három méterre egy agyaras (vad?) disznócsontváz maradványa volt.

Megfigyelhettük, hogy az 51. sír és a kutyacsontváz vonalában, Ny-K-i irányban és a domb hosszúságában egy öt méter szélességű üres sáv húzódott. Ezen a területen – az említett korsó, a kutya és a vaddisznó csontján kívül – semmilyen lelet nem került a felszínre. Ez a kihagyott terület akár a temető használatához tartozó, ott folyó temetési vagy vallási szertartások színtere is lehetett.⁴³

35 A 14. sír környéki sírok üres területéről kerültek elő a kutyacsontváz maradványai, valamint egy szürkésfekete, szájával lefelé beásott korsó maradványai is.

36 Az 1., 16., 18., 21., 32., 36., 41., 48. számú sírok.

37 *Honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei* 2013, 25–373.

38 Ilyen kőpakolással keretezett kora Árpád-kori sírokat a Bodrog-Alsóbú, az általunk 1979-ben feltárt templom körüli temetőben figyelhettünk meg. – MAGYAR Kálmán: Szent István államszervezésének régészeti emlékei Kaposvár-Segesd, 2001, 36–38. (Továbbiakban: MAGYAR 2001)

39 A terület a 4. századi szürkésbarna korsó, és a sárgás mázas peremdarab, illetve a terra sigillata-szerű töredékek szerint római kori használatban is volt. Bodrog-Alsóbú kora Árpád-kori birtokközpontja is egy ilyen jelentős római kori előzménnyel rendelkezett. MAGYAR 2001.25–69.

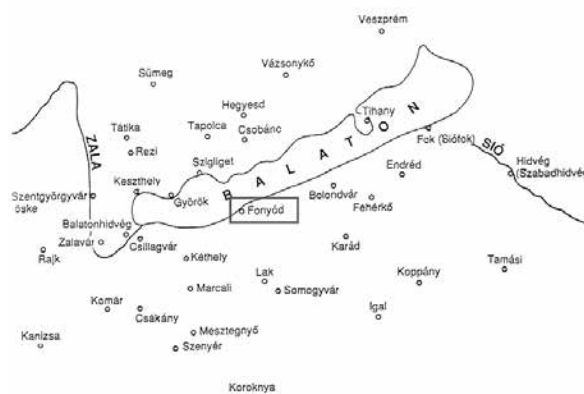
40 Kutatásunk során az alsó sírsorokat találtuk meg a dombtetőn egy ásonyomnyira, míg a széleken egy méteres mélységben. A dombtetőről a felső agyagos réteget az erózió is a a domb lábához hordta le.

41 SZÖKE-VÁNDOR 1987, 49.; MAGYAR 1993, 16.; HEGYI Borbála-VARGA Máté: *Somogy megye 10-11. századi temetőinek és sírleleteinek kutatása a kezdetektől napjainkig*. Magyar Régészet Online Magazin 2015.Tél, 2.old. 11.jegyz. Hivatkozás: www.magyarregeszett.hu.

42 Az eredetileg szájával fölfelé beásott korsót vállától fölfelé elvitte a földmunkálatok során a munkagép.

43 N. Nepper Ibolya a püspökladány-eperjesvölgyi temető 10. századi temetőrészének csaknem a mértani közepén talált egy sír nélküli szabad térséget, ahol a „facölöp” (faoszlop, bálványfa) csontját találta meg. – N. NEPPER Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei 1. rész* (Magyarország honfoglalás- és kora-Árpád-kori sírleletei 3. sorozatszerk. Kovács László-RÉVÉSZ László), Budapest-Debrecen, 2002. 220.

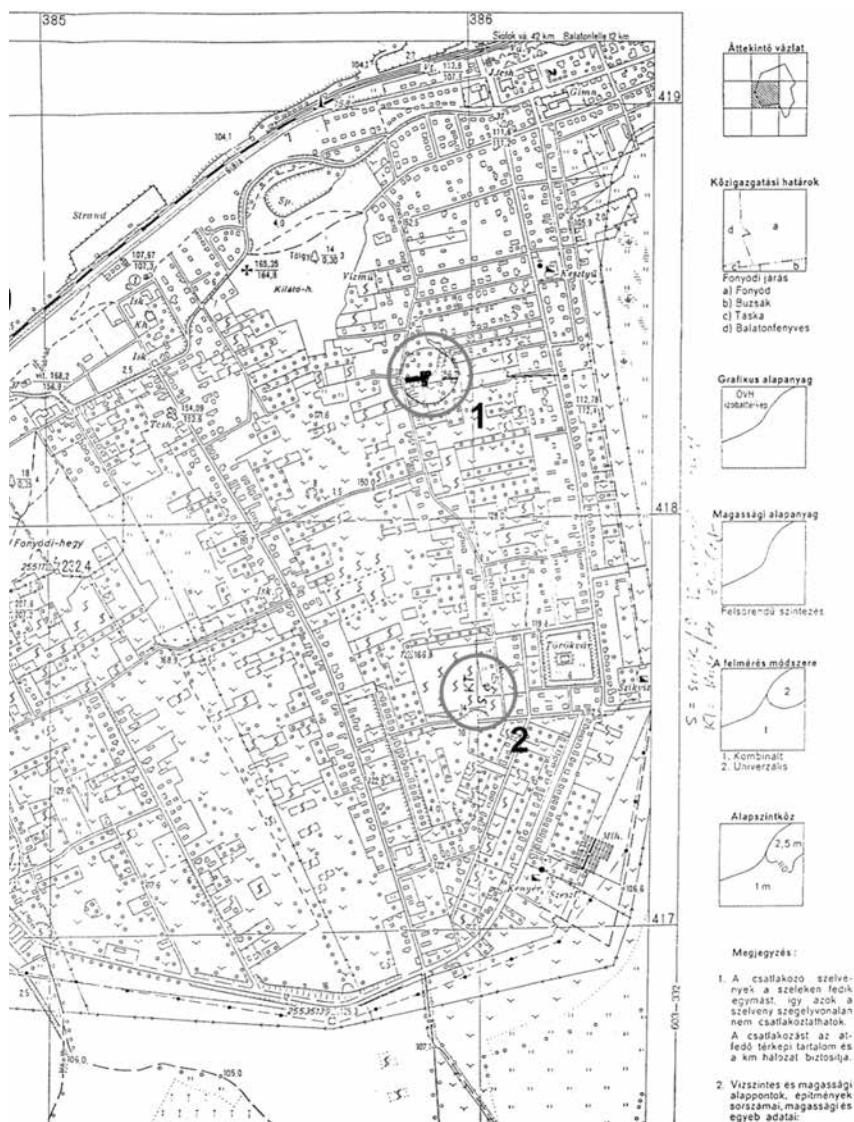
Fonyód Sándor utcai temetője esetében mindenképpen egy nagyobb létszámú és hosszabb ideig használt temetőről van szó, amely valószínűleg a teljes dombot betöltötte.⁴⁴ Korai megszüntetése esetleg a Szent István-i állam- és egyházszerzés idején, a töle pár száz méterre D-i irányban, a mai fácánosi részre települő pannonhalmi bencés egyház- és birtokigazgatási központjához köthető.⁴⁵

1. ábra. Fonyód a Balaton és környéke térképén (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

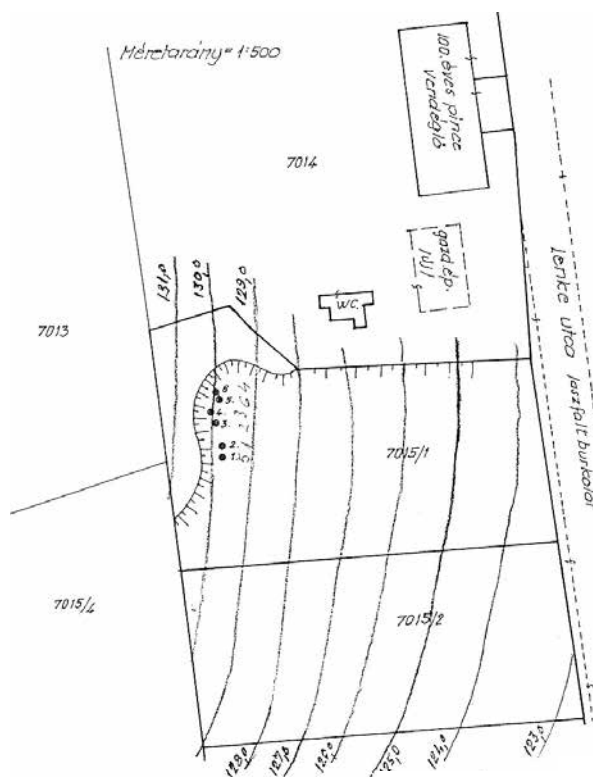
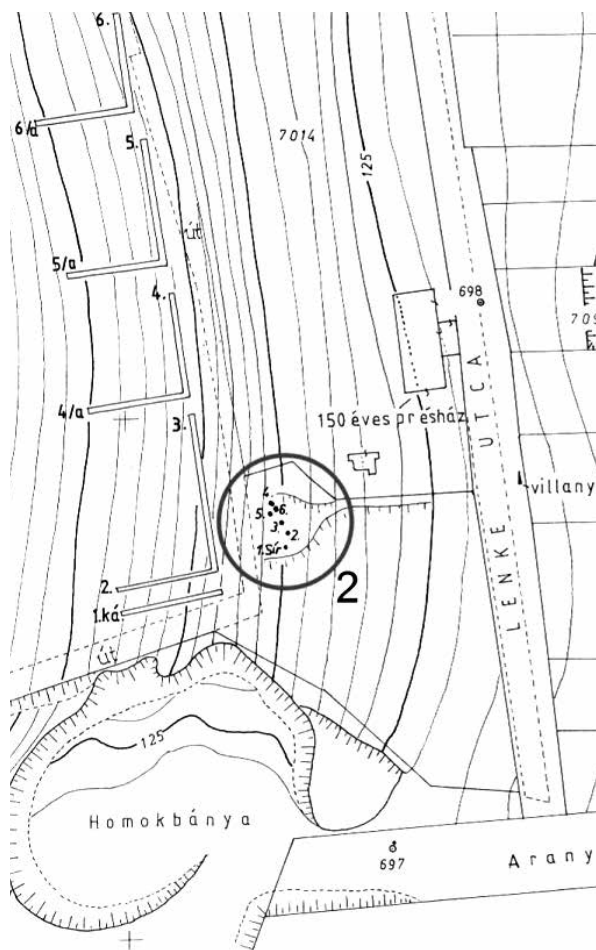
44 7502/3, 7503., 7504/2, 7505/1., 7505/2., 7478., 7622/15. hrsz. területen feküdt.

45 Már 1093-ból említi oklevél Fonyód bencés prédiáját. A már korábban is itt, a fácánosi részen működő bencés templom körüli temetőjét tárta fel Fitz Jenő. (MAGYAR 1985, 69-71.; MAGYAR Kálmán: *A bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai a történeti és régészeti kutatások alapján...* Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon I. (szerk. ILLÉS PÁL Attila és JUHÁSZ-LACZIK Albin OSB) Rendtörténeti konferenciák 7/1. Budapest, 2012, 100-102.

2. ábra. Fonyód 10–11. századi temetői a tízezres léptékű térképen (1.: Sándor u. 26. és a Mező u. sarka, 2.: 150 éves présház és homokbánya)

Feltárt régészeti leletek leírása

1. deréktől ép csontváz, rész hajtanakoval.
2. deréktig ép csontváz.
3. fél koponya
4. téraktól ép csontváz
5. koponya ép állapotban
6. deréktől ép koponya

3. ábra. A 150 éves présház melletti homokbányában 1996-ban feltárt, 10-11. századi temető 1-6. sírja (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

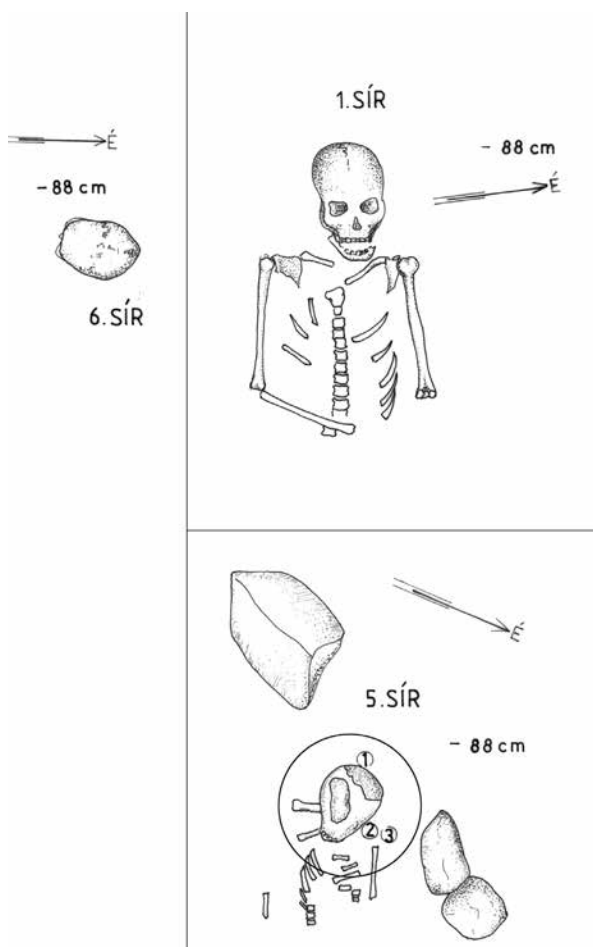
4. ábra. A 150 éves présház melletti temető régészeti szintvonalas térképe (Németh János felmérése)

5. ábra. A présház melletti homokbánya megmaradt partfalának kutatása 1997-ben

6. ábra. 1996-os feltáráskor megtalált 1-6.sír csontvázmaradványai (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

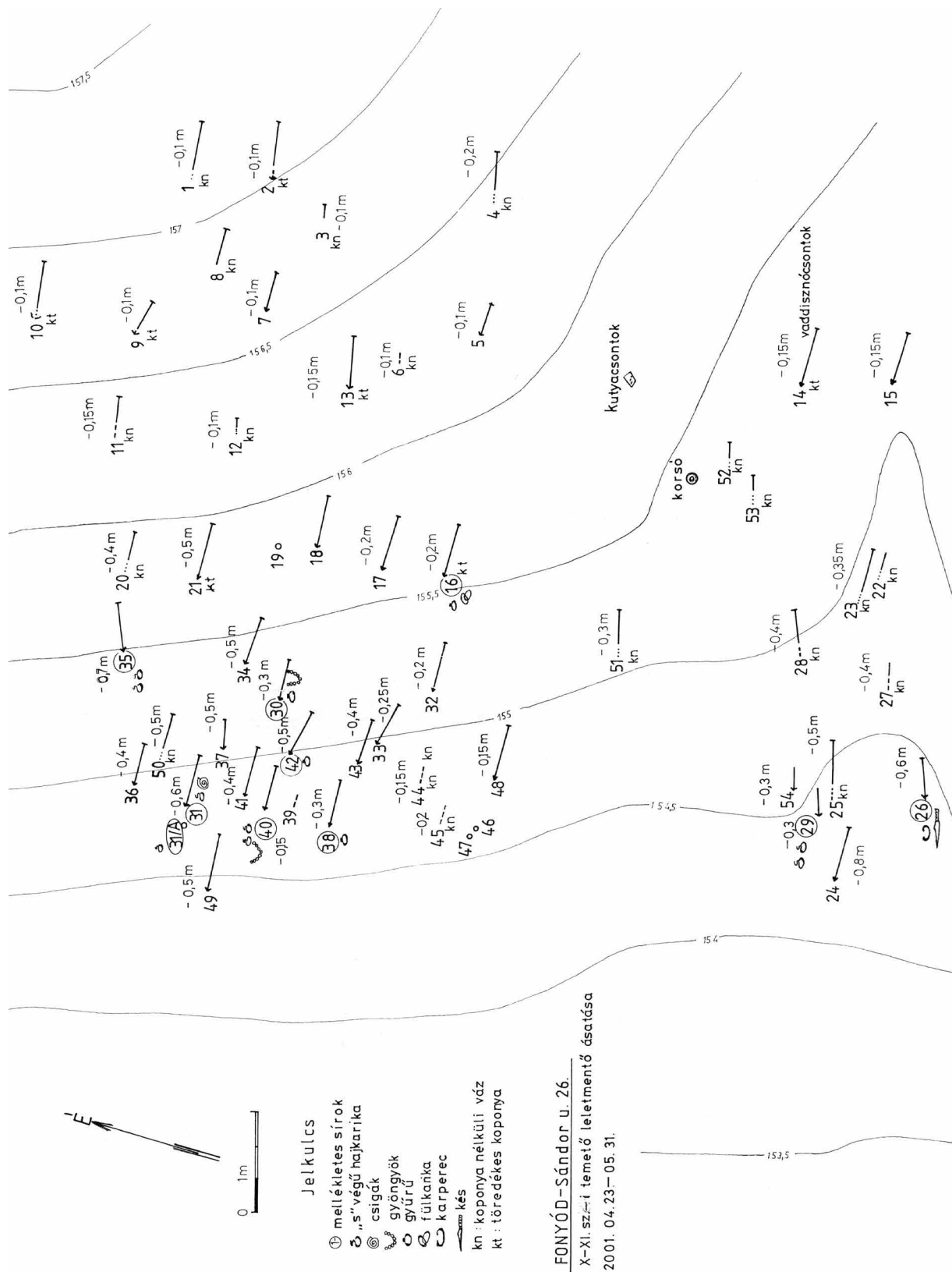
- ① Kisméretű bronz „S” végű hajkarika
  - ② Csavart bronz „S” végű hajkarika
  - ③ Nagy bronz - " -
- FONYÓI
1:
M=1:10

7. ábra. A mellékletes sírok rajza az 1996-os feltárásból (M. Hrotkó Zsuzsanna)

8. ábra. 5. sírnál talált S végű hajkarikák (M. Hrotkó Zsuzsanna)

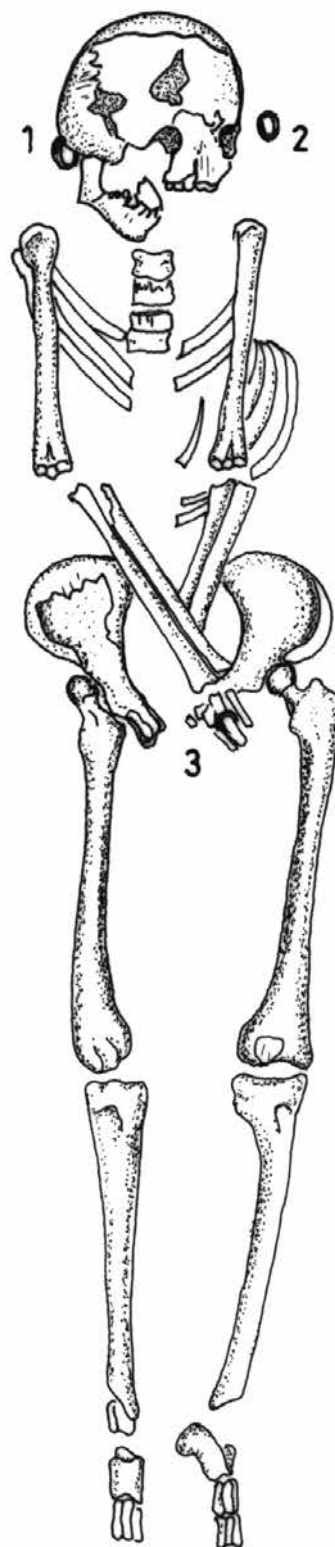
9. ábra. A Sándor utca 26. számú telken 2001-ben feltárt 10-11.századi temető 1-54. sírja a rétegszintvonalas térképen (Geoth, Marcali)

10. ábra. Sándor utcai 10-11. századi temető sírjai É-i irányból (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

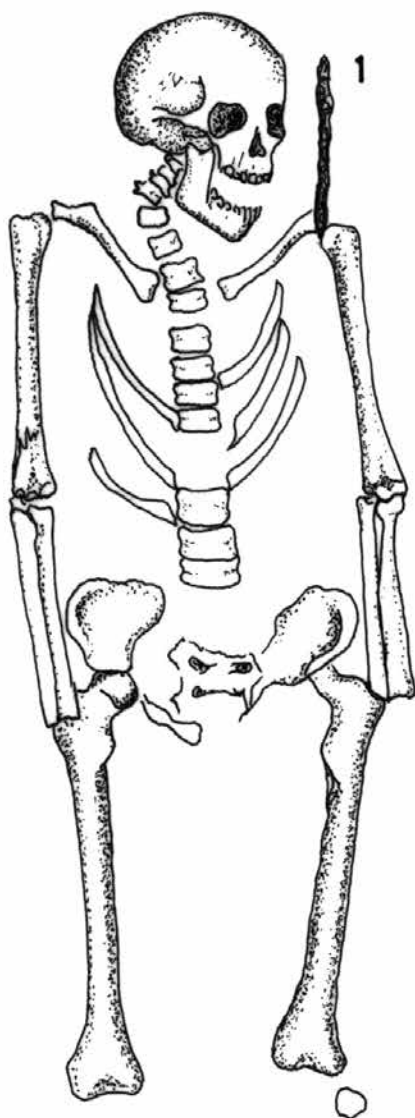
11. ábra. Részletfotó a sírokról (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

- 1-FÜLKARIKA d= 30mm
- 2-FÜLKARIKA d= 26mm
- 3- BRONZ GYŰRŰ d=23mm

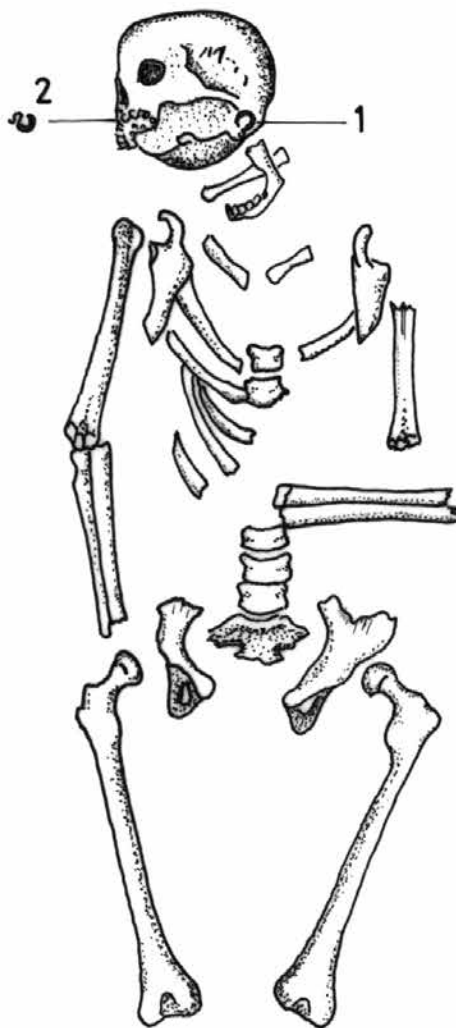
12. ábra. 16. számú mellékletes sír fotója és rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

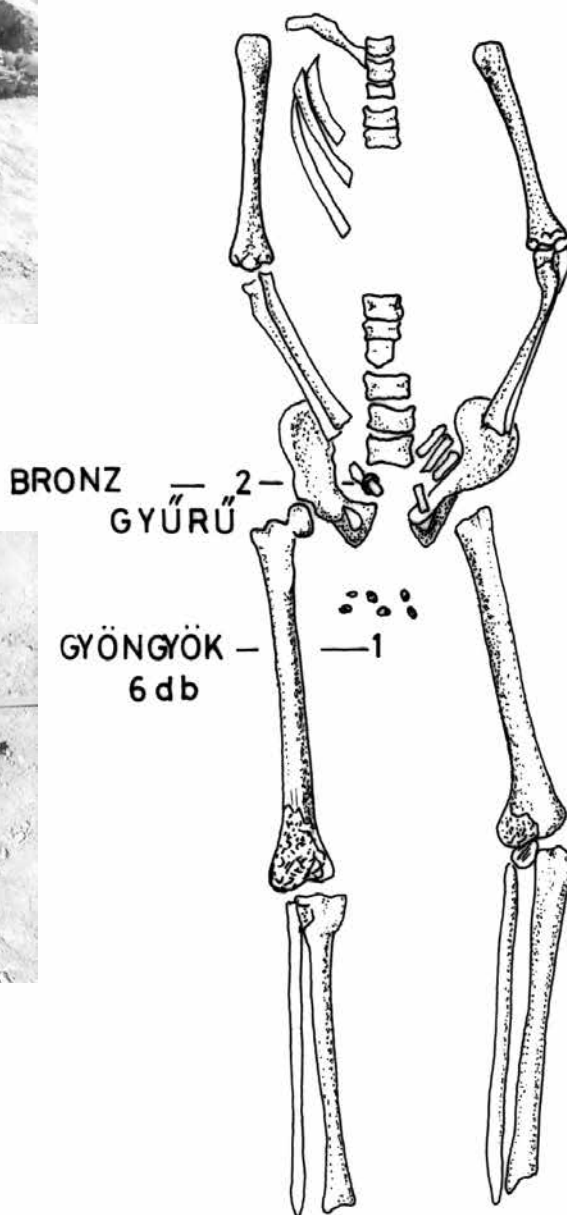
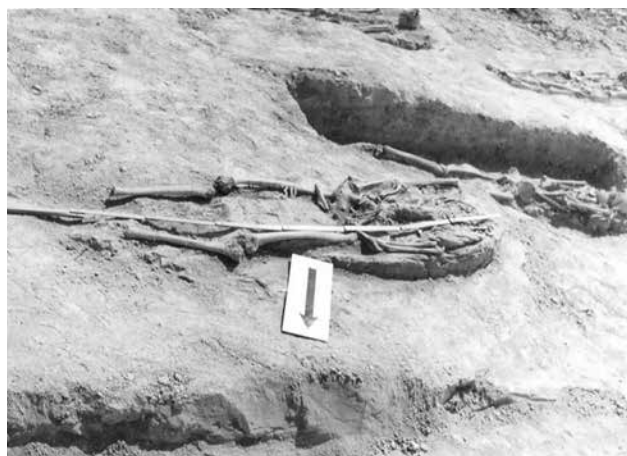
1 VASKÉS 18cm×1,3cm
2 BRONZ KARPERCÉC
A SÍR FELETTI FÖLDBŐL

13. ábra. 26. számú mellékletes sír rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

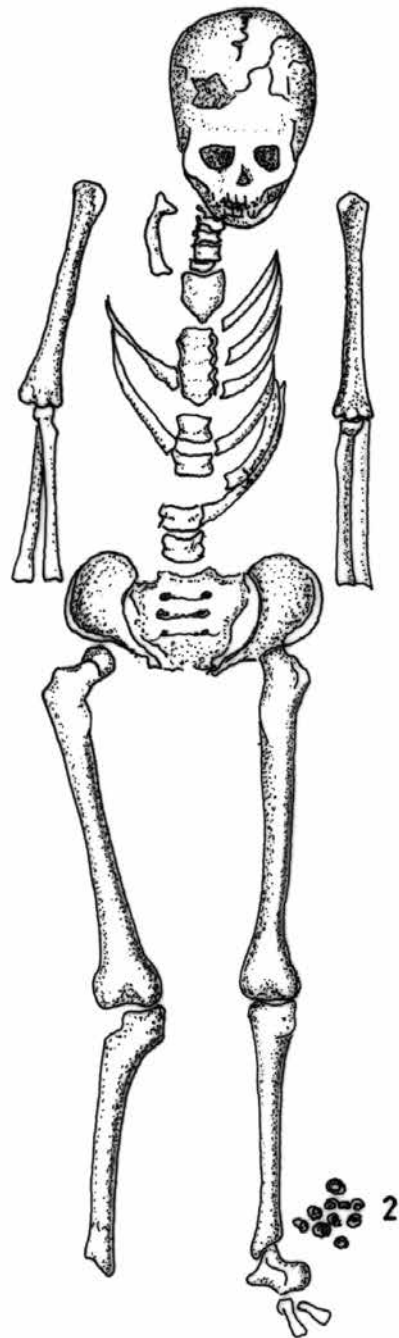
1-2 : BRONZ „S” VÉGŰ
HAJKARIKÁK

14. ábra. 29. számú mellékletes sír rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

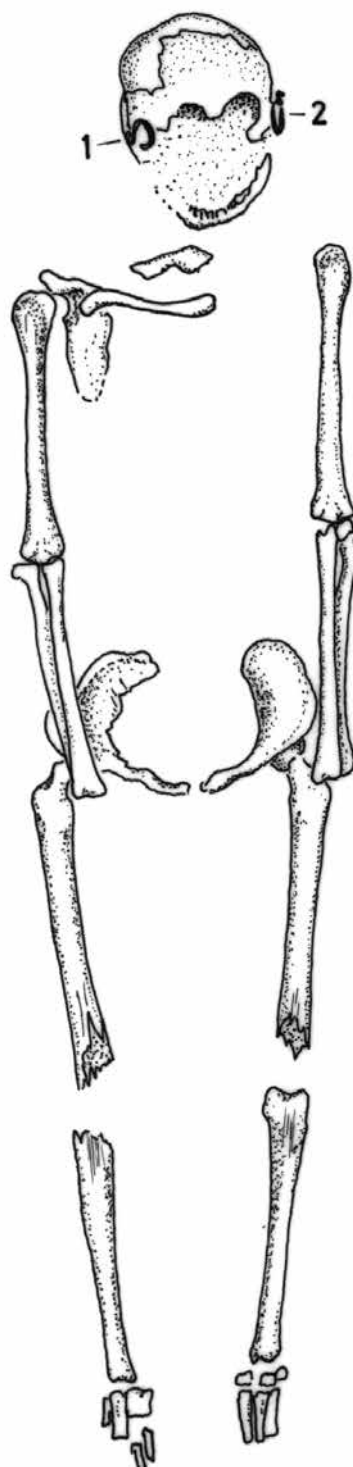
15. ábra. 30. számú mellékletes sír fotója és rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

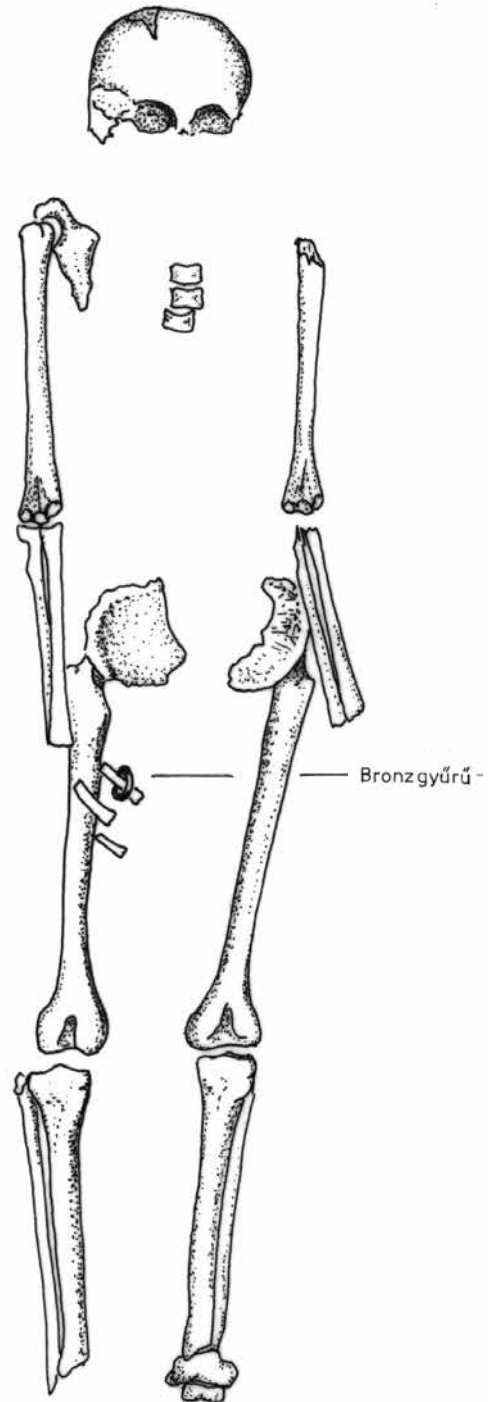
- 1- „S”VÉGŰ HAJKARIKA
(bolygatott földből)
2- CSIGAHÁZAK 18db

16. ábra. 31. számú mellékletes sír fotója és rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

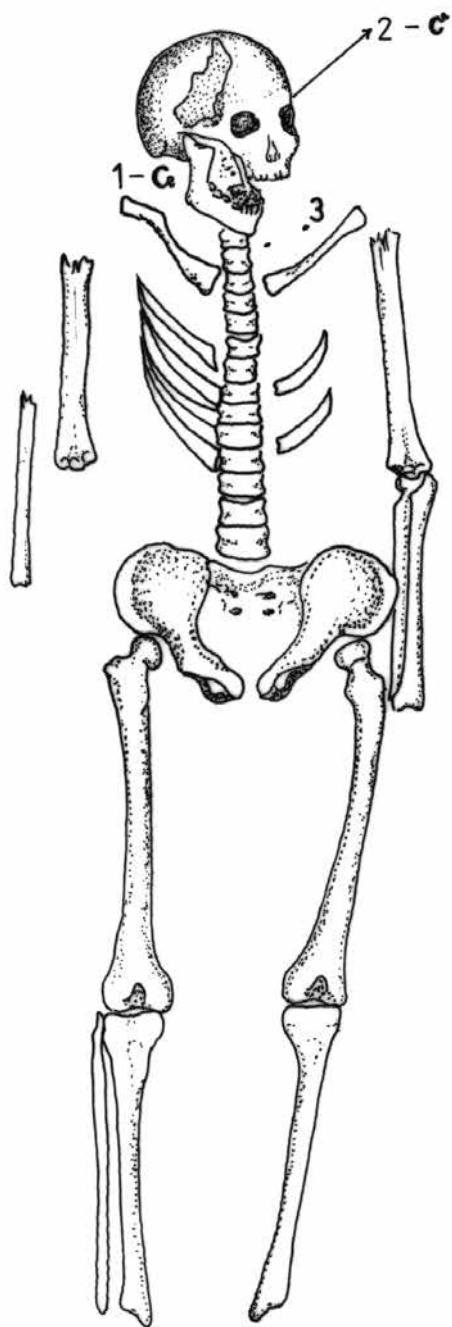

1-2: „S” VÉGŰ
HAJKARIKÁK

17. ábra. 35. számú mellékletes sír fotója és rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

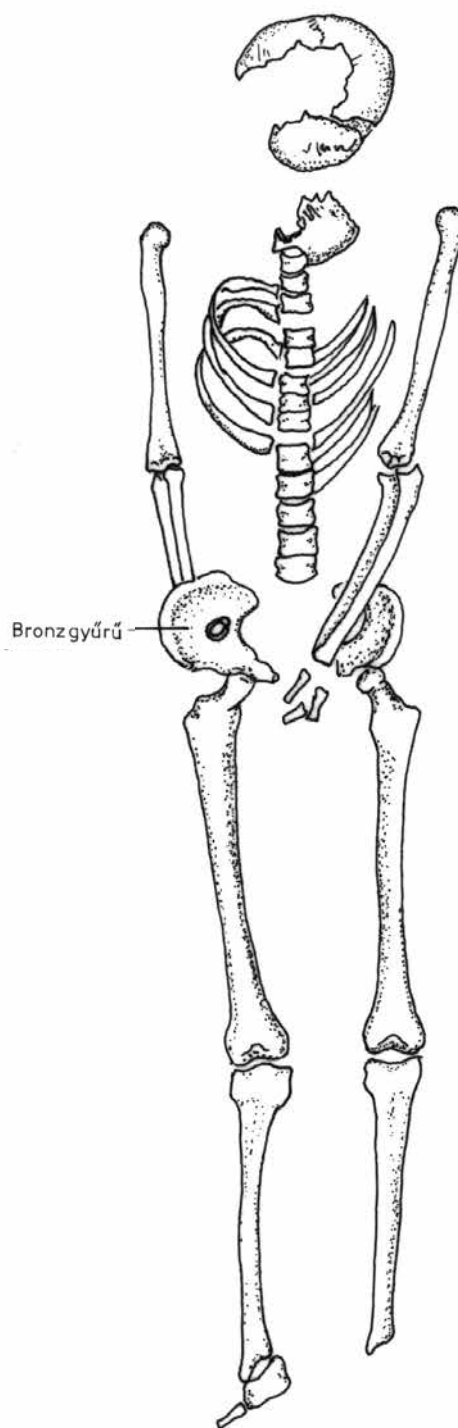

18. ábra. 38. számú mellékletes sír fotója és rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

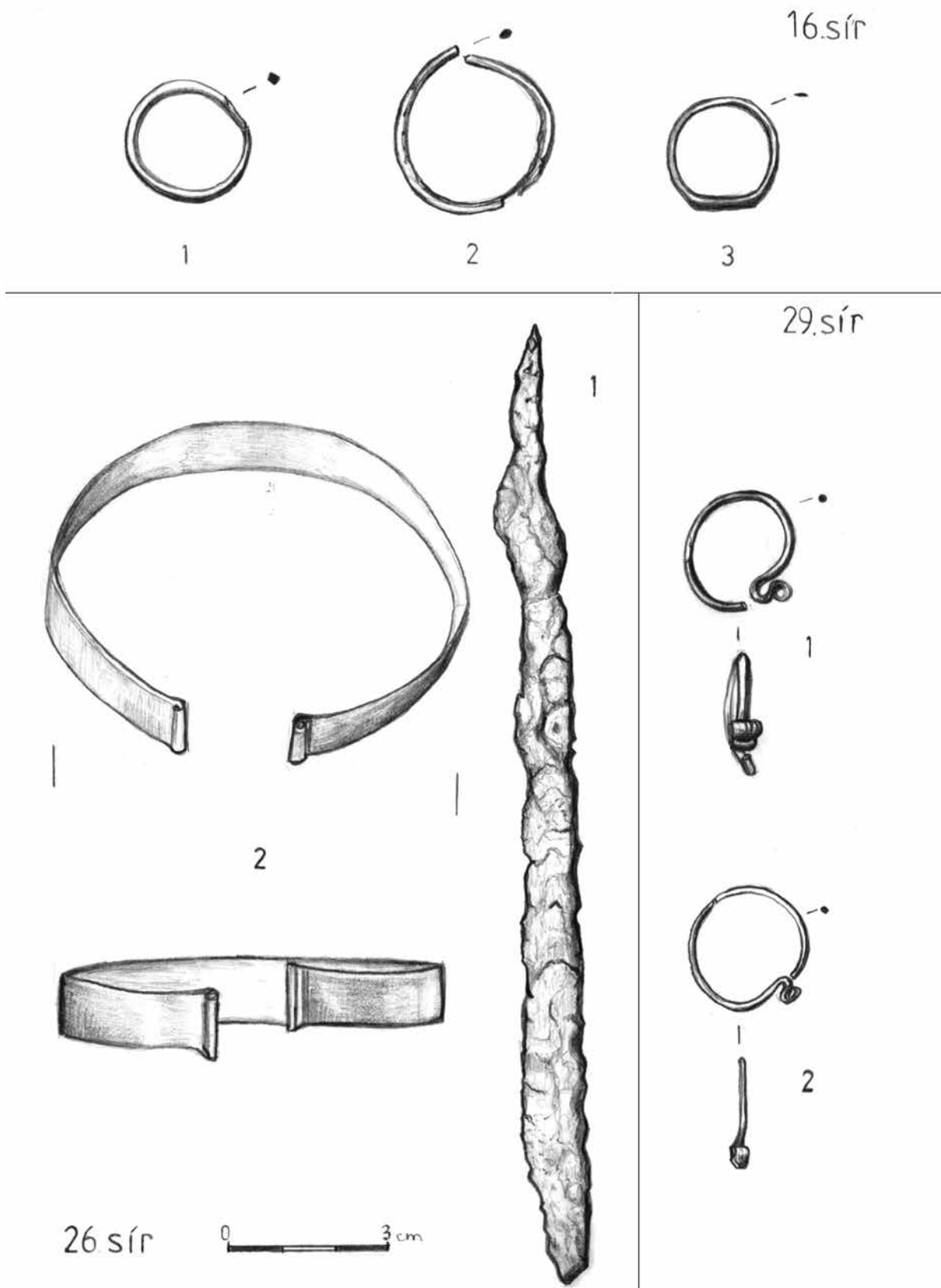
1-2: „S” VÉGŰ
HAJKARIKÁK
3: GYÖNGYÖK
(bontás közben)

19. ábra. 40. számú mellékletes sír rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

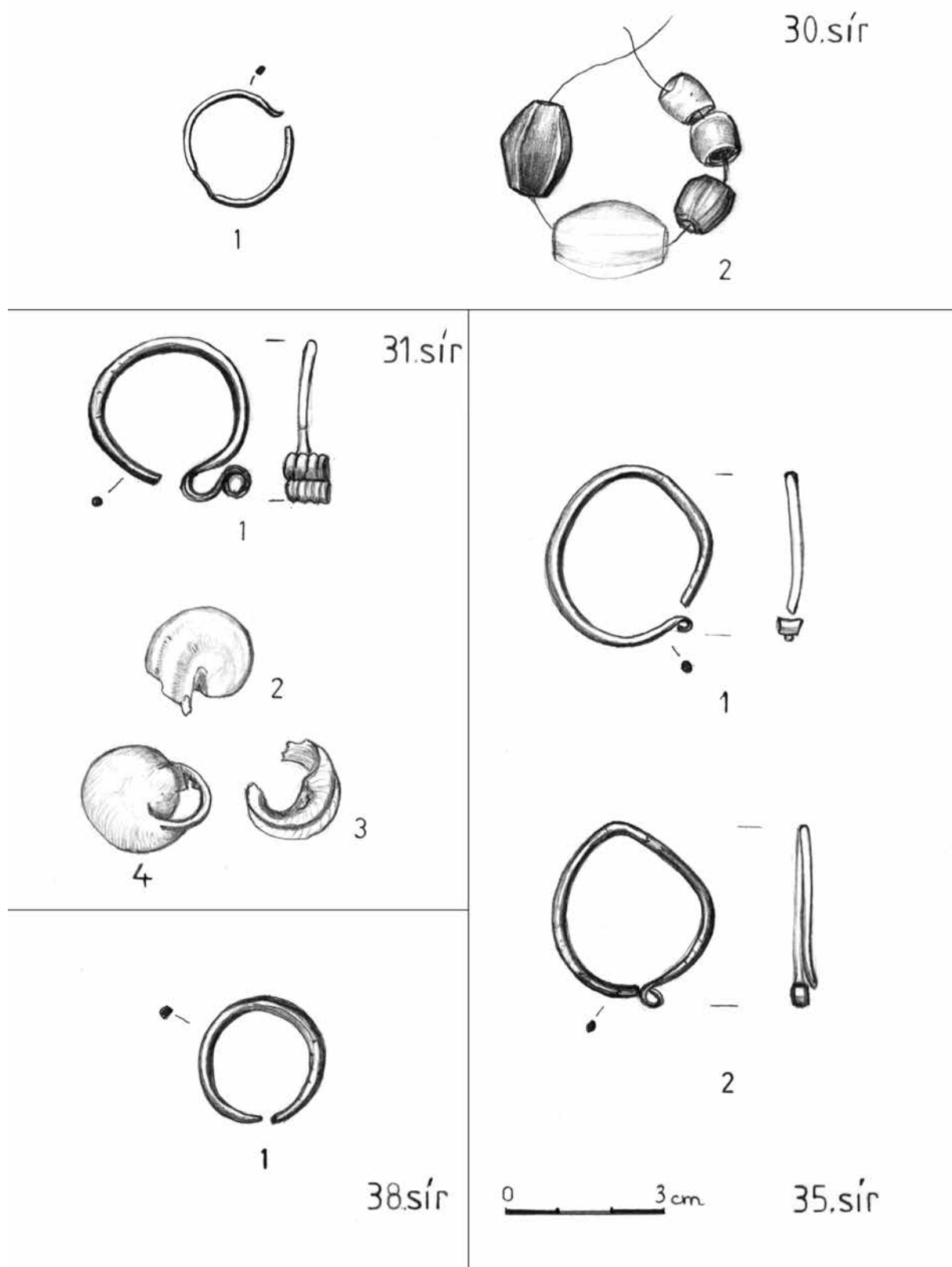
20. ábra. 42. számú mellékletes sír rajza
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

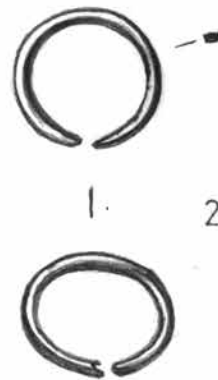
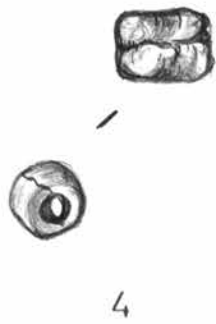
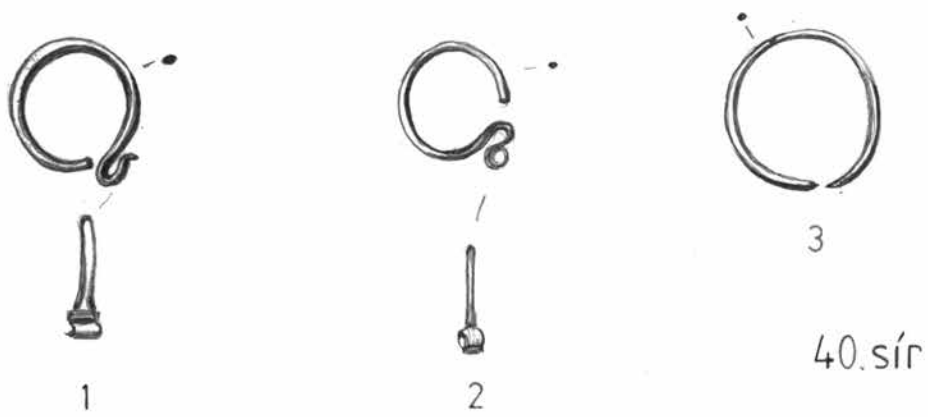

21-22. ábra. Fonyód, Sándor utca, 10–11. századi temető 16., 26., 29.számú sírok mellékletei
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

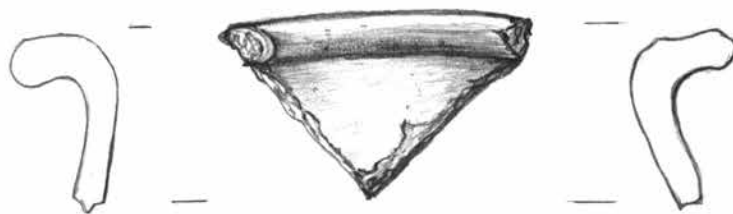

23-24. ábra. Fonyód, Sándor utca, 10–11. századi temető 30., 31., 38., 35. sírok mellékletei
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

42.sír

4.sír

25-26. ábra. Fonyód, Sándor utca, 10–11. századi temető 40., 42., 4. sírok leletei
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

27. ábra. Részletfotók a 26. sír bronz karperecéről
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

28-29. ábra. Részletfotók a szürkésbarna, törött korsórol
(M. Hrotkó Zsuzsanna)

Újabb adalékok az ún. „corona latina” datálásának problematikájához

ARADI CSILLA

KJH, Járási Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal, 7400 Kaposvár, Csokonai u. 3.,
e-mail: csiaradi@freemail.hu

ARADI, Cs.: *New information to the problematic dating of the so called “corona latina”.*

Abstract: The paper deals with the various analogies to the 12. C. dating possibility of the upper part of the Holy Crown of Hungary, the “corona latina” through technical and imagery aspects. It also gives a brief insight into the versatile relationship of the Byzantine Empire and the Hungarian Kingdom during the turn of the 12–13. C.

Keywords: Holy crown of Hungary, apostles, Pantocrator, enamel technique, inscriptions, filigree, keys

A korábbi kutatás összessége

Míg a hazai művészettörténeti és régészeti kutatás a corona graeca készítési idejét általánosan a 11. század második felére helyezi és csak a korona hátsó részén elhelyezkedő Dukasz lemez (és talán a Géza és Constantinus) utólagos rögzítése okoz problémát, a latin koronarész datálása már meglehetősen problematikus. Míg egyes kutatók készítését a 10–11. század fordulójára helyezik, mások 12–13. századi létrejöttét is valószínűnek tartják. Már a 90-es években lefolytatott ötvös vizsgálatok is felvetették egy későbbi készítés lehetőségét – és azt az 1083-ban szentté avatott Szent István számára készített fejereklyetartóként értelmezve állították, hogy a latin Pantokrátor lemez készült a görög alapján és nem fordítva, ahogy azt a kutatók többsége feltételezte.¹ A kései keletkezést támasztotta alá Albert Boeckler, Deér József, Vajai Szabolcs és David Buckton munkássága. Mind a lemezek eredeti funkciójával (könyvborító, sztaurothéka, fejereklyetartó, liturgikus csillag), mind pedig készítési helyével kapcsolatban számos elmélet született, Itáliai (Szicília, Velence), Antióchiai, Rajna vidéki, Regensburgi, Aquitániai és magyar lehetőség is felmerült. Abban a kutatók nagy többsége azonban egyetértett, hogy a zománcclemezek a filigránból készített pántra valamikor a 12. század végén, III. Béla uralkodása idején kerülhettek.² Jelen dol-

goznak nem célja ennek a problémakörnek az eldöntése, azonban 1–2 adalékkal szeretnék hozzájárulni a már korábban felvetett későbbi datálás lehetőségéhez, és annak megfontolásához, hogy az ún. corona latina lemezeinek készítési ideje és a korona összeállítása közötti időszak jóval szűkebb időintervallum, mint ami a köztudatban meggyökerezett.

Már Deér József felvetette, hogy csak a rendszeres stílári és technikai összehasonlítások hozhatnak elmozdulást a korona tanulmányozásában.³ Úgy tűnik, hogy a technikai szempontú megfigyelések a koronakutatásban másodlagos szerepet kaptak, sokkal inkább az ábrázolt személyek foglalkoztatták a kutatókat. Dolgozatomban elsősorban az apostollemekkel és a Pantokrátor lemezzel foglalkozom, amelyek behatóbb vizsgálata során több szempontú megfigyelést kell tennünk. Azt már Tóth Endre is megállapította, hogy a keretükből kivehető zománcclemezek – vagy a Pantokrátor lemezzel együtt, vagy attól függetlenül – egy korábbi ötvöstárgyhoz készülhettek, amelyet később szereltek fel a filigrános kerettel és fehér igazgyöngyökkel, valamint bordó almandin kövekkel díszített keresztpántra (amelynek vége sima felülettel illeszkedik az abroncshoz).⁴ A kérdés tehát abban rejlik, hogy készülhettek-e ezen zománcclemezek a 10–11 században, vagy esetleg egy későbbi időszakra tehetjük létrejöttüket.

Ma már a kutatás abban is egyetért, hogy az ún. corona latina lemezei nagyobb részt bizánci művészeti hatásra készültek, és hogy a korona egybeszerkesztése is a bizánci uralkodók befolyását valószínűsíti. Mint köztudott, a Komnenos dinasztia idején, a 12. sz. elején jelenik meg a félgömb alakban zárt koronák, az ún. kamelaukion típusa, amelynek első viselője I. Alexios (1081–1118) volt.⁵ (3. ábra.) Ennek jó állapotban megőrzött aranyborításos, drágakövekkel ékesített példá-

1 Péri-Papp 1994. 9.

2 Ipolyi Arnold: A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest 1886., Czobor Béla: A magyar szent korona és koronázási palást. In: Forster Gyula szerk.: III. Béla Magyar király emlékezete. 1900. 98–114., Varju Elemér: A Magyar Szent Korona. Archeológiai Értesítő, XXXIX. 1920–22., Moravcsik Gyula: A Magyar szent korona a filológia és történeti kutatások megvilágításában. In: Serédi Jusztinián szerk.: Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján III. Budapest 1938. 426–472., Deér Josef: Die Heilige Krone Ungarns. Graz-Wien-Köln 1966., Bárányné-Oberschall Magda: Die Sankt Stephans Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien-München 1961., 1974, Vajai Szabolcs: Az Árpád kor uralmi szimbolikája. Memoria Saeculorum Hungariae. Budapest 1974, Frantz Bock: Die ungarische

Königskrone. München 1978., Kovács Éva-Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1980., ed. Lovag Zsuzsa: Insignia regni Hungariae. 1. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Budapest 1983, Tóth Endre: Zur datierung der Apostolplatten der Heiligen Krone, in Communicationes Archaeologiae Hungariae, 1996, 181–209. Tóth Endre: A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások, Budapest 1999., Tóth Endre: A Magyar koronáról és a koronázási jelvényegyüttesről. In: Veszprémy László szerk.: Szent István és az államalapítás Budapest 2002. 209–226., David Buckton: The Holy Crown in the history of enamelling. In: Marosi Ernő szerk.: La Sainte Couronne de Hongrie. Acta Historiae Artium 43. 2002 14–21.

3 Deér 1966. (2005)

4 Tóth Magyar Szemle XX.

5 A bizánci koronatípus kialakulásáról Anna Komnéné apjáról írott művében ír.

nya a palermói dóm kincstárában látható, feltehetően Palermóban készült görög munka (ahol már a 12. században is működött királyi műhely, elég csak a királyi palástra gondolni) és eredetileg Frigyes feleségének, aragóniai Konstanciának sírjából került elő.⁶ (2. ábra.) Vajay Szabolcs vetette fel azonban azt a tényt, hogy a magyar korona csak olyan kamelaukion-szerű koronának tekinthető, mivel valójában egy stemmatogyron koronát (corona graeca) próbáltak – feltehetően sietve – átalakítani.

1. ábra. Bizánci és kijevi homlokfüggők és mutató hegye a 11-12. század fordulójáról)

Technikai szempontú megfigyelések:

Az apostolokat ábrázoló lemezek átmenetet képeznek az ún. cloisonné és a későbbi champlevé zománctechnikák között, vagyis a 10. századtól Bizáncban elterjedt technika mellett – mikor az arany alapba kalapált díszítést töltötték ki másodlagosan vékony drótból hajlított rekeszekkel – a 11. század végétől fokozatosan tért hódít az a megoldás, mikor a későbbi zománccal díszítendő részeket az alapba vésik, ami a rekeszek szerepét váltja ki. Így az arany alap egyes részletei a felszínen is láthatóak. Az így kialakított sávok, körök közeit általában az aranylemezre ráapplikált rekeszek díszítették. A korábbi nagyobb arany háttérrel párhuzamosan beszűkül, geometrizálódott. Ez a technikai újítás Bizáncban fejlődött ki a 11–12. szá-

2. ábra. Zománcdíszítés II. Roger király palástjáról és részlet Konstancia koronájáról

zad fordulóján, de végül a nyugati művészetben éri el csúcspontját, elég itt a Meuse-vidék fémművességére utalnunk. A vegyesen alkalmazott technológia ott sem volt ismeretlen. A 11–12. század fordulójától úgy tűnik, hogy divatba jött a korábbi zománccok újrafelhasználása, újabb zománccokkal való elegyítése, így nem egyszer a kétféle zománctechnika egyazon alkotáson jelenik meg. Ennek talán legismertebb példája a méretek és levágott zománcclemezek tanúsága szerint másodlagosan egybeszerkesztett Vercelli evangeliárium fedele. Hasonlóan másodlagosan elhelyezett elemekből készítették a Chiavennai könyvborítót, melyet feltehetően 1176-ban Cristiano de Magonza püspök ajándékozott a Chiavennai templom számára. Bár a bizánci művészetben még alapvetően a rekeszdíszítés dominál, de már megjelennek a keretezésnél, a díszítések elválasztásánál a szélesebb, alapba mélyített formák, először a császári, majd a helyi műhelyek munkáiban. A két részből álló, középen üreges homlokfüggőt két oldalt egy karikával a hajba fonták vagy a fejdíszhez rögzítették. A bizánci arisztokraták viseletét később a kijevi Rusz helyi műhelyeiben is utánozták és Kolty néven nagyon elterjedté vált. Sajátos módon, többet egybekapcsolva viselték, és a díszítésekben is megjelentek a helyi változatok, madarak, griffek, szentábrázolások. Némely darabon az eredeti gyöngykeretezés is megmaradt.⁷ (1. ábra)

3. ábra. II. Izsák Angelosz kamelaukionnal a fején és enkolpion III. Béla sírjából

⁶ Első férje a magyar Imre király volt.

⁷ Evans 2001. 44, 54-56.

4. ábra. Máté és János evangélista és háromszög veret a Maastrichti könyvborítóról

Bár az apostollemezek teljes felülete díszített, nem egyforma módon tagoltak, van ahol a lemez keretén kívül csak a feliratot elválasztó sáv és az alak körvonala van kiemelve, míg Pál és Jakab esetében a felső, állatpárral történő díszítés hasonló módon, tagoló sávval válik el az oldalsó geometrikus díszítéstől. Szt. Péter esetében ezt az elválasztást egy egyszerű rekessel oldották meg, amelyen egyben a szárnyas állat (griff?) áll (ez a földet jelző vonal Jakab apostol esetében is megfigyelhető), míg a másik négy esetben ez is hiányzik.

Az apostolalakok rekeszeit vizsgálva szembeötlő, hogy azok nem követik a korábbi, 10–11. századi bizánci zománcok sűrű és finom rekeszelési technikáját, ezzel szemben karakteresebb hajlításokat alkalmaznak, a V alakú és közel párhuzamos szalagok mellett, ívelt és félhold alakú rekeszek is megfigyelhetők. Talán a legnagyobb különlegesség a cikkcakk alakban meghajlított rekeszek, drótok mutatják, melyek csak elenyésző számú párhuzammal rendelkeznek. Az eredetileg a Maastrichti katedrális kincstárában, jelenleg a Louvre-ban őrzött, Trieri/Regensburgi munkának tartott és a 11. sz. első felére datált keresztfresztítés jelenetével díszített könyvborító evangélistákat ábrázoló lemezein is előfordul cikkcakk alakban hajlított drót. A zománcclemezek érdekessége – hogy a koronához hasonlóan – mindkét technika jelen van egyazon alkotáson. A növényi ornamentikával ellátott, ívelt háromszögletű díszítések és a filigránkeret, valamint a betűk kialakítása az összeállítást illetően legalábbis egy későbbi datálást sejtet.⁸ (4. ábra)

Egy Thesszalonikiból származó, 1200 körüli ereklyetartó kereszt vízszintes szárvégződéssein hasonló, cikkcakk alakú drót található, Jézus bordáinak kialakí-

tása pedig az apostolok ívelt, kevésbé sűrű rekeszképzését idézi. (5. ábra) A kereszt ritkásabb rekeszeiben és színvilágában is párhuzamot jelent (ld. pirossal keretezett fehér keresztes zöld dicsfény). A kereszt – amelyet gyakran kötnek a Koppenhágában őrzött Dagmar kereszthez, illetve a Londonban őrzött Szt. György és Demeter ereklyetartóhoz, feltételez egy Thesszalonikiben működő műhelyet, amelynek 12–13. századi felvirágzása a Szentföld mohamedánna válásával egyre fontosabbá váló Szt. Demeter szentély központi szerepével magyarázható.⁹

5. ábra. Ereklyetartó kereszt Thesszalonikiból

⁸ Eddig a kutatásnak a 11. századból nem sikerült megnyugtató módon tisztázni az adományozó - a felirat alapján Beatrix - kilétét. Adódik azonban annak a lehetősége, hogy az adományozó személyét Barbarossa Frigyes feleségéhez, Beatrixhez (1143 -1184) kössük. A burgundi gróf lánya Beatrix 1156-ban lett az addigra már német-római császárrá koronázott Frigyes felesége. A könyvborító korábbi elemek felhasználásával a 12. század második felében kerülhetett feltehetően a S. Szervácusz templom birtokába.

⁹ Evans-Wixom 1997. 174.

Ábrázolással, díszítéssel kapcsolatos megállapítások:

Attribútum gyanánt az apostolok vagy egy könyvet, vagy irattekercset tartanak, ami alól Szt. Jakab jobbában tartott liliomos jogar és Szt. Péter bal kezére akasztott és jobbában tartott kulcs jelent kivételt.¹⁰ Míg Jakab esetében a jogarszerű tárgy esetleg zarándokbotként is értelmezhető, Péter esetében az oldás és kötés kulcsainak jelenléte – legalábbis a nyugati művészetben a Karoling korra nyúlik vissza. Bár Tóth Endre több tanulmányban foglalkozott a kulcsok csuklóra akasztható típusával, azonban a kulcsfejek szögletes, rombusz alakját nem figyelte meg. Pedig ez a formájú kulcs elég későn, csak a 12. században jelenik meg, talán egyik első megnyilvánulása egy Leoni elefántcsont ereklyetartó ábrázolás a század első feléből, vagy egy Meuse/Maas-vidéki alkotás valamivel későbből. (6. ábra) Magyarországon a 12. század második feléből származó, Szt. Pétert ábrázoló somogyvári (1170–90), valamint a 13. század elejére keltezhető gyulafehérvári kőfaragáson találunk hasonló kulcsokat. (7. ábra)

Az apostolalakokat térkitöltő hatású díszes keret övezi, melyek alsó részén geometrikus lépcsőminta, körbe foglalt négykaréjos és hármass levelekben végződő indás díszítés foglal helyet, míg felül 2 esetben szárnyas állatpár és 3 esetben madárpár található. Míg az állatokat övező szabad területet a négykaréjos díszítés tölti ki, a madarak esetében ez csak András apostolnál figyelhető meg, a másik 2 esetben a madarak indák közt láthatóak. Fülöp és Tamás apostolok feje mellett, az oldalsó díszítéstől elkülönülő, indás díszítés található.¹¹ Míg többségében a két oldalon egyazon mintát találunk, János apostol jobbát karéjos, balját indás díszítés övezi. Az alak feletti névalkotásban is eltér a többi apostoltól, érthetetlen, hogy miért kellett nevének rövidítéséhez folyamodni, hiszen a ScSIOHANNES és a ScSPHILIPVS egyforma betűszámú, igaz, hogy Szt. János nevében szélesebb kiterjedésű betűket találunk.¹² Feltehetően ez a rövidítésforma olyan elterjedt volt, hogy meg sem fordult a készítő fejében a teljes név kiírása, ezért kellett folyamodnia a név előtti és utáni üres helyek négykaréjos díszítéssel való kitöltésére. Itt kell megemlíteni, hogy a görög Pantokrátor lemez mögötti sérült Bertalan apostol lemezen 1983-ban nevét ARTHOLO-ként olvasták, és nem emlékeznek meg az előtte lévő ScS rövidítésről. Azonban a betűk számát vizsgálva felvetődik, hogy a rövidítés pont annak tudható be, hogy eredetileg ScSBARTHOLO névalak szerepelt, csak a név eleje megsérült. Ily módon ábrázolja Rauscher

6. ábra. Szt. Péter alakja a koronáról, egy leoni ereklyetartó ládikáról és egy Maas-vidéki zománcveretről

Lajos a Szt. Bertalan lemezt Ipolyi 1886-ban megjelent könyvében.¹³ (8. ábra) Nincs jogunk feltételezni, hogy ennél az apostolnál nem szerepeltették a szent előtagot. A betűk típusvizsgálatával Tóth Endre foglalkozott kimerítően,¹⁴ így itt csak néhány további észrevételre hívnám fel a figyelmet. A betűkről általánosságban elmondható, hogy nem túlzottan konzekvens az alkalmazásuk, elég csak a többféle A, T és V betűre gondolnunk. Ugyancsak különlegesség János nevében szereplő kurzív h betű alkalmazása. Eddig talán kevésbé volt tárgyalva a ScS rövidítés, ahol a középső C fölött szerepel a ligatúra.

A 12. század folyamán több nyugati ötvöstárgyon is megjelentek a körbefutó, vagy keretbe foglalt zománc feliratok, erre jó példa a Pala d'Oro diakónusok és Szt. Márk életét ábrázoló lemezei, vagy az ún. Sioni/Sitteni könyvtábla borítójának körbefutó, Jézust övező kerete. Már David Buckton is rájött, hogy

10 Itt kell megjegyezni, hogy Fülöp apostol kezében tartott tárgy csak kis jóindulattal nevezhető könyvnek, püspöksüveggel való ábrázolására azonban nincs párhuzam.

11 Hasonló indadíszítéssel a Pantokrátor körüli ciprusok lombjában is találkozunk, de ilyen típusú díszítés a Pala d'Oro négykaréjos Szt. Mihály arkangyalt ábrázoló zománclemezen is előfordul. Deér 2005. LXXXVI. tábla

12 Fülöp helyesen Philippus, így analógiaként használhatták volna János nevét is megrövidítve Johannes alakban.

13 Ipolyi 1886. 140.

14 Tóth 1996. 190–192. Ebben a cikkében Tóth idézi D. Buckton észrevételeit, aki az apostollemek és a Sioni/Sitteni könyvtábla (1140–1150) zománcfeliratának párhuzamaira hívta fel a figyelmet. Míg a nyugati művészetben ritka, a bizánci zománcművészetben elterjedt volt a zománcos betűk alkalmazása.

7. ábra. A somogyvári Szt. Péter relief

a könyvtábla felirata több ponton is párhuzamosságot mutat az apostollemez feliratával, pl. az A betű formai kialakításában, míg a ScS rövidítés mindkét emléktábla anyagában előfordul.¹⁵ (10. ábra) A Pala d’Oro Szt. Lőrincet ábrázoló lemezén, Szt. János apostolt ábrázoló képhez hasonlóan a név előtt és után körbe foglalt négykaréjos díszítést találunk. Ugyancsak a koronán található névhez hasonló módon rövidítették János nevét a Pantokrátort övező evangélikusok ábrázolásánál. (9. ábra)

8. ábra. Szent Bertalan és Szent Tamás, Rauscher Lajos rajza

9. ábra. Pala d’Oro, Szt. Lőrinc és Szt. János felirat. 12. századi velencei munka

Ezek a rövidítések a Meuse/Maas-vidéki és német ötvöstárgyakon is előfordulnak. Feltűnő, hogy a betűket 1–1 tárgyon is többféle írásmóddal jelenítik meg, mintegy átmenetet képezve a maiuscula és a kurzív írásmódok között. Ugyan nem ötvöstárgy, de hasonló írásmódot találunk a pécsi székesegyház Szt. Bertalan apostolt ábrázoló relief feliratánál is. (11. ábra) Érdekes az ábrázolásmódban (szembeforduló alak, jobb

10. ábra. Sioni/Sitteni könyvtábla (1140-1150, Trier?)

¹⁵ Buckton 1983. 136.

11. ábra. Apostolábrázolás a pécsi székesegyházból, 12. sz. második fele

keze mellén, baljában könyvvel, két oldalán növényi díszítéssel) és a ruha V alakú redőzésében rejlő hasonlóságokat is figyelembe venni.¹⁶

A nyugati művészetben a redőzés természetközeli, mozgalmassabb, míg a bizánci művészetben merev, ornamentálisabb volt. Úgy tűnik, hogy az apostollemezék redőzése mintegy átmenetet képez a kettő között.

A bizánci művészetben ritka az apostolok álló helyzetben való megjelenítése, sokkal jellemzőbb volt a mellképi ábrázolás (ld. II. Henrik perikópakönyve, VI Leó fogadalmi koronája, a Romanos kehely vagy a nyugati művészetet képviselő, az Ottó-korból származó Szt. Péter pásztorbot), és kivételt képez a Limburgi Szaurotéka, ahol az apostolok egész alakkal szerepelnek. Ugyanakkor a 11–12. században a nyugati művészet terén szinte kivétel nélkül álló, árkád alatt elhelyezkedő apostolábrázolásokkal találkozhatunk (pl. a Welfi kincs részét képező hordozható oltár, vagy az Aacheni oltár), és úgy tűnik, hogy később ez az ábrázolásmód a bizánci művészetben is visszhangra talált (ld. Pala d'Oro, vagy a kijevi diadém zománcai).

Bár a bizánci zománcművészet eredetileg nem törekedett a térkitöltés ilyen mérvű alkalmazására, a 11–12. század fordulójától egyre erősödő arab kapcsolatoknak köszönhetően megnőtt a díszítéssel borított felületek aránya. A kultúrák egymásra hatása figyelhető meg az ún. Artukida, vagy a mai őrzési helye alapján Innsbrucki tálon, amely Rukn al-Dawla Da'ud (1109–1144) uralkodása alatt készült. A medalionba foglalt mitológiai állat és zenélő, verekedő emberalakokkal, valamint a köztér részen növényi ornamentikával, fákkal, táncosokkal, zenészekkel sűrűn díszített, az ábrázolásban szimmetriára törekvő tál közepén Nagy Sándor apoteózisát láthatjuk. (12. ábra) Bár az apostolábrázolásokkal és a Pantokrátor lemezzel sok tekintetben párhuzamosságot mutató tál (állatalakok, geometrikus, négykaréjos keretezés, indák, cipruspár), a tál ábrázolásvilágának

16 A kőfaragványok létrejötte Makár püspökségéhez köthetők, akit még II. Géza helyezett a püspökség élére, és aki III. István alatt bizánci befolyás alá került (főleg a pécsi püspökséghez tartozó Szerémség okán), 1163-ban pedig rövid időre IV. Istvánhoz pártolt.

12. ábra. Az ún. Artukida tál hátoldala

mozgalmassága a korona szembenező alakjainak statikusságától idegen. A zománctechnikával díszített tál ábrázolásmódja mindenesetre utal a Bizánci birodalom és a környező királyságok közti kulturális hatásra. Hasonlóképpen a teljes díszítettségre törekedtek a Figdor gyűjtemény részét képező, aranyozott vörösréz ládika fedelén és oldalán, az indákkal és madarakkal sűrűn körülölelt 6 egész és 2 csonkított medalionba, György Ágota, Mária, Jézus, Keresztelő Szt. János, Simon, Júdas és Demeter mellképe került. Az alakok mozgalmasságát, mely a hajak ziláltságában is megnyilvánul, a ruharedők finomsága és változatossága is alátámasztja. A szentek nevének hibás, részben latin formái egy Bizáncon kívüli műhely létre utalnak. (13. ábra)

Hasonlóképpen a teljes felület díszítésére törekedtek a már Deér által is az apostollemezék párhuzamként megjelölt Herakleiai S. Theodore ábrázoláson. Ennek az új stílusnak talán legkifejlettebb formáját a Velencében őrzött, részleteiben plasztikusan kiképzett, a 12–13. század fordulójára keltezhető Szt. Mihály ábrázolás jelenti. Ennek, már a velencei zománcművészeire jellemző, kis drágakő vagy üveggerakásokkal díszített külső keretezése, Bizánc keresztetek általi kirablását követő időben készült.

13. ábra. Láda a Figdor gyűjteményből

Pantokrátor ábrázolás:

Az apostollemezekre jellemző teljes díszített felülettel ellentétben a Pantokrátor lemez a hagyományosnak mondható, az aranyalapot is láttató cloisonné technikával készült. A koronán elfoglalt helye mindenképpen talányos, érdekessége abban is rejlik, hogy a corona graecan már szerepel egy Krisztusábrázolás – ez a kettős Megváltó ábrázolás egyazon tárgyon különös. Bár első ránézésre az apostollemezektől elkülönül, a kisebb részleteket figyelembe véve, majdnem biztosra vehető, hogy egyazon időpontban készülhetett, és talán ugyanazt a tárgyat díszíthette. A vékony drótból hajlított, kevésbé sűrű rekeszek ugyanúgy megjelennek rajta, mint az arckiképzés feltűnő hasonlósága (haj választék, fülek, egyenes szemöldök, orr és száj vonala). Mind színben, mind pedig formában az indás keretdíszítés jelenik meg a két oldalt álló ciprus lombjában, és a ruhákon lévő kisméretű pötty/rombusz díszek is hasonlóak. Krisztus ruhájának redőzése azonban gazdagabb, mint az apostoloké, koncentrikus félkör, csigavonal, ág alakú és ívelt hajlítások is előfordulnak.

Az ábrázolás módja több szokatlan megoldást mutat. A támla nélküli trónszék ábrázolása először a nyugati művészetben jelenik meg, de a 12. századra már a keleti ábrázolásokon is feltűnik. Az ábrázolás különlegessége a kék színű felsőruhából kilógó, piros szegélyű fehér alsóruha láttatása, és a bal kézzel magasan markolt könyv. Hasonló kéztartás több kódex Pantokrátor ábrázolása mellett¹⁷ egy Grúziából származó és a 13. sz. elejére datált, a Gelati kolostorból származó zománcon is megfigyelhető, ahol a lábtartás is a korona zománcát idézi, bár itt egyértelmű, hogy az alsóruha függőleges aranydíszítésével van dolgunk. I. Ulászló cseh fejedelem 1120–25 között vert dénárján hasonlóképpen válik láthatóvá az uralkodó bal lábszára és hasonló, Imre király trónoló alakja az 1202-es aranybullán, melyre már Deér is felhívta a figyelmet. (14. ábra) Itt a ruha alsó, félköríves redőzése is a Pantokrátor lemezre utal, bár ebben az esetben a felső ruházat a bal térdet nem hagyja fedetlenül.¹⁸

A Nap és Hold megjelenítése a keresztre feszítés ábrázolása során, valamint megszemélyesített alakban a Maiestas ábrázolásoknál már a kora középkortól ismert, de csak a 12. század második felétől találunk párhuzamot erre az uralkodói pecséteken, pénzekben. Talán az első hold és csillagábrázolás III. Bohemond antióchiai uralkodó dénárján fordul elő, ahol az előlapi sisakos fejébrázolás két oldalán 1–1 holdat és csillagot jelenítettek meg. A hátlapi holdábrázolás sokkal inkább a sziglak körébe sorolható, és hasonlóképpen nem feltételezhetünk hasonló tudatosságot a III. István érme félhold és csillag ábrázolásánál sem. (15. ábra) Krisztus alakját övező két csillag ábrázolás Mánuel

14. ábra. A Gelati és a corona latina Pantokrátora, valamint I. Ulászló pénzérme

császár érmein is előfordul. Az antióchiai hercegség, az 1153–1159 közötti rövid időszakot leszámítva, egész Manuel császár haláláig Bizánc vazallus állama volt. Miután Konstancia második férje, Chatilloni Raynald muzulmán fogságba került,¹⁹ első házasságából származó fia, Bohemond szerezte meg az uralmat. Mánuellel többszörösen is rokoni kapcsolatot alakított ki, Bohemond testvére, Mária Mánuel felesége lett, míg ő Mánuel egyik unokahúgát vette el.

A hold és csillag között trónoló uralkodó képe Angliában Oroszlánszívú Richárd pecsétjén jelenik meg.²⁰ Richárd 1190-ben csatlakozott a III. kereszties hadjáratához, és feltehetően Cipruson találkozott ezzel az ábrázolásmóddal, ahol az Komnenosz Izsák zászlaján is előfordult. Hasonlóképpen vagy Richárd, vagy ciprusi hatásra jelenhetett meg Toulouse-i VI. Rajmond (1156–1222) 1204-ből származó pecsétképén is, aki Oroszlánszívú Richárd sógora, és később, egyes feltételezések szerint, egy ideig Izsák veje is volt. A nap és hold szimbólum fordított sorrendben feltűnik IV. Ottó császári pecsétjén 1209-ből, valamint 1210-ből Hildebrand von Tuszien ögróf számára kiadott aranybulla ábrázolásán. Hasonló pecsétet használt a császár hitvese, Brabanti Mária is.²¹ (16. ábra)

17 Többek között III. Henrik (1043-46) és Oroszlán Henrik (1175-88) evangéliuma és Melisende zsolttároskönyve (1131-43) is hasonlóképpen ábrázolja a Megváltót.

18 Deér 2005. 135.

19 E házasságból született Chatillon Ágnes/Anna III. Béla felesége.

20 Itt meg kell jegyezni, hogy az angol királyok érme és pecsétképében az uralkodó oldalán ábrázolt csillag már jóval korábban jelen van, elég csak Hódító Vilmos pennyjére vagy István király pecsétjére gondolnunk.

21 Takács 2012. 32-33.

15. ábra. Antióchiai III. Bohemond (1163-1201) dénár és III. István érme (CNH 122.)

Nálunk II. András idejében jelenik meg ez az ábrázolásmód az uralkodói pecséteken (pl. második nagypecsétje 1216 előtt, aranybulla), ahol a király jobbján a nap, míg bal felől a hold és felette a csillag helyezkedett el. Ez az ábrázolásmód a szlavón báni dénár kettős keresztje mellett még a 13. század derekán is használatban volt. Meg kell azonban említeni ennek előzményét III. Béla 1189–90 közé datált, előlapján pajzsba foglalt kettős keresztrel ellátott dénárjában, ahol a hátlapon felül két csillag-, alul egy félholdábrázolás között talán egy stilizált koronát láthatjuk, kereszttel, függökkel.

17. ábra. III. Béla dénárja 1189-1190 k. (CNH 263) és Jacques de Vitry pecsétje (1214-1225)

16. ábra. Oroszlánszívű Richárd (1189-99) és IV. Ottó császár pecsétje (1209) hold és csillagábrázolással

A nap és hold ábrázolás a kereszties államokhoz kapcsolódhat – amire a korábban felsorolt uralkodók kereszties hadjáratokban való aktív vagy passzív részvétele mellett alátámaszt az is, hogy Jacques de Vitry, Akkó püspöke ezt a szimbólumpárt, mind pecsétjén, mind mitráján, mind pedig hordozható oltárán megjelenítette. (17. ábra)

Ritkábban fordul elő a cipruspár közötti ábrázolásmód, bár a szicíliai normann művészetben a 12. századra arab hatásra elterjedté vált. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a Monomachos korona cipruspárjait, illetve a Khakhuli triptichon Mária ábrázolását sem, ahol a ciprus törzsén cikkcakk alakban hajlított rekesz is megfigyelhető. (18. ábra) Egy sírból, a II. bolgár főváros, Tarnovgrad melletti Elenából származik, az az enkolpion, amelynek hátoldalán cipruspár által övezett kereszt látható és hasonló ábrázolást figyelhetünk meg a velencei Szt. Márk székesegyház kincstárában őrzött dóm alakú füstőlőn az Okosság megszemélyesített alakjának két oldalán.²² Ugyan nem cipruspár, de egy növénypár között ábrázolt alak található a 12. század végi Sztaraja Rjazanyi kincslet (1822) egyik darabján, szív alakú filigránokkal, ékkövekkel díszített keretbe foglalva. (19. ábra)

Ugyanakkor a 12. század második felében már a nyugati művészetben sem idegen a két fa közötti trónoló Krisztus ábrázolása, igaz az előbbieknél stilizáltabb formában, amire jó példa a Szt. Szervácusz relikviát őrző Maastrichti ereklyetartó, az ún. Noodkist. Ehhez hasonló, álló Krisztust ábrázoló kisméretű ikont őriznek a Saint Denis katedrális kincstárában.²³ (20. ábra) A ciprusok és egyéb növényi díszítések ábrázolásának elterjedése a nyugati művészetben feltehetően a szicíliai normann

²² Kiss 2001. 69-70. 12. századi Dél-Itáliai munka.

²³ Buckton 1984. 262.

18. ábra. A Monomachos korona Alázat alakja és a Khalkuli triptichon

20. ábra. Szent Szerváciusz ereklyetartó (1160 k.) és 12. sz.-i kis ikon a Saint-Denis katedrális kincstárából

19. ábra. Növénypárral övezett szent alakja Rjazanyból és bizánci ereklyetartó hátoldala cipruspárral egy 12. századi sírból

királyság közvetítésének köszönhető, hiszen a Palermói Cappella Palatina mozaikjain már a 12. század közepén megjelennek, aminek hatása mind a velencei (Szt. Márk székesegyház kupola), mind pedig a római (S. Paolo fuori le Mura apszis) művészet felé kisugárzott.

Kereszt:

Milyen lehetett a koronán található eredeti kereszt? Talán hasonlított a német-római koronán található mellkeresztre, amely a feliratok alapján II. Henrik idején készült, és sógora révén kerülhetett Szent Istvánhoz. Ugyanakkor érkezhettek Bizáncból is, hiszen egy kései lengyel forrás szerint a görög császár Szt. Istvánnak keresztet adományozott, amely a szent kereszt egy darabját foglalta magába.²⁴ (21. ábra) Az írásként ismert használt – ugyancsak Szt. Istvánhoz köthető keresztet vitt magával II. Géza a halicsi hadjárata során.²⁵ Amennyiben bizánci gyökerű volt ez a kereszt elképzelhető a kettős kereszt kialakítás. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy milyen fontos volt ezt a keresztet Szt. Istvánhoz kötni II. Géza idejében. Bár vitathatatlanul lényeges elem a folytonosság hangsúlyozása az Árpád-házi királyok számára, a szentséget minden bizonnyal a keresztben ereklyeként elhelyezett Jézus keresztfájának darabkája biztosította. Ily módon érthető, hogy a Pantokrátor lemezbe való beillesztése miatt tűnt elfogadhatónak a korona összeállítását végzők számára. A koronán ma található kereszt a 16. századra datálható.²⁶ Az eredeti kereszt, melyet Izabella királyné 1551-ben választott le az I. Ferdinándnak átadott koronáról fia számára, és melyet János Zsigmond haláláig a nyakában hordott, Báthory Zsigmondon keresztül végül 1610-ben II. Rudolf császárhoz került.²⁷ A fenti aktus a pars pro toto elv érvényesülése mellett a kereszt szellemi értelemben vett értékére, szakralitására is rávilágít.

Keret díszítése:

A keret egyértelműen a keresztpánt kialakítása érdekében, a zománcclemezek rögzítése, egymáshoz illesztése céljából készült, így lehetett a többitől eltérő méretű a középső Pantokrátor lemez befogadására szolgáló keret. Az apostollemezeket és a Pantokrátor lemezt sodrott huzalból készített felezett szívpalmetta alakú filigrán között fogazással díszített lemezbe foglalt kör alakú gyöngyök és csepp alakú piros almandin kövek díszítik. A keret külső és belső oldalát arany gyöngysor szegélyezi. Bár vitathatatlan a filigrán dí-

24 Bertényi 1983. 67. Jan Dlugosz (1415-1480) krónikája alapján. Imre herceg adománya alapján e kereszt a Lysa Gorai bencés apátságba került. A herceg a nyakából levéve adta át a keresztet Vitéz Boleszlávnak.

25 Kristó-Makk 2003. 201., Bertényi 1983. 68. 1151-ben erre a keresztre tett esküt Vlagyimir halicsi fejedelem, majd esküszegését követően, a forrás szerint a keresztbe elhelyezett nagy erejű ereklye miatt halt meg.

26 A nyilvánvaló történeti adatok mellett a koronát vizsgáló ötvösök is hasonló véleményre jutottak. Péri-Papp 1994. 9.

27 Dr. Veress Endre: Izabella királyné 1519-1559. 1901. 6. könyv. <http://mek.oszk.hu/05800/05808/html/> A kereszt letéréséről egykorú lengyel forrás (a Bielski krónika) számol be.

21. ábra. Kereszt a német-római császári koronáról és ereklyetartó kereszt a jeruzsálemi királyságból (12. sz.)

szítés hosszú időszakon keresztül való alkalmazása, némely apró részlet megfigyelése talán segíthet annak datálásában. A felezett szív alakú filigrán felső vége szinte teljesen kör alakban visszahajlik, míg belsejében egy vele ellentétes tájolású kisebb felezett szív alakú filigrán található alul visszahajló körrel, illetve a kettő között elhelyezkedő oldalággal. A nagyobbik filigránból felfelé egy vele ellentétes ívű, visszahajló ágacska nyúlik ki. Ez a motívum mind függőlegesen, mind vízszintesen tükrözött, ezek közé helyezték el felváltva a drágakő berakásokat.²⁸ Egy másik különlegessége, hogy a drótok nem folyamatosak, minden hajlított darabot egyenként forrasztották fel az alaplmezre. A filigrán kiképzésére talán legközelebbi párhuzam a székesfehérvári királysírokban talált lemezekén, a gyermek III. László sírjából (+1205) előkerült aranyleleteken és a jogar fején fordul elő.²⁹ A drágakövek elrendezése egyértelműen utal az Árpádház címerére, amelynek címerként való használata először Imre uralkodása alatt (1202-től) jelenik meg. Úgy tűnik, hogy a filigrános keret megalkotóját mindenképp a III. Béla idejében már működő ötvösműhely egyik aranyműveséhez kell kötnünk. Kovács Éva szerint a párhuzamként adódó Szt. Oswald fejereklyetartó koronájának trapéz alakú lemezei a 12. század második felében a magyar királyi udvar ajándékként került a Welfek birtokába, amit a fehér gyöngy és piros gránát keret is alátámasztani látszik.³⁰ A Welf kincsek részét képező, a 12. század

első felére datált kereszt filigrános, gyöngyös és gránátos kiképzése bizonyára ugyancsak ehhez a körhöz tartozik, még ha a ráapplikált bizánci típusú feszület korábbra is datálható. (22. ábra)

22. ábra. A Szt. Oswald korona trapéz alakú lemezei és a Welfi kereszt előlapja

28 A filigrán párhuzamként tekinthető a Hildesheimi liturgikus legyezők és a már említett rjazanyi koltly.

29 A legújabb kutatás szicíliai párhuzamok alapján felveti a jogar 12. századi, III. Béla kori keltezését. Id. Nagy Péter: Islamic art and artifacts in twelfth and thirteenth century Hungary. 2015. CEU-MA szakdolgozata. A koronázási palást új funkciójára is a 12. század végétől van adatunk.

30 A korona másodlagosan került a 12. sz. végén készült ereklyetartóra, feltehetően több zománc és drágakő egybeszerkesztése révén. Trapéz formája másodlagos felhasználást sejtet. Kovács Éva egy 1920-ban készült fénykép alapján elveti a trapéz alakból következően valószínűsíthető armilla azonosítást, mivel a felvétel szerint egyes lemezek hátoldala is filigrándíszítéssel volt ellátva. Pannonia Regia 211.

Bizánci és bizáncias zománcok a 12–13. század fordulójáról

Úgy tűnik, hogy a 12–13. század fordulójára a zománcművesség kezdett tömegtermékké válni, és az aranynál kevésbé nemes anyagok (pl. réz) díszítésére is használták. Egyre több királyság területén kialakultak helyi műhelyek, ahol a bizánci zománcművészet elterjedésével, vagy éppen görög mesterek bevonásával készültek újabb zománcművek, miközben a korábbi zománcművek egybegyűjtése, és újrahasonosítása

is elterjedt volt. Úgy tűnik, hogy Bizánc kirablása után a zománcveretek birtoklásának és felhasználásának reneszánszát figyelhetjük meg, hisz az elrabolt, vagy kereskedelmi úton megszerzett, feltehetően több műhelyből származó veretek feltűnnek keresztteken (pl. a magyarországi eredetű Vyssi Brodi és az Oigniesi kincs/Namuri³¹ kettős keresztre applikált veretek), könyv borítókon. A bizonyítottan létező Palermói, Velencei és Kijevi zománcműhelyek mellett erősen feltehetőleg hasonló műhelymunka Thesszalonikiben (Dumbarton Oaks-i kereszt alakú ereklyetartó, Freisingi katedrális ikonja) és a kereszties államokban is. Míg többségében görög feliratú művekről van szó, megjelennek latin felirattal, bizánci zománctechnikával készült veretek is, és itt nem csak az egyértelműen a velencei műhely alkotásai közé sorolható tárgyakról van szó (pl. III. András házioltára, Bern). A nyelvválasztás mellett sokszor az ábrázolt szentek tiszteletének elterjedése is utalhat a tárgyak készítői helyére. Így míg az ún. Dagmar keresztén a Krisztusábrázolás felett és alatt Nagy Szt. Bazil, Szt. János Chrysostomos látható – ami alátámasztja az ereklyetartó mellkereszt formáján túl is annak ortodoxiához köthető (kijevi) gyártását,³² addig a Cosenzai ereklyetartó kereszt négy evangélista ábrázolása és a ráapplikált rombusz alakú zománcok, valamint a drapéria kialakítása, a görög nyelvhasználat ellenére valószínűsíti a tárgy szicíliai készítését.³³ (23. ábra) Ugyanakkor a kvalitásos kialakítású esztergomi sztaurotéka feltehetően Konstantinápolyban készült a 12. század végén.³⁴ E kései körhöz sorolható az az aranyozott vörösréz ereklyetartó láda, amely eredetileg a zágrábi dóm kincstárában volt elhelyezve. (13. ábra)

A latin feliratú, bizánci technikával készült tárgyak köre – ha leszámítjuk a Velencei Pala d’Oro zománcait – elég szűk, legismertebb képviselője a Capuai könyvborító, a Linköpingi és a Scalai mitra, a Brixeni kesztyű és a dubrovniki Szent Balázs kar- és fejereklyetartó. A Capuai könyvborító Alfano érsek megrendelésére készült 1176–1182 között, ugyancsak a négy evangélista alakjával. Érdekessége, hogy megjelenik rajta az 1173-ban kanonizált Becket Tamás ábrázolása is. Feltehetően ez is a szicíliai műhely alkotása, hiszen a főpap, II. Vilmos király jegyese, Johanna kíséretéhez tartozott 1177-ben.³⁵ (24. ábra)

A Dubrovniki kar-, és fejereklyetartó zománcclemezei bizonyítottan egy műhely termékei, amit mind a latin feliratozás stílusa, és betűformája, mind a rekeszek geometrizáló kiképzése alátámaszt, annak ellenére, hogy keretezésük

23. ábra. Az ún. Dagmar mellkereszt és a cosenzai ereklyetartó kereszt részlete

24. ábra. A capuai könyvborító Pantokrátor ábrázolása

31 Az ún. Namuri kereszt, Jacques de Vitry kereszt ereklyetartója talán a kereszties államok valamelyikében készült, korábbi, Bizáncból származó zománcclemezek felhasználásával.

32 Dagmar férjének, II. Valdemarnak az anyja a Kijevi Ruszból jött Dániába. Egyes kutatók szerint nem zárható ki a Thesszalonikiben történő készítés sem. Evans-Wixom 1997. 498-499. Apja, I. Ottokár második felesége egyébként Konstancia, III. Béla és Antióchiai Ágnes lánya volt. A Krisztus feje fölötti kereszties glória tölcseérserűen szélesedő szárának közepén díszítés található. A glória a korona Pantokrátor dicsfényének színvilágát idézi, mint ahogy a kevésbé ívelt szemöldökök is párhuzamba állíthatók.

33 A keresztet 1222-ben II. Frigyes ajándékozta a Cosenzai katedrálisnak.

34 Kutassy primás 17. századi végrendelete alapján az ereklyetartó 1190-ben készült.

35 II. Vilmos királyi kápolnájában, Monrealében is ábrázolta Becketet. A könyvborító Pantokrátor ábrázolása mind színében, mind kialakításában felidézi a corona latina Krisztusát.

nagyfokú eltérést mutat. A 12. század legvégén készült zománcok felirataiban kisebb hibák figyelhetők meg, a szentek jobbán a SANCTVS felirat SAITVS formában jelenik meg. A fordított N és a kihagyott C mellett a T betű szára jobb felé visszakunkorodik. A fordított N betű Simon nevében is előfordul. A karereklyetartón több sorban elhelyezkedő díszítéseknél a zománclemezeket filigrándíszes szegély keretezi, míg a váltakozva előforduló, trapéz alakú növényi díszes lemezekből összerakott négyzeteket drágakövekkel díszített szegély veszi körül. A fejereklyetartó polikróm, növényi díszítésű kerete későbbi. Szent Balázs Raguzai tiszteletét a 10. századtól lehet nyomon követni. (25. ábra)

25. ábra. Szent Pál és Szent Balázs képmása a Dubrovniki kar-, és fejereklyetartóról

A dubrovniki ereklyék zománcvereteinek legközvetlenebb párhuzama az ún. svéd Linköping mitra, amelyre már Deér is felfigyelt.³⁶ A korábbi zománclemezek fel-

36 Deér említést tesz a Dubrovniki anyaghoz tartozó, Szt. Andrást ábrázoló veretről, melyet 1934-ben egy műkincskereskedő Horvátországban vásárolt és most a Stockholmi Nemzeti Múzeumban található. Deér 1977. 239.

használásával Kettil Karlsson Linköpingi püspök a 15. század második felében készíttetett mitrát. A zománcok feltehetően Római vagy Mantovai útja során kerültek birtokába. A betűk formája, illetve a Sanctus S-ként való rövidítése azonban eltér, de a szentek ábrázolása, és a díszített trapéz lemezek alkalmazása párhuzamként jelentkezik. Mind Deér, mind pedig Buckton a zománcveretek velencei eredete mellett foglalt állást.³⁷ Ezzel szemben a Brixeni görög feliratos, félalakos Szűz Mária ábrázolása mind redőzésében (kevésbé sűrű, koncentrikus íves, V és félhold alakú rekeszek), mind arckialakításában (befelé álló pupillák, kevésbé íves szemöldök, körte alakú orr, egyenes vonalú száj), mind pedig színeiben a korona apostol és Pantokrátor lemezeinek párhuzama. (26. ábra) Bár a Brixeni zománc származási helyét nem ismerjük, nehezezen köthető a velencei műhely alkotásainak sűrűbb és geometrikusabb rekeszkialakításához. Úgy tűnik, hogy létezett egy különálló csoport a 12–13. század fordulóján, amelynek műhelyhez való kötése problematikus.

26. ábra. A Linköping mitra és a Brixeni kesztyű zománcai

A bizánci művészet kisugárzása

Már a 11. század második felétől rendelkezünk adatokkal a bizánci művészet közvetlen kapcsolatáról, határsáról a nyugati világgal. Desiderius Monte Cassinói apát a Szent Benedek bazilika díszítésére bizánci műalkotásokat rendel és művészeket szerződött, hogy a helyi mestereket okítsák.³⁸ A 12. századtól mind Franciaország, mind Anglia és Olaszország irányában történik hasonló

37 Deér 1977. 250., Buckton 1984. 62.

38 Tóth 2002. 217.

átvétel, ami főleg a kéziratok díszítésében mutatkozik meg. A Meuse völgyi fémművesség sem maradt érzéketlen a bizánci hatásokkal szemben, 1155-ben Wibald apát pl. 2 bizánci sztaurotékából alakítja ki egy nyugati típusú keret hozzáadásával a Staveloti monostor tiptichonját.³⁹ A 12. század második felében a bizánci hatás kiteljesedését érzékelhetjük a szicíliai normann királyi udvarban II. Roger és II. Vilmos uralkodása közötti időszakban, amikor görög művészeket hívtak az országba.

A bizánci kereskedelmi kapcsolatok kiemelkedő szerepet játszottak az olasz városállamok életében, hisz tudjuk, hogy 1171-ben a velencei görög kapcsolatok a Bizánci birodalomban élő velencei kereskedők kifosztása miatt romlott meg. A velencei kereskedők már I. Alexios Komnenos idejében kereskedő telepeket hoztak létre Konstantinápolyban és idővel egyre növekvő befolyással rendelkeztek a tengeri kereskedelem területén. I. Mánuel a velenceiek befolyásának csökkentése érdekében más olasz városállamok kereskedőinek beengedésével próbálkozott, így jelentős befolyásra tettek szert a Genovaiak (ld. Pera), de kereskedelmi negyeddel rendelkeztek az Arany Szarv öbölben Amalfi és Pisa városának lakói is. Amikor a velenceiek megtámadták és részben elpusztították a genovaiak telepét 1171-ben, Mánuel tömeges letartóztatásokkal és elkobzással válaszolt. 1180-ban ezzel együtt mintegy 60 ezerre volt tehető a latinok létszáma a városban. Mánuel halálát követően özvegye, Antióchiai Mária régenssége alatt a latinok nyílt támogatása felszította a görög lakosság érzelmeit, így I. Andronikosz Komnenosz uralmának kezdetén, 1182-ben a latinok tömeges meggyilkolására, kirablására került sor. A velenceieknek – többek között Enrico Dandolo erőfeszítéseinek köszönhetően – 1183-ra sikerült a Konstantinápolyi velencei negyedet újjáéleszteni.⁴⁰ Részben erre a megszárlásra válaszként történt Thesszaloniki 1185-ös, II. Vilmos szicíliai király által véghezvitt kirablása.

A 12–13. században a bizánci technikák és stílus nyugati elterjedése, hatása tagadhatatlan, amit Bizánc 1204-es kifosztásán túl talán a Szentföldről származó ereklyék Bizánc közvetítésével történő behozatala is szolgált. Bizánc hosszan tartó hatása a Velencei görög zománcműhely működése során jól feltérképezett, amelynek gyümölcse nem csak a Szt. Márk székesegyházban megcsodálható Pala d’Oro, hanem a Bernben őrzött, és III. András királyunkhoz köthető szárnyasoltár. A Pala d’Oro előzményét, egy kisméretű ezüst antependiumot még Orseolo Péter dózse (976–8) rendelt meg Konstantinápolyból. 1105-ben Ordelafo Faliero ezt restauráltatta, aranyból átalakította drágakő- és zománcterakásokkal díszítette. Egy feljegyzés szerint e munka készítői Velencében élő görög mesterek voltak. Pietro Ziani dózse (1205–29) idejében 1209-ben az oltárelőlapot megnagyobbították, a Konstantinápoly kifosztását követő rablott zománckoknak köszönhetően.⁴¹ Végző formáját a 14. sz.

közepén alakították ki. Úgy tűnik, hogy a 12. sz. elején létrejött zománcműhely végig használatban volt, hiszen a kései alkotások már latin felirattal készültek.

A sokszínű bizánci-magyar kapcsolat

A 12. század Magyarországon is a Bizánci kapcsolatok felerősödését hozta, amely egy részről a dinasztikus házasságok révén teljesedett ki, másrésztől az ütköző területek feletti hegemonia okán, katonai összecsapásokban mutatkozott meg. A folyamatot 1104 táján Pirooska és a későbbi császár II. Komnénosz János házassága kezdi meg, majd a trónkövetelőik egész sora élvezi hosszabb vagy rövidebb ideig a bizánci udvar vendégszeretét – Álmos herceg és fia II. Béla, Kálmán elűzött feleségétől származó fia, Borisz, aki Anna Dukaina hercegnőt vette feleségül, majd fia Kálmán, 1162–1163 között II. Géza fivérei, II. László és IV. István, aki Mánuel unokahúgát, Máriát vette feleségül, majd kisebbik fia, a későbbi III. Béla, Manuel lányának jegyese, 1165/66-tól pedig a bizánci trón várományosa, majd 1172-től hitvese, Chatillon Anna révén a császári rokonságnak tagja, III. Béla öccse, Géza, Jóannész néven ugyancsak bizánci hercegnőt vett feleségül, lánya, Margit/Mária pedig 1185-ben II. (Angelosz) Izsák felesége, később pedig Monferrati Bonifáccal kötött házassága révén, annak halála után a Thesszaloniki királyság régense lett kiskorú fia Demeter mellett.⁴² Imre idejében a pápai orientáció erősödött meg, de II. András trónra kerülésével ismét előtérbe került a keleti politika, a keresztések által kirabolt, immár meggyengült birodalom megszerzésére irányuló kísérlet. Gertrúd halála után 1215-ben András feleségül vette Courtenay Jolánt, konstantinápolyi latin császári hercegnőt, akinek húga Courtenay Mária nikaiai császárné, Laszkarisz Mária mostohaanyja volt. II. András 1216–17 között a konstantinápolyi latin császári korona egyik várományosának vélte magát, amely elképzelésében III. Honorius pápa levele is megerősítette.⁴³ Többek között ez lehetett az indoka, hogy végül is rászánta magát a sokat halasztott – és még apja, III. Béla által felvállalt – kereszties hadjáratban való részvételre. Bár a katonai eseményekben kevéssé tűnt ki, az ereklyék gyűjtésében élen járt, hiszen Szt. István és Szt. Margit koponyája mellett a Kánai csoda egyik kancsóját, Áron botjának egy darabját és Tamás, valamint Bertalan apostolok jobbát is megszerezte. Az V. kereszties hadjáratról hazafelé menet 1218-ban gyermekei számára több házassági szerződést is igyekezett megkötni, így megkérte fia, a későbbi IV. Béla számára a nikaiai császár lánya, Laszkarisz Mária (1206–70) kezét, András fiát Izabella, I. Leó Kilikiai örmény király lánya számára jegyezte el, lányát, Anna Máriát pedig II. Iván Aszen bolgár királynak ígérte.⁴⁴ Végül V. István lánya, Anna 1272-ben II. Andronikosz felesége lett.

39 Frazer 1970. 186-187.

40 A doge kétszer követségben járt II. Vilmos szicíliai királynál is.

41 Bettini 1984. 39-42. A zománckok eredetileg a Pantokrátor monostor díszzeit képezték.

42 Egyes források szerint III. Béla egyik nővére pedig Komnénosz Izsákkal kötött házasságot.

43 Bárány 2013. 463.

44 Bárány 2013. 472-474.

A dinasztikus kapcsolatok mellett kereskedelmi kapcsolatok is fennálltak a két birodalom között, 1127-ben kitört háború okai között szerepel, hogy a bizánciak a magyar kereskedőket ki akarták szorítani Barancsból, amely a Konstantinápolyba vezető út egyik fontos állomása volt.

Már Kiss Etele is felveti a Monomachos korona eredetiségét alátámasztó cikkében annak lehetőségét, hogy a korona egy, Bizánccal csak névleges vagy dinasztikus kapcsolatban álló országban készült, amint erre a későbbiekben több példa is akad. Kiss említett tanulmányában felveti egy Dalmáciában működő műhely lehetőségét is.⁴⁵ Bár a Monomachos korona zománcainak készítése idején ez elég valószínűtlennek tűnik, azonban jóval nagyobb esélyt láthatjuk ennek a 12. század közepétől. A bizánci császárok már a 11. század folyamán diplomáciai jellegű ajándékként tekintettek a zománcokra, így a fatimida kalifa mellett III. Henrik császárnak is kedveskedtek vele.⁴⁶ Hasonlóan nagy mennyiségű ajándékkal együtt tért vissza Magyarországra III. Béla, azonban a corona latina apostollemezeit – már csak feliratuk okán sem – nem sorolhatjuk ezekhez. A Dalmáciai/Délvidéki műhely – melynek létrejöttében bizonyára a bizánci ötvösök tevékeny szerepet vállaltak – feltehetően még II. Géza (vagy III. István) idején létrejött és kezdett latin írással díszített lemezeket is előállítani.⁴⁷ A feliratokban rejlő bizonytalanság talán ennek az átmeneti időszaknak tudható be. Arról is van értesülésünk, hogy II. Géza 1149 folyamán követséget menesztett II. Roger szicíliai királyhoz és a francianormann szövetséghez való csatlakozásról tárgyalt. E szövetségi politika másik irányát a Welf hercegi családnak a bajor trón megszerzésében nyújtott támogatás jelentette, ami az 1140-es évek második felétől a német belpolitikába való aktív részvételével járt, és ami III. Konrád magyarországi hadjáratát is ellehetlenítette. II. Géza viszonya a pápai kúriával az 1150-es években megromlott, „csak névleg keresztény uralkodóként” említették.⁴⁸ Az évtized közepét és az 1160-as évek elejét is a Bizánci birodalommal kötött békekötések jellemzik, melyek tartóssága azonban megkérdőjelezhető, hiszen korábban III. Béla eljegyzésével és Bizáncba vitelével, majd 1165-ből Mánuel hódításával a szerémségi és délvidéki területek 16 évre Bizánci fennhatóság alá kerültek. Az persze kérdés, hogy mennyire jellemezte Mánuel egy szövetségi rendszer kialakítására tett kísérlet és mennyire a közép-dalmát, horvát és szerémségi te-

rületekre való befolyás kiterjesztése. A Bizánci befolyás mindenestre jelen volt a 12. század közepén a Délvidéki területeken, a konstantinápolyi pátriárka alá tartozó szávaszentdemeteri bazilita monostor működése mellett Idriszi megemlékezett a Bács városában élő görög tudósokról, a Szerémségbe bevonuló Mánuel pedig görög zsoldárokat énekelve fogadta a helyi papság.⁴⁹ 1204-ben Imre király kísérletet tesz a bazilita monostorok szervezeti megújítására, akár külön püspökség szervezése révén, de terve nem járt sikerrel.

A bizánci művészet hatása Magyarországra a 12. században számtalan forrásból táplálkozhatott. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a nem direkt bizánci művészeti impulzus hazai leképezését sem, itt elsősorban Antióchia, Szicília és Velence játszhatott szerepet. Az Antióchiából érkező hatás Antióchiai Ágnes (magyar nevén Anna), a bizánci császárné, Mária féltestvére, III. Béla felesége révén érkezhettek. Mivel felsorolással nem rendelkezünk, hogy valós tárgyakat köthessünk a házasságkötéshez, csak áttételes módon igazolható ez a kapcsolat.⁵⁰

27. ábra. III. Béla réz pénzérme (CNH 98)

A bizánci hatás 12. század közepi felerősödése nem csak II. Géza 1156-os aranypecsétjén követhető nyomon,⁵¹ hanem III. Béla rézveretein is. Az egyik típus előlapján (CNH 98.) két trónoló, királyi jelvényekkel felövezett uralkodó látható Rex Bela és Rex Sts felirattal. Bár feloldásukra számos elgondolás született, legelfogadhatóbb értelmezésnek a III. Bélával és III. Istvánval való azonosítás tűnik, amit már Jeszenszky Géza az 1930-as években is felvetett.⁵² (27. ábra) A veret feltehetően még III. Béla dukátusa idejére keltezhető, amikor – bizánci mintára – III. István kvázi társural-

45 Kiss 2001. 76.

46 Kiss 2001. 76, 65. Al-Mustansirnek ötven öszvérre volt szüksége, hogy elszállítsa ezt a töménytelen kincset. Ugyancsak nagy mennyiségű zománclemez került Grúziába Dukas Muhály uralkodásának idején, amelyről a Khakhuli Triptichon tanúskodik.

47 Tóth Endre is a görög műveltség körébe tartozónak tartja a corona latina készítőit. Erre utal szerinte az a tény is, hogy az apostollemek felírataiban előforduló T és U betűk párhuzamait a görög éremverés betűtípusai között lehet felismerni. Tóth 2002. 216, Tóth 1996. 198.

48 Kristó-Makk 2003. 199. Ugyanakkor, mint a ciszterci rend hazai meghonosítója, valamint a stefanita ispotályosrend létrehozója, nem kételkedhetünk II. Géza Róma iránti elkötelezettségéről.

49 Koszta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. 341-2. jegyzet internet.

50 III. Bohemond, Ágnes féltestvére dénárján találkozunk először hold és csillagábrázolással, egy sisakos, páncélos fej két oldalán. Chatillon Anna, anyja révén a normann uralkodócsaláddal, így a Szicíliai uralkodókkal is rokonságban állt.

51 A német-római császárok Nagy Károlyt követően, bizánci mintára kiváltságlevelüket gyakran aranybullákkal erősítették meg. Később ez a gyakorlat a szicíliai és aragóniai királyoknál is elterjedt.

52 Gyöngyössy 2006. 233. Jeszenszky Géza: Az első magyar rézpénzek. In: Numizmatikai Közlöny 34-35. 1935-6 35-47. A korábban felvetett Rex Scs (Sanctus) feloldás a király feje feletti dicsfény hiányában értelmezhetetlen.

kodójaként működött az ország déli területein.⁵³ 1161-ben szervezték meg Béla hercegségét a horvát-dalmát területeken, amelyek átadására (a Szerémséggel együtt) 1163-ban, Béla Konstantinápolyba költözésekor, Mánuel is igényt tartott. Mivel békés módon ez nem sikerült 1165-ben Mánuel elfoglalta a területet és Boszniával együtt a Birodalomhoz csatolta.⁵⁴ III István 1167-ben békét kötött Bizánccal, legkésőbb ettől az időponttól fogva már biztosan létezhetett ez az éremkép, amely 1172-ben, III. István halálával elveszthette létjogosultságát.⁵⁵

Ugyancsak III. Béla korai pénzkibocsátásához kapcsolható az arab/kufikus írást utánzó rézveret (CNH 103). Érdemes itt figyelembe venni a spanyol morabitino (melyek az Almoravid dinasztia érméi alapján készültek) mellett mind a jeruzsálemi és antióchiai (arany bezant), mind pedig a szicíliai normann királyság hasonló pénzhasználatát (arany tari, réz follari), annál is inkább, mivel ezek korban közelebb állnak a magyar éremhasználat időpontjához. (28. ábra) A szicíliai normann királyság mind földrajzi, mind pedig kulturális értelemben az arab és a keresztény világ találkozásában helyezkedett el, és így alakulhatott ki egy olyan művészet, amely a bizánci, mór és nyugat európai hatásokat ötvözte. Az 1070-es éveket követően, egészen Frigyes haláláig a királyságot etnikai és vallási tolerancia jellemezte. Bár a latin nyelv volt hivatalos, a fontos dokumentumoknál az arab, a görög és a héber nyelvet is használták, amiről egy 1148-as sírkő többnyelvű felirata is tanúskodik.⁵⁶ Mind a törvényhozásban, a pénzverésben, mind pedig az intézmények létrehozása terén történtek átvételek a szomszédos arab emírségektől. Úgy tűnik, hogy a 12. század harmadik negyedében a szicíliai királyság, a kereszties államok és a bizánci birodalom környezetében kialakult egy erős kulturális kölcsönhatás, amelynek tanúbizonyságát nem csak az említett éremképek adják, hanem pl. az Artukida uralkodók bizánci vereteket utánzó éremképei (pl. Kara Arslan 1144–1174 pénzén a trónoló Krisztus ábrázolás) is. III. Béla kísérlete – a rézpénzek törvényes fizetőeszközként általánossá tétele – azonban nem sikerült, körülbelül egy évtized eltelte után a királyi kincstár visszatért az ezüstpénzek veréséhez.

28. ábra. III. Béla rézpénze és II. Vilmos (1166-1189) follisa⁵⁷

III. Béla Esztergomban, ahol a király ötvösműhelyt is működtetett,⁵⁸ nagyszabású építkezésekbe kezdett, ahol a díszítések részben bizánci gyökerekből táplálkoztak (pl. kápolna freskó). Feltehetően az ötvösműhelyben is dolgoztak bizánci gyökerű mesterek. Bizonyosak lehetünk afelől, hogy III. Béla neveltetése mellett a Szerémség és Délvidék 16 évig tartó bizánci fennhatósága is hozzájárult a bizánci művészet magyarországi elterjedéséhez. Úgy tűnik, hogy a 13. század elején a Bizánctól korábban megszerzett zománcokat – köztük III. Béla enkolpionjához (3. ábra) hasonló lunetta alakú lemezeket - másodlagosan is feldolgozták, elég itt a cseh Vyssi Brodban őrzött kettős kereszt alakú szturothékára gondolnunk.⁵⁹

Érdekes kérdést vet fel III. Béla vallásgyakorlata. Azzal, hogy 1166 márciusában Mánuel oldalán trónörökös jelöltként egyházi zsinaton vett részt Konstantinápolyban, ekkor bizonyára az ortodoxia követőjének kellett hogy vallja magát.⁶⁰ Nem lehetett véletlen 1172-ben Lukács esztergomi érsek Béla koronázásával kapcsolatos ellenérzése, bár ekkorra már bizonyára visszatért a katolikus hitre. Úgy tűnik azonban, hogy az ortodoxia hatása nem múlt el nyomtalanul, mivel 1183-ban rilai Szent Iván ereklyéit hozta el Szófiából, azonban a keleti szent tiszteletét nem tudta Magyarországon meghonosítani.

53 A társuralkodásra van korábbi példa 1152-ből II. Géza és III. István kapcsán. Kristó-Makk 1996. 190.

54 Az 1167-ben indított hadjárat előtt történt, hogy a Konstantinuszi fórum nyugati diadalkapuján lévő 2 ércszobor közül a bizánci nőt ábrázoló szobor ledől, amit Manuel a hadjáratra nézve rossz előjelként értelmezett, ezért elrendelte, hogy a másik szobrot, ti. a magyar nő szobrát döntsék le, és a görög nő szobrát állítsák vissza. Moravcsik 2003. 83.

55 Kristó-Makk 2003. 225. 1170-ben az újdonsült házaspár Béla Konstantinápolyból Antióchiába és Jeruzsálembe utazott, mint Magyarország, Dalmácia és Horvátország hercege. 1172-ben Oroszlán Henrik is zarándoklatot tett a Szentföldre.

56 Grisanto pap anyja emlékére Palermóban négynyelvű sírfeliratot emelt.

57 A follis közepén II. Vilmos király, a körülírtban "bi-amr al-malik al-mu'azzam al-musta'izz" olvasható.

58 Kristó-Makk 2003. 231.

59 Evans-Wixom 1997. 441-442, 497. Az enkolpion ornamentikájának párhuzamait Aragóniai Konstancia halotti koronáján lehet megfigyelni.

60 Kristó-Makk 2003. 224.

Az állami jelvények és a korona mai formájának kialakulása

Magyarországon a királyság állami jelvényeinek megjelenése nem tehető a 12. század elé, ekkortól jelenik meg az állami címerhasználatban előbb a kettős kereszt, majd Imre uralkodásától fogva a vágott címerpajzs. Úgy tűnik, hogy ekkortól datálható a Gizella királyné által adományozott miseruha koronázási palást szerepe és jelenik meg a jogar is.

A 12. században egy megkülönböztetett szerepű koronáról már maradtak fenn írott források, amit alátámaszt II. Andrásnak az osztrák herceg irányába tett háborús fenyegetőzése, amit a gyermek III. László és anyja által az országból kivitt korona visszaszerzése érdekében tett. A korona írvésére már III. Ince pápa 1198-ban kelt oklevele is rávilágít, amikor a fehérvári örkanonok tisztjeként említi királyok koronájának őrzését.⁶¹ Hasonlóan a királyi korona őrzési helyeként szerepel Székesfehérvár Mihály konstantinápolyi pátriárka Mánuel dicsőítő beszédében (1165–7). „A te jogarod alatt vétessen jegyzékbe Paionia koronás temploma a körülötte levő székvárossal, hogy a paion uralkodók királyi koronája a te hatalmasságnak legyen függvénye.”⁶² A korona a 1256-ban már megkapja a szent jelzőt, 1292-re pedig kialakul az az elképzés, hogy Szt. István koronája volt,⁶³ ami nem véletlen, ha belegondolunk III. András legitimációs problémájára, aki ily módon is ki akarta hangsúlyozni az Árpád-házhoz való tartozását.

III. Béla, mint a császári méltóság várományosa és a császár lányának, Máriának jegyese fiatalkorát Mánuel udvarában töltötte, ahol a számára kreált despotesi címmeel is felruházták. Bár a frigy nem jött létre és Mánuelnek saját utódja született,⁶⁴ a jó kapcsolat a császár és Béla/Alexios között fennmaradt. Ioannes Kinnamos történetíró művében így emlékezik meg Béla magyar királlyá történő meghívásáról „Mialatt itt tartózkodott (t.i. Mánuel Sardikében volt) a hunok követeket küldve azt kérték, hogy küldje el nekik Bélát királyul, mivel István halála után a jog rendje őt választja. Béla előbb a császár vejének volt kijelölve, mint ezt már mondtam, de mivel a rokonsági törvény ennek útjába állt, az augusta nővérét vette feleségül. Így kaisarnak kiáltatott ki, s méltóság tekintetében az akkori bizánci nagyok közt kiváló helyet foglalt el. A császár őt királyné nyilvánítva, feleségével együtt a hun földre küldte, miután Béla esküvel kijelentette, hogy minden időben azt teszi a mi a császárnak és a rómaiaknak előnyös. A császár megbízásából, hogy méltóságába beiktassák, elkísérte őt Ioannes protosebastios és más hí-

rességek.”⁶⁵ Egy 13. század elejéből származó forrás szerint „Mánuel...elküldi Alexios t fényes kísérettel és teljes uralkodói felszereléssel, hogy átvegye a paion uralmat, és uralkodjék honfitársai felett.”⁶⁶ Bár a forrás kétségkívül a császári udvar érdekeinek szellemében íródott, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy Bélát bizánci kísérettel látták el. Arra, hogy Bélát egykori bizánci ambíciói uralkodása végéig nem hagyták nyugodni, jó példa özvegysége idején, 1185-ben tett kísérlete, amikor Theodora Komnenével, Mánuel császár rokonával tervezett házasságát próbálja előmozdítani. 1185-re már meghalt Mánuel és fia II. Alexios Komnenost pedig megölette Andronikos, így a koronázásakor tett ígéret elévült. A frigyból végül nem lett semmi, mivel a zsarnok Andronikos Komnenos Theodorát korábban, férje halála után, kolostorba kényszerítette (megnyíratott). Tanúságos, hogy 12. század második felében, Theodoros Balsamon által írt kommentár alapján, más előkelő nőknél az apácasorsba kényszerítést annulálni lehetett.⁶⁷ Feltehetően a magyar származású császártól való félelem lehetett a fő ok, amiért Theodora a feloldást nem kaphatta meg.

A zárt császári korona kialakulásának pontos dátumát Anna Comnena, apja (Alexios I., +1118) emlékére írott művéből ismerjük. „A császári diadem vagy tiara egy félgömb alakú, fejre simuló sapkára hasonlított, amelyet igazgyöngyökkel és drágakövekkel sűrűn beborítottak, némelyiket rögzítettek, némelyik pedig lelógott és a homlok mellett két oldalt igazgyöngyből és drágakövből két hajtóka csüngött egészen az orcáig.”⁶⁸

A zárt korona - az ábrázolások alapján - ettől kezdve végig használatban maradt, nem csoda tehát, hogy azokban a királyságokban, ahol erős bizánci hatással számolhatunk, vagy a császári trón megszerzésének törekvése felsejlik, szintén elterjedt. Ilyen például Szicília, ahol Aragóniai Konstancia kamelaukionján kívül, a Palermói székesegyházban Szicíliai Konstancia (1154–1198) és fia, II. Frigyes császár (1194–1250) porfir szarkofágján található ábrázolás is tanúskodik. (29. ábra) A két szarkofógót, melyek eredetileg a Cefalúi bazilikában álltak, 1145-ben, mint II. Roger szicíliai király adományát említik, melybe végakarata szerint temetkezni kívánt. Az üresen maradt szarkofógokat II. Frigyes 1215 körül Palermóba viteti, és szüleit helyezi el bennük. Úgy tűnik, hogy a szarkofógokat ekkor felcserélik, mivel VI. Henrik szarkofágja női koronával (+1197) Konstancia szarkofágja pedig zárt koronával van díszítve.⁶⁹ A zárt korona Szicíliai elterjedésére utal az is, hogy II. Vilmost, a Monrealei katedrális kerengőjében, mint adományozót így ábrázolták.

61 Tóth-Szelényi 1999. 13-14. Ekkor a korona már kiemelt szerepet látott el, mivel a „diadema regiumtól” függött a nemzet méltósága. Deér 2005. 174.

62 Moravcsik 1988. 155. Érdemes megjegyezni, hogy ez a passzus a királyság alárendeléséről, és nem konkrét koronáról szól.

63 Zsoldos 2000 (História) 1240-ben egy francia szerzetes arról számol be, hogy a magyar királyokat Szt. István trónjára ültetik és felszerelésével díszítik királlyá szenteléskor.

64 A Bélának tett eskü átruházása 1171-ben történt a Blachernai templomban és 1172-ben a császár már uralkodótársának nyilvánította a fiát. Moravcsik 1988. 292.

65 Moravcsik 1988. 246. III. István 1172. március 4.-én halt meg, Bélát 1173. január 13.-án koronázták magyar királlyá.

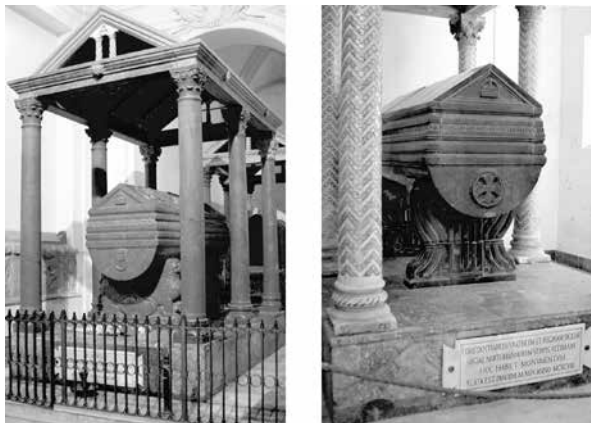
66 Niketas Choniates történeti munkája, Moravcsik 1988. 293.

67 Moravcsik 1988. 256.

68 Anna Comnena: The Alexiad translated: Elisabeth A.S. Dawes, Cambridge Ontario 2000. 56. http://www.yorku.ca/inpar/alexiad_dawes.pdf

69 Varga 1994. 9. Deér szerint a Cefalúi szarkofógók II. Frigyes és VI. Henrik szarkofágjai voltak.

29. ábra. Kamelaukon ábrázolás II. Frigyes és anyja szarkofágjáról, Palermo

Összegzés

A corona latina keletkezési idejét tehát valamikor a 12. század közepére, második felére helyezhetjük; II. Géza és III. Béla uralkodásának ideje közé. Alkotója bizánci gyökerekkel vagy legalább a zománctechni-

ka és motívumkincs ismeretével rendelkezett. Ebben az időszakban aktív külpolitikát folytatott a magyar királyság, úgy tűnik, hogy nagyhatalmi ambíciókat is dédelgetve. Mánuel alatt Bizánc külpolitikájában fel erősödik egy nyugati irányú terjeszkedés gondolata, amely konkrét ütközésekhez vezet a Szerémség területén. E korszakot többszöri békekötések, dinasztikus házasságok és ezek révén a magyar belpolitikába történő nyílt beleszólás is jellemezte Bizáncot. A zárt korona létrejötté feltehetően az 1180-85 közötti időkre datálható, Mánuel halála után, amikor III. Béla nyíltan aspirált a bizánci császári címre. Első lépésként visszafoglalta Horvátországot, Dalmáciát, a Szerémséget és Boszniát és terjeszkedett Szófia irányában is. Ekkor kellett zárt koronát készítenie, mivel a császárrá koronázás ismérvei között szerepelt a kamelaukion használata is.⁷⁰ A korábban, talán már II. Géza alatt elkészült – eredetileg ereklyetartót vagy könyvborítót díszítő zománcclemezeket - mivel azok kevésbé voltak hajlíthatók – keretbe foglalva egy filigrános pántra applikálta, amelyet a nagyobb erőhatásoknak kitéve törések, repedések értek, erre a későbbi megerősítések nyomai is utalnak.

⁷⁰ Vajay 1983. 107-113.

Irodalom

- BÁRÁNY A. 2013: Bárány Attila: II. András és a Latin Császárság. *Had-történelmi Közlemények* 126. Budapest 2013. 2. 461-480.
- BERTÉNYI I. 1983: Bertényi Iván: *Kis magyar címertan*. Budapest 1983
- BETTINI, S. 1984: Sergio Bettini: Venice, the Pala d'Oro and Constantinople. IN: David Buckton ed.: *The treasury of San Marco Venice*. New York 1984. 35-64.
- BUCKTON, D. 1983: David Buckton: Vorläufige Ergebnisse einer optischen Untersuchung des Emails der Krone. IN: Lovag Zsuzsa szerk.: *Insignia Regni Hungariae I*. Budapest 1983. 129-143.
- BUCKTON, D. 1984: David Buckton ed.: *The treasury of San Marco Venice*. New York 1984.
- DEÉR, J. 1966 (2005): Deér Josef: *Die Heilige Krone Ungarns. (A magyarok szent koronája)*. Graz-Wien-Köln 1966, (Budapest 2005.)
- DEÉR, J. 1977: Josef Deér: Die byzantinisierenden Zellenschmelze der Linköping Mitra und ihr Denkmalkreis. IN.: Peter Classen ed.: *Vorträge und Forschungen: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér*. 21. kötet. Heidelberg 1977. 235-256.
- EVANS, H.C. 2001: H.C. Evans: *The Arts of Byzantium. The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. 2001 Spring
- EVANS, H.C. & WIXOM, W.D. 1997: H.C. Evans - W.D. Wixom ed.: *The glory of Byzantium. (Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261)*. New York 1997.
- FRAZER, M. 1970: Margaret Frazer: Byzantine art and the West. IN: Florens Deuchler ed.: *The year 1200. A background survey II*. 1970 New York. 185-230.
- GYÖNGYÖSSY M. 2006: Gyöngyössy Márton: Magyar Pénztörténet 1000-1526. IN: Gyöngyössy Márton szerk.: *Magyar középkori gazdaság és pénztörténet*. Budapest 2006. 227-288.
- IPOLYI A. 1886: Ipolyi Arnold: *A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása*. Budapest 1886.
- KISS E. 2001: Kiss Etele: The state of research on the Monomachos crown and some further thoughts. IN: Olenka Z. Pevny ed.: *Perceptions on Byzantium*. New York. 2001. 60-84.
- KRISTÓ GY. és MAKK F. 1996: Kristó Gyula - Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest 1996.
- KRISTÓ GY. és MAKK F. 2003: Kristó Gyula-Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és Királyok*. Budapest 2003
- MORAVCSIK GY. 1988: Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988
- MORAVCSIK GY. 2003: Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest 2003
- PANNONIA REGIA 1994: Mikó Árpád-Takács Imre szerk.: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. Budapest 1994.
- PÉRI J. és PAPP L. 1994: Péri József - Papp László: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról I-II. *Magyar Iparművészet* 1994. 2-9.
- TAKÁCS I. 2012: Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*. Budapest 2012
- TÓTH E. 1996: Tóth Endre: A Szent korona apostollemézeinek keltezéséhez. *Com Arch. Hung.* 1996. 181-209.
- TÓTH E. és SZELÉNYI K. 1999: Tóth Endre - Szelényi Károly: *A magyar szent korona (Királyok és koronázások)*. Budapest 1999.
- TÓTH E. 2002: Tóth Endre: A magyar szent koronáról és a koronázási jelvénygyűjtésről. IN: Veszprémy László szerk.: *Szent István és az államalapítás. (Nemzet és Emlékezet)* Budapest 2002. 209-226.
- VAJAY, Sz. 1983: Szabolcs de Vajay: Der Kamelaukion-Character der heiligen Krone Ungarns – Die typologische Rechtfertigung einer Benennung. IN: Lovag Zsuzsa szerk.: *Insignia Regni Hungariae I*. Budapest 1983. 101-128.
- VARGA L. 1994: Varga Livia: II. Roger szicíliai király porfir szarkofágjának jelentéséről. *Ars Hungarica* 1994. 7-14.

New information to the problematic dating of the so called “corona latina”

CSILLA ARADI

While the dating of the lower part of the Hungarian Holy crown, the so-called corona graeca is relatively clear, the creation date of the cross section and the enamel plates with Latin inscriptions placed on it is more problematic, moving between a wide interval. Current paper means to provide data to support the presumption of a 12. C. manufacturing through representation as well as stylistic and technical observations. The enamel plates according to manufacture provide a transition between cloisonné and champlevé techniques, and differ from the dense and fine wiring of Byzantine counterparts. The use of zigzag wires are characteristic which have only a few parallels from the period. A similar technique can be traced on an enameled book cover from Maastricht and a reliquary cross from Thessaloniki. David Buckton and Endre Tóth have already laid emphasis on the framed inscriptions which according to their formation, the use of a variety of characters and the appearance of majuscule together with cursive writing have parallels in the Pala d'Oro and the book cover of Sion/Sitten, and point towards the 12. C. The rhomboid form of the key head held in the right hand of S. Peter apostle similarly cannot be imagined prior to the 12. C.

Though produced without the whole plate being enameled and with the sole use of the cloisonné technique, but according to the wiring, the portrayal and the coloring, the Pantocrator plate most probably belonged originally also to the same object. The sun, moon and star symbols appear on royal seals and coins from the mid 12. C. starting from the dinar of III. Bohemond of Antioch, who was related to both Manuel and III. Béla. The cypresses depicted on two sides of Christ have numerous analogies, among others in Sicilian Norman art of the period.

The shaping of the filigree decoration on the framing bands of the enamel plates show relationship with the gold finds from the royal burials at Székesfehérvár and with the trapezoid plates of the crown on S. Oswald's head reliquary, which according to Éva Kovács was produced in the goldsmith workshop working under the

rule of III. Béla and was acquired by the Guelph dynasty as a present from the Hungarian royal court.

Today we cannot give a precise answer to what the cross on the crown originally looked like as it was disconnected from the crown in 1551 by Queen Isabella for her son. We can assume that it belonged to the type of reliquary crosses which János Zsigmond wore in his neck until his death. It is likely that the holiness of the crown originated from this reliquary which explains why Isabella though it important to own it.

During the second half of the 12. C. the Byzantine art effected the Western culture at its most, its traces can be found not only in the Norman Kingdom of Sicily, in Venice and in the Crusader states but in Hungary as well. The royal usage of the gold bull can be tracked down from the age of II. Géza and on the copper coins of III. Béla a more direct Byzantine influence can be experienced. The acquisition of Byzantine enamels reached its peak with the sack of the Byzantine Empire in 1204. We have data about the opening of Greek originated goldsmith workshops from Venice and Sicily. It can be presumed that starting from 1165 with the Byzantine conquest of Southern Hungarian territories through the 16 years of occupation Greek masters appeared in this area and could have stayed after the reoccupation. As it is obvious in Venice the art of Greek masters slowly transformed and was enriched by Western influences and Latin letters appeared on their artifacts.

The creation of the enamel plates of the corona latina thus can most probably be placed to the second half of the 12. C. The long rule of II. Géza was characterized by restlessness towards the Byzantine Empire which was only partially due to the Western expansion ideal of Manuel and his direct interference in Hungarian inner policy even through dynastic marriages. Géza also cherished great aims. Despite of wars the country flourished and large-scale constructions took place. The origin of the enclosed crown can be placed between 1180 and 1185 when his son III. Béla openly aspired for the title of the Byzantine emperor.

Vaseszközlelet Balatonőszöd Árpád-kori településéről

BOGNÁR KATALIN BOGLÁRKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B.,
e-mail: bkataaa@gmail.com

BOGNÁR, K.: *Iron tool deposit in the arpadian age settlement of Balatonőszöd.*

Abstract: In the border of Balatonőszöd an iron tool deposit was founded in 2001. The place where were the artefacts recovered was next to the excavation of the arpadian age settlement. In the deposit there were six agricultural iron tools, two iron sticks, a piece of melted iron and a whetstone. The artefacts have analogies from the Hungarian conquest period till the late middle ages, but because of the closest analogies the deposit is supposedly from the 13-14th centuries.

Keywords: agricultural, iron tool, 13-14th centuries

A leletek előkerülésének körülményei

Balatonőszöd középkori település-részletét az M7-es autópálya építését megelőző ásatás során 2001–2002-ben tárták fel Horváth Tünde és Belényesi Károly, illetve részben Sófalvi András vezetésével. A lelőhely a mai falu határától mintegy 1 km-rel délre, a mai köztemetőtől északra, a Temetői-dűlőben, az autópálya jelenlegi balatonőszödi csomópontjának a helyén található. (1. ábra)¹ A feltárt területet keletről a Kis-metszés csatorna határolja, mely egy közel 600 m hosszú észak-dél irányú löszdomb mentén fut. Ez a dombhát alkalmas volt megtelepedésre, az objektumok ezen a területen sűrűsödtek.² A feltárt 76190 m²-en elterülő 3209 objektum az őskortól a késő középkorig keltezhető, melynek legnagyobb része a késő rézkori baden-péceli kultúrához köthető,³ a középkorra pedig mindössze 550 objektumot datálhatunk. A leletanyag alapján a legtöbb középkori jelenség az Árpád-kor korai szakaszára keltezhető.⁴

Az ásatás során, 2001-ben a lelőhely északnyugati határában, a feltárás által érintett területen kívül egy bombariadó kapcsán fémdetektoros keresés közben egy középkori vaseszközlelet-együttes került elő. A terület azonban annyira vizenyős volt, hogy további kutatásra nem volt lehetőség, így a depo környezetének kora és jellege nem ismert. Mivel az eszközkészlet a középkorra keltezhető, ezért az elrejtett tárgyakat, valamint annak elrejtőjét valamilyen módon a középkori településhez köthetjük.

A leletek leírása

A 10 tárgyból álló vaseszközlelet mezőgazdasági eszközöket (ekevasat, csoroszlyát, ortókapát, sarlót, fejszékét), egyéb vastárgyakat (két vasrudat és egy olvadékot), illetve egy fenőkövet tartalmazott. (2. ábra)

2013.3.1. Ekevas (3. ábra)

Nagyon jó megtartású, feltűnően kisméretű, enyhén aszimmetrikus lapát alakú, köpüs ekevas. Az eke teljes hossza 11,3 cm, szélessége a vállánál 10,8 cm. A jobb váll 2,2 cm széles és igen enyhe tompaszöget zár be a köpűvel; a bal váll mindössze 1,5 cm-es és szinte derékszögben csatlakozik a köpűhöz. Köpűje befelé nyitott, szélessége 7,1 cm. A jobb köpűszárny 3,5, a bal pedig 4,3 cm hosszú, magasságuk 4 cm. A penge felé egyre nagyobb szögben hajlanak befelé. A penge nem sokkal nagyobb, sérülések, használat nyomai kevéssé figyelhetők meg rajta. Hegye lekerekített. A szerszám élein nádolás nyomai láthatóak.

2013.3.2. Csoroszlya (4. ábra)

Nagyon jó megtartású, kovácsoltvas csoroszlya. Téglalap átmetszetű nyele a pengét felé enyhén beszűkül. Szimmetrikus pengéjének éle egyenes, háta kissé előre ívelődik. Az él iránya csaknem párhuzamos a nyél irányával. Egykori hossza nem ismert, mivel nyelének vége letörtött, jelenlegi hossza 46,2 cm. Nyele 28 cm, pengéje 18,2 cm hosszú. A penge legnagyobb szélessége 6,3 cm.

2013.3.3. Ortó- vagy írtókap (5. ábra)

Nagyon jó megtartású, sérült köpűjű kovácsoltvas ortó- vagy írtókap. A köpű alig szélesedő nyakban folytatódik, mely hirtelen kiszélesedő pengében végződik. Fokán nádolás nyomai figyelhetők meg. Singvasból hajlított négyzetes köpűje a jobb szélén megsérült. Teljes hossza: 20 cm. Pengéje 7,5 cm hosszú, fokánál 7 cm széles. Nyaka 6×3,5–4 cm-es. Köpűjének belső átmérője 4×4 cm.

2013.3.4. Sarló (6. ábra)

Nagyon jó megtartású kovácsoltvas sarló. Hosszú, keskeny nyéltüskéje téglalap metszetű nyakkal tompaszögben csatlakozik a pengéhez. A nyak és a penge találkozásánál erősen megvastagodó, kiugró nyúlvány található. Az éle a hegy felé erőbben ívelődik és hegyben végződik. Erősen sérült és kopott pengéjén elmosódott fogazás nyoma figyelhető meg. A penge első egyharmadán egyszerű, geometrikus je-

1 Belényesi – Horváth 2007, 97.

2 Honti et al 2002, 4.

3 Honti et al 2004, 23-24.

4 Bognár 2013, kézirat

gyekből álló, kissé elmosódott kovácsjegy látható. Fanyelének töredékei is megmaradtak, melyek azonban dendrokronológiai korhatározásra alkalmatlanok.

A sarló teljes hossza 44,4 cm, a nyéltüske hossza, 11,4 cm, a penge átmérője 33 cm, legszélesebb pontján 2,5 cm-es.

2013.3.5. Fejsze (7. ábra)

Jó megtartású kovácsoltvas, szimmetrikus fejsze. Enyhén ívelt pengéjének felső vonala a köpű vonalában folytatódik és közel egyenes, alsó vonala azonban a felénél megtörik lefelé. Foka nincs megerősítve. Nyaka erőteljesen szélesedik a köpű felé. Sérült nyéllyuca lekerekített körte alakú.

Teljes hossza 19,3 cm, ebből pengéje 12 cm, a köpű belső átmérője 7,5×4 cm.

2013.3.6. Fejsze (8. ábra)

Jó megtartású, erősen sérült, kovácsoltvas, szimmetrikus fejsze. Egyenes pengéje a nyak vonalában folytatódik, foka azonban letört. Nyaka erőteljesen szélesedik a köpű felé, mely gömbszerű. Nyéllyuca közel szabályos kör alakú.

Teljes hossza 12,5 cm, a köpű belső átmérője 4,5 cm.

2013.3.7. Vasrúd (9. ábra)

Jó megtartású, kovácsoltvas rúd. Enyhén szűkülő hasáb alakú. Jobb széle a kovácsolt rétegek mentén törhetett le, bal széle pedig erőteljesen meghajlik. Mérete: 18 cm hosszú, 4,5–3,3 cm széles, 2,6 cm vastag.

2013.3.8. Vasrúd (10. ábra)

Jó megtartású, kovácsoltvas rúd. Szabályos hasáb alakú. Jobb szélét a rétegek mentén vágták le, bal széle pedig erőteljesen meghajlik.

Mérete: 18,2 cm hosszú, 4 cm széles 2,6 cm vastag.

2013.3.9. Olvadék (11. ábra)

Nagyméretű, alakatlan, üreges, lyukacsos vasolvadék.

Mérete: 14,2×10,5×24,2 cm.

2013.3.10. Fenőkő (12. ábra)

Homokkő fenőkő, melynél nyelet alakíthattak ki. Az „élén” kopásnyomok figyelhetőek meg. Mérete: 21,5 cm hosszú, 1,8–3 cm széles, 2,5 cm vastag.

Kutatástörténeti áttekintés

A középkori vaseszközöket Müller Róbert 1982-es gyűjtése,⁵ Terei György és Horváth Antónia kánai,⁶ valamint Gere László ozorai⁷ publikációi alapján lehet értékelni. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az utóbbi évtizedek ásatásaiból igen jelentős mennyiségű vaseszköz került elő, melyek publikálásával pontosabb képet kaphatnánk a kor mezőgazdaságáról, állattartásáról és kovácsművességéről is.⁸

A Kárpát-medencéből számos középkori vaseszközlelet került elő, melyek legnagyobb részét a késő középkorból ismertük. Azonban egy 2012-es tanulmányban Szlovákia területéről 7 honfoglalás – kora Árpád-kori mezőgazdasági vaseszközlelet is közzé tettek (Bény (Bíňa), Nyitrabajna (Bojná), Kisdivény (Divinka), Felsőpalojta (Horné Plachtince), Nagykolos (Veľký Klíž), Verbó (Vrbové) és Nemesváralja (Zemianske Podhradie)).⁹ Így a jelenleg ismert Árpád-kori és középkori raktárleletek száma nemcsak az eddig ismert 5-ről (a tiszaezlár-bashalmi sarlók,¹⁰ az 1240-es évekre keltezhető nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlók,¹¹ a Kána faluban előkerült változatos összetételű eszközkészlet,¹² valamint a kései, a 13–14. század fordulójára datálható nagycserei vasdepo)¹³ 12-re emelkedett, hanem jóval nagyobb idő intervallumot ölelnek fel (honfoglalástól a 14. század elejéig).

A késő középkorból ismert eszközleletek korábbi nagyobb száma elsősorban a kutatás egyoldalúságával, és nem a zavarosabb történeti helyzettel magyarázható. Erre az időszakra keltezhetjük Ete,¹⁴ Debrecen-Szepes puszta,¹⁵ Debrecen-Honokbánya,¹⁶ Mohács,¹⁷ Nagykőrös,¹⁸ Rákocsaba,¹⁹ Csongrád-Bokros,²⁰ Törökszentmiklós-Rózsa tér,²¹ valamint a 16. századi Cegléd,²² illetve a 17. századi Gyirmót-Sebes tag²³ lelőhelyeken előkerült vaseszközleleteket. (13. ábra)

A középkori depoleletek a Kárpát-medencében többé-kevésbé egyenletesen oszlanak meg, leszámítva az erdélyi területeket, ahol a kutatás jelenlegi helyzetéből fakadóan jóval kevesebb vaseszközlelet ismert. Hangsúlyoznunk kell, hogy kivétel nélkül falusi környezetből kerültek elő az elrejtett eszközök, amelyből az következik, hogy különböző típusú, legnagyobb részt mezőgazdasági szerszámokat rejtettek el. A depoleletek összetétele és mennyisége alapján jelentős értéket képviselhetek, így feltehetően egy-egy jobbágygazdasághoz vagy ritkábban egyházi birtokhoz tartozó tárgyak lehettek.²⁴

Technológiai megfigyelések

A tárgyak jelentős részénél készítéstechnikai jegek is megfigyelhetőek, így készítésük munkafolyamatát rekonstruálni lehet a hazai, a külföldi és a néprajzi párhuzamok, illetve a metallurgiai vizsgálatok segítségével. Ezek mellett azonban használati nyo-

5 Müller 1982

6 Terei – Horváth 2007 a-b.

7 Gere 2003

8 Müller 2014, 1-2.

9 Turčan 2012

10 Kovalovszki 1980, 104.

11 Parádi 1976.

12 Terei – Horváth 2007 a-b.

13 Szolnoki 2006.

14 Miklós 2005.

15 Ecsedy 1931.

16 Kiss 1962.

17 Kiss 1963.

18 Simon 1994.

19 Müller 1976.

20 Simon 1984.

21 Kovács 1990.

22 Ikvai 1962.

23 Müller 1974.

24 Parádi 1976.

mok is láthatóak, amelyek a technológiai sajátosságok szempontjából igen fontos információt hordozhatnak.

Az *ekevasat* (3. ábra) több singvasból kovácsolták össze, oly módon, hogy először háromszög alakban tömörítették, majd élt kovácsoltak neki, illetve köpűt hajlítottak ki a felső részéből. Az eke köpűje és hosszú oldala rugalmas, ami azzal magyarázható, hogy jó minőségű kovácsvasból, frissített vasból készítették a tárgyat.

A nádolásnak – a közkedvelt acélozási eljárásnak – köszönhetően az ekevas éle feltűnően kemény. A középkorban kétféle élezési metódus létezett; a cementálás és a nádolás. A kevésbé kedvelt folyamat az ún. cementálás volt, amelynek technikáját egy 17. századi ötvöskönyv őrizte meg. A metallurgiai vizsgálatok, a külföldi analógiák, valamint a mai eljárások tanulságai szerint a 17. században még a korábbi évszázadok technikáját alkalmazták, amelyet így bátran visszavetíthetünk a középkorra. A cementálás során egy agyagedénybe, jól égő (sok szenet tartalmazó) anyagok közé vastárgyat „ágyaztak be”, melyet aztán levegő nélkül izították. A folyamat közben a cementálni kívánt tárgyat többször kivették, vízbe rakták, majd visszatéve a kerámia edénybe oxigénhiányos állapotban újrahevítették. Mivel a vas a folyamat során sok szenet vett fel, az eljárás végére megacélozódott. Ezzel szemben az egyszerűbb és gyakoribb nádolás során a vaseszköz élére egy acélszalagot hegesztettek, és azt edzették (hiszen edzeni csak acélt lehet).²⁵ Azonban a balatonőszödi ekevas élének csak a jobb oldalát nádolták, melyet hipotetikusan akár a szerszám aszimmetrikusságával magyarázhatnánk.

A *csoroszllya* (4. ábra) készítésének mechanizmusát jóval kevésbé ismerjük. Mindösszesen nagy általánosságban azt fogalmazhatjuk meg, hogy az eszközt úgy alakították ki rúd- vagy singvasból, hogy egyik harmadából élt kovácsoltak, amelyet általában saját anyagában acéloztak, nyelét pedig meghagyták négyzetes átmetszetűnek.

Az *ortókapát/irtókapát* (ahogyan a kapákat általában) kétféleképpen készíthették, de mindkét esetben a köpű falát oldalt és a fognál egyforma vastag anyagból alakították ki. (5. ábra) Az egyik eljárás során singvasból kovácsolták ki a pengét, tömör végét átlukasztották, majd tágitóval kialakították a köpűt. A másik készítéstechnikai megoldás esetében a rúdvasat középen elvékonyították és összehajlították, így alakítva ki az eszköz köpűjét. Ennek a folyamatnak bizonyítéka, hogy a nyéllyuk alsó részén, a száraz találkozásánál egy kisebb rés marad.²⁶ Bár ilyen árulkodó jel a balatonőszödi ortókapán nem látható, mégis arra kell gondolnunk, hogy utóbbi technikával készítették a szerszámot, hiszen a köpűje a hajlítás mentén „kinyílt”.

Korhatározó értékkel bírhat a kapa fokának gömbölyded kialakítása, hiszen a 13. század végéig a gömbölyű, lekerekített fok volt általános, azonban a századfordulótól kezdve egyre inkább a négyszögletes kialakítás terjedt el.²⁷

A hasonlóan készült *fejszék/balták* alapját egy közepeken összehajlított singvas alkotta. (7–8. ábra) Hurkos fejből képezték ki a köpűt, két végének összekalapálásával pedig a pengét alakították ki. Ennek a nyomát mindkét tárgyon igen jól meg lehet figyelni: egyik oldaluknak anyaga ugyanis „hullámos,” mely az összeillesztés és vékonyítás (élkialakítás) tanújele. A középkorban az is általános gyakorlat volt, hogy a végek közé acél élt is beillesztettek, amelyet edzéssel ellenállóbbá tettek. Azonban ezt a betoldást egyik balatonőszödi darabon sem figyelhetjük meg (a 2013.3.5. leltári számú fejszén nyoma sincs ilyen a betoldásnak, a 2013.3.6. leltári számú fejsze pedig töredékes).

A két *vasrúd* rétegesen kialakított hasáb formájú vastomb, mely rétegeltség a későbbi megmunkálás során játszott fontos szerepet. Mindkét darabon levágás nyoma látható, azonban a 2013.3.7. leltári számú rúd a levágás során meghajlott, melyet azzal magyarázhatunk, hogy vagy nem kellő szakszerűséggel vágták le, vagy túlságosan gyenge szerszámmal próbálkozhatott a mester. (9–10. ábra)

Ahogyan a fentiekben láthattuk, a tárgyakat kivétel nélkül rúd- vagy singvasból készítették. A technológiai eljárások igen egyszerűek voltak, vagyis egy-egy tárgy elkészítése sem komoly mesterségbeli tudást, sem speciális szerszámot nem igényelt. Így joggal feltételezhetjük, hogy egy egyszerű falusi kovács a helyi igényeknek megfelelően készítette a tárgyakat.

A leletanyag értékelése

Az ekevas a legfontosabb alkatrésze volt az ekének, melyet már a vaskor óta használtak. A Balatonőszödről előkerült lapát alakú, aszimmetrikus ekevas egy római kortól létező forma, mely a Kárpát-medencében csak a 13. századtól vált általánossá, a 15. századtól pedig egyeduralmódóvá.²⁸ Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a nyitrabajnai II–IV., a verbói és a nemesváraljai leletek alapján feltételezhetjük, hogy már a honfoglalás korában is szélesebb körben használhatták.²⁹

A középkorban hosszú, szárnyas köpűs, köpűs nyelű, nyeles és szimmetrikus illetve aszimmetrikus lapát alakú ekevasak léteztek, melyek típusról függően karcoló, túró vagy fordító ekéhez tartoztak. A legegyszerűbb a karcoló eke volt, mely vízszintesen hatolt bele a földbe és nevéhez illően csak megkarcolta a föld felszínét. A már csoroszllyát is magába foglaló túró eke (bár még mindig vízszintesen éri el a földet) mélyebb barázdákat alakított ki, és a földet két oldalra fordította ki. A legfejlettebb eke, a fordító eke (nehézeke), melynek aszimmetrikus ekevasának köszönhetően szabályosabb, mélyebb barázdákat lehetett szántani. Nagy előnye, hogy a földet egy oldalra fordítja ki, így nagyobb földmennyiséget lehetett vele megmunkálni.³⁰ Tehát a balatonőszödi darab a fentiek alapján kizárólag fordító ekéhez tartozhatott.

25 Balassa 1973, 181.

26 Müller 1982, 457.

27 Müller 1982, 458.

28 Müller 1982, 417-419.

29 Turčan 2012, 52.

30 Balassa 1973, 267-275.

Figyelemreméltó, hogy az említett darab nem regionális jellegű, hiszen a Balaton környékén az ekevasak közepén töredezett szélű lyuk található.³¹ Felmerülhet a kérdés, hogy miért alakult ki ez a regionalitás, vagy sokkal inkább arra kereshetnénk a választ, hogy miért nem Balaton környéki jelleget mutat a balatonöszödi darab. Így párhuzamai a Kárpát-medence teljes területéről (széles időspektrumból) származnak: Orosháza (Árpád-kor),³² Nagycsere (13–14. század),³³ Mária-besnyő (14–15. század),³⁴ Mohács (16. század),³⁵ valamint a formailag kissé távolabbi analógiának tekinthető tápiógyörgyei darabot is meg kell említenünk.³⁶ Sőt még a 15. századi székelyderzsi templom zárókövén is látható egy hasonló ekének az ábrázolása. Azonban érdemes megjegyezni, hogy legközelebbi párhuzama egy római kori darab Csesznekről.³⁷

A csoroszllya a föld függőleges irányú felhasítására, fellazítására szolgáló ekealkatrész, amely csak túró- és fordító ekéhez tartozott, illetve Balassa Iván meghatározása szerint önálló alkatrészként is funkcionálhatott. A legelső csoroszllyák a vállas, lapát alakú ekevasakkal jelenhetnek meg a túró ekéken. Itt az ekevas előtt a gerendelyre szerelve felhasítja a földet az eke túró munkáját megkönnyítve, míg a fordító ekén az egyik oldalon felhasítja a földet, amit a vízszintes ekevas megemel, a kormánydeszka pedig átforgat.

Ezt a tárgytypust csak a nyél keresztmetszete alapján tudjuk keltezni, hiszen Müller megállapítása szerint „biztosan középkori csoroszllyák nyélkeresztmetszete hossznegyszög alakú, a rövidebb oldal fele vagy még kisebb a hosszabbik oldalnak.”³⁸ Ezek alapján mindösszesen annyit állapíthatunk meg, hogy a balatonöszödi csoroszllya középkori. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a hámorokban készült eszközök terjedésével a falusi kovács már csak igazította, élesítette a tárgyat.³⁹

Mivel a tárgytypus nem mutat túl nagy formai változatosságot, ezért számos analógiáját találhatjuk meg, mint például a honfoglalás kori nyitrabajnai II–III., nemesvárjalai, nagykolosi, verbói és felsőpalojtai eszközleletben,⁴⁰ vagy az ásatási anyagból ismert Árpád-kori dunaföldváriakat,⁴¹ 14–15. századi máriabesnyőit,⁴² kora újkori törökszentmiklósi,⁴³ vagy batinai darabot.⁴⁴

Müller Róbert meghatározása szerint a szerszám hosszúsága is datálható értékkel bírhat, oly módon, hogy a népvándorlás kori eszközök legfeljebb 45 cm hosszúak,

a középkoriak pedig 45–90 cm-esek lehetnek. Azonban azt is meg kell jegyezni, hogy ez egy hipotetikus megfogalmazás, így az ezzel való keltezéssel óvatosan kell bánni.⁴⁵ Így a 45 cm hosszú (töredékes) balatonöszödi csoroszllyának ilyen jellegű datálása bizonytalan.

Az ortókapát talajlazításra, gyomirtásra széles körben használták, bár a 15. századig elsősorban a kertművelésben, szőlőtermesztésben és irtásban volt szerepe. Az ún. kapás növények meghonosodásával már a szántóföldi művelésben is fontossá vált az ortókap. Egyre változatosabb kapaformák alakultak ki, amelyek a talajhoz és a természetett növényekhez igazodtak. Az ortókap a gyomok, gazok irtására szolgált, ezért a köpű alig szélesedő pengében folytatódik, amely egyenes élben végződik (így formailag hasonlít a faragószerszámokra).⁴⁶ Azonban Gere László feltételezése szerint sánc- és erődépítésben is használták.⁴⁷

Az egyenesen végződő nyéllyuk a használati módra tanúskodik, hiszen az így kialakított köpűbe ún. farékkal rögzítették a nyelet. Ezáltal állíthatóvá vált a penge és a nyél szöge,⁴⁸ amely a fejlettebb, változatosabb talaj- és növényhasználat bizonyítéka lehet – bár ez a feltételezés is csak hipotetikus.

Széles körben elterjedt szerszám, mely csekély formai változatosságot mutat. Így a honfoglalás kori nyitrabajnai II–III. depoleletben hasonló eszközt találhatunk,⁴⁹ de kora Árpád-kori párhuzamai is ismertek, pl.: Esztergom-Szentkirály és Fonyód lelőhelyek, sőt a kora újkori füleki⁵⁰ és ozorai⁵¹ kapákon is hasonló jegyeket láthatunk.

A sarló tipikus középkori formát mutat, vagyis, Müllert idézve „hirtelen visszatört négyszög keresztmetszetű egyenes nyakú, amely erős görbülettel megy át a pengébe.”⁵² Az avar kortól ismert formák továbbéltek egészen a 13. századig, amikor a nyéltüskéhez tompa- vagy derékszögű nyakkal csatlakozó sarlók jelentek meg és a késő középkorig használatban is maradtak.⁵³ Ezt igazolják a késő középkori – kora újkori hasonló formájú ozorai sarló-töredékek is.⁵⁴

Müller besorolása szerint horgas sarlónak tarthatjuk a balatonöszödi darabot, vagyis a nyél vonalát folytatva ívelődik a pengéje. A Gere féle tipológiai rendszerben a hosszú nyakú sarlók közé sorolhatjuk, amely a 13. században kezdődő forma volt.⁵⁵ Ezt bizonyítja, hogy legközelebbi párhuzama az 1240-es évekre keltezhető pusztapótharaszti sarlólelet,⁵⁶ a szabolcs-kisfaludi középkori falu Árpád-kori időszakából származó sarló,⁵⁷

31 Balassa 1973, 289.

32 Balassa 1973, 279.

33 Szolnoki 2006, 219.

34 Balassa 1973, 288.

35 Kiss 1963, 159.

36 Dinnyés 1994, 106.

37 Ezzel kapcsolatban felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az ekevasak keltezését érdemes lenne az újabb leletek alapján felülvizsgálni.

38 Müller 1982, 435.

39 Kovács 1990, 243.

40 Turčan 2012, 53.

41 Müller 1982, 857.

42 Balassa 1973, 288.

43 Kovács 1990, 243.

44 Müller 1982, 235.

45 Müller 1982, 436.

46 Müller 1982, 451–452.

47 Gere 2003, 50.

48 Müller 1982, 459.

49 Turčan 2012, 55.

50 Kalmár 1959, 15.

51 Gere 2003, 49–50.

52 Müller 1982, 478.

53 Müller 1982, 482.

54 Parádi 1976, 168.

55 Gere 2003, 41.

56 Parádi 1976, 172.

57 Fodor – Németh 1982, 94.

az Árpád-kori Kána falu sarlótöredékeinek jelentős része,⁵⁸ valamint a nyitrabajnai, kisdivényi és felsőpalojtai raktárleletek sarlói.⁵⁹ További analógiáját találhatjuk meg a 13–15. századi debrecen-homokbányai,⁶⁰ a 16. századi mohácsi vaseszközleletben,⁶¹ valamint a cegléd-madarászalmi településen is.⁶²

A balatonőszödi sarlón elmosódott fogazás nyomai figyelhetőek meg, ennek bár korhatározó szerepe nincsen, a használat módjáról tanúskodhat. A 13. századtól gyakran fogazottak voltak a sarlók, a használata azonban nem volt kizárólagos. A fogazás megléte illetve nemléte utalhatna a tárgy különféle funkciójára. A kutatás jelenlegi állása szerint azonban csak annyit állapíthatunk meg, hogy a sima élű sarlók vágnak, míg a fogazottak fűrészelnék. Azonban az aratás közbeni pontos használatuk, illetve eltérő aratási módjuk nem tisztázott, hiszen mindkét esetben magas tarlót hagytak meg.⁶³

A balatonőszödi sarló azért igen jelentős mert egy mesterjegy található a pengéjén: egy eke sematikus ábrája. Azon túl, hogy igen kevés mesterjeggyel ellátott sarló került elő a Kárpát-medencéből (5. ábra), azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a közelebből nem meghatározható Esztergom környéki partrendezés során előkerült darab keltezhető csak a késő középkor elé. Továbbá a kutatás jelenlegi állása szerint még nem tudjuk, hogy van-e jelentősége a bepecsételt jegy elhelyezkedésének, de érdekes, hogy a balatonőszödi az egyetlen sarló, melynek a penge középső harmadán található az említett bepecsételés.

A két balta/fejsze/ a falusi gazdaságban a legfontosabb fakitermelő és megmunkáló szerszám volt, bár a pontos terminológiai elkülönítése nem lehetséges (a néprajzi szakirodalom sem tér ki erre). A 2013.3.6. leltári számú darab, amelynek pengéje közel egyenes, különlegesnek tekinthető, hiszen pontos formai analógiája nem ismert. A kárpát-medencei favágó szerszámok kivétel nélkül lefelé kissé nyújtottak. Az egyenes pengéhez leginkább hasonló darabokat tekinthetjük távoli analógiáknak (pl.: a Tolna megyei Majsai bozóti).⁶⁴

A 2013.3.5. leltári számú darab meghatározása még bonyolultabb, hiszen annak pengéje letörött. Azonban tudjuk, hogy az Árpád-korban legtöbbször az ovális köpűjű hejszék pengéje a végén kissé lefelé nyújtott volt. Így igencsak távoli analógiáinak tarthatjuk a nagycserei,⁶⁵ a nagykörös környéki,⁶⁶ az orosházi, a cegléd-madarászalmi, valamint a hajdúböszörményi darabokat. Formailag felmerülhet annak a lehetősége is, bár igen bizonytalan a feltételezés, hogy nagyoló fejsze lehetett.⁶⁷

A két vasrúd igen különleges leletnek tekinthető, mivel feltételezésünk szerint singvas töredékeinek tarthatjuk. A singvasak kivétel nélkül rétegesen kialakított hasáb formájú vastömbök, mely rétegeltség a későbbi megmunkálásra teszi alkalmassá a félkész termékeket. Természetszerűen a kovácsműhelyek legfontosabb alapanyagaként értelmezhetjük ezeket a vasrudakat, melyeket gyakran mesterjegyekkel látták el. Az írásos forrásaink gyakorta számoltak be arról, hogy egy-egy félkész termék minőségét a bepecsételt jegy szavatolta.⁶⁸ Mindez azért lehet igen jelentős, mert az egyik balatonőszödi singvason talán egy elmosódott mesterjegy – vagy csak egy kör alakú sérülés nyoma – látható, mely ily módon a magas minőségét igazolhatná a vasrúdnak (melyet metallurgiai vizsgálatokkal igazolhatnánk). Igazi jelentőségüket az adja meg a singvasaknak, hogy a Kárpát-medencéből ásatás során igen kevés került elő (pl.: Visegrád,⁶⁹ Vasvár,⁷⁰ Nemesváralja).⁷¹

Az olvadékot (11. ábra) nem tarthatjuk valamely megégett tárgy maradványának, hiszen jelentősen szennyezett, így jóval inkább kohászati melléktermékként tarthatjuk számon. A kutatás jelenlegi állása szerint a környéken nem, inkább a Balaton-felvidéken számolhatunk jelentősebb vasfeldolgozással.⁷²

A fenőkő (12. ábra) a szerszámok élesítéséhez szolgált, melyet az arató, kaszáló férfi a derekára akasztott, és vízzel teli tokban tartott, hogy használatakor kellően nedves legyen. Ezek a szerszámok hosszúkás, téglalap alakúak, lekerekített sarkúak. Hosszúságuktól függően kaszakövek vagy késfenő kövek lehettek. Mivel a balatonőszödi darab igen hosszú, ezért feltételezésünk szerint előbbinek tarthatjuk. Önmagában keltező értékkel nem bír. Igazi jelentősége abban rejlik, hogy vasleletekben igen ritkán fordul elő fenőkő, s azok is csak a késő középkorban. Ilyen például a törökszentmiklósi,⁷³ valamint a rézborítású csongrádi⁷⁴ darab.

A vaseszközlelet keltezése

A vaseszközök keltezése igen nehéz és bizonytalan feladat, hiszen egy-egy vastárgy a római kortól az ipari forradalomig nem megy át jelentős formai változáson. További problémát jelent, hogy az utóbbi években, évtizedekben igen csekély mennyiségű középkorra keltezhető vaseszközt publikáltak. A balatonőszödi vaseszközlelet sajátos előkerülési körülményei miatt a tárgyakat csak önmagukban lehet vizsgálni.

Ahogy a fentiekből kiderült a balatonőszödi vaseszközlelet tárgyai tág időkereten belül keltezhetőek, melynek alsó határát a 13. században húzhatjuk meg (az aszimmetrikus ekevas, a csoroszllya és az ortókapa datálása miatt). Felső határa azonban

58 Terei – Horváth 2007 a, 221-224.

59 Turčan 2012, 53.

60 Kiss 1962, 29-30.

61 Kiss 1963, 160-162.

62 Topál 1972, 78.

63 Ikvai 1962, 145.

64 Müller 1982, 903.

65 Szolnoki 2005, 219.

66 Simon 1994, 330-331.

67 Gere 2003, 48.

68 Szabó 1954, 124-125

69 Mészáros 2006, 157.

70 Szabó 1954, 126.

71 Turčan 2012, Tab XC, 5. és 8.

72 Heckenast et al 1968, 168.

73 Kovács 1990, 242.

74 Simon 1984, 88.

kérdéses, hiszen a legtöbb tárgynak (mint például a sarlónak, az ekevasnak, a fejszéknek) számos késő középkori analógiája is ismert. Mindezek mellett számos tárgy nem bír keltező értékkel (többek között a singvasak és a fenőkő).

Bár a keltezés igen bizonytalan talajon áll, mégis megkockáztathatjuk, hogy a 13–14. századra datáljuk a balatonöszödi mezőgazdasági vaseszközleletet. Bár számos késő középkori analógiáját ismerjük az eszközöknek, a legközelebbi analógiái a honfoglalás kori eszközleletekből és a 13–14. századból származnak. A vaseszközlelet jelentős értéket képviselhetett, már csak súlyánál fogva is. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az elrejtett tárgyak között nem találhatunk különleges, vagy specifikus eszközöket, melyek

önmagukban is sokat érhetnek volna. Így inkább egy kisebb paraszti gazdasághoz, a 2 singvas töredéke és az olvadék miatt akár egy kovácsmesterhez is köthetjük a vaseszközleletet. Ez azonban csak egy feltételezés. Amit viszont biztosan mondhatunk az az, hogy az elrejtés hátterében értékörzés, -halmozás állhatott.

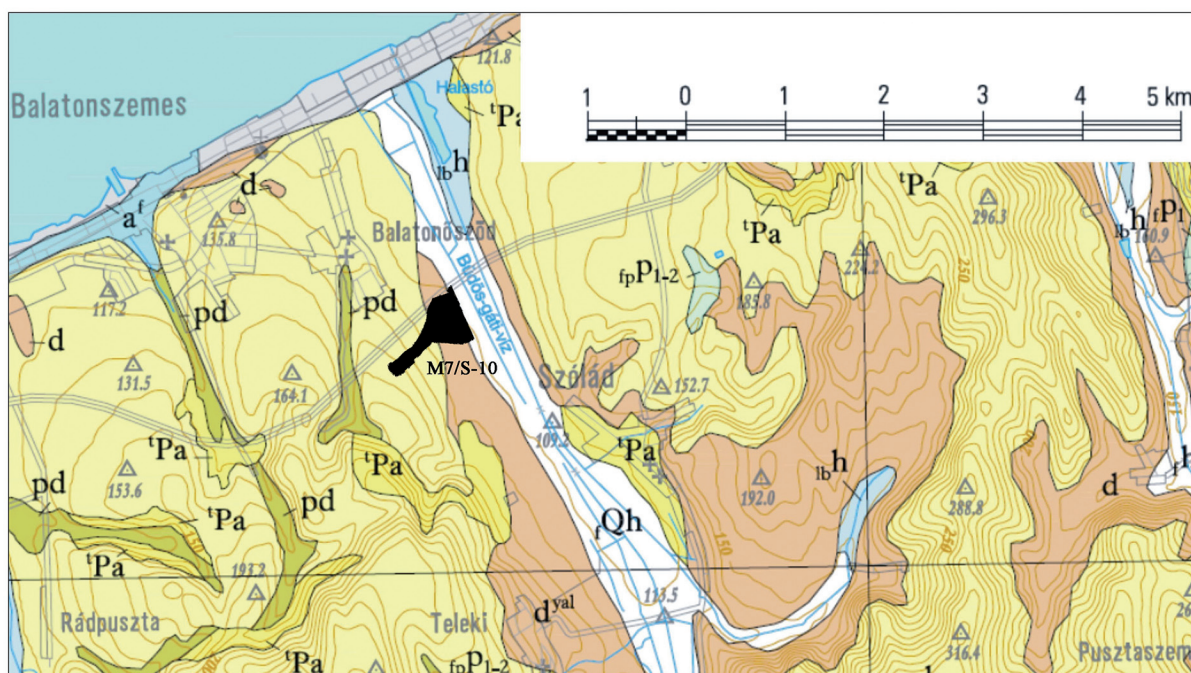
Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a feltáró Horváth Tündének és Belényesy Károlynak, hogy az anyagot feldolgozásra a rendelkezésemre bocsátották. Továbbá köszönöm Honti Szilviának és Varga Máténak, hogy a tárgyakat előkészítették számomra a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban.

Irodalom

- BALASSA M. I. 1973: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest. 1973.
- BELÉNYESY K. és HORVÁTH T. 2007: Balatonöszöd. In: Belényesy K., Honti Sz. és Kiss V. (szerk.): Gördülő idő - Rolling time. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest 2007. 97-112.
- BOGNÁR K. 2013: Balatonöszöd középkori története a régészeti leletek tükrében. Szakdolgozat. 2013.
- DINNYÉS I. 1994: XIII. századi ház a tápiógyörgyei llike parton. *Studia Comitatus* 23: 101-118.
- ECSEDY I. 1931: Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztán. *Néprajzi Értesítő* 23: 74-76.
- FODOR I. és NÉMETH P. 1972: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásának első három évéről. 1969–1971. *Szabolcs-Szatmári Szemle* VII: 89–100.
- GERE L. 2003: Késő középkori és kora újkori fémléletek az ozorai várkastélyból. Budapest. 2003.
- HECKENAST G., NOVÁKI GY. és VASTAGH G. 1968: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. A Honfoglalástól a XIII. század közepéig. Budapest. 1968.
- HONTI SZ., BELÉNYESY K., GALLINA ZS., KISS V., KULCSÁR G., MARTON T., NAGY Á., NÉMETH P., OROSS K., SEBŐK K. és SOMOGYI K. 2002: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. *Somogyi Múzeumok Közleményei* XV: 3-36.
- IKVAI N. 1962: Néprajzi adatok a ceglédi vaseszközlelethez. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960-1961*: 143-149.
- KALMÁR J. 1959: A füléki vár XV-XVII. századi emlékei. *Régészeti Füzetek* III/4. Budapest. 1959.
- KISS A. 1962: Debreceni késő középkori vaseszközlelet. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960-1961*: 29-37.
- KISS A. 1963: A mohácsi késő középkori vaseszközlelet. *Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963*: 159-163.
- KOVÁCS GY. 1990: A Törökszentmiklós-Rózsa téri későközépkori vaseszközlelet. *Archaeologiai Értesítő* 117: 241–251.
- KOVALOVSKÍ J. 1980: Településátalakítások Tiszaeszlár-Bashalmon (bronzkor, III-IV. és XI-XII. század). Budapest. 1980.
- MÉSZÁROS O. 2006: Késő középkori ház Visegrád Polgárvárosában. Fő utca 32. (Birkli-telek). *Archaeologiai Értesítő* 131: 145-168.
- MIKLÓS Zs. 2005: Spätmittelalterliches *Eisendepot* aus dem mittelalterlichen Marktflücken *Decs*- Ete. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LVI: 279-310.
- MÜLLER R. 1974: Vaseszközök Gyirmót-Sebes tagról. *Arrabona* 16: 63-73.
- MÜLLER R. 1975: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVII: 59-102.
- MÜLLER R. 1976: A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet keltezése. *Archaeologiai Értesítő* 103: 263-278.
- MÜLLER R. 1982: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a Magyarországon a késő vaskortól a törökör végéig. *Zalaegerszeg*. 1982.
- MÜLLER R. 2014: A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján. *Ethnographia* 125/1: 1-19.
- PARÁDI N. 1976: A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti sarlólelet. *Folia Archeologica* 27: 171-182.
- SIMON K. 1984: A Csongrád-bokrosi vaseszközlelet. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980-81*: 77-90.
- SIMON L. 1994: Középkori vaseszközök Nagykörsről. *Studia Comitatus* 23: 213-237.
- SZABÓ GY. 1954: A falusi kovács a XV-XVI. században. *Folia Archaeologica* VI: 123-146.
- SZOLNOKI L. 2006: A nagycserei vaseszközlelet. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2005*: 217-233.
- TEREI GY. és HORVÁTH A. 2007 a: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007: 215-245.
- TEREI GY. és HORVÁTH A. 2007 b: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. *Budapest Régiségei* XLI: 153-192.
- TOPÁLJ. 1972: Árpád-koritemető és templom Cegléd-Madarászhalmon. *Studia* 1: 53-96.
- TURČAN, V. 2012: Depoty z Bojněj. A včasnostredoveké hromadné nálezy železných predmetov uložené v zbierkach SNM-Archeologického múzea. Bratislava. 2012.

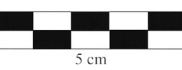

1.ábra. A vaseszközlelet előkerülésének helye

2.ábra. A vaseszközlelet

2013.3.1.

3.ábra. Az ekevas

2013.3.2.

4.ábra. A csoroszlya

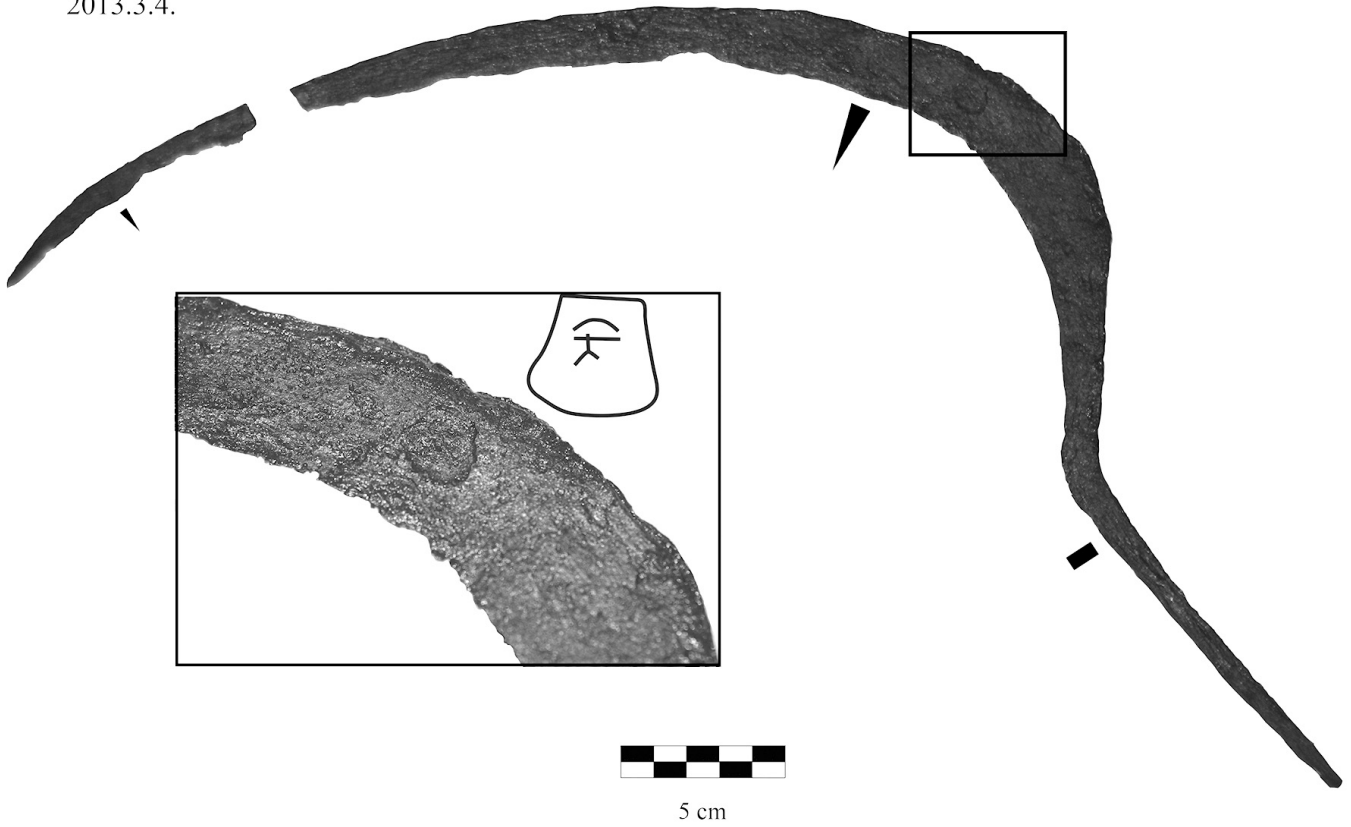
2013.3.3.

5.ábra. Az ortókapa

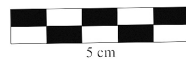

2013.3.4.

6. ábra. A sarló a mesterjeggyel

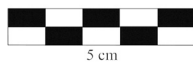
2013.3.5.

7. ábra. A fejsze (1)

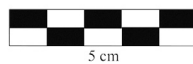

2013.3.6.

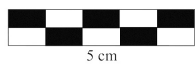
8. ábra. A fejsze (2)

2013.3.7.

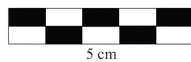
9. ábra. A vasrúd (1)

2013.3.8.

10.ábra. A vasrúd (2)

2013.3.9.

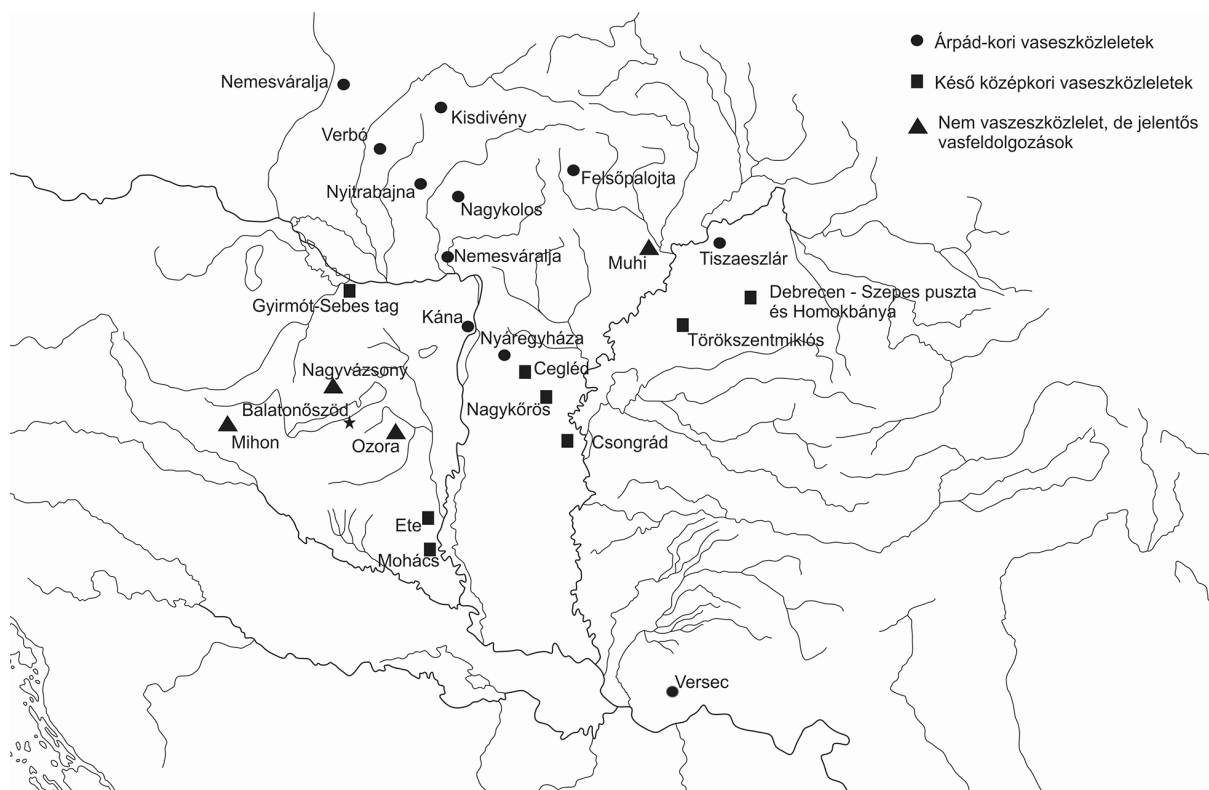

11.ábra. A vasolvadék

2013.3.10.

12. ábra. A fenőkő

13. ábra. Vaseszközleletek elterjedése a Kárpát-medencében

Iron tool deposit in the Arpadian age settlement of Balatonőszöd

KATALIN BOGLÁRKA BOGNÁR

During a metal detector research in 2001 in the border of Balatonőszöd an iron tool deposit was founded. The place where the artefacts were recovered was moorland, that's why to open any test trench was impossible. But next to this place there was an excavation where an Arpadian age settlement was founded.

In the deposit there were six iron tools, two iron sticks, a piece of melted iron and a whetstone. The agricultural tools were the following ones: a mouldboard, a coulter, a hoe, a sickle with the rest of the wooden handle and two axes. The mouldboard was shovel formed with socket, which means it should belong to a turnplough. This type of the plough became common in the Carpathin basin from the 13th century. The form of the coulter changed the least from the Roman period till the 19th centuries. The only thing which could help the dating is the length of the handle, but this one is fragmentary, so this tool is almost undatable. The end of the hoe's shaft hole is straight, therefore the handle was stabilized with a wedge. In this way the angle between the blade and the handle was changeable. Because of the roundish edge of the hoe, it can date till the end of the 13th century. The tanged sickle is - according to Róbert Müller - "crooked" which means that the blade follows the line of the handle. It has analogies from the 13th till the 16th centuries. On the sickle there was a maker's stamp, which illustrated a stylized plough. The axes were the most common tools in a village for logging. The form doesn't have big variety. The two iron sticks are specific artefacts, because of their laminated system these are half-ready tools. This kind of tool is one of the most important raw material of a smith workshop. From the Carpathin basin during excavations just a few pieces of raw material iron sticks were founded. The melted iron piece could be melted iron tool or metallurgical spinoff. The whetstone is also a common tool in a settlement. After all it's important because in deposit really rare this kind of artefact.

The artefacts have analogies from the Hungarian conquest period till the late middle ages, but because of the closest analogies the deposit is supposedly from the 13-14th centuries. It means, that the sickle with the maker's stamp from Balatonőszöd is one of the earliest sickles with the maker's stamp in the Carpathin basin. Because of the iron sticks the deposit could belong to a smith, but this is just an unverifiable hypothesis.

Török kori temetőrészlet Kaposváron

MOLNÁR ISTVÁN

Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, Fő út 101.

e-mail: molnaristvan74@yahoo.com

MOLNÁR, I.: *Turkish era cemetery in the vicinity of Kaposvár.*

Abstract: During 2008 and 2009 we excavated 9 early new age burials near Kaposvár. According to the find material and the burial practices the cemetery can be connected to inhabitants arriving from the Balkans during the Turkish era. A strange peculiarity was a young woman placed in sitting position into the grave with an iron horseshoe under her legs.

Keywords: cemetery, ottoman era

2008-ban és 2009-ben Kaposvár Kiszgáti városrészében közművesített telkek kialakítását végezték, ennek során egy korábban ismeretlen temető sírjai kerültek felszínre. Bár mindössze néhány, részben rombolt sír került elő, úgy vélem ezek is fontos információkat hordoznak, mindenképpen bemutatásra érdemesek.

A temetőrészlet feltárása

A lelőhely Kaposvár területén, a városközponttól északkeletre, az úgynevezett kiszgáti városrészben található (1. ábra). 2008 előtt nem volt ismert, a Forster központ adatbázisába 63222 nyilvántartási számon, Kiszgát III. ütem 2. lelőhely néven került be. A terület korábban beépítetlen szántóföld volt, a sírokat a lakóparkká alakítás kapcsán találtuk. Mivel a szántás mélysége nem érte el a sírok mélységét, a területen végzett terepbejárások során nem lehetett azokat észlelni, csak a vezetékének ásása során kerültek elő. A temető kiterjedése így nem meghatározható.

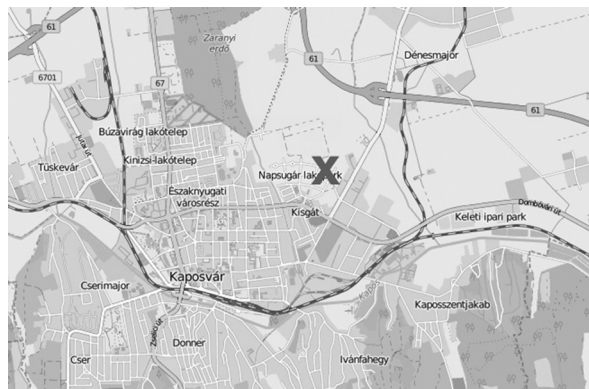
2008-ban a lakópark építése előtt megelőző feltárást, a közműárkok ásása és az út építése közben régészeti felügyeletet végeztünk a területen. A lakópark

nyugati részén római és őskori (Baden és Kisapostag kultúra) objektumokat bontottunk ki, eközben és ezután is megfigyeltük a terület többi részén folyó munkát. 2008. április 7-én, az északkeleti részén végzett vízvezeték-árok ásás megfigyelése során került elő az első két sír, amelyeket másnap kibontottuk és dokumentáltunk. A temetkezések közül az egyik erősen, a másik csak kismértékben sérült, melléklet nélküliek voltak, pontos koruk még nem volt meghatározható. Áprilisban újabb közműárkot ástak, ekkor két újabb sírt találtunk, az egyik az árok ásásakor sérült, a másik rendellenes temetkezési formája miatt magasabban volt és már korábban jelentős részben megsemmisült. Az utóbbiban lévő vaspatkó volt az első keltezését segítő leletünk. Májusban újabb vezetékárkot ástak, majd az út nyomvonalát is lehumuszták, ekkor 3 újabb sírt tártunk fel. Kettőt sértett az árok, de a bennük lévő fűlegombok nagyban hozzájárultak a temető korának meghatározásához. Következő év tavaszán, gázbevitések ásása közben ismét csontokat találtak. Először a rendőrséget hívták ki, akik néhány nap alatt megállapították, hogy a haláleset kivizsgálása nem a hatáskörükbe tartozik, így 2009. március 2-án a múzeum régészeti osztályát is értesítették. Másnap kimentünk a helyszínre, ahol újabb két sírt találtunk, sajnos a rendőrségre vitt csontokhoz tartozó váznak csak a fele volt a helyén. A sírokat kibontottuk és dokumentáltuk, a rendőrségre került csontokat hivatalosan kikértük.¹

Összesen tehát 9 sírt tártunk fel, sajnos a közműárkok általában rombolták ezeket, vagy a már megnyitott árokban találtuk maradványaikat vagy az árok ásása közben vettük őket észre.

A lelőhely és környezete

A temető egy domb északi oldalán, 146 m tengerszint feletti magasságon fekszik. A földrajzi környezet drasztikusan változott az utóbbi két-három évszázadban, hiszen a város elérte a területet. Az erdők megrikkultak, a környező vizek is szabályozottan folynak. A korábbi időszakokra értékes információkat hordoznak a katonai felmérések térképei (2. ábra). Az 1. katonai felmérés idején még beépítetlen területen egy nagyjából észak-déli irányú út ment keresztül, amely egy, a mai felszín ismeretében elég indokolatlan kis kanyart írt le a lelőhely közelében. Település, templomrom nincs ide je-

1. ábra. A lelőhely elhelyezkedése

¹ A leletmentések legalább egyik napján Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Balla Krisztián, Ambrus Edit vett részt, a segítségüket köszönöm. A leletanyagot Nyári Zsolt rajzolta és fotózta.

2. ábra. A lelőhely környezete az első katonai felmérésen

lölve. Északnyugatra a Zaranyi erdő a mainál nagyobb kiterjedésű volt. Nem messze, a lelőhely két oldalán, még a mainál szélesebb ártérrel, szabályozatlanul folyt a Kisgátai árok és Deseda-patak, amelyek a nagyjából 2 km-re délre lévő Kapos folyóba csatlakoztak.² A 2. katonai felmérésen már Kisgátnak híjták a területet. A Zaranyi erdő Buzsaginak van írva, ugyanakkor Zaranyi csárda és Zaranyi puszta van jelölve, utóbbi 1,5 km-re volt a lelőhelytől. Ekkor is látható a területen keresztülfutó út, de kissé keletebbre van ábrázolva és nagyobb kanyart ír le.³

A feltárt temetkezések (1–2. tábla)

1. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet középső részén volt, tőle Ny-ra és K-re is voltak sírok. Tőle délre az út lehumuszosításánál nem találtuk temetkezést, így feltételezhetjük, hogy a temető déli szélénél volt. Közművezetékek ásása közben került elő, a gép elvitte a bal oldalát.

Kissé lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú sírgödre volt. Világos sárgásbarna színű betöltése jól elkülönült a sárga altalajban.

Fiatal (22–24 éves) férfi sírja.⁴ Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. Háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés. A karok a test mellett nyújtva voltak, a koponya balra billent.

Melléklete nem volt.

2. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet keleti részén volt. Tőle délre, valószínűleg vele egy sorban a 4. sír volt. Közművezetékek ásása közben került elő, a gép sértette az alsó lábszárát.

2 <http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey/?bbox=1971215.4131893392%2C5834639.0162067525%2C1997318.6583487268%2C5846047.242678314> (Letöltés 2016. 06.)

3 <http://mapire.eu/hu/map/secondsurvey/?bbox=1971371.9110801704%2C5835009.834802515%2C1997475.156239558%2C5846418.061274077> (Letöltés 2016. 06.)

4 A maradványok antropológiai vizsgálatát Ősz Brigitta végezte el, a munkáját ezúttal is köszönöm.

Kissé lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú sírgödre volt, a sír világos sárgásbarna színű feltöltése jól elkülönült a sárga altalajban.

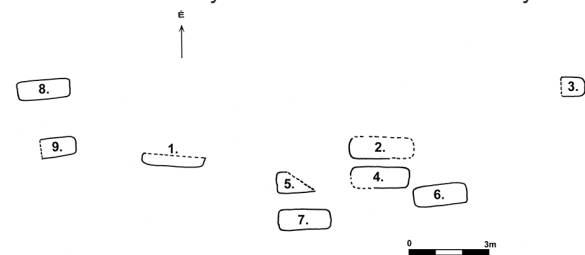
Idősebb (50–60 éves) férfi sírja. Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. A jobb kar a medencében volt, a bal szintén itt lehetett, de elmozdult és a test mellé került, az ujjpercek viszont a combcsonton maradtak.

Melléklete nem volt.

3. sír: Egy közműbekötés árkában találtuk meg a maradványait, a többi sírtól kissé északkeletre volt. A kotró rombolta, néhány csont a kidobott földből és a vezeték árkából került elő.

A sír betöltése sárgásbarna kevert volt. A sírgödör kisméretű, mély, téglalap alakú, függőleges falú, egyenes aljú.

Felnőtt (25–30 év közötti) nő sírja. Tájolása észak-déli. A sír bontásakor először ujj- és kéztőcsontokat találtunk. Három ujjperc zöld volt, valamikor gyűrű lehetett rajtuk. A kéz csontjai mellett két álló helyzetű alsó lábcsont látszott, amelyek felszedése után a hozzájuk kapcsolódó talp- és lábujjcsontokat is megtaláltuk. Az elhunyt talpa alá két fordított helyzetű lópatkót tettek (3. ábra). A sírgödör kis mérete és az álló helyzetben lévő lábcsontok arra utalnak, hogy szokatlan, feltehetően ülő helyzetben temették el az elhunytat.

3. ábra. A feltárt temetőrészlet összesítő térképe

4. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet keleti részén volt, tőle északra, vele egy sorban a 2., nyugatra az 5., keletre/délkeletre a 6. sír volt. Tőle délre az út lehumuszosításánál nem találtuk temetkezést, így feltételezhetjük, hogy a temető déli szélénél volt. A csapadékvíz-elvezető árkában találtuk meg, a gép elvitte a felsőtest csontjait.

A sír sárgásbarna kevert betöltésű volt. A sírgödör téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú. Idősebb (50–60 év közötti) férfi sírja.

Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. Melléklete nem volt.

5. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet középső részén volt, tőle délre, vele egy sorban a 7., keletre a 4. sír volt. Az út felső talajrétegének leszedésekor találtuk meg. A gép még a vezeték ásásakor elvitte a bal lábát és a jobb alsó lábszárát.

A sírgödör téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, a déli részén kis padkája volt, az aljától kissé magasabban. A sír aljában egy sekély mélyedésbe helyezték az elhunytat, amely kissé a padka alá volt csúsztatva. (4. ábra)

4. ábra. Az 5. sír

13–15 éves fiatal sírja. Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. A bal kar a medencében, a jobb a test mellett nyújtva volt, a koponya balra billent. Mellékletei: 1. nagyobb méretű, bordázott füles gomb az áll alatt. 2.: füles gomb az előző alatt, annál kisebb. 3.: bordázott, nagyobb méretű füles gomb a 3. gerinccsigolyán. 4.: kisebb füles gomb a csigolya alatt (5. ábra).

6. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet keleti részén volt, vele egy sorban nem találtunk temetkezést, tőle északnyugatra, a szomszédos sorban a 4. sír volt. Az út felső talajrétegének leszedésekor találtuk meg, a gép kissé megsértette.

A sírgödör téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, a déli oldalán keskeny padkája volt, az aljától 10 cm-re. A betöltése sárgásbarna kevert.

25–34 éves férfi sírja. Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. A két kéz a medencelapát alatt, a combcsonton, szorosan a test mellett nyújtva volt, a koponya balra billent. Mellékletei: 1. 2 cm hosszú vastú a jobb szemüregben. 2.: a combcsontjai között egy hegyével a medence felé mutató kés.

7. sír: Az út felső talajrétegének leszedésekor találtuk meg. A vele egy sorban lévő 5. sírtől délre volt.

A lekerekített téglalap alakú sírgödör betöltése sárgásbarna kevert volt.

14–18 éves fiú sírja. Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. A karok a medencében voltak, a lába nyújtott volt. A koponyája megsérült. Melléklete: egy füles-gomb a gerinccsigolyánál.

8. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet nyugati részén, a 9. sírtől északra található. Közműbekötés vezetékének ásása közben került elő, a gép rombolta.

A sír feltja világos sárgásbarna színű volt. A sírgödör téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú.

35–40 éves nő sírja. Hátára fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Tájolása nyugat-keleti. A karok a test mellett lehettek, de a balból csak egy csonttöredék maradt. A koponya oldalra billent. Melléklete: két füles-gomb a mellkason.

5. ábra. Az 5. sírban talált gombok

9. sír: Az általunk feltárt temetőrészlet nyugati részén, a 8. sírtől délre volt. A közművezeték ásása közben került elő. A gép elvitte az északi részét, csak a bal medence, az alkar és a lábak maradtak a helyükön.

A sírgödör téglalap alakú, függőleges falú, vízszintes aljú, a betöltése világos sárgásbarna színű.

35–45 éves középkorú férfi sírja. Nyugat-keleti tájolású. Háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés. A bal kar a medence mellett volt. Melléklete: nem volt.

A temető szerkezete

A sírok egy domb északi oldalán, egymás közelében, nagyjából sorokba rendeződve helyezkedtek el (3. ábra). Úgy vélem, egy temető déli szélét találhattuk meg. Míg az út északi részén és az attól északra lévő közműárkokban több sírt találtunk, az út déli sávja és az attól délre lévő árkok már üresek voltak. Ugyanakkor a sírok elég sekélyek, némelyik csak 40 cm mélyen volt a felszíntől, így néhány temetkezés akár meg is semmisülhetett. A temető nem a domb legtetetjén, hanem attól kissé északra volt, ez is utalhatna a további déli kiterjedésre, de évszázadok alatt jelentősen megváltozhatott a domb alakja. Ha az egymáshoz közel lévő 5. és 7., a 2. és 4. valamint 6. sír egymáshoz való távolságát vesszük figyelembe, akkor az 1. és 8–9. illetve 5–7 sírok között 1–1 sírsor elférhetett még, amelyek akár meg is semmisülhettek vagy a vezetékárkok is elkerülhették ezeket. Külön helyezkedik el a 3. sír, amelyet a vezetékárkoktól és az úttól északra lévő bekötésben találtunk meg. Bár a bekötésben nem volt érzékelhető több temetkezés nyoma, nem zárhatjuk ki,

hogy az üres területen is sírok rejtőznek. Gondolhatunk a török kori rác temetőknél is előforduló (családi) sírcsoportokban való temetkezésre is,⁵ ami megmagyarázná a sírok közötti kisebb-nagyobb üres területeket. Sajnos egy nagyobb terület feltárásáig erre a kérdésre nem válaszolhatunk.

Egymásra temetkezés nem fordul elő, a sírok nem rétegzik felül egymást. Templomra utaló jelet, tégladarabokat nem láttunk a területen. Úgy vélem biztos, hogy nem egy templomkörüli temető részletét tártuk fel. A templom nélküli domboldalon elhelyezkedő, szabálytalan sorokba rendezett, nyugat-keleti tájolású sírok igen hasonlítanak a hódoltság-kori délszláv temetőkre,⁶ mint látni fogjuk a leletanyag és a temetkezési szokások is erre az időszakra utalnak.

Temetkezési szokások

A sírok nagyjából nyugat-keleti tájolásúak ugyanakkor kisebb eltérések előfordulnak. Az egymás melletti sírok (8–9., 5–7. illetve 4–2.) tájolása elég hasonló. Három kivételével minden sírnak kissé lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges vagy kissé befelé tartó falú, vízszintes aljú gödre volt. Az 5. és 6. sír déli oldalán szélesebb padka volt. Az 5. sírban ráadásul a sírgödör aljában kialakított, hosszúkás, ovális, a test vonalát követő lemélyedésben feküdt az elhunyt, részben becsúsztatva az ívelten kifelé tartó falú déli padka alá. A padkás és padmalyos temetkezések török-kori rác temetőkben gyakoriak.⁷

Egy esetben igen szokatlan, talán ülő helyzetben földelték el a halottat, a többi sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű vázak voltak. A kéztartás változatosnak mondható, de egyértelműen hason, mellkason összetett kezeket nem találtunk. A 3., 4., 8. sírok romboltsága miatt, az eltemetettek kéztartásáról nem tudunk semmit, az 1. sírnál a jobb, a 9.-nél a bal kar maradt meg, mindkettő nyújtva volt, ahogy a 7. sír mindkét karja is. A 2. sírban mindkét kar a medencelapáton lehetett, a 6. sír jobb keze a medencelapáton, a bal szorosan mellette, az 5.-nél a bal a medencén, a jobb szorosan mellette volt.

Mellékletek

Az 1., 2., 4. és 9. sírban nem volt melléklet.

A leletanyag nagyobb részét bronz füles-gombok teszik ki, 3 sírban összesen 7 darabot találtunk. Mind-egyik két részből áll, vékony bronzlemezből préselték a példányokat. Mivel a gombok a 14. századtól a 20. századig a viselet részei voltak, pontos datálásra nem alkalmasak.⁸

A 7. sírban 1 kisméretű bronz fülesgomb volt (3. és 4. tábla 5.). A nyakhoz közel, a gerinccsigolyán feküdt, a sírban biztosan nem volt több gomb. A hódoltság kori, gombbal zárt ruházatot vizsgáló Wicker Erika hangsúlyozta, hogy egy darab gombbal nehezebb ru-

hadarabot nem lehetett biztonsággal zárni, így inget vagy könnyű textilből készült felsőruhát tarthatott, de azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a nyaknál lévőket csüngőként használták.⁹

A 8. sírban két kisméretű bronzgomb volt (3. és 4. tábla 6.). Az egyik fentebb a mellkas bal oldalán, míg a másik kissé lentebb, a jobb oldali bordák között helyezkedett el. A sír hasi és medencei részét az árok elvitte, elvileg több gomb elpusztulhatott, de valószínűbb, hogy eredetileg is csak ez a kettő volt. Wicker Erika adatgyűjtése alapján a kétgombos viselet ritkábban fordul elő, mint az egy vagy sokgombos. Nehezebb ruhát ez sem zárhatott, esetleg itt is lehet csüngő az egyik. Az Észak-bácskai rác-vlach temetőkben a gombokat többnyire a nyakrész jobb oldalán találták.¹⁰ A Dombóvár-békatói temetőben általában szintén egy oldalon volt a két gomb, de a 185. sírban a kiscsúthoz hasonló elhelyezkedésben, két oldalt feküdtek. Talán érdemes megemlíteni, hogy itt is a bal oldali volt fentebb.¹¹ A gombok talán valamilyen ferdén záródó ruhához tartozhattak.

4 db bronzgomb volt az 5. sírban (3. és 4. tábla 1–4.). Nem voltak egyformák, 2 nagyobb bordázott és 2 kisebb sima gomb tartozott az elhunyt ruházatához. Egy nagyobb méretű, bordázott füles gomb az áll alatt volt, a második, kisméretű gomb lentebb, a csigolyák bal oldalán feküdt. A harmadik (újra nagyobb, bordázott gomb), szorosan az előző mellett az 5. gerinccsigolyán, míg a 4. (kisebb méretű, sima) füles gomb a 7–8. csigolyától közvetlenül jobbra helyezkedett el. A gombsorok mellényhez, mentéhez vagy dolmányféle tartozhattak, férfi és női sírokban is előfordulnak.¹² Esetünkben érdekes, hogy mind a négy gomb viszonylag felül helyezkedik el. A gombok különbözősége miatt akár két darab két gombbal záródó ruhadarabhoz is kapcsolhatnánk őket.

A 6. sírban, a jobb oldali szemüregben egy 2 cm hosszú vastű (4. tábla 7.), míg a két combcsont között, egy a hegyével a medence felé mutató kés (3. és 4. tábla 10.) volt.

A kés nyéllapos, jelenlegi, letörött végével 19,8 cm (ép állapotában feltehetően 20,5–21 cm) hosszú, egyélű volt. 9,8 cm hosszú fanyelét rézszegecsekkel erősítették fel. A penge és a nyél közel egyforma hosszúságú és egyforma (1,7 és 1,9 cm) széles, köztük vékony rézlemezből készült szalag alakú veret volt. A nyéllaphoz 3 vasszeggel erősítették fel a fanyelet, amelynek végén pajzs alakú sárgaréz veret található. Az ilyen típusú díszítés gyakori a steyeri késekénél, amelyek a 15–16. században széles körben elterjedtek voltak, az árusított kések jelentős részét képezték. Holl Imre nagyobb mennyiségű hasonló kést publikált Sarvalyról, valamint számos példányt gyűjtött össze a városok, monostorok, várak mellett falvakból is.¹³ Az orozai várból a török megszállás időszakából is kerültek elő példányok.¹⁴

5 Wicker 2008. 52–53.

6 Pl. Gaál 1982., Mithay 1985., Korek 1994., Lázár 1999., Wicker-Kóhegyi 2002., Gallina 2004., Wicker 2008.,

7 Wicker 2008. 57–61. számos példával

8 Szabó 1938. 46., Hatházi 2004. 90., V. Székely 1987. 83.

9 Wicker 2008. 124–125.

10 Wicker 2008. 125.

11 Gaál 1982. 151., 31. kép

12 Wicker 2008. 126., Mithay 1985. 186, 190–193, Lázár 1999. 308–313., Gaál 1982. 134–136, 139, 141–150, 156–158.

13 Holl 1995. 173, 182–185.

14 Gere 2003. 72–74.

Középkori temetőink sírjaiban viszonylag ritkán fordulnak elő kések, valamivel többet találtak kun temetőinkben.¹⁵ A közeli 61-es úti temetőben egy Árpád-kori sírban talált példányt Bárdos Edith babonás szokáshoz kapcsolta.¹⁶ Hasonlóra gyanakodhatunk egy, az iharosi templomba betemetett sír sarkában lévő (Kaposvárihoz nagyon hasonló) kés esetében. A török kori rác temetőinkben is ritkák a kések,¹⁷ egy-két bizonytalan lelet mellett Dombóvárról ismert két darab.¹⁸

Az esetünkben talált kés igen szokatlan helyre, a lábak közé, hegyével felfelé lett a sírba téve. Sokkal inkább babonás szokásra, mint eltemetett viseleti tárgyra gondolhatunk.

A jobb szemüregben talált kisméretű vastű szerepe is kérdéses. Sajnos a vastűk általában erősen oxidálódnak, sokszor teljesen elpusztulnak, talán ezért is számítanak viszonylag ritka leletnek. Az általunk talált példány is lehetett eredetileg nagyobb méretű, vagy akár gömbös végű. A koponyánál előkerülő tűk viseleti szerepét vizsgáló Wicker Erika a gyermek- és férfisírokban talált példányokat valamilyen fejlet takaró textilárhoz kötötte.¹⁹

A 6. sírban talált tű ugyanakkor a szemüregben volt. Természetesen nem teljesen biztos, hogy a szemre (szembe?) tették, elvileg máshonnan is oda csúszhatott. A szokatlan anyagú és szokatlan helyen lévő tárgy esetében is inkább babonás szokásra gondolhatunk. A sírban talált két tárgy és különösen elhelyezésük módja külön-külön is gyanúra ad okot, együttesen szemlélve őket már nagy valószínűséggel kijelenthetjük, a szeménél és ágyékánál hegyes tárgyakkal eltemetett férfi esetleges újbóli feltűnésére legalábbis nem tekintettek pozitív várakozással.

Szintén nem lehetett a közösség átlagos tagja a 3. sírban eltemetett fiatal nő. Ebben a sírban találtak a legváratlanabb tárgyat, egy pár lópatkót (3. és 4. tábla 8–9.) az elhunyt talpa alatt. A patkók nagyjából egymáshoz hasonló méretűek és alakúak. Viszonylag széles, gömbölyű formájúak, a szélességük és hosszuk közel egyforma (11,45×11,6, illetve 11,6×12 cm). A száruk vége elvékonyodik, kissé lekerekítve záródnak. Mindkettő szárain 3–3 négyzetes alakú lyuk volt és mindkét esetben az egyik oldalon 2, a másikon 1 visszakalapált szög volt bennük. Maga a patkó pontosabb keltezésre nem alkalmas. Nagyon hasonló, de valamivel kisebb példány került elő a viszonylag közeli Segesden, a 15–16. századra,²⁰ Ozorán viszont elsősorban a 17. századra datálva.²¹ A méretben inkább hasonló, bár talán kevésbé erős peremmel rendelkező ozorai példányok a 16. századra vannak keltezve.²²

A sírokban talált tárgyak a hódoltság korára, esetleg a késő középkor végére kelteznek a temetőt, a temetkezé-

si szokások és a temető jellege alapján egyértelműen a török-korra, feltehetően betelepített délszláv lakosságra gondolhatunk. A temetőrészlet a következőkben bemutatott legérdekesebb sírja is erre az időszakra utal.

A 3. sír

A sír minden szempontból különleges. Gödre kisméretű, nagyjából 90×70 cm-es északi részén kissé kiszélesedő trapéz alakú. 50–100 cm-rel mélyebb, mint a többi sírgödör, 140 cm-re volt a mai (és feltehetően legalább 2 m-re az egykori) felszíntől.

A nagyobb mélységet indokolja, hogy a csontok helyzete alapján az elhunytat ülve helyezték el a gödörben. Sajnos a sír egy része már a szántás során elpusztulhatott, majd a közmű-bekötést ásó gép is romolta, néhány csontot a hányóból szedtük össze. Bontás közben először a függőlegesen álló lábszárcsontok tetejét és velük egy magasságban néhány ujjpercet találtunk meg. Az ujjak és a térdkalácsok nagyjából hasonló magassága – úgy vélem – kizárja az állva eltemetést, azzal magyarázható hogy, az ülve behelyezett elhunyt karjai összetéve az ölében voltak. Az egyik ujjperc zöld volt, egykor gyűrű lehetett rajta. A sírt tovább bontva és a lábszárcsontokat elszedve a talp csontjait és a lábujjakat bontottuk ki, ezek szorosan egymás mellé voltak téve. Mivel a térdék egymástól távolabb voltak, arra gondolhatunk, hogy az elhunytat a bokájánál összekötözhatték. A talpak alatt egy-egy lópatkó volt, a száraik a sarokcsontok felé néztek. A tájolás sem volt szokásos, az ülő helyzetű elhunyt délre nézett.

A sír feltárásakor kezdetben meglehetősen tanácsaltanok voltunk, a sír értelmezésében nagyban segített, hogy Dombóváron két hasonló sír is előkerült. A Szabó Géza vezetésével feltárt török-kori temetőben egy 14–17 éves lány és egy 40–50 éves nő sírja került kibontásra. A vázának medencéje és alsó gerinccsigolyái is megmaradtak, így eltemetésük módja jobban rekonstruálható volt. Feltárójuk álló helyzetűnek írja őket, véleményem szerint ezek is inkább ülve lehettek

6. ábra: A 3. sírban a talp alatt lévő lópatkók

15 Hadházi 2004. 109–110.

16 Bárdos 1987. 16.

17 Wicker 2008. 138.

18 Az egyik kés hasonló a mi általunk találthoz, a bal felsőlábszár alsó részénél volt, a hegye lefelé állt. A másik egy gyermeksírban a bal medence mellett, hegyével koponya felé nézve feküdt. (Gaál 1982. 154, 175 32. kép, VIII, X tábla és 147., 175. 25. kép, X tábla.)

19 Wicker 2008. 97–98.

20 Magyar 1988. 22. kép 4.

21 Gere 2003. 26–27, 29. több párhuzammal

22 Gere 2003. 27, 100.

eltemetve. Az elhunyt nőknek itt is hasonló, 60–70 cm széles gödröt ástak, de arccal keletre nézettek (nem délre, mint Kaposváron). A lábukat feltehetően itt is összekötötték, melléklet (gyöngyök) itt is volt a sírokban. Érdeemes megemlíteni, hogy az egyik esetben a jobb sarokcsont belső felszínén nem gyógyult vágás volt,²³ elképzelhető, hogy a talp megvágásának és a kaposvári talpra tett patkóknak hasonló kultikus szerepe lehet.

Amennyire az eddigi kevés példa alapján kijelenthető, főleg (kizárólag?) nőket temettek ilyen szokatlan módon. Figyelemre méltó, hogy a temetőben, a többi sír között, a közösség tagjaként lettek elföldelve. Nem a társadalomból kizárt személyről van szó, a különleges eltemetési mód babonás szokással magyarázható.

Bár a korabeli balkáni hitvilágról nincsenek ismereteim, azt hiszem, nem tévedünk nagyot, ha valamilyen boszorkányhittel kapcsolatos dologra gondolunk. A magyar népmesékben is ismert a megpatkolt boszorkány motívuma, amikor az éjtelő alakjában feltűnő boszorkányt megpatkolják, másnap nővé visszaváltozva beteg lesz, nem tud kiszállni az ágyból, majd meghal.²⁴ Talán a talpra tett patkó itt is az elhunyt „megfogását”, esetünkben a sírban tartását szolgálhatja.

A temetőt használó népesség

Kérdéses milyen településhez tartozott a temető, a sírokhoz közel nem találtuk kerámiát. A területet a Jankovich B. Dénes, Honti Szilvia és Költő László által vezetett Kaposvár környéki terepbejárásokon alaposan bejárták, számos új lelőhelyet azonosítottak, a korábban ismertek helyét is pontosították,²⁵ így lelőhelyünk környezetében több Árpád-kori és késő középkori telepnyomot ismerünk. Mivel török kori lelőhelyünk nincs, először ezeket kell áttekintenünk.

A lelőhelyünkől ÉNy-ra, a Deseda-patak egykori árterének nyugati és keleti oldalán is lelőhelyek sorakoznak. 700–800 méterre, a nyugati parton délről haladva a 45295, 40018, 43489. számú Árpád-kori telepek, majd kissé távolabb, lelőhelyünkől 1,3 km-re a 26751. lelőhely²⁶ volt. Az utóbbihoz kapcsolható település az Árpád-kor mellett a késő középkorban is létezett, de újkori temetőrészletet is feltártak itt. A kiscigányi árok keleti partján is lelőhelyeket ismerünk, a 39959. számú késő középkori, a 43487, 43488. számú Árpád-kori lelőhely 400–600 méterre délnyugatra, a 40113. számú Árpád-kori telepnyom 1,2 km-re ÉNy-ra volt lelőhelyünkől.

A lelőhelyek középkori falvakhoz való kapcsolása nehézségekbe ütközik. Az általunk feltárt temetőrészlettől északra lehetett a középkori Zarany. A 16. század közepéig élő falu központjának pontos helyét nehéz megállapítani. Általában a Toponártól Ny-ra, a Desedai-víztorozó délnyugati végének közelében lokalizálható templom-

hellyel azonosították (40146. lelőhely).²⁷ A lelőhely nagy kiterjedésű, ráadásul több Árpád-kori és késő középkori telepnyom van itt egymás mellett (26762, 40167, 26753, 40147. lelőhelyek), az így körvonalazódó 1 km-nél hosszabb faluhely 2–3 km-re van lelőhelyünkől. Az első katonai felmérés temetőt jelez ide.²⁸ Ugyanakkor a helynevek (Zaranyi-pusztá, Zaranyi-tábla, Zaranyi-csárda) alapján felmerült Zarany település délebbre lokalizálásának lehetősége is.²⁹ Zaranyi pusztá nagyjából az előbbiektől 1,5 km-rel délebbre található, ide futott (más utak mellett) a lelőhelyünk mellett vezető út, amelyet még jeleztek a katonai felmérések. Zarany-pusztához legközelebb, 500 m-re keletre, a már említett 26751. számú Árpád-kori és késő középkori lelőhely van.

A temetőtől 2,3 km-re délkeletre, a 61-es útnál, a 11. századtól a török-korig élő temetőt, templomot és településrészletet tárt fel Bárdos Edith.³⁰ Az általa a középkori Kesziel azonosított települést mások Apáti falu maradványainak tartják.³¹ Tímár Péter szerint a szentjakabi apátság alapításakor létező, nagy kiterjedésű Keszi falu egy részét kapta az apátság birtokul, ez a rész kapta az Apáti nevet, a templom is ide került. A „maradék” Keszi tehát ettől északra, északnyugatra volt, a mai Toponár déli részéig ért és a Deseda patak nyugati oldalára is áthúzódott.³² Ha azonosítását elfogadjuk, a lelőhelyünkől keletre talált középkori telepnyomokat akár Keszihez illetve egyik részéhez kapcsolhatjuk. Lelelőhelyünkől délnyugatra, a mai városközpont felé a középkorban Omak település helyezkedett el.³³

A környező középkori falvak a török időkben elpusztultak. Zaranyt 1543 után pusztaként említik, Keszi 1563-ban tűnik fel utoljára.³⁴ Ugyanakkor vannak arról adataink, hogy az elpusztult magyar lakosok helyére, így lelőhelyünk közelébe, Keszi és Apáti területére is rákok érkeztek.³⁵ A betelepültekkel való kapcsolat emlékét őrizhetik a 61-es úti templom körüli temetőben talált, elsősorban a délszlávokra jellemző tárgyak, pl. kiemelkedő szépségű aranyozott rezgőtűk.

Ismereteink szerint az elpusztult középkori falvak helyére települő balkániak nem folytatták a templomkörüli temetőket, hanem a falvaktól néhány száz méteres vagy 1–2 km-es távolságra lévő dombokra temetkeztek.³⁶ Ez alapján az általunk feltárt temetőrészlet valamelyik forrásokban is említett környékbeli rác telepnek lenne kapcsolható.

A temető használatát a 16. század közepe és a 17. század vége között egyelőre nem lehet pontosítani. A kaposvári várat 1555-ben foglalták el, tudjuk, hogy a

27 Aradi 2007. adattár, Tímár 2016. 274–276.,

28 <http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey/?bbox=1971215.4131893392%2C5834639.0162067525%2C1997318.6583487268%2C5846047.242678314>

29 Fekete-Honti-Horváth-Jankovich-Korom-Költő 2005. 117.

30 40208. számú, 61-es úti templom, templom körüli temető nevű lelőhely, Bárdos 1978., Bárdos 1987.

31 Fekete-Honti-Horváth-Jankovich-Korom-Költő 2005. 117.

32 Tímár 2016. 233–234, 254.

33 Aradi 2007. adattár, Tímár 2016. 141–147.

34 Szakály 1975. 122–126., Tímár 2016. 275–276. illetve Tímár 2016. 254.

35 Tímár 2016. 271.

36 Wicker 2008. 48–49.

23 Szabó 2007. 58–59.

24 Berze Nagy 1957. 453–455. A mese több változatát közli a Felvidéktől a Dél-Alföldig

25 Fekete-Honti-Horváth-Jankovich-Korom-Költő 2005. 114–117.

26 A lelőhelyen (Kaposvár, 61. elkerülő út 1. lelőhely) Somogyi Krisztina végzett itt feltárást, a 12–15. század közé datálta. (Somogyi 2000. 246.)

külső vár területén és a vár mellett is rác telepek jöttek létre.³⁷ A vár mindössze a 15 éves háború alatt állt ki egy keresztény ostromot, a nagyobb hadmozdulatok elkerülték, így a környezetében élő jelentős balkáni népesség élete viszonylag nyugodtan, nagyobb zökkenők nélkül folyhatott,³⁸ a temető akár hosszabb ideig működhetett. A területől 2,5–3 km-re délkeletre a várrá alakított szentjakabi bencés apátságot 1555-ben a törökök szintén elfoglalták majd maguk is erősségként használták. Ugyanakkor a temetőnkhez közeli rác telepekkel kapcsolatos források jóval későbbiek. Rácivánt 1633-ban említik, együtt a később Rácszigetnek nevezett Szigettel és Apátival. Utóbbi 1672-ben rác faluként sorolják, csakúgy, ahogy az ekkor feltűnő Toponárt és több másik települést (Kis és Nagy Csigó, Egres és Kislak pusztá Nizar aga malmával).³⁹ A források alapján elképzelhető, hogy csak a 17. században érkezett a temetőt használó balkáni népesség a területre, ugyanakkor a kevés írott forrás miatt egy korábbi betelepülést sem zárhatunk ki. Mindenesetre már 16. század végéről vannak adatok a környéket érintő nagyobb arányú szerb népmozgásra.⁴⁰ Az is megállapítható, hogy lelőhelyünkhöz közel szinte egy tömbben, több egymás melletti helységben laktak földművelő rácok a 17. században.

A visszafoglaló háborúk során és az azt követő évtizedekben Kaposvár térségében kicserélődött a népesség.⁴¹ Bár Kaposvárott a visszafoglalás utáni

években is említettek rácokat,⁴² az egykori temető kapcsán említett településeket, így a később majd újratelepülő Toponárt is, legfeljebb pusztaként említik.⁴³ Egy 1702-es forrásból arról értesülünk, hogy a kaposvári katonák, hajdúk Zarány, Toponár, Fészerlak, Apáti és Csigod pusztáit művelik.⁴⁴ Ez nagyjából (talán Zarány kivételével) a korábban említett rácok által betelepített vidék, így ekkor már megszűnt az itteni falvak élete. Ha kis számban meg is maradhettek és a környékbeli rácokba olvadhettek az egykori balkáni betelepülők leszármazottai, a 17. századi településrendszer már felszámolódott és már nem használták a temetőt sem. A domb a 18. század második felére már biztosan mezőgazdasági területté vált, nincs adatunk a környéken temetkező népességre.

Összefoglalás

A tanulmányomban bemutatott temetőrészlet jellege, a temetkezési szokások és a leletanyag alapján a török megszállása alatt betelepülő délszlávokhoz kapcsolható. Kaposvártól északnyugatra, az elpusztult magyar falvak helyére egy tömbben érkező rácokról eddig jórészt írott forrásokból szerezhettünk információkat, így a temetőrészlet néhány sírjával is fontos régészeti forrása a korszaknak. A megfigyelhető különleges temetkezési szokások (láb alatt patkóval, ülve eltemetés illetve hegyes tárgyak sírba helyezése) a korabeli hitvilágról szolgáltatnak információkat.

37 Szakály 1975. 115-116.

38 Szakály 1975. 109-127.

39 Tímár 2016. 102, 234, 241, 271.

40 Szakály 1975. 116.

41 Hoss 1948. 17-18., Bácskai 1975. 139., Tímár 2016. 147.

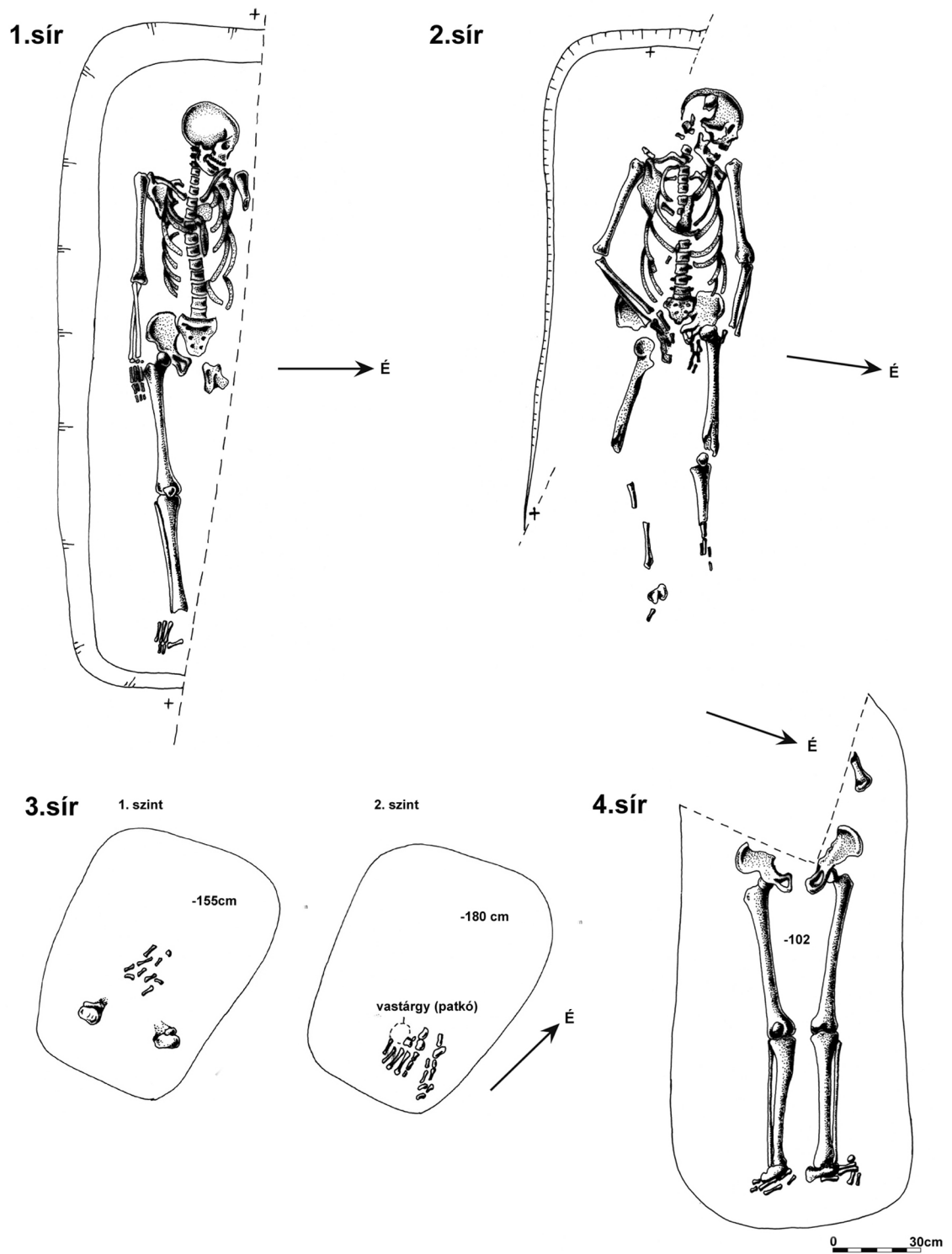
42 Szakály 1975. 99. jegyzet, Hoss 1948. 17-18.

43 Tímár 2016. 103, 271.

44 Hoss 1948. 18.

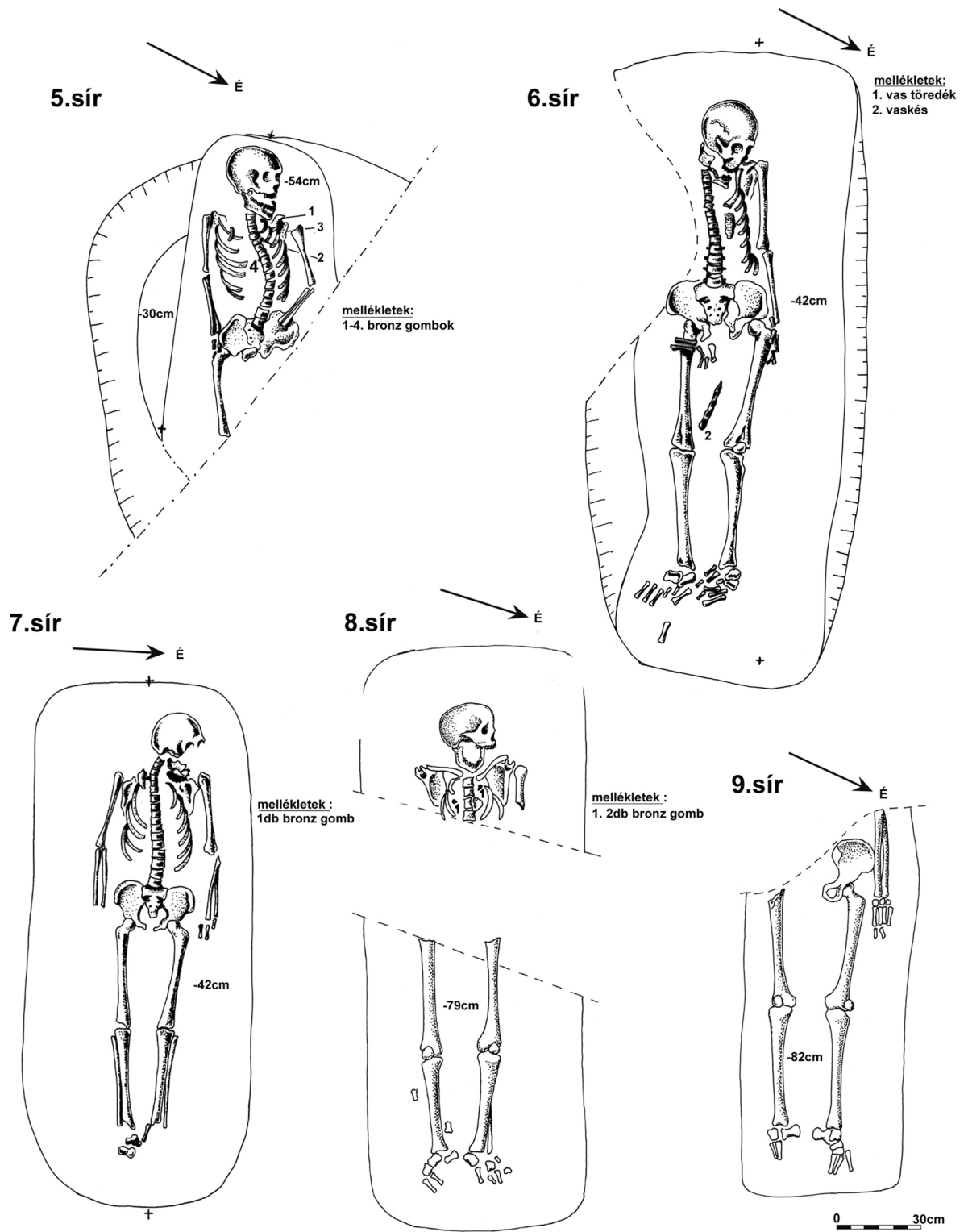
Irodalom

- BÁCSKAI V. 1975: A város és társadalmi a XVIII. században (1720-1828). In.: Kanyar J. (Szerk.) Kaposvár. Kaposvár. 1975. 139-179.
- BERZE NAGY J. 1957: Magyar Népmesetípusok I-II. Pécs 1955.
- FEKETE Cs, HONTI Sz., HORVÁTH F., JANKOVICH B. D., KOROM A és KÖLTŐ L. 2005: Terepbejárások Somogy megyében 1994-2004. In.: Régészeti kutatások Magyarországon 2004.
- GAÁL A. 1982: A Dombóvár-békatői 16-17. századi temető. A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1979-1980. 133-124.
- GALLINA Zs. 2004: Fonyód-Bézsénypuszta (M7/S-33. lelőhely) In.: Honti et al: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002-2003) előzetes jelentés 34-40. Somogyi Múzeumok Közleményei 16. (2004.) 3-70.
- HATHÁZI G. 2004: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. *Opuscula Hungarica V.* (Szerk.: Simonyi E.) Budapest, 2004.
- Hoss J. 1948: A kaposvári plébánia története. A Veszprémi Egyházmegye múltjából 12. Veszprém 1948.
- KOREK J. 1994: A Zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989/90. 181-202.
- LÁZÁR S. 1999: Török kori temető Esztergom-Szentkirályon. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6.* (1999.) 307-324.
- MAGYAR K. 1988: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. *Somogyi Almanach 45-49. szám.* Kaposvár 1988.
- MITHAY S. 1985: A Győr-gabonavásártéri 16-17. századi temető. *Communicationes Archeologicae Hungariae 1985.* 185-198.
- SOMOGYI K. 2000: Előzetes jelentés a Kaposvár – 61-es út elkerülő szakasz 1. számú lelőhelyén végzett feltárásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei 14.* (2000) 245-250.
- SZABÓ G. 2007: Szabó Géza. Föld felett föld alatt. Dombóvár 2007.
- SZABÓ K. 1938: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. *Bibliotheca Humanitatis Historia III.* 1938.
- SZAKÁLY F. 1975: Kaposvár a török időkben. In. Kanyar J. (Szerk.) Kaposvár. Kaposvár. 1975. 93-138.
- V. SZÉKELY Gy. 1987: Középkori templom és temető feltárása Nyárlőrincen. In: *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1986.* Kecskemét 1987. 81-86.
- TÍMÁR P. 2016: A Győr nembeli Szerdahelyi család története, birtokai és okmánytára. Szeged. 2016.
- WICKER E. és KÓHEGYI M. 2002: A katymári XVI-XVII. századi rác temető. *Cumania 21.* Kecskemét. 99-136.
- WICKER E. 2008: Wicker Erika: Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában. *Kecskemét.* 2008.

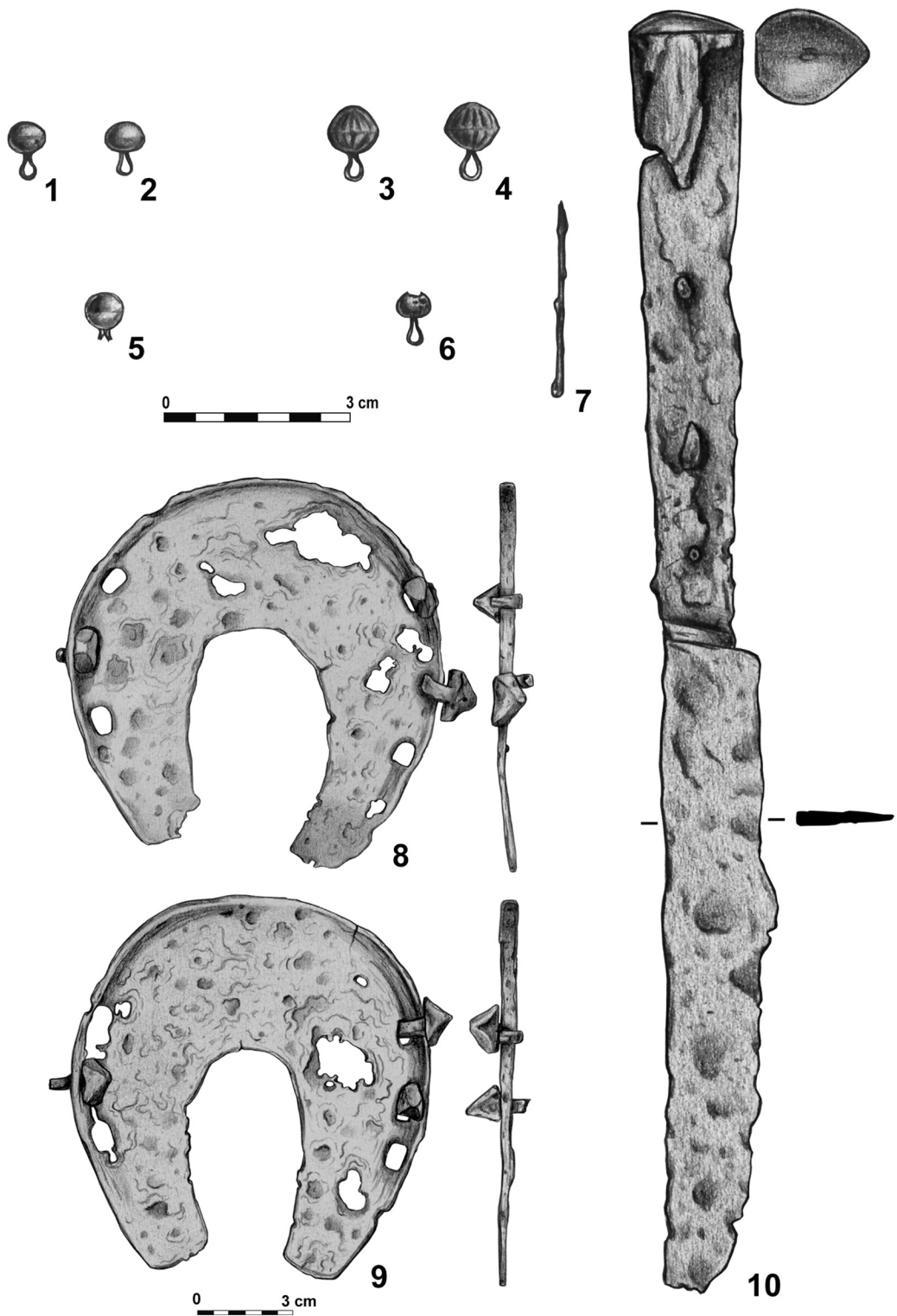

1. tábla. A temetőrészlet feltárt sírjai

2. tábla. A temetőrészlet feltárt sírjai

3. tábla. A feltárt sírokban talált leletanyag. 1-4. füles-gombok (5. sír), 5. füles-gomb (7. sír), 6. füles-gomb (8. sír), 7. vastű (6. sír), 8-9. patkó (3. sír), 10. vaskés (6. sír)

4. tábla. A feltárt sírokban talált leletanyag. 1-4. füles-gombok (5. sír), 5. füles-gomb (7. sír), 6. füles-gomb (8. sír), 7. vastű (6. sír), 8-9. patkó (3. sír), 10. vaskés (6. sír)

Turkish era cemetery in the vicinity of Kaposvár

ISTVÁN MOLNAR

During 2008 and 2009 we excavated 9 early new age burials near Kaposvár. According to the find material and the burial practices the cemetery can be connected to inhabitants arriving from the Balkans during the Turkish era. We found no mark of a church. The graves were linearly lined without destroying each other. The deceased were usually placed into W-E

directed, rounded cornered rectangular graves, while two graves contained side berms. Finds were scarce, a few buttons formed part of the attire. In a man's grave we found an iron knife placed between the two legs pointing upwards and an iron needle in the eye socket. A young woman was placed sitting into the grave with an iron horseshoe under her legs.

Régészeti kutatások Somogy megyében 2012–2015 között

HONTI SZILVIA¹, ARADI CSILLA², BALOGH CSILLA³, GYÖRGY LÁSZLÓ⁴,
KÖLTŐ LÁSZLÓ⁵, MOLNÁR ISTVÁN¹, NÉMETH PÉTER GERGELY¹,
SKRIBA-NAGY MÓNICA⁴, SOMOGYI KRISZTINA⁶, TOKAI ZITA MÁRIA⁴

¹ Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 101., e-mail: somogyiregeszet@gmail.com

² Somogy Megyei Kormányhivatal, H-7400 Kaposvár, Csokonai u. 3., e-mail: aradi.csilla@kaposvar.gov.hu

³ Istanbul University Research Institute of Turkology, 34080 Fatih-Istanbul, Horhor Cad. Kavalalı Sok. 5/4. / Szegedi Tudományegyetem Földtani és Őslénytani Tanszék, H-6722, Szeged, Egyetem utca 2., e-mail: csillabal@gmail.com

⁴ Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, H-1113 Budapest, Daróczi út 3., e-mail: info@forsterkozpont.hu

⁵ H-7400 Kaposvár, Könyves K. u. 20., e-mail: koltolaszlo48@gmail.com

⁶ E-mail: lasinja@freemail.hu

Cs. ARADI, Cs. BALOGH, L. GYÖRGY, Sz. HONTI, L. KÖLTŐ, I. MOLNÁR, P. G. NÉMETH, M. SKRIBA-NAGY, K. SOMOGYI, Z. M. TOKAI: Archaeological research in Somogy county between 2012-2015.

Abstract: In the first half of the study excavation projects financed through grants are described during the 2012-2015 period (Bárdudvarnok, Iharos, Szökedencs, Órtilos, Zamárdi). In the second half the archaeological results of those preliminary excavations are dealt with which are connected to a given project e.g. the construction of Route No. 67., of the gas pipeline between Csombárd and Edde, and of the Southern Balaton sewage pipeline. At the end of the paper the outcome of various other projects - further preliminary excavations, find protection and archaeological observation are mentioned.

Keywords: animal shaped altar, Neolithic circular ditch, sarcophagus, Papal bull, font

Bevezetés

A tanulmány a 2012–2015 közötti régészeti kutatások közül elsőként a tervátásokat, a pályázati támogatásból végzett feltárásokat ismerteti (Bárdudvarnok, Iharos, Szökedencs, Órtilos, Zamárdi). A következőkben a projektekhez kapcsolódó megelőző feltárások, így a 67. számú főút, a Csombárd-Edde gázvezeték és a Dél-Balaton szennyvízvezeték építése előtti régészeti kutatási eredményeket ismerteti. A tanulmány végén a további megelőző feltárások, leletmentések és régészeti megfigyelések eredményeiről számol be.

Tervátások, pályázati támogatásból végzett feltárások

Bárdudvarnok – Barát-domb Aradi Csilla – Molnár István

A mai Bárdudvarnok határában állt egykor Somogy megye egyetlen premontrei prépostsága. A néhol kaposfőiként említett monostort 1252-ben I. Moys nádor fiai II. Moys (a későbbiekben maga is nádor) és Alexius mesterek, Szent Benedek tiszteletére alapították. Az épületegyüttes a török korban pusztult el, maradványai az újkorban még megfigyelhetőek voltak, később építőanyagát elhordták.

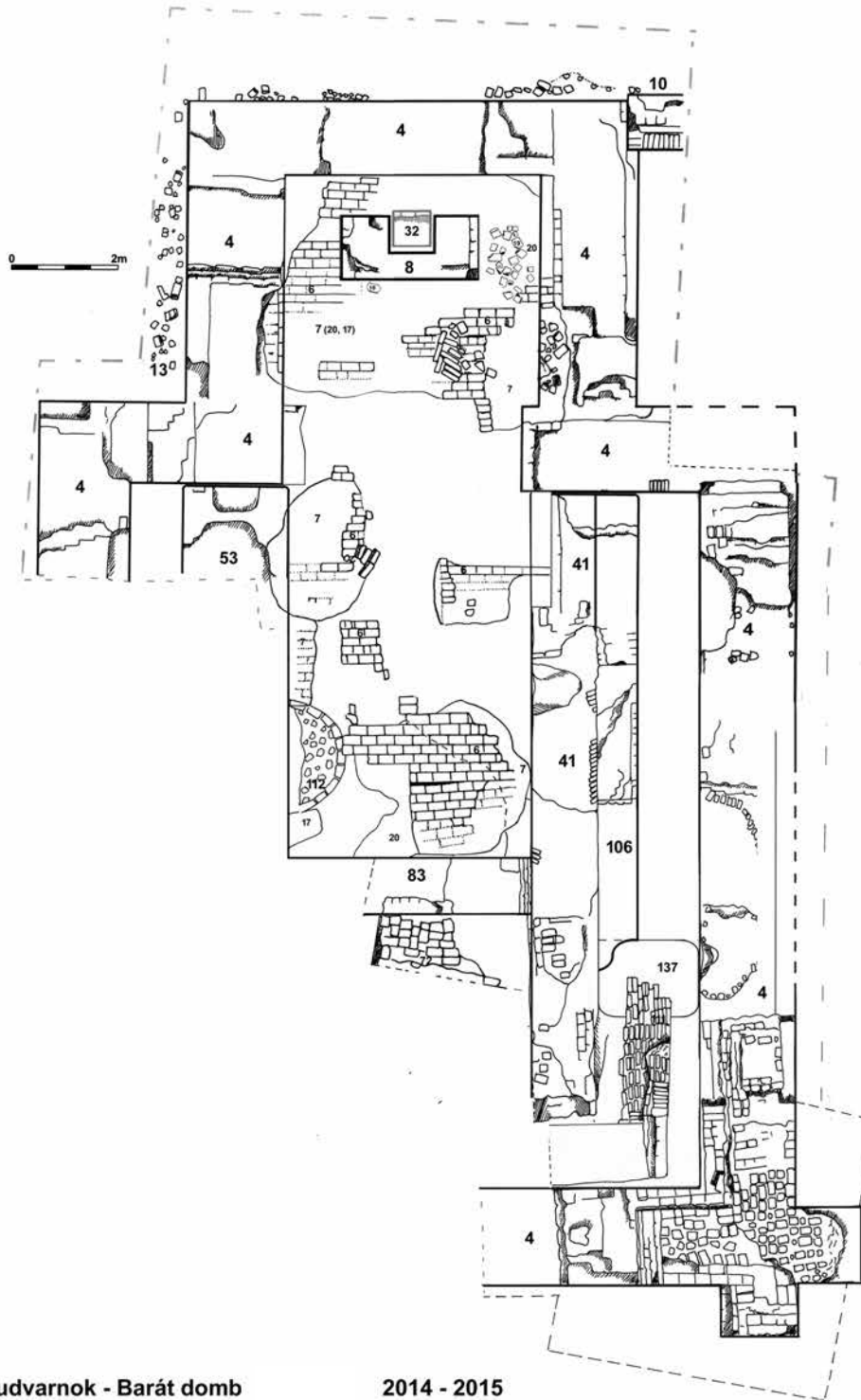
2014-ben és 2015-ben Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert támogatásból kezdtük meg a prépostság feltárását.¹ A pályázathoz szükséges önrészt mindkét alkalommal Bárdudvarnok önkormányzata bocsátotta rendelkezésünkre, első évben a Porta Pacis lelkiyagorlatos házzal közösen.

2014-ben a templom keleti, 2015-ben középső és déli sávját tártuk fel, a feltárás megkezdése előtt Bertók Gábor talajradaros felmérést végzett, ez segítette a feltárandó terület pontos kijelölését. Egy nyugati toronypáros, egyenes szentélyzáródású, háromhajós épület képe rajzolódott ki a két évad során (1. ábra). Sajnos, jórészt csak alapjaiban maradt meg, több helyen az alapárkokból is kiszedték a téglákat. Felmenő fal maradványait két kisebb terület mellett leginkább a templom délnyugati sarkánál találtuk meg (II. tábla 3.). Az 5–6 téglasor magasan megmaradt falszakaszon a belső meszelés nyoma is látszik.

A háromhajós templom teljes szélessége alapján 14,3 m, szentélyénél 8,5 méter, az épület teljes hossza a támpillér nélkül 22,5 méter, azzal együtt 23,5 méter volt. A nagyméretű, impozáns templom viszonylag zömkebb, rövidebb alakját a mesterségesen egyenesre alakított dombon rendelkezésre álló kevés hellyel magyarázhatjuk. A külső falak alapozása nagyjából egy méter mély és 140–170 cm széles volt. Döntően habarcsba rakott téglasorokból állt, az alsó sorban töredékes téglákat használtak vagy egy ferde helyzetű téglasort tettek. A felmenő falak az alapoknál valamivel keskenyebbek, 120–130 cm-esek lehettek. A nyugati homlokzatnál megépülő tornyok erősítésére a falak folytatásában, L alakban támpilléreket építettek. A falak külső oldalához igazodtak, azoknál keskenyebbek, 140–150 cm-esek voltak. A déli 125 cm, a nyugati falnál lévő 100 cm hosszú volt.

A templom belsejében, a szentélyfalak folytatásában két, egymással és a külső falakkal is párhuzamos alapot találtunk, amelyekről úgy véljük, hogy a templomot 3 hajóra osztó pillérek sávalapozásai voltak.

¹ A Molnár István vezetésével és Aradi Csilla szakmai segítségével végzett feltáráson a múzeum dolgozói közül Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás és Papp Zoltán vett részt.

Bárdudvarnok - Barát domb

2014 - 2015

1. ábra. Bárduvarnok – Barát-domb, a két ásatási évadban feltárt terület (Rajz: Nyári Zsolt)

A későbbi időszakban megvastagították ezeket. Az eredetileg 120–130 cm széles, méternél kissé mélyebb fal déli oldalához, egy 70–80 cm széles, de az előzőnél 30–40 cm-rel mélyebb alapfalat építettek. Az egykori pillérek közül kevés maradt, egy helyen találtak meg, mindössze két téglatorony magasán, az alapnál bentebb induló pillér meszelt alját. A pillér hosszát nem tudjuk megállapítani, a szélessége 80–100 cm lehetett. A főhajóhoz, szélessége felénél valamivel keskenyebb, mellékhajók csatlakoztak.

A templom padlózatát legalább háromszor megújították. A legkorábbi időszakhoz, a 13. század közepéhez, egy keményre döngölt réteget kapcsolhatunk, amelynek maradványait a templomhajó kis területe mellett csak a szentélyben tudtuk megfigyelni, a többi részén a temetkezések szétrombolták. Egy kis, 65x80 cm-es, négyzetes oltáralap is a korai időszakhoz köthető. Ezt már fedte egy késő középkori padló, amelyet az előzőnél magasabban, egy feltöltéssel kialakított ledöngölt rétegen, töredékes téglákból raktak ki. Utóbbi maradványai a szentély mellett a templomhajó több pontján is megfigyelhetők voltak. A szentélyben legkésőbb ekkor megépült egy nagyméretű, 260x128 m-es U alakú oltáralapozás. Ennek elkészítései a korai időszakhoz tartozó sírt felszedték, a maradványokat elvitték, a gödröt a két padlószint közöttihez hasonló téglatornyelű réteggel töltötték be. A többlettől elkülönítve, előkelő helyen, a korai oltár közelébe helyezték, majd az átépítéskor gondosan felszedett temetkezésben az alapító egykori sírját sejtethjük.

Erre az időszakra tehetjük a pillérek sávalapjának szélesítését, ami egyszerre történhetett a főhajó nyugati részébe épített, É-D-i irányú alapfal lehelyezésével, nagyjából annak vonaláig tart. A kereszt irányú fal viszonylag keskeny (kb. 105 cm széles), de jelentős, 230 cm mélységű. A tetején vékonyabb téglából rakott sor volt, ez már a felmenő fal maradványa, ennek indulási szintje és a számos, az alapozás által rombolt temetkezés alapján, a 2. korszak padlójával nagyjából egy időszakra köthetjük megépítését. Feltehetően nem egyszerű karzat alapozása, nagy mélysége alapján torony, esetleg a nyugati templomrész westwerk-szerű átalakítása is kapcsolható lenne hozzá – remélhetőleg a templom hiányzó részének kibontása választ ad erre a kérdésre. Természetesen a mély alapozást az is magyarázhatja, hogy már lazább sírföldbe kellett ásni. Ehhez az átalakításhoz kapcsolódhat, hogy – úgy tűnik – a délnyugati torony belső, keleti alapfala kiszedésre került.

A főhajó északi részén, az északabbi sávalap déli oldalához építve, egy félköríves alapozást találtak. Ennek belsejében törmelékeny-habarcsos alapozás, a szélén téglatorony volt, utóbbi két sor magasságban maradt meg. Nem a legkorábbi időszak terméke, alatta sírok voltak, ráadásul a legkorábbi padlótól magasabban is van. A középső padlószint időszakához kapcsolható, feltehetően szószék alapozásának maradványa.

A legkésőbbi időszakban újra megemelték a padlót, egy habarcsos rétegre párhuzamos, észak-déli irányú téglatoronyokat helyezve (II. tábla 6.). A téglák a falban lévőknél nagyobbak, de vékonyabbak voltak, néhány

eredeti helyén volt, máshol csak a lenyomatuk látszott. Míg a korábbi időszakban a szentély padlószintje a hajónál magasabban volt, ekkor egy szintre kerültek. A szószék alapozását fedte ez a padló. A templom végleges pusztulásakor bedőlő falak maradványait ezen a szinten találtak meg, egy nagyobb, a padlót áttörő faldarab a boltozatból származhat.

A kolostori épületek nyoma a szentély DK-i sarkánál került elő. Az egykori külső járósíntet a templom körül több helyen sikerült azonosítani.

A templom belsejében a két évad során összesen 76. sírt vagy sírrészletet tártunk fel (II. t. 5.). A temetkezések a szentély nyugati harmadában kezdődnek, mindössze egyetlen (később az új oltár miatt rombolt és felszedett) sír volt ettől keletre, a korai oltárhoz közel. A szentély nyugati részén már több rétegben temetkeztek, de a sírok igazán a főhajóban, elsősorban annak keleti sávjában sűrűsödnek. 4–5 rétegben rombolják egymást, sokszor viszonylag mélyen, a legalsó padló szintjétől akár 2 m-re is voltak. A főhajó középső részén általában 2–3 rétegben voltak sírok, itt jól látszik, hogy eredetileg rendezetten, egymástól 50 cm-re lévő sorokba temetkeztek. Úgy tűnik, a már romos kolostort is használták temetkezési célra.

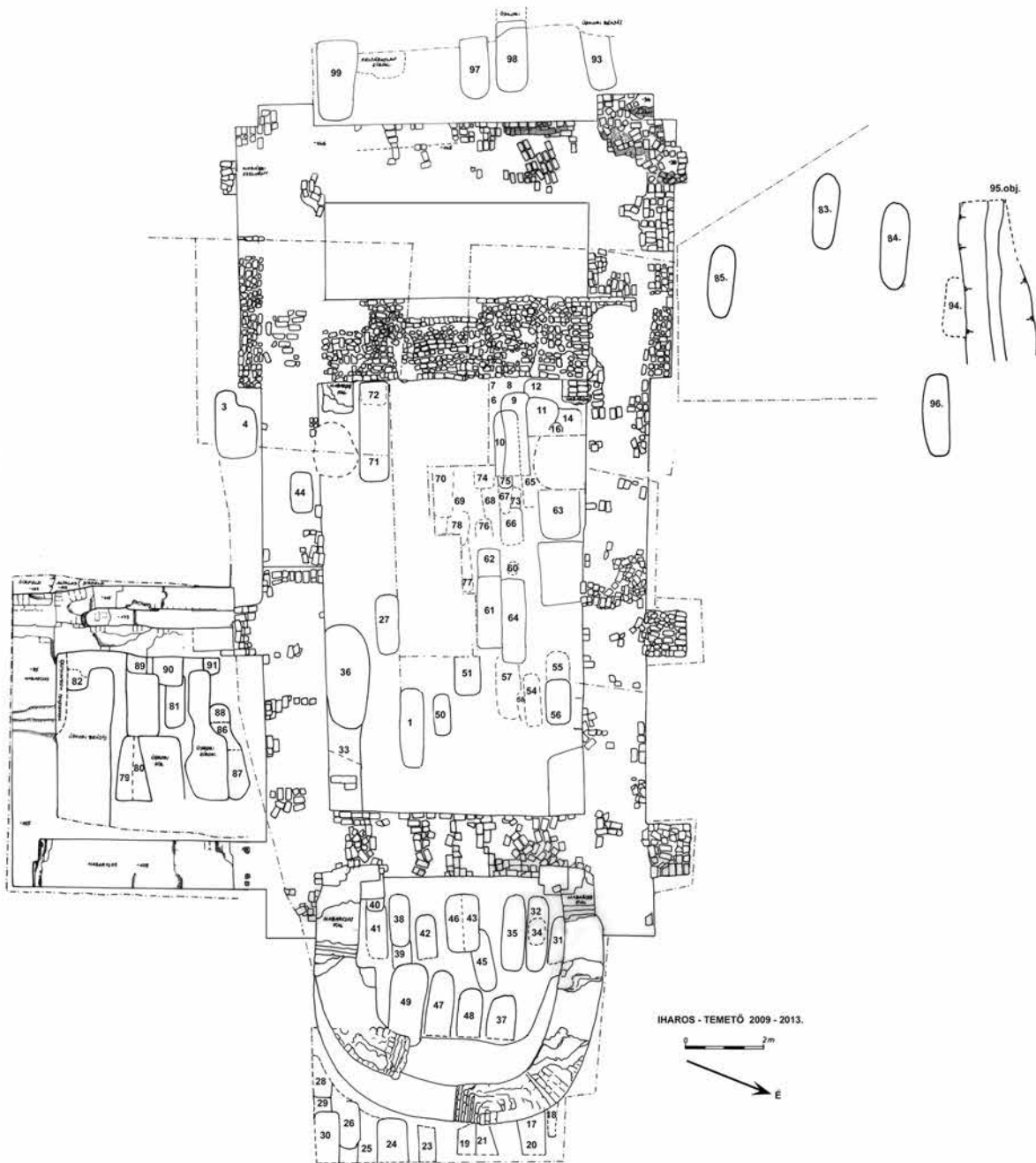
Az elhunytakat gyakran koporsóban temették el, amiről koporsószegek vagy fanyomok tanúskodnak. A sírok nagyobb része melléklet nélküli volt, a mellékletekben és szórványként gyűrűket (I. tábla 5.), övcsatokat, ruhakapcsokat, vereteket, és pénzeket találtak. A két évben összesen közel negyven érme került felszínre, sajnos döntő részük fémszerzővel, szórványként. A sírok közé - a növényi maradványok alapján eredetileg valószínűleg egy fadóbozba - elásva 21 bronzgyűrűt találtak (I. t. 6.).

A nagyszámú kerámiatöredék és vasszög mellett egy ólomplomba is előkerült, melyet eredetileg egy posztbálára rögzítettek (I. t. 9.). A monostor könyvtárának emléke két könyvveret és három könyvcsat. A templom üvegablakaira ólomfoglalatok darabja emlékeztet, az egykori harang több darabja is előkerült. Különleges lelet egy pápai ólobulla, amely IX. Bonifác pápa (1389–1404) egykori okleveléhez tartozott (I. t. 4.).

Iharos – Temető

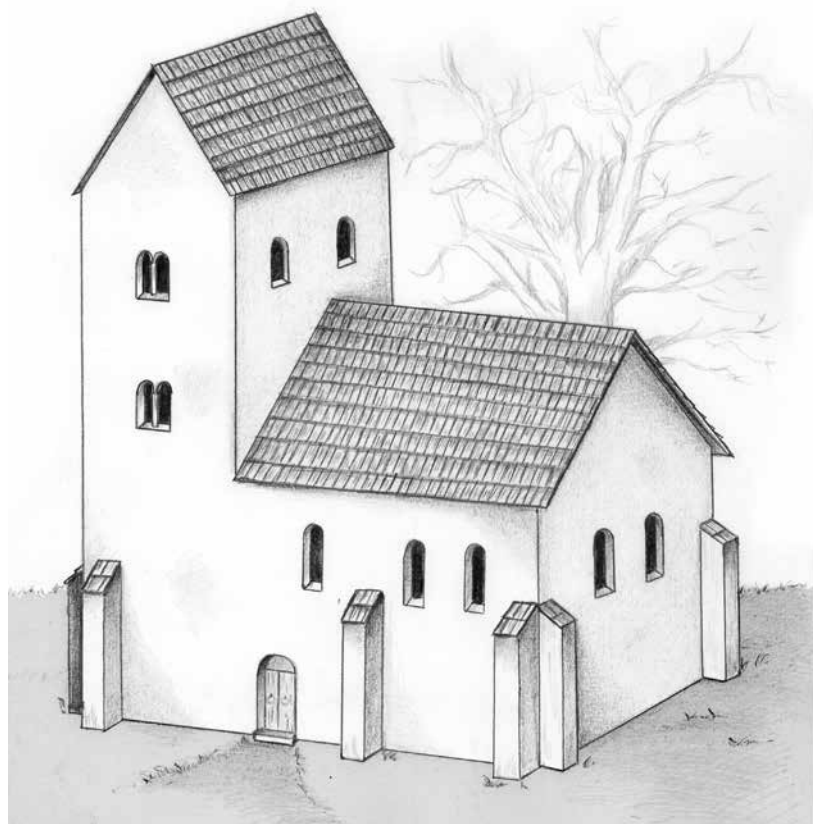
Molnár István

2009-ben az iharosi fiatalokból álló Szent László Király Lovagrend hitelesítő feltárás végzésére kérte fel a Múzeumot. Korábban is ismert volt, hogy a ma is használt temetőben állt egykor a falu temploma, ennek pontos helyét szerettük volna megtalálni, létét igazolni. A faluval kapcsolatos első adatunk, 1269-ből való, ekkor egy oklevél Iharos fia Gergely comes öröklött birtokaként említi. Az általában Egyudei/Egudei előnévvel említett leszármazottai a következő évtizedekben több különböző birtok kapcsán említődnek, Iharosi birtokukról legközelebb egy 1330-as oklevélben olvashatunk. A templom építőiben és első kegyuraiban feltehetően őket tisztelhetjük. A templom első említése 1334-ben, a pápai tizedjegyzékben történik.

2. ábra. Iharos – Temető, összesítő térkép (Rajz: Nyári Zsolt)

3. ábra. Iharos – Temető, a templom elméleti rekonstrukciós rajza (Nyári Zsolt rajza)

A 14. század közepétől-végétől nagybirtokos családok (a 15. századra a Kanizsaiaké) birtokolták a települést. A templom a török időkben rossz állapotba került, majd a 18. században felújításon is átesett. Az első katonai felmérés idején még létezett, de állapota gyorsan romlott és 19. század első harmadában elbontották.

A Múzeum 2011-ben, 2012-ban majd 2013-ban és 2014-ban a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával folytatta a feltárást, minden évben a település önkormányzata biztosította a pályázathoz szükséges önrészt.² Sajnos felmenő fal maradványát nem találtuk meg, csak az alapozás nyomai maradtak meg, a 19. században nagyrészt ebből is kiszedték a téglákat, így általában csak az egykori alapárok változó mélységben megmaradt nyoma volt követhető. A késői rombolások, tereprendezések mélyen átforgatták a területet, ráadásul a korabeli járószint jóval magasabban lehetett a mainál, így egykori külső vagy belső járószintnek, padlónak nem maradt nyoma.

A feltárást végére rajzolódott ki az épület alaprajza, az évek során fokozatosan módosultak a térség megszokott templomépítészetiéből kiinduló elképzeléseink,³

itt az utolsó év eredményeiről számolunk be (2. ábra).

Az épületnek nyugaton egy téglalap alakú, templomhajónál alapozásában szélesebb, 11×6,6 méteres tornya volt (3. ábra). Feltételezhetjük, hogy a két épületrész földfeletti része egyforma széles volt, csak az alapfalak vastagsága különbözött. A torony masszív, 2,2 méter széles alapozása 28–29×5-6×13–14 cm nagyságú téglákból készült, 5–7 cm-es vastagságú agyagréteget döngöltek a téglasorok közé. Sarkain a falak meghosszabbításában, azoknál keskenyebb támpillér-alapozásokat bontottunk ki. A nyugati homlokzaton 55–70×130 cm-es, déli és északi toronyfal nyugati végéhez csatlakozva, 35–40×85 cm-es alapok voltak. A megmaradt téglák elhelyezkedése alapján a támpilléreket biztosan együtt építették a toronnyal. A támpillér-alapok kisebb méretének az lehet az oka, hogy a torony széles alapozásánál keskenyebb volt a felmenő fala, így a tornyot erősítő támpillér, részben a fal alapozására épült. Viszonylag magasan maradt meg a keleti toronyfal alapozásának középső része, amely talán arra utal, hogy itt nem volt álló fal, amit az alapozások újkori kiszedésekor követhettek, a torony az alsó részén nyílt lehetett a hajó felé. Alsó részén két vagy három ívvel nyitott, előcsarnokszerű térrel, az emeleti részén karzattal számolhatunk.

² A feltáráson Molnár István, Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Balla Krisztián, Stunya Péter, Sipos Carmen, Varga Máté vett részt. Külön köszönöm Horváth Győző polgármester segítségét.

³ Az első évek feltárásról: Honti - Hajdú - Költő - Molnár István - Németh - Sipos: Régészeti feltárások Somogy megyében 2007–2011 között In. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 1.

114-117. A feltárásról hosszabb beszámoló jelent meg: Molnár István: Iharos középkori temploma. A fiatal középkoros régészek VI. konferenciájának tanulmánykötete. Megjelenés alatt.

A templom hajójának és vele egy szélességű szentélyének a toronyénál keskenyebb, 1,5–1,7 m széles, hasonló technikával, ugyanolyan téglából készülő alapozása volt. Az északi oldalon, a torony belső, keleti falától 4,2 métere a diadalív alapárkát találtuk meg, a déli oldalon lévő párja, az itteni erős bolygatás miatt, sajnos nem volt jól követhető. A diadalív-alapozástól keletre kissé mélyült az alapozás, a támpillérek is ekkor jelentkeztek. Idáig tarthatott a templom viszonylag kisebb méretű hajója, amelyhez egy nagyobb, a hajóval nagyjából megegyező méretű szentély csatlakozott. Szélességük is hasonló, belül nagyjából 6,9, kívül 10 méter lehetett. A templomhajó kis méretét ellensúlyozta, és talán magyarázza a széles torony alsó szintjének a hajó felé való megnyitása.

Az egyenes záródású szentély nyugati indulásánál merőleges helyzetű támpillérek álltak, amelyek közül az északi 120×130 cm-es alapozása maradt meg jobb állapotban (II. tábla 2.). A délkeleti és északkeleti sarkokon, a falak folytatásában, L alakban épült egy-egy újabb támpillér-pár. A keleti fal északi meghosszabbításában 120×150 cm-es, az északi és déli fal keleti meghosszabbításába 150 cm méter hosszú alapozású támpillérek voltak. A szentély keleti fala belül 11,25 m, külső oldalán 12,80 m-re van a torony keleti falától. A toronnyal együtt az épület 19,5 méter hosszú volt, tájolása a nyugat-keleti iránytól kissé délnyugat felé tért el. Téglából épült, csak két faragott kőtöredéket találtunk. Az épület egykori kifestéséről freskötöredékes vakolatdarabok tanúskodnak.

Az épület legkorábbi fázisaként azonosítható alapfalai nem metszenek sírokat, és a sírok a falakhoz igazodnak. A templomot jellegzetességei, szoba jöhető párhuzamai a 13–14. századra, azon belül is inkább a 13. század 2. felétől kelteznek. A 1330-as években, a pápai tizedjegyzékben már említik, és mivel másik templomnak nincs nyoma, feltehetően ekkor már állt.

A forrásokból tudjuk, hogy a templomot a török időkben, majd 18. században is megújították. Valamilyik ilyen átalakításhoz kapcsolódik az épület keleti irányú, félköríves záródású szentéllyel való bővítése, amellyel az épület hossza 25,5–26 méterre nőtt. Talán ekkor építhették a délről csatlakozó, 7,8×6 méteres sekrestyét is, amelynek széles alapozását az magyarázhatja, hogy 18. századi források alapján kétszintes volt, oratórium volt felette. Az átépítések számos sírt romboltak (II. tábla 1.).

Az évek során a temető 97 sírját tártuk fel. A templomon belül is számosat találtunk, amelyek a templomhajóra és a szentély nyugati felére terjedtek ki, több rétegben is rombolták egymást. Az újkori bolygatás miatt nem tudjuk, hogy a tornyot használták-e temetkezési célra. Valamikor a török időkben a már romos templomba is temetkezettek még. A templom körüli temető sírjaiból is többet kibontottunk. Nyugatra és északra igen ritkán, keleten és délen sűrűbben, több rétegben, egy-egy korszakban sorokba rendeződve helyezkedtek el. 2014-ben a templomtól 7–7,5 méterre feltártuk a temetőárok egy szakaszát. A sírokban a kor szokásainak megfelelően kevés mellékletet találtunk.

Babonás szokásra utalhat, hogy egy 50–59 év közötti férfi sírjának,⁴ a láb felőli sarkához, egy 15–16. századra keltezhető kést tettek.

A feltáráson igen szép leletanyag került elő, amelyből elsőként a nagyszámú könyvveret emelhető ki (I. t. 2–3, 8.). Az egykori templom felszereléséhez tartozott egy - sajnos csak töredékesen megmaradt - háromkaréjos, gótikus kereszt. A középkori harang több kisebb darabja is felszínre került. A templom egykori freskóiról nagyszámú töredék tanúskodik. A temető sírjaiban illetve szórványként több övcsatot, ruhacsatot, gombot, gyűrűt (I. t. 7.), bronztűt, nagyszámú pénzt találtunk. Kiemelkedően szép lelet egy aranyozott ezüst ruhakapocs (I. t. 1.).

Szőkedencs – Temető

Molnár István

A mai Szőkedencs községtől nagyjából 800 m-re keletre van a temetője, ahol egykor a falu temploma is állt. A település a budai káptalan birtoka volt, de világi birtokosai is ismertek, a templom első említése 1332-ben, a pápai tizedjegyzékben történik, a török alatt pusztult el.

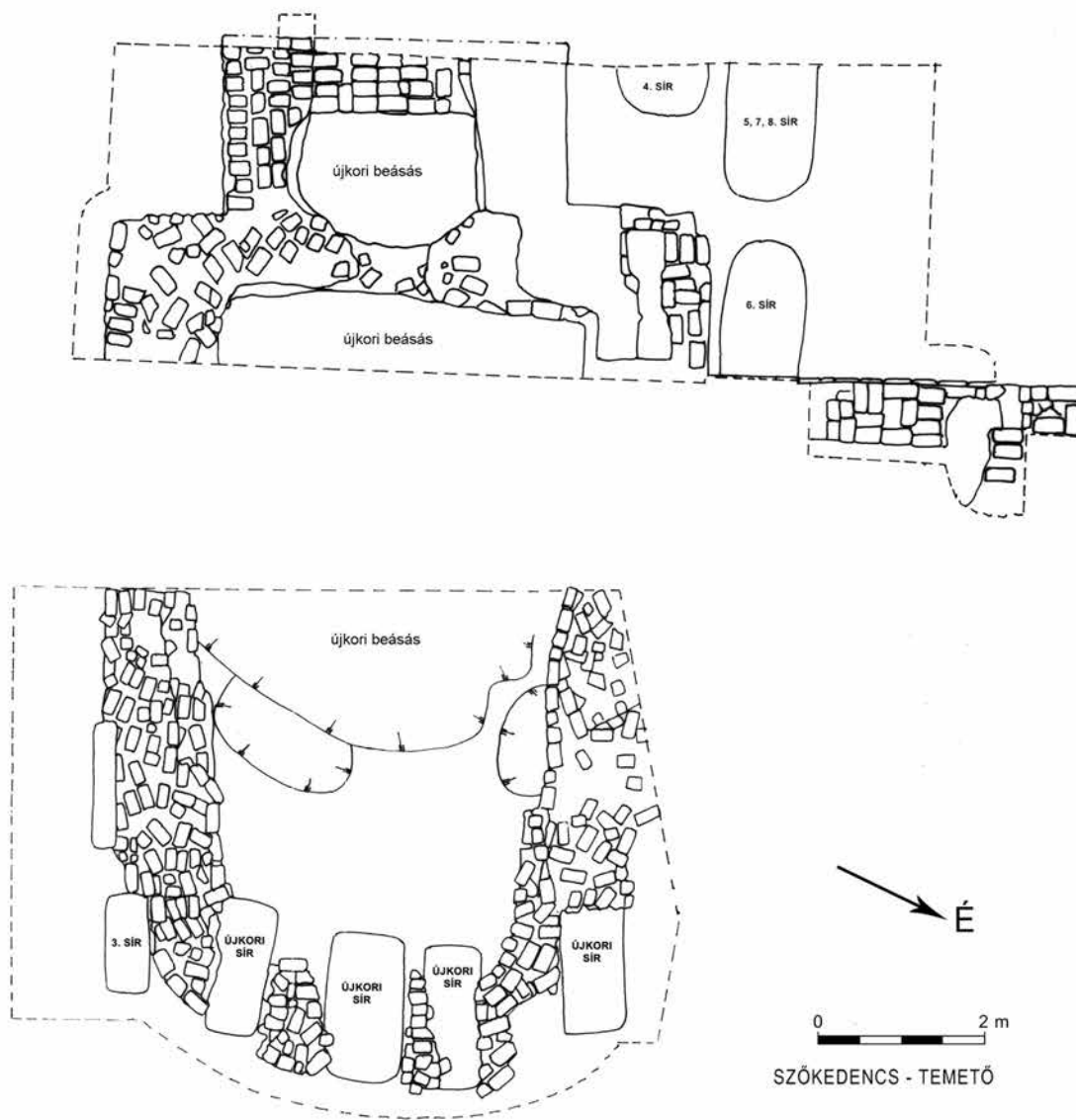
A régészeti munkák megkezdése a temetőben álló, egykor a templom mellé ültetett, „700 éves” hársfa megvédésére irányuló munkálatokhoz kapcsolódott. A fa megóvása céljából szükségessé vált a fa gyökérzetének földdel való elfedése, ezért egy alacsony fallal vették körbe, ennek építése előtt alapot ástak, körülárkolták. A munkát régészeti felügyelet mellett végezték, majd a templom kirajzolódó nyomai alapján egy tanúfallal kettéosztott területet jelöltünk ki, ahol 2010 októberében egy téglából épült, félköríves szentélyzáródású templom alapozásának K-i részét tártuk fel.⁵ 2012-ben a település vezetése kérte, hogy ássuk ki a még hiányzó és feltárható területet, ennek költségeit fedezték és közmunkásokkal is segítették a munkát.⁶ A 2012. augusztus 13. és 21. között végzett feltárást során egy 3,8×10 méteres szelvényt jelöltünk ki, melynek szélességét az újkori temető sírjaihoz meghagyott biztonsági sáv szabta meg.

A 19. században a romos, és már talán részben el is hordott, templom falait nagyobbrészt kiszedték, a belsejét valamikor ekkor szétásták, valószínűleg nem sokkal később egy egyenetlét is végeztek. Több újkori sír bolygatta a területet. Középkori külső járósínt nem tudtunk megfigyelni, a templom belsejében is csak kis területen maradt meg, az egykori szárazon rakott téglapadló maradványa.

4 A temető sírjainak antropológiai vizsgálatát Ósz Brigitta végezte el, segítségét köszönöm.

5 A 2010-ben végzett munkáról: Honti - Hajdú - Költő - Molnár - Németh - Sijos: Régészeti feltárások Somogy megyében 2007–2011 között. In: A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum közleményei 1. 113-114. A feltárásról hosszabb beszámoló jelent meg: Molnár István: A középkori Szőkedencs és temploma. In: A múltunk kútja. A fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. 215-226.

6 A feltáráson a múzeum dolgozói közül Molnár István és Nyári Zsolt vett részt. Külön köszönöm Komári József polgármester segítségét.

4. ábra. Szökedencs – Temető, összesítő térkép (Rajz: Nyári Zsolt)

5. ábra. Szőkedencs – Temető, a templom elméleti rekonstrukciós rajza (Nyári Zsolt rajza)

A feltárás eredményei alapján az épület több periódusát valószínűsíthetjük. Első lépésben – feltehetően valamikor a 12–13. században – egy félköríves szentélyzáródású, NyDNY – KÉK-i tájolású templom épült (4–5. ábra). Alaprajza nem egészen szabályos, az É-i részen mintha jobban kiszélesedne, de a fa gyökérzete miatt ez a rész nem volt rendszeresen kutatható. A sekrestye fala is itt indult. Sajnos, főleg az alapokat találtuk meg. Mindössze a hajó ÉNy-i sarkánál maradt 2–3, a DNY-i saroknál és a D-i falon 1 téglasor a felmenő falból is.

A hajó alapozása téglasorokból és közéjük döngölt agyagból állt. Az alap 120–140 cm széles volt, nagyjából 130 cm, (7–8 téglasor) mélyen maradt meg. 14–15×30×5–6 cm nagyságú téglákkal alapozták. A széleken egész, szabályos hosszanti helyzetű, a sorok közepén töredékes, szabálytalan helyzetű téglákat használtak. A téglasorok közé agyagot döngöltek, ez 4–8 cm vastag. Az ÉNy-i sarkánál érzékelhető volt egy vékony meszes réteg az alapozás tetején a falak alatt. A habarcsba rakott téglából készült felmenő falak megtalált maradványai az alapozás széléig értek, 120–130 cm szélesek voltak. Tégláik hasonlóak, mint az alapban. A két ásatási évad eredményei alapján a templom külső mérete 10,2×7,2 méter, a belső átmérője 7,6×4,6 körül lehetett.

Feltehetően valamivel később az épülethez egy téglalap alaprajzú, 2,5×4,1 méteres külső, nagyjából 1,3×2,5 méteres belső átmérőjű nyugati tornyot emeltek, melynek keleti falát a templom nyugati fala alkotta (II. t. 4.). A torony alapozása hasonló, mint a hajóé, 120–130 cm széles. A téglák hasonló méretűek, mint a hajó alapozásánál, de szabályosabban, szorosabban állnak. Az alapozás 110 cm mélységű. Egy kb. 10 cm-es, kissé téglatörmeléken agyagréteg felett volt 9 sor agyagba rakott téglá. A torony déli fala alatt kevertébb a talaj, és nem az altalajra rakták az alapozást. Csontokat – amennyire alá tudtunk bontani – nem találtunk az egyenes falú beásás betöltésében, de feltehetően sír lehetett. Mindez arra utalhat, hogy feltehetően egy valamivel későbbi fázisban, és nem a templom többi részével együtt épülhetett a torony.

Később – feltehetően a 14–15. században – a hajó É-i falához egy sekrestye épült. 2010-ben a K-i falának indulását, majd 2012-ben a Ny-i falát is megtaláltuk, utóbbi viszonylag magasan, 6 téglasornyira maradt meg. Sajnos a helyiség belseje a fa gyökérzete miatt nem volt kibontható. A Ny-i fal 3,9–4 m hosszúnak bizonyult, így egy nagyjából 4×5 m-es, téglalap alaprajzú épületrészre gondolhatunk. Az alap 90 cm, a felmenő fal kissé keskenyebb, 70 cm széles volt. A sekrestye alapozásában 40 cm-es agyagréteg felett 7 sor habarcsba rakott téglá volt, majd a felmenő fal

kissé keskenyebb maradványai következtek. A sekrestye alapjában és felmenő falában 24×12×5–6 cm-es téglák voltak, kisebbek, mint a többi épületrészénél. A habarcs 1–1,5 cm vastag. A sekrestye ÉNy-i végén egy 54×60 cm-es támpillér alapozása volt. Ez 32×14–15 cm-es, a sekrestyéénél nagyobb téglákból állt. A középkori temető több egymást is metsző, melléklet nélküli sírját is feltártuk.

A templom az Árpád-korban épülhetett. Méretei, építőanyaga, technikája és a bővítés fokozatai tipikusnak mondhatóak a térségben, igazi különlegesség viszont az egykor mellette álló fa fennmaradása.

Őrtilos – Zrínyi-Újvár

Költő László

A feltárás a Zrínyi-Újvár sáncrendszerének, belső szerkezetének kutatási programjának keretében, 2014. július 14–28. között zajlott a Somogy megyei Őrtilos és a Zala megyei Belezna határában. A feltárást a Nemzeti Kulturális Alap támogatta, a feltárásokhoz a Hadtörténeti Közlemények, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, a Göcseji Múzeum és a Rippl-Rónai Múzeum is hozzájárult.

A régészeti kutatás Vándor László és Költő László vezetésével, Varga Máté közreműködésével, a 2006-os kisebb sánccátvágási kísérlettel eltekintve, 2010–2012 között, alapvetően két helyszínen, a vár belsejében, és azon kívül, a vár déli előterében folyt, melyet 2013-ban terjesztettünk ki a keleti sáncrendszer vizsgálatára.

2011 tavaszán a terület mélykeresővel történő átvizsgálása során az északi lejtő alsó részén egy vas kézigránát üres gömbje került elő, kiemelése közben átégett, agyagos földet lehetett megfigyelni. Ezen a területen 2012 márciusában készült újabb magnetométeres felmérés, amely egy egyenes, átégett vonalszerű jelenséget jelzett. A 2013-ban erre az anomáliára kijelölt, 2013/5. szelvény feltárása során megtaláltuk egy három soros cölöpszerkezettel megtámasztott védmű, az ún. sarkantyú bástya bekötő szakaszának egy darabját. Ennek a 10. számmal jelölt objektumnak a feltárását folytattuk 2014-ben, ahol újabb 7 cölöplyuk került elő (III. t. 4.). A szelvény ÉK-i végéhez illeszkedő újabb, 2,5×2 m-es szelvény (2014/4. sz.) üresnek bizonyult. A 2013/5. szelvénytől DK-re, a megtalált cölöpsor folytatásában nyitottunk egy újabb szelvényt (2014/2.), melyben bomba repeszdarabokat, égésnyomokat találtunk. Sajnos a lemélyítésig nem kerültek elő újabb cölöplyukak. Az emlékmű felé meghosszabbítottuk a 2013/4. szelvényt (2014/1. sz.), amelyben átégett réteg, kályhaszem töredék és téglák kerültek elő.

A vár belsejében folytattuk a központi épület falainak meghatározását. Ennek érdekében nyitottuk a 2014/3. sz. szelvényt, melyben megtaláltuk a korábbi V. és VI. sz. falak folytatását, valamint az „E” és „D” épületrészeket fűtő cserépkályhák omladékait (III. t. 3, 5.) Az omladékok között teljesen ép, több típusú lovag alakos, oroszlanos és griffes, valamint növényi ornamentikás kályhacsempét találtunk. (III. t. 1, 6.)

A 2014. évi kutatás az épület kialakításával és építésmódjával kapcsolatban megerősítette a korábbi megállá-

pításainkat, vagyis igazolódott, hogy az ÉK-i épületrész négyosztatú (6. ábra) Az „E” épületrészben megtalált kályhaomladék alapján bizonyos, hogy a kályha a falra támaszkodott, sőt bizonyos mértékig abba épülhetett bele.

A bontás során egyébként továbbra is jellegzetes 17. századi leletek, zömmel kályhaszemek töredékei, vasszegek, vaskapcsok, kisebb részben kályhacsempék darabjai és edénytöredékek kerültek elő.⁷ A „D” épületrészben, az 1. számú objektum (kályha) omladékaik között egy korsótöredék nyakrészéhez tapadva pénzérmét, II. Mátyás körmöcbányai denárát (1611. v. 1617. évi veret)⁸ találtuk (III. t. 2.). Az előkerült leletek a restaurálás és a feldolgozás alatt ideiglenesen a Göcseji Múzeumba, ezt követően végleges helyükre, a Rippl-Rónai Múzeumba kerülnek.

Zamárdi – Réti földek

Balogh Csilla

Zamárdi város mai belterületén, a Rétföldi utca környékén húzódó avar kori temetőben, mely a hazai és a nemzetközi szakirodalomban is Zamárdi-Réti földek lelőhelynéven vált ismertté, 2015. július 17. és augusztus 8. között tervésztást végeztünk. A nyugat-kelet irányban kb. 400 m hosszan elnyúló temetőnek az északnyugati részében végeztük a feltárást, a 2495/7 hrsz-ú telken. A kutatott terület keletről csatlakozik a 2008-ban Molnár István által feltárt telekhez. A keskeny, téglalap alakú terület délnyugati kétharmadát humuszoltuk le, a 629 m²-nyi területen 68 objektum feltárására került sor.

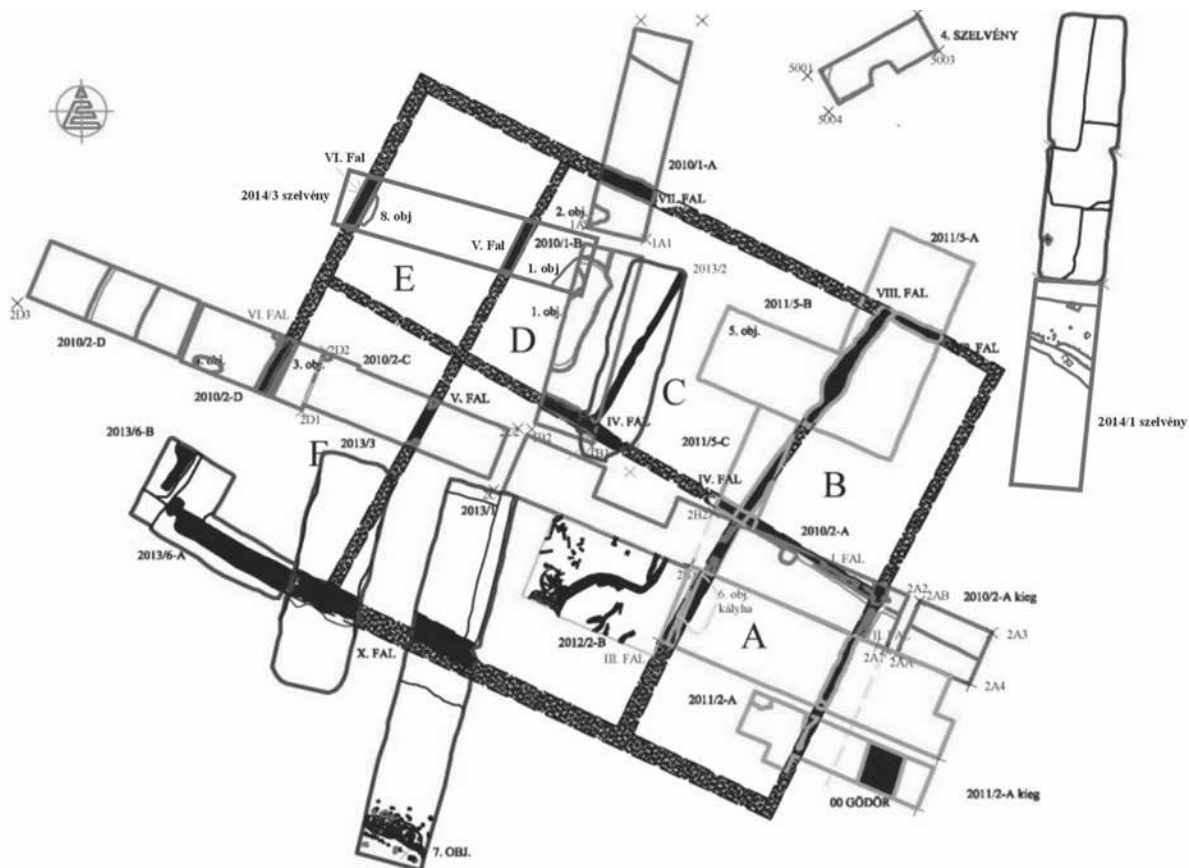
Az objektumok között 53 avar kori sír volt, így ezekkel együtt a temetőből 2506 sír vált eddig ismertté. A feltárt sírok döntő többsége rabolt volt, de ennek ellenére a bolygatás által általában nem érintett, a medencétől lefelé eső vázrészeken mellől jól keltezhető, változatos régészeti leletanyag került elő. A filigrándíszes felhúzott lemezgömbös fülbevalók, a trasszírozott fonatdíszes lemezes övveretek és az öntött korongok tanúsága alapján, a temető e részét, a 7. század legvégén, a 8. század első évtizedeiben használták. A női sírokban a hosszan lecsüngő női öveket és az övekre függesztett, változatos díszkorongokat a sírok többségében sikerült megfigyelnünk, viseletük módját rekonstruálnunk (IV. t. 1–2.).⁹

A rablások, bolygatások ellenére a legtöbb sírban sikerült megfigyelnünk a ládakoporsók vasszerelékeinek rendszerét. A téglalap alakú deszkaporsókat a négy sarokban két-két keskenyebb, L alakú koporsópánttal erősítették össze, elkalapált fejű, hosszú vasszegekkel. Hasonló szegek a koporsók hosszanti oldalainál két vagy három, szélesebb L alakú vaspánttal rögzítették a koporsó fenék- és oldaldeszkáit. A koporsó fedelét, a

7 A feltáráson előkerült reprezentatív darabok szerepeltek a Magyar Nemzeti Galéria „Költő, hadvezér, államférfi - Zrínyi Miklós (1620-1664)” című kiállításán, az eddigi kutatás eredményei megjelentek a kiállítás katalógusában. (Vándor László: Zrínyi-Újvár régészeti kutatása. In: Költő, hadvezér, államférfi - Zrínyi Miklós (1620-1664) 78-95. MNG Kiadványai 2014/7. Bp. 2014.).

8 Huszár 1139. (RRM Isz.: 2014.2.2.)

9 A rekonstrukciós rajzokért Ambrus Editnek tartozom köszönettel.

6. ábra. Órtilos – Zrínyi-Újvár: A belső épület alaprajza

halott elhelyezése után, egy kisebb, ácskapocs alakú kapocccsal zárták le, melyet rendszerint a csontváz bal oldalán, a bal karcsonok környékén találtunk. Néhány sír esetében azonban a koporsó koponya felőli, rövidebb oldala mellől került elő (IV. t. 3.).

A sírokon kívül előkerült 12, többé-kevésbé a sírok sorába illeszkedő, a sírok Ny–K tájolásával megegyező, téglalap alakú gödrök, melyekben régészeti leletet nem találtunk. A gödrök hossza 80–200 cm, szélessége 70–110 cm között váltakozott, mélységük többnyire 25–40 cm volt, azonban néhány esetében a gödrök az altalajba 120–145 cm-ig is lemélyedtek. A kissé rézsút lefelé haladó oldalú, általában egyenetlen aljú gödrök közös sajátossága a viszonylag homogén, humuszos betöltés volt, ami arra utal, hogy nem sokáig voltak nyitva, hanem a kiásás után röviddel be is temették azokat. E gödrök mind méretükben, mind pedig betöltésük jellegében a síroknál megfigyelt rablóaknak nyesett felszínén jelentkező foltjához voltak hasonlóak. Ezért feltevésünk szerint e gödrök a sírokat kirablók által ásott kutatógödrök voltak, melyekkel az általuk a sorokba, szabályos rendbe feltételezett sírokat igyekeztek felderíteni. A sírok felkutatását célzó gödrök alapján – a feltárt temetőrész esetében legalábbis – joggal feltételezhetjük, hogy a sírok kirablása jól szervezett „csapatmunka” lehetett. A rabolt sírok esetében olyan pontossággal ástak rá a sírgödrökre,

hogy valószínűleg földhant vagy sírjel egyértelműen jelezte a helyét. Ugyanakkor ez alapján az is feltehető, hogy a sírok feldúlására a temetés után nem sokkal, legfeljebb néhány évtizeddel később kerülhetett sor, amikor még e jelek látszódtak. Mindössze két sír esetében nem találták el a sírokat a szisztematikusan kiásott kutatógödörrel, így azok bolygatatlank maradtak (2472. és 2483. objektum). A rabolt sírokban gyakran két koponya is volt, különböző vastagságú betöltéseken. Ez alapján feltehetjük, hogy egyszerre több sírt is kinyitottak, majd a rablás nyomainak eltüntetése érdekében betemették ugyan azokat, de arra nem fordítottak gondot, hogy a kihúzkodott csontokat hogyan „dobálják” vissza.

A temetkezések és az azokkal összefüggésbe hozható további gödrök mellett, a temető északnyugati szélénél egy közel Ny–K-i irányban futó, többször megújított és gondosan karban tartott árok szakaszát találtuk meg, melynek egy része már a 2008. évben kutatót felületen is jelentkezett (2380. objektum). Az árok avar kori voltát, az azt vágó sírok alapján valószínűsítjük. Feltételezésünk szerint az árok egy időben temetőároként szolgálhatott, de egy idő után „túlélte” rajta a temető és funkcióját veszítette. Ezen előzetes feltételezésünket a további szakaszainak feltárása bizonyíthatja vagy cáfolhatja.

Az avar kori objektumokon kívül néhány kerámia-töredék alapján *késő középkor*nak meghatározható árok részlete (2466. objektum) került feltárássra, mely feltehetően a *Templomtól délre* lelőhelynéven ismert késő középkori településhez tartozhat.

Az 1998-ban abbamaradt, nagy kiterjedésű, jelentős avar temető feltárását – a 2008. évi építkezést megelőző ásatás után – 2015-től a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke folytatja, a Zamárdi Önkormányzattal és a kaposvári Rippl-Rónai Múzeummal kötött kutatási együttműködés alapján. A tanácsadás keretében folyó kutatási program a Zamárdi Önkormányzat támogatásával, civil kezdeményezésre (Civil Régészeti Alap és Avar Kori Életmódrekonstrukciós és Kulturális Alapítvány) indult, mely a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke és az Ísztambul Egyetem Turkologiai Kutatóintézetének közös kutatási projektje.

A feltáráson Gulyás Bence, Czuppon Tamás, Szabó Géza régészek, Ambrus Edit grafikus, Marcsik An-tonia, Molnár Erika és Spekker Olga antropológusok, és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének hallgatói mellett, lengyel, orosz, tatár és udmurt hallgatók vettek részt.

Projektekhez kapcsolódó megelőző feltárások

67. számú főút elkerülő szakaszai építése és burkolat megerősítése

A projekt előzményei és leírása

Tokai Zita Mária

Kaposvárt a Balatonnal összekötő, észak-déli irányú, 67. számú főút fejlesztése 2014–2015-ben ismét előtérbe került. A korábban elkészült Kaposfüred és Létrány elkerülők közötti 33 km hosszú, 45+912,13 – 78+850,64 kmsz közötti tervezési szakaszt 9 részre osztották. A vizsgálat a Somogyaszaló, Mernye, Mernyeszentmiklós, Vadépuszta, Somogybabod elkerülő utak és az azok közötti szakaszok 11,5 t-s burkolat megerősítéséhez kapcsolódó, 2×1 sávra bővítést tartalmazza. Ezt két egymással párhuzamosan futó projektként kezelte a Nemzeti Infrastruktúra Fejlesztő Zrt.: az egyik a településeket elkerülő szakaszokat tartalmazza, melyek új nyomvonalon fognak haladni (I., III., V., VII. és IX. szakaszok), a másik projekt a köztük levő 67. számú főút 11,5 t-s burkolat megerősítését érintő II., IV., VI. és VIII. szakaszokat.

A vizsgálat alá vont terület örökségvédelmi hatástanulmányát a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának Rippl-Rónai Múzeuma készítette, a vonatkozó területek terepbejárásával a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat megbízásából 2009-ben.¹⁰ E hatástanulmány a nyomvonal melletti területeket és a településeket keletről elkerülő szakaszokat vizsgálta.

2014-ben az Út-Testt Kft. az Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központtól (továbbiakban MNM NÖK) Előzetes Régészeti Dokumentációt (továbbiakban ERD) rendelt meg a 67. sz. és 61. sz. főút (távlati M9) és az M7 autópálya közötti szakaszra.¹¹ Mivel a Múzeum által készített örökségvédelmi hatástanulmányban vizsgált nyomvonal jelentős hosszban megegyezett ezzel, így az adatgyűjtést és a terepbejárást is csak az újonnan kijelölt 19 km hosszú szakaszra terjesztették ki. Ez az ERD a településeket nyugatról elkerülő szakaszokat, valamint az I. szakasz két új nyomvonalváltozatát vizsgálta.

2014-ben a IX., Somogybabod elkerülő szakaszon az MNM NÖK 3 lelőhelyen már elvégezte a szükséges próbafeltárást. Az I., Somogyaszaló elkerülő szakasz, 2015-ben még tervezés alatt állt. Így ezen szakaszok nem képezték jelen projekt részét.

A vizsgált terület természetföldrajzi szempontból két kistáj, Nyugat-Külső-Somogy és Dél-Külső-Somogy területére terjed ki. Nyugat-Külső-Somogy kistájat domborzati szempontból meridionális völgyekkel közrefogott, észak-déli irányú hátak rendszere jellemzi. Déli részén a közepes hajlásszögű, lejtőpihenőkkel is tagolt, talajerózióval sok helyen sújtott lejtők vannak túlsúlyban. Kedvező domborzati adottság, hogy a hátak kelet-nyugati irányban lépcsős elrendezésűek. A magasabb központi tetőszinteket alacsonyabb peremi lejtős félsíkok, völgyvállak kísérik. A völgyvállak a dombhátak közötti meridionális völgyeknek igen jellegzetes térszíni alakzatai. A völgyek további sajátosságai a völgyi vízváltak, amelyek északi és déli kettős lefolyást eredményeznek. Dél-Külső-Somogy kistájat domborzati szempontból sokkal egyhangúbb térfelszín jellemzi. A dél-külső-somogyi löszfelszínnek nevezett, átlag 130–160 tszf-i magasságú síkot északról határolja Nyugat-Külső-Somogy. A kistáj jellegzetes formái az egymással párhuzamosan lefutó, lapos völgyek és a köztes, viszonylag sík, teraszokra emlékeztető alacsony löszhátak.

Az érintett szakaszok a Tetves-patak és az Orci-patak völgyében, illetve azok nyugati partján húzódó domboldalakon fognak futni. A két patak vízváltakója Gamás és Felsőmocsolád között, Vadépuszta térségében húzódik. A Tetves-patak dél-északi folyásirányú, mely Balatonlellétől keletre torkollik a Balatonba. Felső szakasza erősen szabdal, vízmosásokkal tarkított, míg az alsó szakasza síkvidékinek mondható. A Tetves völgyének egyenes szerkezeti folytatása az Orci-patak völgye. Ez észak-déli folyásirányú, mely Taszárnál torkollik a Kaposba.

2015 elején eldőlt, hogy melyik települést milyen irányból fogja elkerülni a 67. számú főút, így megindult a projekt által érintett régészeti lelőhelyek próbafeltárássainak előkészítése. Ezért 2015. június 15-18. és június 29 - július 14. között régészeti célú geofizikai kutatást végzett a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ (továbbiakban

¹⁰ 67. sz. főút Somogytúr–Kaposvár–Kaposfüred (46+741-78+851 km szelvények) közötti szakasz. Örökségvédelmi hatástanulmány. Kaposvár, 2009. Készítette: Honti Szilvia és Molnár István (Rippl-Rónai Múzeum).

¹¹ A 67. sz. és 61. sz. főút (távlati M9) és az M7 autópálya közötti szakasza, valamint az I. tervezési szakasz (Somogyaszaló elkerülő út) fejlesztése. Előzetes régészeti dokumentáció. Szombathely, 2014. Készítette: Tokai Zita Mária (MNM NÖK).

Szakasz száma	Szondák száma	Lelőhely száma	Lelőhelynév	Azonosító	Ásatásvezető	Feltérési eredmények / megjegyzés
III-IV.	1-13.	1.	Mernye - Mernye és Meryeszenthiklós között	19389	György László	
IV.	14-19.	2.	Mernye - Országúti-dűlő	72185	György László	Árpád-kor
IV.	20-24.	3.	Mernye - Rézdomb	72183	György László	Újkőkör, rézkor, korai- középső bronzkor, korai vaskor, Árpád-kor
IV.	25-31.	4.	Mernye - Lótilos 1.	72187	György László	Újkőkör, késő-rézkor, Árpád-kor
IV.	32-33.	5.	Mernye - Lótilos 2.	72189	György László	
V.	34-53., 199.	6.	Mernye - Meryeszenthiklós-Dél	72191	Skriba-Nagy Mónika	DVK, Badeni kultúra, Bolerázi csoport, római kori kelta, római, Árpád- és középkori
V.	54-60.	7.	Mernye - Meryeszenthiklós és Orci-patak között	89573	Skriba-Nagy Mónika	Római kori kelta
V.	61-70.	8.	Mernye - Meryeszenthiklóstól É-ra	89571	Skriba-Nagy Mónika	Őskor
V-VI.	71-91.	9.	Mernye - Meryeszenthiklós-Országúti-dűlő 2.	72159	Skriba-Nagy Mónika	DVK, egyéb őskor, középkor
VI.	92-93.	10.	Mernye - Meryeszenthiklós-Országúti-dűlő 3.	72161	Skriba-Nagy Mónika	Eredménytelen próbafeltárás
VI.	94-104.	11.	Felsőmocsolád - Kisbabapuszta-Malomi-dűlő 1.	72163	Tokai Zita Mária	DVK
VI.	105-109.	12.	Felsőmocsolád - Kisbabapuszta-Malomi-dűlő 2.	72165	Tokai Zita Mária	Eredménytelen próbafeltárás
VI.	110-121., 200-201.	13.	Felsőmocsolád - Kisbabapuszta	20545	Tokai Zita Mária	Balaton-Lasinja, Badeni, Kisapostagi kultúra, Árpád-kor-középkor
VI.	122-143.	14.	Gamás – Vadépusztai-mező 1.	72167	Molnár István	DVK, Balaton-Lasinja, Badeni, Somogyvár-Vinkovci kultúra, Árpád-kor
VI-VII.	144-163.	15.	Gamás – Vadépusztai-mező 2.	72169	Tokai Zita Mária	Lengyeli kultúra, korai bronzkor, Árpád-kortól késő-középkorig
VII.	164-171.	16.	Gamás - Vadépuszta-Vízválasztó	72171	Németh Péter Gergely	Eredménytelen próbafeltárás
VII-VIII.	172-173.	17.	Gamás - Felső-mező	72027	Németh Péter Gergely	Eredménytelen, részleges próbafeltárás
VIII.	174-178.	18.	Gamás - Diósi-dűlő	72029	Németh Péter Gergely	Eredménytelen, részleges próbafeltárás
VIII.	179-183.	19.	Gamás - Jazvina	26638	Németh Péter Gergely	Eredménytelen próbafeltárás
VIII.	184-192.	20.	Gamás -Országúti-Studenca	72173	Németh Péter Gergely	Bizonytalan középkor
VIII.	193-198.	21.	Somogybabod - Tetvesi-mező	72033	Molnár István	Kelta-kor

7. ábra. A 67-es út Somogyaszaló-Somogybabod közötti elkerülő szakaszai és 11,5 tonnás megújítása projektjének régészeti lelőhelyei

Forster Központ).¹² A felméréshez Sensys DLM típusú, Fluxgate szondákkal mérő műszert használtunk, melylyel a föld mágneses terének változásait felhasználva lehet kimutatni a felszín alatt levő természetes vagy mesterséges eredetű jelenségeket, bolygatásokat. A gradiens mérés során két egymás felett elhelyezkedő szondával egy időben, a szondák által mért térértékek különbségét alapul véve és elosztva a szondák távolságával, kapható meg pontonként a mágneses tér vertikális gradiensének nagysága. A földben lévő fémtárgyaknak van a legjobb mágnesezhetőségük, ezek jelentős mértékben zavarhatják a mérést. Kizárólag a mérés alapján az azonosított jel korát jellemzően nem lehet megállapítani, legfeljebb szerkezeti, formai jegyek alapján lehet egyes esetekben erre következtetni. A kutatási területen egyszerre öt szondapárral végeztünk mérést, melyek egymástól 50 cm-re kerültek elhelyezésre, a mérési pontok távolsága a szelvények mentén 10 cm volt. Optimális esetben a mérés során a műszer hozzávetőleg 0,75 – 1 m mélységig vizsgálja át a talajt, ebből a maximális mélységből szolgáltat számunkra információkat a mérési területre jellemző talajtípus függvényében. A geofizikai felmérés sarokpontjait Leica VIVA GS08plus GNSS külső antennával rendelkező térinformatikai GPS-szel, centiméteres vízszintes pontossággal határoztuk meg.

A településeket elkerülő szakaszok nyomvonalainak vizsgálata során összesen 94 450 m² terület geofizikai kutatását végeztük el. Ennek során 6 régészeti lelőhely területét, illetve közvetlen környezetét vizsgáltuk, melyek délről északra haladva a következők: Mernye – Mernye és Mernyeszentmiklós között (19389), Mernye – Mernyeszentmiklós-Dél (72191), Mernye – Mernyeszentmiklós-Országúti-dűlő 2. (72159), Gamás – Vadépusztai-mező 2. (72169), Gamás – Vadépuszta-Vízválasztó (72171), Gamás – Felső-mező (72027). Ezekon kívül Mernyeszentmiklós határában olyan területeken végeztünk még kutatásokat, melyeket más módszerekkel korábban nem lehetett vizsgálni, mivel rétet fedte. Ennek során két új, eddig ismeretlen régészeti lelőhelyet észleltünk, melyek a Mernye – Mernyeszentmiklós és Orci-patak között, valamint Mernye – Mernyeszentmiklóstól É-ra nevet kapták.

A 67. számú főút 11,5 t-s burkolat megerősítésére váró szakaszok nyomvonalainak vizsgálata során összesen 125.215 m² terület geofizikai kutatását végeztük el. Ennek során 17 régészeti lelőhely területét, illetve közvetlen közelét vizsgáltuk melyek a következők: Mernye – Mernye és Mernyeszentmiklós között (19389), Mernye – Lótilos 1. (72187), Mernye – Lótilos 2. (72189), Mernye – Országúti-dűlő (72185), Mernye – Rézdomb (72183), Mernye – Mernyeszentmiklós-Országúti-dűlő 2. (72159), Mernye – Mernyeszentmiklós-Országúti-dűlő 3. (72161), Felsőmocsolád – Kisbaba-puszta (20545), Felsőmocsolád

– Kisbabapuszta-Malomi-dűlő 1. (72163), Felsőmocsolád – Kisbabapuszta-Malomi-dűlő 2. (72165), Gamás – Vadépusztai-mező 1. (72167), Gamás – Vadépusztai-mező 2. (72169), Gamás – Felső-mező (72027), Gamás – Diósi-dűlő (72029), Gamás – Jazvina (26638), Gamás – Országúti-Studenca (72173), Somogybabod – Tetvesi-mező (72033). Több lelőhely is éppen szakaszhatárra esik, így mindkét vizsgálati anyagban szerepel.

A geofizikai kutatás eredményeit felhasználva jeleltük ki a próbafeltárások kutatóárkainak a helyét. A próbafeltárásokat 2015. szeptember 24. és november 9. között végeztük el. E munkába a Forster Központ bevonta a területileg illetékes, Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeumot. Összesen 21 régészeti lelőhelyet kutatunk meg, melyből 15 helyszínen (1–13. és 15. lelőhelyek) a Forster Központ, 6 lelőhelyen (14. és 16–21. lelőhelyek) pedig a Múzeum dolgozott. A próbafeltárások átátásvezető régészei a Forster Központ részéről György László, Skriba-Nagy Mónika és Tokai Zita Mária, a Múzeum részéről Molnár István és Németh Péter Gergely voltak. A teljes projekt geodéziai felmérését a Forster Központ munkatársa, Eke István régész-térinformatikus végezte. A projekt szakmai felelőse Tokai Zita Mária volt. A régészeti leletek végleges őrzési helye a Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum (továbbiakban: RRM) lesz.

A próbafeltárások gépi humuszolása egymással párhuzamosan, összesen 5 géppel történt 2015. szeptember 24. és október 6. között. Ezután kezdődött meg a kézi feltárás. A lelőhelyek számozása a 67. számú főút km-szelvényeivel megegyezően, délről észak felé növekszenek, ezt követi a lelőhelyek leírása is.

A vizsgált terület a déli részen, Mernye és Mernyeszentmiklós között, a főút nyugati oldalán halad, és Mernyeszentmiklós előtt keresztezi a főutat, majd a települést keletről kerüli meg. Ezután egészen Vadépusztáig, az út keleti oldala mellett dolgoztunk. A települést szintén keletről kerüli el a tervezett út nyomvonala, majd az út nyugati oldalán fut Jazvinapusztáig. Innen először az út keleti, majd közvetlen Somogybabod előtt az út nyugati oldalán jeleltük ki a kutatóárkokat.

A tervezett beruházás kapcsán összesen 21 lelőhely próbafeltárását végeztük el, melyekre eredetileg 198 kutatóárkot, majd a munkák során még további három, azaz összesen 201 kutatóárkot jeleltünk ki, melyeket a mellékelt táblázat foglal össze (7. ábra).

Mernye – Országúti-dűlő

György László

A lelőhely Mernye közelében, a községtől északra, a 67. sz. főút nyugati oldalán található. Ezen a területen 2009-ben Molnár István végzett terepbejárást, melynek során bronzkori telepnyomokat talált. A próbafeltárást megelőzően, az érintett nyomvonal területén, Stibrányi Máté geofizikai felmérést végzett, amely a lelőhelytől nyugatra eső területen, valamint a felmért terület déli részén mutatott ki lehetséges régészeti jelenségre utaló anomáliákat.

A 2015 őszi végzett próbafeltárás során a geofizikai felmérés eredményeivel összhangban a nyilvántar-

¹² 67. sz. főút Somogyaszaló, Mernye, Mernyeszentmiklós, Vadépuszta, Somogybabod elkerülése (III., V., VII. szakaszok) (K067.02) és 67. sz. főút Somogyaszaló, Mernye, Mernyeszentmiklós, Vadépuszta, Somogybabod elkerülő utak között a 67. sz. főút 11,5 t-s burkolat megerősítése (II., IV., VI., VIII. szakaszok) (K067.03). Előzetes régészeti dokumentáció. Szombathely, 2015. Készítette: Tokai Zita Mária, a geofizikai kutatás vizsgálati dokumentációját készítette: Stibrányi Máté és Buránszki Nóra (Forster Központ).

tott lelőhely vonalában, attól nyugatra eső területeken (19/A-B kutatóárkok), valamint a nyomvonal délebbre lévő szakaszán (14/B és 15. kutatóárkok) kerültek elő objektumok. A terepbejárás alkalmával azonosított bronzkori település nyomait a próbafeltárás keretében nem lehetett megfigyelni. A 7 feltárt jelenségből csupán egy gödör (7. OBJ./7. SE.) (V. t. 5.) tartalmazott leletet, egy *Árpád-kori* cserépbogrács töredéket (V. t. 6.).

A kutatás alapján megállapítható, hogy a lelőhelyen egy szórványos, kevésbé intenzív településsel lehet számolni, amelynek kormeghatározása bizonytalan.

Mernye – Rézdomb

György László

A lelőhely a 67. sz. főút nyugati oldalán, Mernye és Mernyeszentmiklós között lévő Országúti-dűlő északi végében elhelyezkedő domb keleti lejtőjén található. A lelőhely a főút mindkét oldalára kiterjed. Ezen a területen 2009-ben Molnár István végzett terepbejárást, melynek során neolitikus (DVK), késő rézkori (Badenkultúra) és kora bronzkori (Somogyvár-Vinkovci-kultúra) településekre utaló szórványleleteket talált. A próbafeltárást megelőzően Stibrányi Máté geofizikai felmérést végzett, melynek eredményei elsősorban a terület déli részén mutatnak jelentősebb régészeti érintettséget.

A próbafeltárás 2015. szeptember 29. és november 3. között folyt. A kutatás során 9 szondát nyitottunk meg (20–21; 22/A–B; 23/A–C; 24/A–B jelű kutatóárkok), melyek összességében 358 m² területet fedtek le.

Régészeti korú jelenségek a kutatott terület déli részén (20–21. kutatóárkok) kerültek elő nagyobb számban. A középső (22/A kutatóárok) és az északi (24/A–B kutatóárkok) részen negatív szondák voltak. Ezen a területen kevésbé volt intenzív a jelenségek szóródása (a 22/B, 23/A, C kutatóárkokban összesen 10 objektum). Ezek az adatok nagyjából megfelelnek a geofizikai felmérés eredményeinek.

A próbafeltárás során több korszak emlékei is feltárára kerültek. Az *őskorból* a legkorábbi emlékeket a feltehetően *rézkori* árokból, valamint a 20. kutatóárok területéről szórványként előkerült *kora neolitikus* edénytöredékek jelentik. Néhány bizonytalan meghatározású, *őskori* objektum mellett a *kora bronzkorból* 2 gödör került elő, a kora bronzkor végéről egy jelenség, mészbetétes díszítésű bögre töredékével (VI. t. 8.). Összesen 13 objektum keltezhető a *kora vaskor* időszakára. Ezek szinte a teljes kutatási területen megtalálhatók, de elsősorban a középső és északi részeket fedik le (21–23. kutatóárkok). Ebből a korszakból a fekete, fényezett felületű, kannelúrával díszített edénytöredékek mellett egy szűrőedény töredéke és egy besimított szvasztikával díszített edénytöredék emelhető ki (VI. t. 9.).

Az *Árpád-kort* a 20. kutatóárok déli végében található kemencebokor (2. SE.) és a hozzá tartozó jelenségek (6–8; 36; 40–41. SE.) képviselik. A kemencebokor egy nagyméretű központi gödörből és összesen öt kemencéből áll. A munkagödör bejárata a jelenség délnyugati részén lehetett, ahol egy lépcső-szerű padka is előkerült. A kemencebokor északi részén, az

egyik kemence (8. SE.) alatt egy vaskori gödör volt (3. SE.). Ennek a kemencének a sütőfelülete rossz állapotban maradt meg, azonban a többi esetben a platnit jól meg lehetett figyelni. A kör alakú, átlagosan 120 cm átmérőjű kemencék szájánál a tapasztott, átégett felület a munkagödör oldalára is kiterjedt. A sütőfelületek 3–4 cm vastagságúak voltak. Megújításnak nem volt nyoma. A kemencék platniját közvetlenül az altalajra építették, hőtartó réteget nem képeztek, azonban két kemence esetében vasbucák (7. SE.) és kerámia-töredékek (36. SE.) is előkerültek a sütőfelület alól. A központi gödör betöltéséből származó, hullámvonal-köteggel és rádlimintával díszített, illetve fenékbélyeges, korongolt kerámiaedények töredékei alapján a jelenség a 10–11. századra keltezhető (VI. t. 1–7.).

A 2015 őszén végzett kutatás eredményeként a lelőhely határát nagy vonalakban sikerült hitelesíteni (az északi rész kivételével szinte a lelőhely teljes területén találtunk régészeti jelenségeket). A próbafeltárás eredményei a geofizikai felmérésekkel is összhangba hozhatók. A terepbejáráson azonosított korszakok közül csak a kora bronzkori település meglétét sikerült biztosan igazolni. Az *Árpád-kori* kemencebokor feltárása mellett a legjelentősebb eredmény a kora vaskori település részletének felfedezése volt.

Mernye – Lótilos 1

György László

A lelőhely a Mernyeszentmiklóstól délre elterülő Lótilos-dűlő déli végében található, nagy része a 67. sz. főút nyugati oldalán helyezkedik el, kisebb része attól keletre, az Orci-patak partján. Ezen a területen 2009-ben Molnár István végzett terepbejárást, melynek során őskori (Starčevo, DVK, Somogyvár-Vinkovci, Urnamezős kultúra) leletek mellett római kori és középkori településekre utaló leleteket talált. A próbafeltárást megelőzően az érintett nyomvonal területén Stibrányi Máté geofizikai felmérést végzett, melynek eredményei intenzív régészeti érintettséget mutattak, elsősorban a vizsgált terület déli részén. A lehetséges régészeti jelenségekre utaló anomáliák mellett három árok képe is kirajzolódott a felmérésen.

A lelőhely területén 2015. szeptember 29. és november 3. között próbafeltárást végeztünk. A kutatás során 12 szondát nyitottunk meg (25/A–B; 26/A–B; 27/A–B; 28/A–B; 29–30; 31/A–B jelű kutatóárkok), melyek összességében 455 m² területet fedtek le.

Ezen a területen összesen 21 jelenséget tártunk fel, melyek több különböző korszakba tartoznak. Az *őskorból* két *késő rézkori* gödör (2. OBJ./2. SE. és 12. OBJ./12. SE.) és három *újkőkori* objektum (4. OBJ./4. SE.; 5. OBJ./5. SE.; 13. OBJ./13. SE.), illetve egy kérdéses korú gödör (7. OBJ./7. SE.) került elő. Az *Árpád-kort* a 25/B kutatóárok északi felében található kemencebokor (1. SE.) és a hozzá tartozó jelenségek (15-16; 18. SE. kemencék) képviselik. Ebbe a korszakba sorolható még egy kemence és hamusgödör (16. OBJ./19-20. SE.), valamint ezektől távolabb (a 26/B és 29. kutatóárkokban) egy-egy további gödör is (3. OBJ./3. SE.; 11. OBJ./11.

SE.). A feltárt objektumok között van még négy különböző árokszakas is (6. OBJ./6. SE.; 8. OBJ./8. SE.; 9. OBJ./9. SE.; 10. OBJ./10. SE.), melyek kora ismeretlen.

A legtöbb objektum a próbafeltárással érintett terület déli részén került elő. A legjelentősebbnek az 1. SE. jelű kemencebokor tekinthető, amely hasonló a Mernye – Rézdomb lelőhelyen feltárt Árpád-kori jelenséghez. A nagyméretű, központi munkagödörhöz három kemence tartozott (1. OBJ./15; 16; 18. SE.), melyek különböző szinteken helyezkedtek el (V. t. 1.). A kemencék kör, illetve ovális alakú, közepes méretű (110–120 cm átmérőjű) sütőfelülettel rendelkeztek. Az átégett platni a kemencék szájánál a munkagödör oldalára is kiterjedt (V. t. 4.). A sütőfelület megújítására és hőtartó réteg kialakítására utaló nyomokat nem lehetett felfedezni. A kemencebokor bontása során kevés, az Árpád-korra keltezhető lelet került elő. A jelenség nyugati oldalán egy újabb kemence (20. SE.) és a hozzá tartozó hamusgödör (19. SE.) került elő. A két objektum viszonyát jól jelzi, hogy a 16. SE. jelű kemencét a 20. SE. számú kemence fölé építették, úgy hogy annak felső részét el is bontották (V. t. 3.). Az időrendi kapcsolatokat a metszetek is jól mutatják. Az előzőhöz hasonlóan ez a kemence is Árpád-kori lehet, azonban a kis számú leletanyag alapján pontosabb keletezése nem lehetséges.

A 2015 őszen végzett kutatás eredményeként a korábban meghatározott lelőhely határát nagy vonalakban sikerült hitelesíteni. Az északi részen (30–31. kutatóárkok) már nem voltak objektumok, azonban a déli részen viszonylag sok régészeti jelenség került elő (25–26. kutatóárkok). A két terület között már szórványosabban jelentkeztek az objektumok (27–29. kutatóárkok). A próbafeltárási eredményei a geofizikai felmérésekkel is összhangba hozhatók, hiszen ezek is a déli területen mutatják a lehetséges régészeti jelenségek sűrűbb előfordulását. Emellett a felmérésen kimutatható árkok közül kettő biztosan azonosítható (8. és 9. SE.) A terepbejáráson azonosított korszakok közül nem sikerült mindegyik meglétét biztosan igazolni. A próbafeltáráson újkőkori, késő rézkori és Árpád-kori települések részleteit sikerült megfigyelni.

Mernye – Meryeszentmiklós-Dél (72191)

Skriba-Nagy Mónika – Tokai Zita Mária

A lelőhely a Mernyéhez tartozó Meryeszentmiklóstól délre, a 67. számú főút mindkét oldalán, az Orci-patak nyugati partján, egy széles dombhát keleti lankáján fekszik, melynek szélei között nagy a szintkülönbség. A korábbi terepbejárások során itt intenzív középkori és kevés őskori leletanyagot találtak.

A lelőhelyen, illetve annak közvetlen közelében 2015 nyarán geofizikai kutatást végzett a Forster Központ. A 67. számú főút nyugati oldalán vizsgált terület felmérési képének középső és északi része viszonylag nagy számú régészeti vagy lehetséges régészeti jelenségeként meghatározható anomáliát mutatott. A déli, lelőhelyen kívül eső területén is megfigyelhető jelek alapján a lelőhely déli irányban túlnyúlhat az ismert határánál. Ettől északra, a 67. számú főút keleti

oldalán, a vizsgált elkerülő szakasz területén intenzív régészeti megtelepedéssel kellett számolni. Itt a régészeti anomáliák a terület középső, illetve déli részén sűrűsödtek, köztük különböző irányú árokszakasok. A lelőhelyen kívül eső északi részen is régészeti jelenségeként azonosítható jelek voltak megfigyelhetőek.

A lelőhely próbafeltárást 2015. szeptember 24.–október 21. között végeztük el.¹³ Az előzetesen kijelölt 1840 m²-nyi területből 1667 m²-t humuszoltunk le, melyből 1336 m² bizonyult pozitívnak, a többi régészetiileg negatív volt.

A 67. számú főút nyugati oldalán kijelölt árkok (34–37. számú) humuszolása során a legdélebbi, 34. szonda negatívnak bizonyult, a 35–37. kutatóárkok viszont pozitívnak, így a lelőhely területe déli irányban bővül. Itt *római kori kelta, római, Árpád- és középkori* jelenségeket tártunk fel.

A 67. számú főút keleti oldalán kijelölt kutatóárkok (38–53. számú) – négy kivételével – régészetiileg pozitív eredményt hoztak. A lelőhely intenzitásának pontosítására jelöltünk ki egy további kutatóárkot (199.), mely szintén pozitív lett. Ezen a területen a kibontott és ledokumentált jelenségek több korszak embereinek a megtelepedéséről tanúskodnak. A legrégebbi objektumok a *Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájához* tartoznak. A *késő rézkori Baden-kultúra* korai időszakának, a *Boleráz-csoportnak* a leletei közül, említést érdemelnek az egyik gödörben feltárt, négy, csaknem ép kis bögre, csupán a felhúzott fülük tört le (VII. t. 5.)

A nyomvonal által érintett terület nagy részén egy *középkori* település részlete bontakozott ki előttünk, főként gödrök és árkok, valamint kemencék és néhány cölöplyuk formájában. Ez a település a középkori Alsó- vagy Felső-Miklóssal azonosítható. E jelenségek közül kiemelkedik az a gödör (28. STR), melynek aljából egy malomkőpár töredékei (VII. t. 3.) illetve egy ép vasolló került elő. Több kisebb-nagyobb kemencebokor is jelentkezett, a hajdani település keleti, az Orci-patakhoz közelebb eső, laposabb részein.

Sajnos a humuszolás után a feltárást több napig tartó, intenzív esőzés akadályozta. A régészetiileg pozitív területnek kb. a felét, 692 m²-t állt módunkban teljesen feltárni. A többin az esőnek, valamint a megemelkedett talajvízszintnek köszönhetően a kutatóárkok egy része megtelt vízzel, mely a szivattyúzás ellenére sem csökkent, omlásveszélyessé vált, és a bontó munkát így nem lehetett elvégezni bennük – csak folt dokumentáció van róluk. Ezeket vissza kellett temetni.

A próbafeltárási eredményeként megállapítottuk, hogy a lelőhely a korábban ismertekhez képest déli, keleti és északi irányban kissé bővült.

¹³ A próbafeltárási munkatársai: Skriba-Nagy Mónika asatásvezető régész, Tokai Zita Mária régész, Vágusz Anina és Skriba Pál régésztechnikusok. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

Mernye – Mernyeszentmiklós és Orci-patak között Skriba-Nagy Mónika – Tokai Zita Mária

A lelőhely a 67-es számú főút munkálatait megelőző régészeti kutatások nyomán vált ismertté. Ez a Mernyéhez tartozó Mernyeszentmiklóstól keletre, a Felsőmocsoládra vezető műút északi oldalán, a település és az Orci-patak között, viszonylag lapos területen fekszik. Itt korábban semmilyen régészeti kutatás nem történt, mivel ez a terület művelés alá nem vont ártéri rétet.

2015 nyarán geofizikai kutatást végzett itt a Forster Központ. A felmért területen nagyfokú recens szennyezettség nehezítette a geofizikai értelmezést. Elsősorban a vizsgált terület középső részén lehetett megfigyelni elszórta néhány lehetséges régészeti jelenségre utaló anomáliát. A geofizikai kutatás mellett sekélyfúrást is végeztünk a talajszerkezet vizsgálatára, mely a területen 30–40 cm vastagságban sötétbarna humuszréteget, alatta 60–70 cm vastagságban sárga agyagos homokréteget mutatott.

A régészeti lelőhely próbafeltárása 2015. október 2–7. között zajlott.¹⁴ A geofizikai felmérés alapján a területre 7 kutatóárkot jelöltünk ki (54–60. sz.), összesen 440 m² nagyságban. A humuszolás során végül 423 m²-nyi területet nyitottunk ki. Ennek során egyetlen árok bizonyult régészeti szempontból pozitívnak, az 55. kutatóárkok, melyben egy kemence és egy hozzá csatlakozó sötétszürke betöltésű jelenség foltja mutatkozott. Mindkettőre rábontattunk nyugati irányba, hogy a teljes kemence és a hozzá csatlakozó nagyméretű folt egésze is kibontakozzon előttünk. A jelenség egy négyzet alakú (340×310 cm), függőleges falú, félig földbementlyített épület (4. STR VII. t. 4.) lett, melyhez a keleti oldala közepén egy kerekded kemence csatlakozott (3. STR). Az épületben, középtájt elkülönült két gödör (5–6. STR) – egyben a kemence hamusgödre, illetve minden sarkában egy-egy cölöphely mélyedt le 35–45 cm mélyen (7–10. STR). A jelenségek átlag jelentkezési szintje 142,75 cm. Feltárásuk során viszonylag nagy mennyiségű *kelta* és *római kori* edénytöredék, kevesebb állatcsont, illetve téglatöredék került napvilágra. A kemence esetében egy kb. 6–8 cm vastag, kemény, jól követhető, átégett sütőfelületet figyeltünk meg, melynek nem volt kerámiaalapozása. A többi kutatóárkok negatív eredményt hozott.

A geofizikai felmérés eredményét hitelesítve a próbafeltárás során itt egy korábban ismeretlen lelőhelyet, egy római kori kelta „tanyát” találtunk.

Mernye – Mernyeszentmiklós-Országúti-dűlő 2. Skriba-Nagy Mónika – Tokai Zita Mária

A nagy kiterjedésű régészeti lelőhely a Mernyéhez tartozó Mernyeszentmiklós északi határában, a 67. számú út mindkét oldalán, az Orci-pataktól nyugatra, egy széles dombháton és annak keleti előterében fekszik.

A korábbi terepbejárásai adatok alapján az átlagos intenzitású őskori (neolitik, rézkori, bronzkori) és római kori, valamint intenzív középkori telep a 67. számú főút nyugati oldalára korlátozódott, a műúttól keletre nem lehetett terepet járni, mivel itt a terület nagy része gázos rétet. 2015 nyarán a Forster Központ a korábban azonosított régészeti lelőhelytől keletre, a 67. számú út keleti oldalán végzett geofizikai felmérést, melynek eredményei jelezték, hogy a régészeti lelőhely az út-beruházás területére is kiterjed. A lelőhely északi részén lehetett nagyszámban régészeti jelenségre, illetve lehetséges régészeti jelenségre utaló anomáliákat azonosítani, ettől délebbre már jóval ritkábbak voltak a jelek, de nem volt üres felület. A terület közepén négy különböző irányú ismeretlen árok vonala is kirajzolódott. A geofizikai kutatás mellett sekélyfúrást is végeztünk a talajszerkezet vizsgálatára, mely a területen 50–80 cm vastagságban sötétbarna mészlepedékes humuszos homokot, alatta 50–80 cm vastagságban sárga homokréteget mutat.

A próbafeltárást 2015. október 6–26. között végeztük el.¹⁵ A geofizikai adatok alapján 21 kutatóárkot (71–91. számú) jelöltünk ki. A 67. számú főút nyugati oldalán négy kutatóárkot (81–84. számú) nem lehetett megközelíteni (260 m²), így ezek kimaradtak a feltárásból. A többi, a 67. számú főút keleti oldalán levő szondák (75–91. számú) humuszolása során a következő rétegződést tapasztaltuk: a 20–40 cm vastag barna színű humuszréteg (1. STR) alatt található egy kevert, humuszos, kissé agyagos réteg (2. STR), amely vastagsága 20–150 cm között váltakozik, és ez alatt jelentkezik a löszös-agyagos altalaj. A kutatóárkok humuszolása és a feltárás közötti időszakban a több napig tartó esőzés következtében a kutatóárkok egy része feltáráshatatlanná vált, megállt bennük a talajvíz, oldaluk erőteljesen omladozott. Közülük néhány (153 m²) a humuszolás során pozitívnak bizonyult (71/B, 78/B, 80, 86, 87. kutatóárkok), de az omlásveszély miatt nem lehetett feltárni. Ezek visszatemetésre kerültek.

A pozitív, feltárásható kutatóárkokban 2015. október 21. és 26. között összesen 15 régészeti jelenséget, zömében nagyobb méretű gödröket és árkokat, és egy cölöphelyet bontottunk ki és dokumentáltunk le. Ezek átlagos jelentkezési szintje 120 cm, mélységük 12–160 cm között váltakozik. A feltárt jelenségekből nagyobb mennyiségű kerámiaanyag került napvilágra, melyek nagy része a *Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájához* köthető. Ezekon kívül néhány, *őskori*, pontosabban nem meghatározható objektumot, valamint 3 *középkori* jelenséget is azonosítottunk.

A próbafeltárásunk eredményeként megállapítottuk, hogy a lelőhely kiterjedése a korábban ismerteknél nagyobb, keleti és északkeleti irányban megnőtt, a 67. számú út keleti oldalára is áthúzódik.

14 A próbafeltárás munkatársai: Skriba-Nagy Mónika ásatásvezető régész, Tokai Zita Mária régész, Vágusz Anina és Skriba Pál régésztechnikusok. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

15 A próbafeltárás munkatársai: Skriba-Nagy Mónika ásatásvezető régész, Tokai Zita Mária régész, Vágusz Anina és Skriba Pál régésztechnikusok. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

Felsőmocsolád – Kisbabapuszta-Malomi-dűlő 1.

Tokai Zita Mária

A régészeti lelőhely az Orci-patak nyugati partján húzódó, észak-déli irányú dombhát keleti lankáján terül el. A korábbi terepbejárás adatok alapján a gyenge intenzitású őskori (neolitikum-rézkor) telep a 67. számú főút nyugati oldalán feküdt. A műúttól keletre nem lehetett terepet járni, mivel az egész terület vízenyős, ártéri réteg, művelésbe nem vonták be. Azonban a 2015 nyarán végzett geofizikai felmérés eredményei azt jelezték számunkra, hogy a régészeti lelőhely a jelenlegi beruházás területére is elér, és valószínűleg a korábban azonosított területnél nagyobb lehet.

A kutatóárkainkat a tervezett beruházással érintett részen, a 67. számú főút és az Orci-patak közötti területen jelöltük ki. A régészeti lelőhely próbafeltárással gépi humuszolással 2015. október 5–6. között, a kézi feltárással október 21–22. között történt.¹⁶ Eredetileg 820 m² nagyságúra terveztük a próbafeltárási területet, melyet 11 kutatóárral (94–104. számú) vizsgáltunk, ám a fedettség hiánya miatt több árkot nem humuszoltunk végig. Így összesen 556 m²-en végeztünk próbafeltárást. A vizsgált terület északi része zömében negatív, a déli, 218 m² nagyságú területe régészetileg pozitív eredményt hozott. A mai felszíntől 25–40 cm vastagon öntéstartalaj humuszréteg található, mely alatt a régészeti munkálatok során a 94., a 95/B., a 96/B. és a 102. szelvényekben összesen 15 régészeti korú jelenséget azonosítottunk, amelyek 14 objektumhoz tartoznak. Közülük egy nagy, a kutatóárkokban több mint 10 m hosszban jelentkező gödörkomplexum érdemel figyelmet, melyből nagyobb mennyiségben vastag falú, vörösrétegű, pelyvás soványítású tárolóedények töredékeit tártuk fel. Ezen kívül több kisebb-nagyobb gödör és egy kemence esett a szondáinkba. A kemence sütőfelülete jól megfogható volt kibontása során. A hozzá keleti irányból csatlakozó hamus gödrét már nem állt módunkba feltárni, arra majd a megelőző feltárással kerülhet sor.

Az objektumokból napvilágra került leletek zömét kerámiaedények töredékei és állatcsontok alkotják, melyek a *középső újkőkori Dunántúli vonaldiszes kerámia kultúrája* embereinek megtelepedésére utalnak.

A próbafeltárással eredményeképpen megállapítottuk, hogy a lelőhely a korábban ismertnél nagyobb kiterjedést mutat és a 67. számú főút keleti oldalán elterülő ártéri réteg területére is kiterjed.

Felsőmocsolád – Kisbabapuszta

Tokai Zita Mária

A Felsőmocsoládhoz kapcsolódó Kisbabapusztáról az előzetes adatgyűjtés során csupán népvándorlás kori szórványról volt információ. A lelőhelyet a 67. számú főút főpályája és a kisbabapusztai csomópont érinti. 2015 nyarán geofizikai felmérést itt három helyszínen végeztünk: 1. a nyilvántartott régészeti lelőhely nyugati részén,

a domboldalon; 2. a nyilvántartott régészeti lelőhely keleti részén, a 67. számú főút nyugati oldalán; 3. a lelőhelytől keletre, a 67. számú főút keleti oldalán, az Orci-patak ártéri rétegén. A legnyugatibb felmért területen csak szórványosan mutatkoztak régészeti objektumként azonosítható jelek. A lelőhely keleti részén vizsgált kisebb területen intenzív régészeti érintettségéről árulkodik az anomáliák nagy száma a teljes felmérési képen. A 67. számú főút keleti oldalán húzódó ártéri rétegben más módszerekkel korábban nem volt lehetséges a terület régészeti célú vizsgálata. A mostani geofizikai felmérés a terület északi részén jelezte a régészeti jelenségre utaló nyomok sűrűsödését. Ezek alapján a régészeti lelőhely kiterjedése keleti irányban nagyobb lehet a korábban ismertnél. A próbafeltárással e kérdés tisztázása is a célunk volt.

Itt a gépi humuszolás 2015. október 1–2. között, a kézi feltárással október 6., 22–27. és november 4–6. között történt.¹⁷ Eredetileg négy felületen összesen 720 m² nagyságúra terveztük a próbafeltárási területet, melyet 12 kutatóárral vizsgáltunk volna, ám a fedettség hiánya miatt néhány árkot nem humuszoltunk végig. Ezekon kívül a geofizikai vizsgálatból kimaradt északnyugati felületen további két kutatóárok nyitását láttuk szükségesnek a lelőhely fedettségének tisztázása céljából. Végül összesen 683 m² nagyságú lett a próbafeltárási területe. A lehumuszolt kutatóárkok zöme régészetileg pozitív, mely 617 m² nagyságú terület. Csupán 66 m² nagyságú terület hozott negatív eredményt. A régészeti munkálatok során, a 67. számú főút keleti oldalán, az út és az Orci-patak közötti ártéri rétegben megnyitott 110. kutatóárok északi fele és a 111–113. számú kutatóárkok az október eleji nagy esőzések és a megemelkedett talajvízszint következtében megteltek vízzel, így a víz és az omlásveszély miatt a bontó munkát nem lehetett elvégezni bennük, ezért ezeket vissza kellett temetni.

A próbafeltárással összesen 35 régészeti korú jelenséget dokumentáltunk le, melyek gödrök, cölöphelyek és kemencék. A belőlük előkerült leletek zömét kerámiaedények töredékei és állatcsontok alkotják, valamint kevés őrlőkő és vastárgyak töredékei is napvilágra kerültek. Ezek több korszak embereinek megtelepedésére utalnak: a 67. sz. főút melletti területeken főleg őskori, azon belül a *középső rézkori Balaton-Lasinja-kultúra*, a *késő rézkori Baden-kultúra* és a *kora bronzkori Kisapostagi-kultúra* népeisége élt.

Utóbbi kultúra jelenségei közül a 110. kutatóárok déli végén 105 cm mélyen jelentkező, több edény töredékeit, valamint egy őrlőkő darabját tartalmazó gödröt emelhetünk ki. A gödör közepén, egy oldalán fekvő, nagyméretű tárolóedényt találtunk, mely mészbetétes díszítésű (VII. t. 6.).

A Kisbabapusztára vezető bekötőtől északra, a domboldalon nyitott szondákban *középkori* jelenségek mutatkoztak, gödrök és egy kemence jó állapotú sütőfelülete.

16 A próbafeltárással munkatársai: Tokai Zita Mária ásatásvezető régész, Spolár Erika és Csuti Tamás technikusok. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

17 A próbafeltárással munkatársai: Tokai Zita Mária ásatásvezető régész, Skriba-Nagy Mónika, György László, György-Toronyi Alexandra régészek, Spolár Erika és Csuti Tamás régésztechnikusok. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

A bekötőtől délre, a tervezett kisbabapusztai csomópont nyugati részén, a meredek domboldalon a *kora bronzkor* mellett, *Árpád- és középkori* telepnyomokat észleltünk. Itt gödröket, tüzelőhelyet és egy árok szakaszát tártuk fel. Az egyik keskeny gödör oldalában egy ép, kisméretű, bordás nyakú csupor látott napvilágot, melynek alján svasztika (napszimbólum) alakú fenékbélyeg van (VII. t. 1–2.). Ez az edénytípus a kora Árpád-korra, a 10–11. századra keltezhető.

Vadépuszta és Kisbabapuszta között, a már a bevezetőben is említett völgyi vízvásztó környékén, és déli, Orci-patak menti szakaszán közel másfél kilométer hosszúságban egymást érik a különféle korú régészeti lelőhelyek, melyek közvetlenül az ártér szélén kezdődnek a völgy nyugati oldalán. Déli, Orci-patak menti szakaszát (Vadépusztai-mező 1) egy keskeny, 50–100 méter széles leletmentes sáv választja el az északi, a Vízvásztón található résztől, mely a Vadépusztai-mező 2 nevet kapta. A terepbejárás megfigyelései alapján feltételezett leletmentességet azután a geofizikai mérések és a feltárás is igazolták. A Vadépusztai-mező 2 lelőhely azonban a geofizikai mérések alapján – amit a feltárások is igazoltak – a terepbejáráson megfigyelnél jóval északabbra nyúlt. A terepbejárások során még északabba kerültek elő középkori leletek a felszínen (Gamás – Vadépuszta-Vízvásztó lelőhelynév alatt könyveltük el), azonban itt a próbafeltárás teljesen eredménytelen volt, nem igazolta régészeti lelőhely meglétét.

Gamás – Vadépusztai-mező 1

Molnár István

A Vadépusztai-mező 1 lelőhelyen a Kaposvári Múzeum munkatársai végezték a próbafeltárást. A lelőhely Gamás-Vadépusztától délre, Kisbabapusztától északra helyezkedik el, a megkutatót terület a jelenlegi főúttól keletre van. Egy keskeny erdősáv osztja ketté, amely közepén egy időszakos, kelet-nyugati vízfolyás árka található. Itt van a lelőhely legmélyebb pontja, valamint az ettől északra és délre lévő dombok magasabban lévő területeire terjed még ki. Az északi és a vízér környéki részen többféle korszak elszórt objektumait találtuk, míg a déli harmadban az objektumok sűrűbben jelentkeztek. A lelőhely kutatható részét délről az Orci-patakat kísérő mocsaras-vizenyős liget és erdő zárja le.

A lelőhelyen több régészeti korszak nyomát is megtaláltuk. A legkorábbi időszakot a *neolitikum* képviseli, a *dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának* gödrei a lelőhely északi részén elszórtan helyezkedtek el. Az objektumokban nagyobb mennyiségű kerámiatöredék volt, vastag hombárok mellett, vékonyfalú vonaldíszes edények darabjait is megtaláltuk. *Réz kori* objektumok – több gödör és két kemence – a lelőhely egész területén előfordulnak. Legalább egy gödör a *Balaton-Lasinja-kultúra* képviseli, de döntően a *Baden-kultúra* időszakába tartoznak, leletanyagukból a szép mericék érdemelnek külön említést. A *bronzkori Somogyvár-Vinkovci-kultúra* gödrei és árcai a lelőhely déli és középső részén - vízfolyástól délre lévő területen és a vízfolyástól északra lévő terület

déli részen – fordulnak elő. Bennük viszonylag bőséges leletanyag, a kerámiatöredékek (behúzott peremű tál, S profilú edény, kis füles fazék darabjai) orsógombok és megmunkált kötőredékek is voltak. Ezen a területen kis számban *késő bronzkori* gödörök is előkerültek. A legfiatalabb objektumok – gödörök, kemencék és egy épület maradványa - *Árpád-koriak*, a lelőhely déli részén helyezkednek el. Az épületre rábontottunk, nagyjából 2×3 m alapterületűnek bizonyult, meghagyott agyagtömbbe vajt kemencéje az északkeleti sarkában volt, csak a közepéhez közel volt benne egy cölöplyuk.¹⁸

Gamás – Vadépusztai-mező 2

Tokai Zita Mária

A lelőhely a Gamáshoz tartozó Vadépusztától délre, a 67. számú főút mindkét oldalán, az Orci-patak forrásvidékének területére lejtő enyhe dombhát keleti lankáján fekszik. A korábbi terepbejárások során itt intenzív középkori településnyomot észleltek, sok leletanyaggal és vakolatos téglatöredékekkel, valamint kevés késő neolitik, a lengyeli kultúrához tartozó kerámiatöredéket.

A lelőhelyen, illetve annak közvetlen közelében, 2015 nyarán, geofizikai kutatást végeztünk. A felmért terület déli felének középső részén néhány nagyméretű anomália csoportosulása volt megfigyelhető, amelyek épületként is értelmezhetőek. Ezek körül még további kisebb anomáliák mutatkoztak. A lelőhely északi részén is régészeti jelenségeként azonosítható jelek sűrűsödése volt jellemző. A korábban ismert lelőhelytől északabba további területeket felmérve, szintén egyértelműen igazolhatóak voltak az emberi megtelepedésre utaló nyomok. A felmérési kép északi részén egy nagyméretű, körárokos település képe rajzolódott ki. Ennek tanulsága alapján északi irányban az ismert lelőhely kiterjedése jóval nagyobb lett, szinte megduplázódott, és igen intenzív régészeti használatra utalt. Ezek hitelesítése a próbafeltárás feladata volt. A geofizikai kutatás mellett sekélyfúrás is végeztünk a terület talajviszonyainak, rétegzettségének vizsgálatához, mely 0-100 cm mélységig sárga homokréteget mutatott.

A lelőhely feltárást október 8. - november 9. között végeztük.¹⁹ A mintegy 550 m hosszú lelőhelyen 1720 m² nagyságúra terveztük a kutatást, melyre a geofizikai adatok alapján 20 (144–163. számú), különböző hosszúságú kutatóárkot jelöltünk ki. A terület legészakibb részen a fedettség hiánya, a többen pedig az intenzív fedettség miatt az árkok egy részét nem nyitottuk ki végig. Összesen 1225 m² nagyságú területet humusoltunk le, melyből 1051 m² hozott pozitív eredményt. A régészeti próbafeltárás során itt összesen 182 jelenséget azonosítottunk, közülük 161 bizonyult régészeti korúnak. Az objektumokból kiemelkedően nagymennyiségű lelet-

18 Munkatársak: Németh Péter Gergely, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás, Baksics Gábor, Papp Zoltán. A geodéziai felmérést Eke István (Forster K.) régész-térinformatikus végezte.

19 A próbafeltárás munkatársai: Tokai Zita Mária ásatásvezető régész, Skriba-Nagy Mónika régész, Csuti Tamás, Skriba Pál, Spolár Erika és Vágusz Anina régésztechnikusok. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

anyag került elő. A többséget kerámiaedények töredékei és állatcsontok alkotják, valamint őrlő- és fenőkövek, vastárgyak, átégett tapasztás darabjai és téglák. A próbafeltárás során észlelték alapján a lelőhely kétrétegű. Az egész lelőhelyen magasabban jelentkező, az *Árpád-kortól a késő középkorig*, a 16. századig lakott település objektumait tapasztaltuk, ezek alatt található az *őskori*, azon belül is az északi részen a *késő újkőkori* és szórványosan a *kora bronzkori* telepek.

A lelőhely északi felén egy körülbelül 230 méter hosszú késő neolitik, a Lengyel-kultúra idejére datálható település nyoma bontakozott ki előttünk a geofizika, majd a próbafeltárás eredményeképpen. Ennek legkiemelkedőbb objektuma egy négyszeres körárokrendszer. A körárkok a Kr.e. V. évezred első felében egész Közép-Európa területén nagy jelentőséggel bíró lengyeli kultúrkör jellegzetes földművei. Ezeket meghatározott elvek és ideológia alapján általában domboldalokban, vizek közelében, többnyire lösztalajba ásva hozták létre, kör vagy kerekded alakúak, az égtájak irányában változó számú bejáratok tagolják. Közös bennük, hogy nagy földrajzi területen, nagyjából egy időhorizontban létesítették őket. A többes árkokat általában nem egyszerre létesítették, hanem idővel növelték a számukat.

A négy árokból álló vadépusztai körárokrendszer legnagyobb árka a geofizikai felmérés adatai alapján kb. 120 m átmérőjű, a legkisebb pedig kb. 60 m átmérőjű. A négy körárokra egy hosszanti szondát (156. kutatóárok) jelöltünk ki, melyben a mai felszín alatt 20–30 cm-rel, a világos, halványsárga altalajban barnás foltokkal rajzolódott ki az árokszakaszok (VIII. t. 1.). Az árkok jellemzően „V” átmetszetűek voltak, a legkülső alján egy keskeny, lemélyedő résszel. A feltárt részek alapján a legkülső árok (13. OBJ/14. STR) 270 cm mély és 405–425 cm széles volt. Befelé haladva a következő árok (14. OBJ/19. STR) ennél sekélyebb, csak 162 cm mély, de 440–460 cm szélesnek bizonyult. A 3. árok (15. OBJ/20. STR) 200 cm mély és 460–480 cm széles, míg a legbelső (16. OBJ/21. STR) 210 cm mély és 370–430 cm széles volt. A kutatóárokba eső szakaszok közül, a belső két árok esetében, egy-egy cölöphelyet is észleltünk, melyek az árkok belső szélén jelentkeztek (VIII. t. 2.). A körárokrendszeren belül és kívül is további települések, gödrök, cölöphelyek mutatkoztak. Ezek betöltéséből főleg edénytöredékek, valamint agyagcsiszolók, agyagkanalak, pattintékok és őrlőkövek töredékei kerültek napvilágra. Mivel itt löszös-homokos az altalaj, aránylag jó állapotban maradtak fent az állatcsontok is. A kerámiák közül kevés festéssel díszített példány került napvilágra. Ezeket vörös színű földfestéket alkalmaztak, melyet égetés után vittek fel az edények felületére. A festéssel díszített darabok közül a legkülönlegesebb azonban nem edénytöredék, hanem egy a régészeti szakirodalomban állat alakú „oltárkának” nevezett tárgy (VIII. t. 3.). Ez egy, a körárkokon kívül fekvő, kisebb, sekélyebb, leletekben igen gazdag, kevert, szürkésbarna, alján sötét szürkésbarna, enyhén patics- és faszénszemcsés betöltésű gödör (4. OBJ/8. STR) alján feküdt. Ennek a kisméretű, mintegy 5 cm hosszú, majdnem ép, sematizált fejű – juhra vagy kecskére ha-

sonlító –, négy lábú, a hátán kis, ovális mélyedéssel kialakított példánynak a teljes felületét egykor vörös színnel festették, mely mára már csak nyomokban maradt meg, elsősorban a mellő lábak között és a hasán. Ez a lelet típus a lengyeli kultúra egész elterjedési területéről ismert, azonban számuk igen alacsony, meglehetősen ritkán találunk hasonlókat. A korábbi vizsgálatok alapján ezek a Lengyel-kultúra klasszikus fázisára jellemzőek.

A mostani geofizikai felmérés nem az egész késő neolitik lelőhelyet érintette, hanem annak csak mintegy harmadát. Így több kérdésre, mint pl. a körárkok pontos alaprajza, szerkezete, a bejárataik száma – csak a keleti irányú földhidak estek a vizsgált területre –, a keltezésük, a körárkok és a telepjelenségek viszonya, csak a teljes feltárás és a leletanyag részletes elemzése után adhatunk majd választ.

Igen kiemelkedőnek számít ez a lelőhely Somogy megyében, mivel a megye területéről eddig mindössze egy körárok részlete került napvilágra az M7 autópálya építése közben végzett régészeti szakfelügyelet során, Szőlád – Kíszászó lelőhelyen. A körárkok száma a szomszédos Baranya megyében igen magas, melyet ott az intenzív kutatottsággal, elsősorban légitűveléssel felderítéssel magyarázhatunk. A kutatásnak köszönhetően a másik szomszédos megyében, Zalában is egyre nő az ilyen rondellás lelőhelyek száma, jelenleg ott 6 helyszínről lehet ismerünk. Mindez sejtetni enged, hogy Somogyban is több körárkot rejthet még a föld. E kérdéskör azért is izgalmas, mert a Lengyel-kultúra keleti és nyugati csoportjának határa e megye területén húzódik.

A lelőhely egészén igen magasan, sok esetben már a felszínen jelentkeztek Árpád- és középkori leletek. Ezek egyike egy késő középkori kard keresztvása, melyet humuszolás során találtak, közvetlen a humusz alatt, a mai felszíntől 30 cm mélyen feküdt (VIII. t. 6.). A telepjelenségekben elsősorban jól kiégetett edénytöredékeket találtunk, melyek többsége díszítetlen, de szép számmal akadt közöttük csigavonal, hullámvonal, rádió minta vagy bevagdalt díszítésű példány. A fémek száma nem jelentős, a pár darab szeg, pánt, zsanér, köpű, lyukasztó, kés, csat zömében vasból készült, valamint volt néhány bronzból készült tárgy-töredék is. A csontleletek között több megmunkált darab volt.

A feltárt régészeti jelenségek zöme különböző méretű gödör, de voltak pincék, kút és kemencék is. Utóbbiak közül két mészegető kemence részlete emelkedik ki. Mindkét kemence földbe mélyített, kerekded alakú, az egyik esetében sikerült a széles, 40 cm-t meghaladó padkát is megfigyelni a tűztér körül. A tüzelő nyílásuk és a hozzájuk csatlakozó munkagödör egyiknél sem esett a feltárási területbe, így ezekről nem rendelkezünk információval. A kemencék belső felszíne zöldeskék, üvegszerű, salakosra égett, kintebb vörös színűre. Mind a vastag salakréteg, mind az erőteljes átégés a hosszú használatukra utal.

Az egyik kemence (170. STR) bontása során két csontvázat találtunk (180-181. STR). Ezek az emberek nem elbújtak ide, hanem haláluk után tudatosan helyezték el őket – egyelőre nem tudni milyen okból – a kemencébe (VIII. t. 5.), ez egyben a kemence használatának a végét is jelzi. Az egyik, hátán fekvő váz nyújtott váz

egész, a másik, szintén háton fekvő alsó fele bolygatott, hiányos volt. Az utóbbi halottat a kemence fala mellé fektették, lábait behajlították, hogy elférjen, koponyáján pedig égésnyomok láthatók. A kemencének rendkívül épen megmaradt boltozata óvta meg a csontvázat a mezőgazdasági művelés bolygatásától, csupán a boltozat legeteje esett ennek áldozatul. Ez a 210 cm átmérőjű kemence a humusz alatt 115 cm vastag betöltéssel volt dokumentálható (VIII. t. 4.). Az oldala 20–25 cm vastagon átégett, kívül vörösre, belül az aljától mintegy 40–45 cm-ig zöldeskék, szürkés, üvegszerű, salakosra. A másik kemencét (98. STR) egy későbbi, mély pince vágta ketté, így a település ezen intenzív részének a szuperpozícióit is sikerült jól megfigyelnünk. Jól tükrözik a korábbi használatot a környező területen fennmaradt *mészkemence*, *mészkemence vég*, *mészkemence alsó földrajzi* nevek.

A lelőhely déli felén a geofizikai adatok több nagyobb méretű, szögletes, mély anomáliát mutattak, melyek közül néhányra kutatóárkot is kijelöltünk. Ezek a bontás során mély pincéknek bizonyultak. Sajnos csak a szondákba eső részüket állt módunkban feltárni, így alakjukról, pontos méreteikről nem rendelkezünk adattal, csupán a mai felszínhez mért mélységadataikat ismerjük, melyek 2–2,8 m közöttiek. Az egyik pincéről készített metszet jól mutatja, hogy a középkori pince egy korábbi, a benne talált seprű díszes kerámiák alapján, a kora bronzkorban ásott gödröt vágott el. A gödörnek csak a legalja maradt meg 2,6 m mélyen. Több középkori objektum betöltésébe is keveredtek bronzkori cserepek, tehát a középkori település alatt egy korábbi, bronzkori telep is húzódik.

A lelőhely egészén jelentkeztek Árpád- és középkori telepjelenségek, azonban a déli rész bizonyult nagyon intenzívnek, melytől keletre – már a próbafeltárás területén kívül – a szántásban habarcsos téglás, mészköves épület nyomait, valamint embercsontokat észleltünk, amelyek alapján talán egy templom állhatott itt. Valószínűleg a fentebb leírt kemencék is a templom építéséhez köthetők, ám erre, valamint a településen betöltött szerepükre a további ásatások adhatnak pontos választ.

A Gamási szakasz északi része: Gamás – Felső-mező, -Diósi-dűlő, -Jazvinapuszta, és a Gamás – Országúti-Studenta

Németh Péter Gergely

A Vadépuszta-mezei lelőhelyektől és a Vízválasztótól északra, a Tetves-patak felső folyása mentén, hasonló földrajzi környezetben, mint az előbbi két lelőhely esetében, azaz az ártér feletti részen, a terepbejárások során összegyűjtött kevés leletanyag nem túl intenzív lelőhelyekre utalt. A próbafeltárások is ezt igazolták: Vadépuszta és Jazvinapuszta között (Felső-mező és Diósi-dűlő) a próbafeltárás negatív eredménnyel zárult (egyetlen bizonytalan objektum), Jazvinapusztán az új, tervezett belső út a próbafeltárások alapján nem érinti lelőhelyet.

A Gamás – Országúti Studenta lelőhely északkeleti szélén két *középkori* gödröt találtunk. Fémkeresős kutatással több középkori fémtárgy és számos III. Béla

érme került elő. A terepbejárások és a próbafeltárás alapján a tervezett földmunkák az ismert középkori falunak csak a legszélét érheti el, így azt az építkezés nem veszélyezteti.

Somogybabod – Tetvesi-mező

Molnár István

A lelőhely Somogybabodtól délre, egy – mindkét oldalán erdősávval határolt – vízfolyástól északra, a Tetves-patak völgyének nyugati lejtőjén, egy kb. É–D-i irányú dombosor keleti aljában található. Csak a vízér közelében jelentkeztek a régészeti jelenségek, amelyekről északra ma is erősen belvizes terület van. Egykor a nagyobb kiterjedésű vizes területek miatt képződő iszapos rétegek fedik a korábbi objektumokat.

A lelőhelyen talált régészeti jelenségek nagyobb része *Árpád-kori*. Két kemence az előtérgödörrel együtt és több gödör biztosan ebbe az időszakra sorolható. Néhány régészeti jelenség kora – leletanyag híján – nem meghatározható, egy gödör biztosan a *kelta korra* keltezhető. Utóbbi objektum a nyesett felszínen – az Árpád-kori objektumok jelentkezési szintjén – nem volt érzékelhető, csak ezek alatt 30–50 cm-rel jelentkezett. A korábbi objektumokat egy – a kelta kor után képződött – réteg fedi, amely elvitelek az Árpád-kori jelenségek jelentős része elpusztulna.²⁰

Csombárd-Edde gázvezeték

Honti Szilvia – Molnár István – Németh Péter Gergely

A csombárdi gázfogadó állomás és a Somogyjádón illetve Eddén nyitott új kút között, gázvezetékek építését tervezték. Ezért 2012-ben elvégeztük a nyomvonal részletes bejárását²¹. 2015-ben a vezeték fektetését megelőzően régészeti feltárást folytattunk a mintegy 8 km hosszú nyomvonalon. Az új vezeték bodrogi szakasza a széles ártérrel rendelkező Pogány-völgyi-víz mentén vezet, a lelőhelyeket a patak mindkét partján megtaláljuk. A somogyjádi szakasz ettől keletre helyezkedik el, egy olyan vidéken, ahol a Bodonkúti-árok és az abba befutó számos kisebb vízér által tagolt területen szinte minden egyes kiemelkedésen több korszakot felölelő régészeti lelőhelyet találunk. Így érthető, hogy a munkák számos régészeti lelőhelyet érintettek, összesen kilenc helyszínen végeztünk megelőző feltárást, 2 illetve 3 méter széles szelvényekkel.²² Ezzel szemben az Edde irányába vezető szakasz és a csombárdi gázfogadótól nyugatra tervezett új vezeték, ezektől a vizektől távoli dombháton halad, és régé-

20 Munkatárs: Baksics Gábor, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Nyári Zsolt, Papp Zoltán és Stunya Péter. A geodéziai felmérést Eke István régész-térinformatikus végezte.

21 A Somogy megyei vaskohászati telepek kutatása során teljeskörű terepbejárás folyt ebben a földrajzi körzetben. Fekete Cs.-Honti Sz.-Horváth F. – Jankovich B. D – Korom A. – Költő L.: Terepbejárások Somogy megyében 1999-2004. Régészeti Kutatások Magyarországon 2004-ben. (Budapest 2005) 91-120. Az új terepbejárás során csak két kisebb, bizonytalan lelőhely került elő, és néhány kiterjedését pontosítani tudtuk.

22 Munkatárs: Baksics Gábor, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Nyári Zsolt, Papp Zoltán és Stunya Péter.

szeti lelőhelyet egyáltalán nem érintettek. A feltárások anyagi fedezetét a MOL Nyrt. biztosította. A feltárásokat Molnár István és Németh Péter Gergely vezették.

Bodrog– Berek I. lelőhely

A felszíni nyomok alapján Árpád-kori és középkori lelőhely északon egy kisebb vízér- és keleten a Pogány-völgyi-víz felé a magaspart széléig terjed. A lelőhelyet csak egy rövid szakaszon érintette az új gázvezeték, a feltárás során *késő Árpád-kori* objektumok, egy tüzelőberendezés (IX. t. 1.), és három gödör került elő. Az egyik gödörben egy kő szenteltvíztartó volt (IX. t. 2.). A feltárás környékén fémkeresővel végzett kutatás során egy ekepapucsot, több középkori pénzt, mellkeresztet, vereteket és római fibulát találtunk. Egy gazdag középkori lelőhely kis részlete került feltárássra, a szenteltvíztartó templom közelségére utal: A Bodrog-Bü-i monostortól csak a fentemlített vízér völgye választja el, míg keletre, a Pogány-völgyi-víz túlsó partján egy falusi templom maradványai találhatók (mindkettő Magyar Kálmán átátása az 1970-es és az 1980-as években).

Bodrog– Berek II. lelőhely

A fenti, intenzív lelőhelytől délre a nyomvonal mintegy 200 méterre eltávolodik a Pogány-völgyi-víztől, a felszíni nyomok egy lelőhely ritkás szélére utaltak.

Az északi területen, a magasabb részen, 12 régészeti objektumot tártunk fel. Egy gödör az *őskorba* (*rézkor*) keltezhető. Az objektumok többsége a *római korba* tartozik. A tárológödörök mellett egy részben paticsos feltöltésű objektumban talán ipari tevékenységet végeztek, itt több salakot is találtunk. Egy gödörrel már az *Árpád-korhoz* köthető. A szelvény déli részén felfedezett sötét, iszapos betöltésű rész egy mára már elszántott, kisebb vízfolyásra utalt, a környékén csak néhány bizonytalan folt jelentkezett.

Bodrog – Buszforduló

Bodrog község déli részétől, Kis-Bodrogtól keletre, a Pogány-völgyi-víz mentén található ez a lelőhely, melyre a patakparton nagy leletsűrűség és a számos korszak jellemző. Eredetileg a nyomvonal közvetlenül a patakparton, a lelőhely legintenzívebb részén húzódott volna. Azonban technikai okokból a lelőhely területén a vezeték a pataktól jelentősen eltávolodik, és egy nagy hurkot ír le. Ennek megfelelően jelentkeztek a régészeti jelenségek is: A vezeték rész nyugati és északnyugati szakaszán csak néhány objektum került elő, míg a vízparthoz közeledve az objektumok száma is megnőtt.

Az északi részen néhány sekély *őskori* gödör került elő. A déli rész felső, szakaszán *újkőkori* objektumok kerültek elő, melyekben több eredetileg egész edény feküdt, összetörve (XII. t. 3–6.), mellettük egy csaknem ép kőbalta (*Lengyel-kultúra*). Délebbre kevés bronzkori gödört tártunk fel, még délebbre a *római kori* és az *Árpád-kori-középkori* telep számos objektuma jelentkezett. A római kori objektumokban importált kerámiákat,

érméket is találtunk. A középkori telep tárológödrei sok kerámiatöredék mellett több vastárgyat is megőriztek.

A Bodrog– Buszforduló és a -Berek I lelőhelyek közötti mély területen a feltárások idején sok *római* érmét és fibulatöredéket gyűjtöttünk, ezért itt kisebb szondát nyitottunk. Régészeti objektumot nem találtunk, a megfigyelt foltok lemosódások, és azt jelzik, hogy a római kerámia és a fémek a magasabban fekvő lelőhelyről (Bodrog – Tamás-dűlő II. lelőhely), másodlagosan kerültek ide.

Bodrog – Cserhát-dűlő, Jádi út

A Pogány-völgyi-víztől keletre, enyhe lejtőn található a lelőhely, mely a felszíni leletek alapján nem tűnt intenzívnek, felszínéről a rézkoriak mellett avar- és későközépkori kerámiát gyűjtöttünk. A feltárás során ettől eltérően *Árpád-kori* objektumok kerültek elő. Négy tüzelőberendezést találtunk, az egyik egy félig földbementített épülethez tartozott, erre rábontottunk. A cölöplyuk nélküli, 2,5×3 m-es „ház” ÉNy-i sarkánál volt a kemence, amit feltehetően agyagtömbbe vájtak (IX. t. 3.). Később, az épület K-i oldalának D-i részén is kemencét vájtak az épület oldalába. A két további tüzelőberendezésről nem tudjuk, hogy épülethez tartoztak-e, vagy különálló, ún. külső kemencék voltak. Mind a négy esetben a tapasztott tüzelőfelület alját, hőtartó réteggént, összetört kerámiával rakták ki, amelyek jórészt csigavonalas-díszű fazekakból származtak (IX. t. 4.). A 11 feltárt objektumból 8 Árpád-kori volt, 3 korát nem tudtuk meghatározni.

Csombárd – Porgáta

A lelőhely a község ÉK-i határrészében található, a Pogány-völgyi-víz nyugati oldalán, délről a Csombárdi –csatornát övező rét határolja. A terepbejárás is gazdag – későbronzkori és római kori – lelőhelyet sejtett, és ezt a feltárás is igazolta, annak ellenére, hogy a nyomvonal a lelőhely déli illetve keleti szélén vezetett, derékszögben meghajolva követte a művelt, magasabban fekvő földek szélét.

18 régészeti objektumot tártunk fel. A nyugati szakaszon több sekély gödört tártunk fel, ezek korát a kevés vagy hiányzó leletanyag miatt nem lehetett meghatározni. Északabbra a *bronzkori és római kori* telep mélyebb tárológödreit tártuk fel. A bronzkori objektumokban nagyon sok kerámialelet mellett több tűt is találtunk, míg a római kori gödörök kevesebb kerámiaanyagot, de több bronz- és vastárgyat szolgáltatnak. A feltárás északi, legmélyebb részén egy sekély valamint egy nagyon mély *őskori* árok került elő.

Somogyjád – Szállás-dűlő II

A Bodonkúti-árok és mellékágai által három oldalról vízzel övezett lelőhelyen elsősorban a mélyebb, vízhez közeli részen sűrűsödtek az objektumok. A lelőhelyen 29 objektumot bontottunk ki, ezek döntően egy *késő bronzkori* (Urnamezős kultúra) telephez tartoztak. A lelőhely keleti részén igen sűrűn helyezkednek el, nyugatra meg-

ritkulnak, majd elfogynak az objektumok. A helyenként igen mély és nagyméretű gödrökben nagy mennyiségű kerámia mellett bronztüket, csonttárgyakat, fémsalakat, orsógombot, agyagnehezéket is találtunk, egyikben egy összetört hombáredény állt (X. t. 4.). Két objektum valószínűleg *kelta kori*, míg egy kétkemencés kemencebokor *avar* korinak bizonyult.

Somogyjád – Másjád

A Bodonkúti-árok másik oldalán, vízerek által övezett, egy nagyobb észak-déli irányú mélyedéssel tagolt dombon ugyanilyen gazdag lelőhelyet találunk, a terepbejárások számos különféle *őskori* kultúra leletanyaga mellett *kelta*, *római* és *Árpád-kori-középkori* kerámiát is azonosítottunk. A gázárok nyomvonala a lelőhely déli szélén haladt, és a megelőző feltárás során végül csak két időszak leletanyagára bukkantunk 40 régészeti objektumban. A nyugati dombon egy Árpád-kori telep számos, helyenként nagyon mély tárológödreit tártuk fel. Nagyon sok kerámiatöredék került elő, importanyag is. Kevés számú érme mellett sok vastárgy és vassalak egy közeli kohászati telepre utal. Az egyik középkori gödörben – meglepő módon – két római kori fibulatöredék is volt. Feltártuk egy több oszlophelyes épület nagyobb részletét, mely ház vagy gazdasági építmény lehetett (IX. t. 6.). A keleti dombon, az őskor végéről, a kelta korból származó telep került elő. A kisebb tárológödök mellett kenyérsütő kemencét is találtunk (IX. t. 5.). Az egyik gödörben, több vassalak mellett, levegő befújására szolgáló agyagtárgy töredékei kerültek elő, ez alapján nemcsak a középkorban, hanem már a kelta korban is folyt itt vasolvasztás.

Somogyjád – Másjád, Hugyozó bokor

Az előző lelőhelytől tovább, keletre fekszik, attól csak egy kisebb vízér választja el. Viszonylag alacsony fekvése ellenére intenzív régészeti lelőhely lett: Egy *középkori* telep tárológödrei és egy kenyérsütő kemence maradványai kerültek elő, összesen 14 régészeti objektumból. Kevés kerámiatöredék mellett több vastárgyat is találtunk.

A „Dél-Balatoni szennyvízelvezetési agglomerációk szennyvíz gyűjtése és tisztítása” országos projekthez kapcsolódó feltárások

Karád környéke

Honti Szilvia – Németh Péter Gergely

A karádi szennyvízelvezeték építésekor, 2015-ben, Karádon, Kötcsén és Nagycsepelyen tártunk fel *őskori* és *középkori* temetőket és településrészleteket.²³

A **Karád – Aranyos-dűlő** lelőhely a Büdös-gáti vízét kísérő enyhe hajlású lejtőn fekszik, az adattári és terepbejárás adatok alapján a lelőhelyen elsősorban *késő bronzkori telepet* és *kora vaskor eleji* temetőt vártunk. Mivel csak a földút nyomvonalán belül dolgozhattunk,

mindössze két méter széles árkokkal tudtunk dolgozni (a tervezett 3 méteres helyett). A komoly esők miatt többszöri nekifutásra tudtuk elvégezni a feltárást, a már kinyitott árkokban megállt a víz. Ez is azt mutatta, amit a földmunka is megerősített, hogy a földút nyomvonalában haladó tervezett szennyvízelvezeték a mocsaras rétet szélét követte, ráadásul igen vastag feltöltődés volt megfigyelhető.

Végül a több mint egy km hosszú lelőhely szélén húzódó nyomvonalnak csak a legmagasabban fekvő részén bukkantunk régészeti objektumokra (itt 130 m hosszú árkot nyitottunk), a többi, részben átkutatott szakaszon, a vastag (mocsári jellegű) feltöltésben találtunk ugyan cserepeket, de régészeti objektumot nem.

A magasabb térszínű szakasz a karádi vasútállomás körüli épületekkel egy vonalban volt. Itt vékonyabb volt a fedő humusztakaró, 60–80 cm, de megállapítottuk, hogy itt sem a szántás vastagságáról van szó, hanem komoly feltöltődés mehetett végbe az idők folyamán: Az előkerült sekély gödröket és a sírokat is kevert rétegbe ásták. Ettől északkeletre vastag, kevés kerámiatöredékekkel és törmelékkel kevert réteget találtunk, feltehetőleg a dűlőút hajdani szintjét. A szint korát (azt, hogy 100, 200 vagy 1000 éves,) nem lehetett megállapítani. Ebbe beleásva bizonytalan betöltésű és körvonalú gödröket találtunk, régészeti objektum voltuk nem biztos, annak ellenére, hogy cserepeket is találtunk bennük. A lelőhely további szakaszán a szennyvízárok nyomvonala a dűlőutat követi, a megnyitott 4 kis kutatóárkokban mindenhol 150–180 cm vastag, fekete betöltést találtunk. 120–140 cm mélyen megfigyelhető volt a cserepes-paticsos „kultúrréteg” is, de objektum sehol sem volt. Az 5. kutatóárkot a magaslesnél, a környék legmagasabb pontján nyitottuk, itt a fekete réteg 80 cm vastag volt, alatta kaviccsos-márgás, érintetlen altalaj, semmilyen régészeti dolgra utaló nyom nem került elő.

Mindkét előkerült sír urnás-hamvasztásos rítusú volt (3–4. objektum). Egymástól való távolságuk alapján esetleg kisebb halom fedhette őket, ennek a felszínen semmiféle nyoma nem volt. A vastag fedő földréteg ellenére a sírok teteje megsérült, az edények teljesen összenyomódtak. A 4. sírnak volt több melléklete: Legalább 3 edény tartalmazott hamvakat (X. t. 2.), a legnagyobb, kónikus nyakú bütyökűdszes urnában, a hamvak közt, teljesen szétégett vasfibula töredékeit találtuk meg. Az urna mellett apró vaskés, egy másik edény töredékein gerezdelt orsógombot találtunk (X. t. 1.). Láthatólag az edényeket sírba tételre készítették, hiszen alig kiegészített anyagok szinte teljesen szétmállott. A 3. számú sírban mindössze egy urna és talán egy csésze töredékét tették. Mindkét sír a *késő bronzkor-kori vaskor* közötti átmenet idejére keltezhető, valószínűleg a HaC időszakba, a leletek kevert jelleget mutatnak. A hallstatti urna és az urnamezős jellegű fazék ugyanabból a sírból került elő (XII. t. 7–8.). A gödrök korát leletanyag hiányában megállapítani nem lehetett, a „kultúrrétegben” talált cserepek között *rézkoriak* és *késő bronzkoriak* egyaránt akadtak.

Kötcsé – Bende-tanya lelőhelyen csak egy szórvány *középkori* érme került elő. A lelőhely kijelölt határára kívül, a településhez közelebb, két *rézkori*, erősen bolygatott objektumot tártunk fel (*Baden-kultúra*).

23 Munkatárs: Cserép Tamás, Nyári Zsolt, Papp Zoltán és Stunya Péter.

Nagycsepely – Református templom lelőhelyen a középkori temetőhöz és településhez köthető szórványleletek kerültek elő.

Nagyatád környéke

Honti Szilvia – Németh Péter Gergely

A nagyatádi szennyvíz-agglomeráció területén, a vezeték építésekor, 2014-ben, két lelőhelyen középkori objektumokat mentettünk meg.²⁴ **Nagyatád – Bodvica-Boda** lelőhelyen, a bodvicai középkori templomtól és temetőtől keletre, 9 *Árpád-kori* és *középkori* települési objektumot tárunk fel. A sekély gödrök és oszlophelyek aránylag kevés kerámiatöredéket és salakot rejtettek. **Lábod – Malmi réten** egy *középkori* tárológödrt tárunk fel, a kerámiatöredékek mellett vassarlót is találtunk.

Siófok környéke

Molnár István

A „Siófoki szennyvízelvezetési agglomeráció szennyvízelvezetése és szennyvíztisztítása” projekt keretében a Sió közelében épülő új szennyvíztisztító területén, Siófokon és a nyomvonal lelőhelyein Balatonendréd térségében végeztünk megelőző feltárást 2015-ben.²⁵ A nyomvonalnak az Endrédi-patak mentén húzódó szakasza 5 lelőhely szélét érintette. A munkákat a vezeték árkának ásása előtt végeztük, sajnos a rendelkezésre álló szűk hely miatt (egy földút és egy párhuzamosan futó régebbi vezeték akadályozott) csak 1,5–2 méter széles árkokat tudtunk lehumuszolni. Három kisebb felületű feltárást járt eredménnyel.

Siófok – Reketyés

Az épülő szennyvíztisztító területén levő lelőhely a Siót övező vizenyős területből kiemelkedő alacsony dombon található. Korábban a Forster Központ munkatársai próbafeltárást és geodéziai kutatást végeztek a területen, ami alapján kissé módosították a lelőhely kiterjedését. Az általuk feltárással kijelölt terület egy része kisajátítási problémák miatt nem volt kutatható, így 2500 m² került feltárássra. A gépeket a beruházó biztosította, a kitermelt föld elhelyezéséről, depózálásáról is ők gondoskodtak.

A Forster Központ által kibontott 40 után újabb 342 bontási egységet különítettünk el, amelyek közül 5 nem bizonyult régészeti jelenségnek. A megfigyelt jelenségek döntő része *késő bronzkori*, az *Urnamezős kultúra* időszakára keltezhető. Jelentős részük cölöplyuk, amelyek egykori épületek maradványai. Sajnos a felszín jelentős lepusztulása miatt csak három épület rajzolódik ki teljesen, de a sorokat alkotó cölöplyuk alapján továbbiakat is rekonstruálhatunk részlegesen. A házak sorokban

álltak, a dombot hosszabb ideig lakhatták, az épületeket többször megújították. A településszerkezetben is változás történt, az épületek tájolása valamikor megváltozott. Egy ÉNy–DK-i irányú házsor mellett Ny–K-i irányú épületek cölöpsorait is feltártuk. A cölöplyukokban viszonylag sokszor volt nagyobb kődarab. A korszakból számos gödrt is feltártunk, a kerámiatöredékek mellett több bronzleletet (sarlók, kések töredékeit) találtuk.

Az objektumok kisebb része a *középső bronzkori Mészbetétes kultúra* időszakába tartozik. Ezek a lelőhely keleti, magasabban fekvő részén koncentrálnak. A korszakra jellemző szép díszítésű edénytöredéket tartalmaztak, több kiegészíthető edény darabjait is megtaláltuk.

Balatonendréd – Kotlók-dűlő

A lelőhely Balatonendréd-től északra, az Endrédi-patak felduzzasztott szakaszától nyugatra lévő dombon található. A felület északi részén 2 *középkori* objektumot találtunk. Egy 1,5 méter átmérőjű, kerek gödörből nagy mennyiségű 14. századra datálható fazék- és kancsótöredék került felszínre. A gödörtől 10 méterre, egy kemence 30 cm magasan megmaradt falait és ép sütőfelületét bontottuk ki. Sajnos előtér-gödre a szelvényen kívülre esett, de a sütőfelület 13–14. századra keltezhető kerámiával volt kirakva.

Balatonendréd – Szilos-dűlő

A lelőhely Balatonendréd-től északra, az Endrédi-patak felduzzasztott részétől nyugatra lévő dombon található. Északi részén a domb aljánál kezdtek a munkát, a felső részen vastag kevert dombról lemosódott réteg, alatta szürkésfekete mocsári talaj volt, amiben az objektumok nem látszottak, bár *római* kerámiát gyűjtöttünk innen. 170 cm mélységig (a vezeték tervezett mélysége alá) mentünk le eredménytelenül. Délebbre, a domb magasabb részén hamarabb, 70–80 majd 40–50 cm után elértük a sárga talajt, ebben már látszottak objektumok. Sajnos egykor fasor állt a területen, ennek gyökérzete rombolta a felső talajréteget. A lelőhelyen négy, a dombról levezető római árok volt, amelyekben viszonylag sok lelet volt, a környéken fémkeresővel római pénzek, veretek, fibula kerültek elő.

Balatonendréd – Tag-földek

Molnár István

A lelőhely Balatonendréd-től északra, az Endrédi-patak felduzzasztott részétől nyugatra lévő dombon található. A területen 2 mély és 2 sekélyebb *késő bronzkori* gödrt bontottunk ki, amelyek viszonylag gazdag leletanyagot (benyomkodott büttyökös kerámiatöredékeket) tartalmaztak.

²⁴ Munkatárs: Baksics Gábor, Brányik Sándor, Cserép Tamás és Papp Zoltán.

²⁵ Munkatársak: Siófokon Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás, Sipos Carmen és Papp Zoltán, Balatonendréd Nyári Zsolt és Stunya Péter.

Somogytúr környéke

Molnár István – Németh Péter Gergely

Somogytúr, Hegyalja-dűlőn, a Dél-balatoni szennyvízprogramhoz kapcsolódóan, 2014-ben végeztünk megelőző feltárást.²⁶ Három méter széles árkot nyitottunk a vezeték nyomvonalán, amelyben a *dunántúli vonaldíszes kerámia* kultúrájának két gödrét tártuk fel. Ezek a lelőhely nyugati, dombtetőn lévő részén voltak, a keleti, mélyebben fekvő részeket nagy mélységig a dombról lemosódott rétegek fedték, ebben számos kerámiatöredéket találtunk, de objektum itt nem volt észlelhető.

A **Gamás – Országúti Studenca** nevű lelőhelyen 2014 augusztusában végeztünk megelőző feltárást.²⁷ Először a terület keleti sávjában, a 67-es út mellett, majd a dombtetőn nyitottunk 3 méter széles árkot a vezeték nyomvonalán. Az utóbbi területen egy *bronzkori* gödör és egy árok került kibontásra.

Kiseb feltárások, leletmentések és megfigyelések

Balatonendréd – Magyar Tenger Tsz 3 (Balatonendréd – Lulla összekötő út 13. lh)

Molnár István

2010–2012-ben felügyeltük a Balatonendréd-Lulla összekötő út építési munkálatait. 2012. április 2-án, az út melletti vízvezető árkok ásása közben, csontok kerültek elő. Mivel több sírfoltot láttunk, a munkát leállítottuk a területen. A lelőhely az út alá is húzódott, sajnos – mivel töltést építettek és csak igen sekély humuszolás történt – az utépítéskor végzett szakfelügyelet során a sírfoltok még nem voltak észlelhetőek.

A kivitelezővel egyeztetve megkezdtük a sírok bontását, közben a tovább ásott árkokban is újabb sírokat találtunk.²⁸ Legalább 5–6 temetkezés már megsemmisülhetett, és többet megbolygattak. Az árkok mellett, a még el nem készült rézsűk helyén, nagyjából 3 méteres szélességben humuszolást végeztünk, így sok sértetlen temetkezést is találtunk.

Összesen 60 *avar kori* sírt bontottunk ki. Egy több száz, esetleg több ezer síros temető északi, északnyugati végébe áshattunk bele. Északra az árkokban egy idő után megrikkultak majd elfogytak a sírok. Délre, délkeletre csak egy darabig voltak észlelhetőek, mivel a meredeken mélyülő domboldalra hordott nagyméretű töltésben az árok egy idő után nem érte el a sírok észlelhető szintjét.

Az ÉNy–DK-i tájolású sírok sorokat alkottak, néhány kivételtől eltekintve raboltak voltak, de így is értékes leletanyagot tartalmaztak. A női sírokban számos fülbevalót, gyöngysorokat, több gyűrűt és karperecet, a férfi sírokban övvereteket találtunk. A fegyverzet maradványai közé két lándzsacsúcs, egy íj csontmerevítői és egy nyílcsúcs tartoznak. Számos csont tűtartó, vaskés, vaskarika, vascsat mellett vödrök fémántjait

és egy vaskanalat is találtunk. Koporsó használatának kevés nyoma volt, egy sírban koporsóvasak, máshol famaradványok utaltak rá. Két sírba felszerszámozott lovat temettek.

Már a leletanyag feldolgozása előtt is megállapíthatjuk, hogy a temető hosszú ideig volt használatban. A korábbi időszakra utalhatnak, a közeli Zamárdi – Réti földek lelőhelyet idéző fonatos díszű, préselt-lemezes, bronz és ezüst övveretek (XIII. t. 3, 7, 9, 14–17.), míg a későbbi időszakát öntött, indás övgarnitúrák jelzik (XIII. t. 4–6, 10–13.).

Buzsák – Fehérkáporna

Molnár István

Somogy megye egyik legszebb műemléke a Buzsák külterületén található Fehér káporna. A kisméretű, félköríves szentélyű téglatemplom korábban barokk kápolnaként volt ismert, a Lukács Zsuzsa és Benkhard Lilla végzett falkutatás és részleges feltárás bizonyította be *Árpád-kori* eredetét. Az épület a 17. században átépítésre került, *török korra* keltezett megerősítés nyomai látszanak körülötte.

2013-ben a templom környezetében egy mosdó-épületet készült, amelynek során egy hozzá tartozó szennyvíz-tartályt is a földbe helyeztek, valamint a temető kapuját is átépítették. Mivel a munkálatok helyszíne a templom körüli temető feltételezett helyére esett, az építés előtt megelőző feltárást végeztünk.²⁹

A szelvényünk a templomkörzet körüli árkokhoz közel, a templomtól kb. 20 méterre északnyugatra volt. A beruházás helyszínéül szolgáló 4×9 méteres területen egy kiskanalas kotró leszedte a felső humuszréteget, majd kézzel mélyítettünk tovább, viszonylag magasan kirajzolódtak az objektumok foltjai. Összesen 21 sírt és 3 telepobjektumot bontottunk ki. A szelvénytől néhány méterre délre egy 2×4 méteres árkot ástak a szennyvíz-tartály számára, ebben egy sírt bontottunk ki, a terület többi részét egy újkori bolygatás rombolta. A templomtól 23–25 méterre keletre, a bejárat helyén, két 1,5 m-es négyzet alakú oszlophelyet ástak. Ezekben nem voltak sírok, a temető már nem terjedhetett ideig.

Összesen 18, kora újkori, 17. századi, részben török kiűzése előtti, részben az utáni időszakból származó sír került feltárásra. A temetkezésekben 5 pénz találtunk, amelyek a 1617 és 1694 közötti időszakból származnak. Egy sírban egy pár csizmapatkó és 30 füles-gomb volt, a magasabban fekvő gömb alakú gombok valamilyen felsőruhához, a félgömbösek alatta hordott ruhadarabhoz tartozhattak. Egy koponyán párta nyoma látszott. A sírok nagyjából sorokat alkotnak, de egymásra temetkezéseket, családi sírokat (mindkét alkalommal gyermek és felnőtt egymásra temetését) is találtunk. Egy esetben jól látszott a koporsó maradványa. A kéztartások változatosak, jellemzően az egyik vagy mindkét kéz a medencén vagy a hason feküdt.

Az újkori sírok metszenek 3 késő középkori gödröt. A szelvényben 3 kissé eltérő tájolású sír is volt,

26 A feltáráson Molnár István, Nyári Zsolt, Stunya Péter vett részt.

27 A feltáráson Németh Péter Gergely, Molnár István, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás, Papp Zoltán vett részt.

28 A feltáráson Molnár István, Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Varga Máté, Stunya Péter vett részt.

29 A feltáráson Molnár István, Nyári Zsolt és Cserép Tamás vett részt.

amelyekből kettőt metszenek a kora újkori sírok. A korábbi temetkezések a középkori temető széléhez tartozhatnak.

Valamikor – feltehetően a török alatt – megnövelték a templomkörzet eredeti méretét és a temetkezéseket kissé eltérő tájolással, nagyobb területen kezdték meg. Ennek a – a középkori temető központi részén kívül eső – területnek egy részét tártuk fel. Az átalakítás kapcsolódhat egy részleges pusztuláshoz és újratelepüléshez is, az mindenestre jól megállapítható volt, hogy a 17. század folyamán működő közösség temetkezett a templom köré.

Igal – Szent Anna templom

Németh Péter Gergely

A templom környékén végzett régészeti megfigyelések során, 2014 júniusában és októberében, a középkori temető leleteit gyűjtöttük össze. A templomtól keletre több csontváz került elő, a konkrét sírhoz nem köthető leletek között bronzpárta és érmék is voltak. A templom északi falánál a korábbi temetkezések maradványait összegyűjtő hely (ossarium) került elő. A nagyszámú embercsont között régészeti tárgyat nem találtunk, csak jelenkori építési törmelékét. A templom környékén fémkeresővel középkori érméket, ólomgolyókat és bronztárgyakat találtunk.

A templomtól északkeletre és délnyugatra, 4 *Árpád-kori* és *középkori* települési objektum leleteit gyűjtöttük össze. Az előkerült leletek alapján a lelőhely déli irányban jelentősen megnőtt. A régészeti megfigyelések idején újították fel a Kálváriát, itt is megfigyelhető volt embercsontok és kerámiatöredékek előfordulása, de ezek másodlagos helyzetűek.³⁰

Kaposvár – „Vésztározó”

Németh Péter Gergely

A Kapos folyónak a várostól nyugatra levő szakaszán építendő vésztározó földmunkái veszélyeztették a Kaposvár határában található Kaposvár-somogyszobi vasút D-i oldala nevű lelőhelyet. Itt korábban, még 2008-ban, 6 *Árpád-kori* régészeti objektum került elő, régészeti megfigyelés során.³¹ 2013. június 6. és augusztus 14. közötti próbafeltárás és régészeti megfigyelések során, összesen 24 régészeti objektumot tártunk fel.³²

Az ásatás során *őskori*, *római* kori és *Árpád-kori* települési objektumokat bontottunk ki. A korábbi régészeti megfigyelés és terepbejárás csak őskori és *Árpád-kori* leleteket eredményeztek, ezért a római kor felbukkanása újdonságnak számított. A települési objektumok számos formáját megtaláltuk, így árok, tároló vermek, kemencék.

Az *őskorból* két tárológödört tártunk fel, melyben aránylag sok lelet volt (füles edények töredékei, sok oldaltöredék). Az *őskori* települési objektumok a *középső rézkorra* (*Balaton-Lasinja-kultúra*) keltezhetőek.

A *római* korból (Kr. u. 2–3. század) több gödört tártunk fel. A kerámiatöredékek mellett, melyek között több import díszedény (terra sigillata) töredéke is volt, több érme, vaszabla, bronzfibula töredéke is előkerült. Két kenyérsütő kemence szintén ebből a korból származik. A kemencéket csak részben tudtuk feltárni, mert az ásatási terület szélére estek. Az egyik kemencénél meg lehetett figyelni a beszakadt boltozat maradványait is (XI. t. 5.). A kemence tüzelőterét széttört téglatöredékekkel rakták ki, ezt borította a jó minőségű, vastag tapasztás. Az egyik római gödörben, római téglatöredékek mellett, az *őskor* legvégéről, a *kelta* korból származó kerámiatöredékek feküdtek. Fémkeresővel számos római kori tárgyat találtunk a lelőhelyen, ezek közül is kiemelkednek a nyúl formájú fibulák (XIII. t. 1–2.).

Az *Árpád-kori* település tárológödöreiben lévő leletanyag főleg fazéktöredékből állt, köztük több díszített darab is volt. A gödrök mellett feltártunk egy vízlevezető árkot is.

Kaposvár – Bán-kútja, Desedapart és Kaposvár – Desedapart

Molnár István

Kaposvártól északra a mesterséges Deseda-tó partján futó bicikliút építése kapcsán, 2015. májusában két lelőhelyen végeztünk kisebb régészeti feltárást.³³

A Deseda tó déli végétől nyugatra található **Kaposvár – Deseda** lelőhely déli és középső részén, 8 objektumot találtunk, amelyek egy része a rézsú miatt csak részben volt kibontható. Négy *bronzkori* gödört tártunk fel, az egyikben egy nagyobb edény összeilleszthető töredékei feküdtek. Két *Árpád-kori* gödört is kibontottunk, az egyik aljában később külső kemencét alakítottak ki. Ezt a gödör falába ásták, a kemenceplatni alatti területet fémsalakkal rakták ki. A lelőhelyen terepbejárást és fémkeresős kutatást végeztünk, amely során *bronzkori* és *középkori* bronztárgyakat találtunk.

A Deseda tó középső részétől nyugatra lévő **Kaposvár – Bán-kútja, Desedapart** lelőhelyen mindössze 4 objektum - egy *kelta* gödör és három leletanyagot nem tartalmazó sekély beásás - került elő. A lelőhelyen terepbejárást és fémkeresős kutatást végeztünk, amely során számos *római* érmét találtunk.

Kaposvár – Toponár, Lovarda

Molnár István

2012-ben gázvezetékét fektettek a Kaposvárhoz tartozó Toponár külterületén, a munkálatok érintették a terepbejárásokból ismert lelőhelyet is. Az árkot a korábbi vezetéktől alig egy méterre ásták, így egy nagyjából 4 méter széles felületen tudtunk dolgozni.³⁴

A lelőhely egy, egykor szélesebb árterű vízfolyás melletti dombon található, a vezeték a domb aljában, a lelőhely szélén vezeték. Az objektumok a viszonylag magasabban fekvő területen csoportosultak, sajnos

30 Munkatárs: Brányik Sándor, Cserép Tamás és Nyári Zsolt.

31 Régészeti Kutatások Magyarországon, 2008. 177. lelőhely, 204. oldal.

32 Munkatárs: Cserép Tamás, Gál Zoltán, Harag Mátyás, Nyári Zsolt és Varga Máté.

33 Munkatársak: Cserép Tamás, Stunya Péter, Nyári Zsolt, Papp Zoltán.

34 A feltárást Molnár István, Németh Péter Gergely, Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Gál Zoltán vett részt.

csak sekélyen maradt meg. Összesen 5–5 *kelta* és *kora Árpád-kori* valamint 3 *őskori* (*neolitik* illetve *bronzkori*) gödör került elő. A kelta és Árpád-kori objektumokban is volt fémsalak a kerámiatöredékek mellett, mindkét korszakban folyhatott fémművesség a területen.

Kazsok – Cserhák Németh Péter Gergely

2014-ben K. Németh András Tolna megyei régész és a kaposvári múzeum munkatársa, Varga Máté, terrepbejárás során, *kelta* karperecet talált, embercsonttal együtt. Az embercsont és a karperec közvetlenül a szántásban került elő (8. ábra). Kelta tál sok töredékét is összegyűjtötték, ezek szintén a sírhoz tartozhattak. További sírfoltot nem lehetett megfigyelni, a bejárás során *őskori* (*bronzkori*) objektumok foltjai látszódtak a szántásban, a kelta sír előkerülési helyétől távolabb.

2015. április 23-án végzett leletmentés során a sírt nem lehetett megtalálni, ugyanakkor az előkerülési hely közelében újabb sírhoz tartozó tárgyakat lehetett összegyűjteni. A felszínen összehajlított vaskard volt, tokkal együtt. Fémkeresős kutatás során további vastárgyak kerültek elő: lándzsa, pajzsdudor, fibulatöredék és kardlanc két kisebb darabja. A leletet összegyűjtésekor és a szondázó ásás során embercsontok, hamvak, vagy kerámiatöredékek nem kerültek elő.³⁵

Magyaregres – Törökhagyás Németh Péter Gergely

2013. elején Jutai Dénes magyaregresi lakos, embercsontokat, téglatöredéket, vastárgyat és 4 koporsószegyet hozott be a kaposvári múzeumba, melyeket a településtől keletre, a temetőbe vezető út úttól délre, az ún. Törökhagyás nevű részen találta.³⁶ Elmondta, hogy ezen a helyen nagyobb földmunka folyik, sok téglát és embercsontot lehet találni.

2014. január 9-én, helyszínelés során, megállapítottuk, hogy *középkori* templomot bolygattak meg. A templomtól keletre és északkeletre nagyon sok embercsont látszik a felszínen, a munkálatok során legalább 15–20 sírt elpusztíthattak.

2014. március 27-én és április 2-án elvégzett leletmentés során feltártuk a szentély alapozását. Bár a földkitermelés több helyütt megbolygatta, a többszögű, 13–14. századi, szentély formája jól kirajzolódott. Sárga agyagos alapozáson, kétméretű (kisebb és nagyobb) téglákból épült, a habarcskozás vastag. A kisebb méretű téglák túlsúlyban vannak, a nagyobb méretű téglák jó része töredékes, nem eldönthető, hogy a gépi munka bolygatása miatt, vagy eleve töredékesen építették be ezeket. A szentély északkeleti részén a támpillér jó állapotban maradt meg (XI. t. 6.). A hajó északi, déli és nyugati fala fel nem tárt, gyepes domboldalon őrződött meg, feltételezésünk szerint, a templom falai magasan megmaradhattak. A szentély délnyugati és északnyugati részén magasan megma-

radt rész esetleg a diadalív alapozása lehet. A szentélytől északra kisebb, sekély alapozású, toldaléképület (sekrestye vagy ossarium) került elő, melyet egy szögben törő fallal kötötték össze. A leletmentés során kevés kerámiatöredéket, néhány festett vakolatdarabot, bronz kódexkapcsot, érméket és vastárgyakat is találtunk. A leletmentés végén géppel visszatemetjük a templom falait és a temető helyét.³⁷

Marcali – Halastói-dűlő Németh Péter Gergely – Somogyi Krisztina

2010-ben, a tervezett 68-as főút Marcalit elkerülő szakaszán, a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat szondázó ásatást folytatott, majd megkezdte a megelőző régészeti feltárást. Összesen 630 objektumszámot osztottak ki és ennek kb. a felét teljesen feltárták. A teljes megelőző feltárást a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum végezte el, 2012. október 3. és november 13. között, 257 régészeti objektumot tártunk fel. A feltárást során a települési objektumok számos formáját megtaláltuk, cölöplyukak, tároló vermek, árkok, munkagödörök, anyagnyerő helyek, kenyérsütő kemencék mellett kutatást is azonosítottunk. A feltárást alapján a lelőhely legintenzívebb részét a Boronka-patak egykori árteréből enyhén kiemelkedő, északi dombocskára legmagasabb részén találtuk meg.

A legidősebb jelenségek, a középső neolitikumból származnak (*közép-európai vonaldíszes kultúra*). Eből a korszakból, a változatos edényformák mellett, sok kőeszköz is előkerült.

A legtöbb objektumot a kései neolitikumhoz tartozó *Lengyel-kultúra* szolgáltatta. Két nagyméretű, oszlopszerkezetes ház maradványát találtuk meg a domb tetején, az egyik ház nyugati oszlopsora túlnyúlt a feltárást szélén (X. t. 5.), de így is rekonstruálni lehet az épület alaprajzát. A másik házszerkezetből csak a keresztirányú falakhoz tartozó jellegzetes oszlop-, ill. cölöphelyek egy része maradt meg, a lekopott platón. (A korábbi szondázó feltárást során további két oszlopszerkezetes ház nyomait találtuk meg.) A 2012-es feltárást során a Lengyel-kultúra két, faszervezet nélküli kútja is előkerült. A lelőhely északi részén, alacsonyabb területen voltak, a korabeli települést látták el ivóvízzel. Ezen a részen, egy nagy kiterjedésű, számos munkagödörből álló objektum (666. objektum) és több kisebb-nagyobb gödör is előkerült. A 666. objektum betöltésében nagyon sok kőeszközt, magkövet, valamint kova pattintékot találtunk. Ennek az objektumnak egy kisebb mélyedése két, eredetileg épen a gödörbe helyezett, csőtálas tálat rejtett (X. t. 6; XII. t. 1–2.). A csiszolt kőeszközök, kőbalták mellett előkerült egy csontból készült szerszám is. A gazdag leletanyag legjellegzetesebb részei a festett edénytöredékek, a talajviszonyok miatt a vörös festés azonban csak nyomokban maradt meg. A lengyeli településanyagban egy-két obszidián pattinték is található. Sírokat a 2012. évi ásatáson nem találtunk. Új eredmény a *Furchestich kultúra* (a *rézkor középső időszaka*) megjelenése a lelőhelyen, amit egy gödör képviselt.

35 Munkatárs: Nyári Zsolt, Papp Zoltán és Stunya Péter.

36 Jutai Dénes leletbejelentését ezúton is köszönjük.

37 Munkatárs: Aradi Csilla, Brányik Sándor, Cserép Tamás, Molnár István és Nyári Zsolt.

8. ábra. Kazsok – Cserhák: kelta karperec elpusztult sírból (Fotó: Varga Máté)

A kora bronzkori (*Somogyvár-Vinkovci-kultúra*) telephez tartoznak azok a különleges tároló helyek, amelyek egymás közelében, a kiemelkedés platóján voltak. A négyzetes, mély gödrök alján átégett, erősen faszenes réteget találtunk, ez a réteg nagyon sok gabona magvat őrzött meg (X. t. 3.). Az egyik tároló gödör (710. objektum) oldalán megfigyelt oszlophely alapján joggal feltételezhetjük, hogy földfelszíni, épített tető védte a tároló helyeket. A 727. verem alját 10–18 cm vastag átégett réteg borította, amelyen – a restaurálás alapján – 7 edény feküdt. Az edények változatos formát mutatnak: a kultúra jellegzetes egyfülű korsója, valamint bögrék, tálkák, fazekak. A 705. számú nagyméretű, kerek tároló verem alján, a szenült gabona magvas rétegben, öt edény maradványát bontottuk ki. A 2010-ben feltárt *késő bronzkori* telepészlethez (*Halomsíros és Urnamezős kultúra*) egy nagyméretű objektumcsoport tartozik.

A lelőhelyen három gödör feltételelesen a *népvándorláskorra* keltezhető. Az északi részen kevés, míg a déli részen nagyobb számú, de elszórt szerkezetű *Árpád-kori* település tárológödreit és kenyérsütő kemencéit tártuk fel. A leletanyag főleg fazéktöredékből állt, köztük számos, jellegzetes fogaskerek díszítésű.³⁸

Somogyvár – Resterica II. lelőhely

Németh Péter Gergely

Újabb római kori szarkofág került elő, szántás során, a Resterica-dűlőben. 2013. november 14-én elvégeztük a leletmentést. Nagyjából kelet-nyugati irányú, 200 cm hosszú, 96 cm széles, sarkain négyzetes kialakítású, homokkő fedőlap került elő. A szarkofág fedőlapján szántás-

ból eredő sérülések láthatók (XI. t. 1.). A szarkofágot nem tömítette el föld, csak a szélein látszik bemosódás. Az elhunyt baloldalán, deréktáján, nagyméretű, több darabra tört üvegedény látszott, ennek nagyobb részeit kiemeltük. Másnap a szarkofágot beszállítottuk a Somogyvári Polgármesteri Hivatalba. A szarkofág kiemelése (XI. t. 4.) után derült ki, hogy a kőláda alatt téglákból álló rész van, ami a szarkofágot egyenesen tartotta, és a vizesedéstől is védte. A téglák, amelyekből mintát vettünk, erősen rongálódtak és széttörttek, nem lehetett megállapítani, hogy eredetileg csupa ép, vagy már korábban széttört darabokat helyeztek-e le a temetéskor.

2013. november 21-én feltártuk szarkofágot. A fedőlap tisztítása során kiderült, hogy a sérülés mellett lévő törés miatt a fedőlapot nem lehet egészben leemelni, a felső rész nagyobb darabja letört. Az így keletkezett részen keresztül kellett elvégeznünk a sír feltárását (XI. t. 2.). A háton fektetett felnőtt (női?) váz mellett két üvegedény volt. Az egyik a korábban már részben összegyűjtött, nagyobb edény további töredékei voltak, míg egy másik üvegedény darabjai a jobb lábnál kerültek elő. A szarkofág nem volt festve vagy vakolva, az alsó rész kidolgozása belül nagyon egyenetlen (XI. t. 3.). A feltárás után a szarkofágot a Bencés Apátságához szállítottuk, ahol szabadon megtekinthető.³⁹

38 Munkatárs: Cserép Tamás, Gál Zoltán, Molnár István, Móricz Róbert, Nyári Zsolt és Varga Máté.

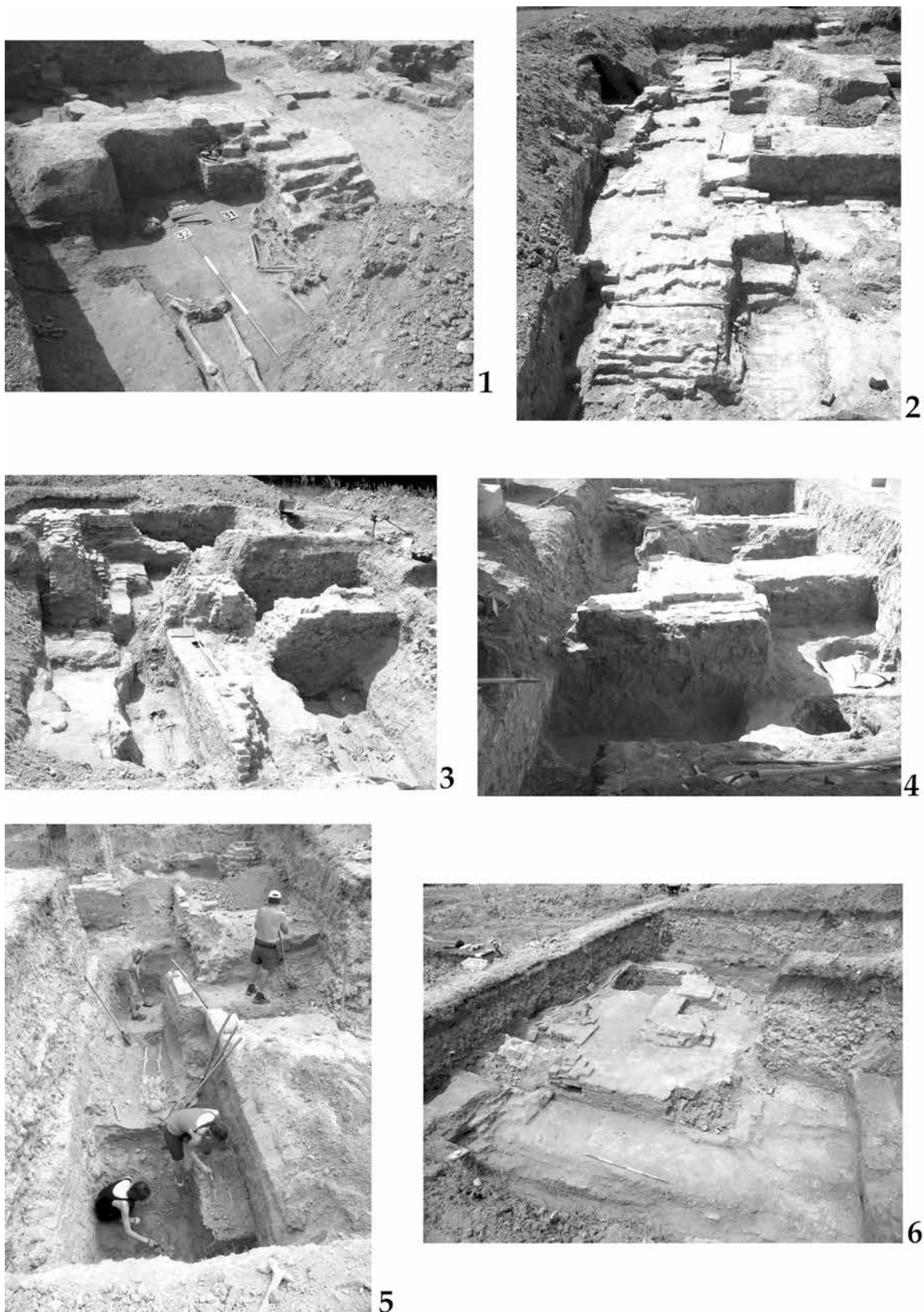
39 Munkatárs: Cserép Tamás, Horváth Péter József és Nyári Zsolt. Kollár Zsolt bejelentését ezúton is köszönöm. Köszönöm a Somogyvári Mezőgazdasági Zrt. és a Somogyvári Polgármesteri Hivatal közreműködését, a szarkofág feltárásában és beszállításában nyújtott segítségéért.

I. tábla. Leletek középkori feltárásokból. Iharos – Temető: 1. aranyozott ezüst ruhakapocs, 2. aranyozott bronz könyv (?) veret, 3. bronz könyvveret, 7. török kori gyűrű, 8. bronz könyvcsat, 10. bronzcsat. Bárdudvarnok – Barát-domb: 4. IX. Bonifác pápa bullája, 5. ezüst pecsétgyűrű, 6. az elásott bronzgyűrűk, 9. ólomplomba (Fotó: Nyári Zsolt)

II. tábla. Iharos – Temető: 1. A későbbi átépítés által metszett sírok, 2. A templom délkeleti sarka, előtérben az újkori átépítés alapfala; Bárdudvarnok – Barát-domb: 3. A templom délkeleti része, 5. A főhajóban lévő sírok bontása, 6. A templom szentélye, a késői időszak padlójával és az oltáralapozással; Szökedencs – Temető: 4. A 2012. évi feltárás területe, a templom nyugati része a torony maradványaival (Fotó: Nyári Zsolt)

1

2

3

4

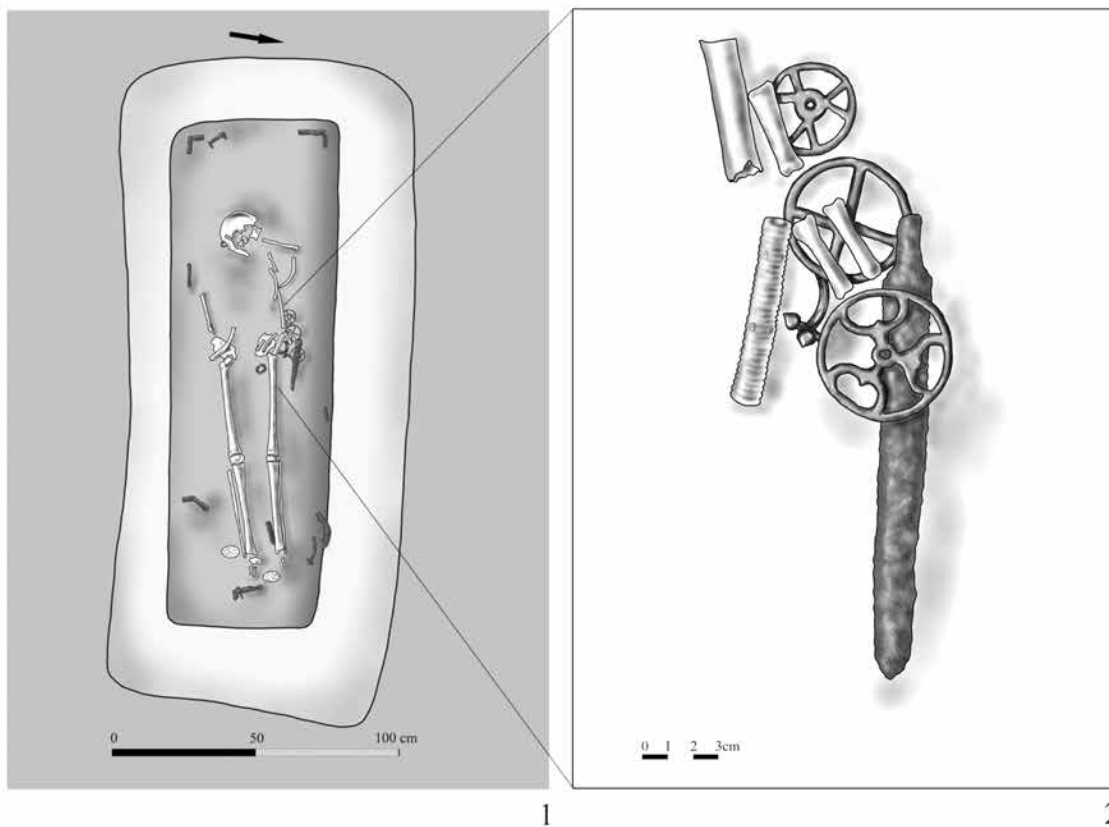

5

6

III. tábla. Órtilos – Zrínyi-Újvár: 1. Lovag alakos kályhacsempe (1557-es évszámmal) feltárás közben. 2. Korsótöredék a nyakához tapadt éremmel, 3. A VI. sz. fal alapozásának maradványai a kályha (8. obj.) omladékaival, 4. A sarkantyú-bástya cölöpsorainak maradványai, 5. Kályhaomladékok a 2014/3. szelvényben, 6. Griff alakos kályhacsempe feltárás közben (Fotó: 1-3, 5-6: Varga Máté, 4. Költő László)

3

IV. tábla. Zamárdi – Réti földek: 1–2: 2503. sír; 3: A koporsókon elhelyezett vasalatok rekonstrukciója (Rajz: Ambrus Edit)

1

2

3

4

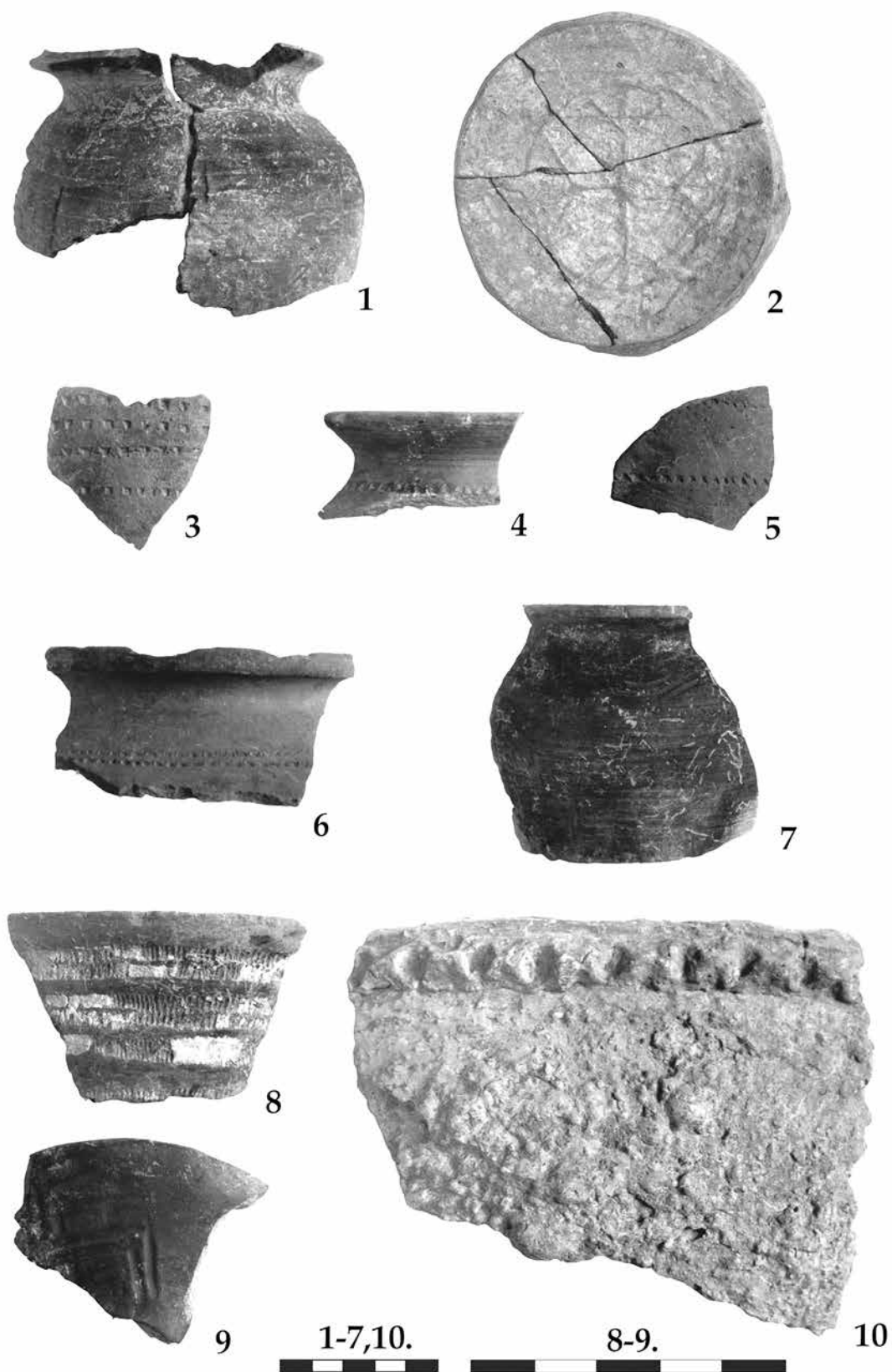
5

6

V. tábla. 1-4. Mernye – Lótilos: 1. Árpád-kori kemencebokor; 2. Árpád-kori fazéktöredék;
3. Többszörösen megújított és egymást metsző kemencék; 4. Árpád-kori kemence;
5-6. Mernye – Országúti-dűlő: Árpád-kori tüzelőberendezés és bogrács töredék.

VI. tábla. 1-10. Mernye – Rézdomb. A feltárásakor előkerült Árpád-kori (1-7.) és őskori (8-10.) kerámialeletek
(1-6: 2. SE; 7: 40. SE; 8: 132. SE, 9: 3. SE; 10: 21. SE)

1

2

3

4

5

6

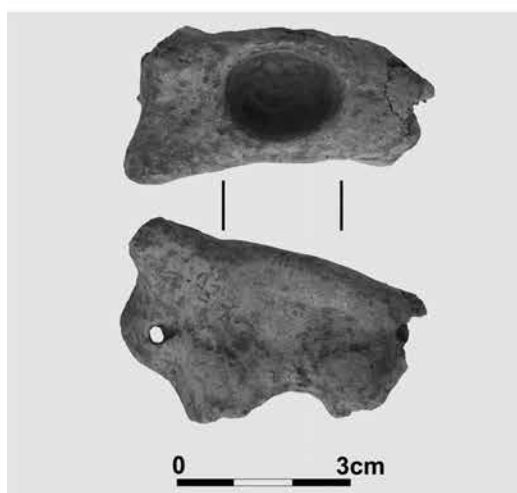
VII. tábla. 1-2, 6. Felsőmocsolád – Kisbabapuszta: 1-2. Árpád-kori gödör, benne fenékbélyeges csupor, 6. Korai bronzkori tárolóedény, 3., 5. Mernye – Mernyeszentmiklós-Dél: 3. Középkori gödör malomkőpár töredékeivel (28. STR), 5. A Baden-kultúra kis bögréi (37 STR); 4. Mernye – Mernyeszentmiklós és Orci patak között: római kori kelta kemencés ház (Fotó: 1., 2., 5., 6. Tokai Zita Mária, 3. Skriba Pál, 4. Vágusz Anina)

1

2

3

4

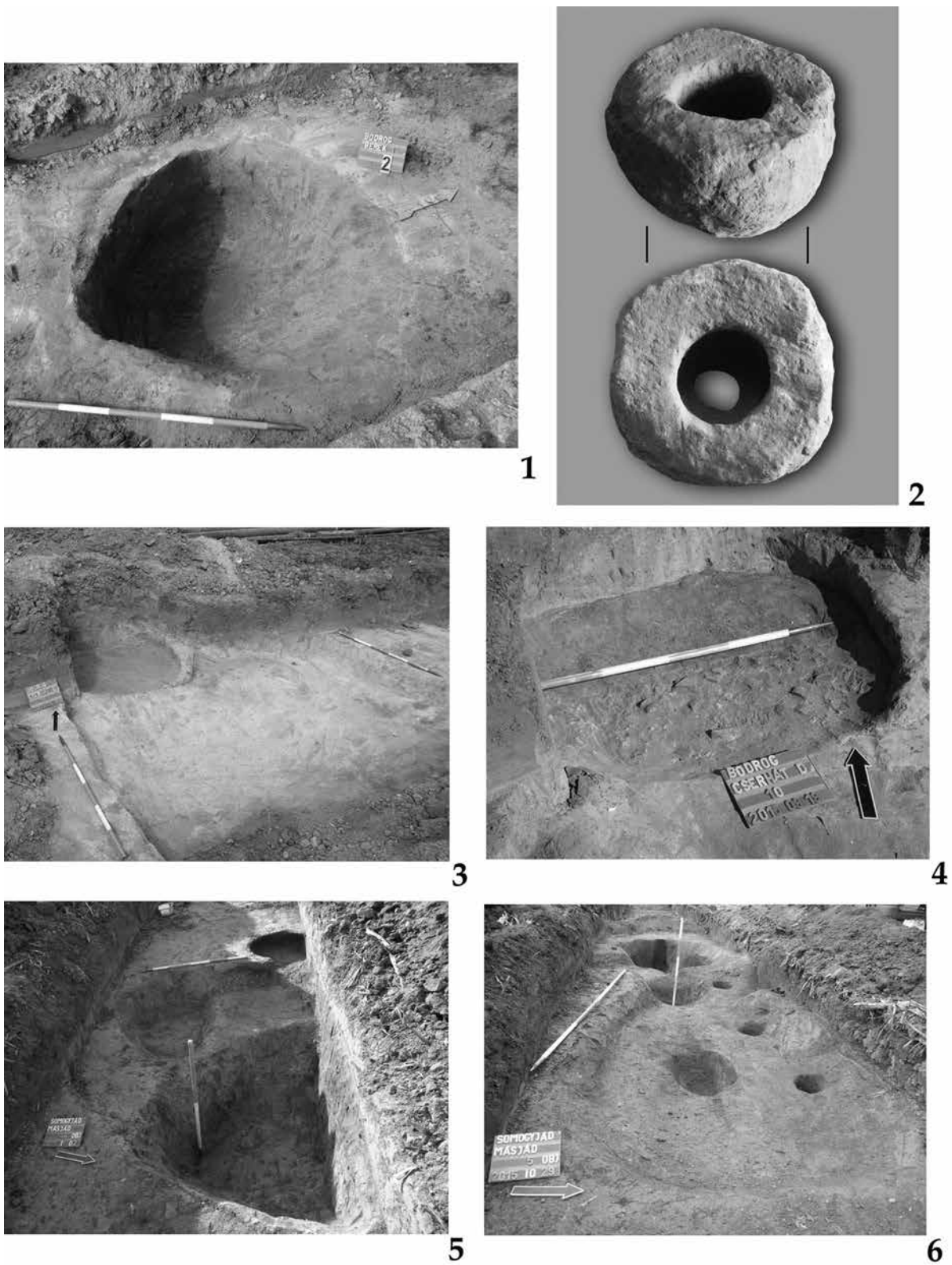
5

6

VIII. tábla. Gamás – Vadépusztai-mező 2: 1-2. A Lengyel-kultúra négyszeres körárok-rendszerének feltja (13-16. obj.) és a belső körárok metszete, 3. A Lengyel-kultúra állat alakú „oltárkája”, 4-5. Középkori mészégető kemence és a benne fekvő csontvázak, 6. Középkori kard előkerülése.
(Fotó: 1. Spolár Erika, 2., 4.: Csuti Tamás, 3. Bicskei József, 5. Skriba Pál, 6. Tokai Zita Mária)

IX. tábla. 1-2. Bodrog – Berek I: Árpád-kori tüzelőberendezés és szenteltvíztartó; 3-4. Bodrog – Cserhát-dűlő, Jádi út: Árpád-kori épület és kemence (8-9-10. objektum); 5-6. Somogyjád – Másjád: 5. kelta kemence és gödör, 6. Középkori építmény (Fotó: Cserép Tamás, Nyári Zsolt és Stunya Péter)

1

2

3

4

5

6

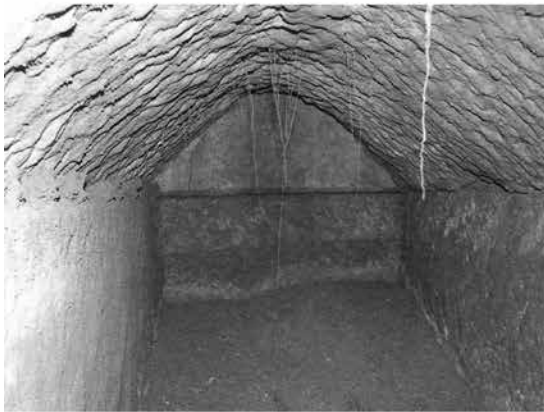
X. tábla. 1-2. Karád – Aranyos-dűlő, 4. sír; 4. Somogyjád – Szállás-dűlő II: Az urnamezős kultúra tárolóedénye a 3. gödörből. 3, 5-6. Marcali – Halastói-dűlő: 3. Kora bronzkori gabonásverem, alján szennült gabonaréteggel, 5. A Lengyel-kultúra házának oszlopsora 6. Csőtálpas edények a 666. objektumból
(Fotó: Cserép Tamás, Nyári Zsolt és Stunya Péter)

1

2

3

4

5

6

XI. tábla. 1-4. Somogyvár – Resterica II: Római szarkofág-sír feltárása; 5, Kaposvár – Vésztározó: római kemence; 6. Magyaregres – Törökhagyás: Középkori téglateplom maradványai (Fotó: Nyári Zsolt)

XII. tábla. 1-2. Marcali – Halastói-dűlő: A Lengyel-kultúra csőtálcás tálai; 3-6. Bodrog – Buszforduló: A Lengyel-kultúra „oltárkáinak” (3,5), töredékei és edényei (4,6); 7-8. Karád – Aranyos-dűlő: A 4. sír két, részben restaurálható edénye (Fotó: Nyári Zsolt)

XIII. tábla. 1-2. Római „nyúlfibulák” a kaposvári vésztározó feltárásából; 3-17. Leletek a balatonendrédi avar temetőből (Fotó: Nyári Zsolt)

Gölle, Kisgyalán, Fonó és Büssü települések kulturális élete a 20. században

LANSZKINÉ SZÉLES GABRIELLA

Kaposvári Egyetem Agrár- és Környezettudományi Kar,
H-7401 Kaposvár, Pf. 16., e-mail: lanszkine.gabriella@ke.hu

LANSZKINÉ SZÉLES, G.: *Cultural life of villages Gölle, Kisgyalán, Fonó and Büssü (Hungary) in twentieth century.*

Abstract: This study focuses on evaluating half a century of cultural events, especially the theatricals of Outer-Somogy villages, namely Gölle, Kisgyalán, Fonó and Büssü. Photographic materials, play-books, reminiscences were collected and compared to the historical background and other villages in Somogy county.

Keywords: cultural life, materials play-books, theatricals of Outer-Somogy villages, photographic, play

Gölle, Fonó, Büssü, Kisgyalán,¹ községekben a színdarabokról készült fényképeket évekkel ezelőtt kezdtem el gyűjteni. A színre vitt színművek iránt is fokozódott az érdeklődésem, amikor többször „akadtak” a kezembe 1930–1940-es évek között kiadott színdarabok szövegkönyvei, amelyeket megjelenésüket követő években már színre is vittek falvainkban. Ezek a megsárgult füzetecskék majd egy emberöltő távlatán túl is nagy becsben vannak tartva (1–2. ábra). A ma visszaemlékezők ragaszkodnak a szerepkönyvekhez, mivel az emlékek élénken élnek a szereptanulástól a színpad előkészítésén túl a színre vitelig. A szereposztás pl. olvasható Illyésné Ferenczy Emma: A nánai bírónő (1938) című szerepkönyvben, ami újra a figyelm központjába került. Többen újra olvasták, amikor kölcsönkértem a nyomtatott füzetecskét szülőfalumban, Kisgyalánban. Így újra elevenedett a történet fél évszázad után is.

D. Kelemen Alán:² Szűz Mária Koronája című színmű szövegkönyvét (1. ábra) kalandos úton őrizte meg az utókor számára Kalmár Sándor (1919–1998) és Bóna Lászlóné (Széles Rózsa 1930). Kalmár Sándor néptanító Göllében, Kisgyalánban, Fonóban egyaránt tanított. Szerepe feleségével Angyal Magdolnával együtt Fonó és Kisgyalán életében meghatározó jelentőségű, a tanításon túl a színjátszást mindkét községben szívügyüknek tekintették.

„Kalmár Sándor oklevéllel a kezében szülőfalujában, Kisgyalánban szeretett volna tanítani. Itt azonban az állás be volt töltve. Németladon, mivel az ottani tanító bevonult katonának szükség volt helyettesre.

Az első tanítási nap 1939. szeptember 1-je volt, ami örökre emlékezetes maradt az ifjú tanító úr számára, ezen a napon kezdődött a II. világháború. (...) 1941-ben behívták katonának. Ekkor hirdették meg Fonóban a kántortanítói állást. A jelentkezők között volt Kalmár Sándor is. Az iskolaszék őt látta legalkalmasabbnak a kántortanítói feladatok ellátására. A háborús helyzetre való tekintettel őt bármikor újból behívhatják és kivihetik a frontra. Ezért vállalnia kellett, hogy gondoskodik egy helyettes tanerőről. Júniusban elutazott Pécsre, és a zárda főnöknőjével vette fel a kapcsolatot, hogy szükségé lenne egy most végző tanítónőre, aki falun munkát vállalna, és szükség esetén helyettesítene is. Az ajánlatra a végzős osztály egyik legjobb tanulója Angyal Magdolna jelentkezett, és 10 nappal a képesítési vizsgái után 1942. június 29-én érkezett Fonóba. Még szinte meg sem száradt a tinta oklevelén, mikor egyetlen napi pihenés nélkül önként elkezdte tanítani a gyerekeket. Közben a munka összekötő szálai erős érzelmi kapcsolattá mélyültek, s a következő nyáron megtartották eljegyzésüket. 1944. augusztus 5-én hívták be újból Kalmár Sándort a hadseregbe. (...) 42 évi és 80 napi tanítás után 1980 szeptemberében ment nyugdíjba Sándor bácsi. Ekkor, ahogy ő mondta: a munkaviszonya változott meg, a munkához való viszonya nem. Tagja volt a megyei Pedagógus Férfikórusnak, a Kisgyaláni Férfikórusnak. Ő volt a kisgyaláni könyvtár vezetője is.”³ Hetvenöt év telt el Kalmár Sándor fonói kántortanítói választása óta. Adatközlőim emlékeznek rá, hogy a kántori feladatkör betöltéséhez szükséges „vizsgafeladatnak” mit választott a leendő kántortanító. A fonóiak a gyalániak kérdezősködésére – természetesen kíváncsiak voltak tanult falubelijükre – elmondták az ima címét 1941-ben. 2016-ban érdeklődésemre Bóna Lászlóné (1930) egy percnyi gondolkodás nélkül elénekelte a nehéz dallamú imádságot, amely így hangzik: „Ha éltem útjain veszély közel felém, Ó Édes Jézus Szent Szíve hozzád sóhajtok én, Viharnak közepén nem küzdök egyedül, az élet tengerén sajkám el nem merül.”

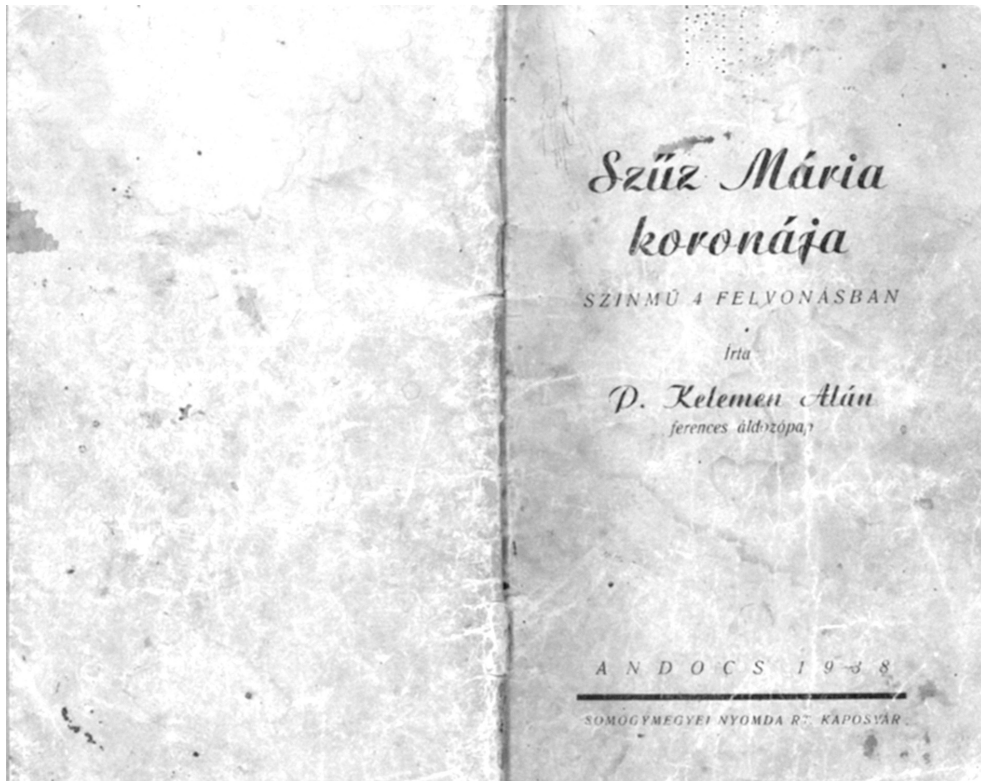
Dömötör Tekla is a tanítók összetett feladatára tér ki: „Sok faluban, ahol jártam, emlegettek például már 20–30 éve meghalt, vagy a faluból régen távozott tanítókat is, akiknek annak idején gondja volt a kultúrmunkára: akik önfeláldozó szeretettel, idejüket nem kímélve darabokat rendeztek, foglalkoztak a fiatalokkal.”⁴ A tanítói feladatkör összetettebb volt, a kántori feladatkörön túl a tanórákon túli népművelői

1 Ezek a külső - somogyi Kapos menti falvak egymás szomszédságában 3-4 km távolságban találhatók.

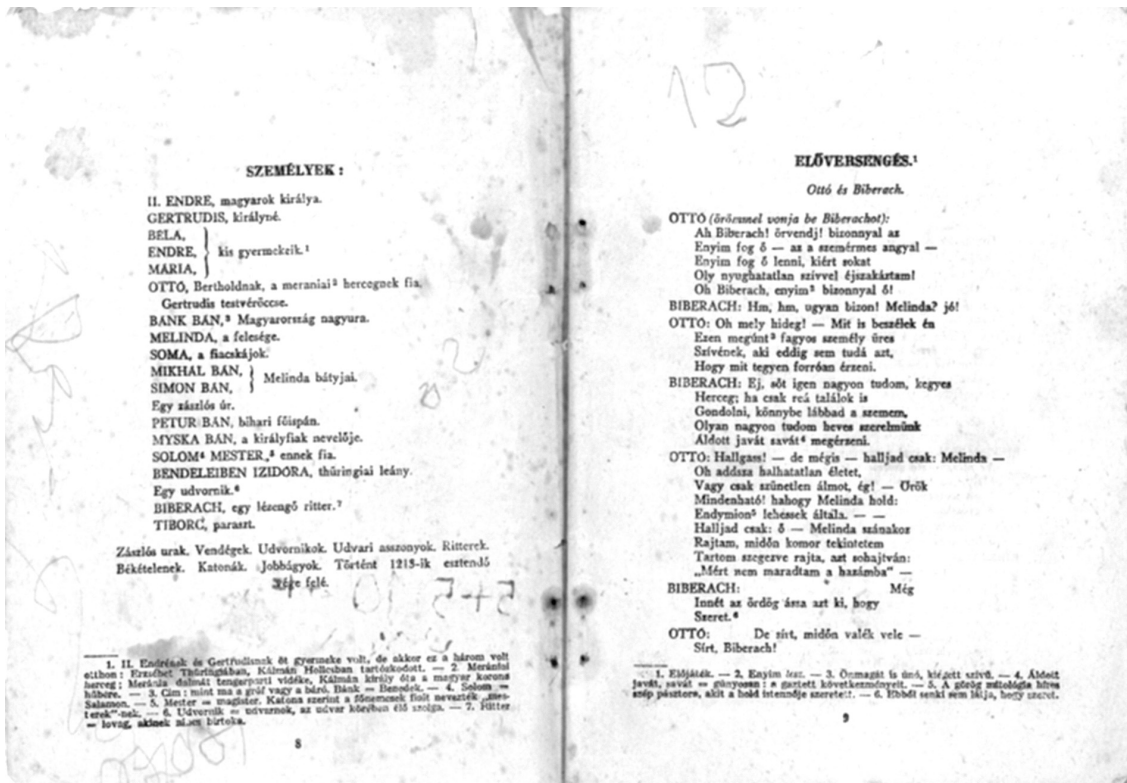
2 Kelemen Alán Gábor, OFM (Nagykátá, Pest vm., 1909. szept. 26. - Andocs, 1986. nov. 6.): szerzetes. - 1928. VIII. 16: lépett a Szűz Máriáról nev. Ferences rendbe, 1932. VIII. 18: ünn. fogadalmat tett, 1936. VII. 12: pappá szentelték. Andocs, 1942: Esztergomban élt, 1945-50: Felsősegesden plébános. - *M: Szűz Mária koronája*. Színmű. Andocs, 1938. D.D. Kelemen - Magyar Katolikus Lexikonlexikon.katolikus.hu > K

3 Virág É. 1988:

4 Dömötör T. 1960: 25.

1. ábra. D. Kelemen Alán: Szűz Mária Koronája szövegkönyve (1938)

2. ábra. Katona József: Bánk Bán szövegkönyve (1933)

3. ábra. Szűz Mária Koronája című színmű szereplői (1943)

4. ábra. Szűz Mária Koronája című színmű, főként asszonyokból álló nézőközönsége

feladatokat is magában foglalta. „Kántor (lat. *cantor, cantatrix*): a liturgikus ének hivatalosan megbízott vezetője. – A kántor szó a lat. *cantare*, 'énekelni' igéből származik. Tágabb értelemben jelenti mindazokat, akik részt vesznek a liturgikus énekekben (*cantores*), szoros értelemben énekvezető, előénekes. (...) A falusi kántorok 1948-ig kántortanítók voltak. Képzésük a tanítóképzőkben történt. Az iskolák államosításakor választaniuk kellett a tanítói és a kántorállás között.”⁵ A népművelő: „A népművelést tervező, szervező, irányító, értékelő szakember főiskolai vagy egyetemi népművelői képzettségű. Szakfeladatai és elnevezése Magyarországon az 1950-es években alakultak ki, szakképzésük 1956-ban indult meg. Szaktudásuk lényeges elemei a művelődés útjának, módszereinek az ismerete, a kulturális tervezés és a felnőtt nevelés módszertana. Munkájuk fontos iránya: a művelődési igények, a jelentkező szükségletek tanulmányozása, a művelődés anyagi, szervezeti feltételeinek megteremtése, a művelődési programok vezetése, segítése, értékelése.”⁶ Azonban a népművelői feladatkör a tanórákon kívül továbbra is a volt kántortanítókra, 1948 után a tanítókra várt többnyire. Ellenben nem csak a tanító rendezett színdarabokat, rátermett gazda vagy mesterember is vállalt rendezői megbízatást.

1943-ban A Szűz Mária Koronája című színművet Fonóban vitték színre a háború alatt (3. ábra). Majd a szövegkönyv az 1950-es években átkerült Kisgyalánba Kalmár Sándor zsúpfedeles szülői házána a padlására, mivel vallásos témája miatt akkoriban nem volt célszerű Fonóban a tanító lakásban őrizni, mint mondták „a kommunizmus alatt, az orosz járás után.”⁷ A zsúpfedeles ház lebontásakor a szomszédban lakó Bóna Lászlóné (Széles Rózsa) nagynénémhez ke-

rült további megőrzésre. A mű Andocson íródott 1938-ban, a Kaposvári Nyomda Rt.-nél került nyomtatásra. Megtudhatjuk belőle, hogy egy „minisztériumi rendelet e színművet felvette az engedélyezett színdarabok jegyzékébe.” E szövegkönyv megvásárlásában bent van az előadási engedély is.

Andocs Fonó, Kisgyalán, Gölle, Büssü, búcsújáró kegyhelye ma is. A színmű cselekménye az andocsi Szűz Mária csodatételével válik teljessé. „Az ismert helyszín, a szereplők közelsége a helyi nézőt a lokálpatriotizmus büszkeségével ajándékozta meg.”⁸ A színdarabot pedig Andocs közelsége miatt is sajátjuknak tekintették a fonóiak, bár a darab cselekményének színhelye egy nagyváros. A színmű nyelvezete világos, könnyen tanulható, ellentétben az 1934-ben Fonóban színre vitt Bánk Bán szövegével. Utóbbi szerepeinek tanulásakor nem lehetett könnyű dolguk a helyi fiatal embereknek. A Trianon utáni válság fokozta a hazafias érzületet, a hazaszeretet, a magyarságtudat erősítését célozta a Bánk Bán színrevitele is községünkben. Cséplő Rózsa visszaemlékezése szerint a próbák során a leggyakrabban elhangzott kételyek, és instrukciók ilyenek voltak: „Nem biztos, hogy el tudom játszani... Ezt bízzák rám! ... Odaerőtette a szípadra”. A rendező bízta lelkesen amatőr színészeit, sőt kivitte a szereplőket a szabadba, ahol elég tér volt: „Ezt el kell játszani, értsék meg! ... Odaadással kell csinálni!”⁹ Ezek akár a Bánk Bán kapcsán is elhangozhattak a szereplők és a rendező szájából. A Bánk Bán fennmaradt szerepkönyve (2. ábra) Fonóban Pál Elemér könyvespolcának egyik tagja, 1933 a kiadás éve, és már az azt követő évben színre is vitték a fonóiak. A szerepkönyv kiadása a kassai ősbemutató¹⁰ 100. évfordulójára történt, és erre egyre játszották a fonóiak.

5 Kántortanító – Magyar Katolikus Lexikon *lexikon.katolikus.hu*

6 Read more: http://www.kislexikon.hu/nepmuvelo_a.html#ixzz43pXP5UOt

7 Bóna Lászlóné Széles Rózsa (1930, Kisgyalán) szíves közlése.

8 Varga É. 1992: 241.

9 Cséplő Rózsa (1922-2015, Fonó) szíves közlése, Cséplő Lajos leánya, aki 90 évesen emlékezett vissza édesapja instrukcióira.

10 mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_cenzorok_es_a_bank_ban.html

A későbbi darabokban szereplők az előbbiekről nem nyilatkoztak maguktól, mert ezekben még nem szerepeltek, hiszen még igen fiatalok voltak, vagy még meg se születtek.¹¹ Azonban amikor a szövegkönyv kézbe kerülése kapcsán rákérdeztem a színre vitelét illetően, családi visszaemlékezések alapján válaszoltak: „Igen 1934-ben vitték színre. Édesapám Kovács Lőrinc szerepelt a Bánk Bánba, aki akkor 22 éves volt.”¹² Bármilyen téma kapcsán megfigyeltem, hogy a megörökíteni kívánt múltbéli eseményt, szokást, tárgyat az adatközlő annyira egyértelműnek tartja, hogy külön rá kérdés nélkül nem tér ki rá, de az előkerült tárgyak, fotók, kéziratok, dokumentumok serkentik és pontosítják az emlékeiket, sőt idejét, helyszínét is. Kapos menti néprajzi gyűjtéseimben szerencsés helyzet állt elő. E vidék aránylag jómódú népsége körében korán elterjedt a fényképezés illetve fotóztatás a fontosabb eseményekről, talán jobban, mint a megye más tájegységeinek népénél, talán Csurgó környéke kivétel ez alól.

„Hogy e dramatikus jellegű szokásokat milyen sokféle szempontból vizsgálhatjuk, erre példaképpen idézem Ortutay Gyula kérdőívét betlehemes játékok gyűjtéséről. Szempontjait így csoportosíthatjuk:

- Szövegfilológiai és zenei szempont. (A szöveg és a dallam pontos, többszöri lejegyzése, rögzítése. Változatok.)
- Társadalmi vizsgálat. (A szereplő kora, társadalmi helyzete. A játszócsoporthoz tartozás, etnikai és más szempontok szerint. A csoport tagjainak kiválogatása, a játszóközösség szabályai. A közönség és az előadás viszonya stb.)
- A népi közönségi színjátszás. (Próbák, betanulás, időpont, a közönség viselkedése, a játékhoz tartozó gesztusok rögzítése. Az előadás térrajza.)
- Művészi kivitelezés. (Maszkok, jelmezek, tárgyi eszközök stb.)
- A játékok célja. (Kultikus, pénzszerzés, szórakozás és szórakoztatás stb.)¹³

„Külön hangsúlyt szeretnék fektetni a fényképekre, amelyek az 1920-es évektől készültek. Ezekből több példányt készítve főként csoportképeket osztottam szét – amikor még régi szokás szerint mindenki kint ült a kispadokon – azoknak, akiknél esetleg elkallódott az új ház építése során, vagy nem volt családtagjaiknak módjuk 80–50 éve hozzájutni. Örömmel tettem eleget a kéréseknek: „Te lány nekem is hozzá' belőle!” Ezeket a képeket, egy-egy rögzített pillanat rámutatva a falu összetartó erejére¹⁴ – írtam már korábban. A csoportképek főként színdarabok, szüretibálok, iskolai csoportképek, gazdasági tanfolyamok, később a termelőszövetkezetben szervezett kirándulások alkalmából készültek.

Számunkra mára ezek a fényképek, szövegkönyvek maradtak kézzel foghatónak. A legtöbb előadás színhez azonban a jelenkorban már nem létezik. Fonóban,

Göllében, Nagyberkiben, egyaránt kiemelt színpad szolgálta a tartalmas szórakozás lehetőségét a helyi kocsmákban, amelyek azóta régen lebontásra kerültek. „Fonóban a kocsmá felé elrekesztették fele színpad volt.” „A Berki kocsmába be volt építve a színpad.”¹⁵ A falusi kocsmák még az 1990-es években is, az egyszerű ív szerepén kívül több funkciót töltöttek be. Itt lehetett például vízdíjat befizetni, vagy a tejszarnokból, vagy a mezőről hazafelé menet betérni, és a másnapi teendőket megbeszélni. Ez már a múlté ugyanúgy, mint a kocsmák színpadja, amiről a fiatal generáció már nem is hallott. A környező falvakban is hasonló volt a helyzet, amit a legtöbb község monográfiájában megörökítettek a szerzők. Kadarkúton is a kocsmák melletti kultúrteremben játszották színdarabokat az 1950-es évekig. Kaposfüreden szintén az 1940-es évekig a kocsmák voltak a színdarabok fő színtere, azt követően: „Egy Állomás utcai cselédházban a faluban élő iparosok készítették el a közösségi házat. 1945-ben hozzáfogtak új otthonok és egy közösségi ház kialakításához.”¹⁶ Somogyjádán „1956 után került napirendre a kultúrház megépítése, amit támogatott a járási és megyei hatóság. A lakosságnak is komoly anyagi áldozatot kellett vállalnia, ezért a tanács 15%-os közsegfejlesztési pótdát vetett ki az építési költségek egy részének, valamint a járdaépítés fedezése céljából.”¹⁷ Az 1950-es években a kocsmákból átkerült a színpad a volt intézőlakásokba, kastélyokba. Ezek híján, ha nem volt a községben nagyobb kisajátítható épület erre a célra, akkor minden esetben kultúrházak épültek, több esetben azonos tervrajz alapján (például Büssűz, Taszár). Kisgyalánban kultúrháznak hívjuk a körülbelül 250 m²-es épületegyüttest, amely a Festetics család tulajdonában funkcionált intézőlakásként 1949-ig. Ezt követően működött benne könyvtár, posta, KISZ klub, attól függően, hogy mely egységét kívántuk igénybe venni, a szerint mondtuk: „Megyék a könyvtárba.” Azonban ha színdarab megtekintése, vagy éppen színdarabban való szereplés céljából kívántuk megközelíteni a kultúrházat, abban pillanatban már a „kultúrba” mentünk. Az öltöző minden esetben a könyvtárban volt és van. Kisgyalánban a színdarabokat 1950 előtt az iskolában játszották. „Hordtuk össze a hosszú deszkákat, lepedőket. Hosszi kocsi¹⁸ feneke deszkájából a pad tetejére 3–4 darabból lett a színpad, lepedőből pedig a függöny.”¹⁹

Büssűben szintén az iskolában alakították ki a színpadot, az 1940–1950-es évek között. „A színpadot az iskolában, a tanteremben állítottuk ki. A padokat összetoltuk hátra, és a tíz méter hosszú, hat méter széles helyiségből leválasztottunk kétféle méternyit. Ide betettük a kocsmáros Krézinger Pali bácsi fabakjait emelvénynek, arra pedig a szomszédos parasztemberek kocsjainak deszkáit tettük.

11 Valószínűleg, ez az oka, (mivel már nem játszottak benne) hogy az általam ismert falu monográfiák itt Somogy szerte sem tesznek említést arról, hogy a Bánk bánt színre került volna.

12 Kovács Gyula (1947, Fonó) szíves közlése.

13 Dömötör T. 1983: 7.

14 Lanszkiné Széles G. 2007: 9.-10.

15 Ennek a mondatnak a gondolat menetét tovább fűzve, romantikus képzeteket keltett, ahogy Farkas József (1929) visszaemlékezett, hogy egy-egy színdarab kedvéért, hogy nyargaltak el barátjával, édesapámmal Nagyberkibe, szőrén ülve meg a lovat, megtekinteni a színdarabokat.

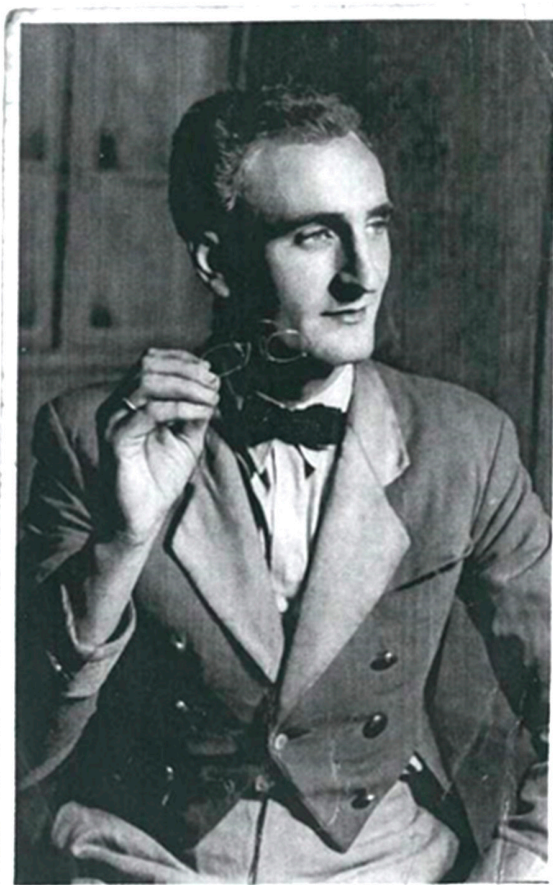
16 Puskás B. 2004: 174.

17 Kiss N. P. Polgár T. Szántó L. 2009: 182. - 183.

18 Hosszi kocsi: a lovaszekerek azon fajtája, amelyeket fa, széna, hordásának céljából meghosszabbítottak.

19 Farkas Józsefné (Bodó Rózsa 1936, Kisgyalán) szíves közlése.

5. ábra. Szalai János a Göllében színre vitt Dankó Pista című színdarabban

6. ábra. Szalai Jánosné (Sándor Etelka) a Göllében színre vitt Déryné című színdarabban

Ez volt a nagy mű. Járásokat nem tudtunk kialakítani az amúgy is kicsiny színpadon, úgyhogy nagyon kellett vigyázni, nehogy valaki eltévessze az irányt. A jelmezeket a környékbeli falvakból szedtük össze, így például Nagyberkiből, mert Büssüben nemigen lehetett megtalálni már a régi paraszti viseleteket, annál is inkább, mivel sváb község volt, már ami a katolikusokat illeti. A magyarok mind reformátusok voltak, ők viszont nem szerepelhettek, mert nagy volt az ellentét a két hitgyülekezet között. Szokatlannak tűnt hát, de nagyon tetszett is a falubelieknek a sok bőgatya, a régi szoknya, buggyos ing.²⁰

Fonóban gyakorlati haszna is volt a színdaraboknak, amikor az újonnan elkészült pajtákban játszottak, a nézőközönség kellően ledöngölte az előadás végére a pajta földjét. Kellékeknek itt is kocsis deszkát, vászonlepedőket, csomagolópapírt kellett vinni a színpad megalkotásához. A színpad berendezése díszletek előteremtése is összefogással történt a 4. ábrát nézve: „Volt, hogy a régi iskola udvarán játszottuk. rudaló köteleket,²¹ nagy póznákat kellett kiteríteni, köré magaslat volt csinálva. Nagyszonykor lehetett, mert kint az udvaron játszottuk. Csak a lepedők, oszlopok látszottak, az asszonyok ültek, a férfiak csak á'tak hátul.”²² A Szűz Mária Koronája 1943-es

háború alatti előadáson készült fénykép kapcsán hangzottak el ezek a szavak, a háborús előadás mivoltát a túlnyomórészt fejkendős asszony közönség bizonyítja. A fénykép jelenleg is fotóalbumban található, az emlékek megbecsülése jeleként. „A kultúrházban nem lehetett becsukni az ajtót, szorosan álltak a küszöbön is.” Ezek a mondatok mindent elárulnak a teljes faluközösség érdeklődéséről. „A színjátszás a falu életének fontos ünnepi alkalmá, melynek hagyománya a messze múltba nyúlik vissza. A városnak sok szórakozási alkalmá van: a városi ember válogathat a számára megfelelő szórakozási lehetőségek között. Falun azonban jobban, mint a városban a munka természete szabja meg a pihenés, a szórakozás idejét, s a tavasztól-őszig tartó szakadatlan szorgosság után a tél pihenőnapjait a jól megszervezett közösségi együttlét és kultúr munka teheti élményszerűvé, széppé. Ez az asszonyokra még jobban vonatkozik, mint a férfiakra, hiszen a falusi illem az asszonyokat még mindig kizárja sok olyan szórakozási formából, mely a férfiak előtt nyitva áll. A kultúrházba menni viszont asszonyok, lányok számára szabad is, lehet is.”²³ Egy 1956-os újságcikk idézet is találóan fogalmazza meg, a falusi munka természetére tett utalást: „Az előadás után Berényi János, a községi

20 Lévay Viktória 1998: 6.-7.

21 Rudaló kötél: széna-, szalmakazal leszorítására szolgál.

22 Szántó Imréné (Szabó Margit 1929, Fonó) szíves közlése.

23 Dömötör T. 1960: 22.

7. ábra. Szalai Jánosné
(1950-es évek második fele)

8. ábra. Cséplő Rózsa Fonóban a Szeget szeggel
című darabban (1930-as évek vége)

tanács vb- titkára elmondta, hogy Büssüben ezzel az előadással véget ért a „színiévad”. Most a nagy mezőgazdasági munkák ideje kezdődik, Mindnyájunkra – nehéz szerep: főszerep jut – kint a földeken.”²⁴

Az 1950-es évektől pedig, már egyre jobban tágult a világ. „Pestről kölcsönözték a ruhát, és küldték ide Fonóba.”²⁵ Göllében hasonlóképp hangzott el a mondat: „A ruhákat a kaposvári színházból szerezték be, volt mikor Budapestről hozták.”²⁶ (5–7. ábra). Természetesen nem minden esetben kölcsönzöböl vagy a színház kelléktárából kerültek ki a jelmezek, hanem Cséplő Rózsa varrónő készítette Fonóban, aki fiatal korában, a színdarabokban is szerepelt (8. ábra). Vagy, ha a szükség megkívánta Gölléből hozták át a szerep kedvéért pongyolát az 1950-es években, mert akkor még Kisgyalánban ilyen ruhadarab nem akadt. Az öltözék kiegészítéséhez szükségeltetett klipsz is: „A fülegombjához csíptették a klipszet.” A fülcimpáját nevezték így hangulatosabban, szemléletesebben, mint a köznyelvben.

„A Dodó (Cséplő Rózsa) a megfelelő ruhákat amire éppen szükségünk volt elkészítette, így segített. Fekete szoknya, fehér blúz a Tanítónőben, elegánsan voltunk

felöltözve.”²⁷ (9. ábra). „Olyan a képen a Gyula bácsi, mintha valóban pap lenne (10. ábra), vidéki szereplés alkalmával külön ki is emelték a megjelenéséért, színészi teljesítményéért.”²⁸ Valóban, ezekről a képekről úgy tűnik mintha „igazi” színészek tekintenének le a képekről. (11. ábra). Sokrétű, igen összetett feladat volt egy-egy színdarab megjelenítése. Kezdvé a színpad összeállításán, a jelmezek előteremtésén át, a tanulás folyamatán túl az operettek zenei aláfestéséig.

„Fonóban, Bodó Pista, Kelemen Sándor voltak a zenészek, 2 darab hegedű is volt. Nagyobb faluban jobban akadtak ilyen zenészek.”²⁹ „Göllében Jakab Imre népi zenekara játszott, és énekelt. Tartalmas életet éltek.”³⁰ Kisgyalánban kisebb falu lévén zenekar nem volt. „A Lukadér harmonikált.”³¹ Büssüben: „volt egy nagyon jó furulyásunk, klarinétosunk (...) és egy hegedűsünk, Böröcz József, aki nagyszerűen tudott cimbalmozni is. Ők ketten a falu zenekarának tagjai voltak, de szívesen muzsikáltak nekünk is. A zenekar a színpad előtt kissé oldalra helyezkedett el, hogy ne zavarja a rálátást.”³² Mesztegyő nagy községben, „az

24 Szántó István: 1956. április 6. Somogyi Néplap

25 Kalmár Magdolna (1945, Zamárdi) szíves közlése.

26 Kuttyik Gyuláné Szalai Ildikó (1955, Gölle) szíves közlése.

27 Tót Fonai Györgyné Kálmán Magdolna (1936, Fonó) szíves közlése.

28 Szabó Gyuláné Gyurkó Piroska (1942, Fonó) szíves közlése.

29 Szántó Imréné szíves közlése.

30 Kuttyik Gyuláné szíves közlése.

31 Farkas Józsefné szíves közlése.

32 Lévay V. 1998: 27.

9. ábra. A tanítónő szerepében
Kalmár Magdolna (Fonó)

10. ábra. A plébános szerepében
Szabó Gyula (Fonó)

11. ábra. Gárdonyi József: Dankó Pista (Gölle)

5 tagú Bors zenekar, 2 hegedűs, bőgős, cimbalmos szolgáltatva a zenét. Ezek a zenekarok általában az 1950-es évek elejéig nyújtottak szórakozást a falvaknak.³³ „A népszínműveknek is elmaradhatatlan dal-, zene- és táncbetétkellékei a cselekményben magában nem játszanak alapvető szerepet, a hangulati elemek fokozására szolgálnak, jelentőségük nem több mint szabadabb teret engedni az íróknak, hogy a realitástól eltérhessen, s nótás – táncos, idilli jelenetekkel szórakoztassa a közönséget.”³⁴

A szereplők kiválogatása a darabot betanítónak volt a feladata, aki nem minden esetben a tanító, hanem valamelyik helyi gazda is lehetett Fonóban, Büssüben, Göllében egyaránt: „valamelyik középparaszt.”³⁵ Kisgyalánban szinte minden esetben a tanító feladatkörébe tartozott, talán abból adódhatott így, hogy kisebb, kevésbé tehető falu lévén a szerepkörök így inkább kötöttek maradtak. Tehát akként kapta valaki a szerepet, hogy: „Mennyi szereplő kellett hozzá, kinek milyen szerep való, a cselédek nem voltak ledegradálva.”³⁶ Ami itt nagyon fontos szempont, hogy az 1940-es évek közepéig a cselédsors megszűnéséig sem tettek különbséget egyik faluban sem cseléd, és parasztszármazású között, hanem a szerep elnyerésekor a rátermettség döntött. Illetve valószínűleg azonban ez sem ment egyik darabról a másikra, Büssüben sem: „A faluban persze híre ment, hogy cselédek is játszanak az előadáson, ráadásul nem is kis szerepeket. A gazdag parasztok egy része meg is jegyezte, hogy ők tartják el a tanítót, azaz engem, én pedig így viszonzom... Ezért a főpróbára alig jött el valaki. Viszont az előadás olyan nagy tetszést aratott, hogy a másnapi bemutatón kint a folyóson is álltak és onnan nézték. Egy idős bácsi meg is jegyezte: „Ez olyan volt, mint a Havas jegyző úr tíz évvel ezelőtti rendezése!” Ez bizony nagy dicséretnek számított.”³⁷

A szerep betanulásakor a szereplők egymás közötti és a rendezővel való viszonya érdekes lehetett, mert a tegezés magázás szabályai elég szigorúan voltak véve, főként az 1950-es évek előtt. „A színpadon a rendező letegezett. Itt alakult ki lépésenként minden.”³⁸ Varga Gyula az 1950-es évek második felében már ezt írja: „Közben a próbák alatt megkértek a gyerekek, hogy ne „magázgassam” őket, vegyem úgy, mintha a tanítványaim volnának, én pedig nekik „tanító úrból” Gyula bácsi lettem. Szép lassan megbarátkoztunk egymással, belemelegedtünk a játékba, kezdtük megismerni egymást és ígéretesen alakultak a próbák is.”³⁹ Egy-két helyi példa jól mutatja a tegezés-magázás viszonyát: „A kisgyaláni származású tanítót, Kalmár Sándort a vele egykorúak sem tegezték, miután a tanítóképzőt elvégezte, mivel tanult ember lett, „megmagázták”. Azonban ő természetesen kérte: „Úgy emlékszem tegeztél engem?” S így, a vele egyidősökkel továbbra is tegeződött. Érdekes példája a magázásnak az a történet, miszerint az akkori tanító úr az 1937-es há-

zasságkötése után a sógorra lett 8 éves intéző gyereket a többi korabeli gyerekkel magázatni kívánta. A magázás nem tartott tovább 1 hétnél, mivel a kislány sírva kérte had tegezzék újra a többiek. Ennek oka, hogy szegénykét egy hétig verte a többi gyerek emiatt, intéző gyerek mivolta ellenére. A megkésztett polgárosodás felé haladva, ezek a gyerekek már egy új generációt képviseltek, érezték mindkét részről, hogy ez a magázódás kicsit divatja múlt.

A néni, bácsi szólítás illetve a megszólítottat, attól fogva mihelyt férjhez ment, vagy megnősült, annak ellenére, hogy alig volt korkülönbség, esetleg 5–6 év, vagy még annyi sem. Ettől kezdve természetesen nem is tegeződhetek. Jelenlegi 60–70 évesek körében gyakori még, ha már 10 év korkülönbség van, akkor az idősebb tegez, a fiatalabb magáz. Aki most 50 év körül jár, már a 20 év felettiekkel letegeződik. A II. világháború előtt a bátyám megszólítás is gyakori volt, nem rokonok esetében is. Ide kíváncsnak az ezzel a témával kapcsolatos történetek. Az 1930-as évek vége felé, mikor katonáskodás után hazakerült Széles (Tóka) József, minden lány bátyámozta (hiszen évek teltek el, míg nem találkoztak, és az idő is eltávolít egymástól). Erre fakadt ki: „Hogy vegyek el belőlük, ha mind bátyámnak szólít ?!” Így hát ő valóban más faluba ment feleségért, bár Mosdóson is „Dicsértessék a Jézus Krisztus!”-sal üdvözölte a leendő feleség is, ami tudvalevő, nem tegeződő ember köszöntése. Szabó Elek szintén így üdvözölte háztűznézőbe menetkor a lányos családot, mire a lány anyja így látta el jó tanáccsal a lányát: „Ehhez menjél férjhez lányom, mert ez szépen dicsért.” A lány meg is fogadta.⁴⁰

Elképzelhető ennek ismeretében, hogy nem volt könnyű feladat a szerepbéli viszonyoknak is megfelelni, például kisasszony szerepben irodalmi nyelven megszólalni, vagy éppen szakácsnő szerepkörben a megszokott tájszólást alkalmazva: „Hát má' mé' lenne ez borzasztó.”⁴¹ Cigány szerep is szinte minden darabban előírászerűen előfordult, itt, ahogy a szerepekben le van írva, a zs betűk alkalmazása kötelező érvényű: „Já kérem! Ezeket el kell vinnem (...) Csokolom kezsiket, lábukat mindkettőjüknek. Adjon a Teremtő ezserennyit helyette.”⁴² Ezenfelül figyelni kellett a szereplők egymás közötti megszólítására is. Talán ezért volt általánosan elfogadott, hogy: „ha már menyecske lett, férjhez ment a lány, nem szerepelt színdarabokban.” Későbbi évtizedekben már lazult ez a kitétel, már az 1950-es években is: „Nemcsak legényemberek szerepelhettek a darabokban, hanem nők is.”⁴³ A színdarabok kapcsán az is szóba került, hogy még Szalai Jánosné is a Göllében színre vitt Déryné című színdarabban, a próbák közben haza-haza szaladt alvó csecsemőjét megnézni.

Az 1940-es években három faluval odébb lévő községből is elhívtak a fiúval rokonságban lévő asszonyt, hogy a feleségnek kiszemelt lányt nézze meg a színdarabban. Aminek eredményéről így szól az emléke-

33 G. Jáger M. 2001: 150.

34 Varga É. 1992: 238

35 Puska Ferenc (1931, Gölle) szíves közlése.

36 Bóna Lászlóné szíves közlése.

37 Lévay V. 1998: 17.

38 Cséplő Rózsa szíves közlése.

39 Lévay V. 1998: 42.

40 Lanszkiné Széles G. 2007: 135.

41 D. Kelemen A. 1938: 19.

42 D. Kelemen A. 1938: 40.

43 Bóna Lászlóné szíves közlése.

zet: „A szerepben, piros bécsi bő szoknyám volt. Jöttünk haza a szindarabból, akkor mondta, hogy legyen a felesége.” Az 1980-es évek elejére már teljesen más értékrend alakult ki. Azon túl, hogy egyre kevesebb darab került színre, a rendező tanár úrral szemben is egyre szemtelenebb lett az ifjúság, az egyre több iskolai elfoglaltság miatt. Alkudozásra is sor került, mondván akkor szánom rá magam a szerepre, ha a Tanár úr elkészíti az irodalom házi feladat verselemzésemet, amit Ő el is vállalt cél érdekében. Természetesen a korábban merev falusi ranglétra meglétének lazulása ellenére a tanító a falusi értelmiségi kör meghatározó tagja maradt továbbra is.

Ekkor már az 1980-as években nem minden esetben szedtek belépődíjat, azt megelőzően jellemző volt határozott céllal, például Fonó, Kisgyalán Gölle esetében kirándulásokra gyűjteni a pénzt. Mosdóson „az iskola tetejére palát vettek”⁴⁴ a bevételből. Büssüben: „a bevételből egyébként harmóniumot vettünk, illetve készítettünk egy kaposvári mesternél, sosem felejttem el 180 forintért. Valahol még meg is van. Mikor Büssüben megszűnt az iskola, átvitték Göllébe. (...) Hogy minél többen beférjenek, kivittük az iskolapadokat az udvarra, mert ezek még azok a régi, hosszú egybeépített padok voltak, amiket én később modernizáltam, azaz elvágattam, végül, szintén színjátszós pénzből újakat vettünk.”⁴⁵ A csékúti színjátszók egyik bevételi bejegyzése: „Egy számomra érdekesnek tartott feljegyzés a pengő végnapjai körüli időkből, 1946. 04. 28-i előadás elszámolásából: „250 darab tojás s pár ezer mill. Pengő. 150 darab tojás a zenészeké a többi árán és a mill. Pengőkön egy tucat ceruzát, 100 darab tollat és 8 darab irkát vettünk, ekkor már a pénz óráról órára romlott.”⁴⁶ Kaposzserdahelyen 1935-ben a műkedvelő előadás bevételét a templomépítésre ajánlották fel a fiatal szereplők. „A falu rosszát március, május hónapokban a „Túl a Krivánont.” Sőt júniusban ugyanazt megismételték Kaposvárt, az Ipartestület nagytermében. A három előadásból a tanító 70 pengő tiszta jövedelmet szolgáltatott be. A sekrestye csengőjének beszerzésére szánom”⁴⁷ Írta a következő évben 1936-ban a kaposzserdahelyi plébános. Majd negyedszázad elteltével más irányelvek buzdították gyűjtésre a lelkes amatőr színészeket: „Példamutató kultúrunka folyik például a karcagi Lenin termelőszövetkezetben. Seregélyes termelőszövetkezeti községben és még egy sor más helyen is. Hallottuk azt is, hogy egy ilyen csoport bevételéből traktort vásárolt.”⁴⁸ „A bevétel növelése érdekében: Süteményt árultunk fiatalasszony lehettem. Belépti díj, volt jegyszedő az ajtóban, a tartalmas szórakozás lehetősége biztosítva volt.”⁴⁹

„Az előadást mindig irredenta dallal kellett kezdeni: „Kárpát földjén, Erdély bércén, Baranya felett, Zúgó szélben bús Rákóczi lelke kesereg. Horthy lovát kantá-

rozzák, rajta a nyereg, Szép országunk védelmére indul a sereg.” Később, amikor már itt voltak az oroszok, az új rendszerben, nem lehetett ezt a nótát énekelni. Attól fogva kezdtük a Himnusszal az előadásokat.”⁵⁰ A szomszédos községekben is lejátszották a darabokat. „A nézőközönségben hátra kötött fejű asszonyok. Hat óra felé kezdődött téli időben az előadás, hosszú volt a téli este, de a jó nép nem szeretett barangolni késő este. Se tévé, se rádió, a tanító kötelessége az volt, hogy az ünnepekre készüljön el. A tanító osztotta el a szerepeket. Fonóba átmentem ingyen megnézni a szindarabot, mert öltöztettem a szereplőt.”⁵¹ Az 1980-as években, már nem mindenki tudott főköttöt kötni, ezért szükség volt idősebb tapasztaltabb asszony segítségére is, aki mint olvashatjuk mentesült a beléptidíj alól, mert így a stáb tagja volt. „A család ment a darabot megnézni, ha volt rokon szereplő, ha nem, lejátszottak kétszer.”

„Az öltözködéssel kapcsolatban fontos, hogy egyértelműen az a cél, hogy szüretibál esetén, semmiképpen ne a saját faluja viseletét öltse magára az adott falu népe, hanem más falvakét. A mi esetünkben, Kisgyalánban általános szokássá vált, az itt egykor paprikát áruló sióagárdi asszonyok viseletét felöltöni. Pásztorjátékok esetén, szintén jelezni kell a játékoságot. Ez úgy nyilvánul meg az öltözékben, hogy a bekecsot, kucsmát ki kell fordítani, úgy kell felvenni! Ezt minden falusi szülő tudja. Mikor néptáncos gyerekeinket Kaposváron öltöztettük a pástorjátékokra, a göllei anyukák gondolkodás nélkül ösztönösen, épp úgy kifordították a kucsmát, mintahogyan én is, így nyomtuk a fiúk fejére. Visszafordították velünk a kucsmát. Mi értetlenül néztünk egymásra: „ezt nem úgy kell!” Mi még így tanultuk gyerekkorunkban, de a városban már ez a szál elszakadt.”⁵² Pásztorjátékoknál még az 1980-as években is láncos botot csörgöttek rászögeltek a láncot és lekoppantották falvainkban.

„Gyalánból Zimányba mentek, Gölléből Gyalánba. Hívogatva egymást, Fonóba, Büssübe. Heténybe 3 kocsival, mentek a Héjjass tanítóval. Mentünk magunk is a színházba. Bóna László Heténybe vitte a szereplőket, lovaskocsival Gyalánból.” „Ezért Bodó Jenő a tartozás fejében Harkányba hívta vissza fürödni, visszaszógáta.” „Mezőcsokonyára a fiatal embereket is elvitték, nemcsak a nőtlenekeket”⁵³ Ezek már az 1950-es évek történései közé tartoznak. Az egymásközi értékrendre is figyelmesek lehetünk, „visszaszógáták”, az egymásnak tett szívességek nem maradtak viszonzatlanul. A kisbíró feladatai közé tartozott az 1970-es évek közepéig, hogy kidobolja hol, és mikor veszi kezdetét a szindarab. Fonóban gyerekként Szántó Kálmán rajzolta a plakátokat, aki iparművész lett. Kisgyalánban nem volt jellemző a kiplakátózás.

„Karácsonyi időszak után farsang, álarcosbál, az után szindarabok jó szerivel azután, madarak fák napja.” A visszaemlékezések során a madarak fák napja is több alkalommal említésre került, a szindarabokkal kapcsol-

44 Frech J. 2013:73.

45 Lévay V. 1998: 7.

46 Varga Gy. 2003: 90.

47 Falutörténet I. - Kaposzserdahely www.kaposzserdahely.hu/mono/02_szerdahely.pdf 76.p.

48 Dömötör T. 1960: 26.

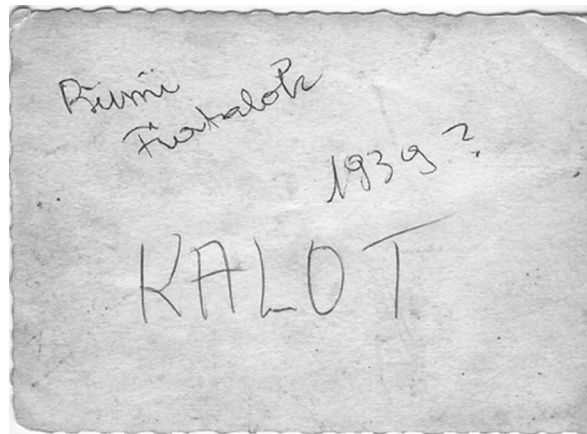
49 Szántó Imréné szíves közlése.

50 Lévay V. 1998: 7.

51 Bóna Lászlóné szíves közlése.

52 Lanszkiné Széles G. 2011: 196.

53 Bóna Lászlóné szíves közlése.

12–13. ábra: Büssüi fiatalok a KALOT-ban (1939)

latos gyűjtéskor. Ami szintén az összetartozást erősítő tevékenységek közé tartozott községeinkben, ugyanúgy törvénycikk szabályozta 1906-ban. A műkedvelő színjátszást gróf Klebelsberg Kúnó, kultuszminiszter határozottan szorgalmazta a nemzetnevelés programjának keretében. „1924-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete alapján határozták meg a legfontosabb feladatokat: analfabéták oktatása, népművelési előadások tartása, népművelési tanfolyamok szervezése, népfőiskolák, szabadegyetemek működtetése, ifjúsági és népkönyvtárak szervezése, ismeretterjesztő irodalom terjesztése, műkedvelő előadások, tanfolyamok támogatása.”⁵⁴ „Az 1920-as évek elején a fokozatos konszolidációt nagymértékben elősegítette, hogy a hazai kultúrpolitika és a közoktatásügy irányítása gróf Klebelsberg Kunó kezébe került, aki a kultúrát tartotta a fejlődés elsődleges mozgatórugójának. Kultúrpolitikájában nagy súlyt kaptak a nép művelődését szolgáló és a közoktatást fejlesztő intézkedések. Klebelsberg szerint a vesztes világháború, a forradalmak, a trianoni békediktátum mind hozzájárultak ahhoz, hogy hazánk politikai tekintélye {V-461.} csökkent, gazdasága tönkrement, jövője bizonytalanná vált, a lakosság hite, önbizalma szertefoszlott. Ebben a helyzetben a felemelkedés felé egyetlen út vezet: egy új-szerű nemzeti érzés kibontakoztatása az emberekben, melynek alapja az a felismerés, hogy a magyarság nem rendelkezik számottevő nyersanyagkészlettel, gazdasági erőforrásokkal, de hatalmas kulturális értékek birtokában van. Időtálló értékű kultúránk egy magas szintű, korszerű oktatási és művelődési intézményrendszer keretei között jelentős további értékeket hozhat létre. Az ország felemelkedésének fontos tényezője tehát a kultúra minél szélesebb rétegekre való kiterjesztése. Ebből a sajátos „nemzetnevelési” programból következett, hogy a magyar művelődés egész intézményrendszerét modernizálni, fejleszteni szükséges.”⁵⁵

„1922-ben, a 123500/1922. számú VKM rendelettel felállították az Iskolán kívüli Népművelés Országos Bizottságát, amelynek véleményező és tanácsadó sze-

repet biztosítottak. Klebelsberg nagy volumenű terveit csak az 1925. november 25-i nemzetgyűlésen terjesztette elő. Kiemelte, hogy a várossal szemben a falusi népet kell felkarolni, a népművelésnek elsősorban a paraszti kultúra megbecsülésére, elismertetésére kell törekedni, majd a középosztálynak, az értelmiségnek a művelődési igényeit kell megszervezni és kielégíteni.”⁵⁶ „Az emberi természet kettőssége, testi és szellemi törekvéseinek párhuzamossága arra kényszerít bennünket, hogy mindkét dolgot egyidejűleg műveljük: a magyar földet is, a magyar lelkeket is.” 1929⁵⁷

Szervezetten színdarabok a KALOT-on keresztül is jutottak a falvakba az 1930-as évek végétől, tovább pezsdítve a már addig is élénk kulturális életet. Fonóban, Göllében, Büssüben (12–13. ábra) is szerveződött KALOT, amire mind a négy községben felhívták a figyelmet. Értékrendjéről tanúskodnak a KALOT által kitűzött célok: Krisztusibb embert! Magyarabb magyart! Életerős népet! Műveltebb falut! Kerkai Jenő hozta létre a KALOT-ot, aki jól ismerte a falvak életét. „A Központ segített az Egyletnek, hogy igényüknek, műveltségüknek megfelelő irodalmi anyagot, verseket, színdarabokat kapjanak, melyet az egyleti összejövetelek tanulmányi részében megtanultak, megismertek. Az egyszerű falusi legényeknek meg kellett tanulniuk a hallgatóság előtti fellépést, valamilyen téma közös megvitatását, verseket, népdalokat kellett megtanulniuk és előadniuk, színdarabokat betanulni, magukat szakmai vonalon képezni. Szerves része volt a KALOT egyleti önképzésének a társadalmi illemszabályokba való bevezetés is.”⁵⁸ „A KALOT, *Katolikus Agrárfiúsági Legényegyesületek Országos Testülete*, 1938. okt.-1946. júl. 4.; 1988. nov. 24.-: a földművesek és földmunkások legényegyleteit vagyoni helyzetre és vallásfelekezetre való tekintet nélkül összefogó országos szervezet. - Célja a *krisztusibb ember*, a *műveltebb falu*, az *életerős nép* és *önérzetes magyar* érdekében az agrárfiúság szellemi, anyagi támogatása, összefogása és érdekvédelme. A KALOT a szociális enciklikák szellemében, polgári

54 Egyletek, olvasóköri, műkedvelőcsoportokSulinet www.sulinet.hu/oroksegtar/data/.../017_egyletek_olvasokorok.htm

55 Magyarország a XX. században / Kultúrpolitika és ... - MEK www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html

56 Ahazafelnőttképzéskialakulásánakfejlődéseésfőbb... www.kulturasz.hu/letoltes/A_hazai_felnottkepzes_tortenete.pdf

57 GRÓFKLEBELSBERGKUNÓ POLITIKAI HITVALLÁSA - MEKmek oszk.hu/09700/09782/09782.htm

58 https://hu.wikipedia.org/wiki/Kerkai_Jenő

pártoktól függetlenül fogta össze és egységesítette az agrárembereket, a törpe- és kisbirtokosokat. Meghatározó szerepe volt nemcsak a falu népe lelki és kulturális életének fölemelésében, hanem a nincstelen parasztság embertelen szociális helyzetének megváltoztatásában is.⁵⁹ Göllei visszaemlékezés a KALOT-ról: „KALOT az ifjúságot foglalkoztatja, összefogja 1946-ig célja volt a Katolikus Egyház Eszménye. A pap vezette, tanító is beszólt adott esetben.”⁶⁰

A KALOT megszüntetése után már haladt a maga útján a színjátszás, nem volt megtorpanás. Ezt követően az új politikai hatalom is fontosnak tekintette a színdarabok tovább élését, sőt ettől kezdve a községek különböző seregszemléken erejüket is összemérhették, színpadra természégüket illetően. Bár az 1940-es évek második felétől a világnézet változott, a vallásos darabokat és a népszínműveket más műfajok váltották fel. Kisgyalánban még ma is (2016) szállóigeként él az alábbi mondat: „Lenin a Renben⁶¹ élt!” Ami az 1950-es évek vége felé hangzott el az akkor tizenéves gyerek szájából egy színelőadás keretében, aki akkor még nem volt tisztában a Kreml történelmi épületgyűjtésének fontosságával. Amivel derűtséget keltett, a történelem viharai következtében egyre szélesebb látókörűvé vált a nézőközönség. A KISZ Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség 1957–1989. feladatkörébe tartozott a színdarabok seregszemlére vitele is.

Fonóban az emlékezetben élő színdarabok a következőekben kerülnek felsorolásra. A legrégebben játszott darabok esetében, a szerzők nevét nem őrizte meg az emlékezet. Ezzel ellentétes példa, saját visszaemlékezésem szerint az 1980-as évekből a szerző neve – Federico Garcia Lorca – maradt meg az emlékezetemben a többi szereplőnek úgyszintén, a mű címe nem, pedig még seregszemlén is szerepeltünk vele. Valószínűleg sajnos sok értékes lejegyzésre méltó történet kirostálódott az emlékekből, több színművel kapcsolatban is.

A Fonóban bemutatásra került színművek, amiket megőrzött az emlékezet:

A legkorábbi színdarabról készült csoportkép 1915-ből származik (14. ábra). A hátoldalán olvasható: „Ezen fénykép készült 1915-ben. Jelen vannak a színdarab előadók” (15. ábra).

Két világháború közötti népszínművek:

Katona József: Bánk bán, Shakespeare: Szeget szeggel (8. ábra), Csepregy Ferenc: Piros bugyelláris, Tóth Ede: A falu rossza.

Három kislány ül a padon: Csak nők játszották. Lányok fiúnak felöltözve, Göllében is előadtak olyan darabot ahol, csak nők szerepeltek az előadásban.

Iskolás darabok az 1930-as években: Pepi néni a darab címe. „Pepi egy tehén volt”, Kanadai ötös ikrek: „csak a fejünk volt kint, azon volt a fejkötő, cumiztunk.” Röpke kis emlékképek maradtak meg ezekről a darabokról.

Juhászlegény, Légy jó mindhalálig, Hófehérke, Égig érő fa, ezeket már nem pontosan beazonosítható talán az 1940–50-es években vitték színre.

Piros bugyelláris, A falu rossza, leggyakrabban ezekről a népszínművekről emlékeznek meg a község monográfiai is, kedvelt darabjai voltak falvainknak. Könnyed, szórakoztató népszínművek. „A népszínmű olyan drámai műfaj, mely témáját a nép életéből meríti, szereplői az 1870-es, 80-as évekre csaknem kizárólag népi alakok. A cselekmény mozgatórugója többnyire a szerelem, a darabok befejezése általában megnyugtató.”⁶² „A község szórakozni akar, nevetni, ámuldozni, nem gondolni a hazai problémákra. Az egykor társadalmi mondanivalókkal induló népszínmű falusi tárgyú operetté sekélyesedett, álparaszttal és álnépdelokkal. Népszerű a kalandos „látványosság”. Mindehhez felettébb alkalmas szerző Csepregy, aki mesterien megtanul feyelmezett szerkezetű, fordulatossá és boldogan végződő színjátékokat írni, hol szellemesen pergő, hol feszült hangulatú dialógusokban. Ekkor fordul a legnépszerűbb s immár leghígebb színpadi játékhoz, a népszínműhöz. Igen jó ötlete támad: a nem kevésbé divatos detektívregények témavilágát átülteti a magyar falusi, illetve álfalusi környezetbe. „A sárga csikó” és „A piros bugyelláris” szerelmi bonyodalmakkal teljes, énekes-táncos, megnyugtatóan „happy end”-es bűnügyi dráma. A darabok népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1879-ben a császári pár ezüstlakodalmi bécsi koncertjén „A piros bugyelláris” képviseli dalaival és a Török bíróné menyecskejelmezébe öltözött Blahánéval Magyarországot. A fiatalon meghalt Tóth Ede igen jól megírt falusi játék, „A falu rossza” mellett ez a két Csepregy-darab évtizedekig a legtöbbet játszott népszínmű.”⁶³ A falu rosszát 1916-ban, A piros bugyellárist 1917-ben már megfilmesítették. A piros bugyellárist 2016-ban a televízió újra vetítette, erre felhívták a figyelmemet, ezzel további emlékek kerültek elő, a mű dalai eléneklésre kerültek.

A II. világháború alatt színre vitt vallásos színdarabok:

Szűz Mária koronája (3–4. ábra) 1943. 06. 09. szövegkönyvét, és fényképeit egyaránt megőrizte az utókor, a visszaemlékezés pedig így szól: „Mária voltam, angyalok a Rózsika, és a Bori voltak. Taszáron is voltunk vele. Cséplő Lajos irányította a színpad építését. Édesanyám varrta a ruhát. Cséplő Jenő tanította be a darabot. (Nagy Imre mellé került.) Pásztorjátékot is szoktunk tanulni, ezek a templomban voltak lejátszva.”⁶⁴

A mi falunk: „Darab a háború alatt, szentképet helyeztünk a színpadra, letérdeltünk a Szűzanya képe elé. (Bátyám akkor volt katona.)” Mondat foszlányok maradtak meg az emlékek közt, több mint 90 évesen: „Szent Szűz adj erőt nekik, hogy fussanak.” Az Intéző Spórer⁶⁵ azt mondta: „Dodókám tudod, hogy megrikattál!” „Ó Szent Szűz Rejtsétek el őket Ti Angyalok, Ti Szent tiszta Angyalok Vigyázzatok rájuk, Nagyon rájuk, Az lenne a legjobb.”⁶⁶

62 Varga É. 1992: 237.

63 www.szineszkonyvtar.hu - 2007. Csepregy Ferenc Életrajz
www.szineszkonyvtar.hu/contents/a-e/csepregyfelet.htm

64 Szántó Imréné szíves közlése.

65 Spórer Intéző Urat pedig biztosan nem könnyű volt megrikatni, mert inkább keménykezűnek volt mondható, mint érzékenynek.

66 Cséplő Rózsa szíves közlése

59 KALOT – Magyar Katolikus Lexikon *lexikon.katolikus.hu* > K

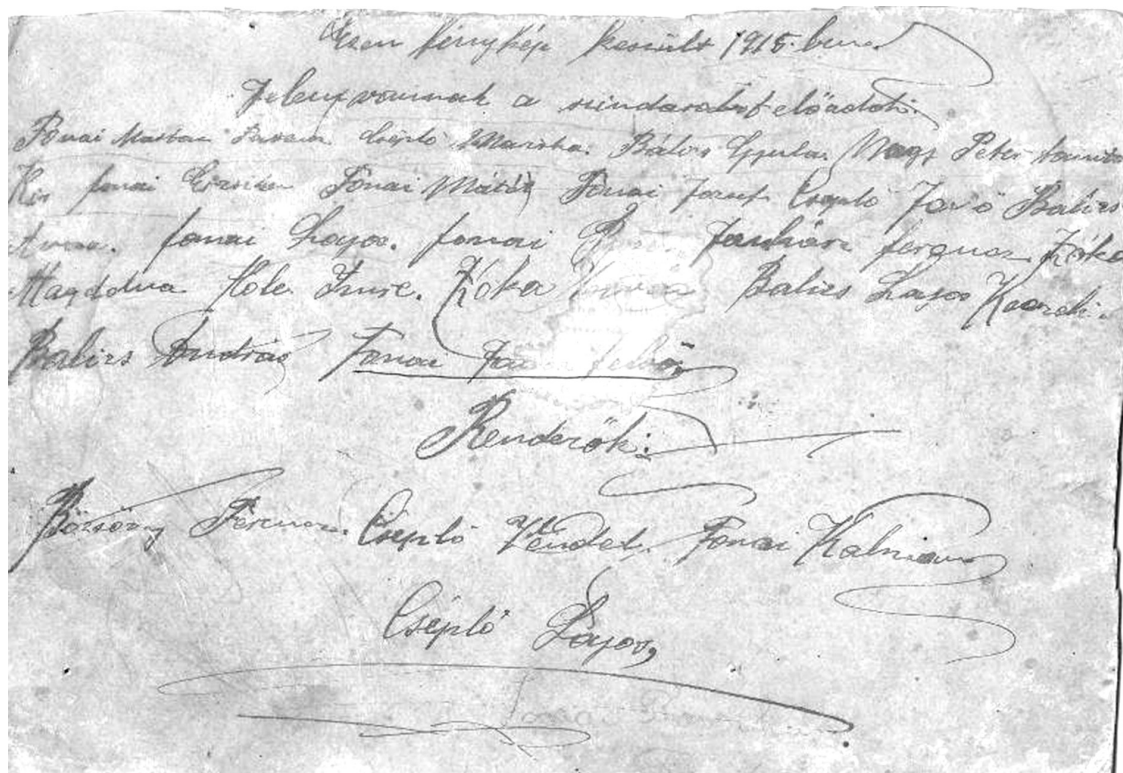
60 Puska Ferenc szíves közlése.

61 Ren: gáztűzhely, sparhet, sütő része.

14. ábra. A legkorábbi fonói színdarabról készült csoportkép (1915)

15. ábra. Az 1915-ben készült fénykép hátoldala

A II. világháborút követő darabok: a címek sokat sejtető, egyszavas, beszédes címek. Földindulás. *Szakadék*, *Virradat*. A három cím azt sugallja mintha összetartoznának. Kodolányi János: Földindulás, ezt Fonóban 1945-ben adták elő. A két világháború között játszódik a gazdasági válság közepette, az akkortájt falvainkban „dívó egykézés” adja a mű alap gondolatát, ezáltal aktualitást nyerve. 1939-ben magyar játékfilm is készült a műből. Szabó Pál: *Szakadék 1955-ban* vitték színre Fonóban. „Egy feltörekvő paraszt a hőse: ahogyan az a gyermekkor, a háború, majd a forradalom viszontagságain átvergődve felnő s nagy próbák és küzdelmek árán eljut önmagáig. Itt ér véget a regény, ahol a megtalált élet kezdődik. A tárgy maga régi és irodalmilag sem éppen érintetlen: a szakadék, előre sejtethetőleg, a falu népe és a falu intelligenciája között fog fölmeredni; igen, a háború és a forradalom után – a regény legvégén – tátong föl hirtelen egész váratlanul, mint ahogyan a szakadékok hasadni szoktak.”⁶⁷ *Virradat* címmel igen sok mű látott napvilágot, igen sok szerzőt megihletett ez a pozitívumot sejtető cím.

„Az Erdei kápolna csodáját Taszárra mentünk át megnézni, akkor határoztuk el, hogy ezt „magunk is megcsináljuk.”⁶⁸ A fiatalság „helyből való kimozdulása,” a mások kultúrmunkájának megismerése formálta-bővíttette az ifjúság világról alkotott képét, esetenként növelte önbizalmukat. A színdarabok célt adtak a hosszú téli esték hasznos eltöltésére. Együtt tanulták be a közösség számára pihenésre, szórakozásra lehetőséget adó színdarabokat. „Angyal tanító néni rendezett, sok színdarabot játszott. Sok ének volt a darabokban, sokat énekelünk. Minden télen összegyűltünk, 10-15-ször próbáltunk el egy darabot.” Ezek a darabok sokszor párhuzamosan futottak az egymás szomszédságában lévő községekben. Arra is volt példa, hogy a kaposvári Csiky Gergely Színházban is műsorra tűzték az egyidejűleg Fonóban játszott darabot. El is mentek a fiatalok Bródy Sándor A tanítónő című színművét megtekinteni a színházba. Azt a következtetést vonták le, hogy ők sokkal lelkesebben játsszák a darabot, nem olyan unottan, mint a színészek. A hivatásukat gyakorlók mentségére szóljon, hogy sokadszorra előadva már csökken a lelkesedés.”⁶⁹ A legnagyobb visszhangot ez a darab keltette. Fonóban szinte mindenki megemlékezett róla, díjat is kapott elismerésül. „A Kalmár család nagyon sokat áldozott a faluért. Mindent elkövettek, hogy Fonó kibontakozzon, Fonót felemelni volt a cél. Gyalánban is lejátszottuk a Tanítónőt.”⁷⁰ A tanítónőt a Kalmár házaspár tanította be. Tanítónő a két egymást követő szereposztásban Tót Fonai Györgyné (Kálmán Magdolna), majd Kalmár Magdolna volt. „Összetartó volt a Fonai falu, Búcsú után, egész tavaszig szinte minden hónapban játszottunk színművet. Szeretettel köszöntjük a mi ünnepünk vendégeit a Kultúrban, hangzott el műsorkezdéskor. Elegánsnak kellett lenni.

1954-ben Böhönyében játszottuk. Jól összeválogatott csapat volt. Seregszemlére jártunk, 2 hét alatt meg kellett tanulni a darabot. Nagyon nagy sikerünk volt nyáron, kirándultunk a bevételből. Mindenki szinte az egész falu részt vett az előadásokon, sok virágcsokrot is kaptunk. A Kalmár házaspár a színdarabokon kívül is foglalkozott mindenkivel, törődtek velünk, azt is megkérdezték, nap mint nap: Magdi milyen napja volt ma? Összehangolták, kire milyen szerep illik.”⁷¹

Operett, zenés mesejáték: 1950–60-as évek darabja. Szirmai-Emőd: Mézeskalács. Ezt a színdarabot is a Kalmár házaspár tanította be, lányuk Kalmár Magdolna így emlékezett vissza: „Versengés volt a két település között, egy évben játszottuk a Mézeskalácsot Büssüvel, Ők is eljöttek ide. Télen a szüleim 1–2 napra felmentek Budapestre színházba. Bánki Zsuzsa játszotta a Tanítónőt. Nagy hatással volt Édesanyámra, sírás nélkül nem állta meg az előadást. Ekkor elhatározták, hogy ők is megrendezik ezt a darabot. Amikor nem kellett Pestre menni a ruhákért, Dodó varrta a ruhákat. Az 1960-as években, jól szervezett színi adottságok, egész estét betöltő programok voltak Fonóban. A vásári élmény közvetlen volt a Mézeskalácshoz, kalapos mester volt Nagyapám, így a példákat az életből merítették. Elvitték többször is a darabokat más községekbe. Édesapám Gyalánba ment legszívesebben.” „Nagyobb helyre tudnánk menni, de kedvesebbre nem.” – mondta szülőfalujáról Kalmár Sándor. „Hónapok mentek rá a próbákra, ez volt a szórakozásunk. Kézbe tartották a gyerekeket, a próba héttől-tízíg tartott. Zenei betétek megtanulása sem volt könnyű. Édesapám a dalokat tanította. A Mézeskalácsban a főbb szerepek: Fonai Erzsébet: királynő, Örzse: Cséplő Márta, csizmadia: Juhász János. „Munkamegosztás” volt. Sokat adtak arra, hogyha nem beszélnek akkor is játszanak, arcjátékot. A szövegkönyvek ronggyá lettek szakítva mire betanulták.”⁷²

Móricz Zsigmond: Sári bíró 1952 vígjáték, amelyből 1943-ban készült film. Mint a cím sejteti ez a színmű is egy faluközösségben játszódik, és egy faluközösségnek történik az eljátszása. Azonban ez már nem csupán egy kedélyes népszínmű, amiket az 1920–30 közötti években adtak elő. Itt már a könnyedségen túl társadalombírálattal is találkozunk, a valóság egyre jobban szerepet kap a művekben. A cselekmény a bíró választás körül bonyolódik.

Gárdonyi Géza: A bor című darabja 1954-ben került színre Fonóban,⁷³ Kisgyalánban pedig az 1980-as években.

Politikai, aktuális, sorskérdésekkel foglalkozó darabok:

Az életmódváltás problémájával foglalkozik Galgóczi Erzsébet: Aknamező (16. ábra) című műve. A darab akkor került bemutatásra Fonóban mikor már lecsitultak a kedélyek a téveszesítésekkel kapcsolatban.

67 Szakadék - Kultúra - 1939. július - Huszadik Század
www.huszadikszazad.hu/kultura/szakadek

68 Pintér Gyuláné Zóka Mária (1925-2010, Fonó) szíves közlése.

69 Lanszkiné Széles G. 2013: 170.

70 Bráz Andrásné Bertalan Eszter (1935, Kaposvár) szíves közlése.

71 Tót Fonai Györgyné Kálmán Magdolna szíves közlése.

72 Kalmár Magdolna szíves közlése.

73 Bráz Andrásné szíves közlése.

16. ábra. Galgóczi Erzsébet: *Aknamező* című színdarabjának jelenete (rendező: Kalmár Sándor, 1977)

„A szerző bemutatja a paraszti világot, a parasztság problémáit, lelki vívódásait, konfliktusait családon belül és a környezettel. Árnyalt ábrázolás, finom lélekrajz jellemzi, az eseményeket alakító paraszti érzés- és gondolatvilágnak, életmódnak a feltárása. (...) Tanúi lehetünk, hogyan ragaszkodik a parasztság a maga földtulajdonához a kollektívizálással szemben. Különösen az idősebb generáció nem tud változtatni attitűdjén, de a fiatalok is csak nehezen. Az *Aknamező*ben özvegy Török Jánosné gyilkosságot kísérel meg fián, mert az belépett a téeszbe.”⁷⁴

A termelőszövetkezetek fennállása alatt, a tagokat rendszeresen színházbérlettel látta el a termelőszövetkezet, természetesen oda-vissza utazást biztosítva tagjainak. Az előadások után kritikát⁷⁵ is gyakoroltak az épp aktuálisan megtekintett darabról a tejcsarnokba menet, vagy épp mezei munka közben, egymást is megbírálták például ha elaludt valaki a nehéz napi fizikai munka után a színházban. Azonban mindig várta a tagság ezeket az alkalmakat, kellemes kikapcsolódást nyújtott, valamint csinosan fel lehetett öltözni az előadás tiszteletére, most is megemlékeztek róla, hogy ki milyen ruhát viselt egy-egy előadás alkalmával.

Egy szintén szállóigeként megmaradt történet, egy baranya megyei faluból Pécsre történő színház látogatását örökíti meg. A Bánk Bánt játszották, azonban a tsz tagok nem érkeztek meg az előadás kezdetére, és amikor odaértek Bánk bán épp azt a kérdést tette fel a színen: Honnan jöttök parasztok? Mire a válasz: „Somberekből csak lerobbant a buszunk!”

Az 1980-as évek után már egyre ritkábban kerültek színpadra darabok. Az általános iskolát befejezők ekkor még inkább tovább tanultak, vagy már az utazással járó kötött munkaidő is kevésbé tette lehetővé a próbákat, a televízió térhódítása is rossz irányba vitte el a színvonalas időtöltés lehetőségét.

Kórustörténet

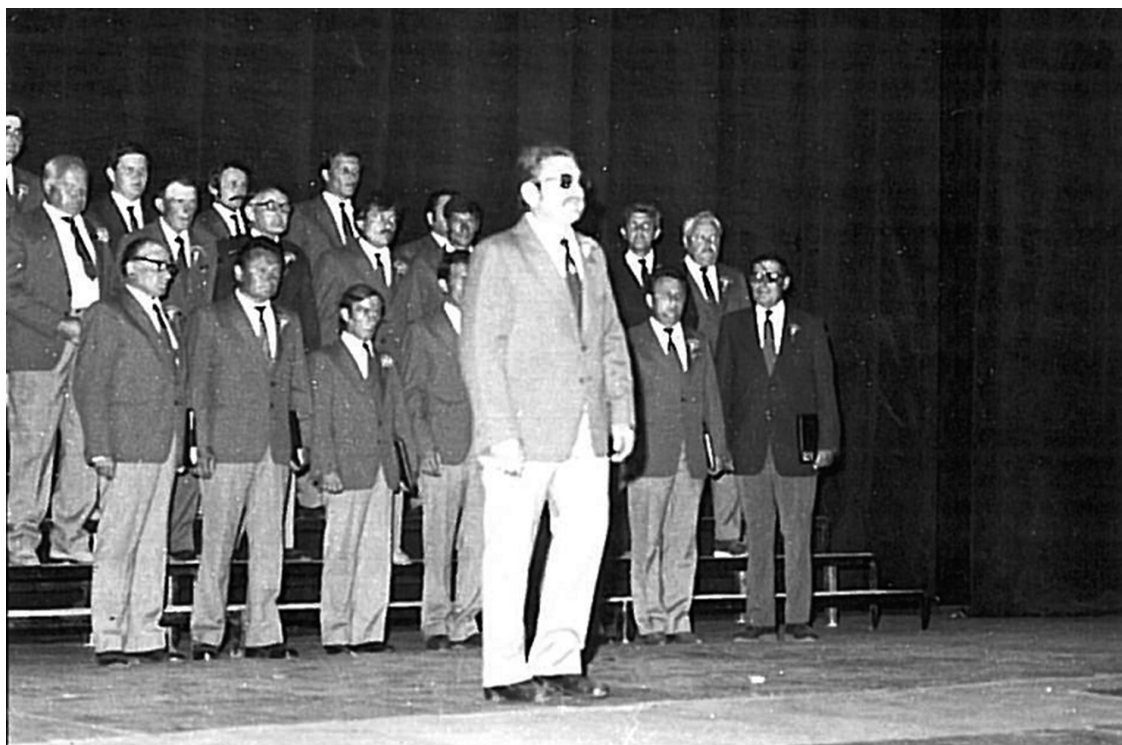
Ezek a szomszédos községek Kisgyalán, Fonó, Büssü férfikórust is alapítottak. Büssü volt az alapító, a kórus nevét Kisgyalán adta és persze tagokat is, a legtöbb kórus tagot majd a kórusvezetőt is pedig Fonó adta. Így együtt: „A színdarabokban is érvényre juthattak a szép hangú szereplők, akik kórust alapítva Országos Hírnévre is szert tettek. „A kisgyaláni »Petőfi« Mg. Termelőszövetkezet férfikórusa (17. ábra) 1968-ban alakult. Tagjai többsége a termelőszövetkezet fizikai dolgozója, köztük traktoros, állatgondozó, szerelő, gépkocsivezető stb. és vezetésben dolgozó egyaránt megtalálható. Akiket nem fáraszt a heti két próba, lelkesít a dal szeretete, a kultúra terjesztése. Műsoraikban népdalok, Kodály-, Mozart-, Bárdos-művek szerepelnek.”⁷⁶

A 9. országos minősítő hangverseny 1984. május 5-i eredményének méltatása így hangzik: „Az időbeli sorrend helyett hadd kezdjük az ismertetést a »meglepétescappattal«, a Nagy Endre által nagy tudatossággal irányított kisgyaláni férfikarral, mely – figyelem! – a legmagasabb minősítést, a fesztiválfokozatot szerezte

74 Mogyorósi László tanulmánya - BárkaOnline
www.barkaonline.hu/tarcai/2159-mogyorosi-laszlo-tanulmánya

75 Kritika alkalmával a pozitívumokon kívül, elhangzott a ripacs szó is.

76 Az énekkarra vonatkozó dokumentumokat Papp Ferenc volt kórustag (1947, Fonó) bocsájította rendelkezésre, ezekből következnek a továbbiakban idézetek.

17. ábra. A Kisgyaláni Férfikar

meg. Vecchi, Mozart, Jeep kompozícióinak előadásával nagyszerű stíluskésztségről tett tanúbizonyságot ez a mindössze huszonnégy tagból álló, de hangerejével is a népes dalárda hatását kelteni képes együttes. Karai József művének, a Kecskeméti toborzónak interpretálását pedig valóságos szuperlatívuszokkal méltatták az ítések sodró lendületéért, tisztaságáért, stílusbiztonságáért. Egy mindössze ezernyolcszáz lelkes »háttérrel« ilyen kórust kialakítani bizony nem mindennapi teljesítmény!” Ez a lelkes háttér, és maguk a kórus tagok is Fonó, Kisgyalán, Büssü lakosságából kerültek ki. „Ugyanebben az évben a megyeszékhelyen szervezett Felszabadulási Kórusversenyen az országos hírű »Vikár Béla« kórusral megosztott első helyezést kaptak. 1985-ben folytatódott a sikeres szereplés. A szövetségi kórusok számára hirdetett országos versenyen – 84 kórus közül – bekerültek a legjobb húsz közé, s ezzel jogot kaptak a Szolnoki X. Országos Kórusversenyen való részvételre. Ez az év hozta a külföldi rednitzhembachi férfikartól meghívást kaptak a Német Szövetségi Köztársaságba 1986 májusára (18. ábra).” A Magyar Rádió Zenei Főosztálya rádiós felvételt készített 1991-ben a kórusral. Az Éneklő Magyarország Kórustalálkozó minősítő hangversenyén 1994-ben arany minősítést kapott a Kisgyaláni Férfikar.”

Göllében előadott szindarabok

Göllében is az előadásokról készült igényes fotók magukért beszélnek. Azonban ha a Gölle szót meghallja valaki, az első gondolata gondolkodás nélkül Fekete István. Fekete István is játszott Göllében, angyal

szerepben az 1907 körüli időkben, vélhetőleg Gölléből a legkorábbi hiteles, derús és egyben az eredményt illetően Fekete István, mint gyereket elszomorító leírás. Itt megtudhattuk, hogy a taps Göllében a 20. század előn még nem volt szokás,⁷⁷ mint tetszésnyilvánítást alkalmazni, a befolyt jövedelmet pedig kiosztotta a Tanító Úr a szereplők között.

„Én is hétéves lehettem akkor. Tél volt, havas arcú, békés tűzű karácsonyváró tél, és mi pásztorjátékra készültünk a göllei iskolába. Én voltam az egyik angyal. Ma sem tudom, hogy gondoltak rám ennél a megtisztelő szerepnél, mert az ördögök is tanulhattak volna tőlem egyet, s mást, de angyal lettem a világ színe előtt, s ehhez mért komolysággal tanultam szerepemet. Közben – mint angyal – behógolyóztam Puskáké ablakát, és beszakadtam a malomgát vizébe, ahol aztán majdnem angyal lettem a szó legszorosabb értelmében. (...).

Ezen előzmények után elérkezett a várva várt nap. Szárnyakat kötöttem, fehér ingbe bújtam, és hatalmas izgalommal vártam a jelenésem.

A színház – azaz iskola – zsúfolásig tele. A nagy gözben a lámpa nagyon gyengén mérte a fényt, de a görögtűz segített a dolgon, és a közönség áhítatos csendben leste a fejleményeket.

77 Az 1970-es években már annál inkább tapsoltak. Ennek a történetnek a felidézésekor, hangzott el az alábbi szintén Göllében lejátszódott esemény. A Kaposvári Csiki Gergely színház vendégszerepelt Göllében. A Kisgyaláni Petőfi, és a Göllei Béke Termelőszövetkezet tagjai vettek részt az előadáson, göllei, kisgyaláni, büssüi, és fonói, emberek. Az előadás csak nem akart elkezüdni, ezért a nézőközönség megelőlegezett tapsal invitálta színpadra a színészeket.

18. ábra. Rednitzhembach, Német Szövetségi Köztársaság (1986)

Én is angyalhoz mért komolysággal daráltam el mondanivalómat, és az előadás végén még egyszer meggyújtottuk a görögtűzetet, mert – mi tagadás – ez tetszett a legjobban.

Utána meghatott csend. A tapsot nem ismerték akkor még Göllében,⁷⁸ és csak nagynénim tapsolt, ami vidámságra fakasztotta a gyerekeket, és egy öregasszony megjegyezte, hogy ő már ugyan sokat megért – Pécsen is volt egyszer –, de el nem tudja gondolni, hogy az a pesti asszony mért csapkodta össze a tenyerét.

Ezzel zárult aztán a színdarab. A közönség kitudult az utcára, s a lámpa mindjárt vidámabban égett, pedig akkor már nem volt rá szükség. Letettem a szárnyakat, levettem az angyali inget, és hazamentem, ahol a tenyérverdeső nagynéni jóvoltából volt minden, ami csak megterem a pesti bazárok árjegyzékében. (...)

Játékaim romjai tehát nem érdekelték, de annál jobban vártam a másnapot. Ez a nap egyike volt azoknak a kivételes napoknak, amikor szívesen mentem iskolába, mert akkor osztották szét a „színészek” között az előadás jövedelmét. (...)

Sokáig latolgattam, hogy egy angyal főszereplő-e, és angyal kollégámmal oda döntöttünk, hogy az angyalok mindenképpen főszemélyek, tehát a mi fontosságunk se lehet kétséges.

És halálos csendben kezdődött a jutalmak kiosztása. Esküdt Lajos⁷⁹ mint Szent József egy koronát kapott. Jó. Neki volt a főszerepe. Csima Ferkó negyven krajcárt. Angyaltársam harminc krajcárt. Megkapta mindenki a magáét. Rólam szó se esett. A szívem el-

nehezült. Mindenki engem nézett. Ráborultam a padra, és sírtam, sírtam keservesen.

– Nem szégyelled magad? – korholt otthon édesapám.

– Elvennéd a szegény gyerekek elől a pénzt? Hát mi-féle gyerek vagy te? Rászorulsz te arra?

Nem tudtam válaszolni. Igazságérzetem, a felnőtt-csalhatatlanságába vetett hit összedőlött bennem, könnyeim a szívemre folytak, és nem tudtam megmondani, miféle gyerek vagyok én.

Most már tudom, éppen olyan voltam, mint a többi: gyerek voltam.⁸⁰

Fekete István Kaposvárra történő beköltözése után a „színészi karrier” úgy tűnik folytatódni látszott. Az elemi iskola ötödik osztályát már Kaposváron kezdte el. „Fekete István egyik húga évtizedekkel később azt nyilatkozta, hogy emlékemben talán legjobban a csodálatosan szép kert maradt meg”, hozzátéve, hogy „Kaposvárott szép házat vettek a szüleim, közel a színházhoz, amit nagyon szerettünk. Egyszer ott játszottunk a színházat körülvevő parkban, késő délután, s kijött az igazgató, Mariházi, s azt kérdezte: nem akartok-e nép lenni A cigánybáróban? Pistával együtt igent mondtunk. Nekem ki kellett bontanom a varkocsomat, hogy hosszú hajjal lehessen nép. Emiatt este tíz óra után érkeztünk haza. Édesapánk a kapuban várt, zordonan azt kérdezte, hol voltatok, már úgy aggódtunk. Mire, én hetykén, mondhatnám büszkén azt feleltem: nép voltunk A cigánybáróban. Talán mondanom sem kell, hogy intellemei olyan kézzel foghatóak voltak, hogy többször nem jutott eszünkbe színészi pályára lépni.”⁸¹ „Évtizedek múltán Fekete István szintén Göllébe tért vissza, ha nem is színdarab, hanem egy film kapcsán az 1941 őszen forgatott és 1942 áprilisában bemutatott: „Dr. Kovács István című filmem forgatókönyvét írtam akkor, és a lakodalmi jelenet részleteire volt szükségem, amelyeket

78 Bánk bán 1847. október 14-én került először színre Kecskeméten, Komáromy Alajos játszhatta el Bánk bán szerepét. A művész 1897-ben írt visszaemlékezése: „A félszázad előtti kecskeméti Bánk-bán előadása általános tetszésben részesülhetett, mit abból következtettek, hogy volt taps elég és számomra koszorúk is.” Bánk bán 19. század - Bácsstudástár www.bacstudastar.hu/bank-ban-19-szazad

79 Esküdt Lajos majdan Nagyatádi Szabó István személyi titkára lett a Földművelésügyi Minisztériumban.

80 Fekete I.1970: 97.- 98.

81 Sánta G. 2014: 43.

19. ábra. Dankó Pista (Gölle)

már elfelejtettem. Írtam hát Barcsának, és találkozót kértem a kaposi állomáson. (...) Ennek a filmnek egyes verses felköszöntőit – a lakodalmi jelenetnél- Barcsától kértem el, s a gölleiek sokan bekocsikáztak Dombóvárra a filmet megnézni, hiszen félig- meddig a film lakodalmában is otthon érezhették magukat. Barcsa is ott volt, és lelkesen számolt be a látottakról és Gölle büszkeségéről.⁸² A Dr. Kovács István című film forgatókönyvből a göllei vőfély rigmusából, egy részlet így hangzik: „Itt van az első tál étel, hoztam, Hogy el ne ejtsem, mindig imádkoztam. Szakácsné asszonyokkal összebarátkoztam. Bors, sáfrány, gyömbérral jól be is szóztam”⁸³

„1934–35-ben Varga György helyettes tanító Göllében. Színdarabot tanít be, leventékkal, feldíszített kerékpárokkal versenyt rendez. 1935. április 21-én mutatják be a Tépett Rózsa című művet.”⁸⁴ A kutasi születésű Pap János e művét pedig: „Először játszották 1921. november 7-én a kaposvári Városi Színházban.” – olvasható a szerepkönyv borítóján.

Az 1940-es évek végén játszott színdarab a János vitéz, erről így szól a visszaemlékezés: „17 éves voltam, gazdasági iskolába jártam.⁸⁵ Az öreg juhász pásztor ember szűrét kértük kölcsön a darabhoz. Mindenki maga vitte a ruhát. „Hol volt maga mennyi volt a nyája mennyit loptak el? Cigányvajda nyerte el.”⁸⁶ Egy idősebb ember annál volt a könyv, a szöveget olvasta fel betanultuk. A fejes 6–7óra között volt, előbb fejt⁸⁷ mindenki utána mentünk próbálni. Egy hónapon keresztül este mindig mentünk próbálni. Aki tervezte a színdarabot: Jól

megérted? Egyszerű parasztember, egyszerű közép-paraszt volt, ilyenekkel is foglalkozott. A fiatalok összemertek. Bent volt kocsmá, mozi helyiség, magasan ki volt emelve. Belépti díjat részben a kocsmárosé szedte, a mozi helyiségben rögzített székek voltak. Másik községbe nem mentünk el bemutatni a darabot.”⁸⁸ A Dankó Pistát 1957–58 körüli időkből vitték színre a Gölle kultúrházban (19. ábra), betanította Mezey Béla tanár, későbbiek folyamán iskolaigazgató. 1959–60 került színpadra a Mágán Miska, és a Déryné (6–7. ábra). A Tabáni legenda, és A falurossza is belekerült a lejátszott darabok repertoárjába.

A Dankó Pista jelmezpróbájának előkészületei közben zajlott le ez a kis epizód: „Fekete parókát kapott a Berta Endre, és megkérdezte: Mi az Irén? Paróka, a cigány az fekete! Akkor nálunk szőke cigány lesz, mert ezt én fel nem veszem! A díszlet csodálatos volt. Jakab Imre népi zenekara játszott. Nagy bőrdöngőbe, kofferokba érkeztek a ruhák.”⁸⁹ Dankó Pista „A népies műzene egyetlen olyan alakja volt, akinek személyét több író és költő megörökítette. Ady Endre és Juhász Gyula verset írt hozzá, Móra Ferenc, Tömörkény István, Rákosi Viktor írásaiban is feltűnt, Gárdonyi József, Gárdonyi Géza fia, megírta Dankó regényes életrajzát. 1940-ben film is készült életéről, amelyben Jávor Pál alakította, ez volt a kétszázadik magyar hangosfilm.”⁹⁰

Kisgyalánban színre vitt darabok

Kisgyalánban a következő színdarabok kerültek elő az emlékezetből: természetesen mint ahogy szinte minden községben itt is A piros bugyellárral kezdődött a felsorolás. „Helyre hozza a köszörű: gazda, szőga viszonyról szól a darab. 1930-as évek végén játszották.

82 Fekete I. 1970: 114.

83 Fekete I. 2010: 58.

84 Varga Gy. 2003: 11.

85 Aranykalászos, Ezüstkálászos tanfolyamok szeptembertől májusig tartottak Göllében. Büssüi, igali, gyaláni, göllei résztvevőkkel.

86 Jellemző volt mind nő, mind férfi visszaemlékező esetén, hogy közbe-közbe szúrtak egy-egy idézetet a színdarab szövegéből, akkor is ha éppen a darabmal kapcsolatos körülményekről beszéltek.

87 Még az 1990-es évek elején is a fejeshez igazították lakodalmakor is a vacsora kezdés időpontját.

88 Puska Ferenc szíves közlése.

89 Kuttyik Gyuláné Szalai Ildikó Gölle szíves közlése

90 Dankó Pista – Wikipédia https://hu.wikipedia.org/wiki/Dankó_Pista

20. ábra. A fiatalok vasárnap összegyűltek, „Nagylányok vasárnap délután” (Kisgyalán)

21. ábra. Színjátszó kör, Keresztes tanító úr vezetésével (Kisgyalán, 1925)

Duda Gyuri: 1940-es években játszották. Héjjas tanító tanította be, énekeltek benne.

A falu rossza, A nánai bíró lánya: 1930 körül játszották.

Karikagyűrű: Oroszok után, énekeltek benne.

Tűvé tevők: „Mi a jó, tüzes már a vasaló!” – így hangzott a felidézett mondat.

A falu rossza, Én vagyok a falu rossza címmel maradt meg a visszaemlékezésben.

Kőműves Kelemen: „A malomnál nagy műhely, meg volt csinálva. Rövid darab ezért húzták az időt, később kezdtek, de mindenki tudta, hogy azért mert rövid a darab. A tanító nem számított annyi népre. Az 1950-es években játszották.”⁹¹

„A színdarabokon kívül, tavasszal, nyáron, és kora őszi hónapokban, az összetartozást erősítő talán az egyik legszebb esemény, amit a mostani 80 év felettiek, még fiatal lányként, legényként megéltek. Minden vasárnap délután a lányok karöltve 4–5-en is, egymásba kapaszkodva az útközepén együtt vonultak végig a falun, ekkor még a forgalom nem akadályozta őket. A kezükben virágszál, az övükben csipkés zseb-kendő volt tűzve, és danúva⁹² haladtak végig a falun. A legények is öltözetesen⁹³ csatlakoztak a lányokhoz. Csoportosan bevonultak valamelyik házhoz, s ott énekelgettek, labdázta, beszélgettek. A most 70 év körüliek ezt még kislányként nézték végig, de ők már nem vonultak végig így a falun. Azonban ők is csinosan fel voltak öltözve a vasárnap kedvéért. A fiúk-lányok szintén összegyűltek, együtt töltötték az időt. Látható az egyik csoportképen (20. ábra), amelyen igen csinosan vannak felöltözve, a pusztai és a falusi fiatalok egyaránt. Kérdésekre, hogy „milyen esemény volt?” Természetesen így válaszoltak: „Hát vasárnap!”. Vasárnap ilyen csinosan illett öltözni.

91 Bóna Lászlóné szíves közlése.

92 Énekelve

93 Zakó, gomblyukban virág, zsebkendő kítűzve, s kalap a fejükön.

A tanítók által szervezett színjátszó körök, amiről már az 1925-ös fénykép is bizonyítékul szolgál, (21. ábra) amin Keresztes tanítót körülvevő déd avagy nagyszülők láthatóak. Az 1925-ben, az akkori 15–18 éves fiatalságról, 2003-ban is volt akit felismertünk az alapján, hogy kire hasonlít. A dédmama „nem tagadhatta volna” le a most harmincas éveiben járó dédunokáját. A fiú unokák is formíjták⁹⁴ nagyapjukat. A színjátszás végigkísérte az egész 20. századot. Minden tanító, tanár nevéhez fűződik egy-egy betanult színdarab. Ez összefogta a fiatal, s idős korosztály egyaránt, a fiatal tanulta a szerepet, játszott, és az idős megnézte az előadásokat, s biztosította a szerepekhez szükséges ruhákat. Minden télen kellett előadást játszani, szervezni, hisz a hosszú téli esteken együtt el lehetett tölteni az időt a próbákkal.

A bor az 1980-as években került színpadra (22–23. ábra).

A 21. században is van tehetséges fiatal a faluban, aki ráadásul rímekbe is képes szedni mondandóját azonfelül, hogy egy kis helyi aktualitást is visz a darabokba, amiből aztán felismerhető a célzott személy. Bár a mai fiataloknak a száz évvel ezelőtt élt elődeikhez képest igen sok lehetőségük van szabadidejük eltöltésére, de egy kis unszólásra szakítanak időt a szereptanulásra, s a próbákra, az előadásra.”⁹⁵

Büssüi színjátszás

Büssüben Varga Gyula (1919–2005) színművész unokája kérésére emlékezett vissza az általa rendezett színművekre, ezt tette közkinccsé Lévay Viktória szakdolgozatában. Varga Gyula Nagyberkiben született, első színjátszással kapcsolatos élményei innen származnak. „Sokoldalú társadalmi, közművelődési tevékenységet végzett, megyeszerte híres színjátszó együttest működtetett. Rövid kaposmérői tanítóskodás

94 Hasonlítanak rá.

95 Lanszkiné Széles G.: 2007: 142. 145.

22–23. ábra. A bor című színdarab (Kisgyalán)

után, 1957-től a tanügyigazgatásban dolgozva adta át nevelési-oktatási tapasztalatait pedagógus társainak. 1979-ben ment nyugdíjba, a megyei tanács művelődésügyi osztályának csoportvezetőjeként. Attól kezdve összegezte kutatómunkájának eredményeit a somogyi szakfelügyelet történetéről, melyet hét kötetben jelentetett meg.⁹⁶

„Amikor először találkoztam a színházzal, úgy első-második osztályos lehettem. A szomszéd házban létesítettek egy katolikus olvasókört, ahova téli időben jártak a nagyberki parasztekemberek beszélgetni, művelődni, tulajdonképpen szórakozni. Valakinek eszébe jutott, hogy kellene a fiatalok számára egy színdarabot rendezni. A kérdés csak az volt ki lehetne megbízni ezzel az időt, türelmet, intelligenciát követelő feladattal? A tanítók nem foglalkoztak ilyesmivel, az egyik birtokot gyűjtött, a másik pedig a Hitelszövetkezetnek volt a vezetője. Tehát nem maradt idejük a gyerekekkel még külön is foglalkozni. Végül egy Király János nevű, egyébként „Makett”-nek csúfolt, igen értelmes suszter embert kértek föl, aki el is vállalta a megbízatást. (...) Egy betyártörténetet választott, Felhő Klári volt a címe. (...) Az előadás után sorsoltak egy veckerórát. Akkoriban ez nagy dolognak számított, mert a falusi házaknál csak fali ingaórákat lehetett találni. (...)

A tanítóképző elvégzése után, 1939. szeptember 20-án, Kisasszony ünnepén mutatkoztam be a katolikus híveknek, a templomban. A plébánossal eljártunk a kukoricafosztóba, hogy megismerjenek az emberek. Október 29-én egyhangúlag megválasztottak kántortanítónak. (...) Novemberben a plébános úr levitt a legényegyletbe, akkoriban KALOT-nak hívták (...) és közölte, hogy színdarabot akar csinálni velük. (...) Nekiláttunk a Leánycsel és A részeg ember fia színpadra állításának. (...) A két előadásnak végül nem lett folytatása, mert amire belekezdünk volna a következő darabba, behívtak katonának, és csak 1945 novemberében kerültem vissza. (...) Miután hazaérkeztünk, elkezdtem újra tanítani. Távollétemben az akkor utolsó éves Várkonyi Imre⁹⁷ helyettesített.

(...) A következő darab Csité Károlynak a Hej, de szép a lakodalom című színműve lett. Három darab közül választottam ki ezt, a másik szintén Csité – darab, a Gyűrűs zsidó, a harmadik Illésné Ferenczy Katalin: A legnagyobb hatalom. Ezek a darabok: „Humoros, érzélgős, az egyszerű falusi embert is megfogja a könnyen követhető, a játszók számára is realisabb feladat. Magát a darabot Igali Pál kisbírótól kaptam.”

„Ezzel kezdődött el a népszínművek előadásának sorozata. Ezek a darabok igénytelenek hatásvadászok volta, kevés mondanivalóval – ezt tudtam már akkor is –, de a lakosság egyszerű parasztekemberekből áll, akik még felkészületlenek voltak még az igényesebb színművekre. (...) Közben a református lelkész, aki az ellenlábasom volt, elkezdte mondogatni a híveinek, hogy „a Varga tanító úr nem tud mást, csak ilyen tingli-tanglikat.” Ekkor néztem valami komolyabb kihívás után, természetesen nem csak a lelkész úr miatt, hanem mert akkora a szereplők is megérték bonyolultabb feladatok megoldására. A csapat összekovácsolódott, és éreztem, hogy valóban, ennél sokkal többre is képesek. Így esett a választás A hegedű című darabra. (...) A népszínmű ciklusnak tehát A hegedű bemutatásával vége szakadt. Ennek legfőbb oka, hogy a színjátszó csoportnak sikerült egy olyan közösséget kialakítani illetve megnyerni, akik érteni, élvezni tudták az igényesebb előadásokat is. (...) A következő produkciónk a Huszárkisasszony című daljáték volt. Ez nyilván újabb erőpróbát jelentett, mivel a zenés műfaj bizonyos tekintetben, de számunkra akkor min-

Bajai Tanítóképzőben 1946-ban szerzett tanítói diplomát. Először Magyarregresen, majd Csokonyavisontán dolgozott. Az ötvenes évek elején Kaposvárra került, ahol először tanulmányi -, majd szakfelügyelőként tevékenykedett, később iskolaigazgató lett. Munkásságának következő állomása a Tanítóképző Főiskola volt, ahol először a Nyelvi és Irodalmi Tanszékot vezette, majd 1975-től az első főigazgatója lett. A főiskola fejlődésének több állomása fűződik a nevéhez: új kollégium és könyvtár építése, majd a 32 tantermes gyakorló iskola alapítása. Igényes volt saját magával és környezetével szemben. Doktori dolgozatát a megye nyelvjárási jelenségeiből írta. A Magyar Nyelvtudományi Társaság rendes tagjává választották. Mindig hű volt a szülőfalujához, Büssühöz. Gyakran írt az ott élők népdalairól, napi tevékenységükről. 1985-ben vonult nyugállományba. Mozgalmas élete 1998-ban ért véget. Dr. Várkonyi Imre - Somogy Temetkezési Kft. www.somogyitemetkezes.hu/elodeink/nev-szerinti-lista/73

96 Varga Gyula írt. isk. tanár, tanügyi vezető - Somogy hivatalos honlapja www.somogy.hu/index.php?cid=3745

97 1925-ben Büssühöz született földműves szülők gyermekeként. A

denképpen, nehezebb falatnak számított. (...) Mindemellett próbálkoztunk a kabaré műfajával is. 1947-ben megjelent két országos kiadvány Vidám kabaré illetve Tarka est címen. És ezen a télen végre megtört a jég, mert már a reformátusok és a szomszéd községbeliek is eljöttek bennünket megnézni, sőt, vendégszerepenni is jártunk. Kazsokban játszottuk a Vidám kabarét és A Modern Putifárnét. (...) Ezután következett, 1949-ben a Mária főhadnagy Huszka Jenőtől, amit nem akartak engedélyezni, mondván, hogy reakciós... Am én annyira beleszerettem, hogy megváltoztattam a címet, „Szabadság szerelem”-re.

Így már nem volt politikai akadály sem az előadás létrejöttének. Később aztán nem úsztam meg a számon kérést, valamelyik szereplő megsértődött valamiért és besúgta a pártbizottságon, hogy a Varga tanító úr mégiscsak leadta a darabot, amit a járás nem akart engedélyezni. Be is hívtakak kérdőre is vontak. Azt feleltem: „Lett belőle probléma? Lett belőle valami reakció? Nem! A község lakossága szívesen fogadta, jót mulatott, a fiatalsággal újabb két hónapig foglalkoztam, kell ennél több?!”

Az első igényes irodalmi színmű Csiky Gergely A nagymama című írása volt a színjátszókör életében. Ezt követte aztán két további Csiky darab, a Bubarok és az Ingyenélők. A nagymama igazi erőpróbának bizonyult. Ekkor jött az emlékmű ötlete is. Amióta újraindult a színjátszás Büssüben feltett szándékom volt, hogy a jegyekből származó bevételt valamilyen nemes célra fordítsuk majd. Meg is született az elhatározás: szegény és gyalázat, 1948-ig nem volt Büssüben a hősi hallottak emlékéért megörökítő emlékmű. Így arra jutottunk a fiatalokkal, hogy a színházi rendezvényekből és egyéb gyűjtésekből állítunk egy emlékművet. 1948 júliusában el is készült és igen szép ünnepség keretében avattuk fel.”

A Noszty fiú esete Tóth Marival című előadásunknál már a jelmezeket is Budapestről hoztuk, a Bécsi utca 6. szám alatti jelmezkiöltözőből. Attól fogva mindig innen kölcsönöztük a szükséges ruhákat. Csütörtökön mentünk értük, pénteken volt az igazítás, szombaton a jelmez próba, vasárnap pedig az előadás. Egy darabot csak kétszer játszottunk és kezdtük a következőt. Ekkortájt indították el a kulturális seregszemléket is. Az első ilyen, amin részt vettünk az igali járási verseny volt. Csehov: Háztűznéző című darabjával nevezünk be. (...) A legnagyobb sikert A kőszívű ember fiaival arattuk. Igen érdekes körülmények között jött létre. A könyvtárba érkeztek kis kiadványsorozatok, ebben a sorozatban jelent meg ez is. Nagyon megtetszett. Négy felvonás tizenkét kép... „Hej – mondom –, ha én ezt egyszer előadhatnám!” (...) Hatalmas sikere lett a bemutatónak. A főpróba után, másnap már a nagyterem sem volt elegendő, mert a környező községekből is szinte özönlöttek az emberek. A járási művelődési osztály népművelési előadója is megnézett bennünket, utána anélkül, hogy az osztályvezető látta volna, benevezett bennünket a kulturális seregszemlére. Vasárnap újból kijött, és elmondta, hogy az osztályvezetővel együtt a következőkre jutottak: nemcsak a kultúrszemlén kell részt vennünk néhány jelenettel, hanem a verseny után elő kell adnunk az egész darabot a kaposvári Csiky Gergely színházba.

(...) Ezért aztán leveleztem a Madách Színház maszkmesterével, Ivonicza Péterrel, hogy fogadjon engem és mutasson néhány fontosabb fogást. El is vállalta. Valamelyik nap aztán jól felpakoltam az előző heti disznótorosokból, összegyűjtöttünk egy jókora csomagra valót és azzal állítottam be hozzá. Nagyon kedvesen fogadott, amikor pedig meglátta a hatalmas kosarat – mert akkoriban azokban az ínséges időkben nagy dolog volt az a sok hurka, kolbász, sonka, – azt sem tudta mit csináljon örömeiben. Mindent az égvilágon elmondott, megmutatott a segédje arcán. Hogyan kell haját őszíteni, az arcot nagy fényben, vagy sötétben sminkelni, öregíteni, hogyan kell ráncokat rajzolni, kiemelni a szemet egy fiatalnak vagy egy lánynak. (...) Végül elérkezett a nagy nap: 1955. április 17-én, (...) délután fél négykor pedig kezdődött a várva várt előadás a „SZÍNHÁZBAN”! (...) Nyílt színi tapsok kísérték az egyes jeleneteket. A négy felvonás azonban sokáig tartott, s az esti előadás miatt a zárójelenet előtt az ügyelő le akarta engedni a függőnyt. Ehhez azonban a közönségnek is és a mi színpadmesterünknek is volt néhány szava: a nézők fűtyültek, nem akarták elhagyni a nézőteret, a színpadmester pedig fogott egy lapátot, és azzal állt a megriadt ügyelő és a függőnyzsinór közé (...) a szereplők jutalma az volt, hogy megnézheték az esti színházi előadás, „A szép juhásznét”. (...)

„A büssüi színjátszókör igen termékeny és sikeres tíz esztendejét Az aranyember győzelme a megyei kulturális szemlén méltóképp zárta le. (...) Egyszerűen mindenkiné, szereplőknek és a közönségnek egyaránt szívügyévé vált a színjátszó csoport sorsa. A járási megyei elismerések szintén sokat jelentettek mindannyiunk számára. A sikeren és a szórakozáson túl nagy jelentősége volt ennek a tíz esztendőnek, mert a közös munka, küzdelem, maga a színjátszás, a mások bőrébe való belebújás és minden egyéb, ami a színházasdi velejárója, hatalmas szellemi fejlődést idézett elő az arra fogékonyakban.”⁹⁸

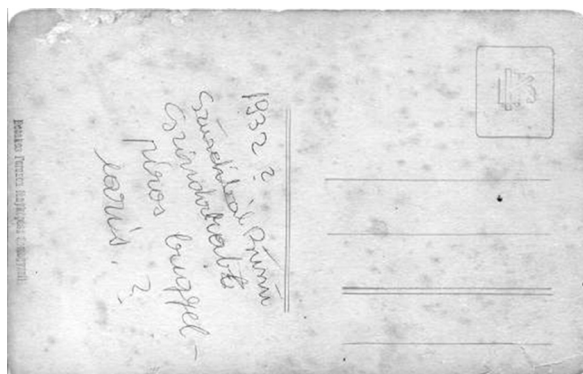
1956. július 26-án búcsúztatták el Büssüben Varga Gyulát, Kaposmérőben folytatta a színdarabok rendezését, Kaposváron a Kaposvári Járási Művelődési osztályon dolgozott ezentúl. A 24–29. ábrákon büssüi színjátszók láthatóak.

Varga Gyula indította el a büssüi férfikart is útjára. „Kirobbanó sikereket értek el az akkori idők járási kulturális rendezvényein, ifjúsági seregszemléin. Színjátzó és énekkari kultúrájuk ismerté tette községük nevét megyeszerte.”⁹⁹ Varga Gyulát énekkari munkájában Zimre József követte. Itt vissza is kanyarodtunk Fonóhoz, Kisgyalánhoz, mert ez a kórus volt a megalapozója a majdani 1994-ben arany minősítést haza hozó Kisgyaláni Férfikarnak. A szálak összefonódnak mindenhol, az utalások kapcsán is láthatjuk, a vidék ugyanúgy beletartozik az ország vérkeringésébe, értékes eredmények elérésére képes, még akkor is ha csak saját maga szórakoztatására kezdett bele egy-egy színdarabba, vagy egy énekkari próbába.

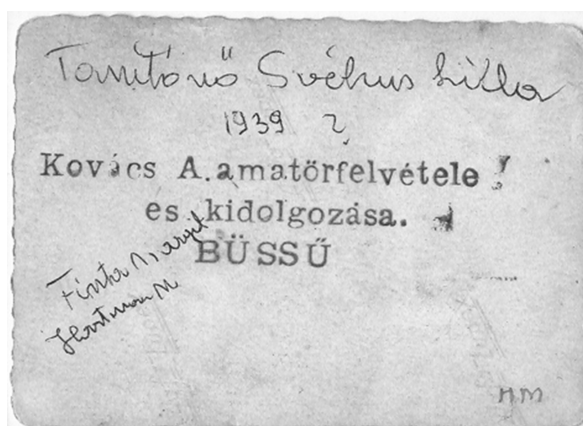
98 Lévay V. 1998: 19. 6. 16. 27.

99 A Kisgyaláni Mezőgazdasági Termelőszövetkezet férfikarának rövid története 1940-1985.

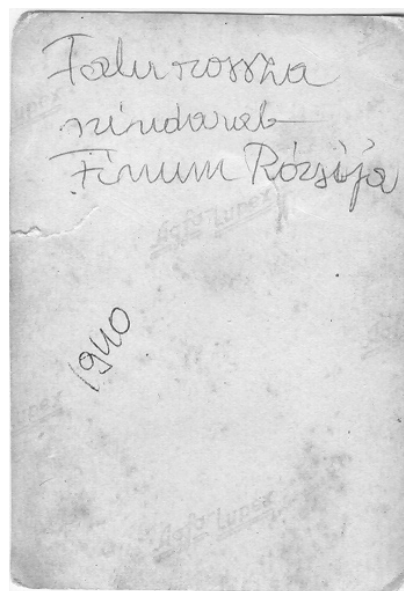

24–25. ábra. Kérdőjellel: A piros bugyellár (Büssü, 1932?)

26–27. ábra. Tanítónő (Büssü)

28–29. ábra. A falu rossza szereplő: Hartmann Mária színdarab Büssü (1940)

Ha, a kitűzött cél mindig egy kicsivel több, mindig előrébb lép az ember. Kitűnő bizonyíték erre Somogyjád példája is:

„1967. február 19. nevezetes nap Somogyjád történetében. Ezen a napon országos hírű kulturális irodalmi bemutatót tartott az irodalmi színpad. A korszak legnevesebb és legnagyobb tiszteletnek örvendő költőjének, Illyés Gyulának „Az éden elvesztése” című verses oratóriumát adták elő óriási sikerrel. A korabeli beszámolók szerint a zsúfolásig megtelt Kultúrotthon nagytermében mintegy 350 néző élvezte az előadást. A példátlan érdeklődés annak is köszönhető volt, hogy a költő is jelen volt, feleségével együtt az oratórium bemutatóján. Két neves somogyi költő Takács Gyula és Sipos Gyula ugyancsak jelen voltak a nagy eseményen. A rendkívüli előadás legalább is egy község kulturális életét tekintve, szokatlan előzmények után jött létre. Stamler Imre, az irodalmi színpad vezetője és Tokaji Lajos tanár, a kultúrotthon igazgatója 1966. augusztus 26-án kelt levelükben azzal a kéréssel fordultak Illyéshez, hogy írjon az irodalmi színpad részére egy új művet. A műalkotás tartalmával kapcsolatban így fogalmazták meg kérésüket. „Szeretnénk, ha az idén irodalmi műsorunk az atomról szólna. Szeretnénk kifejezni, hatásosan megérteni, *megéreztetni* mindazt, ami az atomból: korunk meghatározójából az élet nagy lehetőségéből vagy a halál fagyosságát hordozó hatalomból az emberiségre várhat... (...) Illyés Gyula 1967-ben kelt naplójegyzeteiben olvasható a budapesti előadás előtt elmondott bevezetője, melyben egyebek közt arról beszélt, hogy milyen művészi megfontolásból alkotta meg oratóriumát: „Mikor én Somogyjáról megkaptam ezt a kedves, először naivnak tetsző felszólítást, úgy éreztem, hogy ez az a pillanat amikor nekem engedelmesskednem kell, és amúgy is már régebbi idevágó gondolataimat valami formába öntenem. Fölmerült az, hogy *most népszerűen, az úgynevezett falusi nívón? Ez megalázott volna engem is és őket is.* Látták az eddigi előadásokban, hogy ha próbaként egy kicsit megnézzük, milyen elemek vannak a magyar vidéken, hát igen nívós és igen kitűnő szellem uralkodik ott. Azt tökélttem el magamban, ha megírom ezt a bölcseleti költeményt, olyan nívón írom meg, mint ahogy legmagasabb európai fórum elé kerülne, mintha mondjuk, a francia akadémián már szürrealista barátaim ülnének, és ők tisztelték volna meg ezzel a felszólítással.”¹⁰⁰

„Az éden elvesztése a honi irodalmi elit érdeklődését is felkeltette. Déry Tibor Szembenézni címmel válaszdarabot írt, melyben borúlátóbban ítélte meg az atomháborús fenyegetettségben élő emberiség jövőjét, mint Illyés. Déry művét 1967 decemberében közölte az Új Írás, míg a Somogyjádi Irodalmi Színpad 1970. június 7-én mutatta be – az előadáson megjelent az író is.¹⁰¹ Illyés Gyula ugyanolyan színvonalú darabbal tisztelte meg a Somogyjádiakat „mintha mondjuk a francia akadémián már szürrealista barátaim ülnének,” nem tett különbséget.

Somogyjádön öt évente bemutatják Az éden elvesztését. Somogyjádön megalapozott hagyománya maradt a színjátszásnak.

Fonó, Kisgyalán, Gölle, Büssü, színjátszása jelen években néhány főként gyerekek által előadott darabokból áll. Az ezredforduló utáni években Dömötör Tekla által fél évszázada átélt népdaléneklés a fonóban, ma újraéled Fonóban is: „Ilyen fonóban jártunk 1959-ben például Túrán, ahol a nagylányok egy özvegyasszony házában, az ő felügyelete mellett kézimunkáztak a télen át; meghatározott napokon azután a fiuk látogatták meg a „fonót” s a népdaléneklésnek, játékoknak se vége, se hossza nem volt.” Községeinkben asszonykórusokat alapítottak, akik többszörönként meghívják egymást, és előadásokat tartanak. Az idősebb generáció tagjait is segítségül kéri azáltal, hogy az általuk elénekelte régi népdalokat lejegyzik. A balladás könyvek régebbi kiadványaiból megkérjük a legidősebbeket, hogy énekeljék el amit ismernek, – már pedig sokat ismernek! – és így bekerülnek az újként énekeltek közé, ezek a balladák is. Az 1990-es évek végéről maradt fent színfoltként az a történet mikor Major Jóska bácsi és Nagy Pali bácsi Kisgyalánba leült a buszmegállóba, és hosszan népdalukat énekeltek.

Ugyanígy Fonóban Bodó Istvánt (népi fafaragó 1916) nagyon szép hangjának köszönhetően, a tsz. kirándulások alkalmával szinte kötelezően felkérték, hogy a buszban énekelje el a Szendre báró leánya című népdalát. Az 1970-es években még az magától érteendő volt, hogy eredeti, nem feldogozott teljes balladát énekel valaki közkívánatra társai számára! A buszsofőrök ekkor még nem rádiót, magnót, CD.-t kapcsoltak be, hanem a mikrofont adták az énekelni vágyó kezébe.

A tartalmas szórakozás lehetősége biztosítva volt, és van ma is. Ezért fontos feladat, hogy az ezredfordulón túl is lejegyezzük mikor és hol milyen előadások születtek.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok Varga Róbert nyugalmazott könyvtárigazgatónak, aki számos szakirodalom rendelkezésemre bocsátásával segített színvonalasabbá tenni a tanulmányomat. Hálás köszönetemet fejezem ki Dr. Knézy Juditnak és Prof. Dr. Rosta Istvánnak a kéziratom megtisztelő lektorálásáért.

¹⁰⁰ Kiss N. P. Polgár T. Szántó L. 2009: 182., 183.

¹⁰¹ Szenzáció lett Illyés atomról írt darabjának jádi bemutatója ... www.sonline.hu > Somogy > Kultúra

Irodalom

- DÖMÖTÖR T. 1960: A színjátszás funkciója falun. Színházi tanulmányok. Színháztudományi Intézet, Budapest.
- DÖMÖTÖR T. 1983: Naptári ünnepek, népi színjátszás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FEKETE I. 1970: Őszi vásár. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- FEKETE I. 1970: Ballagó idő Budapest, Móra kiadó.
- FEKETE I. 2010: Dr. Kovács István filmforgatókönyv. Fekete István Irodalmi Társaság, Ajka. Frech J. 2013: Mosdós Magánkiadás
- G. JÁGER M. 2001: Mesztegnyő. Budapest.
- KELEMEN A. 1938: Szűz Mária koronája színmű 4 felvonásban. Somogy megyei nyomda RT. Kaposvár.
- KISS N. P., POLGÁR T. és SZÁNTÓ L. 2009: Somogyjád
- LANSZKINÉ SZÉLES G. 2007: Kisgyalán története és néprajza. Kisgyalán Községi Önkormányzat, Kaposvár.
- LANSZKINÉ SZÉLES G. 2013: Fonó története és néprajza. Fonó Községi Önkormányzat, Kaposvár.
- LANSZKINÉ SZÉLES G. 2011: Falucsúfolók, szállóigék és a falvak egymás közti divatja. Act Sci Soc: 181-196
- LÉVAY V. 1998: „A lámpás” Szakdolgozat Színház és Filmművészeti Főiskola. Budapest. Sánta G. 2014: Fekete István nyomában. Móra kiadó, Budapest.
- SZÁNTÓ I. 1956. április 6.: Az aranyember Büssűn. Somogyi Néplap.
- PUSKÁS B. 2004: Kaposfüred. Pető és Társa Nyomdaipari BT. Kaposvár
- VARGA É. 1992: „A cseperkekalap” K. Pap János színművei Somogyi Múzeumok Közleményei 9: 233-248.
- VARGA GY. 2003: Csékúti emlékkönyv Veszprém Kiadja: Varga György és Varga Tamás
- Virág É. 1988: Egy tanító helye és szerepe faluja életében. Kaposvári Tanítóképző Főiskola Szakdolgozat.

Megtalált évek: a kaposvári kórház története 1849–1870 között¹

GÁSPÁR FERENC

7400 Kaposvár, Kossuth Lajos utca 10., e-mail: drgasparferenc@t-online.hu

GÁSPÁR, F.: *Years found: the history of the Hospital of Kaposvár between 1849–1870.*

Abstract: According to an early chronicler, the documents of the hospital of Kaposvár from its foundation in 1849 to 1859 have gone completely lost. Other researchers approved this claim, so this decade has not been revealed ever since. Based on the files and documents found at the Hospital History Collection of Mihály Bodosi in the Kaposi Mór Educating Hospital, the author introduces the history of the 'missing period' and the following decade. The article is the first to disclose the operation of the prison hospital, which – intermittently – sometimes served as the only health care institution of the county.

Keywords:

Military occupation, foundational hospital, public hospital, prison hospital

I. Az alapítványi kórház 1849–1855 között

Elvesztett dokumentumok, megkerült évek

A kaposvári kórház történetének a szabadságharc bukása és Szigeti Gyula János igazgatói kinevezése közötti két évtizedére mindeddig nem terjedt ki a kötelező kutatói figyelem, ami miatt feltáratlan maradt a kórház osztrák katonai megszállásának időszaka, az alapítványiból nyilvános kórházzá válás folyamata, a

megye közegészségügyi állapotát meghatározó közlelési orvosi hálózat létrehozása és méltatlanul sújtott feledés nagy formátumú orvos-személyiségeket.

A jelenség kulcsa egy 1904-ben megszületett mondat. Dr. Csurgó Jenő, a kórház korai történetének első krónikása kijelentette: „Az 1850-től 1861-ig terjedő Bach- és Schmerling-korszakból semmi levéltári adat nem maradt reánk, csak egy későbbi kimutatásból tudjuk, hogy a kórházat 1859-ben a helyhatósági intézmény nyilvános jelleggel felruházta.”² A „tisza forrás”-ként elfogadott szerző újabb kórház-történetet taglaló munkája 1926-ban jelent meg, ebben megismétli korábbi megállapítását.³ Ettől kezdve Csurgóra alapozva a kórház történetét bemutató szerzők tényként kezelték a dokumentumok hiányát, kutatói szemszögből lezártak tekintve a korszakot.⁴ Az áttörés a Bodosi Mihály Kórház-történeti Gyűjtemény létrejöttével és anyagának tudományos igénnyel megkezdett feldolgozásával következett be. A munka első eredményeiről a Kaposi Mór Oktató Kórház 160 éve⁵ című kötetben már jelentek meg közlemények, de azok egyike sem érintette jelen témánkat. A „megtalált” évek történéseiről első ízben az Örökség Kaposi Kiskönyvtár 41. kötetében olvashattak az érdeklődők.⁶

A katonai megszállás időszaka

Nem céltalan, ha mindennek előtt a történelmi kereteket vázoljuk fel, amelyek témánk tagolását indokolják. Nemzeti múltunknak a szabadságharc bukásától a kiegyezésig terjedő éveit összefoglalóan a neoabszolútizmus koraként tartjuk számon, ám ez további részletezést is megenged: 1849 augusztusa és 1850 decembere között a katonai kormányzás, 1851 januárjától – 1853 áprilisig a provizórium, 1853 május – 1860 június között a definitívum időszakáról beszélhetünk. Ezt követően 1861 novemberétől 1865 decemberéig a Schmerling-provizóriumról szólhatunk, amelyet a katonai kormányzás ideiglenes visszatérése és annak ellenhatásaként a passzív rezisztencia újraéledése jellemez. Az 1850–1859 közötti évek Bach-korszakként mentek át a történelmi köztudatba.

1 A közlemény a Kaposi Mór Oktató Kórház Bodosi Mihály Kórház-történeti Gyűjteményében végzett kutató munka eredményeként születhetett meg. A kórház „történeti” irattára és Bodosi Mihály (1909. december 13 – 2005. március 21) osztályvezető főorvos, orvos történész Somogy megye egészségügyének történetével kapcsolatos hagyatéka egyesítéséből létrejött gyűjtemény - jelen tanulmány szerzőjének kezdeményezésére - az örökösök szüleitől centenáriumán kapta jelenlegi elnevezését. Az irattárgyon túlmenően évekig a kórház muzeális könyveinek tára is volt.

A feldolgozást nehezítette, hogy a hányatott sorsú irat együttesben az idők során a dokumentumok egymással keveredtek, a rendezési kísérletek esetlegesek voltak, és mindenkor az adott „aktuális” feladatnak alárendelten történtek. A zömében Bodosi Mihály által másolt, illetve „jegyzetelt” levéltári anyag elemei (sajnálatosan általában további pontosításra alkalmatlan formában) átforgatás nyomán kerültek látóterbe és feldolgozásra.

Azokban az esetekben, amikor „az anyag rendezése” során valamely okból az iratok áthelyezésre kerültek, egyaránt feltüntetjük az eredeti lista szerinti, illetve az új dobozsámót. A tanulmány elkészültét követően újabb szempontok alapján, újabb átrendezés, csoportosítás következett, illetve jelenleg is zajlik, ezért – a véglegesnek tekinthető helyzet kialakulásáig – a dokumentumra való hivatkozás csak azt képes bizonyítani, hogy az a Bodosi Mihály Kórház-történeti Gyűjtemény (illetőleg kiemelt tételei a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára) állományában vannak.

A gyűjteményről: Gáspár, F.: 2006, 41-42, és Gáspár, F.: 2013, 144-155.

Bodosi Mihály életéről: Darvas, A. M.: 2009, és Gáspár, F.: 2013, 64-65

2 Csurgó, J.: 1904, 4

3 Csurgó, J.: 1926, 11-12

4 Frankl, J.- Tarján, L.: 1968. 5-10, és Bodosi, M. (szerk.): 1996. 2-5

5 Kopa, J. (szerk.): 2006. 9-124.

6 Gáspár, F.: 2013. 7-72. Jelen tanulmány - a folyamatos kutatás eredményeként - több helyen módosítja az abban közölt megállapításokat.

Noszlopy Gáspár, Kossuth Somogy megyei kormánybiztosa 1849. július 25-én még elrendeli a megyében az általános népfelkelést, de belátva a kilátástalan katonai helyzetet, úgy dönt, hogy a Komáromban sikeresen ellenálló Klapkához csatlakozik. Elvonulását követően július 31-én 1500 lovasból, 2000 gyalogosból és 11 ágyúból álló osztrák haderő vonult be a védtelen városba. A rendelkezésünkre álló ellentmondásos dokumentumok szerint Johann Burics altábornagy megszálló serege mintegy 60–66 beteget hozott magával, akiknek elhelyezése érdekében lefoglalta a kórházat (1. ábra),⁷ amelyben akkor 24 beteg tartózkodott. Az események hatására közülük a 16 mozgásképes megszökött, így csak nyolc beteg kiköltöztetését kellett megoldani. A Winkler-ispotályba⁸ (gyakran kiskórházként is említik) ismeretlen diagnózissal hat, a börtönispotályba két elmebeteg került.

Dr. Szili Ferenc – Németh Ignác kéziratban fennmaradt munkája alapján – úgy gondolja, hogy a hadsereg sérültjeinek, betegeinek száma ennél lényegesen magasabb lehetett, ezért közülük csak a súlyosabb esetek kerültek a kórházba, a többiekét augusztus 2-án a gimnázium tantermeiben helyezték el.⁹

A három évvel korábban megnyílt alapítványi kórházat 1849. augusztus 3-án Gast hadnagy parancsnokságával hivatalosan is katonai igazgatás alá vonták. Ettől kezdve civil jellege megszűnt, és a hadsereg kolera-tífusz kórházaként működött tovább. Adataink szerint az első betegek megoszlása a következők szerint alakult: 8 hadisérült, 6 lábszárfekélyes, 2 maláriás, 45–50 körüli fertőző. A vezető orvos a herceg Nassau ezred főorvosa,

dr. Hayn őrnagy lett, munkáját dr. Stabel katonaoorvos és a kórházban visszatartott korábbi orvos dr. Wágner Gábor¹⁰ segítette. Tiltakozása ellenére azonnal lefoglalták a kórház gyógyszer készletét, de működését biztosították: utasítás szerint a vényeket és a számlákat továbbra is a megyefőnököknek kellett benyújtania, amiből a későbbiekben számos konfliktus támadt, mert a hadsereg még évekkel később is vitatta a követelések jogosságát.¹¹

Nincs dokumentum arról, hogy mi lett az elrendelt vizsgálat végeredménye, de ki nem fizetett összegeket mint veszteséget a kórház továbbra is folyamatosan görgetett maga előtt, és – beadványaiában, kérelmeiben – működési zavarainak eredendő okaként szerepeltette azokat.

A segélykérelmek sorából csak egyet idézünk:

„Méltóztassék a megfelelő helyen kieszközölni azt, hogy a kórház a működéséhez legalább az alapítványi kamatokat rendesen megkapja, és kapja meg a megyei szegények és a katonai személyek után esedékes ápolási díjat. Amennyiben az nem lehetséges, abban az esetben a cs. és kir. katonaság a kiesett bevételek helyett kárpótlást nyújtson, annál is inkább, mert a kórház épségének fenntartása és működtetése a polgári és katonai közigazgatásnak egyaránt érdeke.”¹²

A kórház megszállása idején, 1849. július–augusztusában nehezítette a helyzetet, hogy Noszlopy – elvonulása során – Csorba Józsefet a megye főorvosát mint császárhű hivatalnokot foglyaként magával vitte, így nem akadt olyan tisztségviselő, aki alkalmas vagy hivatott lett volna az érdekképviselőre.

A helyzet kritikus volt, 1849 januárja óta a kórház alkalmazottai (egy orvos, két ápoló és a gondnok) nem kaptak fizetést, a betegek élelmezését a tőke feléléseiből, a gyógyszereket részben hitelből, részben kölcsönökből fedezték. Eltérő adatokkal rendelkezünk a kórházi ágyak mennyiségéről, de el lehet fogadni az irreálisnak tűnő számokat is, mert van adat arra, hogy Jellasics betörése és a drávai „csaták” idején még 1848-ban Csorba utasítására – a harcok várható sérültjeinek elhelyezése érdekében – a kórházi férőhelyek számát szalmazsákokkal száz körülire bővítették.

1849 végén Hayn, egy hónappal később Wágner is a járvány áldozata lett. A hadsereg veszteségéről Fülöp László kutatásai alapján pontos adatokkal rendelkezünk: név szerint sorol fel 126 áldozatot.¹³ Az időköz-

7 A Windisch Ferenc által 1836-ban tervezett kórház Somogy Megyei Levéltárban megtalált eredeti alaprajza szerint az emeleti részen két 12-12, velük szemben két-két 3-3 ágyas kórteremben összesen 36 beteg elhelyezésére volt lehetőség. Ezekhez társult még két, elmebeteg őrzésére szolgáló cella. (A különböző szerzők különböző számú beteg befogadhatóságáról írunk, számunkra a most megírt, első alkalommal bemutatásra kerülő tervrajz az irányadó.) Az 1846-ban történő megnyitás szerinti állapotra vonatkozó dokumentumokra nem leltünk rá, de nincs tudomásunk arról, hogy az nem a Windisch-féle terv alapján valósult volna meg. Nem témnak a tervrajz „orvosszakmai” szempontból történő elemzése, mégis megállapíthatjuk hogy a „férfi-női szolgák” számára kialakított helyiségek elhelyezése arra utal, hogy az akkor még nem szokásos „kórápolás” vagy ápolószemélyzet alkalmazásának lehetőségére (szükségességére) a tervező már gondolt. Vizsgálható kérdés, hogy a kaposvári kórház terve analógiák alapján (és akkor mely intézmény volt az etalon), vagy Csorba sugalmazása, elvárása alapján született-e meg, és a lehetőséghez viszonyítva miért csak csökkentett „kapacitással” kezdte meg működését? Az ápolás krónikájáról első kutatási eredményként és átfogóan Szabó, Gy.- Takácsné, K. A.: 2006 kötetéből szerezhetünk ismereteket.

8 Az ispotály Winkler Mihály gödrei plébános alapítványából jött létre 1807-ben a kaposvári aggok, nincstelenek gyámlóására a mai Anna és a Fő utca sarán (a Kodály-iskola helyén). Megjegyezzük, hogy az alapítás, illetve megnyitás ideje tekintetében a különböző források ellentmondó adatokat tartalmaznak. Bereczk Sándor az alapítást 1800-ra teszi, Hoss József egyháztörténete szerint az alapítás 1797-ben, a megnyitás 1807-ben történt, Bodosi Mihálynál a megnyitás 1802-ben volt. Később, 1817-ben Csorba József kezdeményezésére emeletet húztak rá, és már betegeket is elhelyeztek benne: ezért terjedt el a későbbiekben a „kiskórház” elnevezés. Kórház funkciójának megszűnését követően 1869-ben nincstelen aggok befogadására hat szobával rendelkezett. (Récsei, B.: 2013. 60)

9 Szili, F.: 1975. 119.

Az általa felhasznált forrás Németh Ignác: A kaposvári gimnáziumnak történelme (é. n.).

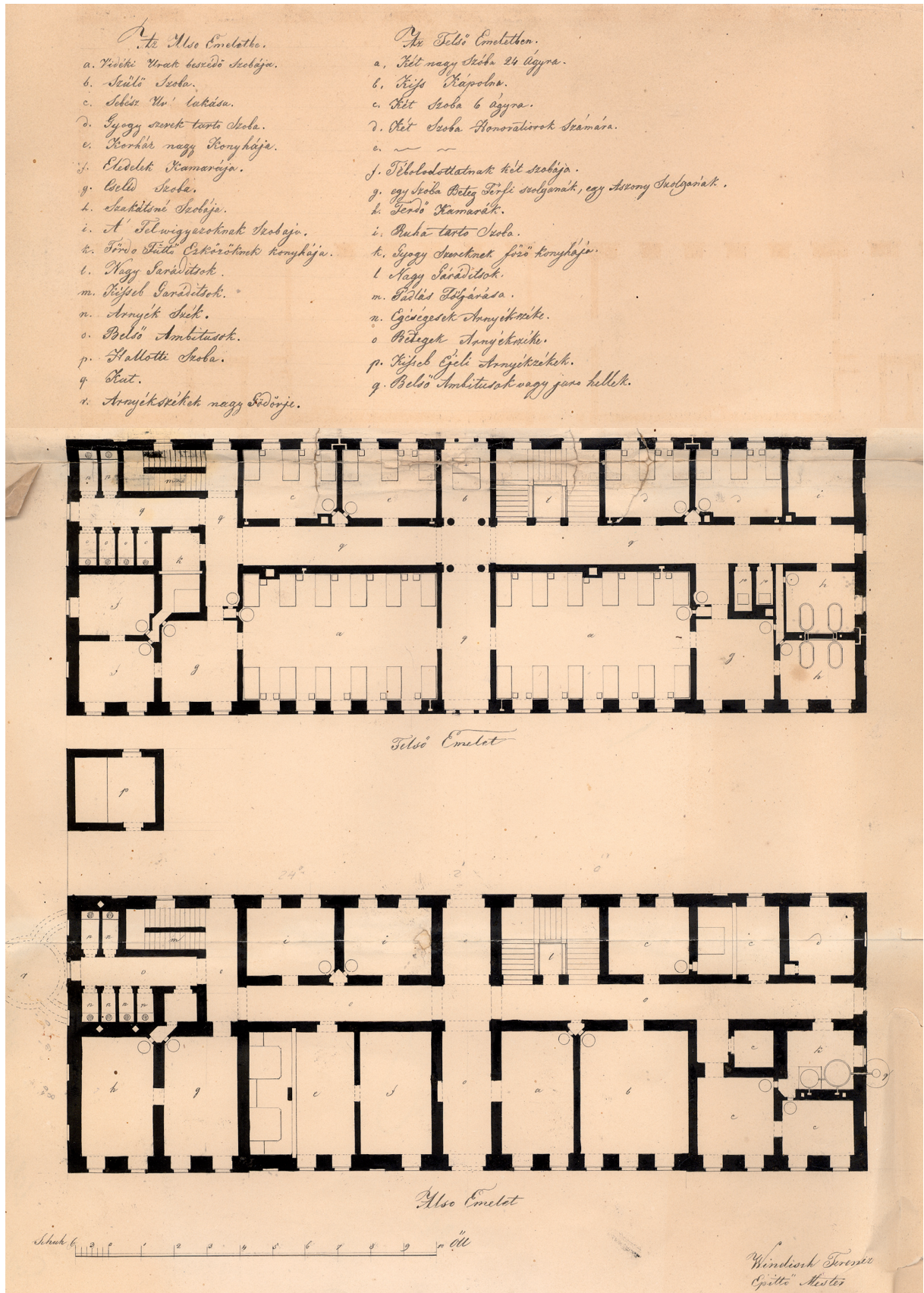
10 A kórház történeti munkákban méltatlanul feledett Wágner Gábort 1839-ben Csorba József megyei főorvos hívta Sopronból a városba segítségül, és az orvosi munkán túlmenően rábízta a kórházi építkezés felügyeletét is. A kórház átadását követően, 1846. november 2-től központi orvosként a megye alkalmazottja lett, ezzel a kórház történetében elsőként kórház-orvosi kinevezést kapott. A korábbi kórház történeti munkákban (Bodosinál is) nevének írásmódja Wágnerként szerepel. Mi a kaposvári Keleti temetőben lévő családi sírban olvasható (korabeli) alakot használjuk. Obeliszkjén születésének ideje nincs feltüntetve.

11 Felszólítás tételes elszámolás csatolására. Kaposi Mór Oktató Kórház Bodosi Mihály Kórház történeti Gyűjtemény (továbbiakban: BMKGY) 16/10 doboz.

12 BMKGY. Megyefőnöki iratok, u. ott

13 Fülöp, L.: 2009. 20-26. A tanulmány az 1849. január 29 és 1851. január 17 közötti időszakot öleli fel, így kiterjed Kaposvár első, három hónapos császári megszállásának idejére is, amely nem tárgya jelen közleménynek.

1. ábra. A kórház tervrajza. Windisch Ferenc, 1836 (Somogy Megyei Levéltár)

ben (július 30-án) fogságából kiszabadult Csorbát – aki abban az időben Pesten a családjánál tartózkodott –, augusztus 18-án Németh Péter megyebiztos visszarendeli Kaposvárra. Szeptember 9-én veszi át hivatalát, ezzel a kórházi betegek ellátása is feladata lett.¹⁴

Annak ellenére, hogy császárhűsége egy pillanatra sem lehetett kétséges, a forradalom alatti magatartásának „bizonyítására” a helyi osztrák helyőrség parancsnokától, és a törvényszéki főbírótól¹⁵ igazolást kért, melyeket a későbbiekben fővárosi pályázata mellékleteként (a Pest-budai kerület orvos-elődöi állásai egyikének elnyerését segítő) csatolt is.

A helyőrség parancsnokának – eredetiben német nyelven íródott – „igazolását” bemutatjuk:

„Alulírott feladatának érzi annak leszögezését, hogy az itteni lakos dr. József von Csorba megyei első physicus¹⁶ szabad akaratából a beteg katonai legénység kezelését az itteni betegházban átvette, és azt a legnagyobb gondossággal végezte, minthogy dr. Hayn, a Herceg Nassau gyalogoszred főorvosa tifusban meghalt, és Stabel alorvos ugyanezen betegségben megbetegedett. Ő a kórházat a szükséges berendezés megszervezésével a legjobb állapotba helyezte, és a fent nevezett alorvos kezelése mellett a tifusban egyidejűleg megbetegedett kórházparancsnokot, Gast hadnagy urat saját lakosztályába befogadta, és a legjobb egészségesre ápolta.

Azonosan nagy igyekezettel tevékenykedett nemes dr. Csorba megyei physicus úr a fogságban lévő beteg civilek ápolásával, és emberbaráti jóindulattal igyekezett minden nehézséget ezek részére megszüntetni.

Kiállítva Kaposvár kerületi katonai helyőrség parancsnoksága által

1850. január 2-án.

Netzer manu propria¹⁷
lovaskapitány”

Úgy tűnik Csorba aggodalma nem volt alaptalan, mert a szabadságharc bukását követően valamennyi közhivatalnok alapos vizsgálaton esett át. A kormány minden megyei hivatalnok állást ideiglenes jellegűnek nyilvánított, ezért Csorba írásban folyamodott megyei főorvosi kinevezése megújításáért. „Engedelmeskedni kívánok a magas kormány rendeletének, íme beadom

¹⁴ Bodosi, M. – Gyarmati, B.: 1989, 103–123.

¹⁵ Dóczy János törvényszéki főbíró Noszlopy letartóztatta. Csorba bejárt hozzá börtönébe, gyógykezelte, sőt súlyos betegségére hivatkozva szabadlábra helyezte.

¹⁶ A hatóság mellé kinevezett tisztviselő orvost „physicus”-nak nevezték, a tisztán magánorvosi feladatot a „medicus” látta el. A physicus nem volt önálló szakhatóság, hanem csak annak „szakközege”, tehát az a tisztviselő, akinek szakértelmét a felügyeleti ellenőrző munkában és hatósági határozatok meghozatalában igénybe vette. A „megyei physicus” fogalma 1752-re nyúlik vissza, amikor egy császári dekrétum a szegény betegek ingyenes gyógyítására alkalmazott fizetett megyei orvosok feladatait és kötelezettségeit megnövelte, és a közegészségügyi állapotok megfigyelésével, valamint a vizsgnyok megjavításának szorgalmazásával egészítette ki. Kissé tágabb értelmezésben ekkor jött létre a tisztiorvosi szolgálat őse.

Kertai, P. – Lun, K.: 2007.

¹⁷ Manu propria: saját kezűleg

folyamodásomat, mert formalitás miatt Nagyságod kormányától megválni, megválni azon barátaimtól és jóakaróimtól, akikhez hosszas idő sora erős kötelékkel visszatart, elszakadni nem kívánok.”¹⁸

1850 nyarán civileket is felvettek a kórházba, ami miatt a katonaság panaszt emelt a szekszárdi kerületi főispánnál, aki utasította a megyét a helyzet kivizsgálására. Részlet a kórházi választmány válaszából:

„...Magunkat még inkább megszorítván, hogy ha most más betegeket nem is fogadhatunk, legalább az alapítók betegeit fogadhatunk.¹⁹ Azonban most a katonaság részéről kimondatott, hogy az egész épületre szükségünk van.

A tisztelet és figyelem, mellyel a katonai kar iránt eleitől fogva viseltettünk, s amellyel Burics Öexcellenciájának a megyébe bejövetele óta a különféle zászlóaljoknak, a legmagasabb rangú tiszt Uraknak, generálisoknak tetszését nyerte el intézetünk, most már ütközetbe jött azon kötelezettséggel, melyet alapítóinkkal kötött viszonyunk reánk ró. Ez ütközik is azon elvvel, hogy a szenvedő szegényeinkről és cselédeinkről gondoskodni vállaltunk, s kivált azon alapítók betegeiről, akik az emberiség oltárára 3000 ft pénztökét tettek le a még nemrég a semmiből, minden közpénz terhe nélkül felemelkedett intézetünk számára.

Ezen nehéz kérdés megoldását, kérelmükre a T. Katonaság Nagyságod megérkezéséig felfüggesztette, természetesen mi kinyilvánítottuk, hogy magunkat a körülményekhez alkalmazkodni kötelességünknek érezzük. Különben a szellemi veszteségen kívül még azon kipótolhatatlan kár is érheti intézetünket, hogy ha az alapítók betegeit nem tudjuk kellő módon elhelyezve orvosolni, akkor az erre a célra biztosított kamatok, sőt az azokat hozó tőke is visszavonatnak. Sőt, ezzel, ha a kórház rendeltetése megszűnik a vármegeye betegek részére, abban az esetben a hercegi kedvezmények is megszűnnek.”²⁰

¹⁸ Az előzményekhez: Augusz Antal kerületi főispán 1850-ben előterjesztette a kinevezendő megyei főorvosok névsorát, amelyre a következő választ kapta: „Az 1302-es számú március 26-án küldött felterjesztésére értesítem, hogy a közigazgatás 17. §. értelmében dr. Hölbing Miksa (Baranya) megyei főorvosi minőségbeni statusa egyelőre éppen úgy tisztázatlan, mint a hasonló beosztásban maradt dr. Csorba, dr. Treiber volt megyei főorvosoké is. Mihelyt a végleges rendezés, amely most kidolgozás alatt áll, elkészül, részleges felvilágosítást adok. Báró Gehringer.” BMKGY. 14/10. doboz.

Augusz Antal (1807–1878) Tolna–Baranya–Somogy főispánja, 1852-től a budai Helytartósági Osztály alelnöke. Elévülhetetlen érdeme, hogy felbresztette Liszt Ferenc magyarságtudatát, aki neki ajánlotta a Szekszárdon, Augusz vendégeként komponált VIII. (magyar) rapszódiaját. Budára kerülését követően jelentős szerepe volt abban, hogy Lisztet kérték fel a Koronázási mise megalkotására és a Zeneakadémia megszervezésére.

¹⁹ Az alapítók az általuk alapított és nevükkel megjelölt ágyakra – amíg az alapítvány fennáll – ingyenes gyógykezelésben részesülő betegeket küldhettek.

²⁰ 2128/1850. augusztus 27. Megyefőnöki iratok, Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (továbbiakban: SML). A kórházi választmány levele a megyefőnökhöz. A dokumentumon található feljegyzés szerint mellékletek is társultak a jelentéshez, melyek a férőhelyek kérelmezett megosztását és az ágyak elhelyezését tartalmazták, ezek ismeretlenek.

Gróf Zichy és Czindery írásban nyilatkozott, hogy alapítványi tőkájüket vissza kívánják vonni.

A helyzet annyira romlott, hogy a polgári betegeket a „Megyei ház” (Megyeháza) épületében voltak kénytelenek elhelyezni, a kórházgondnokot is kiköltöztették. A katonai parancsnokság részéről nem volt hajlandóság az együttműködésre, minden lehetséges indokot felhoznak, hogy meggátolják a civilek felvételét. Kijelentették: a közös konyha veszélyezteti a hadsereg tagjainak biztonságát.

A kórház panaszt emelt, amelyet a megyefőnök a kerületi főispánhoz továbbított. Az ügy a szolgálati úton eljut a soproni kerületi katonai parancsnokhoz, aminek hatására felgyorsulnak az események, Allemann tábornok utasítja a katonaságot a kórház haladéktalan visszaadására. Csorba december 2-án jelentheti a megyefőnöknek: „A mai napon az innen holnap elköltöző herczeg Leopold gyalogezred a nemes vármegye kórházát annak minden felszerelésével átadta, és alábbiak bizottságilag átvették. Melyről szóló leltári jegyzéket és átvételi okmányt ezennel benyújtjuk.”²¹

Az átadás-átvétellel kapcsolatos iratok ellentmondásosak. Egy másik dokumentum arról tanúskodik, hogy az épületbe még a házmester sem léphetett be, akinek az átvételi jegyzőkönyvet kellett volna elkészítenie. Helyette a Leopold ezred őrnagya néhány soros jelentést írt, amelyben kijelentette, hogy az ezred az addig kórház céljait szolgáló épületet kiürítve átadta a polgári közigazgatásnak.

1850 tele nagy havat és hideget hozott, ami a járványok terjedésének lassulása okán kedvező volt, ugyanakkor a kórház számára nehezen orvosolható gondot okozott, mert a kórtermek közé már korábban elhelyezni tervezett kályhák építése az események miatt elmaradt. Rontott a helyzeten, hogy az elvonulók az ablakok zömét is betörték, és minden használható dolgot elvittek: a várostól negyven kocsit igényeltek „felszereléseik” elszállítására.

Az újrakezdés

A kórház visszazuhant az 1846-os állapotba, amikor megkezdték a berendezését. Csorba József a nehéz anyagi körülmények között kényszerből úgy határozott, hogy első lépésben csak 12 (!) ágyat és a két elmebetegcellát veszik használatba.

Súlyosbította a helyzetet a sebészeti műszer készletek („sebész-ládák”)²² hiánya. A kaposvári járásorvosát az Igalban önkéntes alapon szerveződött nemzetőrség (dr. Pete Lajos) még 1848-ban „magához vette”, és annak nyoma veszett. Az újonnan szervezett honvédszázad megkapta Csorba saját használatú készletét. A harmadik a 127. honvédszászlóaljnál volt. Ez akkor tűnt el, amikor Rozgonyi Gábor zászlóaljorvos (korábban szigetvári járásorvos) a láda hátrahagyásával onnan meg-

szökött.²³ 1850-re ezzel összesen két ládája maradt a megyének, amelyek közül szükség esetén az egyiket a járásorvosok is használhatták, miután azt a megyei főorvostól előzetesen elkérték. Csorba nagy erőfeszítéseket tett a tarthatatlan helyzet felszámolásáért. Több alkalommal személyesen tárgyalt Christtián Jung pesti műszerésszel, aki a vármegyének már korábban is szállított. Összeállította a szükséges műszerek jegyzékét,²⁴ és árajánlatot kért. A megyefőnökség nem tudta vállalni a magas költségeket, de három évre elosztva három készlet beszerzéséhez hozzájárult, amelyeket aztán a kaposvári, csurgói és igali járásorvosok számára adtak ki.

Részletek Csorba kérelmeiből: „[...] A kívánt műszereket Jung műszerésszel és más tanárokkal, mesterségbeliekkel megbeszéltem. [...] Ennek következtében Pesten az orvosokat és műszerésmestereket kikérdezve az eszközök minőségére és az árszabásra vonatkozóan, azokat a finomságukhoz és a javaslatokhoz mérten jegyzékbe vettem.”²⁵

Az év hátralévő része a kifosztott, siralmas állapotú épület helyreállításával telt. Ebben a helyzetben – 1851 februárjában – Csorba nagy örömmel fogadta az aradi várfogságból amnesztiával szabadult Töltényi János²⁶ egykori honvédorvos őrnagy jelentkezését. Hochreiter Ambrus²⁷ megyefőnökhöz – régi barátjához – írott, jóváhagyást kérő levelében „jó orvos”-nak nevezi Töltényit. Az óvatos Csorba abban bízott, hogy megfelelő támogatás elnyerésével nyugodtan elhelyezheti a jövevényt, így mindkettőjük számára biztosított lesz a védelem az esetleges későbbi kellemetlenkedők ellen. Számítása bevált, és bár Töltényi rendőri felügyelete továbbra is fennmaradt, és fizetést nem

23 Rozgonyit a szabadságharc bukását követően felelősségre vonták, de Csorba kiállt mellette, és igazolta, hogy Noszlopy kényszerítette a zászlóalj orvosi feladatra. Egy évvel később viszszerült eredeti állásába.

24 Balázs, P.: 2007, 118.

Az 1770-es egészségügyi rendelet kimondta: „A sebészeti eszközöket a lehetőség szerinti legjobb állapotban kell tartani, és ez ügyben az ellenőrzéseket a helyileg illetékes physicus végzi, aki törekedjék arra, hogy legalább a legszükségesebbnek tartott eszközöket a sebészek egységesen beszerezzék.”

25 Csorba 1851. augusztus 15-én írja a megyefőnöknek: „A sebészeti műszerek és készletek készen vannak, s azokat minél előbb meg kell hozatnunk.” Lapos faládjában, csoportosított elhelyezésben 119 tételből állt egy-egy készlet, az ára készletenként 318 Ft volt. BMKGy 14/10.

26 Frankl, J.: 1964, 561-563; Bodosi, M. - Frankl, J.: 1982, 28-31; Bodosi, M. - Frankl, J.: 1987, 1793-1797 Matyikó, S. J.: 2014, 9. Töltényi János (1819. szeptember 20. – 1870. május 26.). A szabadságharc alatt a honvédség katonáorvosi szolgálatának megszervezésében, működtetésében jelentős szerepe volt, ennek részleteit a orvostörténeti kutatás már feltárta, így bemutatásától eltekinthetünk. Szabadulását követően édesapjának, Töltényi Szaniszlónak a bécsi Josephinum katonáorvosi akadémia tanárának – akit ekkorra a 48-as események alatt tanúsított „megbízhatatlansága” miatt már kényszernyugdíjaztak – biztatására kereste meg Csorbát. Töltényi Szaniszló nem csak orvosként, de növény-nemesítőként, irodalmárként és megyei táblabíróként is ismert volt Csorba számára, így érthető, hogy annak fiát szívélyesen fogadta. Hochreiter Ambrus (1797-1882) 1848 júniusától másodalispán. A császárhoz való hűsége nyomán megerősítették hivatalában. Korabeli jellemzés szerint „szorgalmas, kötelességtudó tisztviselő”, aki általános tiszteletnek örvendett. 1854-től a kaposvári törvényszék elnöke.

21 2538/1850. dec. 2. Csorba jelentése a megyefőnöknek. BMKGy 14/10. Az átvevő bizottság aláíró tagjai: Szigeti Mihály, Hermann Antal, Poldel Ferenc, Biczó Ignácz küldöttek. Az említett leltári jegyzékre nem leltem rá.

22 A megyének összesen öt sebész-ládája volt.

kaphatott, az orvosi tevékenység folytatása, a kórházi szállás, étkezés átsegítette élete válságos szakaszán. Töltényi teljes rehabilitációja regényes körülmények között következett be 1852-ben, amikor a császár magyarországi körútja során Kaposvárt is útba ejtette:

„A kórház kapujában Töltényi köszöntötte az uralkodót, és kalauzolta végig az épületen. Kérdéseket tett fel, és precíz választ kapott, csak kettőjük között folyt a diskurzus. Megnézett két katonát, akik már felépülőben voltak. Mikor kifelé indult az emeleti folyosón csak ennyit mondott az ott hajlongó megyei vezetőknek: »Igazán figyelemre méltó létesítmény, nagy örömmel lehet benne, bármilyen szomorú célt is szolgál.«

Báró Hauer, a kerületi polgári közigazgatás vezetője az esemény után megkérdezte Hochreitert: ki volt ez az orvos, és miért nem szerepel a megyei orvosi hivatali listán. A megyefőnök közölte, hogy amnesztiát nyert honvédorvos, jelenleg rendőri felügyelet alatt. Hauer ezt követően intézkedett, hogy meg kell szüntetni politikai felügyeletét is.²⁸

„Szorgalmas és kitűnő” orvosi munkáját a vármegye vezetői minden évben 300 Ft-tal jutalmazták, amíg kinevezhetővé nem vált.

A kórház alapítványi státuszának megfelelő újbóli megnyitására 1851. április 1-jén került sor. Ekkor ismét napirendre került a kórház körbekerítésének szükségessége. Wágner Gábor már korábban, 1847-ben kérvényezte, hogy a cellákban lévő elmebetegek biztonságos sétáltathatósága miatt legyen kerítés, amit a szomszédban lakók is igényeltek. A megismételt kérést alátámasztja, hogy a kórház (pontosabban Csorba) 1850-ben a himlő elleni vakcináció céljára két tehenet kapott, ami miatt „a telek hátulján lévő istálló védelme” is indokoltá vált.²⁹ A megyefőnök utasítást ad a lehetőség szerinti teljesítésre.

A Helytartóság 1851-től hangsúlyosabban kezdett foglalkozni a területén lévő kórházakkal. Az elrendelt jelentési kötelezettség kiterjedt a kórházak helyzetére, jellegére, az alapítványi tőke (és általában az alapítványok) közlésére. Tallián János megyefőnök Csorbától várta a választ.

A továbbiakban teljes terjedelmében – első közlésként – bemutatandó jelentés a korai kórház történet egyik alapdokumentuma. Kulcsfontosságú információkat tartalmaz a kórház addigi történetéről és működéséről/működtetéséről. Lényegében az első „működési szabályzatot” is megjeleníti.

„Megyefőnök Úrnak, Ónagyságának!

E folyó hó 10-én [1851. március. Betoldás tölem. G. F.] kaptam azon hivatalos meghagyást, adnék azon kérdésekre jelentést, melyek a méltóságos Főispán Úr 1851. február 27-én költ leiratában a megyei kórházat illetvén foglaltatnak, s ím egyenként sorra felelek azokra:

1. Somogy megye karai-rendjei a jótékony intézetek eránt fogékony kebellet vették Csorba József főorvosnak e tekintetben 1840. február 10-én tartott közgyűlésén 86. szám alatt beadott körülményes jelentését és kérelmét.

Ennek alapján kérelmére a humanitás alapján a nyilvánosság útján megnyitották az adakozást, sőt a főbírák ki voltak küldve a tehetősebb földesurakhoz kérelemmel járulni s a célba vett művet Helységenként is tudatni. Ezen részvétellel több éveken keresztül, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, történtek apróbb adakozások a tisztviselők útján. Tartattak akkor Czindery³⁰ akkori alispán védnöksége alatt táncmultságok, melyekben sorsjátékkal, különféle asszonyi munkáknak és ékszereknek a nyerése ébresztették adakozásra a közönséget.

A jövedelmekből elsősorban telek lett véve, aztán téglákat a rabok által készítetté, csakhamar hozzá lehetett fogni az építkezéshez. Az épületfakat is Czindery Úr az adakozás által gyűlt pénzből vette, azokat a községek behordták, az építő és a bútorozó mesterek mindig a gyarapodott értékből fizetettek, s így a közpénztár minden terhe nélkül azon szép erős 25 öl hosszú, 8 öl és 3 láb széles, cseréppel fedett épület megkészülvén, 1846. év november elején megnyitott, mely ezen kor emberszereteté és keresztényességét hirdeti a jövendőnek.

Tehetősebb földbirtokosaink is gazdagon járultak az alapításhoz:

hg. Eszterházy Pál Úr adott	3000 ft-t
hg. Batthyány Fülöp Úr	3000 ft-t
gr. Zichy Károly Úr adott	3000 ft-t
br. Sina György Úr adott	1200 ft-t
Czindery László Úr	1500 ft-t
gr. Batthyány Kázmér Úr	1500 ft-t
özv. Tallián Pálné nagyasszony	3000 ft-t

összesen tehát 16 200 ft-t, sőt azóta a Schwarz végrendeletből még 907 ft. 16 kr. befolyván, 17 107 ft. 16 kr. alapítványi tőke áll rendelkezésre. A kötelezvények a Megye Archivumában tartatnak, s a tőkék részint magoknál az alapítóknál, részint biztos helyekre kölcsönadva 6%-ot kamatoznak, és a folyó költségekre fordítatnak.

28 A történetet Paray János (1813–1878), az 1868–1878 közötti vármegyei főorvos idézte fel Töltényi temetésén elhangzott búcsúbeszédében, hangsúlyozván, hogy azt korábban maga az elhunyt mesélte el neki barátai körben. Dr. Bodosi Mihály feljegyzése forrás megjelölése nélkül.

29 Az oltóanyag előállítás Csorba feladata volt. Adataink szerint 1850-ben 7141, 1851-ben 5462, 1852-ben 5198 gyermeket oltottak be a megyében himlő ellen. A vakcináció himlővel fertőzött tehenek tőgyén kialakult hólyagokból nyert kaparék emberre történő átoltásával történt (innen ered a vakcináció - régebben: vaccináció - megnevezés, mert a tehén latin neve vacca).

30 Czindery László (1792–1860) 1825-ben alispán, országgyűlési követ, majd 1846-tól Somogy vármegye főispánja. Elévülhetetlen érdemei voltak a kaposvári kórház létrehozásában. Szigetváron cukorgyárat, szivarkagyárat, Pellérdén cukorgyárat, szeszgyárat és gőzmalmot létesített. Lónemesítés során önálló fajtát hozott létre, üzemeltette a Szigetvár-Pécs közötti négylovas gyorskocsi járatot. A Magyar Gazdasági Egyesület másodelnökéként (jelentős összeggel) a mezőgazdaságot, agrárpari tevékenységet fejlesztő alapítványt hozott létre. Mezőgazdasági szakíróként is elismert volt.

Eszerint mint adakozásból kezdődött, úgy tovább is épült és felállott az említett hatályos magányalapításokból (au privat Fonde) ezen kórház.

Az egészség kezeli eleitől fogva Választmány, melynek tagjai részint holtak, részint elköltöztek már, de az újabb időkben a Megyei Főnök Úr által pótolttattak.

Tömeggondnok most: Tallián Lázár plébános.

Pénztárnok: Németh Antal.

Intézkedő tagok: Csorba József megyei főorvos, Kacsokovics Ágoston, Vutskits István, Folly Imre Urak.³¹

A teendők megvitatásával és valahányszor szükséges, a közigazgatásai főbíró Úr segítségével kiegészítve intézzük az ügyeket. Mindezeket pedig fizetés nélkül szolgálunk, csupán ezen hasznos intézet iránti részvételből.

Az orvoslást tette e négy évben a megyei tömlőc orvososa, kinek a megyei pénztárból előbb 200 ft-t, 1850-ben történt kormányi intézkedés szerint csak 100 ft-t adunk évenként. A kórházban levő már eleve orvosi laknak határozott osztály igenis könnyebbségére van, azon 6 öl fával egyetemben, melyet a megye ezen fáradsága jutalmául rendelt vala, s melyet ez ideig meg is kap.

Történik pedig a gyógyítás a főorvos felügyelete alatt, ki ezen kötelességét ingyen tenni kötelességei közé számolja.

A szükséges kiadásokat, bevételeket a tömeggondnok befolyásával a pénztárnok viszi, de a főfelügyeletet előbb a megye Nagygyűlése tartotta fenn, most pedig a megyei Főnök viseli ugyanezt.

Fő feladata a szegényeknek bármilyen éles és idült betegségben, sőt örültségben is helyt adni. Bevételek:

- A megnevezett alapítók képviselői által ajánlott személyek a kórház rovatára (költségére).
- Mindenki önköltségére, az ilyen eddig fizetett az 1847. aug. 2-i gyűlési határozat szerint eddig 30 kr. naponta mindennemű ellátásért.
- Azon gyámoltás nélküli szegények, kiket a tisztviselők beküldenek. Ezekért fizeti a megyei pénztár az élelmet és gyógyszert, az orvosi szolgálatot, ágyat és minden más ellátást, az ily beteg ellátására semmi javadalmat nem igényelvé.
- Minden bujakóros (syphiliticus) beteg a kormányrendelet következtében hasonlóul a megyei pénztár költségén.

Vége van egy tágas szoba, 6–8 ágyas, a gyámoltás nélkül szülő személyek részére – de ezen utóbbi két évben, mint ezen szobában, úgy az egész épületben katonák lévén – némelykor igen számosan (80–100 is) ilyen szülő személyeknek helyt nem adhatnak.

A bevétel úgy történik, hogy a bevételi utalványozást legalább 3 választmányi tag írja alá, s a feljebb mondott a, b, c, d/ pontok szerint osztályozza a felvételre jelentkezőket.

31 A Választmányi tagok: Tallián Lázár (1811-1896) a tárgyalat időszakban a kaposvári Nagyboldogasszony templom plébánosa, majd veszprémi kanonok, címzetes püspök; Németh Antal (1798-1861), ügyvéd, táblabíró, 1848-ban Kaposvár polgármestere; Kacsokovics Ágoston (1791-?) ügyvéd az Eszterházy hitbizomány kaposvári uradalmának jogi képviselője; Folly Imre (1813-1873) pénzügyintézet igazgató, Vutskits István (?-?) megyei helyettes főjegyző.

A kórházban a betegeknek rendre és tisztaságra ügyelni az orvos feladata – amiben neki segítenek a Ház gondnoka, kinek két szobája és egyéb alkalmaság és évi 80 ft. fizetése van. Azonkívül szolgálatra van 1 férfi és 1 nő betegápoló évenként 40–40 ft. fizetéssel.

A feltett kérdések fonalán ím ez az Intézetnek rajza, mely Somogy Megye Kórháza nevet viseli, s mely kicsiny ajándékokkal kezdte életét, de inkább gyarapodván, mint e két viharos évben, amikor csak tartotta magát, és mind a polgári, úgy a katonai betegeknek is hasznára volt, úgy az ember legnemesebb tulajdonságában, a könyörületességben vervén gyökeret, a fejlődés a magas Kormánytól is ápolást és így gyarapodást méltán remél.

Kelt Kaposváratt 11.

Március 1851.

Dr. Csorba József
Somogy megye főorvosa³²

A börtönkórház³³

Csorba jelentésében kitér a „tömlőc orvososa” működésére, ennek okán itt van lehetőségünk szólni a „börtönkórházról” vagy „börtönispotályról”, amely az alapítványi kórház katonai megszállását követően mintegy két évig a civilek egészségügyi ellátásának elsődleges intézménye volt.

Miután 1749-ben Kaposvár lett a megyeszékhely, és elkészült a vármegyeháza, mellette felépítették a vármegye központi börtönét, amely mai ismereteink szerint (egy 1786-ból való leírás alapján)³⁴ nagyjából 200 négyzetméter alapterületű lehetett, két föld alatti és két föld feletti helyiséggel. Utóbbiak egyike a beteg rabok elhelyezésére ispotályként volt kijelölve. Az elkülönítettség fő oka nem a humánus, hanem a rabtartókra is veszélyt hozó járványoktól való félelem volt.

Egy új, nagyobb börtön építésének szükségessége a fogvatartottak növekvő száma miatt és az elkülönített őrzés biztosítása érdekében már 1820-ban felmerült, de akkor vált sürgetővé, amikor 1826-ban két rabnak sikerül megszöknie.

32 Csorba levele: 781/1851. március 11. Válasz a Soproni kerület vezetője, br. Hauer 1411. sz. leiratára. Megállapítható, hogy Csurgó Jenő ezt a dokumentumot nem ismerte. Ezzel együtt érdemes összevetni az „au privat Fonde” támogatók felsorolását az építkezéshez adományozók jóval bővebb névsorával. A kettő nem azonos funkciójú (célú) adakozás, ami gyakran értelmezési zavarokhoz vezet a kórház történettel foglalkozó szerzők körében. Hauer a kórház működését fedező - aktuális - tőke nagyságára és felhasználási körülményeire volt kíváncsi.

33 Köszönettel tartozom Berta Gyulának, Somogy megye kriminális helyzetét taglaló számos kötet szerzőjének, aki ösztönözt, hogy a tanulmányt bővítem ki a börtönegészségügy történetének bemutatásával. Így került ide ez a korszakhatárokon átvilágított fejezet, amely az alapítványi kórház mellett első ízben taglalja a börtönkórház orvosait és működésüket. A „tömlőc” (sic!) megjelölést döntően 1827-ig használták, és föld alatt elhelyezett büntetési helyet jelölt. Az általam ismert dokumentumokban évekig még mindkét fogalommal (tömlőc-börtön) szinonimaként találkozhatunk. Hasonló jelenség figyelhető meg a tömlőc orvos – börtönorvos, valamint a tömlőc/börtön ispotály és börtönkórház megjelölés korabeli eseteiben is.

34 Zádor, M.: 1964, 142.

A vizsgálatot követően Sigray főispán a következő levelet küldte a vármegyének:

„Ezen vármegye tömlöczéből és az Ispotályból az elmúlt esztendő sept[ember] 8-án történt 2 rabnak az elszökésével kapcsolatosan végzett vizsgálattal megbízott kiküldöttség jelenti, hogy e jelentések között különös figyelmet érdemelnek azon vádak, melyek az ispotályban tapasztalható visszaélésekről íratnak, amelynek nagyobb része az ott levő Fekete seborvosnak tulajdoníthatók.

Nevezett vádoltatik azzal, hogy a rabokat tetszése szerint rendelte az ispotályba, és sokszor az egészségesek voltak ott, míg a betegek a tömlöczökben gyötrődtek, mert ezek elfoglalták a helyeiket, oda nem juthatának be.

Az 5. cédula szerint egy rab olyan nehéz beteg volt, hogy már nem is látott, mégis csak a halála előtti napon eresztette fel az ispotályba, ahol másnapra már meg is halt, pedig már csak fél esztendeje volt hátra a szabadulásáig.

Vádoltatik azzal, hogy egészségeseknek is orvosszereket adott, s a rabok és hozzátartozóik többször megvesztegették ilyen vagy olyan szolgálatért.

Azon rab eránt, aki ilyen bánásmód következtében meghalálozott, további vizsgálat szükséges.

De önkényes tettei alapján, melyek eddig előhozattak, a Nagys[ágos] vármegye színe előtti kemény dorgálást megérdemelte, sőt mivel a rabokkal való öszszeszevetkezéssel magát gyanússá tévé, nem késtem, hogy a Nagys[ágos] Karok és Rendek bölcsen áttállítani fogják, hogy tovább ez a seborvos az ispotályban nem maradhat, és azonnal elmozdítandó, s helyette más seborvost kell odaállítani a megyeiek közül, ha pedig nem akad az ottaniak között olyan, aki ide helyezhető lenne, akkor a T[ekintetes] Karok és Rendek oly módon gondoskodjanak megoldásról, mely a házi pénztárt tovább nem terheli, azaz: a javasolt centralis chirurgus alkalmaztassék, akinek egyik fő feladata legyen a beteg rabokról való gondoskodás, s aki ezért állandó kaposvári lakhellyel rendelkezék.

1827. február 3.

gr. Sigray József főispán³⁵

Csorbát mint a megye fizikusát a főispán utasította, hogy a beteg rabok ellátásában részt vevő chirurgus ténykedését ezentúl legalább kétszer egy hónapban ellenőrizze, vizsgálja a börtönt, az ispotályt, és fél-évenként számoljon be erről a vármegyének.

Az építkezés előkészületei – melynek egyik legfontosabb eleme a rabok általi téglavetés volt – már a szükséges helytartótanácsi engedélyek megérkezése előtt

megkezdődtek, ezért azok 1827. tavaszi kézhezvételét követően alig egy év alatt készen állt az új épület.

A helytartósági engedély megérkezésével egyidejűleg a főispán által meghatározott elvek alapján Csorba gondoskodik az egészségügyi ellátásról. „[...] Én a rabispotálynak orvosi tekintetben leendő ellátására Kaposi Lajos diplomás chirurgust rendelem ki provisorice, egyrészt azért, mert őtet, itt helyben lakót akkor mindjárt és máskor is használni lehet, és kivált a külső betegségek gyógyítása alkalmával több esetben meggyőződtem helyes felfogásáról, mivel több esetben magát kimutatta, de másrészt, mivel ily bizonytalan ideig tartandó szolgálatra senki más diplomás orvos ide bérjönni nem akar.” A vármegye közgyűlése határozata alapján: „Ezen fizikus úr által tett intézkedések helybenhagyatnak, a fizetés pedig kiszolgáltatni rendeltetik a kaposi járás chirurgusa és bábája fizetéséből 50-50 ft. lehúzásával.”

Az 1834. augusztus 21-én megtartott vármegyei nagygyűlésen határozatot hoznak a börtön őrzésének átalakításáról (megszűnik a hajdúk intézménye), és új börtönrendtartás is születik. Ebből idézem a témánk szerint lényeges pontokat:

„[...] (25-ször) A beteg rabok szobáit és közös ispotályt minden fertály esztendőben kimeszeltesse, a betegeknek a szalmazsákot egyenként kioassa, és azoknak minden 14 nap alatt friss szalmát tetessen, továbbá midőn a rab az orvos rendeléséből az ispotályba elhelyeztetik, várnagy gondoskodni fog, hogy arról tulajdon ruhája levétetvén, orvos által javallt hosszú ingekben öltöztessen, s ez minden héten változtatván, a szennyest szorgalmasan megmosattasson. Azon esetre pedig, ha valamely ragadós nyavalya ütne ki a tömlöcbe, azt tüstént a Nemes Vármegye orvosának s az Alispányi hivatalnak bejelentse. Ha az orvosok valamely rabot betegsége miatt különb ispotályszobába rendelnek, szükséges azt szemmel tartani, hogy vajon igaz beteg-e, s él-e a néki rendelt orvossággal, vagy csak tettetett beteg, mellyel gyakran az orvosokat is megcsalja.

(26-ször) Gondoskodni fog, hogy a Nemes vármegye által meghatározott ár szerint napjában egyszer az ispotályosoknak kirendelt húsok egy kis hajdinával, tésztaival, köleskásával vagy borsóval, sóval egészségesen s jól készítve kiszolgáltasson.

(27-szer) Kötelességgé tétetik a várnagynak, hogy az ispotályos rabok állapotját mutató Orvosi Táblás Jegyzéket, melyet az orvos vezet, törvényszék alkalmával az Ügyészi hivatalnak naponként beadja, hogy abból kitessen, hogy kiket lehessen a törvényszék eleibe állítani, egyéberánt pedig, hogy naponként rendszeren való orvosi ellátások bébizonyíttassék, azon jegyzéket központi főbíró, s alispány uraknak minden hónapban legalább kétszer bemutassa. Hogyha kívülről a rabok ispotályába tisztviselő urak által valaki gyógyítás végett beküldetne, azt ugyan bevegye, de annak további alkalmaztatás végett a Nemes Vármegyének ez eránt költ különös rendeléséhez képest központi főbíró úrtól utasítást kérjen. A nemes rabok az ítélet előtt a törvényszéknek 1826-dik esztendő november 20-án

35 1013/1827. II. 3. A Vármegyéhez a börtönben és börtönkórházban tapasztalt rendellenességekről, két rabnak a börtönkórházban át megszökésével kapcsolatosan kiküldött vizsgálóbizottság jelentésére hozott intézkedés.

Az idézett rész kizárólag az egészségügyi vonatkozásokra korlátozódik. Fekete Mihály (1781-?) az esetet követően 1855. október 17-éig magánorvosként tovább dolgozhatott a városban. A tömlöcispotály 1828 és 1832 között a megye legnagyobb „beteg-ellátó” helye volt.

603-dik szám alatt költ végzés következtetésében, várnagy által a már meghatározott árszabás szerint fognak tartatni, az ítélet után pedig, amint ennek értelme rendeli, hozzátévén, hogy a nemes rabok tömlőceiben más rabok ne tétessenek.”³⁶

Hiába voltak az előírások, a nagy építkezések lezajlását követően (ugyanekkor épült az új vármegyháza is, a korabeli források szerint több mint két és fél millió téglát készítettek a fogvatartottak, akiknek száma ebben az időben különös módon megnövekedett), amikor már nem volt szükség a munkaerő fizikai erőnlétének megőrzésére, a vármegye jelentős mértékben szigorította a rabtartást. Nagymértékben romlott az „étkeztetés”. A helyzet olyannyira kritikussá vált, hogy az 1837. januári megyegyűlésen Csorba József előterjesztette hivatalos kívánságát, miszerint a beteg, főként skorbutban szenvedő rabok számára „jobb eledel fözése engedtesse”. Ennek ellenére a nemes vármegye határozata az volt, hogy az „egészséges raboknak más, mint jó rozskenyér és víz ne adasson, a beteg rabok pedig elkerülhetetlen szükségben kapjanak meleg levest”. Részükre esetenként, orvosi javaslatra „jó herbaté” is adható volt.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján Csorba többször is felhívta a figyelmet a káros gyakorlat veszélyeire, de a börtönbeli viszonyok nem változtak. Előrelátása 1844-ben beigazolódott, a kitört tifuszbajrányban nyolcvan rab és öt börtönőr halt meg. Ennek hatására minden rab ténylegesen megkapta a külön szalmazsákot, pokrócot, heti mosással egyenruhát, rendes táplálást, heti kétszeri fürdést és a napi két óra sétálási lehetőséget.

Egy kimutatás szerint 1849-ben a „börtönkórházban” egyidejűleg tizenkét beteg számára volt elhelyezési lehetőség, a felvettek száma ebben az évben 62, közöttük hét férfi elmebeteg. Ez utóbbiak megoszlásáról, hogy mennyi volt közülük a „civil” és mennyi az elítélt, nincs adatunk.

1850 júniusában kelt Tallián János megyefőnök levele báró Augusz Antal kerületi főispánhoz az orvosi állások betöltése tárgyában: „[...] Megyéink kebelében az orvosi kar a megyei főorvossal és minden járásban egy-egy járásorvossal van ellátva. Egyedül Kaposváron a fogházat és törvényszéket ellátó orvos hiányzik, mely kötelezettségét azonban pótolja. Jelenleg ezt a helyet egy polgári orvos ideiglenesen látja el. Minthogy azonban a megyében jelenleg kitanult orvosra – kit óhajtanék a székhelyre egyet szerezni – reményesgünk van, hogy a kitűzött célnak megfelelő fogunk tudni kapni, ki mikor is magát jelenteni fogja, folyamodásunk el fog küldetni.”³⁷

Az ideiglenes polgári orvos, Szigethy Mihály³⁸ „kiszegítő minőségben” 1851. április 24-ig látta el a feladatot, amikor dr. Hoffer József orvostudort központi orvosnak és egyúttal a fogház felügyelő orvosának nevezték ki. Csorba augusztus 13-án jelenti: „[...] A rabok kórházát részleteiben is a leltára szerént átadván, ötöt a teendőibe bevezettem.”³⁹

Úgy tűnik Hoffer számára a Csorba általi „bevezetés” nem volt egyértelmű. A megyefőnöktől kéri kötelességeinek pontos leírását, mert a vágóhídi húsvizsgálatok elvégzését nem tartja feladatának. Visszaautasítja a kivégzések alkalmával kötelezően előírt orvosi jelenlétét, kéri más orvos kirendelését, mert az irat megfogalmazása szerint „Mózes vallású lévén ez a ténykedés számomra nem lehetséges”. Szót emelt a kézre és a lábra helyezett rozsdás bilincsek okozta fekélyek és egészségkárosítás miatt: nem sok eredménnyel.⁴⁰

Az 1853 évi saját kezűleg készített kimutatását elemezve, további kutatást indokol az abban megjelenő fekvőbetegek irreálisan nagyra tűnő létszáma, amelyhez a börtön/börtönkórház alaprajzának és tényleges ágyszámának ismerete elengedhetetlenül szükséges lenne.⁴¹ (1. táblázat)

A vármegye a börtönviszonyok vizsgálatára bizottságot hozott létre, amely végül összegezeként kimondta:

„A rabok bűnösök,
a börtön nem kórház,
a rabok a szükséges egészségügyi feltételekben részesülnek,
a fekhelyeik olyanok, amilyent érdemelnek [szalmazsák a nyirkos földön. G. F.],
a béklyók és más fenyítőeszközök nem nélkülözhetők,
a betegek élelmezése ellen panasz nem merült fel,
a börtönvezetőség a betegek számára mindenkor teljes gyógykezelést és ápolást biztosít.”⁴²

Hoffer 1860-ig látta el feladatát, őt Németh Károly központi és törvényszéki orvos követte. Jelentésében ő is kifogásolja börtönélelmezést, a tisztálkodási lehetőséget és a cellák tisztaságának állapotát, azok javítását kéri. Igényli, hogy a börtön kapjon borbélyt, aki a rabokat hetente kétszer megbortoválja, emellett köpölyözést, vérlebocsátást, fekélykezelést és beöntéseket végezne általános vagy egyedi díjazásért.

38 Szigethy Mihály (1810–?) szülész és sebészmeister a szabadságharc alatt a vasi zászlóalj orvosa volt, százados. Lefokozták és egyévi várfogságra ítélték. Innen visszatért Kaposvárra, szülővárosába. Rövid „kiszegítői” szolgálatot követően a meryei uradalom orvosa lett. Nem volt rokonságban a későbbi hasonló nevű kórházigazgatókkal.

39 Hoffer József (1811–?) a szabadságharc idején a Somogy megyei nemzetőrség törzsorvosa, előtte 1846-tól Kaposváron magánorvos. Orvostudor, sebész, szülész, szemész képesítéssel rendelkezett.

40 2890. és 3429/1852 sz. beadványok. BMKGY. 11. doboz.

41 Beteglétszám kimutatás a Kaposvári Rabok Kórházának 1853-iki január 1-től ugyanazon évi december utolsójáig. SML. Bodosi Mihály iratai.

42 U. ott

36 Berta, Gy.: 2002, 328–329. A rendtartás 36 pontot tartalmaz.

37 425/2610/1850. BMKGY. 11 doboz.

1. táblázat. Beteglétszám kimutatás

Hónapok száma	Rabok száma	Fekvőbetegek		Járóbetegek	Összesen	Uralkodó betegségek
		Maradtak az előző hóról	Új felvétel			
január	332	17	52	26	95	hurutos - csúzos lobok
február	348	18	36	55	109	skorbut
március	310	13	39	50	102	skorbut
április	320	13	35	48	96	hurutos lobok
május	331	17	37	49	103	hurutos lobok
június	334	18	33	51	102	epés lobok
július	314	20	41	40	101	epés lobok
augusztus	303	15	38	33	86	váltóláz
szept.	300	16	42	36	94	váltóláz
október	294	11	35	18	64	váltóláz
november	270	9	21	39	69	hurutos lázak
december	269	13	30*	43	86	hurutos és csúzos lobok

* maradt az év végén 16

Kitér a fogeredetű gyulladások gyakoriságára, és vizsaszautasítja azt a vélekedést, miszerint a rabok jelentős része szimuláns, mert „aki kívülről szemléli a helyzetet, könnyen kimondja ezt, de aki nap mint nap köztük jár, látja, hogy a rossz körülmények miatt sokkal könnyebb megbetegedni”. Télen olyan hideg van, hogy „a rabok lehelete a plafonon jegesedés gyanánt csapódik ki”. Panaszolja, hogy orvosi véleményét nem veszik figyelembe, pedig az embertelen körülmények miatt megnyomorodott emberek – esetleg szabadulván – újabb terhet jelentenek a hatóságoknak. A rabtartás körülményeinek kis javításával sokkal többet lehetne megtakarítani, mint amennyibe az kerül.⁴³

Az alispán ezt követően megrovásban részesíti, azzal az indokkal, hogy nemes ember létére olyan dolgokba ártja magát, ami nem feladata.

Kozma József akkori vármegyei főorvos ezzel közel egyidejűleg írja a Vármegyei Bizottmánynak: „Ami a rabok kórházát illeti, itt is többrendbeli hiányosságot találtam, de okait fel nem fedhetem, mivel azok még a régi rendszerben látszanak fenekleni: e tekintetben tehát alázatosan kérem a Tekintetes megyei Bizottmányt, méltóztassék egy küldöttséget kinevezni, mely a hiányokat, azok okait kipuhatólná, s a javítására célszerű eszközöket és módokat a jövő gyűlésben a Tekintetes Bizottmánynak előterjesztené.”⁴⁴

Úgy tűnik, az ő fellépésének már lett következménye, mert a vármegye választmánya 1861. április 30-án a következő határozatot hozta:

- 1.) A rabkórházat vissza kell állítani eredeti helyén, és korábbi ágyszámával [12 ágy G.F.] kell azt működtetni.⁴⁵ Felszerelése a központi orvos által kért 12 szalmazsák, 24 lepedő, valamint pokróc. Szappan vásárlása a vármegyei pénztár terhére engedélyezett.
- 2.) Az érvágások és köpülőzések végzésére kért borbély alkalmazását a vármegye nem engedélyezi, annak elvégzése az orvos feladata.
- 3.) A rabok vizsgálatáért esetenként 10 krajcár vizsgálati díj illeti meg az orvost
- 4.) A működéshez kért műszerek, fecskendő, bonceszközök beszerzéséről gondoskodni kell [Mennyiségükről, összetételükről nincs adatunk. Betoldás tölem. G. F.]
- 5.) A berendezés és az ápolási cikkek beszerzésére 70 ft.-ot engedélyez a megye gyűlés, az oltóanyagokra kért összeget (7.80.ft) elutasítja, mert azt ingyen kapja az orvos.”

1861-ben rendelkeznek arról, hogy a rabok évente kétszer gyónhatnak és áldozhatnak.

Két évvel később kelt az a Helytartótanács által kibocsátott rendelet, amely a börtönökkel, a rabtartással, a rabok munkára foghatóságával és az érte járó bérrel kapcsolatos részletes és az egész országra egységesen érvényes (az adott kor körülményei között humánusnak és előremutatónak mondható) szabályozást tartalmazta.⁴⁶ Ahogy a „nagy kórház” a következő években egyre inkább meg tud felelni rendeltetésének, úgy csökken a börtönkórház jelentősége, és apadnak vele kapcsolatos forrásaink.

43 Dr. Németh Károly (1835–1885) sebész, szülész, szemész szakorvos. 1862 óta kaposvári járásorvos, 1877-től vármegyei főorvos. 1877-ben létrehozta a Kaposvári Népkört, és nagy természetbarátként – tudomásunk szerint elsőként – „Somogy-járó” tûrákat szervezett. Jelentése 1261/a/1861 számon, u. o.

44 SML. Bodosi Mihály iratai

45 Ismét feloldhatatlan ellentmondással találkozunk, ha összevetjük ezt a rendelkezést a Hoffertől származó, az előzőekben már bemutatott betegforgalmi jelentés számaival.

46 Somogyban életbe léptetve 1863. július 29-én. 2541/1863. BMKGY. 21 doboz.

Köztes időszak

Csorba már 1849–50-ben benyújtotta pályázatát a pesti helytartósági orvos-hivatalnoki állásra.⁴⁷ Miután kiderült, hogy sikertelenül, 1851. november 1-től, 34 évi megyei szolgálatot követően csalódotan nyugdíjba vonul, és családjához a fővárosba költözik.

Távozását követően a kórházi feladatokat Töltényi látta el. A megyei főorvosi feladatok ellátására Pfeffer Mihály⁴⁸ marcali járásorvos kapott megbízást. Hochreiter megyefőnök a soproni kerületi főispánhoz írott levelében szorgalmazta Pfeffer végleges kinevezését.

„Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy a megyei physicus állás betöltésére intézkedést tenni szíveskedjék.

A megyei physicus teendőket 1851. november 1-jétől dr. Pfeffer Mihály, a marcali járás orvosa látja el, aki más esetekben korábban is több ízben mint helyettes működött betegség vagy a megyei physicus távolléte esetében.

Bizonyos azonban, hogy bármilyen nagy igyekezet mellett sem képes senki tartósan e két feladatot egyenlő eredményességgel ellátni sem fizikailag, sem pedig morálisan azért, mert a terület túlságosan nagy, a feladatok pedig állandóan nőnek.

Pfeffer dr. ugyan nagyon igyekszik minden lehetőt megtenni, mégis Marcalihoz van kötve a családja és háztartása miatt, melynek felszámolása jelenleg ilyen bizonytalan viszonyai miatt nem várható el.

A közigazgatás szempontjából pedig nagyon fontos volna, hogy a megyei fizikus a közigazgatási központban lakjék, és közvetlen kapcsolatot lehessen tartani vele minden ügyben, nem úgy, mint jelenleg, amikor oly nagy távolságból kell intézkedést tennie vagy arra várni.

Ezért kérjük főispán Urat, hogy őt kinevezni méltóztassék.

Pfeffer dr. 11 éve járási orvosként általános megelégedésre működik a járásban, és mint helyettes mindenkor korábban is és most is kifogástalan jártassággal látta el ügyeit.

Politikailag teljesen megbízható, s az elmúlt forradalom, lázadás idején, noha abban a körzetben élt és szolgált abban az időben, mégis távol tudta tartani magát abban való részvételtől, és visszavonultan végezte a munkáját, sőt félreállított személy volt.

Mindezek alapján kérem Nagyméltóságodat, hogy ebben az ügyben minél előbbi döntést hozni a megye egészségügyének zavartalan irányítása érdekében megtenni szíveskedjék.

Kaposvár, 1852. április 9.

Hochreiter s. k.”⁴⁹

Pfeffer nem sokat foglalkozott a kórház ügyeivel. Töltényi gyakorlatilag egyedül végezte az orvosi munkát. Mihelyt lehetősége nyílt rá, rendbe tetette a főorvosi lakást. A korábbi vélekedéseket, amelyek szerint az anyaépület betegellátó részén végeztetett jelentős átalakításokat, az utó kutatás nem tudta igazolni.⁵⁰ Kimutatása szerint ezekben az években a beteglétszám a következők szerint alakult (zárójelben Bodosi Mihály által 1996-ban közölt összesített éves adatok.)⁵¹ (2. táblázat)

2. táblázat.
Beteglétszám alakulása 1850-1855 között

Év	Töltényi jelentése szerint „felvétel”		
	szegény	fizető	összesen
1850	32	6	38
1851	70	22	92
1852	61	49	110
1853	70	30	100 (160)
1854	71	43	114 (224)
1855	94	159	253 (370)

47 Legrosszabb esetben: „die Stelle des Pesther Districts Medizinal Rathes”.

48 Pfeffer Mihály (1812–?) marcali járásorvos volt. Csorba javaslatára 1851 és 1855 között megyei főorvos. Az idézett dokumentum ellentmond annak a korábbi, a somogyi orvosok szabadságharc alatti tevékenységét bemutató megállapításnak, miszerint 1848–49-ben a nemzetőrség megyei főorvosa volt.

49 2064/1852. Hochreiter Ambrus megyefőnök levele Hauer soproni kerületi főispánhoz a megyei főorvosi állás betöltése ügyében. BMKGY. 21. doboz. A tényekhez tartozik, hogy Pfeffer nem szívesen hagyta volna el a lakóhelyeként is szolgáló Marcalit, a megyei főorvosi megbízást is csak vonakodva - utasításra - fogadta el.

50 1234/ 853 SML. A munkálatokat 1853 júniusában végezték el: kicseréltetett nyílászárókat, új zárat szereltek fel. A költségek egy kisebb hányada jutott az istálló zsuptetejének megújítására.

51 BMKGY. 14. doboz. A Töltényi és a Bodosi által közölt adatok közötti ellenmondások feloldhatatlanok. Bodosi, M. (szerk): 1996, 6

II. A nagy változás időszaka. Az 1855–1859 közötti évek eseményei

Egy meghatározó személyiség: *Wehle Ferdinánd*⁵²

1854-ben a vármegye vezetését Hochreiter Amburstól a Pécsről érkező Szalay Nikodém helytartósági tanácsos vette át. Az új megyefőnök – szembesülvén a kórház hatalmas adósságállományával és vele szemben az ápolás behajthatlan kintlévőségeivel – vizsgálatot rendelt el, amely egyaránt érintette Pfeffer megbízott megyei főorvos, Töltényi kórházi orvos és Talián Lázár kórházgondnok személyét.⁵³ Pontos kimutatást követelt a vármegyei kórházi alapítvány helyzetéről, a befizetők és a még adósslévéllel rendelkező felajánlók tételes jegyzékét kérte. Elvárta a kórház 1854. évi elszámolását és az azzal kapcsolatos jelentéseket. Láta a „kikényszerített” ideiglenes megyei főorvosság hátrányait. Végleges megoldást kívánt, ezért az ügyeket felelősen és szakértelemmel kezelő személy kinevezését kezdeményezte.

A kolerajárvány kitörése felgyorsította az események menetét. A Baranyában már elismerésnek örvendő Wehle Ferdinánd járárorvost utasították, hogy 1855. augusztus elsejével mint „kolerabiztos” kezdje meg Somogyban a védekezés irányítását, egyúttal a megyei főorvosi kinevezés folyamatát is megindították. Kinevezésének pontos időpontjáról a kórház történeti gyűjteményben nincs dokumentum.

Az 1820. augusztus 20-án Reichenauban született Wehle Ferdinánd Alajost 1845 júliusában Bécsben avatták orvosdoktorrá. Két évvel később került Magyarországra, Mohácsra, ahol a megüresedett járási sebészorvosi állást tölthette be. Már ekkor kitűnt szerteágazó érdeklődésével, szervezőképességével, amint arról egy hivatalos bizonyítványból értesülünk: „Dr. Wehle Ferdinánd Úr nemcsak rendes orvosi te-

endőt, mint rendőrségi, törvényszéki, kórházi s mint szegények orvosa látta el mindenkor pontosan, hanem a mohácsi járásban kiűtött marhadög sikeres elfojtását nagy részben buzgalma és ügyességének lehet tulajdonítani, s melyeknek folytán e hivatal ezen a helyen is tökéletes meglegedettségét nyilvánítja.”⁵⁴

A széles érdeklődési körű, német anyanyelvű orvos, aki a magyaron túlmenően az angol, olasz és latin nyelvet is tökéletesen beszélte, új hazájához, környezetéhez asszimilálódva élte életét. Tudományos érdeklődésének dokumentuma a Sopronban megjelent Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarnban publikált értekezése a váltólázról (Über das Wechselfieber, 1856). Dr. Bodosi Mihály egy más témát feldolgozó írásában további részletezés nélkül Wehle tudományos közleményeinek számát 19-ben adja meg.⁵⁵

Segíteni kívánta a magyar orvosképzést, erről tanuskodik az a „Nyílt levelek” címet viselő javaslata, amely a báró Eötvös József közoktatási miniszter által 1848 májusában kezdeményezett egyetemi reform tárgyában keletkezett. A IX. „levélből” (fejezetből) álló tanulmányból szükségesnek tartom néhány olyan gondolat idézését, amely a továbbiakban bemutatandó somogyi működése során mindvégig meghatározta munkásságát.

„Az orvos az által különbözik minden más honpolgártól, hogy a kormány bizodalma által ezeknek java kezeiben adva van, és pedig úgy, hogy a reá bízott kinccsel, a polgártársai egészségével maga belátása és maga akaratja szerint bánhat. A kormány elvében foglaltatik tehát, hogy minden okleveles orvost tökéletes orvosnak tartson, és ennél fogva minden kezdő orvost hivatására tökéletesen kiképezzen. De mind a kormány, mind a közönség rendszerinti nézete arra szorítkozik: az orvosban a gyógyítót és legfőlegbb a művészt látni, és a kormány meglegedszik avval, hogy az orvost a többi honpolgárok közé oda teszi, mint minden más iparúzó, tőle azt várva, hogy tudományát a közönségnek eladja, és ettől cserébe a szükséges ellenszert nyerje; ennek természetes következménye, hogy legtöbbször csak a végett tanulják az orvostudományt, hogy ezt fejős tehénként mohósággal fejhessék, és ha eleget gyűjtöttek, az összekurált tőke kamatjából nyugalomban és kényelmesen élhessenek [...]. Azért nem szabad, mint közönségesen történik, a gyakorlati orvost a tudós orvostól elválasztani, mert csak a tudós orvos lehet valódi gyakorlati orvos. A kormánynak tehát nem szabad középuton járni, ha igazságosságot akar, neki csak tudós orvosokat, nem pedig félembereket nevelnie kell. Mostanig pedig csak igyekeztünk orvosokat nevelni, kik szükség esetében néhány betegség ellen évezredek óta gyakran csak hagyományosan kezűkhöz szolgáltatott gyógyszereket észből leírni és némi esetben használni is tanultak, és elfelejtettük, hogy csak az, kinek szelleme az összes természet szabályait és életét magában foglalja, az emberi test szabályait és életet kikutatni és

52 Dr. Bodosi Mihály 1983-ban egy magánlevélben ezt írja: „Elkészültünk Wehle Ferdinánd dr. összes tudományos munkáinak összegyűjtésével. Javarészből fénymásolatokban és fotókban gyűjtött anyag mintegy 120–130 oldalnyi kötet lesz, amelyhez még kb. 20 oldalnyi elemző-értékelő és életrajzi anyagot és mintegy 30 fénymásolt eredeti dokumentumot, irodalmi összesítőt és forrásanyag-gyűjteményt csatolunk. Az így összeállítandó kötet egy példányban megfelelő kötésben kerül könyvtárunkba.” Részlet Bodosi Mihály Varga Levente kórházigazgatóhoz írott leveléből. Autográf aláírással. BMKGY. 111/6 doboz

A mű további sorsáról semmiféle információnk nincs, bár az elkészültünk befejezett tényre és rendszeres szerzőtársával, dr. Frankl Józseffel (1908–1994) közös munkára utal, mint ahogy arról sem, hogy az már ténylegesen megjelenésre érett állapotban volt-e, vagy még csak kézirat formájában létezett. Hiteles forrás alapján írhatjuk le, hogy Bodosi és Frankl viszonyát együttes munkálkodásuk utolsó szakaszában megkeseredés árnyékolta be. Halála előtt Frankl József valamennyi orvostörténeti kutatásokkal kapcsolatos jegyzetét és kéziratát megsemmisítette, amely Bodosi számára nagy veszteséget jelentett. Talán ezzel is magyarázható, hogy a Bodosi Mihály által szerkesztett, a kórház fennállásának 150-éves évfordulójára megjelentetett Jubileumi évkönyvben Wehle szerepéről, jelentőségéről csak érintőlegesen esik szó. Mindezek ellenére jelen sorok írója további olyan, ismeretlen körülmények között eltűnt, különböző témaköröket feldolgozó tanulmányok felbukkanásában reménykedik, amelyeknek egykori létezéséről – a Bodosi-hagyaték feltárásában előrehaladva – egyre határozottabban meg van győződve.

53 8730/XII.13 /1854/. BMKGY. 6. doboz.

54 BMKGY. 6 doboz. Kelte: 1851. március 28. Pécs.

Wehle 1849-ben a Mohács környékén állomásozó beteg katonák ellátására mintegy fél éven át működő kórházat állított fel.

55 Bodosi, M.: 1987, 158–165.

érteni képes, az tud orvosolni.[...] A kormány különös kötelességének tekintem, hogy az orvosok folytatólagos kiképzésükre [Wehle kiemelése!] a gyakorlati működésük alatt némi ügyelet szenteltessek, mert a gyakorlat engedelmével csak biztosíthatja magát az álladalom, hogy az orvos a tudomány igényeinek a mostani álláspontjára nézve megfelelt, de mivel az orvostudomány naponként fejlődésében továbbhalad, és gyakran néhány év után új alakba öltözködik, tehát elkerülhetetlen szükséges, hogy szinte az orvosok is magokat a tudomány ezen haladásának alávéssék.

Parancsoltassék meg, hogy egy vármegyének valamennyi orvosai egy szövetséghez valók, melynek nem tekintve hivatalos állásukat, csak a tudományos haladás célja. A megyei főorvos vagy más tudományos orvos legyen e szövetségnek elnöke, és a többi orvosok válasszanak magok közt oly férfiakat, kiket a különféle szakokra legalkalmasabbaknak tartanak. Ezenkívül kell két jegyző. Minden holnapban tartassék gyűlés, melyben élettanból, vegytanból, kórtanból, materia medicából, gyógytanból és sebészetből értekezések tartatnak. Egyszersmind minden gyűlésből tűzessék ki egy kérdés, melyre minden orvos a következő gyűlésen feleletet bemutasson, új eredmények vagy a jobb kidolgozások a magasabb orvoshatóságnak beküldesenek, valamint a jegyzők is kötelesek legyenek a szóbeli értekezések érdekesebb eredményeit írásba foglalni és szinte a magasabb hatóság elé betérjeszteni. Ekképpen megtartatnak az orvosok szerénységben, és a kormánynak alkalma lészen a legalkalmasabb orvosokat a tartományokban megismerhetni, és magasabb célokra használhatni. Ha kezdetben ez ellen az orvosok sok mentséget előhozandnak is, mégis végre a kötelesség és a jó szellem diadalmaskodandnak. Nem kevésbé fontos és a kormány által el nem utasítható dolog az úgynevezett egészségi rendőrség felállítása; az alatt értem az orvosok összes tevékenységére való felügyelést, eddig legfeljebb az orvosok hivatalos állására volt gondunk, a főorvosok egyebet nem tesznek, mint az orvosi látteleket végbevinni, a himlőoltást eszközölni, szerencsétlen esetekről és járványokról jelentést tenni. Hogy mit csinálnak a többi gyakorlati orvosok, erről mit sem tudnak, és ha egyszer ebbe akarnák magokat avatni, akkor bizonyosan kellőképpen megharaptatnának. De az orvosokra nézve bizonyos fegyelmet kell felállítani, mely által gyakorlatuk és polgári életük ellenőrködés alá tétessék, mert ha minden üzlet, minden mű bizonyos felügyelésnek alá van vetve, miért kellene éppen az orvosok nevezetes karát, melyben egyönkényűség vagy bátorság megjobbíthatatlan kárt okoz az egészségen és az életen, felügyelés nélkül hagyni [...]. Örülök, ha leveleim által a minisztérium figyelmét ezen éppen-éppen oly fontos tárgyra, az orvosok lelkére, az orvostudományra vezetem, mert azt hiszem, hogy mi az álladalomnak éppen annyival tartozunk, amennyit tőle követelhetünk, ha igazságosak akarunk lenni és szent hivatásunknak megfelelni.⁵⁶

Kinevezését követően első útja Marcaliba vezetett, ahol Pfeffer járásorvossal megbeszélte a tennivalókat. Úgy vélem, ez a gesztus nemcsak hivatali elődjének, de a régi ismeretségnek is szólt, amely tíz évvel korábbra datálható. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1845-ben Pécsen megtartott nagygyűlésén mindketten részt vettek („rendes tagok” voltak), bár Pfeffert az orvos-sebész szakosztály, Wehlét az élet-tani-állat és növény-tani szakosztály névsorában tartja nyilván az eseményről kiadott „történeti vázlat”.⁵⁷ A vármegyén a korábbi években végigvonult kolera-járványok után a megfertőződött községek, a megbetegedettek és a halálos áldozatok számát tekintve 1855-ben kellett a legnagyobb veszedelemmel szembenézni.

3. táblázat.

Kolerajárványok Somogy megyében

A járvány éve	1831	1836	1855
Fertőzött községek száma	6	94	150
Megbetegedettek száma	392	8185	15 071
Meghaltak száma	146	1829	6071

A járvány lezajlásának és elfojtásának eseményeire nem térek ki, tudományos igényű, részletekre is kiterjedő feldolgozását dr. Bodosi Mihály elvégezte, tanulmánya hozzáférhető.⁵⁸

Wehle nem volt könnyű helyzetben, mert a korábbi évek tapasztalatai a szükséges határozottságon túlmenően az intézkedések következményeivel is szembenézésre kötelezték. Amint Balázs Péter megállapítja: „Paradox módon 1830–31-ben, az első nagy kolerajárvány idején sem az egészségügyi közigazgatás jogi szabályozása került előtérbe, pedig az új járvány a pestisre emlékeztető százezres nagyságrendű pusztítást végzett az ország népességében. Kétségtelen, hogy a Helytartótanács gyorsan cselekedett, és 1830. december 28-án az ugyancsak Lengyelország felől betörő vésszel szemben lezáratta az északi határokat. Ezt követően azonban a járványügy empirikus dogmatikája alapján begyakorlott módszerek, amelyek

Wehle Ferdinánd. t. n. Baranya V. gye járásbéli orvosa, több tudós társaság rendes tagja. A hivatkozott részletek: VI. és IX. levél. Fel kell figyelni arra, hogy a tervezet március 15-ét követően, tehát már a magyar szabadságharc idején keletkezett. A Wehle név írásmódja több változatban ismert, közleményünkben a Bodosi Mihály Kórház-történeti Gyűjteményben fellelhető saját kezű aláírásainak alakját követjük.

57 Magyar Orvosok és Természetvizsgálók hatodik nagygyűlésének vázlata és munkálatai. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Levéltár: a VI. vándorgyűlés iratai. I. Fond 2.3. tagnévsor.

Kiemelem, hogy Wehle tudományos érdeklődése korán megnyilvánult, mert ebben az évben avatták orvosdoktorrá a bécsi egyetemen, ekkor még ott is lakott. Kapcsolata a magyarokkal tehát régi keletű, ez a tény is magyarázza életpályájának alakulását. A megyei körorvosi hálózat kiépítése során az előkészítő munkában igénybe veszi Pfeffer „helyismeretét”, megerősíti járásorvosi tisztségében, körorvosi területet kap, és felkéri, hogy a megyei ügyek intézésében legyen segítségére a továbbiakban is. 7698./1857. BMKGY. 19. doboz.

58 Bodosi, M.: 1996, 113-143.

56 Antall, J. – Harkó V. 1971, 173-185.

A reformtervezet eredeti címe: Nyílt levelek a magyar közoktatási Minisztériumhoz az orvosi tudomány tanításmódjáról. Írta: dr.

hosszú évszázadok tapasztalata alapján a pestis kór-élettanához alkalmazkodtak, szükségszerűen rosszul vizsgáltak egy teljesen más természetű epidémia ellenében. A személy- és áruforgalom leállítását nem szabott gátat a tömeges halálzásnak, viszont a következő mély nyomor és éhínség meghaladta a lakosság tűrképességét. Parasztlázadások törtek ki, amelyek nem a közegészség- és járványügy tehetetlensége ellen irányultak, hanem elsősorban a mezőgazdasági népesség gazdasági és szociális helyzetének tarthatatlanságára hívták fel a figyelmet. Történelmileg csak az 1867-es kiegyezés után érett meg a helyzet egy átfogó közegészségügyi törvény megalkotására.⁵⁹

Történelmi azon a véleményen volt, hogy a járványban megbetegedetteket a kórház ne fogadja be, mert a város köteles lenne járványkórházat fenntartani: álláspontját a kórházi bizottság is támogatta. A betegek ellátása így Bergel József⁶⁰ városi orvos feladata lett, aki egy nagyobb házat béreltetett ki, s azt átalakítva, szalmazsákokkal telerakatta, hat ápoló felvételével a kórháztól távol, a város másik felében, a Kanizsára vezető út mentén ápolta a betegeket. Ez az ellátó hely mintegy három hónapig működött.⁶¹

Az új főorvos jól kezdett, mert a kolera leküzdését követően valamennyi koleraorvos járandóságát azonnal és hiánytalanul kifizette, ami szokatlan dolog volt abban az időben. Kijelentette, hogy minden körülmények között teljesíti kötelezettségeit, de ugyanezt elvárja az orvosoktól is.

A szegénybeteg-ellátást első ízben 1723-ban szabályozták, amikor is kimondták, hogy minden város és község köteles gondoskodni saját szegény betegeiről és öregeiről. A költségeket már 1836-tól a közigazgatási kiadásokhoz csatlakozva, a házi pénztárakból fedezték, ami csak 1850 végén változott meg, amikor a házi pénztárak feloszlását követően az újonnan felállított megyei adópénztárak által kezelt hadi- és háziadó-bevételekből, majd az egyenes adónemekből fedezték azokat. 1851-től a költségeket az újonnan létrehozott országos alap fizette, de csak az ellátottak hiteles szegénységi igazolása esetében. A 6382. számú cs. kir. belügyminiszteri rendelet (1855. március 6.) megjelenésével az állam először avatkozott be közvetlenül a kórházak működésébe.⁶² Kötelezővé tették mindazon gyógyító intézmények összeírását, amelyek épületeik, felszereléseik tekintetében alkalmasak lehetnek „közkórház” minősítésre. Ennek nem volt feltétele, hogy ténylegesen ki rendelkezik (kincstár, megye, járás, alapítvány) a tulajdonjoggal. A közkórházakat szabad ágyaik függvényében kötelezték minden náluk jelentkező beteg felvételére, cserébe állami garanciát kaptak a szegény betegek ápolási költségeinek megtérítésére még abban az esetben is, ha a kerületi „országos

szegénybeteg-ápolási alap” kiürült. Ennek ellenére a gondok később is megmaradtak. Wehle igazgatása alatt végig küszködött a központilag meghatározott, elégtelen térítési díjakkal.⁶³

A központi kórházügyi szabályrendelet egy évvel később (26.641/1856. december 4.) jelent meg.

Ennek értelmében:

- 1.) A közkórház valóságos beteggyógyintézet (tehát nem csak ápoloda).
- 2.) Helybelieket és idegeneket (külföldieket) egyaránt fel kell venni, nem szelektálhat.
- 3.) Az ápolásért központilag meghatározott díjat szedhet (gyógydíj-tápdíj).
- 4.) Kintlévőségeit hatósági úton érvényesítheti.
- 5.) Kiadásairól, bevételeiről részletes és tételes számadást kell vezetnie.
- 6.) Közigazgatási hatóság felügyelete alatt kell állnia, amely kiterjed az igazgatásra is.

Az egyes pontokban felsorolt alapelveket – itt most nem részletezendő – további szabályozás határozta meg. Ezek közül külön is kiemelendő a helyileg eltérően értelmezett gyakorlat miatt megjelent 10.946/1857. április 10. BM-rendelet, amely kimondta:

- a.) a térítési díj a betegre tett költséget fedezze, de ennél nagyobbra ne terjedjen,
- b.) egy gyógyintézetben ápolat valamennyi betegre nézve ugyanannyi legyen,
- c.) a helyi viszonyok és a betegápoláshoz szükséges kellékek változásakor indokolt esetben újra megállapíttassanak, de az állandóságra ügyeljének,
- d.) valamennyi költséget (ápolás, bérek, állagfenntartás, beszerzések, fűtés, világítás stb.) tartalmazzanak.

Ambrózy 1857. május 9-én kelt Előírások az összes Megyei hatóságoknak, Székes Bíróságnak és a Soproni előjáróságnak⁶⁴ című utasításában részletesen szabályozza a fennhatósága alatti területen követhető eljárásokat, amelyeket a kaposvári kórháznak is követnie kellett. Az előírt feltételek teljesülése alapján a Helytartótanács 1859. augusztus 15-én, a BM 4564. sz. rendelete alapján (Sopronnal és Szekszárdal egyidejűleg) a kaposvári alapítványi kórházat nyilvános kórházzá minősítette át.⁶⁵

A már korábban (1859. április 13) meghatározott térítési díjak Wehle okfejtése szerint nem elegendőek a zavartalan működés biztosítására, ezért kéri a módosítását.⁶⁶

59 Balázs, P.: 2004, 104.

60 Bergel József (1799–1884) sebész, szülész szakorvos. 1836-ban az első zsidó orvosként kapott engedélyt a városban való letelepedésre. Publikált a Zeitschrift für Natur- und Heilkunde című orvosi lapban

61 Bergel, J.: 1877, 40-41.

62 Kiss, L.: 2005, 49-121.

63 A megváltoztatásra vonatkozó kezdeményezései eredménytelenül zárultak. 904/1861. BMKGY. 14. doboz.

64 Báró Ambrózy Lajos (1803-1890) belügyminisztériumi osztálytanácsos. 1873-ban kelt emlékiratai kéziratban maradtak. (V.ö.: Vasárnapi Ujság 1898. 45. évf. 31. szám, 530-531.) A hivatkozott Előírások a Függelékben kerülnek közlésre: 1./ számú dokumentum.

65 Z/21538/1859. sz. alatt BMKGY. 14. doboz.

66 A Függelékben közölve: 2./ számú dokumentum. A forráshiány és működési fedezet elégtelensége a továbbiakban is része marad a kórház történetének.

Elkészíti a kórházi szabályzatot, amely a kórház működtetését, az alkalmazottak feladatait meghatározó első szabályozás.⁶⁷

1855-ben a kórházi bizottság és Tallián Lázár esperes, kórházi gondnok támogatásával kéri a megyefőnököt, hogy a Wágner halálával megüresedett kórházi másodorvosi állást ismét betölthesse. Engedélyt kapott, hogy az általa javasolt Huber Mihályt kiegészítő sebészként, 1856. január 15-én egyelőre hat hónapos próbaidőre kórházi állományba vegye, majd annak alapján 1856. július 19-én véglegesíthesse.⁶⁸

Jó döntést hozott, mert ezt követően Huber 34 évig a kórház alkalmazottja maradt. Érdekes és indokait tekintve feltáratlan esemény, hogy a helyi járásorvos halálát követően Wehle Csurgóra küldi Töltényt, aki vonakodik az állást betölteni, de végül is késedelmesen, 1856. február 14-én elfoglalja azt. Rövid ideig marad, mert a következő év július 2-án, a körorvosi hálózat kialakítása során – ugyancsak Wehle javaslatára – kinevezik Kaposvárra városi orvosnak, egyúttal a „kiskórház” felügyeletével is megbízzák.⁶⁹

A kórházban ápolott betegek létszámával kapcsolatos adataink ellentmondásosak, közlésüktől el kell tekinteni.⁷⁰

Wehle még megéri a kórház nyilvános közkórházzá minősítését, „orvosi és sebészi” osztállyal, 36 ágygal, 4 elemekörös felvételi lehetőségével. Hosszú betegeskedése alatt a helyettesítését Huber és Töltényi látták el, de az irányítás Töltényi kezében volt, aki városi orvosi munkái mellett ellátta a megyei főorvosi és a kórházorvosi feladatokat is. Az engedélyezett létszám egy-egy első és másodorvos, egy pénztáros, két férfi és egy női ápoló, egy házmester. Az étkezést szerződésbe adták, a mosást a házmester felesége vállalta.⁷¹

A Wehle halálakor (1860. április 14.) kiadott gyászjelentésből egyértelműen kitűnik, hogy ő az első, akinek kórházigazgatói titulusát a hatósági orvosi tisztségével azonos értékűnek lehet tekinteni: „Director des allgemeinen Krankenhauses zu Kaposvár”. Az elődei által korábban aláírt dokumentumokon nem találkozunk a „Spitaldirector” jelzéssel, ezt csak Wehle kezdte alkalmazni.

67 Wehle kézírásával, eredetiben német nyelven. BMKGY.14. doboz. A Függelékben kerül bemutatásra: 3./ számú dokumentum. Köszönöm Nagy-Tóth Mária főmúzeológusnak (Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Kaposvár) az idézett, valamint számos további dokumentum kiolvasásához és a fordításhoz nyújtott segítségét.

68 Huber Mihály (1825–1890) a grazi egyetemen szerzett sebészszülész mesteri oklevelet, később Bécsújhelyen katonarvosi képesítést. 1852-ben katonarvosként került Kaposvárra. Itt megnősül, majd ezt követően kilép a hadseregből, és a városban borbély-sebészként működik. Mfi. 1856/3317., 5193/1586. BMKGY 14. doboz

69 A „kiskórház” orvosi teendőit 1846-tól Bergel József látta el. Felmérése: 1242/1857. október 10.

70 Töltényi, Bodosi és a Csánki Dezső szerkesztette Magyarországmonográfia „Somogy vármegye” kötetében Szaplonczay Manó megyei tiszti főorvos is közöl kimutatásokat.

71 Néhány „főzöasszonyi” ár: egy csésze tej 8 krajcár, egy tál leves 6 krajcár, a térszűrt étel 10 krajcár, közönséges étel (főzelék) hússal 18 krajcár. A vállalási árak értelmezéséhez szükségesnek tartom az etalonnak tekinthető korabeli vásárlóérték bemutatását: 1 mázsa búza ára 1851–1860 között átlagban 9 forint 27 krajcár körül mozgott. Az élelmezési szerződés: 5193/1586. BMKGY. 14. doboz.

A kórház történetének első évtizedeit Szigeti Gyula János kinevezéséig (1870) végigkíséri az ágyak számának bizonytalansága, amelyről a fellelhető források is ellentmondó adatokat tartalmaznak. Példaként megemlíthetjük, hogy ezen a téren a központi kiadványok sem nyújtanak megnyugtató megoldást. Linzbauer Xaver Ferenc a Codex sanitario-medicinalis Hungariae-ban a kaposvári kórház ágyainak számát (1859-ben) harmincban adja meg. Grósz Lipót tíz évvel később kiadott könyvében ugyanez már százra növekszik.⁷²

Wehle, a kórházigazgató

A következőkben összefoglaljuk Wehle Ferdinánd kórház-igazgatói működésének a Bodosi Mihály Kórház-történeti Gyűjteményben fellelhető dokumentumait.⁷³

- A kórház részére szükséges sebészeti műszerek beszerzésére javaslatot készít, részletes felsorolással, darabszám és típus szerint (a lista hetven tételt tartalmaz).
- A kádfürdők mellett zuhanyozót kíván beszerezni és felállítani („mert ez a korszerű”), intézkedik a megrendeléséről.
- Tervezi apáca ápolónők letelepítését. Tárgyalásokat kezd a grazi Irgalmas-rend főnöknőjével, és elkészíti a szerződést. Szándéka nem valósul meg, mert a teljesülés feltételül szabott rendházépítésre nincs vármegyei fedezet. Az apáca ápolónők alkalmazása egyúttal kompromisszumos megoldást jelenthetett volna Töltényi álláspontjának feloldására, akinek véleménye szerint „erkölcsileg káros a nők megjelenése a kórházakban, hiszen elvonnák a betegek figyelmét a gyógyulástól, bujaság vágyát keltenék fel bennük”.⁷⁴
- Észleli a szifilisz betegek számának nagyfokú emelkedését, kijelenti, hogy minden esetet kórházban és elkülönítetten kell kezelni, mert különben eredménytelen a gyógyítás. Amikor Töltényt áthelyezi Csurgóra 1856-ban, annak felszabaduló lakásán létrehozza az első kizárólag nemi betegek elhelyezésére szolgáló kórtermetet. Ekkorra datálható az első pontosnak tekinthető adat a megye ebbe a csoportba sorolható megbetegedettjeiről, akiknek aktuális létszáma 355 fő. A nemek szerinti megoszlásról, valamint arról, hogy ebben az időben hány beteget ápoltak a kórházban ezzel a diagnózissal, nincs adatunk.⁷⁵
- Átalakítási munkák engedélyezésének kérelmezése a légcserre és a szellőztetés hatásfokának növelésére ablakvágással. (Csak az ügyirat száma ismert, az eredeti kérelem nem lelhető fel.)

72 Berend, E. 1967 ; Grósz, L. 1869.

73 Valamennyi hivatkozott dokumentum BMKGY. 14. doboz. Nyilvántartási számaik a bemutatás sorrendjében: a./: 1857/865., b./: 1857/10.700., c./: 1857/879., d./: szám nélküli dokumentumtöredék, e./: 4422/1859, f./: 1859/ Z3809/59D., g./: 1859/9378.

74 Flór Ferenc - Kossuth hadügyminisztériuma egészségügyi osztályának vezetője - a kórházi ápolási munkába a nőket teljes értékű munkatársként kívánta bevonnani. Töltényi beosztottként szembehelezkedett ezzel a tervvel. Kovácsné T. Á.: 2007.

75 A nemi betegek megoszlása kórokok szerint: primer syphilis: 142, secunder: 78, tertier: 28, blenorrea: 40, gonorrhoea: 39, condyloma: 28. Összes betegszám: 355. BMKGY. 11. doboz.

- f.) A kórház bővítését, a férőhelyek számának növelését javasolja
- g.) Kérelem iratsokszorosító beszerzésére, mert a Helytartótanács állandóan növeli az adminisztrációt. Indok: mentesülés a sok másolás alól.⁷⁶

Az orvosi könyvtár

Wehle a kolerajárvány leküzdése és a körorvosi rendszer kialakítása során megismerhette a megyében dolgozó egészségügyi személyzetet. Feltehetően észlelhette a területi széttagoltságból adódó kapcsolattartási nehézséget, az elszigetelődést, ezért 1856-ban előterjesztést nyújt be a soproni kerületi egészségügyi osztályhoz, annak engedélyezését kérve, hogy Somogy vármegye összes orvosa részére együttes értekezlet tarthasson. Elfogadhatatlan számára, hogy csak a főorvos ismerje a gyógyító hálózat tagjait, szükségesnek tartja az azok közötti személyes, szakmai-emberi kapcsolattartás meglétét. Ezzel egyidejűleg tájékozási szándékkal megyei körkérdeést bocsát ki, nyilatkoznak, hogy engedélyezés esetén akarnak-e orvosi társaság tagjai lenni.^{77,78} Nincs adatunk arról, mekkora volt a csatlakozási hajlandóság, de nem sokkal a gondolat megszületését követően a hangsúly a szakmai továbbképzésre helyeződik, amelyhez elengedhetetlenül szükséges az orvostudomány legfrissebb eredményeinek ismeretét biztosítani képes könyvtár megléte, illetve annak rendszeres használata. Az alapokat Wehle megyébe érkezését megelőzően Csorba már lerakta, aki a megyéből való távozásakor, 1851-ben az akkor már két éve zárva tartó vármegyei könyvtár részére 264; egy leendő orvosi könyvtár alapjául 137 kötet orvosi; a csurgói református gimnáziumnak 64 klasszikus művet adományozott.⁷⁹

A kezdeményezés jelentőségére utal, hogy arról egy országos lap, a Vasárnapi Újság is tudósít: „Somogy megyében Dr. Wehle Ferdinánd egy orvosi könyvtár felállításán munkálkodik. Helyisége a kaposvári megyeházban fogna lenni. A résztvevők évenként 5 pftot fizetnének, s a könyvtárt szabadon használhatnák. Az érdemes Wehle úr dicséretes fáradozásainak sikeréről nemcsak nem kételkedünk, sőt biztosan

reméljük, hogy ez adott példát más megyékben is utánozni fogják.⁸⁰ Elkészíti a könyvtár működési szabályzatának tervét,⁸¹ amelyet – a csatlakozásra szóló felhívással és a már meglévő könyvek listájával együtt – a főszolgabíró útján valamennyi kerületi jegyzőségnek kiküldet: írásbeli visszaigazolást várva minden érintettől a felhívás megismeréséről. Gyűjteményünkben számos támogató visszajelzést őrzünk. Felajánlja, hogy a soproni Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn és az Orvosi Hetilap előfizetését magára vállalja, ezeken túlmenően további külföldi folyóiratok megrendelésére (anyagi lehetőségeik szerint) javaslatot kér. A szükséges engedélyek 1856 őszére megérkeznek, és – Bodosi adatai alapján – 82 szerző 152 kötetnyi állományával megnyílhat az Orvosok és Gyógyszerészek Könyvtára.

Bergel József Kaposvár 40 év óta című 1877-ben megjelent munkájában írja: „a legjobb műveket, felületes ellenőrzés folytán vagy megcsonkítva, vagy egyáltalán nem adták vissza, úgyhogy főleg Wehli [sic!] halála után az egész intézmény összement, s annak használhatatlan anyagai a mostani főorvosnál vannak”⁸² (aki a megállapítás keletkezésének időpontjában Szigeti-Gyula János). Bergel nem túlzott, mert az 1860-ban keletkezett kórházi leltárban mindössze 36 (!) meglévő könyv található. Egy a Bodosi Mihály Kórház történeti Gyűjteményben fellelt tételes lista szerint a Kaposvári Gimnázium tanári könyvtárában az 1890-ben felvett leltárjegyzékben 44 olyan mű szerepel, amely korábban bizonyíthatóan a Somogy megyei Orvosok és Gyógyszerészek Könyvtára tulajdona volt.⁸³ Összehasonlításképpen: a budapesti Rókus-kórház 1834-ben készült leltárában 691 mű található, latin és német nyelven. Az is a tényekhez tartozik, hogy közöttük magyar orvosi mű mindössze hét volt.⁸⁴

Az első körorvosi hálózat kiépítése Somogyban

Wehle egyik maradandó érdeme, hogy létrehozta a megyében az első körorvosi hálózatot. Ez az alkotása megyei főorvosi tevékenységéhez kapcsolódik, ezért jelentőségének megfelelően - önálló tanulmányban ismertetjük azt.⁸⁵

III. A nyilvános közkórház (1860-1870 között)

Töltényi János

Wehle halálát (1860. április 14.) követően – 1860. május 5-én, ideiglenes jelleggel – Töltényt megbízták a kórházi „elsőorvosi” feladatainak ellátásával, amit nagyon jól felhasznált arra, hogy kórházvezetői szerepét erősítse. Ennek során:

76 Jelentés a kaposvári kórház működéséről. Melléklet. Iktatószám nélküli dokumentumtöredék. BMKGY.11 doboz.

77 Gracza, T.: 2008, 4. „A magyarországi orvostársasági élet kétféle: egyrészt tudományos, másrészt érdekvédelmi formában szerveződött. A vidéken sorra alakuló orvostársaságok általában mindkét feladat ellátását célul tűzték ki. Példának említhetjük az erdélyi (1833), a temesvári (1838), a nyitrai (1839), a miskolci (1839) orvosegyesületet. Jó néhányuk – a nyitrai, a szatmári, a temesvári – a Wachtel Dávid (1802–1878) által 1839. július 14-én az Orvosi Társaság közlétt felhívás és alapszabály-tervezet kapcsán jött létre. A szabadságharc leverése egyben a magyar orvosegyesületi élet első fejezetének záró dátumává is vált.”

78 Kapronczay, K.: 1966, 161-183

A szabadságharcot követően az orvosi közügyek, az orvosi érdekvédelem megnyilvánulásának első tere az 1857. június 4-én útjára induló Orvosi Hetilap volt. Wehle érdeme, hogy az első között „érett rá” az enyhülésre, és kész volt cselekedni az adott körülmények engedte keretek között. Ennek jelentőségét kiemeli, hogy ekkor még a magyar orvosok és természetvizsgálók évenkénti vándorgyűlései is (egészen 1863-ig) szüneteltek.

79 Bodosi, M – Gyarmati B.: 118.

80 Vasárnapi Újság, 1856. március 30

81 A gyűjteményünkben kézírásban, német nyelven található fogalmazvány (Gründung. Die Bibliothek der Somogyer Arzte) BMKGY.11. doboz

82 Bergel, J. 1877, 41.

83 BMKGY.11. doboz

84 Dóka K.: 1982, 148

85 Gáspár, F.: 2013, 33-49

- 1.) Véglegesen tisztázni kívánta a kórház státuszát a nyilvános jelleg megerősítésével és a független – önálló – igazgatás szükségességének elismerésével.
- 2.) Szükségesnek tartotta a kórház (kórtermek) fűtésének megoldását.⁸⁶
- 3.) Számos beadványt nyújt be a vármegyéhez a kiengesztelt kórházi gazdálkodás megteremtése érdekében. (Tanult a korábbiakból, mert 1854-ben ugyanezen okból már eljárás alá vonták!)
- 4.) Kinyilvánítja elkötelezettségét a körorvosi rendszer fenntartása mellett
- 5.) Lemond a városi orvosi állásáról, és beköltözik a kórházba.⁸⁷

Ugyanezen év végén önérzetesen folyamodik a végleges főorvosi kinevezés elnyeréséért:

„Méltóságos Főispán Úr!

Kérem méltóságos Főispán Urat, engem a jelenlegi kórházi főorvosi állásomban kinevezni szíveskedjék, annál is inkább, miután az 1848–49. években a M. Kir. Hadügyi Minisztériumban mint referens működtem, és ezért biztos állásomat, mint cs. kir. törzsorvos elvesztettem. Főképpen pedig azért, mert én ezen főorvosi hivatalt 5 esztendőn keresztül mindennemű díj nélkül becsülettel viseltem.

Kaposvár, december 20. 1860. Töltényi János orvostudor⁸⁸

Várnia kellett, de végül is sikerrel járt, 1862. február 14-én függetlenített kórházigazgató lett.⁸⁹

Ausztria solferinói veresége alapjaiban rengette meg a neoabszolútizmus rendszerét. Az 1860. október 20-án kelt császári diplomát követően Magyarországon visszaállították az 1848 előtti kancelláriát és a Helytartótanácsot. Korlátok között működhetett az országgyűlés, de a pénzforgalommal kapcsolatos ügyintézésre, a had- és külügyre nem terjedhetett ki a jogköre.

A vármegye is visszanyerte önállóságát a kórház felett, amellyel eddig a Helytartótanács rendelkezett. Az összehívott vármegyei közgyűlésben olyan javaslat hangzott el az alapítók részéről, hogy a kórház régi (eredeti) státusza álljon vissza, és újra „Vármegyei Alapítványi Kórház” legyen. Ez egyúttal azzal a következménnyel járt volna, hogy a régi, nehézkes betegfelvétel ismét életbe lép, ami korlátozza a felvehető számát, mert a hat alapítványi ágyon túlmenően több fenntartására nincs fedezet.

A kialakult vitában Kozma József, a Wehlét követő megyei főorvos egyértelműen elveti az alapítványi fenntartást. Azonosulva Töltényi véleményével, annak „nyílt levelét” a döntéshozók elé tárja

„Nyílt levél a megyei bizottnáchoz
Somogyvármegye Kórházának nyilvánosságát elkerülhetetlenné teszi a syphilis.⁹⁰

A kórházban az 1860-ik évben orvosoltatott 61 nőszemély és 99 férfi, összesen 160 egyén bujakórban. E helyett meg kell jegyezni, hogy a nyilvános kórházak hetenkint orvosi vizsgálat alatt vannak, és az egész 1860. évben csak 2 (kettő) volt közülük a kórházban, a többi 59 személy a szolgálati osztályhoz tartozik.

Mindenki tudja, hogy e szerencsétlenek ocsmány keresetüket piperére költik, semmijük nincs, s így magukat lakaikban orvosoltatni nem tudják, de a kórházi nyilvánosság eltörlése után a kórházba sem vétethetnek fel, miután abban csak 6 alapítványi ágy van, melyek az alapítók által nagyjából betöltve vannak.

A bujakór sem magától, sem a javosoktól meg nem gyógyul, s csak okszerű, orvos által a kór fokához mért rövidebb vagy hosszabb idő alatt, drága orvosi szerekkel, jó ápolási és szigorú életmódszer által gyógyíttatik meg.

Ha tehát 50–60 inficiált nőszemély, ki magát szegénysége miatt privátim nem orvosolhatja, mint fellebb említém, a kórházba nem vétethet fel, de mindennapi kenyerét inficiált testével kéntelenítvén megszerezni – át fogja mindenki látni – hogy e szerencsétlenek Somogy megye népesebb helységeit el fogják özönlenni, s miután egy inficiált nő 5–6 egyént képes naponként megmérgezni, ezen ocsmány kór ki nem számítható mérvben fog a megyében terjedni, s pár év múlva be fog következni azon szomorú eset, hogy a legmorálisabb család sem fogja megóvhatni magát e rút és annyi gyászos következményt maga után hagyó ragályos nyavalyától.

És most kérdeném: ki fog ezért felelős lenni?

A jelen haladó civilizatio korában minden, bármely a kormánya formája: állam, város vagy község, e bujakór korlátozására kórházakat épít, létezőket tágít s dotál, de sehol sem olvassuk, hogy már létező kórház bezárassék, vagy a felvételt korlátozzák.

Hiszem Somogyvármegye intelligenciájáról, hogy a polgári és emberiség elleni büntől e nagy megvét megmentendi, és a már létező, jól felszerelt nyilvános kórházat minden kitelhető áldozattal is fenntartandja.

Kaposvár, január 17. 1861.

Dr. Töltényi János
orvos-sebész tudor
a Kórház vezető-orvosa”

86 1860. július 15-én árajánlatot nyújtott be új kályhák felépítésére, amelyet a vármegye augusztus 15-én jóváhagyott. Az emeleti részen hét táblás, a földszinten az orvosi szobákba két zöldmázás gömbölyű kályhát rakatott. Saját lakásáról sem feledkezett meg: szobáiban és a fürdőben összesen ötöt helyeztetett el

87 Ezzel a lépésével érvényteleníti a Wehle által hozott, számára hátrányos rendelkezést, és értékes területet von el a bujakóros betegek gyógyításától.

88 Töltényi pályázata: 57/1860. Uo.
A különböző kórház történeti munkákban eltérő dátumokat találunk Töltényi kórházigazgatói kinevezésével kapcsolatosan. Ennek oka, hogy a kórház vezetésének folyamatosságát bemutatni hivatott felsorolásokban már az „elsőorvosi” illetve megbízotti időszakot („vezető orvos”) is kinevezett kórházigazgatói működésüként tartják számon. Ez a „megoldás”- „praktikus okból” - nem csak Töltényi esetében érvényesül.

89 A megyei physicus továbbra is Kozma József maradt. Ettől az időponttól kezdődően a két funkció véglegesen elvált egymástól.

90 Kozma csak átmenetileg, 1860–1863 között volt megyei főorvos. Töltényi levele: 79/1861. BMKG. 19. doboz.
Kaposvár „katonaváros” volt ennek is köszönhető, hogy a nemi betegségek elleni küzdelem mindig kiemelkedő jelentőséggel bírt. Átfogóan: Récsei, B.: 1999, 311-341

A kérdés háromszor is (január, augusztus, november) szerepelt a vármegyei közgyűlés előtt, a kórházi választmány is többször tárgyalta, végül 1861. november 21-én megszületett a végleges határozati javaslat:

„Tekintetes Somogy vármegyének január 21-én tartott nagygyűlésében dr. Kozma József megyei főorvos Úrnak a megye kórházáról tett jelentése olvasván fel, s az a kórház Választmányának adatott ki véleményezésre.

A kórházi Választmány a főorvos úr jelentését általában helyeslően, az abban kifejtett nézeteit is helybenhagyja és magáévá teszi. Ugyanis

- a.) az emberiség és a civilizáció hangosan követelik, hogy a megyei kórház ezután is ne csak somogyi, hanem nyilvános, azaz minden szenvedőt befogadó legyen. Mindazonáltal legfőbb tiszteletet fordítva az alapítványi, aztán a somogyi betegekre.
- b.) A kórház többször vizsgáltatván, miután az nem csak külső és tisztaságra, hanem a betegek kosztjára, azok szolgálatjára, orvoslására nézve is minden tekintetben kielégítőnek, sőt, mondhatni virágzó állapotban lévőnek találtatott. A főorvos Úr nézete szerint amint eddig, úgy ezután is a régi állapotban meghagyatni véleményeztetik, annál is inkább, mivel a katonákért a hadipénztár, a teljesen szegényekért pedig az Országos Pénztár is folyamatosan fizetnek, és csakis ezután lőn lehetővé a kórházat ezután is kitartani. A megyének jövője pedig bizonytalan.
- c.) Mivel az ideai számadások csak decemberben záratnak le, az aktívum összegét még most nem tudhatni – ezért a megyei kórházban netán teendő reformokat a Kórházi Választmány még most nem javasolhat.
- d.) A rabok kórháza annyiban jobb karba helyeztetett, hogy most a rabok számára a régi helyiség visszaadatván, az az orvoslásra és betegek befogadására sokkal alkalmasabb.

Kaposvárott, nov. 21-én. 1861.

Csepán Antal, a Kórházi Választmány elnöke.⁹¹

A kórház ügyeit mindig is támogató alispán elérte, hogy az 1861. decemberi megyegyűlés kimondja: a megye alapítványi kórházának nyilvános közkórházi jellegét fenn kell tartani, és önálló igazgatás alatt kell megszervezni. Megtörténik a kórház leltár szerinti átadása:

„Alulírottak, a Kórház Bizottmányának tagjai a megyei Kórház átvételére kiküldetvén megjelentünk, ahol is mindenekelőtt az épületeket jó karban találván, átvettnek nyilvánítottuk.

Áttérvén ezután a bútorok átvételére, az intézet orvosa, dr. Töltényi János Úr előmutatva a mellékelt leltár szerinti anyagokat, melyeket ő ez év április 28-án a cs. kir. szolgabírói hivataltól átvett – amelyben benne foglaltatnak azok a tárgyak is, amelyek ezután

szaporodtak, és amelyek újonnan készítették –, a 2./sz. alatti leltár szerint Komesz György plébános gondnok úrnak átadattak a küldöttség által.

Ami a további kezelést illeti, minthogy a számadások egy negyedévenként szoktak elkészíttetni, és jelen évnegyed 1861-ik évi január 31. napján végződik, abban állapotodott meg a küldöttség, hogy a kezelés dr. Kozma és főtisztelendő Komesz György plébános felügyelete mellett kórházi orvos dr. Töltényi János úrnál meghagyatik. Egyúttal főorvos és gondnok urak megkértenek, hogy a január 21-én tartandó bizottmányi ülésre a megyei kórház jövőbeni kezelése tárgyában kimerítő előterjesztést tenni szíveskedjenek.

Ami pedig a sebészi műszereket illeti, azokból dr. Töltényi János Úr minden további elismerés nélkül 93 darabot vett által, mint azt a 3. szám alatti irat mutatja, jóllehet 140 darabnak kellett volna lenni, azonban több helyen és ládákban ugyan Töltényi János úr állítása szerint lehet, hogy most is 140-150 darab van, amelyről a kimutatási jegyzék 4. alatt ide mellékeltek.

Megjegyeztetik utoljára, miszerint minden jó rendben találtatott.

Kelt Kaposvárott, december hó 31-én.

Kozma József főorvos, Komesz György plébános gondnok, Bátsmegyei János, Somssich Lőrinc főbíró, Vajda Gyula, Jakab Mihály kiküldöttek⁹²

Egy 1856-ban keletkezett tételes műszerleltár a kórház sebészi műszerkészlete gyanánt 101 tételt sorol fel, ami az előbbieken idézett átadás-átvétel idejére – az eltelt négy év alatt – negyven darabbal növekedett. Ennek oka lehet, hogy az elhasználadott műszereket Visy Pál főorvos közreműködő segítségével Dreher Ignác „sebészi eszközöket készítő mester” megjavította és újakkal is pótolta.⁹³

Az új igazgatóból sugárzik a magabiztosság: „Hízelgek magamnak azzal, hogy rövid igazgatásomnak e kitűnő eredményével Somogyvármegye és a tekintetes megyei Főorvos Úr meg van elégedve.”⁹⁴

A Somogy című hetilap Kaposvári séták című írása is erősíthette önképét: „Ha betekintünk az intézet irodájába, néhány perc alatt tisztában vagyunk ezen intézet munkájával, fejleményének történetével. A kórházi főorvos ügyesen formulázott kimutatásai ott lógnak a

92 A dokumentumban említett orvosi műszerekre vonatkozó „kimutatási jegyzékek” nem lelhetők fel.

93 Árnjalja a képet, hogy egy 1867. július 18-án kelt levelében Bátsmegyei gondnok kéri a megyei főorvost, hasson oda, hogy a kórházi leltárba a felújított és újonnan beszerzett műszerek bekerüljenek. Mindezek felvetik annak lehetőségét, hogy a műszerek nyilvántartását Töltényi meglehetősen nagyvonalúan kezelte. A Dreher Ignác és fia cég 1845–1913 között működött, később kertészeti eszközök gyártásával is bővítette profilját. Iktatószám nélküli átirat. BMKGY. 11 doboz.

94 Kórházakruli jelentése a főorvosnak a Tekintetes Somogy Megyei Bizottsághoz. Iktatószám és dátum nélküli dokumentumtöredék. Bodosi Mihály ezzel kapcsolatosan írja: „Közmegelegedésre szolgált, hogy ebben az időszakban néhány korszerűsítést valóban sikerült végrehajtani. Az új árnyékszék előterét újabb «magától is csukódó ajtókkal» leválasztották, «így a kipárolgástól az épület minden része meg lett kímélve».

91 BMKGY. 14 doboz.

falon aranyos keretekben, tanúskodva számokkal arról, hogy ez az intézet leginkább Töltényi főorvos buzgóságának, életrealóságának köszönhető”.⁹⁵

Az előzőekkel egybecsengő hangvételű az a levél, amelyet az igazgató az alispánhoz intézett:

„[...] A naponta szaporodó elmebetegek két új teremnek az átalakítását igénylik. A kórház felszerelési anyaga is hála Istennek annyira szaporodik, hogy az eddigi raktárban már olyan zsúfoltság van, hogy a kórházi anyagok a betegek holmijával keverednek, szennyeződnek. Ebben a helyiségben nem férnek, s a különválasztás egyébként is szükséges.

Én tehát egy kemény anyagból építendő tűzmentes raktár és 2 elmebetegszoba építését határoztam el.

Elvem: semmi adósságot nem csinálni! A szükséges pénz pedig csak augusztusban lévén rendelkezésre bocsátható, tekintve az égető szükségét, az idő késői voltát, a jóváhagyás reményében a magam költségére tervet és költségszámítást készítettem, a nyersanyagokat megszereztem, azokat naponta hordatom, és bízom, hogy a jövő hét folyamán az építéshez hozzáfoghatunk.

Midőn az eddig volt gondnokok és igazgatók példáját követve működésem eme örvendetes eseményéről tekintetes alispán Urat értesíteni és a vármegye jóváhagyásáért folyamodni szerencsém van, megkérem egyben a tekintetes alispán Urat – minden gyanúsítások kikerülése végett – a terveket és a költségvetést a helybeli Államépítészeti Hivatallal felülvizsgáltatni méltóztassék, és annak eredményéről engem az építési terv és költségvetés visszaküldésével értesíteni méltóztassék, és a cs. kir. Hivatal azon véleményéről is értesíteni, vajon a tervezett raktárt és elmebetegszobát képes-e, úgy, amint tervezve van, bármely helyi vállalkozó 500 ft-ért felépíteni? Töltényi.”⁹⁶

Másutt Töltényi további terveiről is olvashatunk: „A konyhai ruhák, edények, eszközök raktára most az udvari épületrészen lévén, ezekkel az történt, hogy az udvar felől feltörtéven, de a rablás valami által megzavarva, az be nem fejeződött, most úgy maradt, ami miatt a raktárt máshová kell helyezni. Ez miatt átalakítás szükséges. Raktári szobának az emeleten, a megszüntetett régi árnyékszék helyén található alkalmas hely, amelyre csak ablak kell. Van ugyan az emeleten egy kis sötét konyha, amely sötét volta miatt a célnak meg nem felel, ezért egy fallal elválasztva a kórházi betegek férges ruháinak őrzésére lehet használni, amelyet a tiszta ruházattól külön kell választani. A volt árnyékszék egyik vége, amely most üresen maradt, a

konyha céljaira megfelelő lenne, melybe orvosi szempontból kis takaréktűzhely s egy kis gőzös üst bográts herbatea készítésére lenne helyezendő. A füst kivezetésére kémény van, a konyha a folyosótól elzárható. Összesen ekként 2 nagyobb folyosói, 1 konyhai faajtó, egy kis füstölőluk vasajtó, 1 gőzbográts és takaréktűzhely volna felállítandó, amire szükség lenne, amelyeket engedélyezni alázattal kérem.”⁹⁷

Annak ellenére, hogy a Somogy Megyei Levéltárban ráleltünk az előzőekkel kapcsolatos tervrajzokra (2. ábra),⁹⁸ megmarad a bizonytalanság az építkezés vonatkozásában, mert alapvető dokumentumokat (költségvetés, az új terv készítésének indoka, az ügy megtárgyalása, a vármegye válasza, stb) nem találtunk. Több okból is további kutatást igényel a megnyugtató megoldás kimunkálhatósága. Egyrészt a merőben szokatlan jelenség miatt, miszerint valaki saját költségére (!) kezd bele – hatáskörét, jogosultságát jócskán meghaladó – vállalkozásba, másrészt az épület átalakításának folyamatát Bodosi Mihály is ellentmondásokkal terhelt kísérlete meg bemutatni. Jelen munkánkban az általunk megismert tervek közül a végső, 1867 októberi változatot közöljük. Elkészülte és jóváhagyása (1868 június) között több, mint fél év telt el.

A kutatás jelenlegi fázisában az valószínűsíthető, hogy 1859–60-ban keletkezett a kórház pecsétje (3. ábra), amelynek további használatára utaló dokumentumok nem maradtak ránk. A kialakításában különös igényességet és esztétikai szépséget hordozó pecsétnyomó az idők során eltűnt, lenyomata (sigillum) is csak egyetlen példányban tanulmányozható. A központi alak feloldása további feltáró munkát igényel.⁹⁹

3. ábra. A kórház pecsétje, 1859–1860
(Bodosi Mihály Kórház történeti Gyűjtemény)

95 Az újságcikket Dr. Kozma Sándor (1825–1897), a későbbi első magyar államügyész írta, aki Bukógáti álnéven több lapban is publikált. Somogy, 1866. I. 2. sz. A „szépen formázott kimutatók”-ról a kutatónak meg kell állapítani, hogy bizony azok nem csak küllemükben, hanem tartalmukban is „szépen formázottak” voltak.

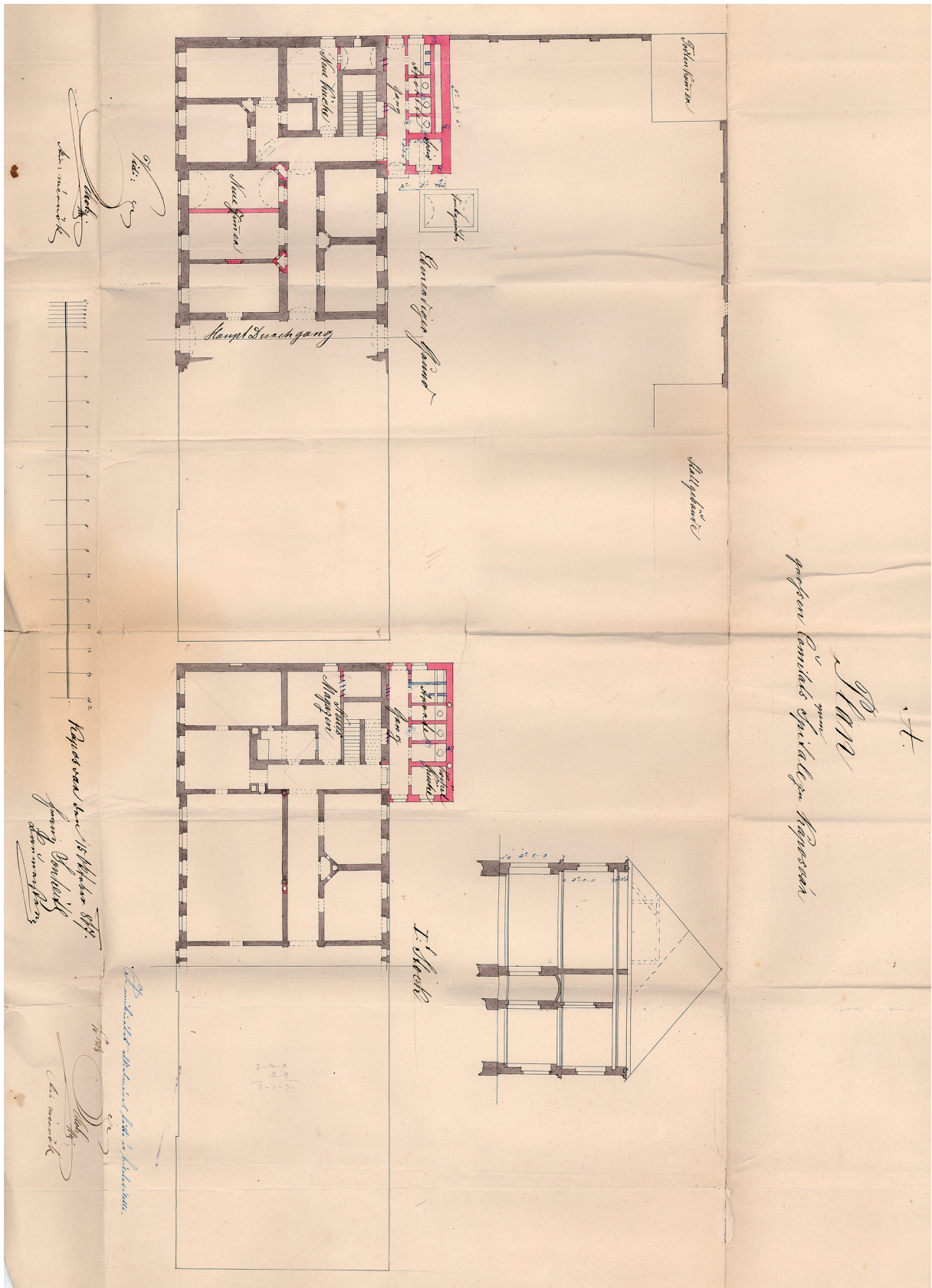
96 BMKGY. 11. doboz. A szokatlan határozottságú beadvány fogadtatásáról nincsenek dokumentumaink, de az építkezés csak részben valósult meg, erről tanúskodnak a következő, immár megváltozott hangnemű előterjesztései.

97 690-es számot viselő, évszám nélküli töredék. U.ott

98 Plan zum großen Comitats Spital zu Kaposvár 15 October 867. Iktatószám nélkül. Első közlés.

99 A pecsét – eredeti helyéről eltávolított – lenyomatára a Bodosi-hagyatékban, a kórház történet más időszakára vonatkozó kutatás során, mintegy járulékos módon leltem rá, papírszalvétába csomagolva, két keménypapír lap közé helyezve. Különös, hogy ennek a felbecsülhetetlen értékű tárgyi emlékek agnoszkálására vagy publikálására Bodosi Mihály nem tett kísérletet: első ízben most mutatjuk be.

2. ábra. A kórház átalakításának terve, 1867 (Somogy Megyei Levéltár)

Tudomásunk van a pecséthasználattal kapcsolatos vitáról (2239/1859 hivatkozási számon: Vita a kórház címe és pecséthasználata felett megjelöléssel), de a hivatkozott dokumentumra sem a kórház történeti gyűjteményben, sem a Somogy Megyei Levéltár állományában nem leltünk rá, ami miatt a szfragisztika kérdésére a kiterjedt és szerteágazó kutatást követően sem tudtuk megnyugtató választ adni.¹⁰⁰ Jelenleg ugyanez a helyzet a használatbavétel meghiúsulásának oka esetében is.

Népszerűsége csúcsára 1866-ban jut el, a königrázi csatában jelentős veszteségeket szenvedett somogyi 44. gyalogezred sebesültjeinek hazahozatásával, amely a visszaemlékező írások szerint Töltényi saját akciója volt. Ezt a megállapítást a kutatás eredményei alapján árnyalunk kell. Központi kezdeményezésre a megyék vállalták, hogy a (saját illetőségű) sebesülteket elhelyezik, és erre megfelelő számú férőhelyet biztosítanak. Ennek alapján utazott Pozsonyba a kórház igazgatója, összegyűjtött 67 szállíthatónak ítélt somogyi sebesültet, és vasúton hazaindította őket. A balatonboglári vasútállomásra az uradalmak és a magánosok szekerei valóságos diadalmenetben szállították a kaposvári (néhányukat a szigetvári) kórházba a sérülteket, akik itt – állítólag – teljesen fel is épültek. Szólnunk kell róla: a somogyi Zichy család 25 beteg elhelyezését és ápolását vállalta saját költségén.¹⁰¹

A Somogy című hetilap fél évvel az eseményeket követően (a königrázi csata 1866. július 3-án volt) teszi közzé a tételes megyei veszteséglistát, amely szerint meghalt 45, eltűnt 53 (összesen 98 fő), megsebesült 67, súlyosan sebesült 29 (összesen 96) személy.¹⁰²

1867-ben „kiváló szolgálatáért Uralkodói Elismerés”-ben részesült. Íme az út az aradi várfogságtól az uralkodói kitüntetésig.

Közvetlenül a kiegyezést követően Töltényi – sikertelenül – kérelmezte a hadügyminiszternél, hogy eredeti rendfokozatának elismerésével vegyék vissza a honvédség kötelékébe. Kérdés, hogy visszatérési szándékát a pályakezdő évek emléke inspirálta-e, vagy inkább anyagi okai voltak ennek. A fellelhető dokumentumok szerint ugyanis folyamatosan levelezett a vármegyével fizetésemelés ügyében,¹⁰³ mert bár

nőtlen volt, megélhetési nehézségekkel küzdött. Ezen segíthetett volna a kórház-igazgatói javadalmazást meghaladó törzssorvosi fizetés. Anyagi helyzetét kétszer is megrendítette, hogy lakóhelyét feltörték, mindenét elrabolták.¹⁰⁴

Csalódást okozott számára az 1866. augusztus 17-én megtartott közkórházi választmányi ülés több határozata. Ezeket az ülés jegyzőkönyve alapján idézzük:

„[...] A közintézet eddigi kezelése és gazdálkodásának helyességéről, hivatalnokainak lelkiismeretes, pontos és eredménydús fáradozásairól az évente beadott kimutatások és számadásokból meggyőződve, alig látja szükségesnek, hogy akár az intézet vagyoni kezelése, akár a belső házrendtartás és orvosi eljárás eddigi folyamatában változás léptessék életbe; mindazonáltal a n[agy]m[éltóságú] m. kir. Helytartótanácsnak, mint minden közintézetünk felügyeleti hatóságának m. év november 21-ről a 87.676. sz. alatti intézményének irányt adó követelményét teljesítve, az eddigé a ház gondnokságát, a betegek ellátását, felvételét, az intézet ügyeit egy személyben viselő igazgató orvost csupán az orvosi teendőkre szorítván, az intézet ügyeinek e körön kívül eső részét – úgymint kiadások, bevételek, anyagok kezelése, leltárfelvétel stb. – egy fizetéses gondnok kezébe teszi.”¹⁰⁵

A kinevezett „gondnok” Bátsmegyei János, kórházi pénztárnok lett, akivel Töltényinek már több nézeteltérése is volt. 1863. május 19-én kelt levelében bepanaszolta a vármegyénél a pénztárnokot, hogy az „hozzaértés hiányában nem teljesíti kötelességét, sőt szembe szegülve az igazgató utasításaival egyenesen hátráltatja a munkát.”¹⁰⁶ Ez a kölcsönösen rossz viszony a későbbiekben sem oldódott.¹⁰⁷

elsődőorvosnak a fizetése 300 ft, amelynek 500 ft-ra emelését kéri, és mint gondnoknak külön 100 ft-ot kér, s így együtt 600 ft-ot élvezne, amit a Kórházi választmány méltányosnak elismert és vélelmezett. Huber Mihály sebész másodorvosát 252 ft-ról 300 ft-ra, végül Bátsmegyei János pénztárnok 105 ft-ját 150 ft-ra emelni – méltányos lévén – javasolja.” 4647/1865. BMKGY. 11 doboz.

104 A második esetről a helyi lap is tudósított: Somogy, 1867. 1. sz.

105 SML. Bodosi Mihály iratai

106 BMKGY. 11. doboz

107 1867-ben Bátsmegyei az alábbi levelet küldte a kórház igazgatójának: „Töltényi János I. orvos Urnak. A kórházi ápolás alatt több idő óta fekvő beteg iránt vizsgálva, a múlt év IV. negyed-éves számadásom betervezése után oda jutottam, miszerint bizonyos Kiss Anna, tekintetes Uraságod szolgálatában lévő konyhaszolgáló, ki örültség igazoltassék, ellenkező esetben – egyedül huzamos lábba és nem örültsége miatt ápoltaték –, ezt én annál kevésbé tartom valóságnak, minél jobban meg vagyok a tekintetes Úr igazságos eljárásáról győződve. Ennél fogva kérem, hogy az örültség igazoltassék, ellenkező esetben január 1-jétől mint önköltséges, lábajban sínylő fog a kórházi számadásba felvétetni. Időközben lábnyavalyája néha enyhülvén, szolgálati teljesítésbe jár. Minekutána Tekintetes Uraságodnak elegendő a Nagyságos megyei főorvos Úrtól bizonyítványt szerezve, erről engem értesíteni.” Az elmebetegek ápolása ingyenes volt, de ehhez előzetesen a megyei főorvos írásos engedélyét be kellett szerezni. Töltényi ebben az esetben ezt igyekezett kikérni. (Bátsmegyei János kórházi gondnok levelezéséből. Iktatószám nélkül, 6. sz. átirat. BMKGY. 21 doboz.)

100 Köszönetet mondok Bösze Sándor igazgatónak (Somogy Megyei Levéltár), továbbá a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, az Esztergomi Prímási Levéltár munkatársainak; prof. Varga J. János történész, egyetemi tanárnak, dr. Németh István főosztályvezetőnek (Országos Levéltár), Rónai Attila ötvös-ékszerész mesternek (Kaposvár) a kutatáshoz nyújtott segítségéért. Véleményében Varga J. János hajlik arra, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet lehet a központi alak.

101 Főispáni iratok, 179/1866.

102 Megyének fiai közül a königrázi csatában következő egységnek estek el, sebesültek meg és nem találtattak. In: Somogy, 1867. január 1. II. évf. 1. Az ezred hősi halottainak a kaposvári Berzsenyi parkban elhelyezett emlékoszlopán 104 név olvasható. A témáról lásd még: Nagy Zoltán: „Ferencz Jóska adta ez a mundért rám...” In: Somogyi Hírlap, 2009. december 31.

103 Az 1865. január 27-én kelt megyei főorvosi előterjesztés tesz javaslatot a kórházi fizetések rendezésére: „A megyei kórház orvosainak és más személyzetének fizetéséről készített kérvényt teendő irányában vélemény nyilvánításra azt a Kórházi választmány elé terjesztem. A méltányosság a folyamodók kérését indokolja. A folyamodó Töltényi Jánosnak mint kórházi

4. táblázat.
Betegforgalmi kimutatás

Év	Felvételre került			Ápolási napok száma			Átlagos ápolási nap	
	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
1864	484	153	637	8 188	5 078	13 266	17	33
1865	524	176	700	8 988	5 598	14 586	17	32
1867	667	279	946	12 100	7 017	19 117	18	25

Visy Pál megyei főorvos¹⁰⁸ kérésére utasítják az igazgatót, hogy az eddigi „szép” jelentésein túlmenően a továbbiakban „[...] a felvett betegek neve, kora, vallása, állapota, illetősége, ezenkívül az orvos-rendőri és tudományos szempontból a kimutatásban az év folyamán uralkodó kórállapot, az év külön szakáiban divatozott járván nemtő (genius epidemicus) betegségek, ezek indokai és a bennük üdvösen használt gyógymódok stb. stb. rövid rajza is bennfoglalva legyen, s végül a kórház körül bármilyen tekintetben mutatózó hiányok, szükségletek s ezek iránti javaslatok szintén megemlíttessenek.”

Benyújtott költségvetés, illetve fedezet hiányában „elutasítatik a ház homlokzata, ablakkeretei és redőnyei olajfestékkeli kifestése iránti indítvány”. Teljesül viszont Töltényi kérelme, miszerint egy a városban ideiglenesen tartózkodó szemészorvos (dr. Siklós Gyula) a kórházban ellenszolgáltatás nélkül gyógyító tevékenységet folytathasson.

Előremutató, a kórház fejlődése szempontjából a következő évekre meghatározó jelentőségű, de majd csak az utód által megvalósítható határozat is születik ezen az ülésen:

„Megyei főorvos előterjeszti, miszerint a megyei közkórházban elmebetegek részére s azok ápolására alkalmas helyiség berendezve nincs, s indítványba hozza, hogy e bajon, tekintve azon szomorú körülményt, miként ily betegek éppen jelen idő szerint a szokottnál sokkal számosabban jelentkeznek, s továbbá, hogy az ily bajok éppen azok, melyeknek magán helyekeni kezelése és orvoslása nemcsak felette nehéz, hanem veszedelmes is – minél gyorsabban segítő lenné.”

Ezen indítvány s javaslat választmány teljes elismerésével találkozván, mégis annak helye elintézése közvetlen ezen ülésből nem eszközölthetvén, a szükségelt előleges intézkedések, helyi körültekintés és terv készítésére, t. elnök, központi főbíró, m. főorvos és kórházi igazgató orvos urak felkérletnek, azzal, hogy a baj orvoslása iránt lehető gyorsan intézkedni, s ez iránti tervet elkészítve azt e választmány elé terjeszteni szíveskedjenek.”¹⁰⁹

108 Visy Pál (1808–1870) 1857-től nagyatádi járásorvos, 1864–1868 között megyei főorvos. 1868. január 29-én kelt megyei főorvosi jelentésének iktatószám nélküli másolata. BMKGY. 21. doboz.

109 SML. Bodosi Mihály iratai. Somogy megye közkórházi választmányának jegyzőkönyve.

A helyi sajtó is leközölte: Somogy, 1866. I. évf. 27. és 28. sz. Aláíró: Somssich Lőrinc másodalispán, választmányi elnök. Az elmebetegügy megoldásának szükségessége már közel egy évtizeddel korábban Wehle tervei között is szerepelt.

Töltényi igazgatása idején a kórházi beteglétszám a következőképpen alakult:¹¹⁰

1861 – 538; 1862 – 653; 1863 – 622; 1864 – 637; 1865 – 700; 1866 – 1062; 1867 – 946; 1868 – 1062; 1869 – 849

Három évről Töltényi részletező jelentése alapján bővebb adatokkal is rendelkezünk: (4. táblázat)

Töltényi váratlanul és hirtelen halt meg 1870. május 26-án. Egy nappal később már el is temették. A korabeli helyi sajtó a család gyászjelentésén túlmenően – szokatlan és nehezen magyarázható módon – szűkszavúan emlékezett meg munkásságáról és korai távozásáról.¹¹¹

A kórházat az év végéig Paray János vezette. Jelentései alapján a vármegye felfigyelt a halálozások számának jelentős emelkedésére ezért munkájában szakmai hiányosságokat feltételezett. Az őt követő új igazgató, Szigeti-Gyula János, kinevezését követően – Paray védelmében – önként vállalkozott a jelenség kivizsgálására, és arra a megállapításra jutott, hogy korábban Töltényi úgy javította a statisztikákat, hogy a haldoklókat vagy fel sem vette, vagy hazaszállíttatta a hozzátartozókkal, azzal az indokkal, hogy „a halott szállítás drága dolog”.¹¹²

A következő hatvanöt év a két Szigeti / Szigethy – apa és fia – nevéhez köthetően „a valódi megyei kórházzá válás” építkezésekben, fejlesztésekben gazdag időszaka. Bemutatása hálás kutatói feladat.

110 Bereczk, S.:1925. 148. A különféle források ebben az esetben is eltérő adatokat tartalmaznak. Töltényi adataiban feltűnő, hogy nők felvételére ritkábban került sor, ezzel együtt az ápolási napjai átlaga minden évben magasabb, mint a férfi betegek esetében.

111 Somogy, 1870. május 31. „Folyó hó 27-én temették el nagy résztvevő közönség, a megyei és katonai tisztikar jelenlétében dr. Töltényi Jánost. A boldogult nemcsak mint orvos volt jeles, hanem egyáltalán minden körökben szeretett, s mint ilyen, sok ember áldása kísérte azon helyre, hol nyugalom vár reánk. Legyenek áldottak porai.” A nekrológ teljes terjedelemben idézve.

112 A kórház további történetének majdani krónikása – amidőn majd eljut az 1960-as évekhez – rádöbbenhet arra, hogy Töltényi eljárásában meglelte a gyökereit annak, az akkoriban a helyi közvéleményt is élénken foglalkoztató gyakorlatnak, miszerint a végstádiumú betegeket a megyei kórház egyik osztályáról módszeresen és szervezeten szállították otthonaikba meghalni, így „kozmetikázva” mutatóikat.

Függelék

1.) dokumentum

Sz[ám]. 8279. Előírások.

Az összes Megyei Hatóságnak, Székes
Bíróságnak és a Soproni Elöljáróságnak.¹¹³

Azzal a szándékkal, hogy megvalósítsa, hogy a kórházak ápolási díjainak kiszámítása és megállapítása egységesen történjék, az 1857. április 10-i, 10946-s sz[ámú] m[agas]. cs[ászári]. és [királyi]. belügyminiszteri rendelet az alábbi támpontokat hozta nyilvánosságra, amik alapján a különböző helyi és alapítványi kórházaknál fennálló viszonyoknak viselkednie kell.

1. A kikalkulált ápolási díjat úgy kell előteremteni, hogy az
  - a. a betegek ráfordított költséget fedezze, de nem lehet több, mint amit a szükséges dolgokhoz megemlít.
  - b. egy kórház minden ugyanolyan ápolójánál azonos legyen.

Az ápolási díjnak egy kórház azonos osztályú ápolójainál azonosnak kell lennie, lehet ő tagja olyan községnek, ahol kórház található vagy az érintett örökös tartomány tagja vagy külföldi. Kivételt csak abban az esetben tehetnek, ha az ápolók egyikénél vagy másikonál a fent nevezett kategóriákat illetően bizonyos szerződések állnak fenn, melyek az általánosan megállapított ápolási díjakra vonatkozó kategóriákat illetően módosítást szenvednek el.

2. Mind a kórházak, mind azoknak érdekében, akiknek ezen intézményeknél a betegek növekvő ápolási költségeinek térítését teljesíteniük kell, az ápolási díjakat a jelenlegi helyi viszonyoknál és költségfordításoknál – amit a betegek ápolásához szükséges anyagok és szolgáltatások okoznak – bekövetkező változásoknak megfelelően kell időszakosan újból kikalkulálni és megállapítani.

Egyúttal szem előtt kell tartani, hogy az ápolási díjak bizonyos stabilitása kívánatos, ezért a számlázásoknál a plusz és mínusz között adódó csekély ingadozás nem szolgáltat okot az ápolási díjak módosítására.

A kórházak szabályozott adminisztrációjánál nem okozhat problémát (nehézséget) az ápolási díjak kiegyensúlyozása valamint a már megállapított ápolási díjak módosításának elutasíthatatlan szükségletének megítélése.

3. A kórházak által kikalkulált ápolási díjak érvényességét csak az országos hatóság (helytartóság, tartományi kormány) hagyhatja jóvá.
4. Az ápolási díjak kiegyensúlyozását a számlán is fel kell tüntetni:
  - a. A költségeket, melyeket egyes betegek ápolásakor kihagytak, fedezni kell.

- b. Azokat a költségeket, melyek nem vonatkoztathatók a betegek, a költségvetésből kell fedezni.

- c. Minden egyes költséget, mely a kórházak fenntartása miatt egyáltalán teljesíteni kell.

Az a./ és a b./ pontban megjelölt költségekhez tartoznak az ellátásra, a gyógyszerekre, a mosásra, ruhaneműre, ágyneműre, világításra, fűtésre, a mosoda és a helyiségek takarítására, a szobák berendezésére, a kórházi felszerelésre, a betegápoló személyzet fenntartására és minden olyan szükségletre vonatkozó költségek, melyek a betegek közvetlen ápolásakor felmerülnek.

A c./ pontban megjelölt költségek magukban foglalják az adminisztrációs költségeket, és különösen a stabil hivatali és szolgálati személyzet fenntartását, beleszámítva a mindenkor nyugdíjat, jutalékokat és adományokat, aztán a hivatali szükségleteket, a kórház épületének fenntartását és a tulajdonlással vagy bérlettel kapcsolatos terheket. Az ellátásra vonatkozó költségeket, ahol ezeket szerződésnek megfelelően a bérlőre hagyták, a szerződésben megállapított árak szerint, ahol ezeket az intézmény saját vezetése teljesíti, az előállítási árak szerint kell kiszámítani.

A világításra, fűtésre, a mosoda és a helyiségek takarítására vonatkozó költségek az erre a célra szükséges anyagok beszerzési árain kell kiszámítani.

A mosásra, ruhaneműre, ágyneműre, szoba berendezésére, kórházi felszerelésre vonatkozó költségeket azok elhasználódásakor – mely a betegek általi felhasználás során keletkezik – kell kiszámítani.

Szabályszerű, a kórházi anyagokra vonatkozó gazdasági ügyintézésnél az évi szükséges beszerzésnek az eredmények szükséges állapotának fenntartásához a számlán feltüntetendő elhasználódási értékhez irányadónak kell lennie.

A betegápoló személyzet fenntartására vonatkozó költségek kiszámítása gyakorlati költségek szerint történik.

Az orvosi hivatali és szolgálati személyzetre vonatkozó költségek a hivatali követelményeknek, szükséges kiadásként kell kiszámítani.

Az épület fenntartására vonatkozó költségek, melyek az épület felállítására vonatkozó költségek, amik az integritás fenntartásához szükségesek, rendszerint az intézmények épületein évente előforduló építési munkálatok alapján kell kiszámítani.

Az intézmény épületének adóit és járulékait és a betegek elhelyezéséhez szükséges helyiségeknél felmerülő bérlet díját abban az összegben kell feltüntetni a számlán, melyben előfordulnak.

A kórházhoz tartozó épületek – melyek helyiségeit kórházcélokra hasznosítják –, bérleti díjának megállapított összegét, ugyanígy a kórház törzstökéjének érdekeinek összegét az ápolási díjak megállapításakor a kórházi költségi alapokra helyezett kiszámításakor nem lehet számításba venni. Mert az általános köz-kórházak jótékonyági intézmények, ezáltal az ápolási díjak pénzbeszedésére nem lehet haszonként, hanem

113 Z. 8279. Normale An Sämmlliche Comitatsbehörden, Stuhlrich-
terämter und den Oedenburger Magistrat BMKGY 11/6 doboz

csak a betegek ápolása során keletkezett deficit fedezeteként szert tenni.

5. A következő évek ápolási díjainak meghatározásakor a számlán mindig fel kell tüntetni a folyó költségvetési évet megelőző három költségvetési év igazolt ápolási költségeit.

A megfigyelt évekből azonban el kell különíteni a különleges, sajátos viszonyok által előidézett drágulási éveket és azok az éveket, melyekben graszszáló járványok szokatlan kiterjedése és hevesége miatt elkerülhetetlen a helyiségek rendkívüli bérlési díja és másfajta szokatlan költségek.

6. Az ápolási díjak kiszámítása azoknál a kórházaknál, ahol minden beteget azonos módon gondoznak a következőképpen kell történnie: Az ehhez a számításához megfelelő, az 5. pontban megjelölt három költségvetési év költségeinek összegét el kell osztani a folyó költségvetési évben a kórházban ápolott beteg összes ápolási napjának összegével. A megmaradt kvóciens adja a fejenkénti és naponkénti normál ápolási díjat a következő költségvetési évre.
7. A kórházban ápolott betegek számába beszámítható ápolási napokba az intézménybe való felvételük napját és a kórházból való kilépésük napját is bele kell számítani. A fenti esetekben említett gyakorlattól el lehet térni.
8. Azoknál a kórházaknál is, melyeknél a betegeket eltérő módon ápolják, mert különböző osztályokba tartoznak, a felsőbb osztályok ápolási díjait a 6. §-ban megjelölt módon kell meghatározni. Az emelés az alacsonyabb ápolási osztályoknál úgy csapódik le, hogy a felsőbb ápolási osztályok ellátását megjelenítő költségek nem adódhatnak hozzá.

Azonban egy kórházban a felsőbb osztályú ápolott betegek számának az alacsonyabb osztályú ápolottak számával szemben jelentősebbnek kellene lennie, hogy az alacsonyabb ápolási díjak ilyen számolási módjánál ezen utolsónál való emelés is csak napi és fejenkénti fél koronát tehessen ki, tehát így ez az összeg az alacsonyabb ápolási díjakból levonandó, és az ezáltal adódó deficitet a magasabb ápolási díjak számításánál kell belekalkulálni.

9. Hogy a felsőbb osztályok ápolási díját meg lehessen állapítani, ehhez a számlán fel kell tüntetni az alacsonyabb osztályoknál megállapított ápolási díjat, ami annak a többletköltségnek felel meg, ami a felsőbb osztályok számláján megjelenik.

A többletráfördítést mindezeknél a kiadási rubrikába kell bevezetni. Hogy a felsőbb osztályok ápolási díját meg lehessen állapítani, a többletráfördítés összegét, ami ezeknél az osztályoknál az elmúlt három évben megtalálható volt, el kell osztani minden, ezen osztályú, az említett három évben ápolott beteg ápolási napjainak összegével, ahol a kvóciens az a pótlék, ami a legalacsonyabb ápolási díjakhoz lett hozzászámítva, az ápolási díjakat fejenként és naponként a szóban forgó felsőbb ápolási osztály adja.

10. Azt a normáldíj összeget, ami egy korona töredékét tenné ki, egy egész koronára kell kerekíteni.

11. Azoknál a kórházaknál, ahol kétéves vagy csak egyéves ügykezelés eredménye áll fenn, mindegyelőtt az ápolási díjak kétéves vagy egyéves kiértékelése a 6. és a 9. §-ban megjelölt módon alapozható meg.

12. Az újonnan felállítandó kórházaknál a különböző ápolási osztályok díját hipotetikusan, más, hasonló viszonyok között álló kórházaknak megfelelően kell elfogadni.

13. A kórházakban fedezetre a nem ritkán az előre nem látható nagyobb költségek miatt, melyeket méltánytalanság nélkül nem lehetne számításba venni a következő ápolási évek ápolási díjainak megállapításánál, minden kórházban, melyekben nincs rendelkezésre álló, szabadon felhasználható vagyon a költségek fedezésére, tartalékalapot kell képezni.

14. Ha a pótlékok az ápolási díjak nagyságánál egy egész korona kerekítésére, és az esetleges többletek és megtakarítások kedvezőbb viszonyok általi, egy, az ápolási díjak minden esetben történő megállapításánál tartalékalap képzésére nem elegendők, úgy az ápolási díjakhoz a tartalékalap képzéséhez egy kisebb pótlékot kell adni.

15. A tartalékalapnak biztosnak kell lennie, az intézmény méreteinek megfelelő nagyságot nem haladhatja meg. Amikor elérte ezt a nagyságot, akkor a járulékok (pótlékok) az ápolási díjakra esnek.

A tartalékalapból vagy a hasonló rendeltetésre álló alapból fedezett költségeket nem lehet figyelembe venni az ápolási díjak számításánál.

Azok a befolyó összegek, melyek a kórházakba adományok, legátusok, ajándékok és megállapodások útján folynak be, általában az ápolási díjak számításának rendelkezése alapján vagy a bizonyos kategóriájú betegek ugyanilyen számításánál levonandók.

A fentebb említettek az Elöljáróság császári-királyi Vármegehatósága 1856. évi 25870. számú rendeletek függelékében lettek közzé téve.

Sopron, 1857. május 9.

Ludwig Freiherr von Ambrózy

2.) dokumentum

„1859/5/7Nagytekintélyű Cs[ászári] és Kir[ályi] Me-
gyehatóság!

Kaposvár

a Kaposvári Közkórház Igazgatósága – a 2780.
[hivatkozási] számra – 1859. [évi] május 6. 292. sz[ámú]

kérelme a betegellátás díjának 40 krajcárról 52 ½
krajcára osztrák pénznemben történő felemeléséről a
készpénzzel fizetők számára

292. sz[ám]. A Kaposvári Közkórház Igazgatóságától
Nagytekintélyű cs[ászári] és k[irályi] Megyehatóság!

Hivatkozással a 2780. sz[ámú] f[olyó]. é[v]. áp-
rilis 13-án kiadott magas rendeletet közlő cs[ászári].
k[irályi]. Soproni Helytartósági Osztály f[olyó]. é[v].
március 19-én keltezett, 5480. számú rendeletére,
mely a kaposvári közkórház ellátásának költségét [fo-
lyó]. é[v]. május 1-jétől 40 újkrajcárban állapította meg,
az igazgatóság az intézet érdekében legalázatosab-
ban kinyilvánítja:

Az ellátási díj ilyen mértékű lecsökkentésének
alapjául az a magas Helytartóság rendelete szolgál,
mely szerint az 1856. december 4-én kelt magas mi-
niszteri rendelet 15. pontjának megfelelően azokat az
összegeket, melyek alapítványokból vagy egyéb forrá-
sokból származnak, amik eddig az ellátási díjak szá-
mításának alapjaként az elmúlt három évben, 1856-
ban, 1857-ben és 1858-ban folytak be, és amelyek
összege 5145 forint 88 krajcárt tett ki o[sztrák] é[rtékű]
pénzben], kérik a kiadások összegéből levonni,
ami 19204 f[orint] és 24 kr[ajcár]t o[sztrák] é[rtékű]
pénzben] tesz ki.

Az 1855. március 6-án, 6382. sz[ámú]. kiadott magas
miniszteri rendeletet tartalmazó, 1856. december 15-én,
25870. számú magas Helytartósági Osztály rendeletének
d pontja világosan megemlíti, hogy a különböző meg-
egyező alapítványok stb. és az ahhoz hasonló megal-
apozott kórházi hozzájárulások nem változnak, és hogy a
közzétett rendelet semmilyen befolyással sincs sem a to-
vábbi bevételi forrásokra, sem pedig azokra a kötelezett-
ségekre, melyeket időnként települések a közkórháznak
átadnak. Az 1857. április 10-i, 10946. sz[ámú]. magas
minisztériumi rendelet 15. pontja hivatkozik a leghúse-
gesebb vezetőség legalázatosabb véleményére azokra
a befolyó összegekre vonatkozólag, melyek a kórházba
befolytak anélkül, hogy a kórház ezekre az összegekre
bizonyos kötelezettségeit teljesítette volna. Azok a köte-
lezettségek, melyeket néha a járulékok felemésztének
és a kórházcélok felhasználására emiatt nem határozha-
tók meg, miközben a fentebb említett magas miniszteri
rendelet maga ezeket nyilvánvalóvá teszi, miközben a
miniszteri rendelet 15. §-a nem általánosságban beszél
a befolyó összegekről, hanem elrendeli, hogy ezeket a
kalkulációnál a rendelkezésnek megfelelően bizonyos
kategóriájú betegeknél levonásra kerüljenek.

Másképp történik ez a kaposvári megyei kórháznál.
Ennek a kórháznak alapítványi tőkéje van 4 egész
és 2 fél ágyra, amihez hozzájárultak:

[ezen a helyen a 32 lábjegyzetbe tarozó doku-
mentumban már közölt, Csorba József által feltüntetett
névsor szerepel, ezért az ismételt felsorolástól eltekint-
tettem. G.F.]

összesen: 15000 forinttal, melynek tőkéje a külön-
böző hozzájárulásokkal és kamatokkal jelenleg 21000
forintra nőtt. Csak a 15000 forintig terjedő összegért
köteles a kórház kedvezményesen ellátni azokat a be-
tegeket, akiket az alapítók küldtek, és pedig naponta 30
kr[ajcár] konvenciósi pénztértékben. Az adományozók-
nak joguk van, azokat, akik 1 egész ágyra való joga-
sultsággal rendelkeznek, egy egész éven át, és azokat,
akiknek egy fél ágy jogosultságuk van fél évre ingyen
ellátatni, így tehát az összes javakból az alapítvány
fenntartási javainak 870 f[orint]ja konvenciósi pénztérték-
ben¹¹⁴ levonásra kerülne. A kórház javadalmihoz még
hozzávetőlegesen 400 forint jönne így évente. Az 1857-
es évben megrendezett jótékonyági bál bevételéből
befolyt 318 forintos összege hozzáteendő.

De ez idő óta nincs kilátás hasonló, rendkívüli be-
folyt összegekre, ezért tűnik a kérés az elmondottak
alapján jogosnak.

Ezek után bátorkodunk kimutatni, hogy az 1857.
április 10-én kelt, 10946. számú magas miniszteri ren-
delet alapján a 870 f[orint]nyi konvenciósi pénztértékben
való összeget nem szabadna levonni a kiadásokból,
ezért fordulunk legalázatosabb kéréssel arra vonatko-
zóan, hogy ha erre az évre is a meghatározott napok-
ra naponta 40 k[rajcár] osztrák] pénznemben lenne,
akkor legalább ezek a kifizetett tételek az országos
pénzalapból érvényesíthetőek lennének, a készpénz-
vel fizetőknek pedig 52 ½ újkrajcár lenne, mert a helyi
viszonyokhoz és a csekély pénzalaphoz igazodva az
intézet fenntartása aligha lenne lehetséges.

Kaposvár, 1859. május 6.

Dr. Wehle”

¹¹⁴ konvenciósi pénz: a pénzügyi reform utáni osztrák értékű forint

3.) dokumentum

Tervezet a Somogy megyei kórház igazgatóságának működésére

1. Az egész igazgatást két részre, egy technikai és egy gazdasági részre kellene bontani; azonban az intézmény jelenlegi még korlátozott pénzeszközei mellett azon alkalmazottak fizetése, akik csak a kórházszolgálatból élnek és a betegek ellátásával foglalkoznak, ez nem lehetséges, a legfőbb cél pedig egy olcsóbb ügyintézés [igazgatás] megvalósítása lenne. Az intézkedést csak akkor lehet végrehajtani, ha a tőke megfelelő értékű növelésre kerül.
2. A vezetőség csúcsán a cs[ászári]-k[irályi] megyei elnökség áll, illetve ez esetben a megyei orvos mint igazgató, és egy megyei felügyelő, mint kurátor, mindkettő oldalán pedig egy könyvelő, mint pénztáros áll.
3. Az igazgató

Ennek a következő feladatokat kell ellátnia.

Ő felel a kórház rendjéért, ellenőrzés alatt tartja a kórházi személyzetet, felügyeli az épület állapotát, és meghatározza a szükséges felszereléseket, a renoválást vagy a beszerzést. Javaslatokat tesz a szükséges berendezésekre. Dönt a betegek felvételéről, és gondoskodik az ellátási napok – melyeket a kurátorral együtt megbeszél – számontartásáról. Rendelkezése alapján kell a betegeket elhelyezni, szobákban elkülöníteni. Elkészíti a betegek kezelésének tervét, amit részint orvosgyakornokokkal, részint pedig egy gyakorlott kórházorvossal hajtja végre. Diétát ír elő és dönt az erre vonatkozóan megemlített panaszokról. Felügyeli az előírt orvosságok kiadását. Gyógyítja a betegeket, és ugyanígy intézkedik minden ellátási költség behajtásáról, mint ahogy a kórház összes levelezését is neki kell ellátnia. Minden irányban képviseli a kórházat, és kötelessége az egész kórháztevékenységet a cs[ászári] és k[irályi] Soproni Helytartósági Osztály 1856. december 15-én kelt, 25870. sz[ámú], a nyilvános közkórházak ügyvitelére vonatkozó rendelete alapján vezetni.

A kórházigazgatónak hatalmában áll 10 f[orint] összegig a kórházkasszából azonnali követelést utalványozni, minden ezen felüli összeget engedélyeztetni kell a cs[ászári] és k[irályi] Megyei Elnökséggel.

Dönt a gazdasági felszerelés értékesítéséről, felügyeli azok utólagos beszerzésének bejegyzését.

A kórház összes ügyintézésében szavazati joga van. A költségek jegyzőkönyvén kívül egy utalványozási jegyzőkönyvet is vezet, melynek egyeznie kell a pénztáros bevételi-és kiadási pénztárnaplójával.

Végül halálozási jelentést kell készítenie és meg kell határoznia az ott dolgozó szakértőkkel együtt a fűtési és világítási anyagok fogyasztási mennyiségét.

A Kurátor.

A kurátor képviseli egyedül és csakis kizárólag a kórház gazdasági érdekeit. Mivel ő felel a gazdasági érdekért, illetve az igazgató és annak pénztárosának ellenőrzéséért, ezért meg kell győződnie a felvett betegek számáról, és az ellátási napokról, aminek a következőképpen kell történnie: Felvételi jegyzőkönyvet készít, amelybe a felvétel napja és a betegek távozásának napja kerül, és ezenkívül, ami még látható, hogy milyen ellátás maradt ki a költségekből, és hogy és mikor és melyik pénztárkönyvszám alatt szerepel a betegek kifizetése, ezért ezt az eljárást a betegfelvételnél és a betegtávozásnál a következőképpen kell szabályozni.

Az igazgató köteles kétnaponta a felvett és a távozott betegek fejlappait a kurátornak elküldeni, aki gondoskodik azok jegyzőkönyvbe vételéről, majd ezeket a fejlappokat visszaküldi.

Itt kell megjegyezni, hogy a katonai személyeknél a belépési napot nem kell számolni, mert azt ezeknél a belépési és a kilépési napként kell számolni.

A kifizetéseknel a kurátor fogja az utalványokat elkészíteni, és ugyanígy számon tartja a szóban forgó igazgatósági beszerzési utasításokat összehasonlítva a beérkező számlákkal.

A kurátornak kell a kórházszükségletek figyelembevételével összhangban árverést vezetni, és minden, 10 f[orint] meghaladó beszerzési összeget kontrollálni.

Időről időre meg kell vizsgálnia a kórház igazgatójával együtt a gazdasági felszereléseket, és azok eladását ellenőriznie kell.

A kurátor az igazgatóval együtt vizsgálja meg a pénztáros számláit, és készíti el azokat mindkét említett, továbbá neki kell elküldeni naponta egy összefoglaló kivonatot és a kórházcédulákat.

Ő képviseli minden pénzügyi dologban a köztes személyt az igazgató és a pénztáros között és a következőképpen viselkedik:

A Megyehatóság megajánlja az ellátási költségeket és erről értesíti mind az igazgatót, mind pedig a kurátort. Az igazgató kiutalványozza az összeget és elküldi az utalványokat a kurátornak, aki aláírja azokat, és a pénztárosnak átadja, aki ezután gondoskodik a befizetett hátralékok elrendezéséről.

A pénzüsségeket, melyek az igazgató levelezése folytán folynak be, utalványokkal együtt kell a kurátornak elküldeni, aki ezeket aláírja és továbbítja a pénztárosnak.

Azokat a betegeket, akik készpénzzel fizetnek, végül a gondnok vezeti a kurátorhoz, aki átveszi a pénzt és átküldi a pénztárosnak, miután az igazgató is ellenjegyezte. Miután a pénztáros a pénztári állományról készített havi kivonatát leadta, egyeztetik az első pénztárnaplójával, melyeknek pontosan meg kell egyezniük.

A pénztáros.

A pénztáros köteles nyilvántartani minden, a kórházalapot érintő tőkét és elmaradt érdeket. Átvesz minden előírás szerint kiutalt pénzt, gondoskodik minden előírás szerint kiutalt kifizetésről és köteles havonta a pénztár ügyintézéséről egy teljes leírást a kórház vezetősége elé tenni az adott hónapban, amiből egyidejűleg láthatóvá válik, mely betegek fizetnek, és melyek, és milyen összegekkel maradnak hátralékban, ahogyan az a bevételben és a kiadásban is kimutatásra kerül.

A pénztáros köteles az esedékes javakat pontosan behajtani, vagy ennek akadályát a kórház vezetőségével közölni, az éves számlákat elkészíteni és minden számla és pénztár ügyben tájékoztatást adni. Semmilyen tőkét nem hagyhat kihasználatlanul, hanem ez esetben az összes kórházi adminisztrációt informálnia kell.

A kórházvezető vagy gondnok.

Ő vigyázza a gazdasági felszereléseket, minden beszerzett javat leltárba vesz, és köteles havonta az elhasználódottakat a kimutatásnak megfelelően újból lejegyezni. Átveszi minden egyes beteg a raktár számára meghatározott holmiját, megjelöli a csomagot a

megfelelő névvel és hozzácsatolja a fejcédula „Holmik” rubrikájának másolatát. Ezeket a betegek távozásakor vissza kell szolgáltatnia. Köteles ellenőrizni az ételek kiosztását egyéni étlapokkal együtt, és minden kihágást azonnal jeleznie kell.

Fogyasztási pénztárkönyvet kell vezetnie, amibe a világítási és a fűtési cikkeket, ugyanúgy a tisztítószerkeket mind a beszerzésüknél azonnal be kell vezetnie, mind pedig azok napi felhasználását jeleznie kell.

Felügyelnie kell a naponta fűtésre használt fa mennyiségét és meg kell határoznia a jövőben felhasználható mennyiségét.

Ő felel a folyosók, raktárak, WC-k, udvarok tisztaságáért, gyakran kell ellenőriznie az épületet, hogy a legkisebb hiányosságot is azonnal jelenteni tudja.

Küldött szerepét is be kell töltenie olyan esetben, amikor papot hívatnak a beteghez.

Ő zárja a kapukat, és megakadályozza a betegek nem megengedett kilépését.

Kaposvár, 1858. február 12.

Dr. Wehle
cs[ászári] és k[irályi] m[egyei] orvos

Irodalom

- ANTALL, J. és HARKÓ, V. 1971: Vehle Ferdinánd kiadatlan orvosi tanulmányi reformtervezete 1848-ból. In: *Communicationes de Historia Artis Medicinae* Vol. 57-59.
- BALÁZS, P. 2004: *Generale Normativum in Re Sanitatis*, 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. 2004, Piliscsaba-Budapest
- BALÁZS, P. 2007: Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete. I. kötet. 2007, Piliscsaba-Budapest
- BERECZK, S. 1925: Kaposvár rendezett tanácsú város története és fejlődése. 1925, Budapest.
- BEREND, E. 1967: Fordítás Linzbauernek 1859. március 1-én Bécsben kiadott könyvéből. Palla Á. (szerk.): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 42 évf. 1967, Budapest
- BERGEL, J. 1877: Kaposvár 40 év óta. Gépelt példány: Takáts Gyula Városi és Megyei Könyvtár, Helytörténeti Gyűjtemény. Kaposvár
- BERTA, GY. 2002: Betyárok, hóhérok, börtönök Somogyban. 2002, Kaposvár
- BODOSI, M. és FRANKL, J. 1982: Somogy jeles orvosai, 18-19 század. Dokumentumok a szülőföldről. 15 füzet. 1982, Kaposvár
- BODOSI, M. és FRANKL, J. 1987: A két Töltényi életműve és példája. In: *Orvosi Hetilap*, 128. évf. 34. szám
- BODOSI, M. 1987: Emlékezés a megye orvosi könyvtárának múltjára. *Orvosi Könyvtáros* 27. évf. 3. szám
- BODOSI, M. és GYARMATI, B. 1989: Dr. Csorba József élete és működése, 1789–1858. In: Bősze S. (szerk.) *Somogy megye múltjából*. 20. kötet. 1989, Kaposvár
- BODOSI, M. 1996: Adatok a XIX. század Somogy megyei kolerajárványaihoz. In: Bősze, S. (szerk.) *Somogy megye múltjából*. 27. kötet. 1996, Kaposvár
- BODOSI, M. (szerk) 1996: *Somogy megye kaposvári kórházának jubileumi évkönyve 1846-1996*. Kaposvár, 1996
- CSORBA, J. 1857: *Somogy vármegye ismertetése* szakácsi Csorba József orvos dr. a Magyar Tudományos Akadémia Lev. és a Budapesti Orvos-egyesület R. Tagja, előbb Somogy vármegye fő-orvosa által. 1857, Pest
- CSURGÓ, J. 1904: *Somogyvármegye Kaposvári Közkórházának története 1840–1901-ig*.
- IN: DR. SZIGETI GYULA SÁNDOR: *Somogyvármegye Kaposvári Közkórházának története és az 1904-ik évről szóló kimutatása*. 1905, Kaposvár.
- CSURGÓ, J. 1926: *Somogy Vármegye Kaposvári Közkórházának évkönyve*. 1926, Kaposvár
- DARVAS, A. M. (szerk) 2009: *A baróti Bodosi fivérek: Mihály, Dániel és Antal*. 2009, Barót
- DÓKA, K 1982: A könyvtörténet levéltári forrásaiból. *Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában*. In: *Magyar Könyvszemle* 98. évf. 2 szám
- FÜLÖP, L. 2009: *Katonai adattár egyházi anyakönyvi feljegyzésekből Somogyi Honismeret* 2009, Kaposvár
- FRANKL, J. 1964: Töltényi János. In: *Orvosi Hetilap*, 105 évf. 12. szám
- FRANKL, J. és TARJÁN, L. 1968: *A kaposvári kórház története*. In: *Somogy megye kaposvári kórházának jubileumi évkönyve 1846-1966*. Kaposvár, 1966
- GÁSPÁR, F. 2006: Tükör által homályosan. In: Kopa, J. (szerk): *A Kaposi Mór Oktató Kórház 160 éve*. 2006, Kaposvár
- GÁSPÁR, F. 2013: *A Bodosi Mihály Kórház történeti Gyűjtemény* In: *Tükröpróba*, 2013, Kaposvár
- GÁSPÁR, F. 2013: *Mélyfúrás (Három tanulmány)*. *Örökség Kaposi Kis-könyvtár*, 41 kötet. 2013, Kaposvár
- GÁSPÁR, F. 2013: *Az első körorvosi hálózat létrejötte Somogy megyében* In: Bősze Sándor (szerk): *Somogy megye múltjából Levéltári Évkönyv*, 42. kötet , 2013. Kaposvár

- GRACZA, T. 2008: Magyar nyelvű orvosi folyóiratok hatása a tudományok serkentésére. In: Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. Könyvtár-és információtudományi szakfolyóirat. 55. évf., 2008. 4.
- GRÓSZ, L. 1869: Emlékirat a hazai betegápolási ügy keletkezése, fejlődése s jelenlegi állásáról. 1869, Buda
- KAPRONCZAY, K. 1996: Orvosok érdekvédelmi törekvései a 19. századi Magyarországon, a korabeli szaksajtó alapján. *Communicationes de Historia. Artis Medicinae.* Vol 149–187. 1995-1996, Budapest
- KISS, L. 2005: Az ispotálytól a modern kórházig. *Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Századvég, IV. évf. 2005, 37 szám
- KERTAI, P. és LUN, K.: 250 éves a magyar tisztiorvosi szolgálat. A megújult ÁNTSZ 10 éves jubileumi ülésén elhangzott előadás. Budapest, 2007. szeptember 26 (www.antsz.hu)
- KOPA, J. (szerk) 2006: A kaposi Mór Oktató Kórház 160 éve. 2006, Kaposvár
- KOVÁCSNÉ, T. Á. 2007: Pályaválasztási motiváció értékrendi alapjai diplomás ápoló- és tanárképző főiskolai hallgatók körében. Doktori értekezés, 2007, Budapest: phd.semmelweis.hu/mwp/phd/vedes/
- MATYIKÓ, S. J. 2014: Egy elfelejtett polihisztor. *Búvópatak*, XIII. 2014. 5 szám. Kaposvár
- RÉCSEI, B. 1999: A kéjteljesügy szabályozása Somogy vármegyében a dualizmus első felében. In: Bócsa S. (szerk.): *Somogy megye múltjából Levéltári Évkönyv* 30. kötet, 1999, Kaposvár
- RÉCSEI, B. 2013: Kaposvár az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás, köz - és magánépületek kimutatása mellékletének tükrében. In: Bócsa S. (szerk.): *Somogy megye múltjából Levéltári Évkönyv* 42. kötet, 2013, Kaposvár
- SZABÓ, GY. és TAKÁCSNÉ, K. A. 2006: Az ápolás krónikája a kaposvári kórházban 1846-tól 2005-ig. 2006, Kaposvár
- SZAPLONCZAY, M. 1914: Közegészségügyi viszonyok. Csánki D. (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai.* Somogy vármegye, 1914, Budapest
- SZILI, F. 1975: Kaposvár 1848–49-ben. In: Kanyar J. (szerk.) *Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok.* 1975, Kaposvár
- ZÁDOR, M. 1964: Kaposvár. 1964, Budapest

Years found: the history of the Hospital of Kaposvár between 1849–1870

FERENC GÁSPÁR

After the downfall of the 1848/49 War of Independence the foundational hospital suffered so much loss that everything had to be started all over again. As a result of the consecutive hospital directors' efficient cooperation, the hospital extended its limits to the end of the mentioned era: by 1870, there were 52 beds instead of 16; the annual number of patients increased from 45-50 to 869.

Ferdinánd Wehle's (director: 1855-60) and his successor János Töltényi's (director: 1861-70) mutual success is that they had the governance of the Counties of the Kingdom accept the alteration of the hospital's operational form: the foundational hospital has become an open public hospital for the county by 1859. This appropriate decision founded the further development

and maintained its progression. Upon covering the initial era of the history of the hospital, we get to know the yet unexplored, hard and struggling years of the prison hospital that had been operating 50 years earlier (from 1789) before the actual foundational hospital. The presented documents testify the continuous and persistent struggle of the doctors who tried everything to improve the inhuman conditions of the convicts. We can read about the provisions regarding the health care of the inmates within the prison system established in 1834. The significance of the prison hospital started to gradually decrease as the role of the open public hospital started to become determinant. In the appendix, there are more documents held important by the author on the financing, operational code of the hospital.

„...a harctéren voltam az első világháborúban 1918. november 18-ig” A Nagy Háború mint élettörténeti fordulópont

HAUPTMAN GYÖNGYI

Nagyatádi Kulturális és Sport Központ – Városi Múzeum, H-7500 Nagyatád, Széchenyi tér 2.,
e-mail: hagyarongy@gmail.com

HAUPTMAN, GY.: „...I was in the battlefield in the First World War until 18 November” *The Great War as a turning point in a life history.*

Abstract: Through analyzing an individual life history in my essay I examine how the given world historical event, World War I, effected personal life. Interpreting direct and indirect resources it becomes evident that the Great War meant a turning point in Dezső Veress's life, it was a fate event for him, which turned out to be a new beginning in his life history. Due to the historical situation he faced decisions and choices. The result of the analysis on his choices highlights the segment of Dezső Veress's identity, which became especially activated in the given historical situation: national consciousness, his strong emotional bonding to the Hungarians.

Keywords: World War I, life history, national identity, life historical document, Treaty of Trianon, migration, resocialization

Bevezetés

Egyes történelmi események erős lenyomatot hagynak az egyéni életvezetésen. A 20. században egymást érő történelmi katalizmák közül különösen meghatározó volt az első világháború, amely az akkori magyarországi társadalom egészét érintette. A háború, a trianoni békeszerződés és következményei, a háborút követő forradalmak közepette az embereknek sok, addig általánosan érvényesnek tekintett norma megingását kellett megtapasztalniuk, és közben életben, talpon maradniuk. Bizonyos értelemben éles korosztályi-nemzedéki határ kialakulásához vezetett falvakon, de családokon belül is az, hogy valaki részt vett-e a Nagy Háborúban vagy sem.¹ A katonaemlékekkel kapcsolatos történeteket a falvakban évtizedeken keresztül mesélték, a szóbeli történetek mellett pedig számos írott visszaemlékezés is született életrajzba ágyazottan vagy önálló elbeszélésésként egyaránt.

Írásomban egyetlen személy élettörténetének adott szakaszát vizsgálva azt mutatom be, hogyan élte meg (és túl), milyen döntések és választások elé állította az egyént a háború jelentette történelmi megrázkódás. Dr. Veress Dezső,² egykori nagyatádi ügyvéd éle-

tének meghatározó fordulópontja volt a háború és az azt követő történelmi események. (1. ábra) Ezen évek (1914–1920) történései sorseseeményként³ zúdultak rá: szándéka, akarata ellenére, elháríthatatlanul estek meg vele, és alapvetően forgatták fel, változtatták meg életvilágának korábban megkérdőjelezetlen, megszokott, természetesnek vett tereit és társadalmi kapcsolatait. Azonban nem csupán életvilágának kereteit dülta fel az a sorscsapás, amelyet a háború és az azt követő évek eseményei jelentettek, hanem önazonosságában sújtotta, identitásával szembesítette. Olyan történelmi pillanat volt ez, olyan „elágazási pont”,⁴ amikor az egész, addig érvényesnek tekintett életvilág egyszégy felbomlott, és az egyén választásra kényszerült. Jurij Lotman szerint ilyen helyzetekben „nem csupán a véletlen mechanizmusok lépnek működésbe, hanem a tudatos választás mechanizmusai is”. Így „bármely történelmi eseményben mindig az alternatívák egyike valósul meg”, és „a realizálódott események által kirajzolt utak mindig nem realizált, lehetséges eseménysorok egész kötegéből válogatódnak ki”.⁵ Veress Dezső adott életrajzszakaszának bemutatásakor, a meglévő források elemzésével éppen ezekre a kérdésekre keresem a választ: milyen elképzeléseket alkotott a világról akkor, amikor életének fontos fordulópontján választani, dönteni kényszerült; milyen lehetőségek közül választhatott, és miért éppen az adott utat választotta. Az adott történelmi helyzet elsősorban a nemzeti identitás, a magyarságtudat kérdéskörét aktivizálta, ezért a Veress Dezső által meghozott döntések és választások értelmezése elsősorban ezekre a témákra, önazonosságának ezen rétegeire világít rá.

községi képviselő volt. 1944 decembere és 1945 márciusa között, amikor a község a német és a szovjet/bolgár csapatok állóháborújának színterévé vált, két társával létrehozták és működtették a Magyar Segélybizottságot a helyben maradt lakosság megsegítése érdekében. 1952 májusában feleségével – és sok más nagyatádi családdal – együtt a Hortobágyra deportálták. Öt év után kerülhetett vissza Nagyatádra és az ügyvédi gyakorlathoz. Egy 1963-ban meghozott törvény lehetővé tette, hogy az ügyvédek nyugdíjba mehessenek, s ezt kihasználva 1964. január 1-jével, hatvannégy évesen nyugdíjba vonult.

3 A sorseseemény Tengelyi László által használt fogalom: meghatározása szerint egy egyén életében egy sorscsapás akkor válik sorseseeménnyé, ha nem pusztán utoléri, hanem „épp vélt önazonosságában sújtja”, és az események hatására olyan „magától meginduló, uralhatatlan módon lejátsszódó, föld alatti értelemképződés”-t indít el, amely az „élettörténetben új kezdetet terem”. Lásd: Tengelyi, 1998, 199.

4 Lotman, 2002: 132-133.

5 Lotman, 2002: 132-133. kiemelés az eredetiben

1 Mohay, 2000: 778.

2 Ateljes életút rövid összefoglalása: Veress Dezső (Székelykeresztúr, 1896. február 24. – Sátoraljaújhely, 1971.) jogi tanulmányait Kolozsvárott végezte, s ezzel párhuzamosan az első világháború különböző frontjain harcolt három és fél éven keresztül. 1921 decemberében kapta meg doktori oklevelét az akkorra már Budapestre „száműzött” egyetemen, majd rövid budapesti gyakornokoskodás után Nagyatádra (Somogy megye) került, ahol előbb ügyvédjelöltként, majd 1927-től önálló ügyvédként dolgozott negyvenkét éven át. Aktívan részt vett a község közéletében, főként a katolikus egyház körül szerveződő alapítványi, egyesületi, karitatív munkában tevékenykedett szívesen. A második világháború időszakában

1. ábra. Veress Dezső, 1917

„... a haza hivo szava / Az mindennél elsöbvala”⁶

A Veress Dezső életére vonatkozó dokumentumok a család, a leszármazottak adományaként kerültek a nagyatádi Városi Múzeum gyűjteményébe. A dokumentumgyűjtemény egy nagyjából kétszáz évet átölelő családi irattár (a legkorábbi dokumentum 1785-ből származik, a legkésebbiek az 1980-as évekből), amely hivatalos és magánjellegű iratokat, leveleket, különböző feljegyzéseket, leltárakat és egyéb írásokat, valamint (főként digitalizált) fotókat tartalmaz. Ennek a gyűjteménynek része az első világháború idején és az azt követő időszakban keletkezett néhány dokumentum és fénykép is, amelyeket az irattárban meglévő többi forrás és az életút egészének kontextusában gazdagabban, sokrétűbben lehet értelmezni.

Veress Dezső háborús tapasztalatainak feldolgozásában az alábbi forrásokat használtam: egyfelől a családi dokumentumok között fennmaradt katonai iratok – igazolványok, a kitüntetésekre vonatkozó igazolások, a leszerelést igazoló okirat, stb.⁷ –, másfelől a Hadtörténelmi Levéltárban talált Veress Dezsőre vonatkozó iratok alapján. Ezek az alábbiak: egy kézzel, illetve géppel is leírt, 1951-ben készített katonai ön-

életrajz, továbbá a személyi adatlapja, ami a hadsereghez mint intézményhez kapcsolódó összes, hivatalosan számon tartott adatát tartalmazza.⁸

A fenti források mellett Endes Miklós *Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig* című, eredetileg 1934-ben megjelent könyvének⁹ vonatkozó fejezetét – *Csík fiai a háborúban*¹⁰ – használtam. Noha Endes könyvének tárgyalásmódja és hangneme kifejezetten elfogult, stílusa – főként az említett fejezetben – rendkívül dagályos, írása sok olyan konkrét tény, eseményt sorol a székely ezredek harcainak bemutatásakor, amelyeket más forrásból nem (vagy csak nagyon nehezen) lehetett volna rekonstruálni. A brassói 24. honvéd gyalogezred, tehát Veress Dezső ezrede történetének leírásánál egyébként egyetlen szóbeli forrásra, „adatközlőre” hivatkozik további bővebb magyarázat nélkül.¹¹

Az életútra vonatkozó dokumentumokból és a történelmi feldolgozás alapján az alábbi életrajzi tények bontakoznak ki: A színjeles érettségi vizsga letétele után¹² Veress Dezső (édesapja nyomdokait követve) a Kolozsvári Egyetem jogi fakultására iratkozott be, ám tanulmányait legnagyobb részben már a katonai szolgálattal párhuzamosan kellett folytatnia: 1915. május 15-én ugyanis önkéntesként bevonult a magyar királyi brassói 24. honvéd gyalogezredhez, ahonnan 1918. november 18-án, negyvenegy hónapi frontszolgálat után szerelt le.

Veress Dezső említett katonai életrajzában a következőképpen foglalja össze röviden e negyvenegy hónap eseményeit: „1915. május 15-én vonultam be a brassói honvéd gyalogezredhez. 1915. május 15-től 1916. június 20-ig mint önkéntes, illetve önkéntes hadapródjelölt őrmester, 1916. június 21-től 1917. február 1-ig mint t.¹³ zászlós,- 1917. február 1-től 1918. december 18-ig mint t. hadnagy teljesítettem szolgálatot az első világháborúban. A harctérre 1916. január hó 19-én vittek ki és a harctéren voltam az első világháborúban 1918. november 18-ig.”¹⁴

Az egyéb forrásokból kiderül az is, hogy mielőtt a frontra vezényelték volna, a nyilvánvalóan kötelező kiképzés mellett/után Marosvásárhelyen tartalékos tiszt iskolát végzett (1915. augusztus 1. és október 1. között),¹⁵ s ezek után tartalékos őrmesterként került ki a galíciai frontra. (2. ábra)

Ezrede ebben az időben Dobropólétól nyugatra, a Strypa folyó völgyében¹⁶ harcolt, ahol – Endes Miklós leírása alapján – a harcok során a gyalogezred „III. zászlóalj[ja] rohammal visszafoglalt az oroszoktól 16 ágyút, a kezelő tüzérlegénységet felszabadította és 150

8 Az iratok levéltári jelzete: AKVI 1896/2501, 1643

9 Endes, 1938; reprint: 1994.

10 Endes, 1994: 435-445. „A) A cs. és kir. 82. székely gyalogezred hőstettei; B) A m. kir. brassói 24. honvéd gyalogezred a világháborúban”

11 „Ezeket az adatokat *Markó Árpád* m. kir. honvédalezredes úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani.” Uo.: 445. 3. sz. jegyzet (kiemelés az eredetiben)

12 Csíkszeredai római katolikus gimnázium, 1914

13 tartalékos

14 Az idézeteket betűhíven közlöm.

15 Lásd: Személyi adatlap, 12. pontja

16 Kelet-Galícia, ma Ukrajna

6 Részlet Vásárhelyi Mihály, első világháborúban meghalt katona búcsúztatójából, Keszeg: 2008: 230.

7 A Veress Dezső életútjára vonatkozó dokumentumok a nagyatádi Városi Múzeum történelmi dokumentum-tárában találhatóak.

2. ábra. Járási hadikórház, Kovászna, 1915. június. Veress Dezső nyíllal jelölve

fogyot ejtett. Ezután a VI. hadtest kötelékében április közepéig állásharcban vett részt.¹⁷ Minden bizonnyal ezen harcok során esett át Veress Dezső a tűzkeresztségen, február 11-én pedig már ő is ott állhatott az ünnepségen, amikor „az ezred dicső és eredményteljes harcai jutalmául a királytól új zászlót kapott”.¹⁸

1916-ban – az olaszországi támadások miatt – a Monarchia hadvezetése jelentős erőket volt kénytelen elvonni a keleti hadszíntérről. Ezt kihasználva indította az orosz hadsereg a Bruszilov-offenzívaként ismert, rendkívül súlyos áldozatokat követelő hadjáratát. A nehéz harcokban Veress Dezső is kitüntette magát, amit az 1916. június 21-én zászlóssá való előléptetése, majd pár hónappal később, 1917. február 7-én II. osztályú ezüst vitézségi éremmel való kitüntetése bizonyít. Még ugyanezen év szeptember 9-én, az immár hadnagyi rangot viselő szakaszparancsnokot a Károly csapatkereszttel¹⁹ is kitüntették. A kitüntetések nem maradtak fön, de a melléjük kapott igazolványokat megőrizték a családi irattárban.

17 Endes, 1994: 443-444.

18 Uo.

19 A Károly csapatkeresztet 1917-ben alapította I. (IV.) Károly, s a kitüntetés a világháború egyik jelképévé vált. Elnyerése „csupán” 12 heti folyamatos frontszolgálatához volt kötve, következésképpen a Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia leggyakoribb kitüntetése volt. „Tömeges adományozásának és a hátszág romló gazdasági helyzetének megfelelően nemes anyagok helyett cinkótvözetből állították elő.” Sallay, 2002: 90.

1917 folyamán az ezred részt vett az orosz hadsereg elleni utolsó hadműveletekben, amelynek során a központi hatalmak seregei augusztus elejére újra visszaszerezték Bukovinát és Kelet-Galíciát. Az „erélyes üldözés közben – írja Endes – rengeteg löszert, fegyvert, géppuskát, gázmaszkot és felszerelést zsákmányoltak derék honvédeink. Gróf *Bothmer* vezérezredes, a német déli hadsereg parancsnoka, vitéz magatartásáért *ismételten dicsérettel elismerését* fejezte ki az ezrednek.”²⁰ Talán ennek a dicséretnek a kifejezése volt a Veress Dezső – és minden bizonnyal több katonatársa számára – adományozott szeptemberi kitüntetés, a Károly csapatkereszt is.

1918. március 3-án a központi hatalmak különbékét kötöttek Oroszországgal, és a keleti hadszíntéren felszabadult hadosztályokat az észak-olaszországi frontra irányították. Ide, az osztrák-magyar – olasz arcvonalszakasz legészakabbi pontjára, Asiagóba²¹ vezényelték Veress Dezső ezredét, ahol a III. hadtest kötelékében a várostól délkeletre elfoglalták állásukat,²² és várták, hogy meginduljon a Monarchia által döntőnek szánt támadás az antant erői ellen. A hadsereg állapota mind a fegyverzettel való ellátottság, mind az élelmezési viszonyok tekintetében katasztrofális volt. A június közepén megindított támadás néhány nap alatt összeomlott, és a csiki honvédek, akárcsak a

20 Endes, 1994: 444. kiemelés az eredetiben

21 Ma város Észak-Olaszországban

22 Endes, 1994: 444.

hadsereg többi katonája, kénytelenek voltak visszavonulni eredeti állásaikba. Az alig néhány napos harcok alatt halottakban, sebesültekben, foglyokban mintegy 150 ezer embert veszített a hadsereg. Érdemes ezen a ponton felidézni Veress Dezső szavait, hogy a veszteségek tükrében értékelni lehessen azok valódi jelentőségét: „*Nem sebesültem, nem voltam komolyabb beteg, – nem voltam fogságban.*”²³

Veress Dezső erősen megfogyatkozott ezredét június végén kivonták a harcokból, és a megmaradt csapatok augusztus végéig karhatalmi szolgálatokat teljesítettek Horvátországban, később Budapesten. Szeptember elején azonban újra Olaszországba, a Brenta folyó völgyébe vezényelték a katonákat, ahol a háború végéig Monte Sisemolt védelmezték.²⁴ Október második felében megindult az antant csapatok végső támadása, amelynek a teljesen legyengült osztrák–magyar csapatok már nem tudtak ellenállni, s a hadsereg mindenütt rendezetlenül vonult vissza.

Az osztrák–magyar kormány november 3-án aláírta a fegyverszünetet, amelynek feltételei között szerepelt, hogy húsz békeállományú hadosztály kivételével le kell szerelni az egész hadsereget, továbbá ki kell üríteni minden megszállt területet.²⁵ Ezek a pontok közvetlenül érintették a 24. gyalogezred megmaradt katonáit, így Veress Dezsőt is. A Zilahon 1918. december 3-án kiállított igazolványa szerint az orvos által „ragálymentesnek találtatott” tartalékos hadnagy „a leszereléskor a katonai szolgálatból elbocsátatott”, és valószínűleg a lapon állandó tartózkodási helyül megjelölt Brassóba ment, ahol akkor családja is lakott.²⁶

Ezek tehát azok a póre adatok, amelyek a dokumentumok és egy, a témát konkrétan, ám csupán futólag érintő történeti munka alapján elmondhatók. Arról azonban, hogyan élte meg (és túl) Veress Dezső e negyvenegy hónapot, tulajdonképpen semmit nem árulnak el: milyen megfontolások alapján, milyen eszményeket szem előtt tartva vonult be önkéntesként, mindössze 19 évesen, megszakítva éppen csak elkezdett jogi tanulmányait; milyen (minden bizonnyal életre szóló) tapasztalatokat szerzett a hadsereg működésével, a háború, az erőszak, a pusztulás és pusztítás „természetével” kapcsolatosan; milyen emlékképeket őrzött magában, melyekről (családi körben legalábbis) sohasem beszélt. Fia mindössze két történetre emlékszik, melyeket apja mesélt a családban a háborúval kapcsolatban: mindkettő a véletlen és szerencsés túlélést példázza. Elbeszélése szerint édesapja „*soha nem szerette a fémsisakot hordani. Egyszer, amikor valami rohamozás közben futni kellett, nem tudta hirtelen hová tenni, és a fejébe csapta. Abban a pillanatban egy golyó érte [a sisakot]. Elhajította, és soha többé nem használta.*” A másik történet: a katonák futóárkokban és a mellettük ásott bunkerekben éltek. Egyszer egy patkány ment át édesapja bunkerjén, aki undo-

rodott tőle, ezért átment egy másik bunkerbe. Éppen akkor egy akna csapott be arra a helyre, ahonnan ő kilépett.²⁷ (3., 4. és 5. ábra)

Stéphane Audoin-Rouzeau és Anette Becker 1914–1918, az újrairt háború című könyve közvetetten fogódzókát nyújthat e kérdések néhány vetületének megvilágításához.²⁸ Éppen azért, mert *Az újrairt háború* nem hadtörténeti munka: a háború kutatás új eredményeit ismerteti és foglalja össze, miközben – eddig nem tárgyalt szempontok alapján – újragondolja a 20. század e kiemelkedően fontos eseményét. A feldolgozás szemléletének újszerűsége abban rejlik, hogy a szerzők – a kulturális antropológiától ösztönözve – a háborút átélt kortársak indíttatásaira kíváncsiak, és olyan megközelítések felől vizsgálják azt, mint az erőszak, a reprezentációk és a gyász megnyilvánulásainak értelmezése. Noha elemzésük alapvetően a nyugat-európai országokra vonatkozik, a felkínált megközelítések – a szükséges változtatásokkal – a magyar példára is alkalmazhatók.²⁹

Az egyik problémakör, ami Veress Dezső hadba vonulásának motivációival kapcsolatosan is felmerül, az a háború kitörésekor minden hadviselő félnél megfigyelhető egyöntetű és sodró erejű lelkesedés, amit „lehetetlen ésszerű fogalmakkal megragadni”.³⁰ A szerzők a „nemzeti érzület”³¹ heves, leküzdhetetlen erejű felfakadásában, a haza eszméjének – még a kortársak számára is meglepő – felülkerekedésében találják meg e lelkesedés magyarázatát. A nemzet és a föld megvédelmezésének eszméje, az önvédelem érzése mindenütt jelen volt a kortársak gondolkodásában, és az adott pillanatban minden más lehetséges szolidaritáson felülemelkedett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nacionalizmus olyan sikeres, mindent átható ideológia volt a korszakban, hogy az emberek képesek voltak ölni és meghalni nemzetükért.³² Ennek a kezdeti kollektív lendületnek a mértékére és erejére a szerzők szerint az önkéntesség jelensége világít rá leginkább: az a tény, hogy – országonként eltérő arányban ugyan, de – mindenütt nagy volt az önkéntes jelentkezők aránya.³³ Ez a kezdeti egyetértés a nemzet megvédelmezésével kapcsolatban a háború során – az óriási áldozatok és az itt-ott előforduló törések ellenére is – gyakorlatilag mindvégig fennmaradt. A témával kapcsolatosan a

27 A VP-rel 2007. augusztus 24-én készített interjú alapján.

28 Nem célok itt e hatalmas és összetett témakörnek még csak megközelítőleg mélyreható elemzése sem, pusztán néhány szempontot ragadtam ki, amelyeket az itt feldolgozott téma megközelítésében hasznosnak gondoltam.

29 A fordító, Fisli Éva előszava alapján. Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 8.

30 Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 79

31 Uo.: 80.

32 Eriksen, 2006: 348.

33 Az önkéntesség fogalma az Osztrák–Magyar Monarchia esetében nem az „önszántából” jelentésben értendő, ugyanis, 1868-tól, az általános hadkötelezettség bevezetésétől fogva mindenkit, aki kö-zépiszkolai végbizonysítvánnyal, illetve önálló egzisztenciával rendelkezett, önkéntesként vonultattak be és a vizsga után tartalékos tisztté léptettek elő. Így értendő Veress Dezső „önkéntes” hadba vonulása is, ami ezzel együtt nyilvánvalóan nem nélkülözte a hazafias érzés, lelkesedés fent bemutatott elemeit. S ezzel együtt nem zárja ki, hogy voltak a hadseregben valódi „önkéntesek” is. Lásd: Kóvér, 2004: 107.

23 Részlet az 1963. december 1-jén írt *Elmélkedések* kezdetű önéletrajzi szövegből (nagyatádi Városi Múzeum dokumentumgyűjteménye)

24 Endes, 1998: 444.

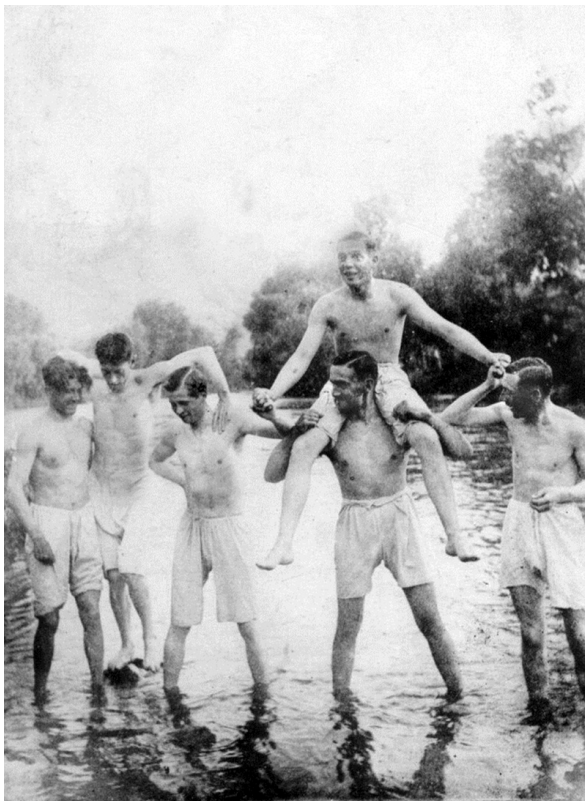
25 Lásd: Galántai, 1988:482-485.

26 Lásd: katonai önéletrajz

3. ábra. Ideiglenes fedezék Zbrucs mellett; Galícia, 1917

4. ábra. Galíciában, 1917

5. ábra. Galíciában, 1917

szerzők éppen az osztrák-magyar soknemzetiségű államalakulatot hozzák fel megdöbbentő példaként, ahol, minden várakozással ellentétben, „a nemzetiségek birodalomtól való elszakadásának semmiféle szándéka nem mutatkozott meg jelentékenyen a konfliktus alatt, az emigráció közegén kívül”. Hanák Péterre hivatkoznak, aki a háborús leveleket és a postai cenzúrát vizsgálva kimutatta, hogy a „nemzeti” téma csak az 1917-es év legvégén jelent meg a kettős monarchiával szembeni mindaddig domináns lojalitás ellenében.³⁴

Az önvédelem eszméje és a hazafias érzés hátterében az ellenfél eredendően gonosz, barbár mivoltáról kialakított kép munkált, s a kortársak óriási tömegei számára e barbárság elleni küzdelemben manifesztálódott a harc értelme. A barbárságot a háborúban megtapasztalt atrocitások igazolták mindkét oldal számára. Magyarország viszonylatában a gonoszt elsősorban a szerbek, illetve az „orosz kolosszus” testesítette meg, és az ellenük való harc kapcsán felelevenítődött az évszázados küldetés-mítosz: „amint századokon keresztül a mi édes hazánk volt védőbástyája a Nyugatnak a törökök ellen: úgy lettünk most ismét védőbástyája és oltalmazója minden kultúrának a vad és féktelen orosz zsarnokság ellen!” – olvasható *A világháború története 1914-1916* című kötet előszavában, ami 1916-ban, a Tolnai Világlapja kiadásában jelent meg.³⁵ Az erős küldetés-mítosz mindegyik hadviselő ideológiájában jelen volt (a lövészárkok túloldalán a keresztes hadjárat küldetés-mítosza kapott aktuális jelentést), és áthatotta a katonák gondolkodását is, értelmet tulajdonítva a harcnak és az áldozatoknak.

A „nemzeti érzület” és a küldetés-mítoszok a kötelesség fogalmával kapcsolódtak össze. A *honvédelem* – az anyaföld és szeretteik védelmének – *kötelessége*, mindvégig meghatározta a háborúban harcoló katonák reprezentációjának rendszerét: „a seregek többségében a tartós szenvedések (...) Oroszország kivételével sosem jutottak el odáig, hogy lerombolják a szerepükről alkotott képet, melynek középpontjában a *kötelesség* állt. *Devoir, Duty, Pflicht*: ezek a szavak mindenütt jelen vannak a korban született katonáirásokban, lett légyen szó levelekről, lövészárkok-naplókról, személyes feljegyzésekről.”³⁶ Egészen konkrét tartalommal telítődhetett e fogalom a magyar katonák számára 1916 augusztusában, amikor Erdély román megtámadásának híre a galíciai frontra is eljutott. A székely ezredekben harcolókat különösen fájdalmasan érinthette a hír, hiszen a háború ettől kezdve legközvetlenebbül saját szülőföldjüket és ott élő szeretteiket fenyegette.

A nemzeti érzés és a haza védelmének kötelessége – amint a kortársak gondolkodását általában³⁷ – bizonyosan Veress Dezső motivációit, gondolkodását is

befolyásolta. Ezek az eszmények azonban nem ekkor alakultak ki benne, hiszen a szűkebb és tágabb közösségért (család, egyház, haza) végzett munka, az érte való áldozatvállalás eszménye, továbbá a vállalt kötelességek teljesítésének erkölcsi motívuma már a családból hozott értékrendnek fontos elemeit alkották. Ahogy a második világháború idején vezetett naplójának egyik bejegyzésében írta, hosszú évek óta mindennapi imájának része volt ez a mondat: „*Add, hogy kötelességeimet magammal, családommal, hazámmal, egyházzal szemben teljesíteni tudjam és teljesítsem is.*”³⁸ A háború, majd azt követően a trianoni békeszerződés következményei által teremtett konfliktushelyzet, a kialakult politikai kontextus aktiválta a nemzeti identitást, a nemzet iránti lojalitást Veress Dezső és kortársai esetében.³⁹ Életének eseményei, az ekkor meghozott döntései tágabb közössége, nemzete iránti elkötelezettségére, a magyar nemzet iránti lojalitására mutatnak rá.

„dr. Veress Dezső magyar állampolgár”⁴⁰

Az életút más pontjain is található olyan döntések vagy egyéb jelzések, amelyek magyarság-tudatára, nemzeti identitására utalnak. Elsőként épp az a döntés, amelyet a világháború befejezését követő sorsdöntő történelmi helyzetben hozott.

A trianoni békeszerződés az államhatárok újrajrészolásával olyan új politikai kontextust alakított ki, amely az akkori erdélyi magyarság számára „két életpályastratégiát eredményezett: a migráció és a helyben maradás modelljét”.⁴¹ Mindkét életpálya modellnek többféle motivációja is lehetett. A migrációt választók döntésében szerepet játszott „a személyi/családi integritás vagy az identitás megőrzésének szándéka, a gazdálkodási lehetőségek keresése, az előállt konjunktúrális helyzet értelmezése, a megtorlásoktól való félelem, a felhalmozott személyes tapasztalatok, a jövővel szembeni bizalmatlanság”.⁴² Meghatározó szerepe volt emellett a személyes, a családi vagy a szociokulturális (rendi-, osztály-, csoport-) tradíciónak. Mind a migráció, mind a helyben maradás szükségessé tette a reszocializációt: az első esetben a „megválasztott életter adottságaihoz, habitusaihoz való hozzáigazodást”, míg a második esetben „a lokális tradíciók felvállalása és érvényesítése, valamint az élettérben bekövetkezett változásokhoz, az új hatalmi konjunktúrához való alkalmazkodás vált szükségessé”.⁴³

Veress Dezső a migrációt, azaz a Magyarországra való átköltözést választotta, annak ellenére, hogy a családja, édesapja és a testvérei Romániában maradtak.⁴⁴ A döntés az addigi életéről elhagyását, a megszo-

34 Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 88.

35 Idézi Fisli: Audoin-Rouzeau – Becker, 2006: 7.

36 Uo.: 90.

37 Bizonyíthatja e szemlélet általánosságát az is, hogy azok a magyarországi verses halottbúcsúztatók, melyeket a háborúban meghalt katonák emlékére a – család elvárásaihoz igazodva – kántortanítók, parasztkántorok készítettek, a háborúban való részvételt szintén hazafias kötelességként állítják be, a hazáért elszenvedett halált pedig, hősi tettként értékelik, heroizálják. Keszeg, 2008: 211-212.

38 Veress, 2005: 162.

39 Eriksen, 2006: 341.

40 Részlet Veress Dezső állampolgársági bizonyítványából, kelt: Budapest, 1926. július 3.

41 Keszeg, 2009: 96-97.

42 Uo.

43 Uo.

44 Testvérei közül egyedül Anna költözött a későbbiekben, általam pontosan nem ismert időpontban Magyarországra.

kott szociális környezet megváltozását, s ezzel együtt a genealógiai hagyományból való kilépést hozta magával,⁴⁵ vagyis vállalnia kellett a szülőföldtől távol, családi-rokoni támogatás nélkül, idegen környezetben való újrakezdést.

Az életút fennmaradt dokumentumai között nem található közvetlen utalás arra nézve, hogy egész konkrétan milyen megfontolások, érvek és ellenérvek munkáltak Veress Dezső döntésének hátterében. Az életútnak erre az időszakra vonatkozó tényeit megvizsgálva azonban érzékeltethető az a politikai, társadalmi és egyéni élethelyzet által kirajzolódó kontextus, amelyben az elhatározás megszületett.

Így bizonyára befolyásolta döntését, hogy ebben az időszakban saját pályájával kapcsolatban is választást elé került: mindenekelőtt be kellett fejeznie az egyetemet,⁴⁶ majd hivatást kellett választania. A kolozsvári egyetem Budapestre menekítése miatt utolsó szigorlatait és államvizsgáját az egyetem új, ideiglenes székhelyén kellett letennie, s emiatt, valamikor 1920 májusa előtt a fővárosba költözött. (6. ábra) Itt talált munkát is: a megszállt területekről érkezett menekültek ügyeivel foglalkozó Országos Menekültügyi Hivatal tisztviselőjeként dolgozott. (7. ábra) Az 1951-ben kelt, már említett katonai önéletrajzában röviden így ír erről az időszakról: „1920-ban Brassóból, ahol akkor családom lakott, a román megszállás alól Budapestre lakoltattak ki s Budapesten, mint az Országos Menekültügyi Hivatal tisztviselője nyertem elhelyezést, ahol igen bő alkalom nyílt az ország különböző helyeiről menekültek nyomorúságos helyzetével foglalkozni és ezt a kérdést tanulmányozni.” (8. ábra) A szövegben a család brassói lakására tett megjegyzés az ott tartózkodás ideiglenességére utal („ahol akkor családom lakott”): lehet, hogy kényszer lakóhely volt, és esetleg a román megszállás elől való meneküléssel függött össze.⁴⁷ Kényszer, kényszerítést jelez a „lakoltattak ki” kifejezés is, ami viszont személyesen rá vonatkozik. Feltűnő továbbá, hogy – bár az eseményeket harminc év távlatából idézi fel, és a szöveg kifejezetten hivatalos használatra készült hivatalos hangnemben – a menekültek helyzetére a „nyomorúságos” jelzőt használja, ami mindenképpen erős érzelmi töltésre, és az akkoriban szerzett tapasztalatok keserű és fájdalmas voltára utal.

Mindezen „apró” tények (a Brassóból való kényszerű(?) költözés, a család és Erdély 1918 vége és 1920 eleje között megismert helyzete, majd az ország fővárosában, illetve konkrétan a munkahelyén tapasztaltak) minden bizonnyal alakították, formálták véleményét, s befolyásolták végső döntését. Mindehhez

hozzáfűzhető még fiának, Veress Péternek utólagos értelmezése is, amely szerint édesapja „azért jött át, mert – jövődő jogászként – nem akart fölesküdni a román alkotmányra”.⁴⁸

Veress Dezső Magyarországon hamarosan benyújtotta a magyar állampolgársága fenntartására irányuló kérelmét. A kérvény maga nem maradt fenn, ám az 1926-ban kiadott állampolgársági bizonyítvány dokumentálja ezt a döntést, s a döntésen keresztül nemzeti elkötelezettségét: „Állampolgársági bizonyítvány. Udvarhely vármegyében Székelykeresztúr községben 1896. február hó 24. napján született, Csík vármegyei Csíkszentsimon községi illetőségű dr. Veress Dezső ügyvédjelölt, nagyatádi lakos magyar állampolgársága fenntartására irányuló elhatározását 1922. júl. 12-én az 1921. évi XXXIII. tc. (trianoni békeszerződés) rendelkezéseinek megfelelően bejelentette. E bejelentés alapján az 1921. évi 6500/M.E. sz. rendelet 12. szakasza értelmében ezennel igazolom, hogy dr. Veress Dezső magyar állampolgár. Kelt: Budapest, 1926. július 3.” (9. ábra)

„(...) atádi betelepülésem idején”

Veress Dezső a katonai szolgálattal párhuzamosan folytatta jogi tanulmányait az egyetemen, bár a rendkívüli körülmények között ez nyilvánvalóan csak több féléves kihagyásokkal volt lehetséges. Így az első, 1914/15-ös tanév elvégzése után csak 1918 nyarán végezhetett el egy pótszemesztert, majd 1919. május 8-án (egy újabb félév elvégzése és a harmadik alapvizsga letétele után) állította ki az egyetem az abszolutóriumát. Mindjárt másnap letette az első jogtudományi szigorlatot, még Kolozsvárott. A másodikat azonban csak több mint egy év múlva, 1920. július 31-én, immár Budapesten, a szigorlati bizonyítványon olvasható időszámítás szerint: „az egyetem száműzetésének első évében”.⁴⁹ Még ugyanezen év november 9-én sikerrel letette a harmadik, egyben utolsó jogtudományi szigorlatát is, „az egyetem száműzetésének második évében”.

Az Országos Menekültügyi Hivatal keletmagyarországi (sic!) főosztályának hivatalos bizonyítványa szerint 1920. május 14-én (tehát két és fél hónappal a második jogi szigorlata előtt) érkezett a megszállott területről Budapestre, s mint brassói menekültet az adott főosztálynál vették nyilvántartásba. Mint már szó volt róla, a főosztály néhány hónapig a munkahelye is volt. Az, hogy pontosan mióta dolgozott ott, a meglévő iratokból nem derül ki, az viszont pontosan tudható, hogy meddig: az 1921. március 7-én kelt irat szerint a főosztályvezető ekkor saját kérésére felmentette állásából. A rossz minőségű papírdarabra indigóval másolt irat

45 Keszeg, 2009: 97.

46 Úgy gondolom, hogy a történelmi helyzet által teremtett rendkívüli körülmények között maga az egyetem befejezése sem tekinthető magától értetődőnek, önmagában is a hivatás melletti döntésnek számított. Lehet, hogy ennek a nehéz időszaknak a tépelődéseit idézi fel a második világháború idején vezetett naplójának egyik bejegyzése: „Az éjjel Ernővel álmodtam. Nagyon ösztökélt, hogy hiányzó vizsgáimat tegyem le.” In: Veress, 2005: 65. 1945. január 12-i bejegyzés.

47 Veress Ernő, Veress Dezső bátyjának életrajzából tudjuk, hogy ő 1918-tól 1930-ig Brassóban volt hittanár. Összefüggésben lehet ezzel a család ottani tartózkodása is.

48 Veress Péter szóbeli közlése

49 A kolozsvári egyetemet 1872-ben alapították, 1881-ben kapta a Ferenc József Tudományegyetem nevet. Az első világháború után, 1919-ben, az új, román hatalom katonai hatalommal véget vetett az egyetem kolozsvári működésének, s még ugyanabban az évben megalakult a román tannyelvű I. Ferdinánd Tudományegyetem. A magyar egyetem intézményként nem szűnt meg, 1921-ben Szeged városa fogadta be, és ott működött tovább. Forrás: <http://www.ubbcluj.ro/hu/despre/misiune/istoric>. letöltés: 2016. július 27.

Özp. 480 szám.

Szigorlati bizonyítvány.

 Teresia Dezső úr,
 aki *Szilvásvarhelyen, Aladar megyében, 1896. év*
február hó *24*-én született, a *Kolonvéri* magyar kir.
Ferenc Ágost tudományegyetem *jog- és áll. tud.* kara előtt magát
1920. évi november hó *9*-én a *2. elő tárgyi komisszió jogtudományi*
 szigorlatnak alávetette és szabályszerűen megvizsgáltván, azt *egyházas-*
lag sikerrel kiállotta.

Miről neki kérésére e bizonyítvány a kar pecsétje alatt kiadott.

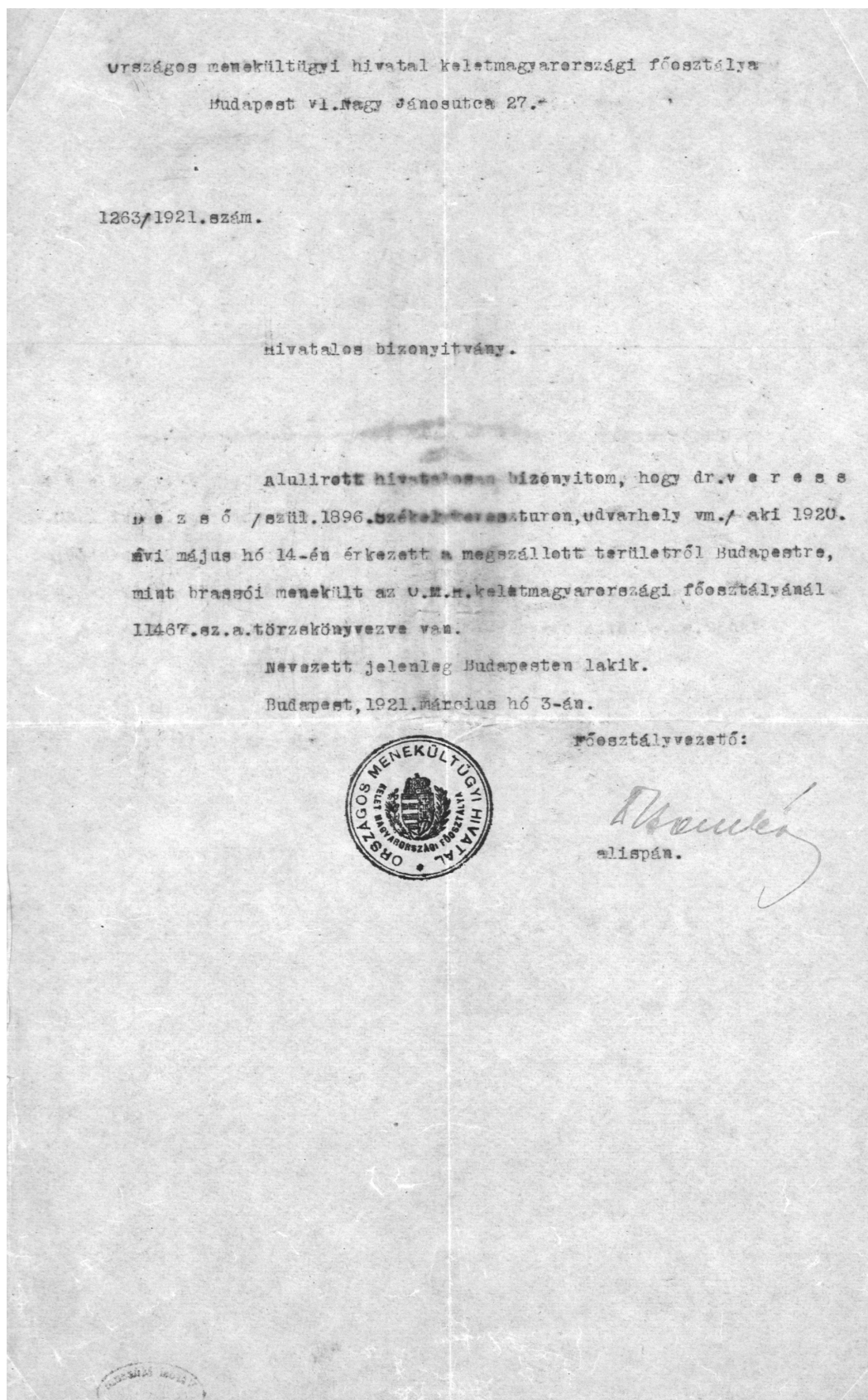
Budapest, 19*20.* év *november* hó *9*-ik napján,
 az egyetem száműzetésének *II.* évében.

 Menyhértz
 a *jog- és áll. tud.* kar o. i. dékánja.

Egyetemi nyomda. 1920.

6. ábra. Szigorlati bizonyítvány, Budapest, 1920. november 9., „Az egyetem száműzetésének II. évében”

7. ábra. Az Országos Menekültügyi Hivatal által kiállított bizonyítvány, 1920. március 3.

8. ábra. Az Országos Menekültügyi Hivatal dél-magyarországi főosztálya, Budapest, 1920

nem pusztán a felmentés száraz tényét tartalmazza. Hivatali főnöke fontosnak tartott még néhány mondatot hozzáfűzni ehhez: „Főosztályomnál kifejtett lelkiismeretes hivatali működéséért és lankadatlan ügybuzgalmaért – elismerésemnek – állandó szolgálati készségéért pedig köszönetemnek adok őszinte kifejezést. Együtt töltött közhivatali működésünk idejére mindig örömmel és szeretettel gondolok.”

A hivatalnál viselt állásáról minden bizonnyal azéрт mondott le, mert 1921. március 1-je óta dr. Sándor László és dr. Muzsik István budapesti ügyvédek irodájában alkalmazták ügyvédjelöltként, s „ezen időtől kezdve minden idejét a joggyakorlatnak szenteli és sem állami sem magán alkalmaztatásban nincs” – tudhatjuk meg az ügyvédek által aláírt bizonyítványból. Végül – miután minden tanulmányi előírásnak eleget tett és elvégezte a szükséges idejű joggyakorlatot – 1921. december 4-én megkapta jogi doktori oklevelét. Még e hónap végével felmondott az ügyvédi irodában – ahol „ellene semmiféle kifogás fel nem merült” –, és 1922. január 1-jétől kezdődően dr. Kommen Elek nagyatádi ügyvéd irodájában folytatta tovább joggyakorlatát.⁵⁰

Ezzel a munkavállalással megérkezett abba a dél-somogyi községbe, amely életének fő színterét, keretét alkotta az elkövetkező évtizedekben. Hogy milyen úton-módon, milyen személyes vagy hivatalos kapcsolatokon keresztül, és milyen megfontolások alapján választotta éppen Nagyatádot, pontosan ma már nem rekonstruálható. A családi emlékezet sem őriz erről

magyarázatot, történetet. A korábbi évek lokális történelmében azonban találhatunk némi közvetett magyarázatot e választásra. Tény ugyanis, hogy 1916 októberében több mint harmincezer embert telepítettek át a Románia által megtámadott Erdélyből a Dunántúlra. A legtöbb menekültet Somogy és Tolna megye fogadta be (öt-ötezer embert). Somogyban a járások lakosságához képest arányaiban a Nagyatádi járásba kerültek a legtöbben, ezen belül Nagyatádra 178 ember, zömében nők, gyermekek és idős emberek. Fontos megjegyezni azt is, hogy a menekültek több mint kilencven százaléka a „székely vármegyéből” származott. A szervezett visszatelepítés 1916. november eleje és 1917 májusa között zajlott, tehát az erdélyiek egy-hat hónap közötti időt töltöttek Somogyban.

Arról, hogy a somogyiak hogyan fogadták a menekülteket, viszonylag egységes képet adnak a korabeli sajtóhíradások, illetve a levéltárban fennmaradt személyes levelek. Ezen források tanúsága szerint a viszony kiegyensúlyozott, sőt szívélyes lehetett, és az egykori menekültek közül többen hazatérésük után is igyekeztek baráti kapcsolatokat ápolni egykori vendéglátóikkal. Mindenesetre olyan személyes kapcsolatok alakulhattak ki ez alatt a néhány hónap alatt, amelyeknek szerepük lehetett abban, hogy az 1918-1924 közötti nagy „népvándorlás”⁵¹ során Somogyba a Jugoszláviának és Romániának ítélt területekről érkeztek a legtöbben. Az 1918 utáni menekülthullám érdekes vonatkozása, hogy

50 Dr. Kommen Elek által kiadott nyilatkozat

51 Az elcsatolt területekről 350 000 ember menekült a trianoni Magyarországi területére. Lásd: Csóti, 1999: 364.

MAGYAR KIRÁLYI BELÜGYMINISZTER.

192 5 évi 23.595 /XII. szám.

Állampolgársági bizonyítvány.

Udvarhely vármegyében Székelykeresztur községben 1896. évi február hó 24. napján született, Csik vármegyei Csikszentsimon községi illetőségi dr. V e r e s s D e z s ő ügyvédjelölt, nagyatádi - - - - -

lakos magyar állampolgársága fenntartására irányuló elhatározását 1922. évi julius hó 12 napján az 1921. évi XXXIII. törvénycikk (trianoni békeszerződés) rendelkezéseinek megfelelően bejelentette.

E bejelentés alapján az 1921. évi 6500/M. E. számú rendelet 12. szakasza értelmében ezennel igazolom, hogy dr. V e r e s s D e z s ő magyar állampolgár.

Budapest, 1926. évi julius hó 3 napján.

A miniszter rendeletéből:

miniszteri tanácsos.

a vármegyében letelepedett számos erdélyi menekült azt nyilatkozta, hogy a somogyi vidék emlékezteti őket leginkább szülőföldjükre.⁵² „A Somogyról alkotott első kedvező benyomások minden bizonnyal éppen az 1916. évi menekülés során alakultak ki (...). Kérdés, hogy vajon milyen szerep jutott, illetve szerepet játszott-e egyáltalán az 1916. évi menekültek személyes emlékezete abban, hogy az 1918 után áttelepültek figyelme Somogy vármegye felé fordult.” – hagyja nyitva a kérdést Csóti Csaba is a témáról írott tanulmányában.⁵³

Figyelemre méltó tény továbbá, hogy Veress Dezső nagyatádi baráti köréhez tartozott két olyan ember is, akik szintén Erdélyből, az első világháború után települtek át: Gaál Aladár és Bányai Lajos. Az utóbbi – mint a nagyatádi járásbíró elnöke – évtizedeken át kollégája is volt, Gaál Aladárhoz (és családjához) pedig életre szóló, bensőséges barátság fűzte. Nagyatád Veress Dezső választott hazája lett, ami mellett minden nehézség ellenére kitartott, és a hozzá való kötődésnek, az érte és lakói iránt vállalt felelősségnek többször is tanúbizonyságát adta (például a második világháború idején, amikor a község négy hónapon keresztül a frontvonalra került).

Összegzés

Írásomban egy egyéni élettörténet elemzésén keresztül azt vizsgáltam, hogy az adott világtörténelmi esemény, a világháború hogyan „csapódott le” az egyéni életvilágban. A közvetlen és közvetett források

értelmezése során láthatóvá vált, hogy a Nagy Háború Veress Dezső életének fordulópontját jelentette, sorseselemény volt számára, amely az élettörténetben új kezdetet jelentett. A mandelbaumi modell szerint egy élettörténelmi fordulópont akkor válik teljessé, amikor a személy „újfajta szerepeket vállal, új kapcsolatokba kerül másfajta emberekkel, és új én-tudatot alakít ki.”⁵⁴ Az egyes életszakaszok a fordulópontot követő adaptáció⁵⁵ révén válnak homogénné. A fenti életszakasz-elemzésből látható, hogy az adaptáció Veress Dezső esetében sikeresen megtörtént: aktív tagja lett választott lakóhelye mikrotársadalmának, amelyben új kapcsolatokat épített ki (szakmai, szociális téren és magánéletében egyaránt), és addigi szerepeihez (egyetemista, katona) képest újfajta szerepeket vállalt. Stabil éntudatot alakított ki, amelynek alapeleme a keresztény értékrend és erkölcsiség alapján, kötelességként, ugyanakkor szolgálatként is felfogott ügyvédi munka és közösségi tevékenység, közösségen érte „egyházát”, „községét” és „hazáját” egyaránt. Azt is láthattuk, hogy bár a háború jelentette sorscsapás kívülről zúdult rá az egyénre, akaratán, szándékán kívül esett meg vele, ám a véletlen és a helyzet elviselésén túl a történelmi helyzet teremtette „elágazási ponton” is lehetett tere a tudatos döntésnek, választásnak. E választások elemzése rávilágított Veress Dezső identitásának az adott történelmi helyzetben különösen aktiválódó szeletére: a nemzetudatra, a magyarsághoz való erős érzelmi kötődésére.

52 „Főképp délsomogyi lakosságának karaktere rendkívül hasonlatos fajtám népéhez, a székelyekhez” – írta Ugron Gábor, Erdély 1918. évi királyi biztosa, a Székely Nemzeti Tanács egykori tagja, aki 1926-tól mint a Kaposvári kerület országgyűlési képviselője kapcsolódott Somogy megyéhez. In: Somogyvármegye Trianon után (szerk: Dömjén Miklós) Budapest, é.n., 15.p. idézi: Csóti, 1999: 368.

53 Csóti, 1999: 343-368.

54 Mandelbaum, 1982, 36-37.

55 Az adaptáció, írja Mandelbaum, „beépített folyamat, mert minden személynek módosítania kell élete folyamán több megrögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg az életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások, vagy az énkép miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében” Mandelbaum, 1982: 37.

Irodalom

- AUDOIN-ROUZEAU, S. & BECKER, A. 2006: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- CSÓTI Cs. 1999: Az 1916. évi erdélyi menekültek Somogy megyében. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv. Kaposvár, 343-368.
- ENDES M. 1994 [1938]: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- THOMAS HYLAND, E. 2006: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest, Gondolat.
- GALÁNTAI J. 1988: *Az első világháború*. Budapest, Gondolat.
- KESZEG V. 2008: A katonaság és a történelem. In Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 205–254.
- KESZEG V. 2009: 20. századi életpályák és élettörténetek. In Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 95-133.

- KÖVÉR Gy. 2004: Magyarország története a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 11-186.

- LOTMAN, J. 2002: Kultúra és intellektus. Szitár Katalin (ford., szerk., vál.): *Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Budapest. Argumentum Könyvkiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem Orosz Irodalmi és Irodalomkutatói Doktori Programja, 132-133.

- MANDELBAUM, DAVID G. 1982: Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In Külöls Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában* (Tanulmánygyűjtemény). Documentatio Ethnographica 9. Budapest, 29-46.

- MOHAY T. 2000: Egyének és életutak. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 760-790.

- TENGLYI L. 1998: Élettörténet és önazonosság. In *Holmi X. évfolyam* 4: 525-543.

- VERESS D. 2005: *Értetek*. Napló. Nagyatád, 1944–45. Nagyatád. A Nagyatádi Művelődési Ház és Városi Múzeum kiadása.

Fekete István és Cséplő József levelezése (forrásközlés)

LANSZKINÉ SZÉLES GABRIELLA

Kaposvári Egyetem Agrár- és Környezettudományi Kar,
H-7401 Kaposvár, Pf. 16., e-mail: lanszkine.gabriella@ke.hu

„A magyar irodalomhoz való viszonya alapján kétféle ember létezik. Az egyik imádja Fekete Istvánt, a másik nem ismeri.”

(Sütő Zoltán)

LANSZKINÉ SZÉLES, G.: *Correspondence of István Fekete and József Cséplő*.

Abstract: Publication of the correspondence of István Fekete and József Cséplő is thanked to the children of József Cséplő. Since József Cséplő was 19 years younger than István Fekete, the writer welcomed the advice of his great idol. In addition, the strong connection was rooted in their same place of origin; the distance between villages Gölle and Fonó is only 7 km. Their letters and postcards survived for the posterity.

Keywords: letters of István Fekete, Gölle, Fonó, Somogy county

„– István, címeres akasztófavirág voltál, és az is maradsz! Ebben a megállapításban csak a címeradómanóznak örültem, mert eddig nem volt címerem, s ezt nagyon nélkülöztem. Ezek a régi címek is tetszettek nekem, de nem annyira, mint ez az új, amelyet ismeretlen apától kaptam, aki a kerítésünk mellett ment kisfiával, és ablakomra mutatott. – Látod kisfiam, itt jó ember lakik. Olyan meggyőződéssel mondta, hogy elhitttem, s azóta érzem is, hogy jó ember vagyok.”¹ Fekete István az előző sorokban a rá jellemző humorról, természetesen az előzmények ismeretében nyilvánítja ki és adresszálja magára a jó ember címkéjét.

„Öregapád jó ember volt!” – ezt mondta Cséplő József is – mint az előbbi történetben megnyilatkozó egykori apa – csak éppen rám nézve a 2000-es évek elején. Ez az a mondat, aminek köszönhetően Jóska bácsit felkerestem Fonóban, a Somogy megyei kis faluban, ahol mi is lakunk. Csupán csak nagyapám felől szerettem volna érdeklődni tőle, tekintve, hogy én nem ismerhettem, mert a II. világháborút követően a fogságból hazatérve egy héten belül elhunyt. Cséplő József megelégedésemre már az első találkozásunk alkalmával is sokat mesélt, amiből összességében azt a következtetést vontam le, hogy Ő is: „Jó ember!”² Különösen azok a történetek ragadtak magukkal, ame-

lyek arról szóltak, hogyan segített haza sok somogyi katonát a fogságból. Mivel tudott oroszul, ezért egy szovjet doktornő mellett tolmácsolódott, így módjában állt kicsit befolyásolni őt a döntéseiben, hogy kit is lehetne mielőbb hazabocsájtani. A hazatért katonák és családtagjaik pedig jöttek hálálkodni Fonóba – a nekik nyújtott segítségért. A Cséplő család ezzel szemben még várhatott egy jó darabig, míg végre maga Cséplő József is hazaérkezett a hadifogságból.

Cséplő József és Fekete István közös gyökerei

A katonatársakhoz éppúgy kötötte Cséplő Józsefet a földiség, mint Fekete Istvánhoz. Bizony ezek a szá- lak még ma is erősen fűzik össze az egyazon vidékről származó embereket. Valószínű, hogy Fekete István író (1900–1970) (1. ábra) számára a Cséplő Józseffel (1920–2012) (2. ábra) folytatott levelezés során, kezdetben a somogyi kötődésnek lehetett fontos szerepe. Gölle és Fonó között csupán egyetlen falu Kisgyalán (ahogy erre felé mondják, csak „Gyalán”) található, köztük a távolság mindössze 7 km. Gyaláni gyerekként és göllei kisiskolásként, na meg a 'Ballagó idő'-t olvasva számomra is jóleső érzés volt, miszerint Fekete Árpád – Fekete István édesapja – számon tartotta a gyalániakat, mondván például hogy: „Ezek a gyalániak sem jönnek má!” Ugyanis Kaposváron – 1910-ben a Gölléből való beköltözködésük után – Fekete István családja igen közel lakott a piachoz, így ott újra találkozhattak a rég nem látott környékbeli emberekkel.

„Az utolsó képet, az utolsó emléket édesapjáról Fekete Edit így idézi: Egy délutáni sétánkon a gyors sodrású havasi folyó, az Aache partján kérdeztem: Ugye szép? Szép – mondta elgondolkodón – de te nem láttad a Kapost...”³ A somogyi tájhoz, folyóhoz, emberekhez való kötődéséről ez a mondat mindent elárul, ugyanúgy, mint Cséplő Józsefhez írt feltehetőleg első levele.

Fekete István az író – „Hazai olvasóitól köszönő- és üdvözlő levelek százait kapja egy-egy jelesebb ünnep után vagy új könyvek megjelenésekor. (...) A levelek írói mindenféle rendű és rangú emberek. Kisdiákok, kisdobosok és úttörők éppúgy tollat fognak, mint a háziasszonyok, nyugdíjas nagymamák és nagypapák,

¹ Valló L. 1986:174.

² Bodó Imre agrármérnök a dombóvári Fekete István Múzeum alapítója, aki szintén Gölle szülője. Ő már hatéves korában levelet írt Fekete Istvánnak, amire válaszolt is. Bodó Imre Jó Ember Díjat kapott. Ezt a díjat olyan személyek kapják, „akik a szívükkel látva egyszerűen csak teszik a dolgukat önzetlenül, és közben észre sem veszik, hogy milyen sok ember javát szolgálják a széleskörűen értelmezett kultúra területén.”

³ Valló L. 1986: 180.

1. ábra. Fekete István
(forrás: <http://www.fekete-bp10.sulinet.hu/>)

2. ábra. Cséplő József

orvosok, mérnökök, papok, tanárok, egyetemista diákok, vagy szakmunkások, termelészövetkezeti tagok és mesteremberek.”⁴ Cséplő József is hasonló indítástól írta a következőket: „*tiszteletből és szeretetből fakadó közeledésnek, (...) a bensőségebb hangján szólítsam meg.*”

Fekete István és Cséplő József 1963 és 1970 között folytatott levelezéséhez Cséplő József hagyatékából jutottam, ami gyermekeinek – lányának és fiának – engedélyével kerülhet most közlésre. Cséplő József Fekete Istvánnak szánt levelei legtöbbször előzőleg letisztázta, így szerencsés módon az elküldött levelek közül is számos a Cséplő hagyatékban fennmaradt. Annak okán, hogy ezek, feltehetően, nem pontosan azonosak az elküldött változattal, ezért nem teljes terjedelemben adom közre azokat.

Fekete Istvánnal nem túl gyakran, de haláláig rendszeresen levelezett Zsoldos György (1901–1955), aki a debreceni főiskolán volt az író egyik legjobb barátja, és aki nem mellékesen egy ideig Kaposváron is élt. Sánta Gábor a személyével kapcsolatban azt írja, hogy „*fennmaradt levelezésük a kutatások egyik megkerülhetetlen forrása.*”⁵ Úgy gondolom, hogy a magyar prózában a „*Kétkezi emberek és a természet világa-*

nak költői ábrázolója”⁶ a legkülönbözőbb rangú és rendű emberrel levelezett, és ezeknek a sokszor barátságig szövődött kapcsolatoknak a még fel nem dolgozott írásos emlékei jelentős mértékben járulhatnak hozzá az íróról alkotott kép még teljesebbé tételéhez. Cséplő Józseffel, a földivel, a gazdásszal, az írótarssal folytatott levelezését ennek szellemében kezdem kutatni.

Cséplő József „*középparaszti családba született 1920. május 19-én, Fonó községben. Születése óta ott lakott. Alapfokú erdőszvizsgát és vadőri képesítést szerzett. A népfőiskolán, Érden végzett, utána szőlészborász lett. Házasságából két gyermek született. Részt vett a II. világháborúban. A háború befejezésével három év hadifogság következett. Hazatérése után 'kulák lett', összesen 1117 nap politikai fogsággal sújtották. „De sem testben, sem lélekben nem tudott megtörni ez a kínszenvedés életfejezet.”*” – írja saját magáról.

„*Sok-sok elbeszélésem, novellám került publikálásra a fővárosi és vidéki lapokban. Úgy kezdődött, hogy szántani mentünk nagyapámmal a vízállói dűlőbe. Esős idők jártak, de a paraszt egy-egy ilyen licspocsot fel sem vesz, kivárja a végét a pokróc alatt, kabátot kanyarítva magára. Akkor azonban zivatar készülődött. A szél a falu felől fehér papírt hengergetett felénk. A csikók megrebbentek tőle. A papír szinte rátekeredett a lábomra. Egy Vasárnapi Újság volt. Olvasni*

4 Valló L. 1986: 165.

5 Sánta G. 2014: 82.

6 Emléktábla Fekete István szülőházán, Göllében.

kezdem, Fekete István *Dűlőúton* című elbeszélését nyomtatták a fehér lapra. Nagyon tetszett: családunk sorsát, a falu életét véltem kiolvasni belőle. Mire a zivatarfelhő lombot szaggaató viharával elvonult, már háromszor olvastam el. Nagypám is kíváncsi lett, mi van az újságban. Szinte kívülről mondtam fel neki. A végén megtörölte a szemét, mintha porszemét fújt volna bele a szél. „Na, Pici, na, Madár!” Barázdába állt, szántott tovább. Ez az óra, ez a nap második születésnapom lett. Azóta veszek tollat a kezembe, hogy tovább adjam, ami velem, velünk történt...”⁷ – Vallotta indulásáról Cséplő József.

Évek múltán Fekete István barátságát is magáénak tudhatta, erről a köztük folyó levelezés is tanúbizonyságot szolgált. „Vadászott Izlandon, az Egyesült Államokban, Kanadában, ahol szép zsákmányra tett szert.”⁸ A Fekete Istvánnal folytatott levelezését kincsként őrizte a szülőhegyen. Írói munkásságára a későbbiekben még visszatérek.

Sorsbeli és gondolkodásmódbeli párhuzamok

Mielőtt a két ízig, vérig somogyi férfiember levélváltásainak tartalmát és hátterét boncolgatnám, személyiségük között néhány érdekes párhuzamra szeretném a figyelmet felhívni, a magyar természetbúvárok, vadászok és vadászírók táborának emblematikus alakja, Fekete István kapcsán. Kiemelendő, hogy ahogy Fekete István, úgy Cséplő József is 'vadász' és nem 'puskás' ember volt. Fekete István „a vadászást ellenben életformaként élte meg: a természetbe a kikapcsolódásért járt, és mert hívó emberként ott érezte magát legközelebb Istenhez.”⁹

Ugyanezt elmondhatjuk Cséplő Józsefről is, mert „Cséplő József valamennyi művének meghatározója az erdők, mezők világának határtalan szeretete, az ott élő emberek történeteinek megörökítése. Novelláinak, elbeszéléseinek a szülőhegy és az erdő elemi fontosságú helyszíne, vissza-visszatérő témája a munka és a vadászat.”¹⁰

„Fekete István, noha maga is sokat vadászott, mégis a természetirodalom lírai vonulatának kiemelkedő képviselője.”¹¹ Közös az érdeklődési területük, közös a természetszeretetük, és a vadászat iránti olthatatlan szenvedélyük. A különbség azonban Cséplő József javára szolgál, hisz tizenkilenc évvel volt fiatalabb Fekete Istvánnál, innen a levelekben a Pista bátyám megszólítás. Fekete István is így szólítja a nála szintén tizenkilenc évvel idősebb Kittenberger Kálmánt: „Kedves Kálmán Bátyám!” – bár ez a megszólítás nála a több mint két évtizedes barátság során Kálmánkára változott. Kittenberger Kálmán (1881–1958) neki szóló címzése, pedig közvetlenebb nem is lehetett volna már. Természetesen ez a közvetlen hangvétel Cséplő Józseffel folytatott időskori levelezésében nincs meg,

de az író mindig beszámol éppen aktuális munkájáról, tartózkodási helyéről, tanácsot ad, vagy könyvet küld.

Cséplő József Fekete Istvánt korosodva ismer-te meg, mikor az író már sokat betegeskedett. Azt mondhatjuk, hogy Cséplő József hasonló módon érzett Fekete István iránt, mint ahogy Fekete István a nagy tapasztalattal rendelkező mentor Kittenberger Kálmán iránt. „A Kittenbergerről való beszédnek a fel-tétlen tanítványi alázat és rajongás a kiindulópontja. Én fenntartás nélkül szerettem és tiszteltem Kálmánt – vallja Fekete István.”¹² „A hús esztendővel idősebb Kitty (Kittenberger Kálmán) afféle atyai jó barátja volt, akire ő mindvégig őszinte tisztelettel tekintett.”¹³ „Sze-rényebb, tisztább szívű és egyenesebb embert nem ismertem.” – írta Kittenberger Kálmánról szóló meg-emlékezésében Fekete István.

„Fekete István a személyes hitelével állíthatja, hogy Kittenberger roppant önérzetes és szókimondó volt. (...) Jellemes emberként roppant nehezen visel-te a hízelgést és az alakoskodást. (...) Kittenberger Kálmánra sokan azt mondták, hogy 'nehéz ember'.”¹⁴ Azonban mint tapasztalhatjuk, a 'nehéz ember' jelző-vel azokat szokás illetni, akik nem elégszenek meg a szokványos hétköznapi szakmai színvonallal és élet-vitellel, hanem a szakterületük iránti elkötelezettség-ből ennél lényegesen többre törekcsenek, eközben a hitványt nem dicsőítve. Fekete István írja Kittenberger Kálmánról szóló életrajzi regényében: „csak a kilin-csekkel volt baj: nem tudott kilincselni! Nem tudott dör-gölgödni, és nem tudott hajlongani”. E jelzők olvasása kapcsán egy pillanatig sem lehet kétséges előttünk, hogy mi volt az a kötelék, ami ennek a két nagyszerű embernek az életét összefűzte.

A téma kapcsán meg kell emlékezni gróf Széche-nyi Zsigmondról is. És nem pusztán azért, mert Fekete István barátja volt, és mert Ő volt hívatott újra gyűj-teni Kittenberger Kálmán az 1956-os forradalom alatt elpusztult Afrika gyűjteményét, és mert vadász, író, és mert mezőgazdász is volt, hanem annak okán is, hogy Fekete István naplójában Széchenyi Zsigmond kapcsán fejti ki a humánuról és a politikáról alkotott véleményét. „Fekete István és Széchenyi Zsigmond kapcsolata 1947 után mélyülhetett valódi barátsággá, amikor munkatársak lettek a Magyar Állami Erdőgaz-dasági Üzemek (MÁLLERD) vadászati osztályán. Két év múltán azonos sorsra jutottak: osztályidegenként mindkettőjüket elbocsájtották.”¹⁵

Fekete István naplóbejegyzésében Széchenyi Zsig-monddal kapcsolatban az emberség elsődlegességé-re utal: 1968. augusztus 13. I: N: D¹⁶: „Zsiga, 1926. gróf, a nagy Széchenyi név hordozója. Ideál, aztán jó barát, protektor s később általam protezsált. Minden és mindennek ellenkezője is, való valóság... (...) Az embernek Emberhez való viszonya. Időben, térben, személyi vonatkozásban, megvilágítva a kort, a válto-

7 Leskó László: Kalendáriummal a szülőhegyen. Szabad Föld 1997. április 8. 14. szám.

8 Somogyi Hírlap 2000. november 28. XI. évf. 278. szám. 3. p.

9 Sánta G. 2005: 231.

10 Cséplő J. 2011: 23.

11 Valló L. 1986: 155.

12 Sánta G. 2005: 259.

13 Valló L. 1986: 152.

14 Sánta G. 2005: 253.

15 Sánta G. 2005: 233.

16 I.N.D.: In Nomine Dei: Isten nevében

3. ábra. A Kis-Balaton Diás-szigetéről a nádtengeren keresztül, a távolban Vörs templomtornya látható

zásokat – világrengető változásokat –, a magatartást, nemcsak – persze elsősorban – vadászati és vadászati tekintetben – hanem a humánium változhatatlan szempontjából is.”¹⁷ A következő naplóbejegyzés is Széchenyi Zsigmondhoz kötődik. Egy rádióinterjú kapcsán Fekete István politikáról alkotott véleményéről szereshetünk tudomást. 1968. szeptember 4. „*Irányítani és „szocialista szemszögölni” azonban nem hagyom magam. Ilyen beállítású műsorban én semmi szerepet nem tudok és nem is akarok vállalni!*”¹⁸ „*Fekete István kívül maradt e politikai-társadalmi gyürkőzéseken, egyénisége és írói útja egyaránt másfelé viszik.*”¹⁹

Fekete István ugyanúgy nem kívánt egyik rendszer politikájába sem belefolyjni, mint ahogy Cséplő József sem. „*Politikával nem foglalkozott sohasem, de a somogyi lankák szeretete meghatározta az érzelmeit és kijelölték a témáit.*”²⁰ Cséplő József az 1989-es rendszerváltást követően is kimaradt a politizálásból (bár hívta az egyik párt tagjai sorába, mivel tudták, hogy a termelősövetkezetbe sem lépett be). Számára is a humánium és a munka volt az elsődleges. Cséplő József mindenkién csak a jót feltételezte, mértéktartó, külső megjelenésében mindvégig egyenes tartású ember volt. „*Jelszava, kimondatlanul is az „Ora et labora!” (Imádkozz és dolgozz!) volt. Nagy lélek volt, mindenkihez szeretettel, jóindulattal fordult, befogadott mindenkit.*” – Emlékezett vissza Szalai Jeremiás címzetes prépost, göllei lelkipásztor 2016 júliusában.

Közös jellemvonásuk volt mély vallásosságuk is. Cséplő József minden vasárnap részt vett Fonóban a szentmisén, baloldalt az orgona mellett foglalt helyet.

Kivételt képezett a szőlőszemzés napja, amikor a szőlőhegyen éjszaka is fűteni kellett az oltványok számára. A taszári hegyről szombat délutánonként jött vissza Fonóba, a faluban mindenki számára ismerősen zörgött a lovas szekere. Mindaddig így közlekedett „*amíg el nem aggott a rúd mellől a szürke ló*”. Később ezt az utat már autóval tette meg, balesete után pedig fia hozta-vitte. Ahogy beérünk Fonóba egy nagy kanyart követően, rögtön az első ház udvarán egy kereszt látványa tárul elénk, majd a következő udvarban úgyszintén. E két kereszt állít emléket a betegségben és háborúban elhunyt családtagoknak. „*Amikor Jóska bácsi megérkezett Fonóba, soha nem mulasztotta volna el, hogy tisztelettudóan kalapot ne emeljen mindkét kereszt előtt.*” – Emlékezik vissza Nyerges Péter, Fonó polgármestere.

A téma és nem a kronológia alapján idézem ide Fekete István itt bemutatásra kerülő 10. levelét, amiben utal a Kis-Balatonra. Mikor huzamosabb kutató munkája során itt tartózkodott, vasárnaponként maga is begyalogolt Vörsre, a szentmisére a nádason át. (3. ábra)²¹ „*A Diás-szigeten lévő, jelenleg Fekete István Emlék-helyként ismert egykori kutatóház és Vörs távolsága légvonalban 4 km-re tehető. Az akkoriban még lecsapolt állapotban lévő Kis-Balatonon gyalogszerrel vágott keresztül*” – mondta el Fejes Éva a Balaton-felvidéki Nemzeti Park öko-turisztikai referense. Aki csak kicsit is ismeri az író világról alkotott felfogását, azt szükségtelen gyözködni Fekete István mély vallásosságáról.

Cséplő József személye volt tehát az egyik kapocs Somogygal, a szülőfölddel, az idősebb Fekete István számára, és ebben a kapocsban Jóska bácsi szeretetteljes őszinte törődését Fekete István kitűnő emberis-

17 Ifj. Fekete I. 2004: 209.

18 Ifj. Fekete I. 2004: 214.

19 Valló L. 1986: 158.

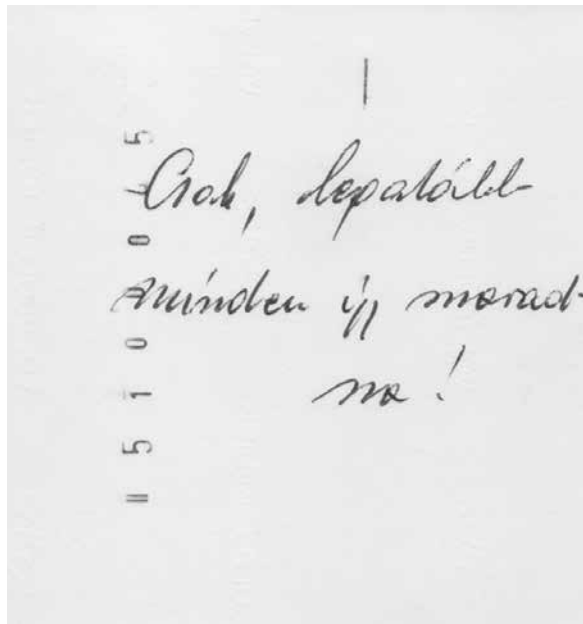
20 Somogyi Hírlap 2000. november 28. XI. évf. 278. szám. 3. p

21 A vörsi templomot a nádason át Lanszki Péter fényképezte.

4. ábra. Cséplő József présháza a Taszári hegyen

5. ábra. A présházáról készült fénykép hátoldala

merettel megérezte. Cséplő József gyakran vigasztalta a mind sűrűbben betegeskedő Fekete Istvánt, aki több esetben szabadkozásként írja, hogy miért rövid a válasz, vagy miért késett. Cséplő József az őszinte tiszteleten túl, feladatának tekintette, hogy példákkal alátámasztva a gyógyulásba vetett hitet erősítse Fekete Istvánban. (6. levél)

Cséplő József pedig hívta és hívta rendületlenül, mert őszintén szerette volna vendégül látni Fekete Istvánt (2. levél). „Mint ahogy, nagyon sokakat vendégül is látott a Taszári hegyen (4–5. ábra) lévő szőlőjében. Korra, rangra, beosztásra való tekintet nélkül. Neves kortárs írók is látogatták.” – Emlékezett vissza Ballay Attila ny. tanszékvezető, aki rendszeresen felkereste barátaival és rokonaival együtt Cséplő Józsefet. Olyan alkalom is volt, hogy főiskolás hallgatókkal látogattak el Jóska bácsihoz. Az elsöre, így emlékezett vissza: „Letettük az autót és gyalog, torony iránt, neki a hegynek. Az egyenes, szókimondó embereket szerette. Csak az embert nézte.” Nem számított politikai hovatartozása sem, hiszen még azokat az orosz katonákat is vendégül látta, akik korábban fogva tartói voltak, reggelig vigadtak nála.²² Pedig épp az 1956-os forradalmat követően költözött a Taszári hegyre, mivel azt tanácsolták neki, hogy tűnjön el, ha jót akar, ne legyen szem előtt.²³

Fekete István leveleiben gyakran található utalás a csomagküldemények megköszönésére. Karácsonykor fenyőfát, disznóölések idején Cséplő József disznótorost küldött Fekete Istvánnak. Volt olyan eset, hogy a hosszabb ideig vidéken, nem budapesti lakásán tartózkodó Fekete István utólag következtette ki, hogy

kitől is származhatott az ajándék (12. levél). Ezek minden esetben szívből jövő figyelmességek voltak. Jóska bácsi nem mindennapi jószívűségének magam is szemtanúja voltam, amikor a 2010-es év szüret táján – ekkor Jóska bácsi már a 90. életévén túl volt – a taszári hegyről szüretelt csemege szőlőjét személyesen vitte Fonóban rokonainak, barátainak, ezzel is a meglévő összetartozásukat erősítette. Fekete Istvánnak is szívesen küldött volna, ahogy erről a 6. levélben is megemlékezik.

Ha Fekete Istvánnak fizikai munkát igénylő segítségére lett volna szüksége, Jóska bácsi bármikor rendelkezésre állt volna (2. levél). Ezt támasztja alá Hodics Gyula Somogy megye gazdasági főfelügyelője, akinek szintén a taszári hegyen volt 'présházás valódi szőlőbirtoka' ahogy emlékirataiban írja: „Nagyon szerettem ezt a kis és kies tanyát, mert annyira szép, annyira megkapó a táj bája, a hegy hangulata. Talán két napra való pihenésem nem volt, hogy egyszerűen nem értem rá pihengetni, és így csak a kapanyélre támaszkodva, izzadó üstökkel nézegettem a gyönyörű panorámát, ami elém tárult. (...) Cséplő Jóska barátom, második szomszédomról is meleg szeretettel emlékezem meg, mert ő is olyan sok szívességet nyújtott, ősszel beszántotta a szőlőt, segített mindennel, amire csak szükségem volt, hozzá sem fordulhattam úgy, hogy valamit is megtagadott volna tőlem.”²⁴ Jóska bácsi 92 esztendősen is fáradhatatlanul művelte a taszári hegyen szőlőjét még 2011-ben is.

Éppen ezért közös Fekete Istvánnal az is, hogy mindkettejük munkabírása határtalan volt. Édesapjáról a következőket írja Ifj. Fekete István: „Milyen erős belső sürgetés kényszerítette őt az írásra? Tudom jól,

²² Jeremiás atya szóbeli közlése.

²³ Dr. Ballay Attila szóbeli közlése.

²⁴ Hodics Gyula emlékiratai. 319–320. p. Kézirat.

a pályázat csak alkalom volt arra, hogy megírja mondanivalóját, mely minden dicsőségkereséstől távol, ott élt a lelkében.”²⁵ Fekete István ezt így fogalmazta meg barátairól naplójában, pontosan úgy, ahogy aztán az vele is történt: „1968. szeptember 4. ... csak akkor hagyták abba, amikor az elmúlás szelíden kivette kezükből a tollat.”²⁶ A leveleket olvasva, mindezek egyértelműen kiderülnek számunkra.

Cséplő József és Fekete István levelezése

Fekete István első fejléces válaszlevele, amely Cséplő József meghívására íródott. A természettel való különleges kapcsolatot, az ember ide való menekülését – ha csak lélekben is – Fekete Istvánnál szebben nem fogalmazta meg senki. Ezért is rajonganak érte oly sokan, mert ami gondolatot mi nem tudunk szavakba önteni, azt megteszi helyettünk Fekete István az író. Cséplő József ezt így kéri Fekete Istvántól a 3. levélben: „magas szellemi horizontodról láss el még bennünket sok-sok szép, kedves könyvel.” Fekete István válaszában visszautal a kedves meghívásra és mindjárt szabadkozik is az miatt, hogy a 'csábítás' dacára nem tud a kérésnek eleget tenni. Tény, hogy az író sokan és sok felől ostromolták a legkülönbözőbb meghívásokkal, amire egy alkalommal – éppen Somogyból, Bánki Gyula (1909–1976) kaposvári könyvtárvezetőnek – a következő szellemes választ írta: „... arra döbbenétek rá Ti is, amit Mikszáth mondott, és utána sokan vallották, hogy «az író olyan, mint a havasi kürt, csak messziről szép».”²⁷

Cséplő József erre a levélre, így válaszolt: „Kedves Pista bátyám! Engedje meg, hogy a tiszteletből és szeretetből fakadó közeledésnek, eme bensőségebb hangján szólítsam meg. Nem tagadom, nagy örömet szerzett kedves levele. De majd csaknem fölért az örömmel a megdöbbenésből született keserűség! Igen nagy baj az, hogy ilyen végtelen rövidnek tűnik egy emberi élet, és az idő múlásával, a megkopott gépezet akadozik. (...)

Azonban, van egy másik segítői lehetőség a lélek világában!! A halhatatlan Örök doktor, elé terjeszteni kérésemet, mert, úgyis csak ez az egyetlen szilárd pont van a világon!! (...) A többi mind, próbálkozás, tapogatás, magyarázkodás (...). Pedig titokban remélem, megdöbben majd a föld, az öregedő ember lépései alatt, itt a homoki dombokon. (...) Aztán harcol a toll, és fürgén gyorsan, táncra perdül az íróban, a hanyatló élet (...). Nem tudom hinni, hogy az egykor oly kívánatos tájak, utolérhetetlen meseországgyá legyenek az Ön számára. (...)

Majd, múlik a betegség és kezd erősödni. Az erősséssel együtt kezdenek éledni a vágyak is és, akkor majd asztalhoz ül és levelet ír nekem. Én várni fogom!! Lehet, hogy én küldök, Pestre kocsit aztán elindulnak. Ahogy mind közelebb ér az igali domboknál (...) Aztán jönnek egyenesen délfelé, addig is oda, ahol a dom-

bok alá szorult falu mögött álmodó erdőket látni. Ha sáros lesz, az út az sem számít!! Majd (...) elébe áll, csillogó ellenfelének és segít neki! Én meg lábam közé veszem a zümmögő motor orrát, (...) De amikor már innét is kiérünk egyszerre szemünkbe nevet, a szürke. (...) Zümmögő, kaptárváros, és az öreg pince fehér homloka (...). Itt aztán újra megélenkül az élő, vagy elpihenni akaró emlékek tarka karneválja. Ennek lehet, hogy üdítő életvize lesz, egy már nem is remélt életfejezetnek. (...)

Nem adom fel reményeit annak, hogy egészsége megengedi még, szelíd mámorokba való temetkezését, ott ahová az élet ezer szála fűzi! (...) Tudomására kell hoznom, hogy ennek a földnek terményeiből nem marad el az emlékeztető csomag sem. Februárba Pestre megyek, és hogyha nem venné tolokodásnak örömmel meglátogatnám. Ez ügyben is szeretettel venném, és várom kedves levelét, gyors és teljes gyógyulást kívánva. Mély üdvözlettel, Cséplő József' (2. levél).

Békés Sándor vadászíró írja Fekete István Cséplő József levelezése kapcsán: „Talállok egy másik levelet, melyben Fekete István Cséplő Józsefnek arra a levélre válaszol, melyben könyveket kért tőle. A dátum: 1964. I. 6. ... «A háború előtt megjelent könyveimből csak egy-egy példány van, s azok ma már pótolhatatlanok. A háború utániakból most csak a Kele, Bogáncs, Lutra, A Koppányi aga testamentuma és a Tüskévár azok, amelyekből felesleg van. (...) Végül azt írod, hogy áráért ... hát erről nem lehet beszélni. Ami van, készségesen küldöm szeretettel és nem áráért ... »”²⁸ Ez a levél sajnos nem található a Cséplő-féle hagyatékban, de valószínűleg időrendi sorrendben ez a levél következne. A tegeződésük már a találkozás előtt megtörtént a levélváltások során.

„Kedves Pista bátyám! Nem próbálok szavakat keresni, hogy formába öntsem az örömet, amit négy szép értékes könyved nálunk szerzett. Őszintén megmondom egyre számítottam és négy jött. Csak egy szót tudok írni, amiben benne van családom minden egyes tagjának, feléd sugárzó szeretete „köszönjük”. További örömeknek sietünk elébe, ahogy írod, mert majd nem sokára olvashatjuk a Hu-t. Kívánom, hogy munkakedved soha ne hagyjon el és magas szellemi horizontodról láss el még bennünket sok-sok szép, kedves könyvvel. Nagyon köszönöm a szigorú megkülönböztetést (...). Most már pontosan meg tudom írni a Pesten való tartózkodásom idejét. E hó, azaz február 14.-én délután 6 órakor, szeretnék egy kis időt Nálad tölteni. Nem tudom, hogy mivel a napot, az órát is megírtam lesz-e szükség telefonra. A fenti dátum látogatásomat illetően nem hiszem, hogy változik, mert a Kislányom avatása lesz 15.-én, az Orvostudományi Egyetemen, és 14.-én utazok föl. Ekkor estefelé lenne nekem a legalkalmasabb a látogatás. Nagyon kérek, ha lehet, fogadd el ezt az időpontot mer később egy vacsorán kell megjelennem, másnap meg az ünnepség után haza szeretnék jönni.

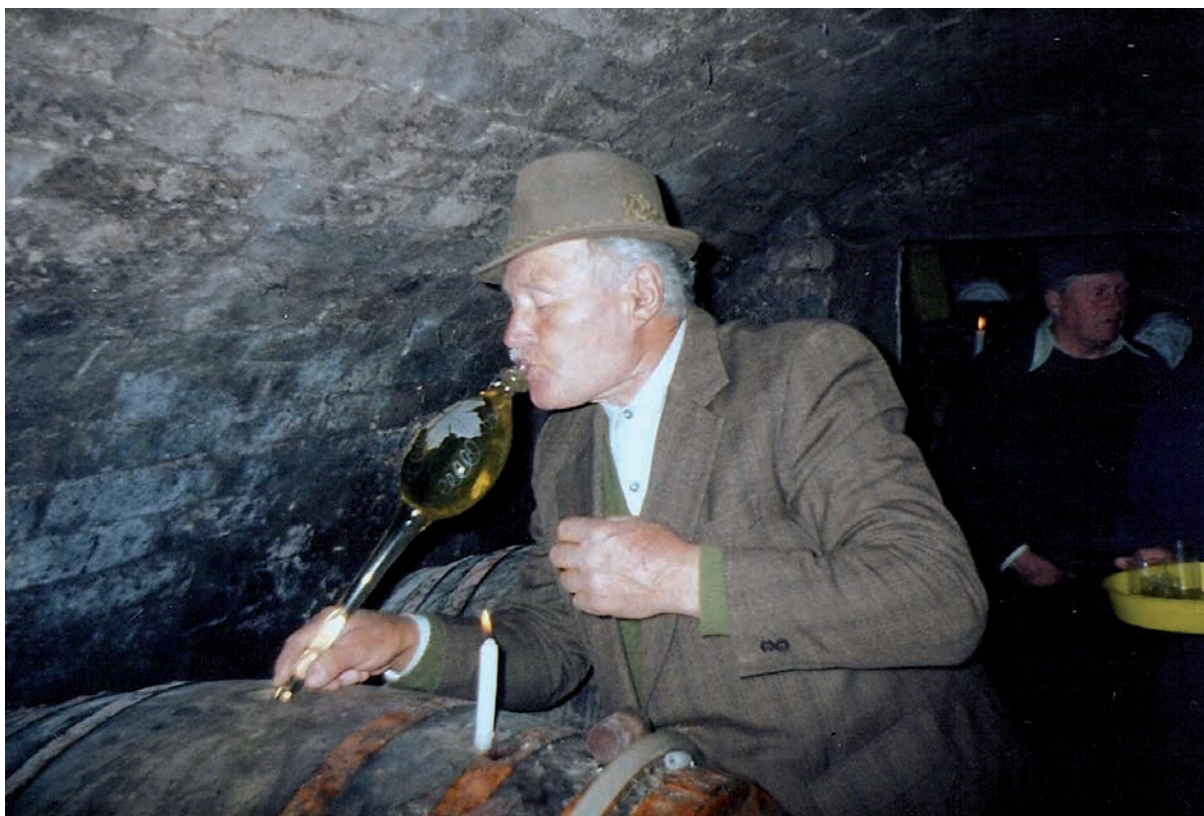
25 Ifj. Fekete I. 2004: 328.

26 Valló L. 1986:213.

27 Sánta G. 2014: 56.

28 Békés S. 2009: 582. 583.

6. ábra. „Nagyon hívott, de túl jó borai vannak...” – írta Fekete István a naplójában

Kedves Pista bátyám, a tél most már úgy viselkedik, mint egy farsangi vén legény. A dombok fehér hósapkáját (...) Az erdön néha olyan szépen muzsikál a szél, mintha búcsúztatná ezt a farsangi vénlegényt. A megduzzadt patakok hangos csobogásában, mintha már, a korai tavasz gyermek sírását hallanám. Még egyszer megköszönöm kedves ajándékokat, a csomag tartalmához jó étvágyat, és megegyészségedet kívánva, sokat gondol Rád, és egyszer csak bekopog nálad: Cséplő József.” (3. levél).

Erre a levélre küldött válasz a következő: *„Kedves Barátom, újabb kedves küldeményedet megköszönve értesítek, hogy febr. 14.-én, 6 órakor szeretettel várlak. Híved: Fekete István.” (4. levél).*

Békés Sándor egyik Cséplő Józsefnél tett látogatása kapcsán írja: *„Nézzük a lámpafényben az aranylő bort, s nekem Fekete István 1964. február 15-én kelt naplóbejegyzése jut az eszembe, melyre dr. Bod Lajos hívta fel a figyelmemet: «Cséplő József látogatott meg Fonóból. Ilyen lelkes melegszívű parasztembert Göllében sem láttam. Nagyon hívott, de túl jó borai vannak (6. ábra) és én túl gyenge vagyok ellenállni a szabadságnak és a márnak. Tehát nem megyek.»”²⁹*

Amikor Cséplő József azt írta, hogy *„Kislányom avatása lesz 15-én, az Orvostudományi Egyetemen ...”* annak háttérében az állt, hogy lánya Cséplő Márta ekkor végezte el az Orvostudományi Egyetem gyógy-

szerezeti szakát Budapesten. Jóska bácsi egy beszélgetésünk során elmondta *„jobban örülök, hogy a kislányom gyógyszerésznek tanult, és nem orvosnak, mert egy orvosnak mekkora lelki teher lehet az, ha egy betegét elveszti. Egy nőnek még nehezebb lehet ezt elviselni, mint egy férfinak.”*

„Kedves Jóska! Megint elmaradtam a válasszal, de súlyos okaim vannak rá, mert komolyan beteg vagyok. A szívem rendetlenkedik és idegeim egészen gyenge állapotban vannak. Sokat fekszem és gondolataim mélyen depresszíváltak. A könyvem sem tudom folytatni, állandóan orvossággal élek, egyszóval: szomorúan elesett vagyok. Hát ezért nem írtam, ezért írok csak ilyen röviden. Szeretettel ölel: Fekete István 1964. VIII. 9.” (5. levél).

Cséplő József következő levelében (6. levél) utalást tesz a méhek kapcsán Úzd pusztára. Gölle szomszédságában fekvő Úzdon voltak Fekete István gyermekkorában a tanítói illetmény földek, amiben Édesapja is részesült. Jóska bácsi is valószínűleg jól tudta ezt, nem véletlenül írta éppen Úzdot a méhek vándorútjának példájául.

„Drága jó, Pista bátyám! Fájdalmas megdöbbenéssel vettem, rövid leveled, amelyben tudatsz újabb betegséged felől. Pontosan az ellenkezőjére számítottam, a bennlévő hírek, a boríték felbontása előtt. Nem volt olyan nap, amelyen ne gondoltam volna Rád, és minden munkámat, valami lázas készülődés jegyében ne végeztem volna. Majd egyszer csak jössz! A forró

29 Békés S. 2009: 582. 583.

7. ábra. Cséplő József trófea gyűjteményének egy része

8. ábra. A díszpolgári oklevél

nyár közepén nem is vártalak, hanem most már igazán kezdett bennem lobogni a találkozás utáni vágyakozás. És íme, ez a levél.

Végtelenül sajnállak! Nemcsak azért, hogy egyelőre nem folytathatód könyvedet, hanem azért főképpen, hogy szenvedsz és gyötrődve gondolkodsz. Milyen csúnya hatalom ez a betegség.

Rendületlenül tudok bízni abba, hogy fölfogsz épülni. Korodnak már velejárója a betegeskedés. Aztán majd hol jobban, hol meg kicsit kellemetlenebbül érzed magad, amíg aztán hosszabb időre, és kilépsz a betegség bűvköréből. Összel is ki szokott sütni a Nap, ha már melege fogyófélben is van.

Az itteni világról is valamit. A méhek még vándorúton vannak Úzd térségében a tarlóvirág fehér szirmai között tarkállva szedegetik a télire valót. Reggel már későn indulnak, este korán hálnak, érzik, hogy elmúlik a Nyár, és hamarosan eljön valami.

A szőlő most már elő van készítve a szüretre és úgy néz ki, mint a nagylányok vasárnap délután. Tiszta csábító!

Az őszi arcú Nap, langyos fényénél teríti be a szépen fölkapált sorokat, ahol a Nyár érlelte szőlőfürtökben (...). Ebből a gyógyszerből szívesen viszek Neked, hogy ha fölmegegy Pestre, a Mezőgazdasági Kiállítást megnézni. Szőlőt szállítani postán nem lehet, mert nagyon összetörik. Írd meg, hogy szabad-e fogyasztanod?

Jól tudod az erdő ilyenkor csendes. Az őzszerlemnek vége, és a szarvasok sincsenek még lázban. De majd eljön az ideje, annak is megzendülhet az erdő az egyik szélétől a másikig. Gyors és teljes gyógyulást kívánok, szeretettel ölel: Cs J.” (6. levél).

Ismét egy párhuzam és kapcsolódás kettejük életében, merthogy mindketten képzett mezőgazdászok voltak. „Fekete István rátermett agrárszakember volt, aki e felelősségteljes munkához nélkülözhetetlen érzékkel, szorgalommal és tudással egyaránt rendelkezett.”³⁰ Fekete István ugyancsak egy levélben – amit Halmi Józsefnek írt 1936 februárjában – erről így vall: „Tudod, hogy szeretem a földet és szeretem a pályám. Ha még egyszer születnék is csak gazdász vagy erdész lennék, de azért jólesne egy-két szabad óra, hogy titkos szerelmem, az írást, a Múzsát gondtalanul átölhessem.”³¹

A 6. levélben utalást találunk Cséplő Józseftől, hogy „fölmegegy Pestre, a Mezőgazdasági Kiállítást megnézni.” Cséplő József édesapja is ugyanúgy hozott haza díjat 1933-ban és 1934-ben, mint Fekete István Édesapja. Cséplő Lajos bikaborjú elismerő oklevélben részesült.³²

1909 augusztusában alig két hónappal az után, hogy az Országos Állatkiállításról első díjat hozott haza Fekete Árpád tanító és gazda, Fekete István író édesapja Gölléből írt levelet a Gazdasági Felügyelőségnek, annak érdekében, hogy teheneit Fonóban vihesse fedeztetni. A fonóiak tenyészbikája Széll Kálmán miniszterelnök kitűnő tenyészetéből származott (7. levél).

„Tekintetes Felügyelő Úr! A Fonóaktól úgy értesültem (...) ha lenne kegyes és 2 drb marhám fedezését megengedné! Igaz, a marháimat el akarom adni, de azért mégis szeretném, ha érdemes bikával lennének befedezve. Szívességét előre is köszönve vagyok Te-kintetességednek kész szolgája. Gölle, 1909. VIII. Fekete Árpád tanító”³³ Fekete Árpád a teheneket valóban eladta, mert 1910-ben Kaposvárra költözött, de hogy a Széll-féle bikával lettek-e fedeztetve a tehenei, az most nem derült ki.³⁴

Cséplő József szakszerű visszaemlékezésével nagyban segítette Fonó országos hírvé állattenyésztési múltjáról szóló történetek összegyűjtését. Egy-két kiragadott mondatot érdekességképpen idézek tőle.

A két világháború között folytatódott a szimentáli behozatala Svájc-ból. Nem mindennapi pillanat lehetett, amikor a batéi vasútállomásra begördültek a Svájc-ból importált hasas üszöket, tízmázsás tenyészbikákat szállító vagonok. „Magyarországon azelőtt ilyen nem volt! A fonói gazdák egy import tehenet mindenképp, de a módosabbja kettőt is vásárolt! (...) A tenyésztésbe fogott előhasi üszöket törzskönyvi ellenőrzésbe vették. (...) Az 5000 l tejhozamú teheneket nem nagyon szerettük, mert hamar kimerült a szervezetük. 3800–4200 l tejhozamút szerettük. Ez a laktációs tejtermelés felelt meg a gazdaság és a tehének teherbíró képességének egyaránt, így tovább tenyésztésben tudtuk tartani a teheneket, többször, 7-8-szor fogott borjút. (...) Kedveztünk a tehéneknek, az ember is megehetette volna, ami takarmányt biztosítottunk számukra. (...) Még Erdélybe is vettek meg bikákat Fonóból. (...) A gazdák többsége rokon volt egymással, a rokonság pedig összefogó természetű, kasztokba tömörültek, ami a minőségű állattenyésztés hasznára lett. (...)”

Ha engedte a dolog, szombat délután vagy vasárnap hajnalban – de misére mindenki mindenképp elment –, hús bikát is kivettek egyszerre, hogy szokják meg egymás jelenlétét, mire a kiállításra kerül a sor. A szépség érdekében a bika fejét samponnal mosták, hogy szépen göndörödjön a csigaszőre. A szarvát üvegcsérréppel kismirglizték, zsírral bekenték, csak úgy ragyogott! A csülkét szalonnabőrrel kenték ki. A bika megjelenése így igen ápoltságát benyomást keltett.”

Az előbbi visszaemlékezésekből is jól érzékelhető, hogy milyen összetett, sokrétű feladata volt a gazdák-nak a minőségi szarvasmarha-tenyésztés teljes folyamatában.³⁵

A 8. levélre már rányomta bélyegét az idő kíméletlen vasfoga. Minden bizonnyal Jóska bácsi egyik kedvenc levele lehetett, hiszen Fekete István őt illető pozitív kritikája olvasható benne. Fekete István ebben a levélben tudatja Cséplő Józseffel, hogy a Hú-t írja, sőt egy «költői kérdést» is feltesz: „mit lehet egy bagolyról 400 oldalon írni?” Ez a dilemma Csermely Ottóné Bartáky Editnek 1964. január 7.-én írt levelében is foglalkoztatja: „(...) persze nem egyszerű dolog egy bagolyról 400–500 oldalt írni, és sokszor már arra

30 Sánta G. 2005: 84.

31 Sánta G. 2015: 112.

32 Kiss E. 1935: Kigyújtás

33 MNL. SML. GFI. 1909. augusztus. Fekete Árpád levele.

34 Lanszkiné Széles G. 2013: 68.

35 Uo.

*gondoltam, hogy kisebb fába is vághattam volna a fej-szémet.*³⁶

De térjünk vissza az eredeti levél tartalmához! „*Kedves Barátom! Elnézésem kérem a (...) válaszáért, de nagy állatregényemet a „Hú”-t írom, nehezen (...) kiszakadni belőle. Szóval! Leveled (...) pénzzel együtt rendben megérkezett, sőt írásoddal együtt, amiről csak jót mondhatok. Tiszta, világos, szabatos és magyaros. Talán annyit mondhatnék tanácsként, hogy - ha lehet - (...) még rövidebben írni. Ha írás közben erre gondolsz, maguktól lehullanak a sallangok, amelyeket más talán (...) sem vesz, de feleslegesek. Egyébként különös újság nincs. Legfeljebb az, hogy: fáradt vagyok. Nehéz írás (...), mert mit lehet egy bagolyról 400 oldalon írni? Köszönöm a (...) ezévben már aligha lehet róla szó, mert írásomat (...). Ha Isten is úgy akarja talán majd jövőre. Szeretettel köszönt öreg híved: Fekete István.*” (8. levél). A bagolyregény végül 1966 júliusának közepén látott napvilágot, melynek bekötött kéziratát Bodó Imre dombóvári magán-múzeuma őrzi.³⁷

„*Kedves Pista bátyám!*

Leveled a szép ünnep közepén ért, úgy hozták ki ide utánam. Nemcsak azért volt szép az a nap, mer Piros Pünkösöd volt, hanem azért is, mer kedves leveled mindig ünneppé avatja azt a napot, amikor kezembe vehetem. Na meg azért is ünnep volt, mer a leveled érkezésének napján, belefordultam a negyvennegyedik életévembe. Bizonyára, ha ezt olvasod, legyintesz egyet, és azt mondod, – „hej ha én még annyi lennék?!” Most még csakugyan nincs baj, mer még mindent meghagyva, csak maguk az évek (...) észrevétlenül (...). De, amikor már majd mindegyik elvisz valamit!!

Nagyon köszönöm a kedves kritikát, ami inkább dicsér, mint kritizál. A továbbiakban sokat érő tanácsod szerint járok el. Örülök, hogy készül a Hú, bár kissé féltetek a fáradtság miatt. Olyan szívesen küldenék ebből a tüzes Zselici tavaszából, egy nagy csomagot, de nincs olyan csomagolópapír, amelyből meg nem szokik Budapestig. (...)

De ez is csak úgy jár szerintem, – lassan megöregszik. A kőkénykoszorú már rég elhervadt a Tavasz, glóriás fején, és az esti szél már megfonnyadt akác-szirmot szór a közelgő Nyár elé, – (...) a szőlő is virágzik már. Az őzek vörösbarna bundája is azt jelzi, hogy fölkészülünk a nyári karneválra. Nagyon szeretted a szarvasokat, hogy már egy évvel meg is hosszabbítottad az életét a neked szánt vén betyárnak.” (9. levél). Sajnos hiányzik a levél folytatása, Jóska bácsi egy kis szomorú humort is belefogalmazott a levelébe, miszerint Fekete István ez évben sem látogatta meg, így a vadászat az idén is elmaradt.

„*Kedves Barátom! (...)* jóleső megemlékezésed hálásan köszönöm és kívánok békés, boldog karácsonyt szerencsés egészséges új esztendő! Szeretettel: Fekete István. U.i: Ha újabban megjelent könyveimből valamelyik hiányzik, kérlek írd meg.” (11. levél).

Fekete István és felesége a hatvanas években rendszeres vendége volt a szigligeti alkotóháznak, ami a

csendes elvonulás és alkotás lehetőségét jelentette számára. Fekete István bal veséjét 1962 májusában eltávolították, és részben ez miatt nem emelhetett nehezet, ezért otthoni cserépkályháik befűtése egyre komolyabb problémát okozott. Ez az első számú magyarázata annak, hogy a továbbiakban feleségétől a szigligeti alkotóházban töltötte a teleket.³⁸ Lakrészük egy nagy és egy egészen kicsi szobából áll. Itt ebben a kis helyiségben, a „második Kuckóban” rendezkedik be az író, gondosan papírral fedve és szépen leragasztva a hideg-rideg asztallapot.³⁹ A szigligeti tartózkodásra utal a következő levél.

„*Kedves Barátom! Két hónapig Szigligeten voltam az Írók Alkotóházában és most hazaérve tudtam csak meg, hogy karácsonyfát kaptak, akikre a lakást bízta, de nem tudták megmondani: kitől. Biztos vagyok benne, hogy Te küldted, hát bocsáss meg, hogy hálás köszönetem csak most küldöm. Szeretettel üdvözlő: Fekete István 1965. febr. 8.*” (12. levél).

A szigligeti teleket, ritkuló vadászkirándulásokat és baráti összejöveteleket leszámítva, alig mozdult ki Tárogató úti otthonából. Leghőbb vágya az volt, hogy ne háborgassák.⁴⁰ Fekete István szigligeti képeslapon küldte, következő üdvözlését. „*Kedves Jóska! Jóleső megemlékezésed szeretettel köszönjük, és jó kívánásaid szívből viszonozzuk. Én márciusig a szigligeti Alkotóházban alkotom. Ismét küldök sok baráti üdvözlőt. Szeretettel: Fekete István 1966. I. 8.*” (13. levél).

„A 14. levél esetében ugyancsak eredeti a kézírás, a madáretetőt ábrázoló képeslapon. Évszám nem található rajta, és a bélyegzőről sem olvasható le, azonban ugyanolyan, mint Nagy Domokos Imrének 1966. XII. hónapban küldött képeslap.

„Eredeti kézírás, egy A/6 (levelezőlap) nagyságú foto karton. Hátoldalán Vertse Albert egy madáretetőt ábrázoló festményének egy fekete-fehér reprodukciója van.”⁴¹

„*Kedves Barátom, jóelőre nagyon boldog és békés Karácsonyi Ünnepeket kívánunk, de kérlek ne küldj karácsonyra semmit, mert áprilisig nem leszünk itthon. Szeretettel köszönt háznépoddal együtt: Fekete István*”

Szigligeten a békés alkotómunka, a kedves, csendes baráti beszélgetések színhelyén éri a következő nagy figyelmeztetés, a második infarktus, 1968-ban. A füredi szívkórház hozza helyre súlyosan megrendült egészségét, és az elbocsájtó orvosi javallat a tilalomfák sorát állítja a súlyosan megsebzett szívű írónak.⁴² A 15. levélben olvashatunk erről a „*komisz szívrohamról*”. Cséplő Józsefet tanáccsal látja el kiadandó könyvét illetően.

A 16. levél évszám nélküli. „*Kegelemteljes húsvéti ünnepeket kíván Fekete István*” (16. levél). A hatvanas években (ahogy múlt az idő, egyre inkább) nehezebbé esett – akárcsak egy levél erejéig is – kilépnie az ép-

38 Sánta G. 2015: 191.

39 Valló L. 1986: 160.

40 Sánta G. 2005: 221.

41 Saját írással Fekete István szövege fölött: Érk. 66. XII. Lényegi részét közöltem: Nagy Domokos Imre: A vadászirodalom. Bp. Terraprint, 1996. 5. old. [Budapest, 1966. december] Fekete István levele Nagy Domokos Imréhez Fekete István levelezéséből EPAepa.oszk.hu/.../EPA02451_Erdeszettortenet_i_Kozlomenyek_60_2003_1

42 Valló L. 1986: 177

36 Sánta G. 2005: 208.

37 Sánta G. 2005: 209.

pen munkában lévő műből; s csak akkor írt levelet, ha nagyon fontosnak érezte a közlendőket. Telefonon is szívesebben beszélt. Utólag nyilvánvaló a számomra, hogy érezte: kifut az időből, és még sok mondanivalója lett volna.⁴³

„Sürgős munkában vagyok, leveledre később megválaszolok.” (16. levél).

A 17. levél 1970. III. 9.-i keltezésű és válasz Cséplő József utolsó születésnapjára, Fekete István, itt is csak az elmaradt munkáinak pótlására tud gondolni.

Májusban Edit lányuk hívására – aki akkor már a riedenburgi Sacré Coeur zárda egyik vezetője – külföldre utaznak. Egy hónapot töltenek az Alpok gyönyörű vidékein, de a gyógyszer és a gyorsan segítő injekció már nélkülözhetetlen útitárs. (...) Hazatérve szinte pihenés nélkül folytatja az írást. Kezelőorvosa elégedett egészségi állapotával, és a Complamin-injekciót – amelyet Edith eddig naponta adott be férjének – már csak kétnaponta írja elő. A derülátó orvosi vélemény megnyugtatja.⁴⁴

„... Aztán egyszerre megáll a tekintet, felszáll a sóhaj, az arc a végtelenbe dermed, és földi sötétség csordul a szemekre. (...) Fekete István 1970. június 23-án halt meg Budapesten. Haláláról megemlékeztek a napilapok, több hetilap, az egyházi újságok, természettudományos folyóiratok és gazdasági lapok. Közülük az Élet és Irodalom hasábjain Hárs Lászlótól idézünk: „Az ő világa nem a káoszról, az alaktalan gomolygásból, hanem az összhangból keletkezett. Ezért él és mozog benne oly otthonosan minden élőlény, akár állat, akár ember, akár növény. De még az élettelen is megleli benne a maga helyét. Ezért oly ritka egységes ez a világ, amelyet most már meg kell neveznem: életmű.”⁴⁵

„Jávorka Sándor, a tudós a magyar flórával ajándékozta meg nemzetét. Fekete István, az irodalomba emelt hazai természettel.” – írta Ruffy Péter a Magyar Nemzet, 1970. június 24.-én megjelenő számában.⁴⁶

És az utolsó levél (18. levél) ami a Tárogató utcából érkezett, de aminek feladója már nem Fekete István az író, hanem az Ő özvegye. Joggal feltételezhetjük, ha Fekete Istvánné, született Piller Edith (1909–1997) külön megköszönte Cséplő Józsefnek az író elhunyt alkalmából kifejezett részvétét és együttérzését, akkor az aláíró özvegy is jól tudta, hogy ezzel a gesztussal a fonó Cséplő József személyében férjének nemcsak egy egyszerű olvasó-rajongóját tiszteli meg. A Cséplő-féle hagyatékából előkerült névjegykártya (19. levél) az írótól jutott Jóska bácsihoz, de aminek „szerénysége” sem a tulajdonos iskolai végzettségére, sem a foglalkozására nem utal. Fekete István névjegykártyája minden hivalkodástól mentes ...

Összegzés

Cséplő József már betöltötte a 42. életévét, amikor elkezdett Fekete Istvánnal levelezni, és 8 éven keresztül leveleztek. Az író elhunyt után még 42 évig akadt neki is szorgos teendői ezen a Földön. Köztük olyan fontos eseményekben vállalt részt, mint az 1971-es Vadászati Világkiállítás szervezési feladatai. A Nemzetközi Vadászati Tanács elnöke, I.G. van Maasdijk mondta erről a kiállításról: „Magyarország vadászati múltját és jelenét, valamint a természetvédelemben kifejtett erőfeszítéseit tekintve talán a legalkalmasabb hely ennek a grandiózus seregszemlének a megrendezésére. Az országnak egész történelme során olyan magas fokú volt a vadászati kultúrája, a vadászat és természetvédelem terén napjainkban olyan tudatos, eredményes munkát fejt ki, amelyről csak a legteljesebb elismeréssel lehet szólni.”⁴⁷

Az 1971-es Vadászati Világkiállításra történő felkészülésre Cséplő József így emlékezett vissza: „A Budapesti Vadászati Kiállítás előtti évben meghívást kaptam egy egyesült államokbeli vadászatra. Pesten találkoztam Karcag Ivánnal, aki akkor a Nimród főszerkesztője volt. Hallotta valakitől, hogy meghívásom van Amerikába. (...) A főszerkesztő felhívta a figyelmemet, hogy a baráti kapcsolatokat használjam ki okosan a Világkiállítás érdekében. Tartson az utazásom tovább, álljak meg nyugaton ott, ahol vannak barátaim, tartsak ismeretterjesztő tájékoztatást a magyar klubokban, erről a világraszóló eseményről. Ellátott ismeretterjesztő tájékoztatókkal. Szót fogadtam Karcag Ivánnak. Megálltam Bécsben, Dortmundban, Luxemburgban, Brüsszelben, sőt, még Izlandon is kihagytam egy járatot. Ott éjszákáztam, falunkból Izlandra elszármazott ismerősömnél. Az Egyesült Államokban, Kanadában ugyancsak ezt tettem.”⁴⁸ Az 1971-es Vadászati Világkiállításra Cséplő József trófeái közül is kerültek ki kiállításra. Trófea-gyűjteményének néhány darabja (6. ábra) híven tükrözi szakértelmét, elkötelezettségét, természetszeretetét.

Öt év múlva – 2021-ben – újra hazánké lesz a megtisztelő feladat, hogy az 50 éves évfordulóra ismét megszervezze a Vadászati Világkiállítást.

43 Fekete István levelezéséből - EPAepa.oszk.hu/.../EPA02451_Erdeszettortenet_i_Kozlemenyek_60_2003_1

44 Valló L. 1986: 180.

45 Valló L. 1986: 182. 183.

46 Ifj. Fekete I. 2004: 269.

47 Tóth Sándor: Vadászati világkiállítás, Budapest, 1971

48 Tóth Sándor: 2001: 114. 115.

Cséplő József Fekete István biztatását magáénak tudva folytatta az írást, és sorra jelentek meg könyvei. Műveiről az alábbi bibliográfiát Varga Róbert ny. könyvtárigazgató állította össze:

- Aranykard néhány koporsóval. Bp. 2000. Terra Print
- Hajnaltól késő estig: elbeszélések, vadásztörténetek. Bp. 2002. TerraPrint, 165 p. /Kvtár/
- Isten veled Pekedli. Bp. 1997. TerraPrint, 223. p.
- Kít sirat a lélekharang? Regény/ Cséplő József - Budapest: Antikva, 1991. - 195 p. /Kvtár/
- Medvelesen Kanadában: Novellák/ Cséplő József - [2. bővített kiadás]. - [Budapest]: Antikva.
- Szőlőhegyi kalendárium. Hetven év a tőkék között. Bp. 1996. TerraPrint, 199 p.
- Vadászpuska és mázas kancsó: Novellák/ Cséplő József. - [Budapest]: Antikva. 1988. - 172 p.: ill. ; /Kvtár/
- A földért szólok. In: A Csokonai Asztaltársaság kisantológiája. Keszthely-Hévíz, 1989. Goldmark Károly Műv. Központ 65.p. Így éltem át (emlékezés).= Hévíz, 1993.4.17-20p
- Internálásom egy éve (emlékezés).= Hévíz, 1994. 4. 21-25.p.

A szülőföldhöz való ragaszkodás és a somogyi táj szeretete, ami megalapozta Cséplő József és Fekete István holtig tartó barátságát. Mindkettejük közös személyiségjegye a humánus, az őszinteség, a munka szeretete, a mély Istenhit és a természet csodáihoz való ragaszkodás, ami mind, jellemformáló tulajdonság egy ember számára. „Az utókor szerencséje, hogy mindketten belső készletést éreztek arra, hogy gondolataikat papírra vessék és közkinccsé tegyék, és

ezzel olyasmivel ajándékoztak meg bennünket, ami egyszerre gyönyörködtető élmény, az ismeretszerzés lehetősége, követendő emberi példák sokasága, valamint megszívlelendő gondolatok, és ami múlhatatlanul ott van minden természetszerető ember könyvespolcán és szívében.” – idézve Sütő Zoltán gondolataiból. „Én azokat az alakokat rajzolgattam meg, akik már nincsenek, de voltak, és ha nem voltak: kellene, hogy legyenek!!! ... Szóval azt írtam, ami vagyok, ami lenni szeretnék. Én a levegőt, az erdőt, a mezőt, az embereket, születéseket, szerelmeket és elmúlásokat tisztán akarom látni és láttatni.” – írja saját magáról Fekete István, a somogyi születésű író.

Cséplő Józsefet megbecsülése és szeretete jeléül, Fonó Község Önkormányzati testülete 2011-ben 'Fonó község díszpolgárának' (7. ábra) választotta. Nem sokkal később, 2012. július 5-én helyezték örök nyugalomra a fonói temetőben.⁴⁹

Gölle és Fonó „ma is” csak hét kilométer távolságra van egymástól, mint amikor a két szülőfalunak ekét, puskát és tollat forgató fiai barátságukat ápolták, amelynek emlékét őrizve ez a dolgozat született.

Köszönetnyilvánítás

A szerző hálásan köszöni a Cséplő Család, különösen Magyarné Cséplő Márta segítségét, támogatását, Prof. Dr. Sütő Zoltán, Dr. Ballay Attiláné, Dr. Ballay Attila, Fejes Éva és férjem, Lanszki József szívből jövő megtisztelő lektorálását.

⁴⁹ Lanszkiné Széles G. 2013: 207.

Irodalom

BÉKÉS S. 2009.: Ráterült a természetre ... Magyar Vadászlap 2009. szeptember

CSÉPLŐ J. 2011: Hajnaltól késő estig. Elbeszélések, vadásztörténetek.

HODICS GY. Emlékiratai. Kézirat.

KISS E. 1935: Alsó-Dunántúl mezőgazdasága. Országos mezőgazdasági címtár. I országos rész. Kaposvár Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara.

LANSZKINÉ SZÉLES G. 2013: Fonó története és néprajza Fonó Községi Önkormányzat

LESKÓ L. 1997: Kalendáriummal a szőlőhegyen. Szabad Föld 1997. április 8. 14. szám.

IFJ. FEKETE I. 2004: Fekete István az Édesapám volt... Móra

SÁNTA G. 2005: Fekete István tanulmányok 2. 221.

Sánta G. 2014: Fekete István nyomában *Rendhagyó életrajz*. Móra Könyvkiadó, Budapest.

SOMOGYI HÍRLAP 2000. november 28. XI. évf. 278. szám.

TÁLOSÍ I. 2001: Ötven vadász emlékeiből. Terra Print.

TÓTH S. 1971: Vadászati világhiállítás, Budapest.

VALLÓ L. 1986: emlékké válok magam is... Fekete István élete. Móra Könyvkiadó, Budapest.

<http://www.fekete-bp10.sulinet.hu/>

MNL SML GFI 1909. augusztus. Fekete Árpád levele.

FEKETE ISTVÁN

BUDAPEST II.
TÁROGATÓ ÚT 77

Cséplő József urnak,

F o n ó. 16.

Kedves Barátom!

Levele végtelenül jól esett, mert benne van minden amit szeretek. Mult van benne és szelid mámor, emlékek vannak benne és hazai táj, emlékezés van benne a és hivatás valahova, ahova a mult ezer szála füz és nagyon nehéz kimondani, hogy mégsem mehetek.

Nehéz ezt kimondani, leírni és megtagadni valamit, amit minden idegszálával kíván az ember, de mégsem lehet felmenni a sóvárgás és a mult szőlőhegyére, mert egészségi állapotom nem enged meg semmi könnyelműséget, már pedig, ha már ott lennék, ki akadályozhatna meg abban hogy újra huszonöt évsnek ne érzézzem magam?

Egy nagyon súlyos veseműtét után vagyok, amire ráadásul még gyomorvérzést is kaptam s ezért nem mehetek sehova, nem fogadok el egyetlen meghívást, mintha talán éppen azok az elmúlt szép napok és ifjui hejehuja bosszúlnák meg magukat, amelyek ott estek meg a Sárkány hegyen a taszári és homoki dombokon, ahol nyakló nélkül ittuk a zöld szilvánt és a rákói vöröst vegyest...

De levele mégis mélységes örömet szerzett nekem, mert gondolatban ott vagyok és ott leszek, ha majd csendül a pohár, száll a dal és a mámor szeretettel hálózza be a szemeket.

Meghívását úgy őrzöm meg, mint az elmúlt ifjuságba szólító legszebb emberi megnyilatkozást és, ha testileg nem is, de lélekben a kis fehér szobában szeretettel és egész szívvvel ott leszek!

Igaz barátsággal köszönti öreg hive:

Budapest, 1963. november 13.

Fekete István

Áldás Pista Györgynek!

Engedd meg, hogy a tündérléte és a varázslat fahadó' körüldelegnek, em a becsőreputt hangján mőltáram meg.

Nem tagadom, nagy örömet szeretek, kedves lelk. De azért csaknem féltem az örömmel, a megdöbbentéstől született furcsáirig.

Ígyem meg, hogy az, hogy igen nyugtalan rövidnek tűnik egy ember élet, is az idő mőltárával, a megkapott gépeket adodatik.

Visszmőltéssel, káprázattal, émi tudok emlékeim, az ény, pír, arcu, kőrel, mert csak ami így becsőnik, hát meg becsődek. Kiheltet valami az egyik aróját!! A mőlt után, kőreltörő okitakat kellett neki becsőtan. Beis tartotta erdőkamij nem érte, hogy mőstémér lehet kőri vőma kőre-rodni... Két év alatt, vőma is kőreodota a vőri kőreodota!

A kőre Amus erde is kőreltő, csak amőltan kőrel-örök, hogy neki megvan, mind a két arój a mőlt után is. De, két évvel kőrelt mőri csak akkor gondolt a vőrire, amőltor, megőreltő aróját, vőri, ~~vőri~~ megőrelt egy kőrel, is megőrelt...

Hogy ha, vőriam mőltana, nem tőrel megőreltő mind a két kőrel, is, vőreltőre kőrelmő kőreltő a kőreltő kőreltő! Kőrel, megőreltő egy kőrel, mert a kőreltő kőreltő kőreltő. Amőltan, vőri egy mőri, vőreltő kőreltő a kőreltő kőreltő!! A kőreltő kőreltő Örk doktor, eli kőreltő kőreltő, mert ugőri csak az az egytelő mőreltő pont erde a kőreltő kőreltő... A kőreltő mőreltő, pőreltőre, kőreltőre, megőreltőre...

Pőreltő kőreltőre vőreltőre, hogy megőreltőre mőri a kőreltő, az er-
gőreltő ember kőreltőre a kőreltő kőreltőre... Kőreltő mőreltő
kőreltőre, az erdőreltőre ildőreltőre, hogy kőreltőre mőri vőreltőre az
mőreltő, az ifjū kőreltőre kőreltőre. Amőltan kőreltő a kőreltő, is kőrel-
gőreltőre kőreltőre, kőreltőre kőreltőre az erdőreltőre, a kőreltőre kőreltőre.

Nem tudom kőreltőre, hogy az egytelő kőreltőre kőreltőre, a kőreltőre kőreltőre

muzeumiiggi legyend az én mániám.

Majd, mielőtt a betűje, és kezd érősdem: De érősdem-
szel együtt kezdem elledni a végök is és, akkor majd antel-
hoz ut, és kezdés is nekem...

En, vörösi fogam!! Lehet, hogy én hitlőt pörve követi, az-
tán elindulnak. Ahogy én mindkét oldalról is, az ipari
dolmokban, megmunkák a rőtöt gerinnek. Hittart kiblin,
majd, minek tikiút a somogyi vörösnök, kaportót, elantó-
vörög... Antán jömmek egészen delfeli, addig is oda,
ahol a dolmokban alá mondtó falu mozdító, átmozdító erdő-
ket látni. Ha néztem az ut, az nem mániám!! Majd Főri-
elibe áll, csillagoz elkapcsolnak és segít neki: En, meg hibam köni
venem, a érimnögő motor orvut, és amint próbálnak vörre a kass-
ra, meg a kassin lút a hltálarra. Amikor más mindent látni
ot leme, akkor megpithatóságok a málárokot. Hozza feredt len, elantó-
venem, mint a jermekelés mólók, és kassan kinyújtó kassal mutat-
om, a ^{előkészítéssel} ~~előkészítéssel~~ ^{előzetes munkával} ~~előzetes munkával~~, a rőtöt dolmokban könt felsőre pörögő
göllöt, antán, lincángó, fonót, atollát, baltit,... Amikor hirté hirté látnak,
akkor megm elindulnak. Merdek dolmokban rőtöt pörögőjait kassára, csillagozó birta-
nyájak könté, egyenesen elyél lemmüként az erdő.. De más le-
het, hogy kővörög, baltishol kőhorgantóti főt, vagy, istán akció-
illatítót len kassá a kassá, az nem tudom. De amikor más immit
is kassinuk, egyenesen lemmüként mevit, a másra érimnögő, kas-
távörög és, az öregpince felső dolmlóha... De antán ugya
meg ^{előkészítéssel} ~~előkészítéssel~~ az it, vagy ^{előzetes munkával} ~~előzetes munkával~~ emlíket ^{terha: kassára} ~~terha: kassára~~,
amely lehet, hogy idősítő életvörre len, egy más mevit mevitit illyefjút-
mek...

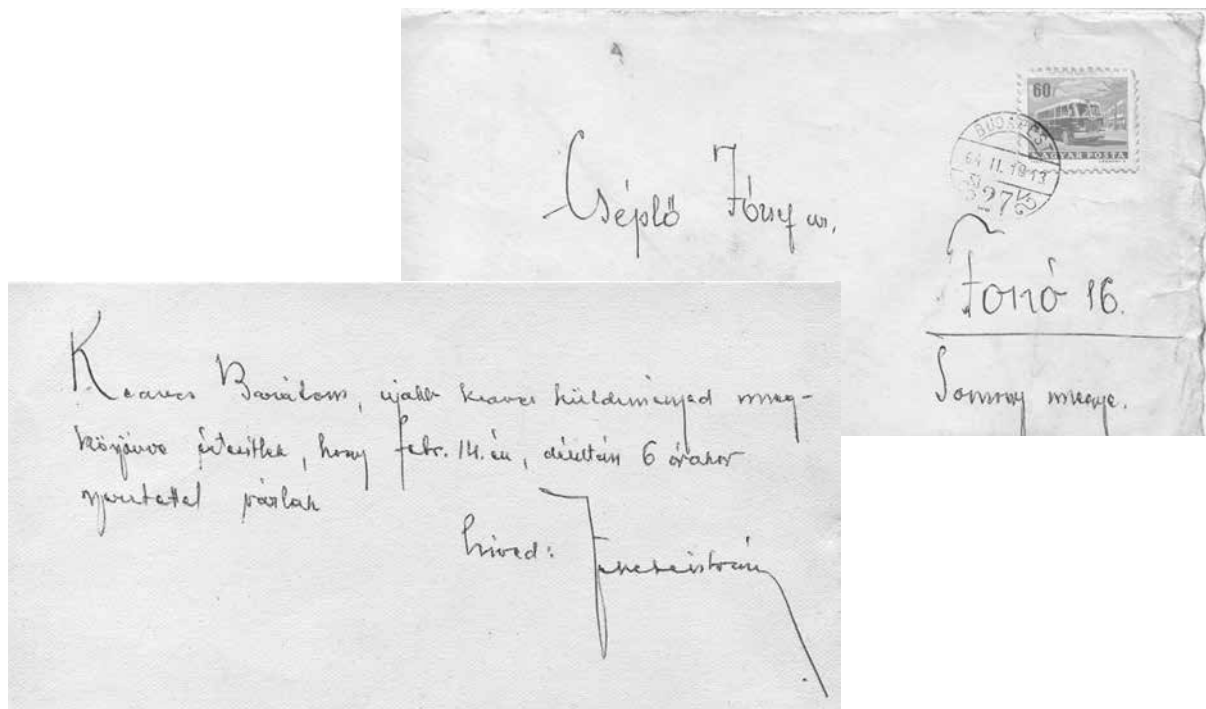
Nemadom fel a mevitit ammak, hogy epőmij ^{megnyugodi} ~~megnyugodi~~ mi, j,
szekel mevitvörögbe való lemmüként, ott, ahova az utat ut málá firi?...
Tudo málára fell kassom, hogy emít a földet lemmüként, mevit marad it az
említésköt kassára egyi kassára sem. Felvörög, kassára megm és hozza nem
^{említésköt kassára} ~~említésköt kassára~~ ^{említésköt kassára} ~~említésköt kassára~~ mevitvörögem. Kinyit és mevitvörög mevitvörög,
és várom kassára lemmüként, hogy és kassára kassára kassára, kassára kassára,
málá kassára.

Hűves Péter Bátor:

Köszönöm a kedves levelet, hogy föntem írtam az
 örömtől, amit meg, míg ismét hűvesre néztem vissza.
 Emlésként megemlékszem, hogy maibenem is meg fogok
 Cseh egy sötét tavak írói, amikre hűves rem. rem. családám, minden
 ezzel egyaránt, felid. azelőtt nem volt a hűvesnek,
 2. További örömtől, maibenem elélet, ahogy írod, és meg
 néhány elvételről, a hűves. Működés, hogy amiből tudok a
 re hajjam el is meg. minden hűvesemről lásd el meg le-
 mindet, soh. soh. meg, hűves hűves.
 Hűves hűvesem a hűves megemlésként, a hűves hű-
 paróka. Működés hűvesem megemlésként, a hűves hű-
 vezet. hűvesem idét. Hűves, meg, február, 4-én. délután, 6.
 érkező, maibenem egy hűves idét melled tölteni. Működés, hogy ami
 mel. a meg. a hűves is megemlésként, len. a hűves hűvesem. A
 hűves hűvesem, hűvesemmel idét hűvesem, hogy hűvesem, meg
 a hűvesem. maibenem hűvesem 15-én a hűvesem. Működés, is
 hűvesem hűvesem. hűvesem hűvesem hűvesem a hűvesem hű-
 sabb. a hűvesem. Hűvesem hűvesem, ha lehet, fogadd el a hűves-
 pontot, meg. hűvesem egy maibenem hűvesem, maibenem
 meg. a hűvesem hűvesem hűvesemem hűvesem.
 Hűves Péter Bátor: a hűves, maibenem is meg. hűvesem, meg
 egy hűvesem. meg. hűvesem. A hűvesem, hűvesem hűvesemem egy hűvesem
 mel. a hűvesem hűvesem. a hűvesem hűvesemem a hűvesem hűvesemem.
 A hűvesem hűvesem hűvesem megemlésként a hűvesem, maibenem hű-
 vesemem. mel. a hűvesem hűvesem. A hűvesemem hűvesemem hűvesemem
 hűvesemem em. megemlésként, maibenem, a hűvesem hűvesemem
 hűvesemem hűvesemem.

Hűvesem megemlésként hűvesem megemlésként, a hűvesem hűvesem
 maibenem, megemlésként, a hűvesemem megemlésként hűvesemem, hűvesem hűvesemem hűvesemem, is
 egy hűvesemem hűvesemem melled; hűvesem
 H. G.

4. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek (1964. február)

Kedves Józse!

Megint pánaszokom és válsággal, de nagyon sokan vannak ná, mert könnyűen lehet válság. A nyírási munkálatok és idegim nagyon nagyon fáradt vagyok. Totál fejfájás és gondolatokim melyek depresszióval. A könnyűen csak hirtelen felgyúrt, pillanatok orvossággal élek, nyugodt: pánaszokim és válságok.

Hát ezért most intam jézus istent és az egész közösséget.

Yaroktétel élek.

Fekete István

1964. VIII. 9.

5. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek (1964. augusztus 9.)

Draága jó Pista bátyáim!

Fájdalmas megdöbbentést vettem, rövid leveled, amellyel tudatom rajabb leírásod felől.

Ponváron az orvosok szerint mániáquam, a lelkem többé hiány, a barátok felbontása előtt. Nem volt olyan nap, amelyen ne gondoltam volna rád, is minden munkámat, valami lázas himnuszok pappal lenni rajtam. ^{Te is} Hogy egykorant jón! A férfi meg horgin nemis vészesek, hanem marómar igazán leg dett beemem lehasáni a taláshozad ^{időn} vághoras. Es, ^{mag} ime ez a levél. —

Vidékemről sovánnyal, keményen azért, ^{mag} nem fel-táshozad horgidat, hanem az ér. főhippen, hogy nemvadás és egyötödre gondolhoda. ^{mag} Milyen aninga hatalom ez a beírás. —

Bondáskéntemmel tudok bizoni abba, hogy felfogva ajánl mi. Kíváncs vagyok veledre és a leírásodra. Aztán majd kelj fel, hol meg bizoni hellemlenésből óvad megvan annj aiban homabtt időre is kitéren a beírás birtokait. ^{mag} Én is kitértél ^{mag} ^{mag} ^{mag}, hanem melege feggy felbe is van. —

Az itteni világító is valami. A másik, mi vándoromban vannak. Ugy, Párisban a tartomány felirattal hirtelen tushalva megvált. ^{mag} Téli a vészt. Pappal már képen iradulak, este horgin hialak, cirtik hog, elválték a hár, is hamarosan ejon valami —

A méltó, onstadó elöven hirtelen a szívem is agniiti szívem a maglányok vésztőnap delutan. Tinea, ez élte. — Az én avn meg, laugos fingjal léviti te a másik főkapott soothos, ahol a hár othhátia is. ^{mag} Én is lette mótőfirtók ten, ^{mag} ^{mag} ^{mag}, ^{mag} a jöppel is a mámor.

Először a jogszabály, mire az államnak köze, hogyha
 fölmerülhet némi, a királyi rendjei kiállítás megnevezés.
 Szóval máskénti postán keresztül, azaz ország-
 önkéntes. Ezt meg, hogy szabad-e foglalkozni?
~~En azelőtt ifjúság~~ Jól tudod, az azelőtt ifjúság az. Az
 önkéntesnek seje. és a magyarok számára meg látsz.
 De azazt eljön az idő, hogy megrendülhet az azelőtt az
 egyik másikról a másiktól.

Igen is, de ha jogszabályt kívánnak megírni

64. V. m. 15.

Szt: Cséplő

Sökintetes Felügyelő Ur!
 Az önirakból úgy értesültem,
 hogy a Tűz féle kiskárol
 csak azoknak a tehemi
 sedertesthetők be a kiskárol
 Sökintetesességedről engedélyt
 nyernék, a miért is igazán
 kérem, ha lenne kegyes
 és 2 db márkáim Sedertest
 megengedné! Igazán a márkái-
 mat elakarom adni, de a
 xirt mégis szeretném ha
 érdemes kiskárol lenne
 befedőve.

Könyveségét előre is köszönve va-
 gyok Sökintetesességedre
 Sökintetesességedre
 Gölle, 1909 VIII/15
 Fekete Árpád
 tanító

7. levél. Fekete Árpád levele a Gazdasági Felügyelőnek (Gölle, 1909. augusztus)

Köves Barátom

Elmúlt már a té-
 nyar, melyet his-
 zővel: hűs
 idővel együtt, az
 gyökér is meggyőző
 hűs - ha lehet -
 hűs, ha van gyökér
 hűs, más hűs
 hűs. Mégis van
 okadalmam is?

Hőgőzök és
 más hűs és
 az egyéb hűs
 más hűs.

váltakoz, de nagy életregényem a "Hű"-t
 hűsnek is lehet.

pályát követő hűsnek megérte a hű-
 s, az hűs hűsnek. Hűs, hűs,
 az hűs hűsnek hűsnek,
 az hűs hűsnek hűs. Ha hűs
 hűsnek hűsnek a hűsnek, hűs-
 nek hűs, az hűsnek.

hűs hűs, hűsnek az hűs: hűsnek
 hűsnek hűs hűs hűsnek hűs

; egyik hűs hűsnek hűsnek hűs,
 hűs hűs hűsnek hűsnek hűs.
 hűs. Ha hűs is hűsnek hűsnek

del hűsnek hűs hűs:

hűsnek hűsnek

Hedves Fekete

Leveléd, a nap ünnepe köré írt, és úgy hozták ki ide utánnam. Keuszták az volt nap az a nap, mer Pina Pankóssá volt, hanem az is, mer kedves leveléd, mindig ünnepe araja az a napot, amikor keuszták vehetem. Szép az is ünnepe volt, mer a leveléd érkezésének napján, lelefordultam a, megvesszegette alevelémre. Bizonyos, ha ez olvassod, legjintül egyet, és azt mondod, "hej, ha én még anyi lennék!" Mert még, csakugyan minis egy, mer még minden nap-lyagra, csak annyit az én csak érvényesültem, elhat-
tan egy-másikkal. De, amikor az is, majd mindössze
elém vártam!!

Nagyon köszönöm a kedves kritikát, ami inkább elinté-
mint kritikát. A továbbiakban tehát továbbra is mar-
jához el.

Örülök, hogy hívtél a tőre, bár hívtél a farsang-
szóra. Azon minden kedvűnk abból a tőre esélyt ta-
vanból, egy nagy csomagot, de minis egy csomagoló pa-
pír, amelyből megvan az a csomagot.

De, én csak uggyár mint mi, - hanem megvesszegette.
A köhögésom, már megvesszegette a Fares, glóriás
főző, és az is, mely már megvesszegette a kö-
relőgő hár, el, - A minis haugók mind megvesszegette és a
móti is megvesszegette már. De én továbbra is mar-
jához, hogy fölhevítél a nyári keménylőre.

Nagyon szeretném, a navisokat, hogy, már egy évvel meg-
is kompromittál az életem, a kedves márt vérteljesnek.

Kedves Barátom!

Meleghangu kedves leveled nagyon köszönöm. Sajnos én a tél szépségeiből kevesebbet látok, mint valamikor régen, de azért a tél mégiscsak tél a szellemi elmélyülésnek s csendes elgondolásoknak ideje. En ezeket a szellemi kirándulásokat arra használom fel, hogy irom nagy állatregényem a Hu-t, amivel szeretnék a nyárra készleni, hogy gondtalanul nyaralhassak vagy a szigligeti alkotóházban, vagy a Kisbalatonban.

Levellemel egyidejűleg adtam fel a csomagot a könyvekkel kiegészítve, amiket szeretettel küldöttem.

Ha Pesten jársz és megakarsz látogatni, előzőleg feltétlen hívj fel telefonon, mert enélkül nálunk nem nyílik ajtó senkinek. Telefonon azután megbeszéljük kijövedeled pontos idejét. Telefonom száma 164-496.-

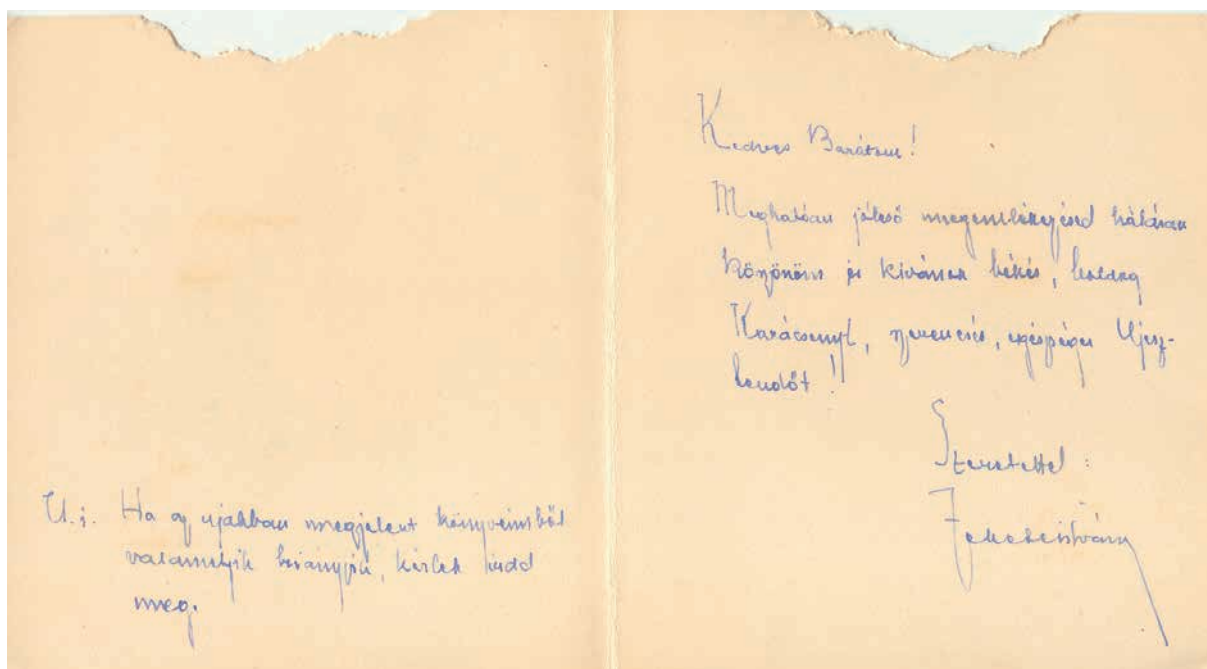
Erre az óvintézkedésre azért van szükség, mert egyébként az alkalmatlan látogatóktól nem lenne nyugtom és én semmiféle kíváncsi tolakodásnak nem illok rendelkezésére. Egyébként is dolgozom s ilyenkor - eltekintve a tiédhez hasonló esetektől - soha nem illok senkinek rendelkezésére. Ezért nem megyek sehova, nem fogadok el semmiféle meghívást, amit egészségi kondícióm megőrzése is szükségessé tesz, hiszen éppen csak, hogy nem maradtam ott a műtőasztalon.

Karácsonyi kedves megemlékezésed ismételten megköszönve remélem a csomagot rendben megkapod.

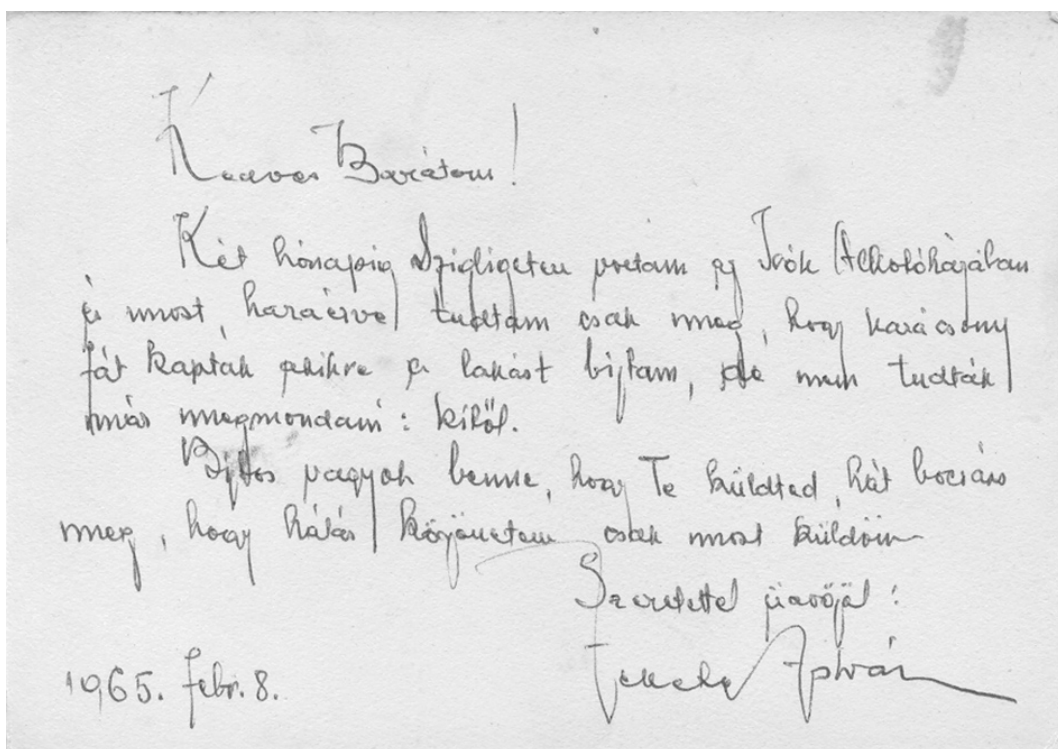
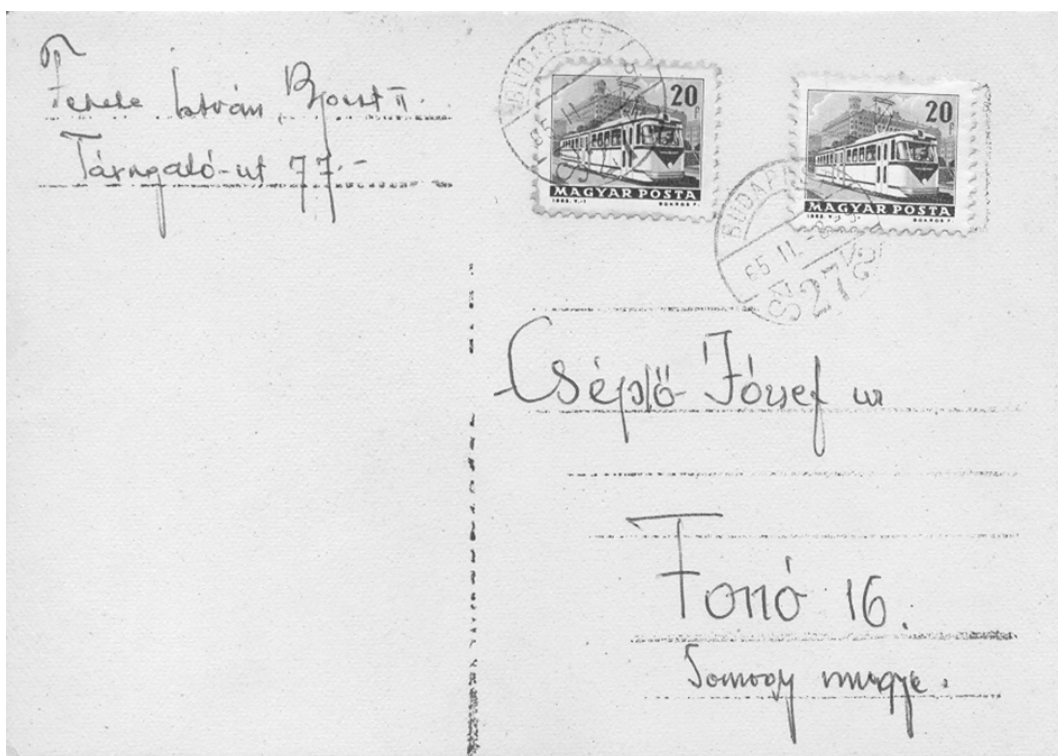
Szívvel köszönt:

István

13. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek (1966. I. 8.)

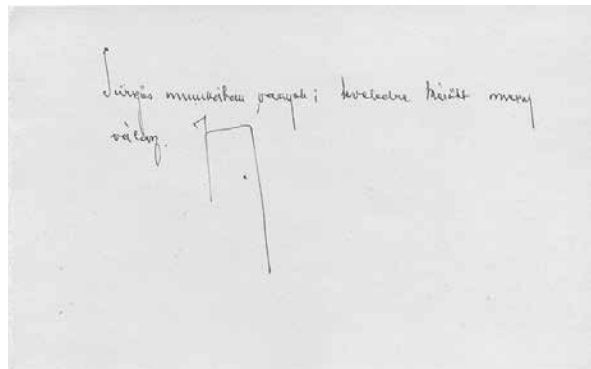
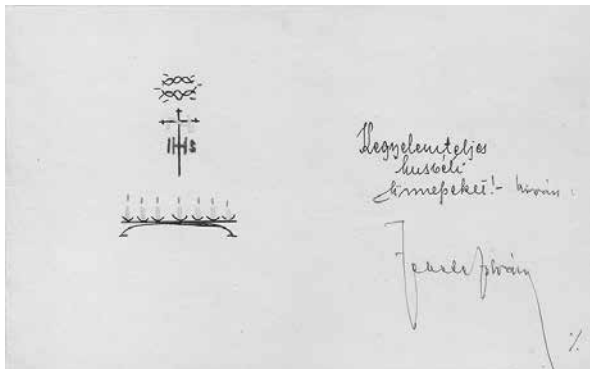

14. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek

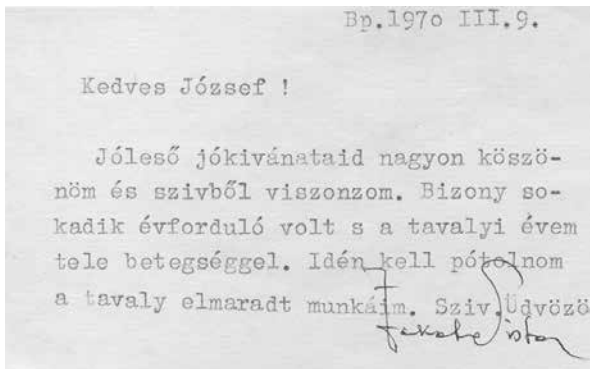

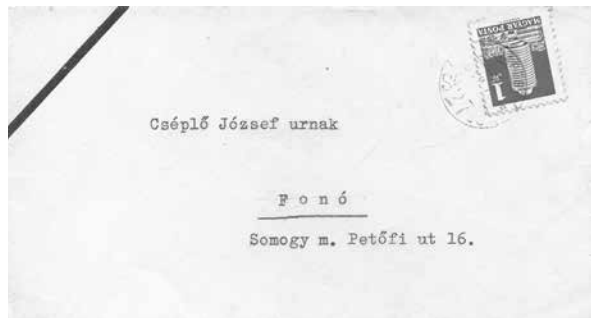
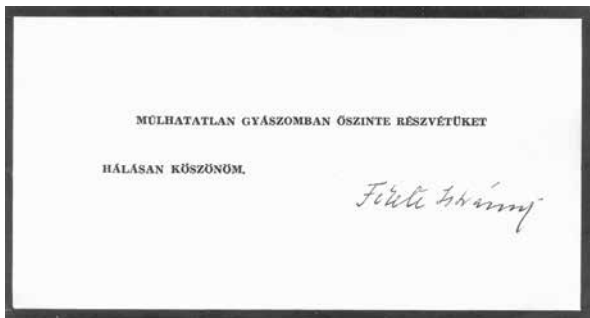
15. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek (1969. IV. 17.)

16. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek

17. levél. Fekete István levele Cséplő Józsefnek (1970. március. 9.)

18. levél. Az utolsó levél a Tárogató utcából

19. levél. Fekete István névjegykártyája, személyes megjegyzéssel Cséplő Józsefnek

Zalavári túskevár

SÁNTA GÁBOR

Szegedi Tudományegyetem JGYPK Tanítóképző Intézet, 6725 Szeged, Hattyas sor 10.,
e-mail: dombai@mail.delmagyar.hu

SÁNTA, G.: *Zalavári túskevár*

Abstract: The story of Túskevár (Thorn Castle) and Téli berek (Winter Grove) written by István Fekete, the most popular Hungarian writer take place in the Little Balaton covered by enormous reeds. From the early fifties, he regularly stayed on the Diás island for several weeks while playing close attention to archaeological excavation carried out this place. He was not a philologist and did not write historical novels either, but the ruins were regularly mentioned in his novels.

Keywords: Little Balaton, Zalavár – Vár island, Tutajos, Bütyök, Uncle Matula

„A zalavári apátság 1720-ban tizedpört indított a túskevári pálosok ellen, kik Szentpéterúron és Rokolyánban tagadták meg a tizedet. [...] A túskevári pálosok ellen 1720-ban megindított, és ugyanazon évben be is fejezett dézsmapör 1762-ben megújult.”¹

Fekete István legismertebb regénypárjának vidéki helyszíne azonban nem a Veszprém megyei Túskevár, hanem a kis-balatoni nádi világ és közvetlen környéke. 1952 nyarától rendszeresen hetekig az ottani Diás-szigeten horgászott, és ilyenkor akár a közeli régészeti kutatásokat is figyelemmel kísérhette. A *Túskevár* és a *Téli berek* először 1957-ben, illetve 1959-ben jelent meg, vagyis legfeljebb csak a Fehér Géza és a Cs. Sós Ágnes vezetete feltárások eredményei befolyásolhatták az író képzeletét.

1. A mezőgazdász végzettségű Fekete István persze csupán mint laikus nézte a régészek munkáját, de kívülről érdeklődőként akár még beszélgethetett is velük. Regényei alapján a látottak (és hallottak) bizonyosan megmozgatták a képzeletét, ám semmiképpen sem kívánt hozzáértőnek látszani. Nem ismeretes, hogy a kis-balatoni romok mekkora szerepet játszottak – játszottak-e egyáltalán – az eredeti elképzelésben, azonban bizonyos, hogy a korábbi regénynek eleinte nem is *Túskevár*, hanem *Matula iskolája* lett volna a címe. Ennek hermeneutikai okokkal magyarázható megváltoztatásával a vármaradványt utóbb *látszólag* mégis a regény középpontjába helyezte. A közismert regénycím azonban nem településnév, hanem metafora: túske vár. Ezzel együtt a *Túskevár* elbeszélője természetesen a nádi világ falmaradványait is folyamatosan emlegeti,

1. ábra. Fekete István a kis-balatoni Diás-szigeten

és a *Téli berek* című folytatásban is ezt teszi. Vagyis a végleges elnevezést mindenekelőtt a „vár” kifejezés kettős szemantikája indokolhatta, és az író bizonyosan nemcsak az igei jelentést tartotta szem előtt.

E regények vidéki helyszíne tehát nem Veszprém megyében található, hanem a Kis-Balatonon, a zalai községet azonban nem nevezi – a polifon értelmezés miatt: *nem nevezhette* – meg Fekete István. Ezzel együtt magától értetődő kérdések, hogy vajon melyik lehet ez a település, és miért éppen erre esett az író választása? Hasonlóan kézenfekvő, hogy a figyelmes kortárs olvasó is rákérdezett arra, hogy „a Kis-Balaton melyik részén játszódik le az elbeszélés? Huszonnégy évig Zalában éltem, közel Keszthelyhez, de romokat csak a zalavári romokat tudom”.²

1 Füssy Tamás: *A zalavári apátság története. A legrégebb időktől fogva napjainkig*. Bp., 1902. 238. és 267.

2 Hochreiter Dezsőné Ruppert Jolán *levele Fekete Istvánhoz*. Budapest, 1961. aug. 8. Ajkai Városi Múzeum. Kézirattár. A levélíró (a szomszédos Kisgyalánban élő) családtagjai a szerző göllői gyermekkorában a térség közéletének ismert alakjai. A hatvanas években e megkereséstől az önéletírásán gondolkodó Fekete István folyamatosan levelezett a nála idősebb Ruppert Jolánnal, akit a század eleji Gölléről kérdezett.

2. ábra. Ez a Szecskó Tamás-illusztráció csak a *Tüskevár* első két kiadásában jelent meg

Nem ismerjük ugyan Fekete István választát, a topografikus utalások alapján azonban a kérdéses község valóban a hátságra települt Zalavár lehet. A *Téli berek*ben, vagyis a regényfolytatásban az író már nemcsak arra emlékezteti olvasóit, hogy mindenfelé tüske vár, hanem a korábbiaknál a környezetre is egyértelműbb utalásokat tesz. Például a holdfényben a téli táj „peremén újra felálltak a somogyi dombok, és előfeketedett a tüskevári erdő, amelynek öreg fái önmagukba zárták a nyarat, és állják az időt, nem számolva már az éveket, mint az emberek, akiknek kevés van belőle”. A magaslesről a fiúk „ámulva néztek körül, hogy ez az ötméteres magasság is mennyire kitért a berek nádas, bokros, havas síkságát. Innét be lehetett látni a kanyargó csapásokra, a jeges öblökbe, a tüskevár kis dombjára, a sík vizek karéjára, a zombékosok ezer buckáira. El lehetett látni a Zala hídjáig, Badacsonyig és Szigligetig, a faluig, mert úgy feküdt előttük a táj, mint egy térkép, amelyet nem egészen felülről néztek ugyan, hanem kicsit oldal”. A közelben „a Hévíz-csatorna gőzölög”, és „ahol a langyos vízű csatorna belefolyt a Zalába, a folyó is jégmentes volt, és még itt is apró párafoszlányok szakadtak fel a csatornáról, pedig Hévíztől idáig volt ideje kihűlni”.

A környéken Zalavártól nyugatra 1946-tól, közvetlenül az ún. Várszigeten 1951-től folytak tervszerű ásatások, és a régészek falmaradványokat, emberi csontokat, valamint tárgyi leleteket tártak fel. Írásos dokumentumok a hazaiakon kívül külföldi archívumokban lehetnek. Például Ausztriában, „a herzogenburgi apátság levéltárában őrzik azokat a színes várrajzokat, amelyeket egy osztrák hadmérnök 1650–1660 között készített”.³

Az ötvenes évek első felében, amikor Fekete István a majdani *Tüskevárt* tervezte, szoros kapcsolatot tartott fenn a közeli településről, Zalaszabarról elszármazott Dalányi Józseffel, akitől írásban és személyesen egyaránt alapos tájékoztatást kért a környékről. Levelezésük alapján Fekete István ekkoriban egyedül, illetve barátja társaságában számos alkalommal megfordult a vidéken, és így a regény szövegének formálódásában a minden bizonnyal figyelemmel kísért régészeti kutatások is szerepet játszhattak. Talán éppen e feltárásokkal lehet összefüggésben, hogy fellapozta *A budai basák magyar nyelvű levelezése* című könyvet, és 1952 nyarán egyik levelében éppen a *zalavári kapitány levelét* idézte belőle.⁴

Dalányi Józsefnek Zalaváron is éltek rokonai, és ez is lehetővé tette, hogy a régészeti feltárások első éveiben a *Tüskevár*, majd a – kezdetben még cím nélküli – folytatás megírásában segédkezhesen. 1958 elején például előbb

3 Magyar kutatás Ausztriában. Délmagyarország, 1966. ápr. 6.

4 Fekete István levele Láng Rezsőhöz. Budapest, 1952. júl. 9. In: Fekete István: *Kedves Rudi Bátyám! Levelek Láng Rudolf Rezső tanárhoz. (1938-1969)*. Mosonmagyaróvár, 2002. 130-133. Szerk.: Láng Ágostonné és Pályi Gábor. (E levél dátumozásának a kötetben hibás az évszáma!) Fekete István tudatta barátjával, hogy „megvan nekem *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, és ebben a zalavári kapitány azt írja még a Somlóváron székelő Erdődy [Péter]nek (akkor még nem volt gróf), hogy »Ne nehezteljen Tekegyelmed, hogy a fogas halat nem küldhettem, de felszakadt a jég, és nincs ember, aki ladikra melle szállni«. In: *A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553-1589*. Bp., 1915. S. a. r.: Takáts Sándor, Eckhardt Ferenc és Szekfű Gyula. Bár a török támogatással készült kötet vége folytatást ígér, ez végül nem jelent meg. A levelet, illetve a belőle idézettek egyelőre nem sikerült megtalálni a jelzett kötetben, pedig Fekete István mintha szó szerint citálna belőle. Igaz, a kiadvány címében „pasá”-t ír... Az 1861-ben kiadott *Négy száz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560* című kötetet is a kezébe vehette. Gustav Bayerle művei, az *Ottoman diplomacy in Hungary. Letters from the pashas of Buda. 1590-1593 és 1604-1616* azonban már Fekete István halála után jelentek meg.

azt tudatta Fekete Istvánnal, hogy „a hétvégén Zalavárott tárgyalok a *Tűskevár II.* adatanyagáról”,⁵ majd pedig azt üzenete az írónak, hogy „pár adatot küldtem a *Tűskevár II.*-höz. Szeretném tudni, használhatók-e, és ugyancsak azt is, hogy Zalavárból kaptál-e használható anyagot?”⁶

Miről tájékoztathatták a szerzőt a területtel foglalkozó szakemberek, és az újabbak mindezt mivel egészíthették volna ki? Miféle épületegyüttes lehetett valaha a kis-balatoni berekben, vagyis milyen historikus díszletek maradványai mozgatták meg író és főhőse, azaz Fekete István és Tutajos csapongó képzeletét?

2. A lápvilágban valaha például Nagyrada, Pogányvár és Zalaszabar térségében is épültek várak, sőt a zalavári Várszigeten tovább kisebb erősségek, Récéskút és Várika is állt. Fekete István azonban nem történelmi – és szándékai szerint csak látszólag ifjúsági – regényeket írt, a berek középkori falmaradványait mégis szükségesnek érezte megemlíteni bennük. Közülük az ötvenes években legismertebbet (dokumentáltat és kutatót) stilizálta szépirodalmivá. „Lehetséges, hogy ez a [római] vár a magyar honfoglalás idejéig nem pusztult el, és István király a magyar várispáni rendszer kiépítésekor a Zala szigetén már fennálló várat felhasználta, idetelepítve a benedekrendi szerzeteseket is”.⁷ A magyar betelepülés idején frankok, avarok és szlávok éltek a zalavári hát-ságon. A tizedik században Mosaburg és környéke Kál harka [vezér], majd a fia, Bulcsú szállásterülete volt. Ezután királyi birtok és várispáni székhely lett. A hódoltság idején átépítették végvárrá. A Kőszeg ostromára induló törökök először 1532-ben portyáztak a berekben, és aztán rendszeresen támadták a várat. Sikertelenül. Bocskai szabadságharca idején ez is a hajdúk kezére került. (A romló állapotokat szemlélteti, hogy a vár javítására 1665 nyarán kiküldött ezredes „azt jelenti, hogy a hajdúkat az éhség Zalavárról mind elűzte. Mikor a kapitány a felvonókaput ki akarja nyitni, asszonyokat kénytelen segítségül hívni, mert annyi férfi nincs a várban, hogy a kaput kinyitná. Aratásra mentek a szegények, hogy egy harapás kenyeret szerezzenek maguknak”).⁸

Az Árpád-korban történtek filológiai feltárását kevés hiteles dokumentum valószínűsíti; az oklevelek többségéről is kiderült: hamisítványok.⁹ Regényei alapján azonban Fekete Istvánt a koraközépkor emlékei nem érdekelték, ellenben a hódoltság annál inkább foglalkoz-

tatta. Ezért csupán a kis-balatoni mocsárban *ekkoriban* található áttekintésére vállalkozom.

A zalavári Várszigeten mostanában ásatásokat folytató Ritoók Ágnes hívja fel a figyelmet arra, hogy „a korábban megfogalmazott egyik véleményem szerint az 1569-ben készült felmérésen ábrázolt épületek – a templomot kivéve – nagyjából az Árpád-kori »belső vár« falain kívül feküdtek. A másik álláspont képviselői az Árpád-kori »külső vár« falai által körbezárt területekre helyezték a késő középkori épületegyüttest”.¹⁰ A legújabb kutatásokat követő „rekonstrukció alapján a »belső vár« a monostor körítőfala volt, a Vársziget déli részén az 1950-es években feltárt Árpád-kori sírok pedig kétségtelenül a [Szent Adorján bencés] monostor templom körüli temetőjéhez tartoztak”. Ritoók Ágnes feltételezése, hogy a monostor körítőfala „Székesfehérvár korai királyi várának falóval rokonítható, bár lehetséges, hogy ez csupán a csekély maradványokból kiinduló képzelet szüleménye. A körítőfal északkeleti saroktornya, mivel alapozási technikája a Vársziget északi részén álló toronyszerű épületével egyezik, a XII. század közepe táján készülhetett”. (Ez a vastag falú – és talán a szömöréihez hasonló – torony minden bizonnyal a palánkvár őrtornya volt, és az 1568. évi hadi leltár „törött”-nek nevezi.) A körítőfalon belül emelt Árpád-kori épületek [altalajba levert fa-] cölöpös alapozását a késő középkorban már nem alkalmazták. A legkésőbbi zalavári kőfaragványok a XIII. század első harmadából származhatnak, vagyis a későbbiekben mindenképp a védműveket alakíthatták át.

A Várszigetnek a monostor, a kápolna, az udvarház és egy torony lehettek a központi épületei.

Délen a Karoling-korból maradt Hadrianus zárándoktemplomot Szent Adorjánnak szentelt monostorrá alakították át. „A Vársziget másik egyházának (»kápolna«) [...] félköríves szentélyéhez téglalap alakú hajó csatlakozik, a hajó nyugati végén két falpilléren és egy középpilléren nyugvó karzattal.” A temetői leletek alapján a XI. század utolsó évtizedeiben felépített templomot feltehetően a XIII. század elejéig használták. „A feltűnően magas harci sérülések száma alapján – összegzi a feltárások régészeti eredményeit Ritoók Ágnes – a korábban ide temetkező, várnépi jogállású közösség feladata a zalai várban felhalmozott javak és rabok begyűjtése, őrzése és védelme lehetett.”

A zalavári palánkfalú udvarház „kapuja délre, a monostor felé nyílt” az Árpád-korban. Pontos rendeltetése egyelőre kérdéses, de „határozott területrendezési elképzelések megvalósítására vall, hogy a palánkárok keleti szakaszával átvágták a Hadrianus templom nyugati részének romjait. A [sorompónak vagy korlátnak is nevezett] palánkkal határolt területen utóbb létesített kenyérsütő kemencék alapján a területhasználat profán jellege a későbbi évszázadokban sem változott”.

5 Dalányi József *levele Fekete Istvánnak*. [Zalaszabar, 1958.] febr. 4. Ajkai Városi Múzeum. Kézirattár.

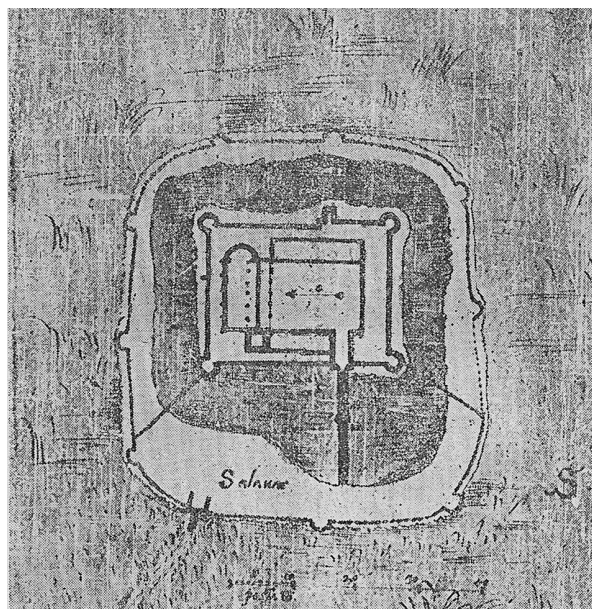
6 Dalányi József *levele Fekete Istvánnak*. Sávolgy, 1958. márc. 27. Ajkai Városi Múzeum. Kézirattár.

7 Iványi Béla: *Zalavár és a balatonhidvégi átkelő a török időkben*. A Göcseji Múzeum Közleményei 11. (1960) 161-180. A vár hódoltság kori történetéről például lásd még: F. [Fűssy Tamás]: *A régi zalavári vár a bencéseknek onnan való távozása óta*. Balatonvidék, 1898. ápr. 10. 5-6.

8 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból. II. Bp., 1915. 127.* Takáts Sándor fordítása. A harmincas évek közepétől Fekete István már bizonyosan gyakorta fellapozta Takáts Sándor nevezetes négykötetes sorozatát, melyben a szerző zalavári eseményekre, illetve dokumentumokra is hivatkozik.

9 Fűssy Tamás kötetének ismertetésében erre már Balics Lajos felhívta a figyelmet. (Katolikus Szemle, 1903. 1164-1171.) A zalavári apátság perjelének súlyos kötete a tévedéseivel együtt a filológiai kutatásoknak még ma is megkerülhetetlen forrása.

10 Ritoók Ágnes a kutatások történetét is áttekintette a doktori disszertációjában. (*Zalavár-Vársziget az Árpád-korban. A régészeti kutatások eredményei*. ELTE BTK.) Tézisei alapján a szerző mindenképp a hódoltság előtti évszázadokat vizsgálta, míg Fekete Istvánt a törökvilág érdekelte, a régész általános megállapításai mégis használhatók az írói elképzelés rekonstruálásakor.

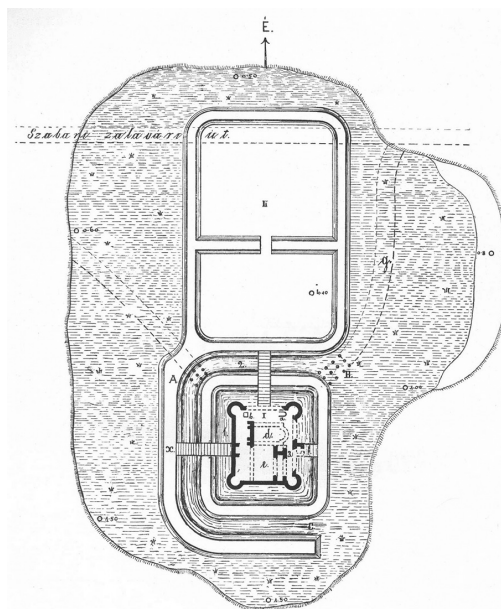
3. ábra. Gulio Turco alaprajza

A templomtól és temetőjétől keletre – püspöki oklevél dokumentálja, hogy – 1222-ben már biztosan állt a négyzetes alaprajzú, toronyszerű épület.

Guilio Turco hadmérnök alaprajza szerint „a palánkon egy szilárd (kő) építményű kapuszerű nyíláson és egy rövidke hídon át lehet száraz területre jutni – állapította meg Iványi Béla. – Egyébként a palánkot is mindenütt víz, mocsár veszi körül”.¹¹ Ebben egykor csónakon vagy az ún. lábashíd- és dorongutakon lehetett közlekedni. Ezeket az esetenként három méternél is hosszabb cölöpöket a modern mezőgazdasági munkálatok tűntették el véglegesen. Csalog József terepbejárásokon állapította meg, hogy „Zalavár és Szabar között, illetve a zalavári vár körül egykor egy egész cölöpút-rendszer létezett”. A XII. és a XVI. század között e tölgysorok között rözsével, földdel töltötték ki, és az utat töltésszerűvé tették. [...] Lehet, hogy ugyanakkor dorongúttá is átalakították a tönkrement régi hidakat, azaz a cölöpök közeit földdel, rözsével kitöltötték, a töltelékanyag tetejére pedig keresztben és sűrűn egymás mellé dorongokat fektettek”. A környéket alaposan bejáró Csalog József szerint „a cölöp utak teljes hossza kb. 6500 méter. Valamennyi út középpontja az egykori zalavári vár, de egy részük nemcsak a Zala völgy két partjával köti azt össze, hanem a vár körül a lápból kiemelkedő kisebb szigetekkel is”. Legtovább a zalavár-szabari országút cölöpösora maradt fenn, és ennek „töltése a késői időkben éppen a vár törmelékéből lett pótolva. [...] A leírt leletkörülményekből világosan következik, hogy a pallómaradványok annak a padozatnak a részei, amelyekkel a tóba vert cölöpöket hídlásszerűen letakarták”. A korábbi lábashídutak zömét tehát feltehetően a XII. és XVI. század között alakították át dorongutakká.¹²

11 Iványi Béla i. m.

12 Csalog József: *Híd- és dorongutak Zalavár környékén*. A Göcseji Múzeum Közleményei 9. (1960) 137-148.

4. ábra. Gyulay Rudolf alaprajza

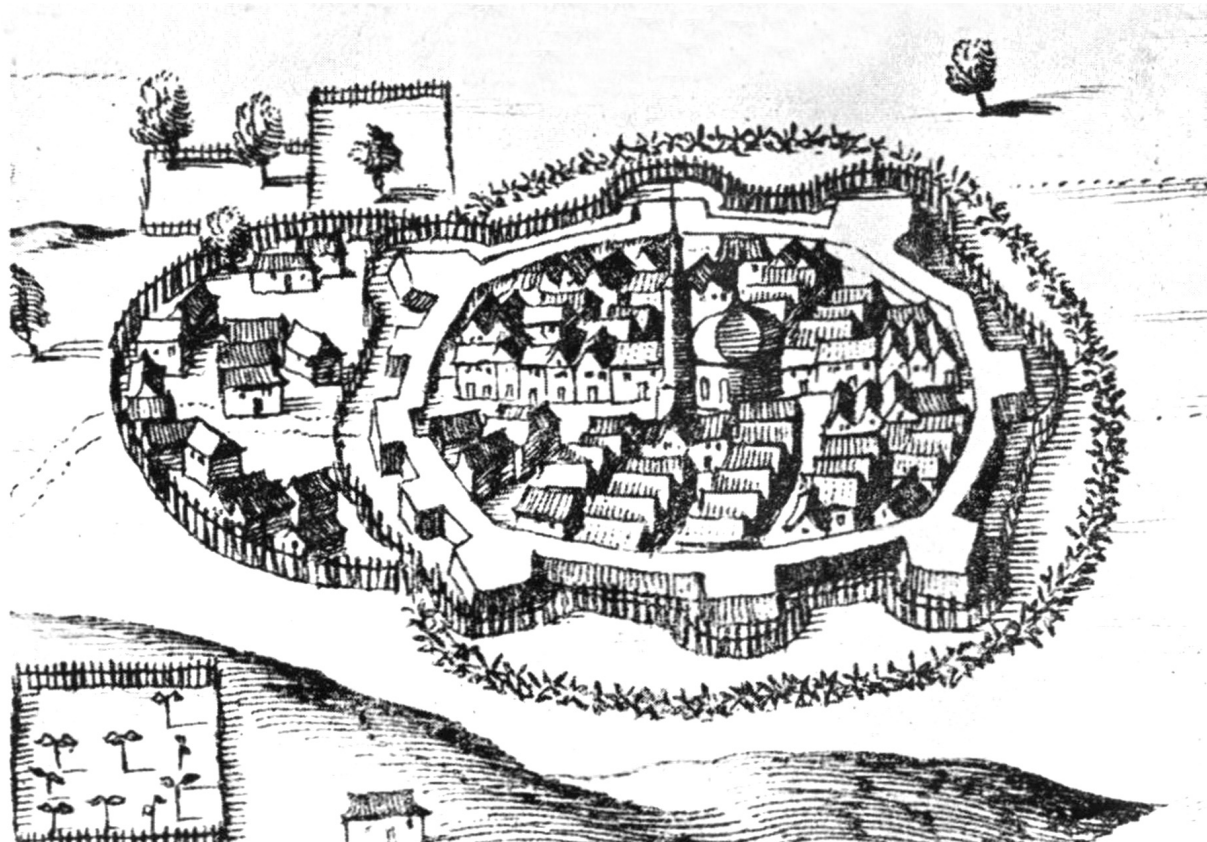
Az újabb feltárások tanulságait összegző Ritoók Ágnes azzal zárta téziseit, hogy „a XIII. század második felében megpecsételődik a várszigeti település sorsa”. A tatárjárás utáni közigazgatási átalakítások nyomán „a környék azon települései kaptak kiváltságokat, és indulhattak fejlődésnek, amelyeken forgalmas utak haladtak át. A Vársziget pedig csak ezek közelében, de rajtuk kívül feküdt. Jelentőségét a késő középkorban – a monostor hiteles helyé válásának köszönhetően – mégsem veszítette el teljesen”.

A törökök kiűzése után Lipót császár 1702-ben – a többi Balaton környéki végvárhoz hasonlóan – az el-mocsarasodott zalavári erődítményt is felrobbantatta. A romokat ezután a környékeliek tekintették szabad prédának. Így „a Várszigeten ma már nyoma sincsen erősítésnek, mert a XVIII. század közepétől ennek maradványait hordták el a közeli és távolabb építkezésekhez, utak létesítéséhez”. Az ekkoriban „széthordott, kibányászott romok nagyrészt abból az erődítésből származtak, amelyet a Bécsből küldött olasz hadimérnök, Giulio Turco 1569. évi felméréséből ismerünk”.¹³ Az alaprajzot Fehér Géza körültekintően értelmezte, nyomatékkal hangsúlyozva, hogy a mérnök mindenekelőtt „a várat rajzolta, a benne lévő épületek pontos rajzával nem sokat törődött – mérése is bizonyosan csak »lépés« volt –, a mi ölben való számításunk is csak megközelítő számítás. Ásatásunk eredménye nagyjából egyezik Turco rajzával”.¹⁴ Az ásatásvezetést megőrkölő Cs. Sós Ágnes is arra hívja fel a figyelmet, hogy „a Turco-féle rajzon ábrázolt vár lokalizására vonatkozólag meg lehet jegyezni, hogy a sziget déli részének átvágásakor kapott adatokból indultunk ki

13 Cs. Sós. Ágnes: *Zalavár a középkorban*. H. és é. n. [Zalaegerszeg, 1985.] 3.

14 Fehér Géza: *Zalavári ásatások. 1951-1952*. Archeológiai Értesítő 80. (1953) 31-53.

5. ábra. A várszigeti palánk és sövénykerítés zerinihez hasonló lehetett (1664)

a Turco-féle rajzon ábrázolt torony alapozási maradványainak megtalálásához. Ennek alapján sikerült megállapítani, hogy a rajz grafikus léptéke (passus) a római mértékegységnek (1,48 m) felel meg. A toronytól nyugatra és délre kijelölt ellenőrző szelvények a feltevéseket igazolták, emellett a Rómer [Flóris]-féle feltáráskor észlelt templommaradványok méretadatait is sikerült hitelesíteni¹⁵. A kortárs Gyulay Rudolf megállapításait a mai régészet viszont fenntartásokkal kezeli. (Iványi Béla szerint minden bizonnyal „nem ismerte a Turco-féle rajzot”.)

3. Minderről, vagyis a *legújabb* zalavári ásátások eredményeiről Fekete István természetesen mit sem tudhatott. Az ötvenes évek közepén mindenekelőtt azokat a leleteket ismerhette, amelyekről Fehér Géza számolt be. Nincs nyoma annak, hogy a múlt régészeti feltárása az író a laikusok általános érdeklődésénél jobban foglalkoztatta volna, ám a térséggel kapcsolatos felszínes ismeretei is elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a *Tűskevárban* és a *Téli berekben* az elődök „tűskevári” nyomai minduntalan felidéződjenek.

A regénypár cselekménye mindenekelőtt a főszereplő nézőpontja szerint alakul; a narrátor szerint Tutajos a képzeletből „többet kapott a keltéténél”.

Például, amikor a *Tűskevár* elején egyik osztálytársa tudni szeretné, miért kettős a keresztnéve – azaz miért Gyula Lajos –, akkor magától értetődően válaszolja neki, hogy „azért, mert az őseim gyulák voltak.” Majd magyarázatként azt is hozzáteszi: „gyulák voltak, azaz vezérek. Anno dacumál... még az ősmagyarok idején. [...] Ezért vagyok én Gyula Lajos, az apám Gyula Ákos, a nagyapám Gyula Xavér...” Vagyis a regény főszereplője a „gyulák ivadéka”, és egészen a honfoglalásig, illetve a korai Árpád-korig vezet vissza a família emlékezete. A *Téli berek* című folytatásban Fekete István fontosnak tartotta emlékeztetni olvasóit, hogy Tutajos az „ősi gyulák ivadéka”. Vagyis a családi hagyománya szerint a „Ladó-ősök” katonai vezetők voltak, ezért a família elsősülöttje mindig Gyula, akit elődeitől a kettős keresztnév különböztet meg.

A kamasz élénk képzeletét rendszeresen foglalkoztatja, hogy hajdanán, „ha sok volt az ellenség, azt mondták, hogy »annyi volt az ellen, mint fűszál a réten, úgy szállt a nyílvesző, mint este a szúnyog, és annyi maradt belőlük, hogy egy kis karámban elfért volna valamennyi.«” Ezért aztán különösen érdekli, amikor Matula arról beszél, hogy a tűskevári erődítmény „talán tuskéből volt, mert követ nemigen lehet ott találni. Az öregapám mondta, hogy legénykorában még látszottak valami maradék falak, de aztán elnyelte a föld azokat is. Hó meg fagy mállasztotta, iszalag befonta, bokrok nőttek rajta. Volt, nincs”. (A vár alap-

¹⁵ Cs. Sós Ágnes: *Megjegyzések a zalavári ásátások jelentőségéről és problematikájáról*. Zalai Gyűjtemény 6. (1976) 105-140. 21. lábjegyzet.

falai 1841-ben még bizonyosan látszottak; legtovább a nyugati oldalból maradtak fenn részek.) A regényben többször megismétlődik, hogy létezésüket megőrizte az emlékezet. Tutajosnak azt is Matula meséli, aki az esperesüktől – tehát tanult embertől, és nem csak a helyi legendákból – tudja, hogy „abban a kutya törökvilágban, ha baj volt, csak szedte a cók mókot a falu, aztán ide hurcolkodott, és ha valaki meghalt, nem is lehetett máshol eltemetni, mert víz volt körös-körül”. A *Téli berek* elbeszélője szerint „a rókák „valószínűleg aranykornak neveznék azt az időt, amikor túskevár még virágzott, mert abban az időben döglött lovak is akadtak, sőt elesett török, magyar, vallon, német és egyéb kiadós falatok is kerültek a rókakonyhára”.

A feltételezett hadvezér őseire büszke Tutajos azonban nemcsak ébren fantáziál a berek vármaradványáról. Egyszer például azt álmodja, hogy a túskevár faláról éppen „nagy nyílvevőzt eresztett a lent ordító törökök közé. [...] A szomszéd bátyán [a barátja] vitéz Ponoray hadnagy úr hadakozott, akit azonban senki sem mert volna »Bütyök«-nek titulálni, mert a hadnagy öles kardot forgatott, és araszos bajuszszárnyakat viselt az orra alatt. Gyula úgy érezte, hogy a harc a törökök visszavonulásával végződhetett, mert csak kisebb rajtaütésről volt szó, amely azonban nem sikerült. A lápi végvár madarai, a varjak, hollók előre jelezték az ellenséget, és a török martalócok megfelelő fogadtatásban részesültek”.

Tutajos álmában a környék csak félig-meddig hasonlított az általa megismerthez. „Víz, víz mindenütt, itt-ott kis nádszigetekkel, óriás nyárfákkal, és Gyula a harc hevében is megjegyezte a gerendák közé szorított agyagfalak omladozó állapotát.” Fekete István itt a legkorábbi falazási technikára, a sövényfalra utal, ami sárral betapasztott vesszőfonat. „Kő csak alul volt, ahol a bástyák vízbe értek, és torony – amit egy tisztességes vártól várni lehetett volna – nem volt sehol. A kis erősséget azonban élő és száraz, bozótos túskefal övezte, amelyen csak egy-egy keskeny rés látszott, azt is hamar el lehetett tömni. Ezt a túskefalat pedig sem megmászni, sem megúszni nem lehetett. A kánizsai és sümegi törökök kisebb martalóc csapatai [és ezt fennmaradt dokumentumok is bizonyítják] többször megkísérelték kifüstölni ezt a kellemetlen darászfészket, de csak keserű tapasztalatokat szereztek, és pár ügybuzgó ozmán vitéz hagyta ott a fogát, természetesen a fejével együtt”. Ébredéskor „Tutajosunk elmerengett az álmon”, és „most már tudta, hogy a váracsának nem is lehetett más a neve, csak Túskevár.” A *Téli berek*ben pedig az olvasható, hogy „Tutajos rendkívül mozgalmas álmokat élt át, amelyekben állandóan Sári szerepelt, akit részint a Zalából kellett kihúzni, részint a rabló törökök elől megmenteni, akik a Túskevár szépséges várkisasszonyára áhítottak. Persze, az álomban nem tél volt, hanem tavasz, és Sári közben galambokat etetett toronyszobájára erkélyén. Ez még nem lett volna baj, de Sári következetesen azt mondta Gyulának, hogy »Tekegyelmed, hadnagy uram...« – mintha tökéletesen megfeledezett volna menyasszonyi mivoltáról”. A korábbi regény, a *Túske-*

vár megírása idején Fekete István mintha még nem tudott volna a Vársziget tornyáról, vagy akkor azt még nem tartotta fontosnak. A folytatásba viszont a toronyszoba erkélyén galambokat etető várkisasszony konvencionális képét is az egyik álomleírásba illeszti.

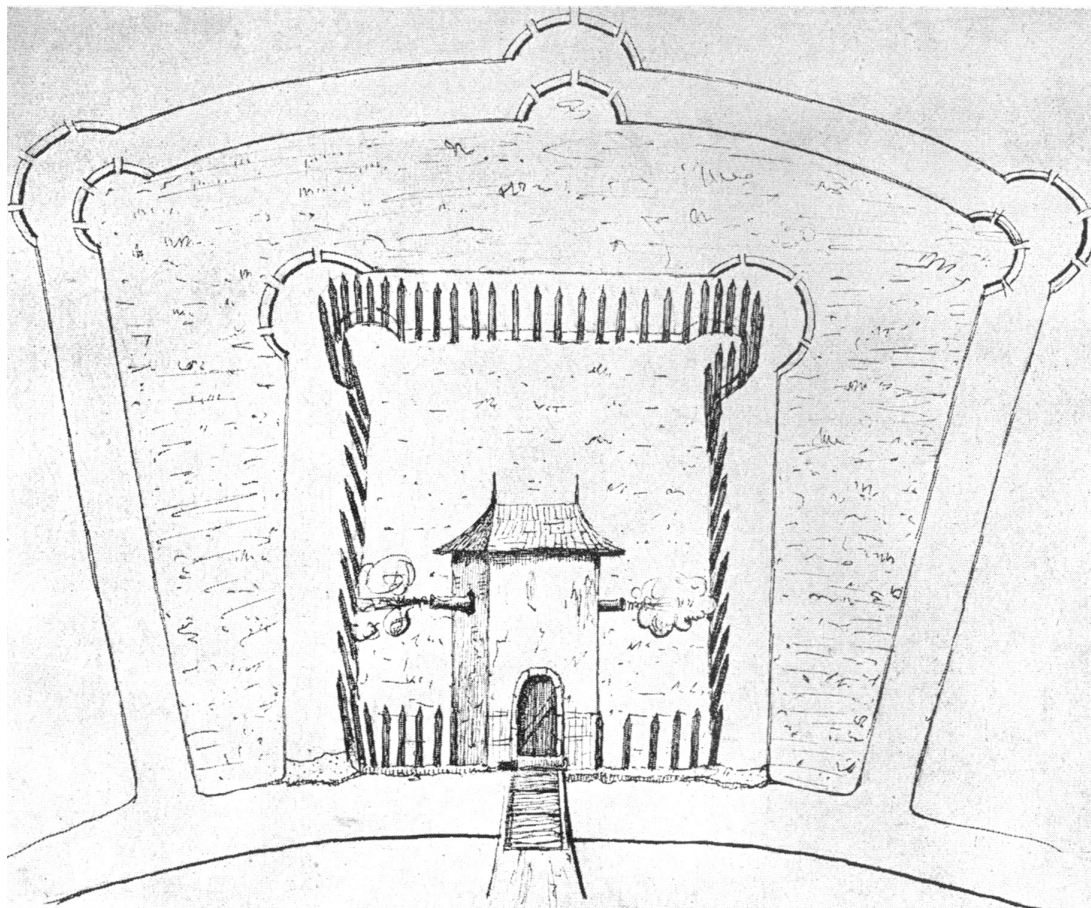
Mindebből magától értetődően következik, hogy a regénypár kamaszhősei közelebről is meg szeretnék nézni a berek vármaradványát. A kis-balatoni nádi világot tenyereként ismerő Matula a *Túskevár* egyik epizódjában egy addig csak általánosságban emlegetett helyre kalauzolja a múlt nyomaina iránt érdeklődő Tutajost. „A kis dombtető itt egyenes volt, fátlan, majdnem kopasz, és egy helyen meredeken végződött.” Ez utóbbi megállapítása alapján Fekete István mintha egy valóban létező pontra vinné hőseit. Matula szerint fátlansága miatt csak erről a kiemelkedésről „lehet kilátni a berekbe”, és feltételezi, hogy ott egykor temető lehetett. (A berekben feltárt csontvázakon a régészek gyakorta találnak harci sérüléseket; a csatákról fantáziáló Tutajosnak álmában „rettenetes hosszú kardja” van.)

A *Téli berek* című regényfolytatásban az író pontosítja a helyszínt, mintha közben térképet nézne. Alkonyatkor Tutajos a község – tehát feltehetően Zalavár – felől síléceken igyekszik Matulához. „A terep nagyon enyhén lejtett a berek felé, de állandóan, így a botra alig volt szükség.” A nádas határán „már látszott az öreg szilfa, látszott a túskevári öreg erdő, és Gyula megállt, hogy szíjakat meghúzza, és tájékozódjon is, mert így télen egészen más volt a táj. Még a nap sem ott készült nyugovóra, ahol nyáron. [...] »A szilfa mellett balról megyek el, aztán egyenest a Zalának. És Túskevár is jobbról marad el« – ezzel a gondolattal csúszott be a zombékosba, és onnét a nádba. Innét azonban már nem látszott semmi; sem a vén szilfa, sem Túskevár”. Tutajos később ismét megáll, és visszanez, hogy tájékozódjon. „Az irány jó volt – gondolta –, nem térek le róla. A szilfát jobbról hagytam el, és valószínűleg Túskevárat is, tehát vagy a tóra érek ki, vagy a töltésre.”

A korábbi regényben, a *Túskevár*ban a terepszemle és a mendemondák után a fiúk feltétlenül ázni szeretnének ott, ahol Matula falakat sejt. Kamaszos romantikával persze kincsekben – „zacskó arany”-ban – reménykednek, vagy legalább abban, hogy középkori fegyvereket (sisakot és kardot) találnak. A kételkedő öregember szerint „valami régi pénz talán előkerül, de zacskó és arany alig”. Az idősebb környékeliek ekkor még emlékeztek arra – és erről a helyi Dalányi József közvetítésével Fekete István is tudhatott –, hogy éppen száz évvel korábban, 1855-ben a valamikori vár főbejárattól jobbra két, érmeikkel teli korsót találtak.¹⁶ Ezzel együtt Matula joggal emlékezteti a fiúkat, hogy „vasuk se volt azoknak,

16 Füssy Tamás i. m. 221. „A várak ellátása egyre nehezebb – összegyűzi az évszázados régészeti és levéltári kutatásokat Vándor László –, az állandó hadjáratok, kölcsönös rajtaütések miatt a vidék lakossága folyamatosan csökken, a hajdan virágzó településeken csak néhány házat írnak össze az adószedők. A népesség egy része távolabbi vidékekre költözik, mások a Balaton környéki mocsárvilág szigetein próbálnak elrejtőzni. A szigetekeken ássák el összegyűjtött pénzüket is, melyért gyakran már nem tudnak visszatérni.” *A királyi hadiút mentén*. In: *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén. 1979-1992*. Kaposvár-Zalaegerszeg, 1996. 144-163. Szerk.: Költő László és Vándor László.

6. ábra. A várszigeti palánk és torony a szömöreihez hasonló lehetett. Török rajz 1613-ból

szegényeknek, nemhogy aranyuk. 'iszen azért veredtek, mert valamelyik mindig elhurcolt innen mindent. Hun a tatár, hun a török, hun a német – a nehézség a csontjukba –, ámbár annak is mink voltunk az oka". Az elszánt fiúk munkája nyomán „a fal egyik oldala szépen kiemelkedett. Mellette egy méter széles és négy-öt méter sima út” és „attól jobbra meredeken húzódott le a domb a mocsár felé, mintha levágták volna”. Tehát Fekete István ismét „meredeken” végződő dombot emleget, mintha valószínűsítő színhelyet idézne fel.

Tutajosék egész délelőtt ásnak, és „a kibontott kövek lélegzetek, a kószáló szellő végignyalta őket, lepergette a földet, és a kövek emlékeztek”. Egy „bolt-hajtást” találnak, amire aztán Bütyök óvatlanul ráugrik. (A fennmaradt várnagyi levelek egyike „a nagy pince megboltoztatásának” szándékáról is beszámol.)¹⁷ A stabilnak látszó „téglassor” beszakad Bütyök alatt. A segítség megérkezését váró fiú a környezete megismerésével múlhatja az időt és a félelmét. Előbb „valami cserépedény füle” akad az ép kezébe, majd egy falból „vasszáron” kilógó „nagy vaskarika”, végül egyik saroktól a másikig a csákányával módszeresen átvizs-

gálja a helyiség talaját. „Így azután előkerült még egy pitykegomb, egy törött csat, egy hegyes, lapos vasdarab, ami lehetett kés vagy karddarab is, és valami nehéz szagú szövedék, ami úgy mállott, mint a föld”. Tutajos ekkor érkezik vissza az öregemberrel, és arra kéri barátját, hogy még keresgéljen, amíg Matula létrát eszkábál össze. „Talált is Bütyök egy buzogányfejet” és „pár kisebb-nagyobb vasdarabot”.

Tehát téglá, cserépedény füle, vasszáron kilógó nagy vaskarika, egy pitykegomb, egy törött csat, egy buzogányfej, egy hegyes, lapos vasdarab, ami lehetett kés vagy karddarab is, valamint pár kisebb-nagyobb vas- és szövetmaradvány – a *Tűskevár*ban ezt találják a régészkedő kamaszok. Mindezek azonban jobbra csak Fekete István fantáziájának leletei. Az Árpád-korból, illetve a hódoltság idejéből ugyanis kevés tárgy bukkant elő a zalavári Vársziget ásataiban.¹⁸

17 Mezőlaky Ferenc levele Csány Ákoshoz. Zalavár, 1557. nov. 6. In: Iványi Béla i. m. *A Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560.* című kötetben egészében olvasható. (Pest, 1861. 264-266. Közli: Szalay Ágoston.)

18 Ellenben a keszthelyi Szent Miklós temető „északi szélén sírásáskor 1955-ben [vagyis, éppen akkor, amikor az író a *Tűskevár* című regényt már tervezte] vastag hamus rétegben 150 cm mélyen későnépvándorlás-kori bögre töredéke, vaskés és állatcsontok kerültek elő”. (Szöke Béla Miklós: *Zalavár.* Zalai Gyűjtemény 6. [1976.] 69-104.) Ekkoriban a Várszigettől északra található Rezes-szigeten, később pedig a Kövecses-szigeten azonban nemcsak használati eszközöket, hanem kilencedik századi ékszereket is találtak. (Cs. Sós Ágnes összegzése a *Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében* című kiadványban olvasható. (Zalaegerszeg, 1986. 23.)

Összegzésként elmondható, hogy a kis-balatoni mocsárvilágban játszódó *Tüskevár* és *Téli berek* hőseinek képzeletét biztosan a hódoltság korában még valóban létező zalavári végvár foglalkoztatja. Nem nevezi meg a szerző – hogy a *Tüskevár* végleges címének jelentésárnyalatait ne homályosítsa el –, de a Dalányi Józseffel folytatott tervezgetés során erre az épületegyüttesre és lakóira gondolhatott. A többi „csupán” irodalom.

*

Fekete István fennmaradt levélhagyatéka bizonyítja arra, hogy 1959 után, a *Téli berek* megjelenésétől kezdve diákoktól tanárokig olvasók sokasága kérlelte, hogy bővítse trilógiává a regénysorozatot. Az író azonban hajthatatlan maradt. Nincs nyoma, hogy kimondta volna, de már a folytatást is azért látta szükségesnek, mert az 1956 reményteljes nyarán-őszén készült *Tüskevár* csak 1957-ben jelent meg. Vagyis ezután – a „téli szünetben” – voltaképpen nem folytatta, hanem újraírta a „nyári vakációban” történeteket. Fekete István nem a fiúk sorsát, hanem az üzenet megismétlését tartotta fontosnak. Ezért hasonlóak a figurák és az epizódok. A hó és fagy miatt a második regényben ugyan régészkedni nem viheti el főszereplőket, azonban ezúttal pontosítva részletezi a környezetrajzot. Zalavár nevét most sem említi, hogy a metaforikus „tüskevár” jelentésárnyalatait ne homályosítsa el, de fontosnak tartja érzékeltetni: lenne még ott mit keresni.

Bár a regénypárban nem a várról akart írni, de a képzeletét, akárcsak Tutajosét, biztosan élénken foglalkoztatta, hogy mit rejt a zalavári hátság nádi világa.

Az *Új Ember* egyik munkatársa 1969 nyarán a Kis-Balatonhoz is ellátogatott. „Könnyedén kijutunk a megmaradt zalavári romokhoz – kalauzol a szerző. – Mert még rom is kevés maradt itt a múltból. A zalavári apátság faragványai közül a keszthelyi múzeum őriz egynéhányat. Például azt a pompás férfifejet ábrázoló gyámkövet, amely embertanilag is érdekes emléke a XIII. századi magyarságnak. [...] Vannak nyomok és emléki adatok, hogy az első Árpád-kori építkezéseken nemcsak felhasználták, és az új, román stílus követelményei szerint át is faragták a római épületmaradványok köveit, hanem az újabb építményeket a római építményekre építették rá. A zalavári bencés kolostort 50×70 méter területű római castrumba építették, amely csak a XIX. században pusztult el teljesen”. Ennek ellenére – zárul az úti beszámoló – „föld még mindig rejt itt föltárasra váró titkokat”.¹⁹

E tűnődő beszámolót a katolikus hetilap állandó szerzője, Fekete István elégedetten olvashatta, mondván, éppen erre gondoltam, amikor hőseimet annak idején kétszer is a kis-balatoni berekbe küldtem...

¹⁹ Possonyi László: *Zalavár földalatti és földfeletti romjai között*. Új Ember, 1969. aug. 10. 2.

Rippl-Rónai múzsái, híres kertjei, elveszett festményei és egy rejtélyes hamisítási ügy

HORVÁTH JÁNOS

Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10.,
e-mail: horvanos@gmail.com

HORVÁTH, J.: *Rippl-Rónai muses, famous gardens, lost paintings and a mysterious forgery case.*

Abstract: The author published different short studies and stories about József Rippl-Rónai's biography and his works. An obscure document was also published about the origin of his house which known in Kaposvár as Róma villa. It is the first time to compile Lazarine's biography, French-born wife of the painter in which her tapestry of artistic activities was reviewed. Due to the modern style innovations, „Fifty drawings” titled and published by Rippl-Rónai in 1913 was also reported. In these studies, the English Fenella Lowell appeared as a model, who inspired nude women oil-paintings of Rippl-Rónai. An unknown letter from Rippl-Rónai's daughter, the German-born Amélie Feigl was documented. An Rippl-Rónai's counterfeiting pastel was storied which was happened at the end of the artist's life (1927) during his illness.

Keywords: József Rippl-Rónai; Olga Máté, Lazarine, Fenella, pastel portrait, gobelin, fauve wash-drawing nudes.

Bevezető

Rippl-Rónai József életrajzával és művészetével kapcsolatos új kutatási eredményekről számol be az alábbi, hat eltérő témájú tanulmány. Az eltérések ellenére az a közös bennük, hogy kiindulásként egy közös forrás szolgált. Az itt felhasznált szakirodalomból kiemeljük a művész francia nevelt leányának, Paris Anellának az emlékiratát. Abban esik szó arról, hogy Rippl-Rónai francia felesége mely vidékről származik, abból tudtuk meg, hogy a művésznek született egy vér szerinti gyermeke, Anella adott információt a Fenella nevű modellről.

A témában ismertetünk egy kézzel írt dokumentumot, amelyben Rippl-Rónai József összefoglalta történeti ismereteit kaposvári birtokáról, a Róma-villa eredetéről. A művész által leírtak nyomán haladva értelmezzük, kibővítjük, kerekké tesszük a Rippl-Rónai által nevezetessé vált kaposvári birtok történetét. A művész életének párjáról, a francia feleségről, Lazarine-ról itt nyújtunk először életrajzi leírást. Kiemeljük iparművészi tehetségét, amely méltóvá tette őt, hogy Rippl-Rónai alkotótársa lehessen. Beszámolunk özvegyi életének bonyodalmairól, kiszolgáltatottságáról. Külön témaként foglalkozunk Rippl-Rónai József rajzaival. E helyen azokkal, amelyeket „Rippl-Rónai J. ötven rajza” címmel 1913-ban mappában jelentetett meg a Könyves Kálmán Műkiadó. A sajátos technikájú rajzok modelljeként tünt fel Fenella Lowell, aki érdekes személyiségével inspirálta Rippl-Rónai női aktos témájú olajképeit. Szólunk arról, hogy az aktos kompozíciók java része lappang és felkutatásuk jelentős eredménnyel szolgálhatna. Közreadunk

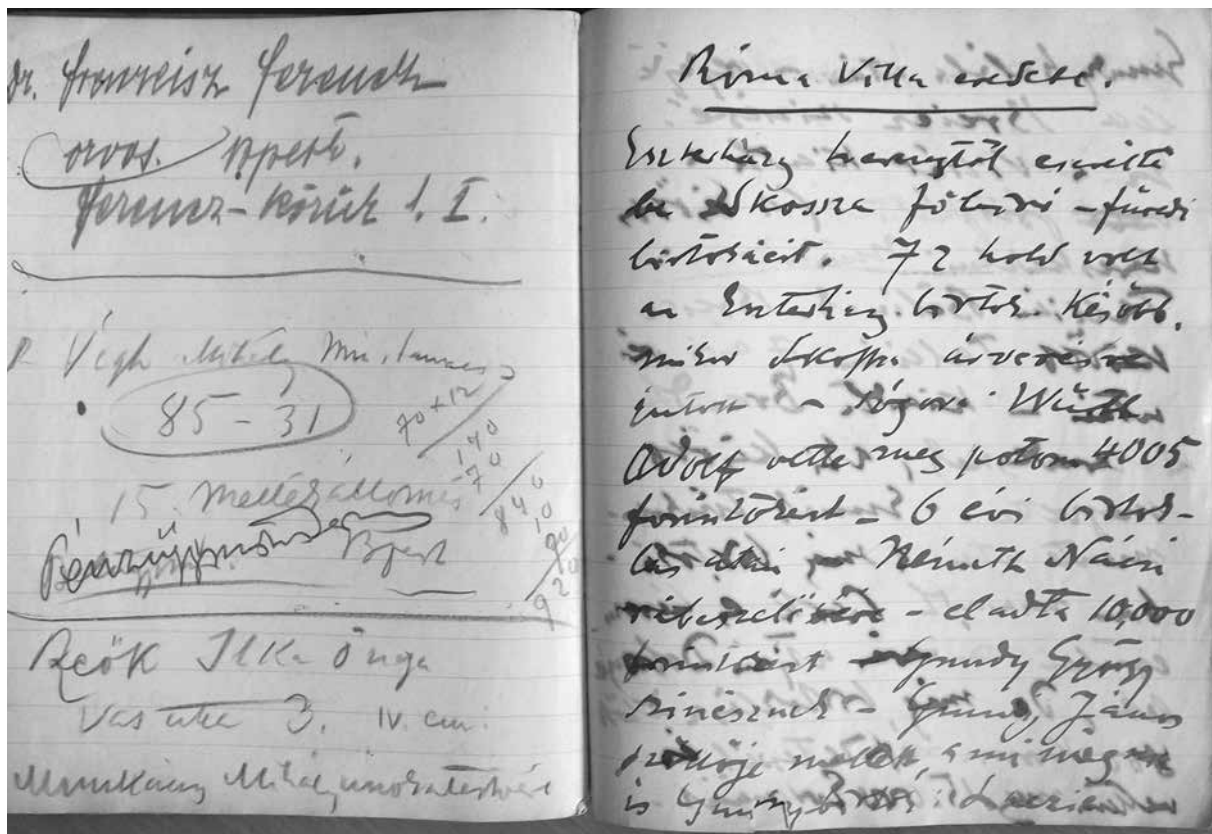
egy Paris Anella által megőrzött levelet Rippl-Rónai ismeretlen leányától, a német születésű Feigl Amélie-től, akinek homályos születési körülménye visszanyúlik 1887-re, a müncheni tanulóévekre. Végül foglalkozunk a hamisítások témájával. A Rippl-Rónai hamisítványok nagy száma súlyosan terheli az életmű kutathatóságát. Most az egyik legkorábbi hamisítási eset után nyomozunk, amely 1926–27 körül, tehát még a művész életében történt. Paris Anella megemlíti, hogy az idős Mester egy furcsa adósságot vállalt a Fränkel képkereskedővel történt megegyezéssel. Ennek nyomán foglalkozunk az azzal a helyzettel, amikor Rippl-Rónai súlyos betegsége miatt már nem tudott rendesen dolgozni. Bekövetkezett az, amikor a festő keze nem engedelmeskedik az alkotói szellem utasításainak, s már nem születhetik teljes értékű alkotás. A művész emiatti kiszolgáltatottságában visszaélésekre adódott lehetőség.

A Róma-villa eredete

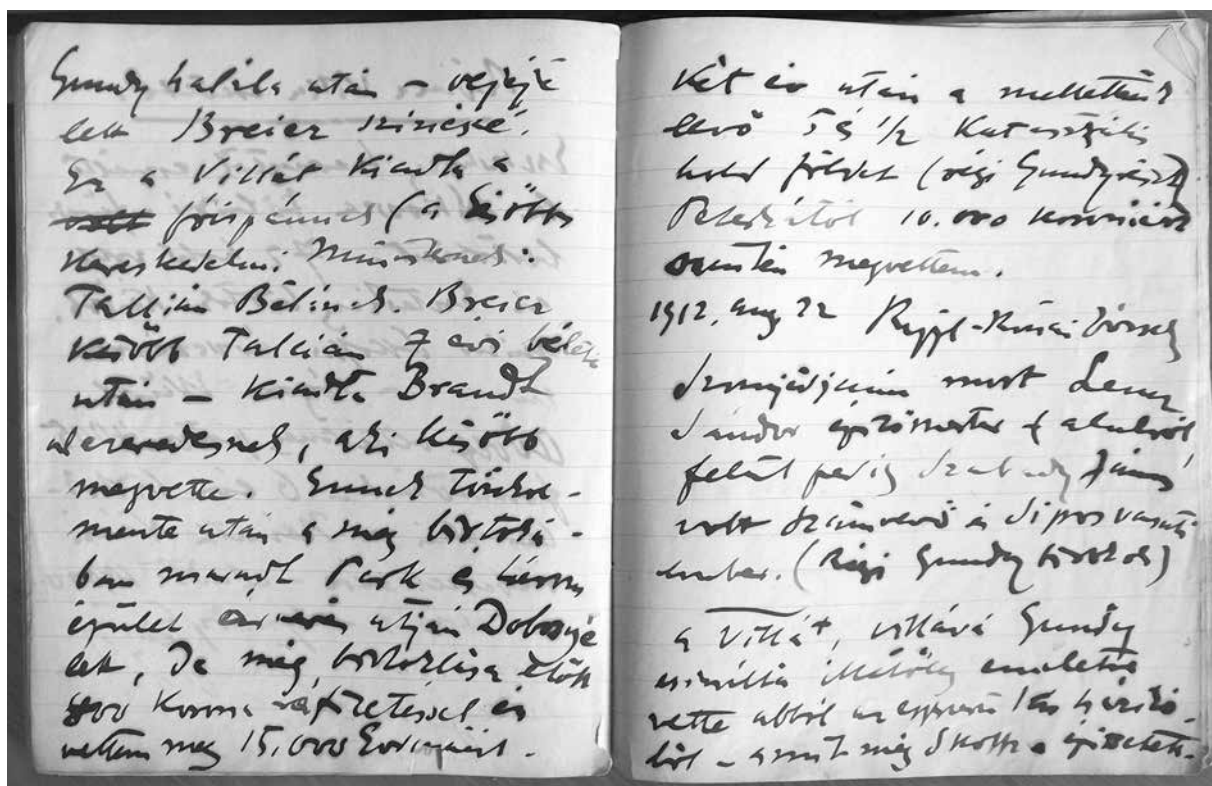
Rippl-Rónai József 1912-ben feljegyezte történeti ismereteit a Róma-villa eredetéről. A Magyar Nemzeti Galéria adattára őrzi azt a füzetet, amely egyéb bejegyzések mellett az alább idézett írást tartalmazza.

„Róma villa eredete

Eszterházy hercegtől cserélte be Skossa főbíró – füredi birtokáért. 72 hold volt az Eszterházy birtok. Később, mikor Skossa árverésre jutott, a sógora Würth Adolf vette meg potom 4005 forintokért – 6 éves birtoklás után a Németh Náci rábeszélésére – eladta 10.000 forintokért Gundy György színésznek – Gundy János szállója mellett, a mi még ma is Gundy birtok: Laczié. Gundy halála után – a vejéjé lett Breier színészé. Ez a Villát kiadta a főispánnak (a későbbi kereskedelmi miniszternek: Tallián Bélának.) Breier később Tallián 7 évi bérlése után – kiadta Brandt alvezredesnek, aki később megvette. Ennek tönkremenetele után a még birtokában maradt park és három épület árverés útján Dobossyé lett, de még birtoklása előtt 800 korona ráfizetéssel én vettem meg 15.000 koronáért. Két év után a mellettünk levő 5 és ½ katasztrális hold földet (régí Gundy részét) Peterkától 10.000 koronáért szintén megvettem. 1912. aug 22. Rippl-Rónai József. Szomszédjaim most Lerner Sándor építőmester – alulról Felül pedig Szabady János volt számvevő és Sipos vasúti ember. (Régí Gundy birtok) A villát villává Gundy csinálta illetőleg emeletre vette abból az egyszerű kis házikóból – amit még Skossa építtetett.” (1–3. ábra)

1. ábra. Ripp-Rónai jegyzetfüzete a Róma-villa eredetéről szóló írásával

2. ábra. Ripp-Rónai írása a Róma-villáról

3. ábra. Rippl-Rónai József a Róma-villa előtt

Rippl-Rónai jegyzetének elolvasásával kérdések merülnek fel a hiányzó évszámok és az ismeretlen személynevek miatt. Biztosra vehető, hogy a művész áttekintéséhez nem állt rendelkezésre írásos dokumentum, csak a szóbeliség utáni emlékezet. Rippl-Rónai krónikáisi tettét áthatotta a virágzó úri birtok gazdáját megillető büszkeség, és jó szokás szerint összesíteni akarta a Róma-villa korábbi tulajdonosait. A hiányosságok ellenére, ez az első és egyetlen olyan dokumentum, amely a ház tulajdonosától származik. Emiatt fontos közlemény az utókor számára.

Sorra vesszük a tulajdonosokat és levéltári kutatások alapján értelmezzük az írásban megnevezett személyeket. Mindezt megelőzően a Róma-hegy földrajzi elnevezésének kutatásáról is beszámolunk. Az 1732-ben készült hercegi uradalmi összeírásban a Róma-hegy, mint földrajzi név nem szerepel. Az 1784-ben készült II. József-féle katonai térkép szőlőnek tünteti fel. A Róma-hegy elnevezése csak száz évvel később bukkan elő, Pesty Frigyes történeti földrajz kutató említi: „Kiss és Nagyroma neveinek eredete bizonytalan, jó bor

terem, a' hegy lántzolat rengeteg erdő volt, mely a tagosítás alkalmával földbirtokká vált, – honnét pompás belátás van a' Városba...”¹ A Lonka-, Róma-, Ivánfahegy dombvonulatán az erdőirtáskor sok régészeti lelet került elő. Ósorszarvú- és mamutcsont, kőszerszám, elvéve római és kelta leletek és bizonytalan eredetű romok.

A Róma-hegy eredeti tulajdonosa Eszterházy Pál herceg, aki egy bizonyos Skossa főbíróval kaposfüredi birtokra cserélte. Eszterházy herceg személye ismert, de a Skossáé nem. Scossa Sándorról van szó (Rábakéthely, 1822–?), aki Sopronban végezte jogi tanulmányait. 1849. augusztus 3-tól a kaposvári járás esküdtje, majd 1850. február 17-én császári-királyi szolgálatba lépett kaposvári járási szolgabíró-segédként. 1853. július 31-től a szigeti járás helyettes főszolgabírája volt. Lakása Kadarkúton volt. 1854. május 1-től 1860-ig lett a kaposvári járás segédbírója, azután Vas megyében a felsőkemenesi járás főszolgabírója lett. Zichy

¹ Pesty Frigyes: Somogy vármegye helynévtára. Kaposvár, 2001. 156-157.

Hermann szorgalmas, kielégítő képességű, jó politikai viselkedésű hivatalnoknak minősítette, aki a szolgálatban jó volt, de azonkívül nem tanúsított kielégítő magaviseletet. Ez utóbbihoz Chernel Elek, az új Vas megyei főispáni helytartó hozzáfűzte, hogy magaviselete nem egészen feddhetetlen, mivel feleségétől külön, egy másik nővel él együtt.² A következő tulajdonos Skossa sógora, Würth Adolf, a kaposvári aggápolda gondnoka. Az aggápolda közintézmény 1860–1898 között a Fő utca és az Anna utca sarkán állt. Feltehetően az elemi iskola építkezése miatt 1898-ban átköltözött a Szigetvári utcába. Az aggápolda régi helyén építették fel 1904-ben az Anna utcai elemi iskolát. Skossa 1855 körül lett róma-hegyi birtokos, de adóssága miatt elárverezték, s Würth 1862-ben megvette. Rippl-Rónai nem tudott arról, hogy a legkorábbi, 1865-ös telekkönyvi bejegyzés Breil Frigyes magánzót³ nevezi meg a Róma-hegyi birtok tulajdonosaként. Würth 1862–68-ig tartó 6 éves tulajdonlására esik ez az adat. A Rippl-Rónai jegyzet következő szereplője Németh Ignác polgármester. „Németh Nác” kétszer volt polgármester: 1878–1881-ig és 1883–1895-ig, s az ő hivatala idején választották meg Kossuth Lajost Kaposvár díszpolgárává. Emiatt és felelőtlen költségeiért az ellenzék politikusi hadjáratot indítottak ellene és „számúzték” a városból. A jelen témánkban csak tanácsadóként tűnik fel, mint aki 1868-ban rábeszélte Gundy Györgyöt a Róma-hegy megvásárlására. Gundy György (1820–1880) az Osztrák-Magyar Monarchia híres színésze és operaénekes volt. Kaposvár szülőtte, a városhoz hű, jótékonyágáért is nevezetes polgára. Apja közismert borbélymester volt. György fia tanítóképzőt végzett, s mint gyakorló kántortanító, tűnt fel különös tehetségű éneklésével. Jelentkezett a Pesti Német Színházba és nagy sikerű énekes színészként utazta be a Monarchiát és a környező országokat. Breslauban, a mai Wrocławban önálló társulata volt. Később a Pesti Német Színház igazgatója lett. 1868-ban vásárolta meg a dombon álló birtokot és a már meglévő földszintes házra emeletet építtetett. A helyi újság is beszámolt arról, hogy „Gundy György, az egykor kitűnő énekes, a pesti német s több külföldi színház neves igazgatója Kaposvárott terjedelmes birtokot vásárolt, melyen egy ízléssel renovált lakot valóban keleti fényűzéssel és ízléssel rendezett be; a helyiség neve: villa Roma. Itt gondolkodik most a derék művész azon babérokon, melyek annyiszor hulltak lábaihoz, s a művészvilág aranyos napjain, melyek az ő részére a szó teljes értelmében „aranyosak voltak.” Jegyzet: Somogy c. hetilap, 1871. április 18. Tüdőbaja miatt Európa híres üdülőhelyein keresett gyógyulást. Szép parkot alakított ki és a kapura szegezte a Róma-villa címtáblát, talán abban a hitében, hogy a Róma városhoz közeli nyaralások emlékei előtt hódol. A villa homlokzati tetőzetébe kis harangtornyot ácsoltatott, s

a csúcsára bádogbuzogányt állíttatott. Emiatt nevezték a villát bádogbuzogányos kastélynak, s a toronyban mindennap délidőben megkongatták a harangot. Gundy hatvanéves korában halt meg. „Gundy György földbirtokos, az elébbi években pedig huzamosabb ideig színgazgató hazánkban és a külföldön, pénteken virradóra (1880. június 4-én) meghalt B.-Pesten. A boldogult egyike volt a legtapintatosabb és szerencsésebb igazgatóknak, s nejével együtt oly terjedelmes, iskolázott s így ünnepelt hang birtokában, mely jelentékeny vagyont szerzett számokra. A színművészet teréről visszavonulása után is még mindig imádta azt, de – fájdalom – mindig rohamosabban fellépő betegsége meggátolta őt, hogy még egyszer igazgatói pályáján működhesse, melyhez annyi szent emlék, öröm és érdek kötötte. Midőn Somogyba jött, hogy kaposvári rokonai közelében lehessen, itt vett egy terjedelmesebb birtokot, melyre nyári lakot építtetett, s Villa-Rómának nevezte el. Itt élt a művész múltja emlékeinek, rokonai, barátai és ismerősei iránt nagy előzékenységgel és vendégszeretettel. Télre mindig enyhébb éghajlat alá tette át lakását, s közelebb mindannyiunk fájdalmára, kik őt szerettük és tiszteltük, meghalt a fővárosban. Legyen neki könnyű a föld!”⁴ A kaposvári Főgimnázium számára jelentős összeget hagyott.⁵ „A villát villává Gundy csinálta illetőleg emeletre vette abból az egyszerű kis házikóból – amit még Skossa építtetett.” – mondta Rippl. A Kaposváron 1870. év elején végrehajtott ingatlan kimutatásban úgy szerepel, mint egy emeletes, öt szobás, két konyhás épület. „Érdekes, hogy a Gundy által Róma Villa névre keresztelt épületet a Lonka szőlőhegynél írták össze. Bizonyosnak tűnik, hogy erről az épületről van szó, mivel Kaposvár határában villa, vagy villaszerű épület kb. az 1890-es évek elejéig csak ez az egy létezett. Egyébként az épület a Lonka- és Róma-hegy határán áll, de a Róma-hegyi részen. Az 1870. év elején tartott összeíraskor az épület 5 szobáját 2 család lakta, összesen 12-en. Érdekes, hogy mindannyian „családtag”-ként vannak felvéve, tehát cseléd nem lakott a villánál.”⁶ 1880-ban Gundy halála után számos Gundy-rokon között öröklődött a birtok. Az énekes testvérenek fiai közül Gundy László, az ipartestület jegyzője „Laczi” névvel kapott Rippl-Rónaitól említést. A Róma-villa Rippl-Rónai szerint Gundy György veje, Breier színész tulajdonába ment át. Ez is új információ, mert Breier színész személye ismeretlen. A következő tulajdonos Brandt József nyugalmazott honvéd alezredes.⁷ Ő lehetett az apja annak a festegető Brandt főhadnagynak, akiről Bernáth Aurél írt „Egy katonafestőnél” címmel.⁸ A tönkrement Brandt alezredestől a halála évében, 1908-ban árverés útján került a villa Dobossy Pál és felesége, Heindlhoffer Angéla tulajdonába. Mi-

2 In: Előadások Vas megye történetéből. IV. Vas Megyei Levéltár, Szombathely 2004. Söptei Imre: A vármegyei tisztviselői kar újjászervezése 1861-1962. A hivatali, a politikai és a gazdasági elit Vas megyében. 266. o.
3 Breil Frigyes, a Róma-hegyi fszt.-es ház egykori tulajdonosa 70 éves korában 1910. febr. 9-én halt meg. Felesége Reuter Borbála. Lakása: Kaposvár, Szigetvári u. 47.

4 Somogy c. hetilap, 1880. június 8.

5 Lévai József: A Róma-dombi villa. Somogyi Néplap, 1984. nov. 11.

6 Récsei Balázs: Kaposvár az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás, a köz- és magánépületek kimutatása mellékletének tükrében. In: Somogy megye múltjából, 2013. Levéltári évkönyv, 42. 63.l.

7 Brandt József 76 éves korában, 1908. okt. 26-án halt meg. Lakása: Kaposvár, Tallián Gy. u. 19.

8 In: Bernáth Aurél: Így éltünk Pannóniában. 1956. 408-416.

vel Dobossyéknek nem volt szándékában megtartani, 800 korona felárral továbbadták. A művész 1908. júliusban éppen Somogytúron Kunffy Lajos festőművésznél nyaralt, amikor levele érkezett Kaposvárról. Testvére, Lajos írta, hogy elárverezték Brandt őrnagy Róma nevezetű villáját, de ha ő ráigér tíz százalékot, még az övé lehet. Az 1906-os Könyves Kálmán Műkiadónál rendezett nagy sikerű budapesti kiállítás jövedelméből megvolt rá a pénz. Kunffy Lajos ismerte a romantikus adottságú ingatlant, s mint földbirtokos jó üzletet látott benne. Rábeszélésére Rippl-Rónai táviratilag intézkedett, hogy öccse eljárjon a szerencsés vásárlás megragadása érdekében. Rippl-Rónai József és neje, Baudrion Lazarett 1908. július 23-án vásárolta meg Dobossy Páléktól a 6 hold, 350 négyszögölnyi birtokot, egész pontosan 14.510.- koronáért. 1910-ben megvette hozzá egy Peterka nevű tulajdonostól a valaha Gundy-birtokhoz tartozó 7,5 hold „külső részt.” – Rippl-Rónai nem írt pontos számokat.⁹ Dobossy Pálék Róma-hegyi szomszédok maradtak. A katonatiszt fiúk, Dobossy Elek és Rippl-Rónai nevelt lánya, Paris Anella közt szövődő szerelemből házasság lett. Az ifjabb Dobossy Elek a házasságuk érdekében megtette azt az áldozatot, hogy kilépett a katonaságból azért, hogy a kötelező kaucióval ne terhelje a fizetni nem akaró nevelőapát. Rippl-Rónai ezt a gesztust hálaival vette tudomásul, és bizalmába fogadta vejét.¹⁰ Az ifjú pár néhány éven át a villában lakott, majd Budapestre költözött.

„Amikor Rippl-Rónai 1908-ban megvásárolta a Róma-villát, elkezdett gazdálkodni. Rövidesen szántóföldet vásárolt a szomszédságban és ugyancsak hamarosan kitudódott, hogy nemigen ért a gazdálkodáshoz, ezt egyébként valójában sohasem vette tudomásul. Nos, a szántóföldet tavasszal, ősszel meg kellett munkálni és erre a munkára a zselicszentpáli Hegedűs Györgyöt ajánlották. Szentpálon több Hegedűs György lakott, Rippl-Rónai barátját Tókának nevezte a falu. Az évek során egész életre terjedő barátság fejlődött ki kettejük között. Hegedűs szinte magáénak tekintette Rippl-Rónai földjeit, úgy, akként művelte, ahogy szükségesnek látta.”¹¹ A művész halálakor, 1927-ben az alábbi végrendelet szerint jártak el:

„1921.20/V. Végrendelemem.

Feleségem: Baudrion Lazarett fogja élvezni – haláláig – az egész vagyonomat. Mindent. Halála után, az egyenes örökösöké lesz mindaz, ami az én nevemen van. Ő rendelkezhetik az ő nevén lévő részről, ahogy neki tetszik, akár életébe odaadja, elajándékozhatja oly kikötéssel, hogy azt az illető csak az ő halála után kapja birtokába. Megkönnyítésül már itt kijelentem, hogy az első vétel, amelybe a Róma Villa épületével és a nagy kerttel, valamint az utolsó vétel (a Szabadi féle) a feleségem nevén van, tehát feles velem. Ez

az ami felett korlátlanul rendelkezhetik. Sándor öcsém fiát, aki Sándor hibájából nem viseli a Rónai nevet: Györgyöt, szintén örökségben kell részesíteni olyformán, hogy tizedrészét az egésznek kapja. Természetesen a költségek ráeső részét ő viseli. Műveim elárverezése Budapesten – lehetőleg Ernst Lajosnál menjen végbe. Dr. Petrovics Elek; Nemes Marcell; Lyka Károly; Vaszary János; Dr. Peták Illés ügyvéd, Dr. Lázár Béla készítsék elő az aukciót. A befolyt összegek kamatait feleségem élvezze. Rippl-Rónai József Dr. Pogány Kálmán Urbach József Medgyessy Ferenc”¹²

Lazarett 20 évvel Rippl-Rónai halála után, 1947-ben halt meg. Végrendelete szerint a saját tulajdonát dr. Martyn Róbertnek adományozta.¹³ Anellát kihagyta az örökségből. Rippl-Rónai József után részesült a művész Lajos nevű öccsének fia, dr. Rónai Gusztáv. Az ő részét dr. Martyn Róbert később megvásárolta. Az 1950-es években elrendelt tsz-esítés után a 6710/1. sz. alatti birtok 6 kh 759 négyszögöltre csökkent, vagyis a parkosított és beépített részre. Abból történt a Róma-villa és a szűkebb környékének, 3 kh 1074 négyszögölnök az eladása az állam részére 1970. október 28-án.¹⁴ A Róma-villa műemléki felújításra került, és 1978. augusztus 20-án nyílt meg Rippl-Rónai József Emlékmúzeumként.

Az otthonteremtő Lazarett

„Zord fejű asszony. Kemény vonásaiból pillanatokig még a francia jakobinusnőt is kiérezem. De mintha itthon is található volna ez a típus, kisebb városokban. Mit szenvedhetett ő itt a hegyen, némán, féltve ezt a hiú embert, aki csak fél életét élte itthon, felét pedig a pesti szalonokban, a szépasszonyok körül. Mi tartotta össze őket? A küzdelmes fiatal koruk emléke? Amikor még támasza is lehetett? Úgy érzem, még most is vasmarokkal fogja, amikor már haldoklik. Miben van az ereje, ha se szépség, se szellem nem tehetette a magáét? A kemény vidéki nőt érzem benne, aki fogához veri a garast, és tréfát nem ismer, ha a vagyon vagy a család körül forog a dolog.

A munkába ölte itt magát, kacsát, ludat, disznót nevelt, műveltette a földeket, s várta haza az urát. Társasága alig volt, jóformán csak az a pár rokon, aki néha vette a fáradtságát, s feljött ide a hegyre. Törve beszélt a magyart, s így még hontalannak is érezhette magát. Gyereke nem volt, csak egy árván maradt rokon leánykát, Anellát hozta el magával hazulról.” – ezt a nagyszerű személyleírást Bernáth Aurél írta 1927-ben Rippl-Rónai feleségéről, aki 61 éves elmúlt már akkor.

„Lazarett”-nek a régi időkben a vesztegzár alá kényszerült hajót, azután a katonai kórházakat neveztek. Rippl-Rónai Lazarinja a gondoskodás, a szerető, hűséges szolgálat jegyében élt 81 évet. Leánykori neve szerint Lazarett Baudrion 1866. június 15-én született a franciaországi Burgundia Marly nevű kis falujában.

9 A Róma-villa adásvételi szerződése. Rippl-Rónai Múzeum adattára 3701.

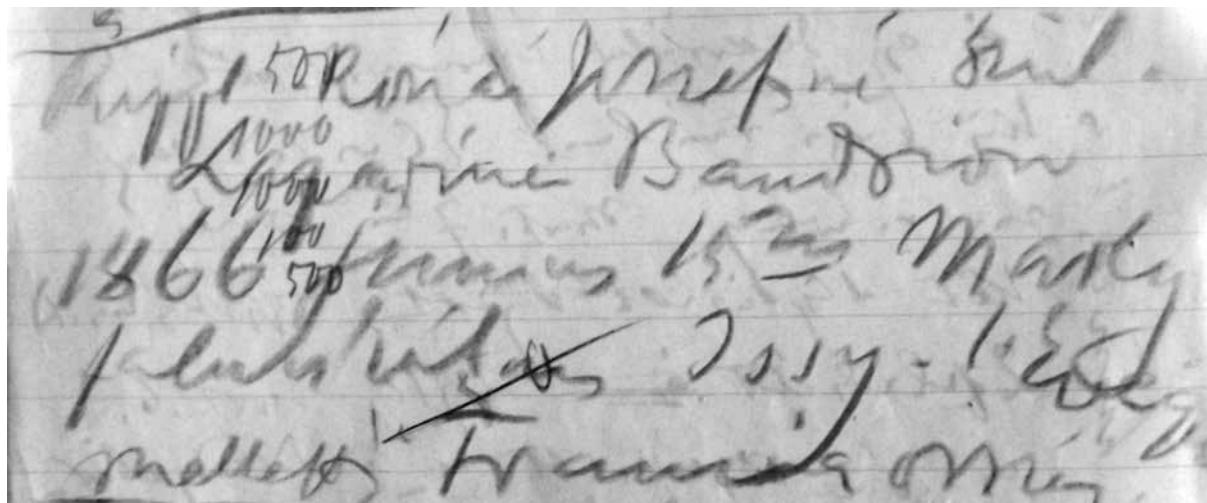
10 Horváth János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józsefről. Kaposvár, 2008. 9-11.

11 Martyn Ferenc: Rippl-Rónai barátja. Somogyi Néplap, 1963. szept. 8.

12 Gépellt másolat a RRM adattárában.

13 Másolat a végrendeletről. RRM adattára 2629.

14 Másolat az adásvételi szerződésről. Rippl-Rónai Múzeum adattára 5178-93.

4. ábra. Rippl-Rónai József kézírása Lazarine születési adatairól

A népes Baudrion család Marlyból Issy-L'Éveque-be¹⁵ költözött (4. ábra). Párizsban a Julian Akadémián modellként dolgozott. Rippl-Rónai mint Munkácsy-tanítvány 1888-ban látogatta az akadémiát és lehetséges, hogy ott le is rajzolta az ismeretlen, szomorú szemű, karcsú derekú lányt. Személyes ismerkedésük is abban az évben történt egy Neuilly-ben megtartott népvásár forgatagában. A családi szóbeszéd őrizte meg az esetet, amikor a művész a színesen nyüzsgő forgatagban meglátta Lazarette-t. Vele volt a húga, Claudine. A művész az emlékekhez többször visszatérve a „Carussel” témában, kis kerámia képen örökítette meg a látványt. Szíve hölgye festett falovon, kék ruhában, barna kalapban a csengő, zengő karusszel körforgásával lovagolt az életébe. Vajon milyen volt az a nő, milyennek látta őt az idegen, magányos fiatalember, aki akkor még kereste önmagát, kutatta helyét a művészetben és az életben? A nem sokkal későbbi fényképen egy aggódó arcú lányt látunk, akinek hosszú, barna haja úgy van feltűzve, mint a japán gésáké. Erős jellemet kifejező, egyenes vonalú szemöldök alatti nagy szemek kedvesen félénken vannak lesütve. Férfiasan határozott, széles orra és szintén széles és hullámzó a szája. Az alsó ajka kislányosan bújik a felső alatt, amely bájos karaktervonása sok francia nőnek. Lazarine csendes, visszahúzódozó, az otthon körüli munkában serény asszony volt, és bensőjében határozott, egyéni stílussal bírt. A festő szemével érdekes karakterű, vonzó jelenség lehetett. Az idő múlásával elveszítette hamvas fiatalságát, elnehezült, a darázsderék eltűnt. Rippl-Rónai kevés arcképet festett róla, de vallomással felérő a „Kalitkás nő” (1892) című főmű. Az életnagyságú alkotáshoz Lazarine állt modellt. Személyéről ez a kép adja a legtöbb információt. A bizonyosságát, hogy Lazarinet látjuk a képen, megerősíti a híres kép előzeteseként festett „Kalitkás hölgy. Vázlat” (1892). Ott a kisebb méretű, szűkebb terű képen az arc profilja nin-

csen idealizálva, s így könnyebben ráismerhettünk a modellre. A két képet együtt látva egy szerelmi ihletésű eszményítési folyamat tanúi vagyunk. A szerelemben összetalálkozott életközösség a művészetért való áldozatos munkában vált szétválaszthatatlanná. Kölcsönösen „Munikának” becézték egymást (5–6. ábra).

Thadée Natanson így figyelte fel Rippl-Rónai élet-társára: „A látogatók felfedeztek nála egy komoly aszszonyt, fekete szalagokkal a hajában, aki rendszerint eltűnt láttunkra. Nagyon sokáig még a hangját sem ismerték. Végig azt hittük volna, hogy honfitársa a rejtélyes barátnő, ha az udvarias Lazarine egy szép nap, de csak évek múltán s egész véletlenül ki nem kottyantja, azt a burgundi falut, ahol annak rendje és módja szerint megszületett.”¹⁶

Lazarine nemcsak modell és élettárs, hanem alkotótárs is, iparművész volt, a Rippl-Rónai által tervezett hímzések kivitelezője. A francia nők gobelinezését, mint hagyományos kézimunkát gyakorolta. Esztergált farudakból szerkesztett hímzőkeretbe szorított vásznon öltögette a színes fonalat a rárajzolt sablon szerint. Egymáshoz simuló lapos öltéseket és hasított öltéseket alkalmazott. Ha a tervezett textil nagyobb volt, mint a feszítőkeret, akkor középről minden irányba kellett araszolni tovább a szélekig. Az „Ideálművészet és realizmus” című kárpitot 1895-ben „egy rosszul égő mécs világánál” Neuillyben készítette selyemszállal. Ez a mű a párizsi Szalonban több más hímzéssel együtt kiállítási díjat nyert. 1906-ban egy hímzett kályhaellenzővel együtt szerepelt a milánói nemzetközi kiállításon. A magyar pavilont elpusztító tragikus tűzben mindkettő mű elégett. Szerencsésen fennmaradt az Andrásy-ebédlő emblémájaként ismert gobelin, a „Vörösruhás nő” (1898). Annál a munkánál Lazarine először használt hímzőanyagként gyapjúfonalat. Úgy tapasztalta, hogy a selyemhímzések idővel erősen megkoptak, elhalványodtak. A gyapjúfonal puha és rusztikus anyaga

¹⁵ Rippl-Rónai József jegyzetfüzetében szereplő autográf beírás szerint. MNG Adattára.

¹⁶ Thadée Natanson . Fordította és közli: Cs. Szabó László: Rippl-Rónai és Natanson. Magyar Művészet, 1949. 1. sz. 32.

5. ábra. Lazarine fényképe 1899 k.

6. ábra. Lazarine Neuillyben. 1899.

erőteljesebb dekorativitást, a színek élénkebb érvényesülését tette lehetővé. Az Andrassy-ebédlőhöz készült még egy három négyzetméteres, virágmintás paraván és egy 30 méter hosszú, mennyezetet keretező fríz, amelynek kivitelezése óriási munka lehetett. Ahhoz besegített Claudine is. Az 1900-i párizsi világiállítás zsűrije a Rippl-Rónai József & Lazarette Baudrion hímzésterveknek ezüstérmét ítélte, s ezáltal Lazarine elismert iparművésszé lett avatva. A közös siker nyomán Rippl-Rónai még Párizsból tudatta Ödön öccsével, ha őt bármi érne, Lazarine lesz az örököse.

„Most ez idő szerint itt a kanyaró és tifusz kaszabolja le az embereket, uralkodik, meglehet, hogy hozzám is elnéz, és elvisz magával. Szeretném, ha legalább Te tudnád, mik egyszer s mindenkorra terveim Lazarine-ra nézve. Szeretném, ha kívánságomat szigorúan betartánátok, ti. ha pénzem a 2000 Ft-ot meghaladná, kívánságom az lenne, hogy a „négyes” kamatokat egészen ő élvezze, természetesen az Andrassy-pénzt is beleérttem. Ha pénzem nem haladná meg a 2000 Ft-ot, úgy az egészet neki szántam. Bútorzatomat eo ipso az ő tulajdonának tartásatok. Itt levő képeimmel ő rendelkezék, elárverezheti, vagy magának megtarthatja. Máskülönben pedig azt szeretném, hogy édesanyánk körül lenne, természetesen egymás közti megállapodás szerint. Minden tekintetben segítségére legyetek, és mint testvért vagy nővért vegyétek. Megérdemli.”¹⁷

17 Rippl-Rónai József levele Ödön öccsének. Párizs, 1897.

Rippl-Rónai nem részletezi öccsének a „megérdemli” szó tartalmát, s nem tudjuk, hogy miért nem akart házasságot kötni.

1902-ben Rippl-Rónai végleg hazatért, s egy parasztházat vásárolt a kaposvári Fő utca végén. Ez a legendás ház már nincs a föld színén, de a művész nem titkolta, hogy Lazarine keze munkája tette kellemes otthonná. „A kerti munkálatok most a legszebbek, legérdekesebbek, t.i. mi tavasszal is akarunk látni tüzes szép virágokat, pl. tulipánt, jázmin, nárciszt, ibolyát, árvácskát, nefelejcsét. Ezek köszöntenek be legelőször. Már nagy részben intézkedtünk is. Majd meglátod, hogy mily kedves lesz, amilyen rég nem volt, kis házunk és a két kis kert. Igazi magyar házikó igazi magyar kertben elől, hátul. Várjuk most – Papával együtt az elültetendő cserjéket stb. dolgokat, szőlőt is.”¹⁸

„Minden a mit a kis „fehér házban” találtam gyönyörűséget okozott. Már a kertbe lépésnél a szépen ápolat zöld kert terített szép asztal fogadott és tárta ki ölelkező karjait. A szobák mind felfrissülve színben és elrendezésben várták gazdájukat. Igazán mondhatom, hogy Lázárin izléses elrendezése a legraffináltabb művészt is kielégítené. Nem hiszem hogy XIII. Leo pápa születése szobája nemesen egyszerűbb lett volna.”¹⁹

18 Rippl-Rónai József levele Ödön öccsének. 1903. okt. 29. Kaposvár. MNG Adattár

19 Rippl-Rónai József levele Ödön öccsének. 1904. aug. 16. Kaposvár, Fő u. 58/a. MNG Adattár

Tizenkét éves párizsi és hatéves magyarországi együttélés után 1906-ban Budapesten a családot kizárva kötöttek házasságot. Talán van egy valószínű magyarázat arra, hogy miért nem korábban és miért éppen akkor történt meg a házasságkötés. A művész édesanyja, mint a kisváros bigott erkölcsi szokásainak híve, katolikus kisleányok magánórás illetanára, nem tudott szerető viszonyban lenni a fiával vadházasságban élő idegen nővel. A családban mindenként fölött álló, szeretett Mamának kíméletet adott a fia azzal, hogy kívárta a házasságkötés megfelelő idejét. Egyik Rippl-Rónai kép beszédesen vall a két asszony közti távolságról. A „*Karácsony*” (1903–04 között) című festményen csak ők ketten szerepelnek. Feketébe burkolt, egymástól teljesen elszigetelt, elforduló alakjuk a karácsonyfa mellett sem mutat barátságos közeledést. Rippl-Rónai édesanyja 1905. december 29-én halt meg. A családi szomorúságot hamarosan nagy öröm követi azzal, hogy 1906. február 1-jén a budapesti Könyves Kálmán Szalonban rendezett kiállítással Rippl-Rónai befutott festő lett. A sorsfordító kiállítás rendezését és az árverezést egy Pesten bérelt lakásból irányította a művész. Vele lehetett Lazarine is. „*Édes Ödönöm. Végre a nagy rumli megszűnt és pedig igen szép eredményre: a kiállítás is és az aukció is. Majdnem egyformán eredményezett, még nincs meg az összeszámlálás, de azt hiszem elment 400 kép 45 – 46.000 koronáért. Ebből természetesen nagyon nagy rész – egyrészt 33 és 1/3 %, másrészt pedig 20 % Könyves Kálmánnak jut. Mindenesetre nagyon nagy dolgot oldottunk meg rövid egy hónap alatt. Egész Budapest mozgásban volt és fő tárgy volt a társalgások alkalmával a Rippl-Rónai kiállítás és aukció.... Andrassy-úti (38 sz. IV 8.) lakásomat május 8-ig megtartom. Mialatt azonban lemegek hozzád is és Kaposvárra is. – Mily boldogság lenne most aranyos kis Anyánkat szíven csókolni. Őt akit ez a dolog oly jól érintett volna. Békesség poraira! Lázarine jól van, jövő héten ő is haza megy. Kapunk egy szép him pávát és a kert is már megköveteli a gazdát.. Isten veled.*”²⁰

A művész erkölcsi érzéke fejeződött ki abban, hogy küzdelmeiben hú életársát május 7-én Budapesten nőül vette. Gyermekek nem született. Lazarine árván maradt unokahúgát, Anette Parist, a művész által adott becenevén ismert Anellát 1910-ben hozták el Issy-L'Éveque-ből és saját gyermekként nevelték fel. „...*Mint fiatalasszony, ha nem is kimondottan szép, de csinos megnyerő valaki volt. Kedves volt az arca és egész lénye szimpatikus*” – állapította meg a nevelőnőjáról, Lazarine-ról Paris Anella.

Lazarine nagyon nehezen tanult meg magyarul beszélni. A franciául tudó Piatsek Ferenc, a Rippl-képek Piacsek bácsija igyekezett ebben a segítségére lenni. A kettőjük napi rendszerű társalgásakor festette róluk Rippl-Rónai az enteriőr korszak képeit. 1908-tól Lazarine volt, aki felügyelte a tízholdas Róma-hegyi birtokot, amelyet egy rokon, Hegedűs György (alias Tóka) felesben művelt. Három-négy tagú személyzet, illetve cselédség felett rendelkezett. Miután a szakács-

nővel megbeszélte az aznapi ebédet, a Róma-villa virágos kertjében, konyhakertjében és a baromfiudvarban tevékenykedett. A ház ura a rendszeres, egész napos alkotómunka közben ebédszünetet tartott, és délután négykor csatlakozott hozzá. Karácsonykor a zongorán álló, feldíszített fenyőfa fölé a francia szokást tartva fagyöngyöt akasztott. Konyhájának jó hírét, a magyaros-franciás ízekben bővelkedő szakácsstehetségét a *Nyugat* folyóirat írói terjesztették. Az állatfarmról sült birkahús, kacska, pulyka, csirke került az asztalra. Salátakeverékeit gyakran a környező vidék vadon termett növényeiből gyűjtögette össze. A gyomnövények közül sokféle, más-más zamatú apró leveleket tépkedett. Konyhaművészetét még a gyermekkorából hozta, s a festővel töltött párizsi szegénység idején találékonyan alkalmazta. A húsz évvel korábbi párizsi életükben legfeljebb csak álmoldozhattak a Róma-villa paradicsomi gazdagságáról (7. ábra). Valószínű, hogy 1899-ben, Aristide Maillol Banyuls nevű szülőfalujában vendégeskedve született meg a vidéki életidill eszméje, keresése. Az álmat a közös sors váltotta valóra. A birtok mérete akkora volt, amely nem haladta meg erőiket. Lazarine naponta a kertjük virágaiból minden szoba asztalán álló vázába rakott egy-egy frissen vágott csokrot. A karóra futó rózsáit nagy gonddal nevelte. Az asszony született otthonteremtő, lakberendező tehetsége nyomán vált programszerűvé Rippl-Rónai otthonkultusza. Nehezen viselte az 1917-től majdnem tíz évig húzódo Zorka-ügyet. Abban az időben a művész „darázsfészeknek” nevezte a villát. Fájhatott az asszonynak, hogy férje oldalán már nem ő, hanem egy fiatal nő díszleleg a budapesti kávéházi társaságban.

Rippl-Rónai József halálát követően az özvegy húsz évig élt egyedül. Gazdálkodásból és férje festményeinek eladásából igyekezett megélni. 1934-ben a művészi hagyatékból 53 képet bocsátott árverésre, de csak 27 talált vevőre. Magányát és kiszolgáltatottságát kihasználta, s a Rippl-Rónai képek javától megfosztották. Megtörtént, hogy miután behálózta őt Völgyessy Ferenc műgyűjtő, egy szekérnyi Rippl-Rónai képet pakolt fel magának a Róma-villában. Fizetségül Lazarine elé tett egy alku nélküli pénzszeget. Az asszony hiába tiltakozott és sírva kiáltozott utána, Völgyessy elhajtott a fogatán.²¹ Nevelt fia, dr. Martyn Róbert írta Paris Anellának: „*Völgyessy*”²². *Ami a Völgyessy ügyet illeti azt én megmondtam Lazarine néninek, hogy őt a Völgyessy kifosztja, sőt ezt megmondtam, helyesebben megírtam Völgyessynek is, mire igen hosszú levélben válaszolt, hogy ő viszszaad mindent, de Lazarine néni nem fogadja vissza a képeket. Szerintem nem 10–15 darabot, hanem 50–60 drb képet és rajtot is elvitt. De én már nem szólok bele, én ezt többször is megmondtam Lazarine néni-nek. Lazarine azt tesz amit akar. Még talán az érme valamit, ha Petrovics igazgató úr felvilágosítaná, bár talán ez sem ér semmit.*”²³

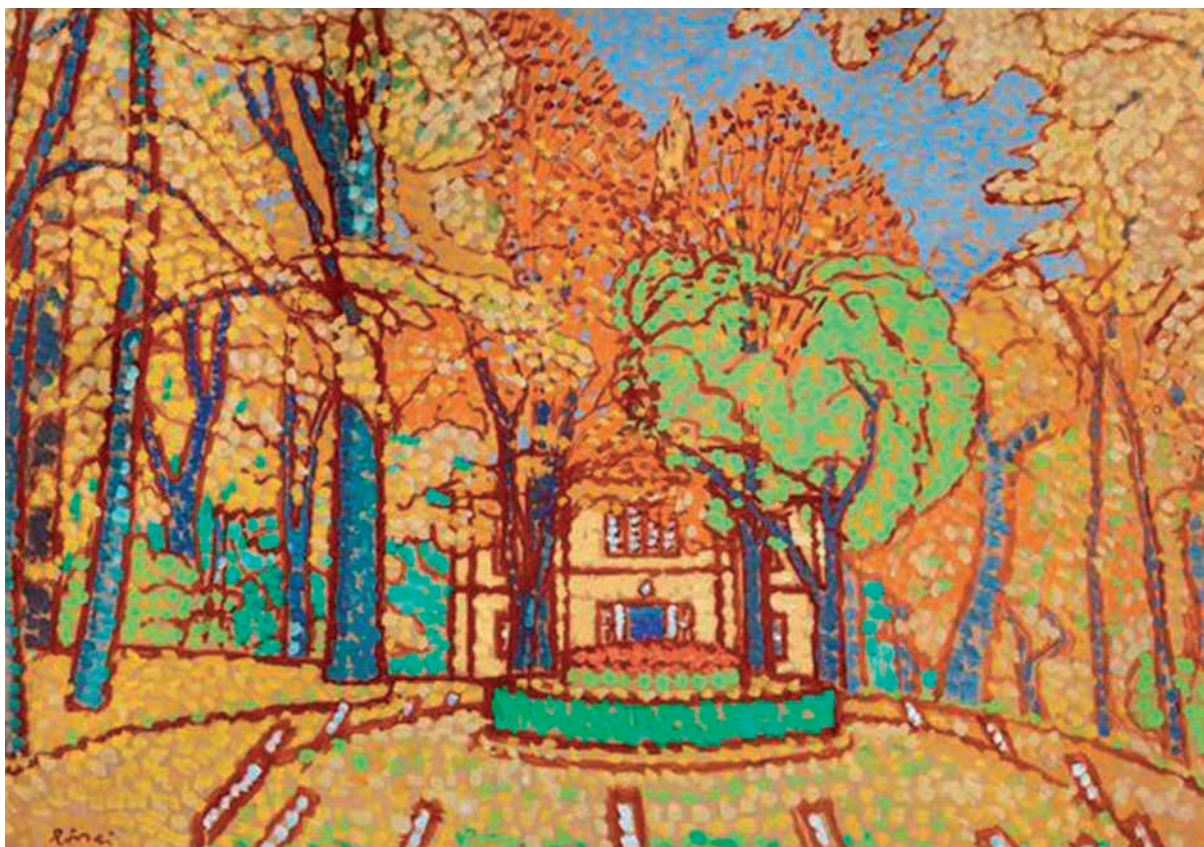
21 Dr. Martyn Róbert szóbeli elmondása.

22 Dr. Völgyessy Ferenc főorvos, műgyűjtő. In: Takács Gábor: Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig. Budapest, 2012. 481–482.

23 Dr. Martyn Róbert levele Dobossyné Paris Anellának. Kolozsvár, 1942. XII. 20. RRM adattár 2635

20 Rippl-Rónai József levele Ödön öccsének. Budapest, 1906. március 7. MNG Adattár ltsz.: 20408/1979/14/b; MTA MKCS-C-36/535

7. ábra. A Róma-villa ősszel, 1914 körül

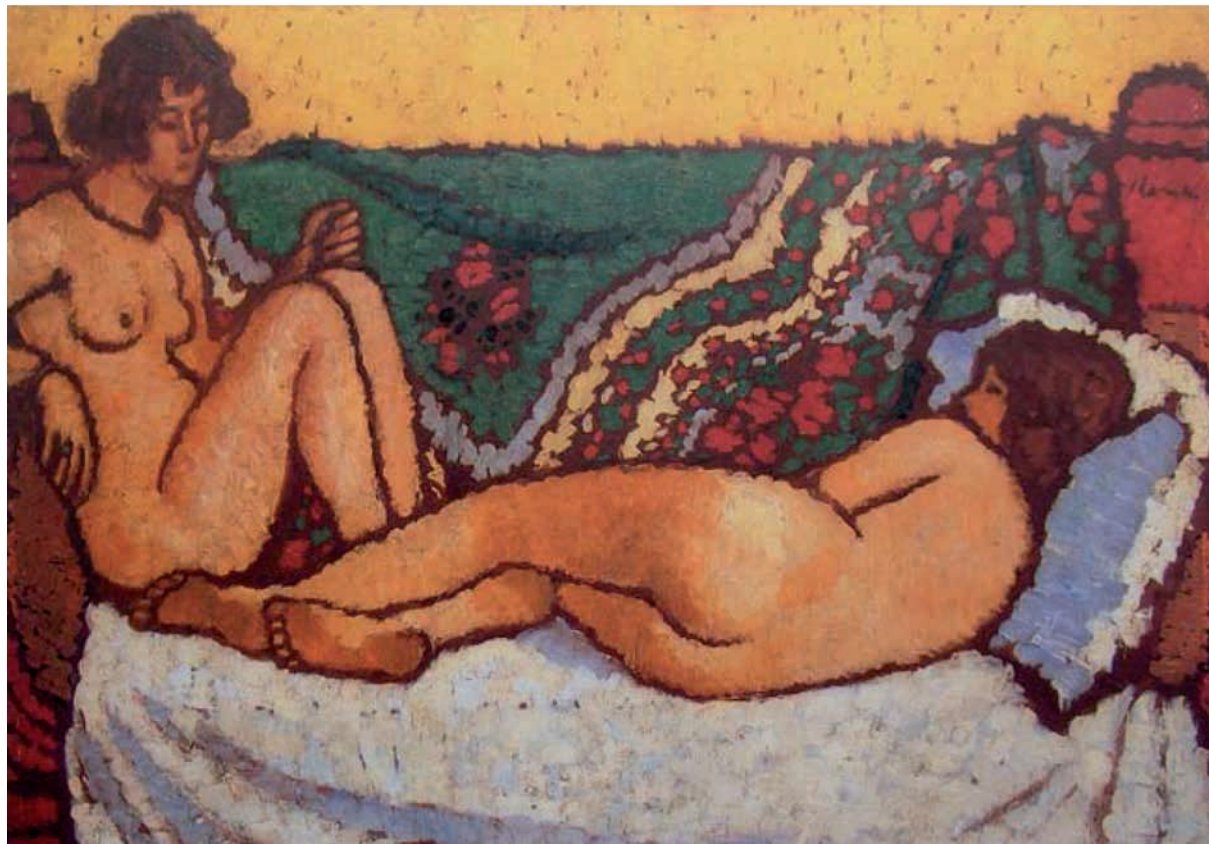
Erre a levélre írta rá Anella a következő megjegyzést: „Már előzőleg 31-ben v. 32-ben, Lazarine néni rajtunk kereste ezeket a képeket – ugyanis 27-től 31-ig nálunk voltak raktározva – a személyzeti szobánkban, de sajnos a sok intrika és L. néni ellenséges viselkedése miatt kénytelenek voltunk az American – brit longtrainsine (?) raktárába vitetni az egész anyagot. Valamivel később L.n. feljelentette férjemet az ügyészségen a legképtelenebb vádakkal – de az ügyészség elejtette a vádat. Ettől az időtől kezdve nem érintkeztünk. Csak 42-ben üzent értem L. néni és attól fogva haláláig évente 3–4 szer meglátogattam.”

A feljelentést megelőzően egy groteszk szenzációt kapott fel a budapesti sajtó. Ugyanis Lazarine a könyveit lapozva rátalált egy nagy összegű bankbetétet igazoló cédulára. Elhíresztelte, hogy „Jó ember volt Józsi, a halála után sem feledkezett meg rólam s jelentkezett, hogy segítsen rajtam...”²⁴ Az *Est* sorozatban tudósított róla²⁵: „Különösen művészkörökben keltett nagy feltűnést Az *Est* tegnapi cikke, amely elmondotta, hogy Rippl-Rónai József szelleme milyen csodálatos módon vezette eltűnt örökségének nyomára özvegyét.” Amikor közölte a bank, hogy nincs semmiféle pénz már a cédula

mögött, Lazarine feljelentette Anelláékat. Anella férje, Dobossy Elek nyilatkozatot tett az újságban: „Engem a rendőrségen arra nézve hallgattak ki tanuképpen, hogy tudok-e az állítólagos valóra betétről. Megmondtam, hogy az előkerült cédula alapján keresett betét csak a háború előtti koronabetétre vonatkozhatik, melyet a művész még a háború első éveiben megállapíthatóan sajátmaga vett fel és költött el. Ezt a bizonyos cédulát azért sem írhatta a megboldogult röviddel a halála előtt, mert három-négy utolsó hetében alig tudott már magáról, írásról akkor szó sem lehetett. Ezt orvosai, rokonai és barátai, akik akkor körülötte voltak, jól tudják. A művész legális végrendelete a kaposvári hagyatéki bíróságnál fekszik. Ebben Kereskedelmi bankbetétjéről szó sincs. A nyomozás során egyelőre előkerült pengőbetétről a megboldogult nem tudott, nem is tudhatott: ezt az összeget én szereztem képeladásokból, az özvegynek én tettem be az ő nevére a Kereskedelmi Bankba. Ezt az összeget, amelyet később kamatdifferencia miatt a Magyar Általános Takarékbankba vittük át, közös egyetértésben a kaposvári kis gazdaság fenntartására és háztartására fordítottuk. Ezekről rendes feljegyzéseink vannak. Ezt a betétkönyvet egyébként évek óta az özvegy kezeli és él a pénzből ma is. Úgy látszik ő ugyanezt az összeget a „szellemek” segítségével még egyszer szeretné megkapni. – Az egész „hagyatékek” keresés csak egy nagyrészt ideges képzelet rémlátásai, vagy bosszú műve. Az özvegy ma is birtokolja

24 Az *Est*. 1933. 96.sz. 1933. ápr. 29. 5. Göllner Aladár: Rippl-Rónai József szelleme eltűnt öröksége nyomára vezette özvegyét.

25 Rippl-Rónainé és Dobossy Elek nyilatkozik a mester hagyatékáról. Az *Est*. 97. sz. 1933. ápr. 30. 5.

8. ábra. Aktok. Fenella és Anella díványon. Két meztelen leány vörös díványon, 1911

a tényleges ingatlan- és képhagyatékot. – Az özvegy által előadott fantazmagóriák annyira komikusak és ellenkeznek a közismert és bizonyítható tényekkel, hogy mindezt a tegnapi cikk után végre kénytelen-kelletlen a nyilvánosság előtt is meg kell mondani.”

Lazarine asszony róma-hegyi gazdálkodásának aprólékos gonddal megőrzött számlái alapján az évi gabona- és bortermés és hízott sertés eladásából élt. A villa épület viharok tépázta tetőzetét gyakran kellett javíttatnia. Az összes ebadószámát megtartotta.²⁶ A házadó megfizetése esetenként nehézségekbe ütközött. Az utolsó éveiben, amíg bírta, évente egy sertést hizlalt. Rendszeres látogatója volt Rippl-Rónai Ödön Szabó Katicája. A műterem épület másik felében lakott a vincellér. A sok szőlőművelő közül az egyik Rippl-Rónai József elemi iskolás barátja, egy I. világháborús történeteket mesélő veterán, Horváth Károly, akit a városban Kutyás Károlyként ismertek.²⁷ Fialal falusi lányokat alkalmazott cselédnek. Az idős asszony betegségét dr. Martyn Róbert kezelte, ezért őt, mint nevelt fiát tette meg örökösévé. 83 éves korában, 1947. július 7-én halt meg. Férjével közös sírban nyugszik a Keleti temetőben.

26 Özv. Rippl-Rónai Józsefné gazdálkodási számlái. Rippl-Rónai Múzeum adattára.

27 Lévai József György: Kaposvári történetek

Rippl-Rónai 50 rajzáról és Fenelláról, a dalénekes aktmodellről²⁸

Rippl-Rónai művészetének titka, eszenciája a rajz. A modern magyar festőink közül az ő művészete áll leg-szorosabb viszonyban a rajzolással. A Müncheneri Akadémián három évig tanulta ezt a mesterségét, pedig feleannyit volt szokás. Az ő számára azért alakult így, mert a festészeti szakot a drága tandíj miatt nem tudta felvenni. Mégis ebből a hátrányából származik a későbbiekben kamatozó haszna. A Munkácsy-stílus utánzása bénító erővel nehezedett rá, amely alól a rajzi kultúrája segített szabadulni. Ő maga „búvárkodásnak” nevezte azt, amit mi modern művészeti kísérletezésnek nevezünk. A többféle stílus korszakkal osztott művészetében a rajzok elemzése segíti a belső összefüggéseket felismerni, az egész életmű hosszát átívelő logikusan kapcsolódó láncolatot megtalálni. A 3800 darabos életmű kétharmadát teszik ki a rajzok. Vannak tanulmányok, vázlatok és önálló grafikák. Rippl sajátos módon tanulmányának nevezte minden olyan alkotását, amelyben a figyelmét valami újdonság keresése kötötte le. Amikor Párizs után visszajött Kaposvárra, a kisvárosi karaktereket tanulmányozta. Nem olyan célzattal, amint az akadémiai tanulmányrajzainál tette. Már fölötte állt a

28 A Róma-villa Látogatóközpont 2016-i kiállításának megnyitója.

technikai tudásnak és a párizsi küzdelem és megpróbáltatás szellemi magasáról tekintett szülővárosának gyermekorból ismert és újra felfedezett társadalmára. A kaposvári karakterábrázolások nem részletbe menők, hanem tipizálók. A rajzok, tanulmányok egyszerűsítő vonalai általános emberi tulajdonságok után kutattak. Ebben a szellemben folytatott fejlődési úton jutott el a legmodernebb rajzaihoz, azokhoz, amelyeket „Rippl-Rónai J. ötven rajza” címmel 1913-ban mappában jelentetett meg a Könyves Kálmán Műkiadó.

Az album úgynevezett klisényomatokból áll. Savval maratott fémlemezről nyomtatták, de ritkaságuk miatt felértékelődtek és bejutottak a műkereskedelembé. Az eredeti tusrajzokból néhány a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonába került, és néhány lap jutott Ödön testvér gyűjteményével a Rippl-Rónai Múzeumba. Az 50 rajzot Rippl-Rónai önálló grafikai műveknek szánta. Nem vázlatnak, nem tanulmánynak, hanem bekeretezhető, falra rakható, műélvezetre megérlelt képeknek. A rajzok többsége a Róma-villában készült. Erre utalnak az egykori háziállatokról, Heppy és Vix kutyáról, kacsákról és disznóölésről készült rajzok. Az ismerős modellek, Lazarine és Anella ábrázolása mellett feltűnik egy új női alak, akit egy új műzsának is tarthatunk.

A művész nevelt lányától, Anellától tudjuk, hogy 1910-ben egy feltűnő vendég állított be a Róma-villába. Egy angol-amerikai cigány leány Párizsból jött előzetes bejelentés nélkül. A jövetelnek röpke előzménye volt. Ugyanabban az évben, 1910-ben Rippl-Rónai elhozta magához saját gyermeke gyanánt Franciaországból Lazarine unokahúgát, az édesanyját elvesztett Anellát Kaposvárra. A párizsi átutazás során, egy hotelben megszállva figyeltek fel egy szép női énekhangra. A szomszédos szobából hallatszott, hogy valaki rossz magyarsággal, gitárkísérettel énekel. Rippl-Rónai kedvelt nótáját a „*Csak egy kislány van a világon*” című dalt. A szívhez szóló hatás után kutatva benyitottak hozzá. A megszólított énekesnő Fenella Lowell néven mutatkozott be. Elmondta, hogy apja amerikai cigány, anyja angol úrinő. Londonban élt és egészen fiatal korától különálló életet él. Párizsban modellje volt az akadémián tanuló magyar festőnővendékeknek, s tőlük tanult magyar dalokat. Francia, angol, olasz, spanyol, német és orosz dalokat is énekelt. A szívélyes ismerkedés után „*egy igen értelmes, művelt nőt fedeztek fel benne. Nemcsak énekelni tanult – de zongorázni is szépen és jól tudott*”.²⁹ A házaspár azzal köszönt el tőle, hogy ha Magyarországon jár, keresse fel őket. A futó ismeretség alapján, néhány hónap múlva Fenella megjött Kaposvárra. A meglepetés okozta feszengést azonnal feloldotta. Énekelt, zongorázott, gitározott, modellt állt, s a Montmartre művész negyedének felszabadult hangulatával villanyozta fel a Róma-villa lakóit. Feltűnően egyéni stílusban, maga tervezte cigányos ruhákat viselt. Arca nem volt szép. Fejét dús, szőke, göndör haj koronázta, melyet szalaggal tornyozott fel. Extrémítása egészen elbűvölte Rippl-Rónait. – „*Ilyen szép és tökéletes aktot sem előt-*

te, sem utána nem látott” – mondta Anella. Az albumba került ötven rajz jelentős része Fenelláról készült ruhában és aktban. Rippl-Rónai „kukoricás korszakos” festészete sokat nyert Fenella aktjával.

„*A magyar művészetben az emberi alak, az akt tanulmányozása, ugyanazt a magasrangú szerepet játsza, mint minden európai művészetben* – írja Lyka Károly az 1926-ban a Műcsarnokban megrendezett aktkiállítás albumában, amely kiállításon Rippl-Rónai érthetetlenül nem szerepelt.³⁰ Lyka így folytatja: „*Változhatnak a festészet és szobrászat irányai, változhatnak a művészeti felfogás, az akt mégsem vesz jelentőségéből, mert egyrészt az előkészítő tanulmány legfontosabb tárgya, másrészt a telivér művészeti problémáknak szinte kimeríthetetlen sorát kínálja s ezzel próbaköve lett a tudásnak, élesztője a törekvéseknek.*” A „kukoricás” stílusú festmények témakörében nélkülözhetetlen lépés volt a női akt motívum bevezetése. Az Ernst Múzeum üvegablakánál is hasznosult. A nehezen szerezhető aktmodell Kaposváron problémát okozott Rippl-Rónainak. Budapesten a Haris közti rajziskolában jobban tudott e célból intézkedni. Az 50 rajzból néhányat a szabadiskolában alkalmazott modellekről készítette.

Fenella tehát Rippl-Rónai műzsája lett. A vele folytatott munka nem festéssel, hanem rajzolással kezdődött. Egy-egy rajzon a művész lelkesült szavai olvashatók: „*Oh luce di Quest anime Donizetti*” – azaz „Ó dicsőség ennek a donizetti-szerű léleknek.” Ez a szöveg dalidézet lehet. Másik rajzon a zongora mellett álló akt fölé ezt írta: „*Shakespeare év Opheliája.*” Abból a célból, hogy a fénykép modern eszközzel megörökítse a futó pillanatban adódó szép akt pózolóást, Máté Olga fotóművésztől kért segítséget. A Kelenhegyi úti műtermébe hívta el aktfotó készítésére. Fenella táncra emelt könyöke erősen rövidülő és kissé mesterkéltné lett, de Rippl-Rónainak tetszett és több festményébe komponálta. A Róma-villa kiállításának egyik fő műve, a „*Modelljeim kaposvári kertemben*” című kép szabadterti aktjainak sorában a főhelyen áll Fenella, mellette a 12 éves Anella. A rajzalbum „*Három akt*” című lapján kétszer szerepel Anella, s közte áll Fenella fényképről vett beállítás. Ez a három aktos rajz szolgált az említett, Róma-villában kiállított híres festmény kompozíciójához (9–10. ábra).

Visszatérve a rajzsorozathoz, szólnunk kell azok technikájáról is. Amíg a tanulmányrajznál általában használt hegyes rajztoll állandóan a részletek után szaladt, azt Rippl-Rónai határozottan el akarta kerülni. Játékosan oldott meg egy rajztechnikai problémát. Rippl-Rónai sokak megrökönyödésére az acéltollat kicserélte a durva vastagságú, de jól kihegyezett lúdtollra, máskor meg papálcikára. A gyártott eszköz széles vonala nem védejt formai részletekbe, hanem sommázta a legjellemzőbb formarendet. Érdekes, hogy a technikai eszközök szintjén mozgó kreativitás átsegítette a Mestert a stíluselméleti akadályokon is. Már a párizsi korszakban

29 Horváth János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józseféről. Kaposvár, 2008. 30.

30 A magyar aktkiállítás albuma. 1926. Műcsarnok. Budapest „A Művészet” kiadása. Szerkesztette: Lyka Károly, Majovszky Pál és Petrovics Elek

is bebizonyosodott, hogy a stílusfejlődés teóriáján játékosan felszabadított rajzi technikával kerekedett felül. Rippl-Rónai a „homo ludens”, a felszabadult technikai érzéssel játszó, kísérletező művész. A rajzok jellemző tulajdonsága, hogy a vastag vonalú akt motívum még akkor is uralja a papírlapot, amikor csak néhány vonalból van kanyarítva. Mégis öntörvényű, dekoratív erejű. A korabeli akt pózok beállítása a francia Julian Akadémia krokizó gyakorlatát, a mozdulatok gyors felvázolását célozta. A krokizás elősegítette a teljes alakra irányuló koncentrációt, s egyfajta összesített érzékenységet fejlesztett ki a művészen. A modell könnyed, spontán vonalú körülírása az évszázados francia grafikai ha-

9. ábra. Máté Olga fotója Fenelláró

10. ábra. Máté Olga fotója a gitározó Fenelláró

gyományt követte. Abba a rajzkultúrába beletartozik az elrontott, majd kijavított vonal megőrzése. Rippl-Rónai az erőteljes, dinamikus hatás érdekében újíította meg a technikát a vastag vonalat húzó lúdtollal. A durva, engedetlen eszköz nem futott akadálytalanul a papíron. A kéz csuklóját ügyesen kellett forgatni a szép ívű szakaszok kanyarításához. Látjuk, amint néha elakad, kifogy a tinta, s a művész újra húzza még vastagabban, dinamikusabban, mint előtte. A papírfelületet kitöltő vastag vonalú rendszer az akt motívum öntörvényű életszerűségét, dekoratív szerepét juttatja kifejezésre. Az akt téma elterjedése az 1900-as évek elején sokat lendített előre az európai fauvista festészet kialakulásában (11–13. ábra). Fenella beállásai nem sematikusak, hanem életszerűek, professzionális érzéke segítette a művészt, s bemutatta a nőiesség minden megnyilvánulását. Ruhában vagy aktban pózolt, s közben énekelt. Az akt és drapéria tárgyában intim, erotikusan vetkőző pózokat produkált. Az akt és hangszer ugyancsak klasszikus párosításaként karcsú alakjához illő gitárral játszott. Az egyik aktos beállításon Fenella zongoraszéken ül és gitárt támaszt magához, a másikon háttal fordulva, korszóval lépked. Amint az aktképekre általában jellemző, a modell arca elnagyolt és személytelen marad. Ez történt Fenellával is. Arckép nem született róla.

A „kukoricás” aktfestmények javarésze elveszett, vagy lappang. Van egy dokumentum, amely alapján tudjuk, hogy mit kell keresnünk. 1911-ben volt „Rippl-Rónai József retrospektív kiállítása 1888–1911 a Művészházban.” A megnyitón Fenella énekelt. A kiállítás katalógusában szerepel 5 db aktos kép reprodukciója cím és megnevezés nélkül. A katalógussal egy időben készült – talán a művészenek ajándékba, a klisék felhasználásával,

11. ábra. Rippl-Rónai József: Fenella a zongoránál, 1911.

12. ábra. Rippl-Rónai József: Három akt, 1911.

Rippl-Rónai 17 db képéről fekete-fehér reprodukciókból álló könyvecske, vagy füzet – szöveges rész és képcím aláírás nélkül.³¹ A bordó színű kemény borítón nyomtatott Rónai név áll. A Rippl-Rónai Múzeum példányának érdekessége, hogy abba a művész kézzel írt bejegyzéseket. A katalógus és a bordó könyvecske nyitó képe egy színel rajzolt önarckép. Szerepel két korábbi festmény reprodukciója is, az „Ágyban fekvő nő” és az „Apám és Piacsek bácsi vörösbor mellett” című képről, továbbá egy 1910 körüli festmény, melyen Piacsek bácsi az ivánfai szőlő-

31 Rippl-Rónai Múzeum adattára. 1711.

13. ábra. Rippl-Rónai József: Modelljeim kaposvári kertemben, 1911. RRM. tul.

ben terítős asztalnál újságot olvas. A füzetben található 6 db az 50 rajzos album tusrajzaiból és 5 db az eltűnt és nagyon jelentős aktos témájú olajképekből. A számunkra érdekes festmények a következők (8., 14–17. ábra).

14. ábra. „Fürdés után” címmel jelölte meg a művész a pesti modelleket ábrázoló képet. A három akt drapériával kibélelve, nagyon érdekes, gúla-kompozícióba van elhelyezve. Ez megfelel a katalógus VI. teremben jegyzett 25. tételével: „Fürdés után három meztelen lány, olajf. 4000 korona”

8. ábra. Cím nélküli az a két aktos kép, melyen Fenella ül, Anella párnán fekszik a Róma-villához tartozó műterem ríkító színű kasmír kendővel leborított kanapéján. Biztos, hogy ez a „Két meztelen leány vörös diványon, olajf. 5000 korona” című kép, mert Rippl-Rónai aláírta, hogy „VI.T. 30 ik” – tehát a VI. terem 30-ik katalógusi tétele.

15. ábra. A következő képen szintén az előbbi két lány szerepel. A kanapén kuporgó Anella a fekvő Fenellára helyezett könyvecskét olvas. A katalógusban ráillik a VI. terem 16. tétele: „Két kis meztelen leány olvas, olajf. 2500 korona”

16. ábra. Cigánykendős kanapén fekvő akt azonos a katalógus VI. terem 13. képével: „Meztelen cigányleány, olajf. 1500 korona” olyan jellegű, mint egy ismert fürdőkádban fekvő női akt Bonnard-tól.

17. ábra. Nagyon szép kompozíciója van annak a képnek, melyiken Anella a fehér lepellel leterített kanapén fekvő hallgatja a földön ülő, fehér ruhában gitározó Fenella játékát. A kép azonos a „Gitározó nő és meztelen leány, olajf. 3000 korona” című katalógusbeli képpel.³² Ez a kép és hat Fenellás tusrajz szerepel a „Rippl-Rónai emlékezései” könyvben is.³³ Pótolhatatlan hiányt jelent, s a reprodukció alapján is látszik, hogy a főművek közt lenne a helye.

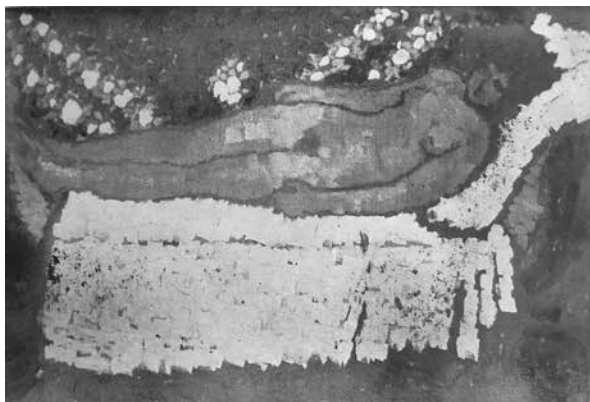
Témakörünk képei biztosan szerepeltek további korabeli kiállításokon, de a katalógusok megjelölései oly pontatlanok, hogy a beazonosítás lehetetlen. Pél-

32 „Rippl-Rónai József újabb rajzai és festményei” című kiállítás katalógusa: VI.terem 20. tétele

33 Rippl-Rónai Emlékezései. 1911. Nyugat kiadása, 146-147. o. között.

14. ábra. Rippl-Rónai József: Fürdés után három meztelen lány

16. ábra. Rippl-Rónai József: Meztelen cigányleány

17. ábra. Rippl-Rónai József: Gitározó nő és meztelen leány

15. ábra. Rippl-Rónai József: Két kis meztelen leány olvas

dául az Ernst Múzeumban 1917-ben rendezett „Rippl-Rónai József újabb rajzai és festményei” című kiállítás negyedik termében 115. tétel szerinti „Modellek” című képe bármelyik lehet a soroltak közül. Az Ernst Múzeum rendezte 1928-ban „Rippl-Rónai József emlékkiállítás” katalógusában találunk 188. szám alatt „Fenella a díványon. 1911. Magántulajdon” tételt. A Fenella-ciklus olajképei Rippl-Rónai művészetének ismeretlen csúcspontját sejtetik. Bízunk az előkerülésükben.

Visszatérve ahhoz a megállapításhoz, hogy itt az 1910-es évtized legmodernebb Rippl-Rónai-rajzaival állunk szemben, arra gondolunk, hogy az új rajztechnika nem csak kontúrozza, hanem behatol a formákba. Mintha a figura sziluettjének sziluettszerű elfedésére törekednék. A rajz ettől nagyobb nyomotékú, festői motívummá alakul át. A női alakok hatékonyabbak lettek, mint akár a krocki, a vázlat, vagy a tanulmány. Valójában új képi motívumokat kísérletezett ki a művész, amely beillik a fauvista festészet irányzatába.

Fenella bekerült Kaposvár zenei kultúrájába is. Fellépett a kaposvári filharmonikusok 1910. szeptember 26-i estélyén. „A zenekedvelők hangversenyén Rippl-Rónai felfedezettje, Lowell Fenella párizsi cigányleány is szerepelni fog.”³⁴ Elképzelhető, hogy Fenella olyan előadóművész volt, mint a huszadik század folk-song előadója. A kaposváriak akkor nevezték el Fenellát „Fenelánynak”. Rippl-Rónai Budapesten két alkalommal nagy sikerrel szerepeltette Fenellát. Előadására felfigyelt Bartók Béla is, s Rippl-Rónai budapesti műtermében többször felkereste és énekelte a lányt.

Fenella oly természetesen beilleszkedett Rippl-Rónaiék családjába, hogy a végén túlzásba vitte. – „Eddigi nyugodt, egybehangolt életünket feldúlta durcáskodásaival és elégedetlenségeivel. Egyszer azután Lazarine néni elvesztette türelmét és kikérte magának ezt a magatartást. Fenella sírás-rívás közepette kijelentette, hogy visszamegy Párizsba. Így is történt a kilenc hónapi tartózkodás után. Ekkor már egészen

34 Somogyi Napló. 1. 1910.66.3.p. továbbá: Somogyvármegye 6. 1910. 3.3-4.p. „Modern estély Kaposváron.

jól bírta a magyar nyelvet is. Harag nélkül váltunk el tőle és a későbbi évek folyamán is élénk levelezésben voltunk vele” – olvashatjuk a már idézett Anellától.³⁵ Fenella Rippl-Rónaiékhöz írt leveleiben derűsen hangoztatta, hogy szívesen vállalta a Magyarországon kapott cigány énekesi titlust. A Magyar Nemzeti Galéria adattárában olvasható levelében megírta, hogy Párizsban franciára fordította és megzenésítette Ady Endre „A halál rokona” című versét.

Levél Rippl-Rónai József leányától, Amélie Feiglől

Rippl-Rónai Józsefnek nemcsak fogadott, hanem édes gyermeke is volt. A titokról két forrás alapján szerztünk tudomást. Az első dokumentum a művész fogadott leányától, Paris Anellától származik.³⁶ Rippl-Rónai maga beszélt róla fogadott lányának, Anellának.

„Külföldön leánya csak egy volt – aki müncheni tartózkodása utáni időben született. Erről az egy leányáról is az 1910-es müncheni átutazásunk alkalmával szerzett tudomást, Wellisch Andor révén, akit az ügy felkutatásával megbízott. Így tudta meg, hogy leánya, Amália, Udinében egy olasz grófnőnél társalkodó lett. Józsi bácsi ekkor elmondta nekem, hogy nemcsak én vagyok a kisleánya, de van neki egy felnőtt leánya is, akivel ettől kezdve hosszabb levelezést folytatott.

Ebből az időből őrzök egy levelet, amelyben Amália férjhezmenetele alkalmával kapott ajándékot francia nyelven megköszöni. A levél Lazarine nénihez van címezve. Ezúttal egy fényképet is küldött, amelyről felismerhető volt, hogy ő a Józsi bácsi leánya. A későbbi évek folyamán három szép kisfiának fényképeit is elküldte, akik közül a középsőnek arcvonásai nagyjának arcvonásaira emlékeztettek.”

Rippl-Rónai 1887-ben hagyta el Münchent, tudva azt, hogy egy német lány terhes lett tőle. 23 évig furdalta a lelkiismeret azért, mert nem tudta, fia vagy lánya született-e, s milyen sorsra jutott. 1910-ben szánta rá magát, hogy Wellis Andor, Münchenben dolgozó építész segítségével nyomoztat utána. Anella hagyatékából került a Rippl-Rónai Múzeumba a levél, amelyet elsőként itt publikálunk. Az arisztokrata körök etikettje szerint, Amélie megbántotta volna Rippl-Rónai feleségét, ha közvetlen érintkezésbe lépett volna az apjával. Tehát Rippl-Rónai házának asszonyát, Lazarinet szólította meg. A feladói cím jelzi, hogy Amélie Feigl Udinében egy bizonyos contessa Puppínál, a munkaadójánál lakott. A Puppi név és a levélen szereplő címzés ismeretében lehetséges volna Amélie leszármazottainak felkutatása.

„A. Feigl, Moimacco Udine presso contessa Puppi³⁷
1911. 8.10. este 11 óra

Kedves Asszonyom!

Nem találok szavakat, hogy megköszönjem Önnek ezt a szép ajándékot. Ez egy igazán nagyon kedves

emlék. Látom; amit már remélni sem mertem; hogy tartogat még a világ számomra jószívű embereket. Sirtam az örömtől, s el sem tudom mondani, mennyire örülnék, ha megölelhetném, s hálámat kifejezhetném.

Úgy tetszik számomra, mintha egy hosszú álomból ébredtem volna, s mintha a szerencse ajtaja nyílt volna ki ebben a percben.

Nem fogja elhinni, de számomra a legnagyobb boldogság tudni azt, hogy vannak akik szeretnek, s akiket őszintén szerethetek. Ez a gondolat önmagában már gazdaggá tesz. Minap válaszoltam az én kedves papámnak; mennyire szép ez a szó! A portréját nézve annyira szeretem, mintha mindig is ismertem volna. Ugye megérti ezt kedves Asszonyom! S a legnagyobb vágyam az lenne, hogy ezt a két jó szívet személyesen is láthassam. Kérem segítsen ennek megvalósításában. Mennyire hálás lennék önnek!

Mégegyszer köszönöm Önnek tiszta szívemből ezt a szép gyűrűt!

Maradok csókolva,

Az ön szerető Amélieje.

Kérem Önt, ölelje át helyettem az én kedves papámat, s ne feledjen engem.

Jó éjszakát!

Ugye ír még nekem!”

Egy hamisítási ügy nyomában

Témánk a legkorábbi Rippl-Rónai-hamisításokat járja körül. Azokat a női pasztellképeket, amelyek még a művész életében készültek jó képességű hamisítók által. Teljesen egyformának látszó, duplumokat soha nem festett Rippl-Rónai, bármennyire jó minőségűnek hat mindkettő. A két összeállított párosítás (18–21. ábra) egyformának tűnő képei közül csak az egyik Rippl-Rónai József eredeti alkotása. Mindkét esetben a jobb oldalon áll az eredeti. A hamisítványok ugyanazon kéztől valók, véleményünk szerint Fried Páltól.

A bal oldali Zorka-kép 2000. márciusban tűnt fel a Múterem Galéria Tavaszí Képaucióján. Az eredetijével itt szembesítjük. A két kalapos nő összevetése egyszer már megtörtént, de véleményünk szerint téves következtetéssel.³⁸ A Zorkáról készült jobb oldali kép 2015–2016-ban Kaposváron a Róma-villában szerepelt letétként. A párba állított ügyes hamisítványok készítőjének módjában állt az eredeti példányokat hosszú időre magához venni, kibontani a rámból és lekopírozni. Az eset egy eredeti képekkel rendelkező képgalériával történő együttműködést feltételez. Az itt tárgyalt eset nyomozásakor valószínűnek vehető feltételezésekbe bocsátkozunk.

Vegyük sorra az eredeti és a hamis képek közötti eltéréseket. Szembetűnik a pasztellkréta eltérő kezelése és az árnyalatok és a sötét tónusok különbsége. A bal oldali „Zorka kékköves gyűrűvel” és „Lazarine elgondolkozik” című képek érdes, differenciálatlan textúrával rendelkeznek. A sötét tónusok uralják a képet. A jobb oldali párjuk finomságra törekvő festői fejleszt-

35 Horváth János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józsefről. Kaposvár, 2008. 35.

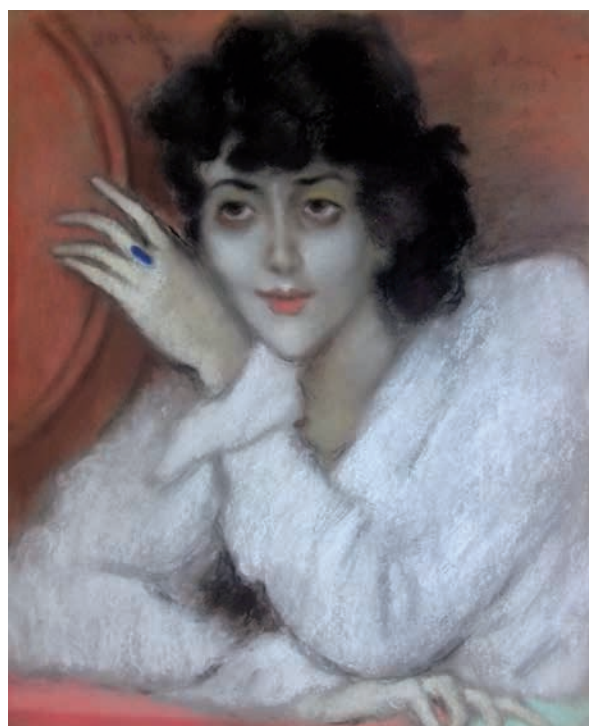
36 Horváth János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józsefről. Kaposvár, 2008. 35.

37 Franciából fordította: Orbán Szilvia

38 Faragó József.: Melyik igazi, melyik hamis? In.: Népszabadság, 1993. aug. 10.

18. ábra. Hamisítvány: Zorka kékköves gyűrűvel
Mgt. pasztell, papír, 49,5×39,5 cm, jelzés balra fent:
ZORKA, jobbra fent: Rónai 1918.

19. ábra. Eredeti: Zorka piros fotelben, 1918.
Mgt. pasztell, papír, 52×42 cm, jelzés balra fent:
ZORKA, jobbra fent: Rónai 1918.

20. ábra. Hamisítvány: Lazarine elgondolkodik.
Mgt.

21. ábra. Eredeti: Kalapos nő kék szalaggal. 1917.
MNG tul.

tési fokozattal készült, s jól látszik a részleteket megformáló tiszta, mesteri rajz. Ez kvalitásbeli különbség a jobb szélén lévő képek javára. Az arcok érzelmi kifejeződése tartalmilag módosult a hamisító keze által húzott vastag fekete kréta nyomán. A bal oldali közönseges, züllött jellemmé változott. A jobb oldali hölgyek üdék és hamvasak. A fehér blúzok festésekor mindkét bal oldalin krétázás alla-príma jellegű, ám a várt bravúrt lerontja a durván hagyott faktúra. A jobb oldali képek fehér ruházata festőileg megoldott, s felette áll az előbbi rögtönzéses állapotúnak. A blúzok felületén játszó érzékeny plasztikai dinamizmust a hamisító nem tudta oly könnyed rutinnal, dekoratív egységben érzékeltetni, mint Rippl-Rónai teszi. A rajzi effektusok, a fekete krétával húzott vastag és vékony vonalak összehasonlításakor a rajztudás szintjében mutakozó lényegi különbségek vannak a hamisítványok rovására. Az eredetin a szemek plasztikus érzékeltetése Rippl-Rónai keze nyomán tisztán értelmezett és határozott. A hamisító mindkét esetben milliméteres különbséggel elvettette a szem tengelyét. A „Lazarine elgondolkozik” kép szeme szétágazik. A hamisítványok legrejtettebb hibája az un. járomcsontok torzulása, az egymáshoz képest történő elcsúszása. A járomcsontdudorok a képzelt középtengelyhez képest aszimmetrikusak. A szemek alatti „karikás” árkok összehasonlításban – az eredeti szemek finomabban árnyalt tónusban vannak festve és szervesen illeszkednek a koponyába. A szemek a hamis képek esetében esetleges és bizonytalan helyre kerültek az arcon. Ha a két hamisnak tartott kép kartonlapját és a rajta megkötött pasztellkréta állagát vizsgáljuk, nem lehet kifogásunk. Egykorúnak tűnnek az eredetikkel. A „Rónai” szignók vonalvezetése önállótlannak, másoltnak bizonyul.

A kutatásunk szerint a jelen hamisításokkal összefügg Szíj Béla információja.³⁹ A hamisítási ügyekben jártas művészettörténész állította, hogy budapesti műgyűjtői körökben ismert tény, hogy a Frankel Szalon Fried Pállal készítettett hamisítványokat. Így lehetett, hogy az 1928 decemberében az Ernst Múzeum által rendezett 100. kiállítás, Rippl-Rónai József Emlékiállításának 245 db műve között 5–6 db hamisítvány szerepelt. Az a gyanú, hogy Fränkel adta be őket és kijárta Ernst Lajosnál, hogy a katalógusban a „Lazarine elgondolkozik” című hamis pasztellreprodukciója szerepeljen. Erről a képről megjelent újságcikkben Csernitsky Mária véleményével szemben mi egy alapos összevetés után, a „Lazarine elgondolkozik” címűről állítjuk, hogy hamisítvány.⁴⁰ Továbbá megállapítottuk, hogy a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában lévő „Kalapos nő kék szalaggal” című kép eredeti. Az 1932-ben a Fränkel Szalon által rendezett Rippl-Rónai emlékkiállításán már ötnél több hamisítvány szerepelt. Lehetséges, hogy az itt közölt Zorka-, Lazarine- és Anella-hamisítvány is már ott volt. Szíj Béla szerint Genthon István személyesen Fräkelől szerzett tudó-

mást erről, de csak szóban beszélt róla, írásban nem akarta dokumentálni. Genthon publikációt írt a „Művészetben” a Rippl-Rónai-hamisítványokról.⁴¹ Gyanú alá helyezte Fried Pált és Diener-Dénes Rudolfot, mint az első Rippl-Rónai-hamisítókat.

Rippl-Rónai 1920 utáni képeit, kiváltképp a Zorka témájú pasztelleket a Fränkel Szalon forgalmazta egy szabályos műkereskedelmi szerződés alapján. Páris Anella írja a művészről írt könyvében: „Fränkel képkereskedővel nagyobb pénzüsszeget küldetett Zorkának, amely összeget később képekkel egyenlített ki. Ezt az adatot Fränkel Ernő fiától, József barátunktól tudtuk meg, aki az erre vonatkozó levelezést ma is őrzi.”⁴² Az eset 1925-ben történt, s a jel szerint Fränkel fontosnak tartotta, hogy valamely családtag tudtára adja Rippl-Rónai kirívón könnyelmű és felelőtlen ügyét. Fränkel vajon miért szólt Anellának a kényes és intim ügyről? Lehet, hogy baj volt a törlesztéssel és Lazarine-hoz nem fordulhatott?

Korábban soha nem volt Rippl-Rónainak ilyen kétes természetű üzlete. Otthonában nyilvánosan kezelt jegyzetfüzetet tartott, amelyben pontosan felírta a képeladásait. Például így: „Nemes Marcell kir. tanácsos megvette a „Primavera” képet tízezer koronáért 1916. ápr. 13.” Vagy: „Nemes Marcellnél van 4 db képem. Meztelen asszony, Sárga ebédlő, Parkban nők, Lazarine és Pascin. Nincs még megvéve.” – Példáson körültekintő felelősséggel intézte az anyagi ügyeket. Lehetséges az, hogy a megöregedett művészt pénzért zsarolta Zorka? 1925-ben történt, hogy ősszel súlyos agyvérzés érte Rippl-Rónait. Betegsége mellett nyomasztó adósság gyötörte. Elgyengült, félig benuult kézzel vesződött a festéssel (22. ábra). Rippl-Rónai nevelt fia, dr. Martyn Róbert számolt be arról, hogy mily hősiesen küzdött a beteg művész az alkotással. Amikor a benuult kezéből kiejtette a pasztellkrétát, vékony gyolcs vászonnal az ujjaihoz köttette. 1927-ben az utolsó önarckép előtt együtt álltak a Róma-hegyi műteremben. „...Ott volt az állványon a piros sapkás és kékberés önarckép. – Tudod, – mondta Józsi bácsi – milyen címet adnék az önarcképemnek?... Halálom előtt öt perccel. – Én nem – mondtam, hogy szépítem a dolgot. Csakugyan elűtő volt az eddigi önarcképektől, öreg, megtört, ősz hajú ember állt előttünk, aki a nagy messzeségbe néz. Az egyik sárga kartonon vázában csak pár vonással jelzett virágcsokor volt. A vonalak reszketősebbek voltak a megszokottaknál és még csak egy-két sárga szín volt felrakva. Újból odaült eléje, nézte, majd a zöld, meg a sárga pasztellel rajzolt bele, ujjával kissé szétkenete. Láttam, nem volt elégedett. Mikor újból a papírhoz ért a kezével, megszólalt: – Tudod, olyan gyönyörű szép pirosat kellene festeni. – De a színek összhangja mégis halvány volt, szinte látszottak az elhaló színek utolsó akkordjai. A nagy csendben egyszerre csak Lazarine jelenik meg. – Mit hozzak magának Munikám? – kérdezte. Egy pohár limonádét! – Nemsokára csakugyan megjelent a harma-

39 1979-ben Kaposváron, a Rippl-Rónai Múzeumban tett szakfelügyelet alkalmából.

40 Faragó József.: Melyik igazi, melyik hamis? In.: Népszabadság, 1993. aug. 10.

41 Genthon István: Rippl-Rónai és hamisítói. In: Művészet. 2. 1961. 5. 6-8.

42 Horváth János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józseféről. Kaposvár, 2008. 104.

22. ábra. Róma-hegyi műterem a művész halála után 1930 körül. Festőállványon az Önarckép – „Halálom előtt öt perccel.”

tos limonádéval, de mindjárt csitította: – Csak ne sokat. Több mint felét kiitta és nevetett hozzá. Amint így rakta a virágcsokor színeit, a szokott gyors mozdulatok már hiányoztak. Lassan függőlegesen húzta a vonalakat, aztán megállt. – Megint zsidbad a kezem, szólt hátratekintve. – Hát nem megy, – mondta halkán. – Talán majd máskor. A felrakott virágcsokor mögött a háttér teljesen üres maradt. Pasztelljeit sorbarakta még és becsukta a dobozt. Aztán képére mutatott. – Ezért küzdöttem – mondta. – Egész életemben szépet akartam...”⁴³

Szemléltetésül közöljük a Lajos öccsét ábrázoló pasztellt (23. ábra). A beteg művész halovány, tétova próbálkozása ez, amely nem tekinthető teljes értékűnek. A Fränkel-féle egyezségben ilyen gyenge kép már nem szerepelhetett. A Róma-villa lakói betekintést kaptak a Rippl-Rónait még az élete során sújtó hamisítási ügyekbe. „Hamisítóival szemben is elnéző volt, bár néhányat ismert közülük” – állította Rippl-Rónai Józsefről Anella.⁴⁴ Ezt a kijelentést nem tudjuk mire vélni. Anella nem „csak” a családon belüli konfliktusokra gondolt? Tudtuk, hogy Sándort, az amatőr szinten festő öccsét megróttá, amiért használta a „Rónai” szignót, előre látva a jövőt, hogy azok majd hamisítványokká

válnak. Kis tanítványát, Martyn Ferencet szigorúan leállította az utánzásról. Lazarine nem volt megbocsátó Martyn Ferencsel szemben, özvegysége idején nem fogadta a Róma-villában⁴⁵. A Mester szigorát ismerve nagyon különös Anella közlése. Semmi egyéb jele nincs annak, hogy Rippl-Rónai tudott volna a fenti képeket érintő hamisításról. Még élt, amikor a budapesti műkereskedelem már gyártotta a hamisítványokat. Az első után két újabb agyvérzés érte. Tehetetlenül, drámai helyzetben nézte amint összecsapnak feje felett a műkereskedelem baljós hullámai. Gondolt-e arra, hogy valaha Párizsban Munkácsy Mihály tanítványaként zsírpapírral kopírozta le a kompozíció alakjait, s az általa megfestett másolatot eredetiként szignálta a Mester.

A Zorka-féle viszonyban Rippl-Rónai megalkuvásokba tévedt. Tanított, öltöztette, utaztatta, pesti lakást ajándékozott. Úgy tekintett a lányra, mint titkos kertjének virágára. Az életbölcselet magasáról vizsgálta, s türelmesen elviselte szeszélyeit, csakhogy minden nőies titkát festményben rögzíthessen. Eszerint volt szüksége a „nő” közelségére, akkor is, amikor Zorka már mással randevúzott? A Fränkeltől felvett előleg a beígért lakás ára lenne? Lehetséges, hogy a betegen eladósodott művész egy bonyolult, sötét zsarolási ügy

43 Martyn Róbert: Egy délután Rippl-Rónaival 1927-ben. In: Visszaemlékezések Rippl-Rónai Józsefre. Somogyi Almanach, 3. 14-15. Uo. 116.

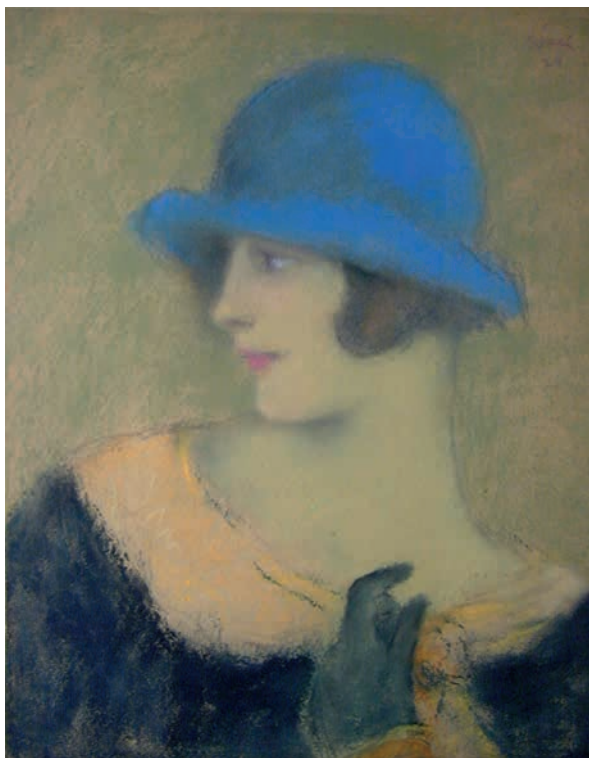
45 Takáts Gyula naplójegyzete. Somogy 1988.

23. ábra. Rippl-Rónai József betegen alkotott képe:
Rippl-Rónai Lajos arcképe, 1927. Mgt.
Karton, pasztell, 51×41 cm

hálójába került? Vajon Fränkel tudatta-e Rippl-Rónai-val, hogy felbérelte Fried Pált, hogy másoljon, amellyel letudja az adósságot? Talán már késő van a válaszhoz. A magunk részéről tapasztaltuk, hogy Fried Pál bizonyult Rippl-Rónai női pasztelljeinek legjobb hamisítójául.

A „Kék kalapos Anella” című kép Fried Pál hamisítványa (24–25. ábra), amelyet a Rippl-Rónai Múzeum az összehasonlító kutatás érdekében vásárolt. Elkészítéséhez nem volt „segítségül” lekopírozható eredeti Rippl-Rónai, talán csak fénykép. Ilyen esetben a hamisító szabadabban „érvényesült” és azzal együtt rosszul utánozta le Rippl-Rónai pasztelles festő technikáját. Elég jól megtalálta az érdes kartonon futó színek, háttéri tónusok faktúrája átvételének módját, a könnyed, energikus futtatást. Ám az ő keze könnyedébb a szűkségesnél. A hamis Anella-képen felfedeztünk egy jellemzően Fried Pál-képekről ismert színárnyalatot, egy szürkét, amelyet Rippl-Rónai az arc plasztikai hatásához soha nem használt. Az a szín Fried ezüstös szürkéje, amelyet a hamisításnál alkalmazott. Rippl-Rónai meleg szín-skála rendszerében az a szín giccses. Ez is hozzájárult a hamisító lebuktatásához. Friednek nyilván nem lehetett betekintése Rippl-Rónai krétás dobozába, és nem érzékelte a pasztellképek egyénien kifinomult színharmóniáját. A „Kék kalapos nő – Anella” című kép vezetett nyomra az itt bemutatott hamisítványokhoz. Az együttes vizsgálattal sikerült a „Zorka kékköves gyűrűvel” és a „Lazarine elgondolkozik” című képek hamisított voltának megállapítása.

24. ábra. Kék kalapos nő (Anella),
Fried Pál Rippl-Rónai-hamisítványa. RRM tul.

25. ábra. Fénykép Anelláról

A végére hagytuk a nagyon furcsa 26. számú képnket (26. ábra), amely cáfolni látszik azt az állításunkat, hogy mesterünk soha nem készített duplumot saját művéről. Itt ugyanis dr. Martyn Róbert hagyatékból rendelkezésünkre áll egy zsírpapírra készült ceruza rajz, melyet saját képére takarva, rászorítva másolta le Rippl. Nyilvánvalóan azzal a szándékkal készítette átlátszó anyagra, hogy megismételje, lekopírozza a női portrét. A könnyöklő, telt arcú nő bal válla mögött azok az üvegvasak látszanak, amelyek a párizsi „fekete korszakos” festményeken vannak. A fej fölötti formákból nem egyértelmű, hogy virágos kalapot látunk ott, vagy valami mást. A rajz alatt a következő autográf írás olvasható: „Csanády Ilona WIEN 1892”.

Zárójelbe téve egy további információ is oda van írva: „a festmény nála van mint Reisz Ferencné Párizs”. Ez alapján bizonyos, hogy Rippl-Rónai lemásolta, újra megfestette ezt a képet talán azzal a módszerrel, ahogy a Munkácsy képekről kellett neki másolnia. Azt látjuk, hogy a zsírpapírra került rajz csak a szemeknél, a szájánál, vagyis a karakter vonások érdekében törekedik mereven másolni a kész példányt. A kompozíciót már lendületes vonal követi, majd a haját és a ruha fodrát egészen könnyed rajz rögzíti. Megkönnyebbülten nyugtázzuk, hogy ez a másolópapír nem nem segíthet hozzá olyan pontosan körvonalazott duplumhoz, mint a témában szereplő Zorka képeknél. Ott a szignók is fedésben vannak és a két kép között a tiszta rajzolat alapján meg tudjuk különböztetni az első példányt és a durvább, vastagabb vonalú másodikat, a hamisítványt.

26. ábra. Rippl-Rónai József: Csanády Ilona arcképe, 1892. Zsírpapír, ceruza, 51×35,5 cm. Rippl-Rónai saját képéről készített másolópapír. Mgt.

Irodalom

- A MAGYAR AKT-KIÁLLÍTÁS ALBUMA. 1926: Műcsarnok. Budapest „A Művészet” kiadása. Szerkesztette: Lyka Károly, Majovszky Pál és Petrovics Elek
- BÁLINT, A. 1922: Három új Kner kiadvány. Nyugat. 1922. II. 17-18. sz.
- CSINSZKA ÖNÉLETRAJZA ÉS LEVELEI. 1937: Sajtó alá rendezte Kárpáti Aurél. Budapest, 1937. Kézirat Petőfi Irodalmi Múzeum, V.4075.4.
- GÁSPÁR, F. 2006: Mesterek kiállítása. Nagyvárad, 1916. február. In: Somogy Megyei Múzeumok közleményei. 2006.
- GENTHON, I. 1958: Rippl-Rónai József. Budapest, 1958. Képzőművészeti Alap Kiadó
- GENTHON, I. 1961: Rippl-Rónai és hamisítói. In: Művészet. 2. 1961. 5.
- HORVÁTH, J. 2008: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józsefről. Kaposvár, 2008.
- LÉVAI, J. Gy.: Kaposvári történetek
- NATANSON, T. 1949: Fordította és közli: Cs. Szabó László: Rippl-Rónai és Natanson. Magyar Művészet, 1949. 1. sz.
- PEWNY, D. 1940: Rippl-Rónai József (1861-1927), Budapest, 1940.
- RIPPL-RÓNAI EMLÉKEZÉSEI. 1911: Nyugat kiadása
- RIPPL-RÓNAI JÓZSEF GYŰJTEMÉNYES KIÁLLÍTÁSA. 1988: Magyar Nemzeti Galéria 1998. Szerkesztette: Bernáth Mária, Nagy Ildikó
- VISSZAEMLEKEZÉSEK RIPPL-RÓNAI JÓZSEFRE. Somogyi Almanach, 3.

Viharfelhők a Róma villa felett A Rippl-Rónai hagyaték utóélete

GÁSPÁR FERENC

7400 Kaposvár, Kossuth Lajos utca 10., e-mail: drgasparferenc@t-online.hu

GÁSPÁR, F.: *Storm clouds above the "Róma Villa". The after-life of the Rippl-Rónai legacy.*

Abstract: János Milán Horváth has already published a study on the 'legacy of Rippl-Rónai already existing by the time of his death' in the 1992 issue of the Publications of the Museums of Somogy County. We continue this story. In this work of ours we follow the afterlife of this legacy and finish the review with the years after the death of Baudrion Lazarine, the general heir of the legator. The research has showed us such correlations and events that extended the circle of inspection and enrich our knowledge with brand new data on the faith of the artistic oeuvre of József Rippl-Rónai. We present the story of a painting that had gone missing from the "Róma Villa" after the painter's death and later came back to its owner. We also present the documents in connection with the initial era of the Völgyessy collection that became quite significant later on.

Keywords: Final will and testament, Baudrion Lazarine, Anella Páris, Ferenc Völgyessy, lawsuit

Rippl-Rónai József „halálának pillanatában megvolt hagyatékáról” a Somogyi Múzeumok Közleményei 1992. évi kötetében már olvashattunk részletező tanulmányt.¹ Folytatva a történetet, jelen munkánkban a hagyaték utóéletét követjük, az örökagyó általános örököse, Baudrion Lazarine elhunytá után évekkel zárva a feltárást. A kutatás számos olyan összefüggésre, történésre is ráirányította a figyelmünket, amelyek kibővítették a vizsgálódás körét és új ismeretekkel gazdagítják Rippl-Rónai József művészi életművének sorsával kapcsolatos tudásunkat. Bemutatjuk egy, a festő halála után a Róma villából eltűnt festmény tulajdonosához való visszakerülésének folyamatát, és a későbbiekben jelentőssé váló Völgyessy gyűjtemény kezdeti időszakához kapcsolódó dokumentumokat.

* * *

1947. július 7-én 82 éves korában meghalt a Róma villa lakója özvegy Rippl-Rónai Józsefné született Baudrion Lazarine.² Három nappal később a Somogyi Világosság című lapban megjelent, hogy „a nagy halottat Kaposvár város saját halottjának tekinti és a feledhetetlen művész megboldogult özvegyével szembeni elismerés ellenértékeképpen gondoskodik a temetés megszervezéséről. [...] Elhunyt után a

művész unokaöccse dr. Rónai Gusztáv törvényszéki tanácselnök és dr. Martyn Róbert egyetemi magántanár maradt vissza, mint gyászoló rokonok”³ – és örökösök; tehetjük hozzá mi.

Lazarine végrendelete tömör és egyértelmű volt. „Ép elmével, minden fizikai és lelki kényszer nélkül mindent megfontolva az alábbiak szerint végrendelkezem: Kaposváron fekvő és telekkönyvi tulajdonomat képező összes ingatlanaimat nevelt fiamra, dr. Martyn Róbert Kaposvári orvosra hagyom. [...]”⁴

A sajtó híradásban említett másik „gyászoló rokon”, dr. Rónai Gusztáv a végrendeletben nincs nevesítve, mert őt – amint azt a későbbiekben bemutatjuk – Rippl-Rónai József már korábban, 1927-ben, saját vagyonhányadának egyedüli örökösévé tette.

Baudrion Lazarine unokahúga, a Rippl-Rónai házaspár nevelt lánya Paris Anella,⁵ (akit a kijelölt egyedüli örökössel ellentétben tényleges vérségi kapcsolat is kötött az elhunytához) joggal tarthatta magát várományosnak. Egy a későbbiekben részletesen ismertető bírósági tárgyalás során bizonyítékként terjesztett elő olyan levelet, amelyet nagynénje „röviddel halála előtt” utolsóként írt neki. Ebben nem lelünk utalást semmilyen olyan közöttük meglévő ellentétre, elhídegülésre vagy elvárásra, amelyet baljós előjelként érzékelhetett volna. Kételyei nem lehettek, mert még nagyon jól emlékezett egy korábbi, Rippl-Rónai József és közötte lezajlott beszélgetésre, amelyet az 1962-ben leírt emlékezése nyomán idézhetünk:

3 Somogyi Világosság II. 1947, 153, 3

Feltűnő, hogy a helyi sajtóban mennyire nem volt hírértéke Baudrion Lazarine halálának. Az idézetten túlmenően mindössze két további nekrológról van tudomásunk, amelyek fővárosi lapokban jelentek meg: a Demokrácia, 1947, 30. 2 és a Színház, 1947, 32. 17 emlékezett meg róla.

4 Horváth, J. 1992: 144

dr. Martyn Róbert (1904 -1999) a „szegények orvosa”, a legendás „hegyi tanár” 1933-41 között a budapesti Gyermekklinikán dolgozik, 1941-től a kolozsvári Gyermekklinika adjunktusa, majd magántanára. A háborút követően hazatér, Kaposváron praktizál, közben (1952-62 között) a Marcali kórház osztályvezető főorvosa. 1999-ben Kaposvár díszpolgára. Lazarine kezelőorvosa volt, a Róma villában élt.

5 Paris Anella (1899-1974), Édesanyja halálát követően 1910-ben hozta magával nagynénje, Lazarine Franciaországból. Rippl-Rónaiék nevelt lányaként részese és átléje a mindennapok eseményeinek. 1962-ben írta meg visszaemlékezéseit, amelyben pontos krónikásként és nagy szeretettel beszél nevelőszüleitől.

1 Horváth, J. 1992: 143-168

2 Baudrion Lazarine (1865-1947) Rippl-Rónai 1888-ban ismerte meg Neuilly-ben. Hímzőnőként közreműködött a nagy sikereket hozó falikárpitok kivitelezésében. 1906 májusában házasodtak össze. Nyughelye férje mellett a kaposvári Keleti temetőben van.

„Lajos öccse, és családja nyáron, a szüret utánig kint szoktak lakni a Róma hegyen, a villához közel fekvő présházukban. Így Lajos bácsi majdnem minden délelőtt átjött Józsi bácsihoz, de mindig csak a műterem felé vette útját, ahol már rendszerint Józsi bácsi várta. Egyik este Józsi bácsi megemlítette, hogy másnap Lajos kihozza magával H. törvényszéki bírót és L. államasúti főmérnököt és megírják együtt a végrendeletét.

Másnap – úgy, mint eddig is majdnem minden nap – Józsi bácsi átsétált a műterembe, amint látta jönni a faszor végén a nevezett urakat Lajos bácsi társaságában. [...] Az egész tárgyalás nem tartott sokáig: Józsi bácsi nemsokára visszajött egyedül és amint a szobába belépett a végrendelettel a kezében, átnyújtotta férjemnek és azt mondta: Olvassa el Dobossy⁶, rendben van-e?

Férjem elolvasta az írást és visszaadta azzal, «Ha Józsi bátyám így akarta, akkor rendben van.»

Ebéd után Lazarine néni az ebédlőben maradt, hogy megfőzze a feketét, én pedig Józsi bácsit kikísértem a ház előtt lévő kőasztalhoz – ahol letelepedtünk. Ekkor Józsi bácsi azt a meglepő kérdést intézte hozzám: «Na, kisöreg, hogy vagy megelégedve a végrendeletemmel?»

Én ebéd előtt már megtudtam férjemtől, hogy Józsi bácsi egyedüli örökösének Lajos fiát [Gusztávot GF] jelölte ki; Györgyöt, – Sándor öccse fiát – és engem meg sem említett. Így azt feleltem: «Miért lennék megelégedve, hiszen Gyuri unokaöccsét, sem engem nem említ meg végrendeletében?»

Erre ő azt felelte: «Minek említselek meg Téged, hiszen Te – úgy mint Gusztá az enyém – Lazarine néni örököse vagy.»⁷

6 Dobossy Elek (1890-1962) katonatiszt, később cégvezető. Rippl-Rónai az ő édesapjától vásárolta meg a Róma villát. 1919 szeptemberében házasságot kötött Anellával, ezt követően 1921-ben költöztek Budapestre. Már házasságkötése előtt vásárolgatott alkotásokat Rippl-től, később Szőnyi Istvántól is. 1915 szeptemberében Rippl-Rónai háborús festményeinek és rajzainak Ernst-Múzeumban rendezett kiállításán „egy chartreusi tájkép” és az Anella olvassa a háborús híreket (akvarell) című művek kerültek birtokába. Jelentős műveket mondhattak magukénak (azonosíthatóságukra a Magyar Nemzeti Galéria Rippl-Rónai Gyűjteményes Kiállítása Budapest, 1998 Katalógus adatait adom meg) Claudine (Kat. 21), Katalán táj (Kat. 54), Place de l'Observatoire (Kat. 110), Ókulás néni (Kat. 124); valamint Pewny Denise: Rippl-Rónai József című kötetében a Legfontosabb műveinek lajstromába felvett Piros blúzós Anella. A Rippl-Rónai József halálának 10 évfordulóján az Ernst Múzeumban megrendezett kiállítás katalógusának tanúsága szerint 1937-ben tulajdonukban voltak még: Kat. 14. Merengő ifjú leány, színes ceruzarajz; Kat. 170. Darvas Lili az „Égi és földi szerelemben”, színezett nyomat; Kat. 173. Illusztráció Rodenbach „Les Vierges” című művéhez, egyetlen példány; Kat. 177. Kertben, színes kőrajz. Árverésen bukkant fel a Somogyi táj 20x39, olaj karon (Belvedere Szalon, 25. művészeti aukció 2009, Kat. 146), amelyet a hátoldalon található felirat szerint prof. dr. Ruzsnyák István vásárolt meg Dobossyékától. A házaspár a későbbiekben meglehetősen szerény körülmények között élt, ezért folyamatos eladásokra kényszerültek: „megemlékezem még Genthon István (1903-1969) barátunk jóindulatú segítő-készségéről is, amellyel képeladásaink vonalán ismételtén javított megszorult helyzetünkön”- írja Anella, visszaemlékezéseiben.

7 Horváth, J. 1995: 87- 88
A visszaemlékezésben szereplő személyek: dr. Rónai Gusztáv, a festő öccsének, Lajosnak volt egyetlen gyermeke. A legfiatalabb testvérrel Sándorral már korábban megszakadt a családi kapcsolat, mert eltítás ellenére ugyancsak „Rónai” szignóval adta el saját festményeit. Az ellenézés rávetült az ő fiára Györgyre (Gyuri) is.

A váratlan helyzet miatti csalódottságában és felháborodásában Anella érvényteleníteni akarta a végrendeletet – amely számára felért egy ostorcsapással –, hangsúlyozva, hogy az befolyásolás hatása alatt született meg.

Nem járt sikerrel, mert az okirat – annak ellenére, hogy nem saját kezűleg, hanem diktálás nyomán született – alakilag megfelelt az előírásoknak, így annak semmisségét kimondatni nem lehetett.⁸

Paris Anella és dr. Martyn Róbert, a két korán árvaságra jutott nevelt gyermek egyetértésben (és kijelenthetjük) szeretetben nevelkedett a Róma villában. Már korábban megegyeztek abban, hogy a majdan reájuk jutó örökséget kölcsönösen, azonos arányban megosztják egymás között. Most eljött az ideje az ígervény teljesülésének.⁹

Anella nem a Róbertnek juttatott vagyonyhányad fele-részét kérte nevére átíratni, hanem annak készpénzben történő megváltását. Abban az időben – 1947/48 fordulóján – már elterjedt vélekedés volt, hogy a földek, lakóingatlanok esetében az állam új „szabályozásokat” fog bevezetni, ezért, bár Martyn szóban megerősíti a korábbi megegyezés érvényességét, kijelenti, hogy a bizonytalan helyzet miatt fizetni csak akkor fog, ha bizonyossá válik, hogy nem államosítják azt. Ezzel együtt – az indoklás „kényes” jellege miatt – ezt a nyilatkozatot írásba adni nem hajlandó.¹⁰ Anella bizalmatlanná válik és ügyvédi segítséggel akarja felgyorsítani az események menetét.

Időközben az ügyben illetékes járásbíróság az örökösöknek kiadja a hagyatékot azzal, hogy Anella a Martynnak jutott rész felére támasztott igényét peres útra terelheti.

A felek perre nem mennek, az ingatlanok ügye lezárul,¹¹ emellett azonban megnyílik az ingóságokkal kapcsolatos – számunkra az előbbinél lényegesebb és érdekesebb – újabb fejezet.

Anella számára természetes volt az ugyancsak nevelt gyermekeknek tekintett (nevezett) Martyn Ferenc és Róbert „kihagyása”, mert ők nem voltak vérszerinti rokonok. A fivérek édesanyjuk – aki Rónai Lajos sógornője volt – korai halálát követően kerültek a Róma villába. Az idősebb fiú, Ferenc (a későbbi kiváló festőművész) esetében a kirekesztés érthető, mert ekkor Rippl-Rónai számára már „persona non grata”.

8 Tekintettel arra, hogy Lazarine-t életének utolsó éveiben egyedül dr. Martyn Róbert gondozta és gyógyította (Anellák Pesten éltek), szándékolt befolyásolás nélkül is olyan érzelmi kötöttségbe kerülhetett vele, ami önállóan és önmagában elvezethetett a végrendelet illetén alakulásához. Mindezeket túlmenően Lazarine egész életében hajlamos volt a mások által eltulzajtott minősíthető, szélsőséges magatartás formákra.

9 Páris Anella levele dr. Martyn Róberthez 1947. október 21. A szerző birtokában. Jelentős vagyonról van szó: Rippl-Rónai „gazdaságának” földterülete összességében közel 15 holdat tett ki.

10 Martyn ebben az időben sehol nem kapott állást, „erdélyi menekültként” fenntartásokat érzékelt maga körül, ezért óvatosságból került minden olyan megnyilvánulást, amelyből – politikai színezet adva neki – esetlegesen hátránya származhatott volna. Magánlevelezéséből van róla tudomásunk. Aggálya nem volt alaptalan, a mezőgazdasági termelésre alkalmassá nyilvánított terület „termelőszövetkezeti” tulajdon lett, csak a villa körüli durván másfél hold maradt érintetlen.

11 6822/4 - 1948 számú járásbírósági határozat. Kelte: 1948. szeptember 5. Az ügyben keletkezett ügyvédi alkudozások iratanyagának ismertetése nem céloom.

Szokatlan módon, a hagyaték hivatalos leltározására, amelyen a hatóságok képviselői mellett a sajtóhíradásban megjelölt két rokon vett részt, csak jóval több, mint három hónap elteltével került sor.¹²

Nem célunk a teljes hagyatéki jegyzék bemutatása, a továbbiakban kizárólag a Hagyatéki leltár 5. csoport „Bútorok, szőnyegek, függönyök, tükrök, csillárok, képek, műtárgyak, könyvek, háztartási felszerelések, hasonlóak” alatt feltüntetett tételekkel (mint az összes ide sorolandó elem teljes listájával) foglalkozunk. Ezek 1–10 sorszám alatt rögzítve a következők:

- 1.) 1 db. ebédlőasztal
- 2.) 4 db. szék
- 3.) 1 db. ruhaszekrény
- 4.) 1 db. ágy
- 5.) 1 db. dívány
- 6.) 1 db. tálalóasztal
- 7.) 1 db. konyhaasztal
- 8.) 1 db. stelázs
- 9.) 1 db. kaszli
- 10.) Konyhaedények, stb (sic!)

Újabb traumát okozott Anella számára, hogy miután kézhez vette a hagyatéki okiratot, rádöbbsent, hiányoznak azok a berendezési tárgyak a leltárból, amelyeket ő a temetést követően hat héttel még látott a Róma villában. Listája (festmények nélkül) 58 tételt nevesít. Önkényesen választva csak egyet emelek ki közülük: a sárga zongoraszoza lelkét, a házi koncertek kellékét, az Ehrbar zongorát.¹³

Mindezekon túlmenően kiemelten keres további olyan tárgyakat, amelyek már leány korában az ő személyes tulajdonát képezték, de Rippl-Rónai kérésére házasságkötését követően nem vitte azokat magával. Ezek:

- „1 empire asztal /gömbölyű, 3 lábú, rézveretes/, a hozzáillő 2 kis karosszék
1 eredeti Rippl-Rónai pasztell /fiú arcképe¹⁴ /.”

Nem lehet szó nélkül elmenni a mellett a tény mellett, hogy bár a hagyatékban (és a leltárba felvéve) egyetlen Rippl-Rónai festmény sem szerepel, hiányuk

nem tűnt fel a hatóságoknak. Hasonlóan csak feltételesekbe bocsátkoznánk, ha az örökségre jogosultak, vagy arra igényt formálók esetében a történetekkel kapcsolatosan valamely (bármely) lehetőség fennállását sugallnánk. Jogosnak tűnik a kutató dilemmája és bizonytalansága, annál is inkább, mert ezzel egyidejűleg egy pehelypaplan, vagy párnahuzat hiánya szóváltás tárgyává vált közöttük.

Az ingóságok vonatkozásában a hozzávetőlegesen tényleges hagyatékra következtethetünk abból a listából, amely a Róma villa és műterem dr. Martyn Róbert által 1970 októberében történt eladását követően (megvásárló: a magyar állam) az ingatlanban – kezdetben letétként – majd ajándékként ottharadt berendezési tárgyak elemeit rögzíti.¹⁵ Lényegében napjainkban is ezeken nyugszik a Róma villa berendezésének hitelessége és egykori lakóinak „folyamatos jelenléte”. Hálával tartozunk dr. Martyn Róbertnek, hogy az utókor számára megőrizte a hagyatékek elemeit és azok önzetlensége nyomán – ma már Kaposvár város tulajdonaként – a közjót szolgálják.

Egykoron, az ingatlanokon túlmenően, dr. Martyn Róbert tulajdonát képezte

10 db. olaj/pasztell alkotás¹⁶

33 különféle technikájú grafikai mű

1 hímezett kárpit

40 db. bútor, szőnyeg

45 db. egyéb festmény, japán metszet, szobor, iparművészeti, berendezési és személyes tárgy, továbbá számos könyv, kiadványok, katalógusok, fényképek, levelek.¹⁷

A másik örökös, dr. Rónai Gusztáv tulajdonában – jelenlegi tudásunk szerint – 11 különféle technikával készült Rippl-Rónai mű volt.¹⁸

Az egész történet során rendre előkerül és általánosítón nyomatékos érvként szerepel, hogy Lazarine és Anella kapcsolata már korábban oly mértékben megromlott, hogy az vezetett a hagyatékából való kizárásához. Szükséges tehát ennek ismertetésére is kitérnünk.

12 Hagyatéki kimutatás III. hitelesített példány, 1947. október 25. Száma: 211/1947.

A hagyatéki tárgyalásra Anellát is meghívták, de nem utazott le Budapestről. Az eredeti dokumentumok, a leltár és az ügyvédek közötti levelezés a szerző birtokában vannak.

13 Valamennyi fellelhető végrendeletből hiányzik a rendelkezés az ingóságok vonatkozásában. Anella ennek alapján állítja azt, hogy azok meghatározott részét (az örökösödésről rendelkező törvény alapján) jogosan követelheti magának. Levele 1947. december 4-én kelt, amire 10 nappal később dr. Rónai Gusztáv álláspontja is megérkezett. Kéri azoknak a tárgyak nevesítését, amelyekre Anella igényt tart, és „ha nem túlzott” a kívánság, teljesítik azt. Ez esetben – írja Rónai Gusztáv – az ingóságokra vonatkozó leltár „szükségtelemné” válik. Úgy tűnik, az ügy ezzel megoldódott, mert további egyezkedésre utaló iratok hiányoznak.

14 Pontosságát lehetővé tevő adatok nélkül. A bútor megkapta, a „kép” sorsáról nem tudok. dr. Pesti Lipót ügyvéd (Anella jogi képviselője) levele a hagyatéki örökösök képviselőjéhez, dr. Mayer Ferenc kaposvári ügyvédhez 1947. december 3

15 Horváth, J. 1992: 164-166

16 Az 1./ lábjegyzet alatti tanulmányban nevesítettek túlmenően is tartalmazott a Martyn gyűjtemény kiemelkedő alkotásokat, mint pl. az Anella virágot tart (Lány virággal) 1912, és a Menetelő francia katonák 1914.

17 A tételes lista megismerhető Horváth, J. 1992: 164-166

18 A Rónai Gusztáv tulajdonában lévő művek a Rippl-Rónai József halálának 10. évfordulójára rendezett Emlékiállítás Ernst- Múzeum, 1937 november hó katalógusában feltüntetve: Kat. 11 Nagyon éhes, szopik (színes szénrajz), Kat. 37 Francia alakok (színes tusrajz) és Kat. 78 Szüeim szundikálnak (pasztell). Pevny Denise: Rippl-Rónai (1861-1927). Budapest, 1940 kötetében a Legfontosabb munkáinak lajstromában: Tábori mise, Batterie im forste, Virágcsendélet (valamennyi pasztell). A kaposvári Rippl-Rónai Emlékiállítás Kaposvár, 1957 katalógusában: Apám 40 éves tanítói jubileumán, Stöger-Steiner és adjutánsa, Vezértörzsorvos, Apám, Anyám ebéd után, (feltehetően az Ernst Múzeumban 1937-ben kiállított Szüeim szundikálnak címet viselő alkotással), Anyám és Lajos öcsém, Gusztai öcsém. A katalógusban számozás és reprodukálás nélkül, de azonosításra alkalmas méret adatokkal.

Rippl-Rónai József 1921- ben kelt végrendeletében olvashatjuk:

„Feleségem Baudrion Lazarine fogja élvezni – haláláig – az egész vagyonomat. Mindent. [...] Műveim elárverezése Budapesten lehetőleg Ernst Lajosnál menjen végbe [...] A befolyt összegek kamatait feleségem élvezze.”¹⁹

1927. október 1-én, közeledni érezvén halálát, az előbbi végrendelet változatlanul hagyása mellett további kiegészítő – pontosító – rendelkezést tesz:

„Visszamaradt képeim ügyét kedves kis feleségem Lazarinkám Petrovics Elek barátomra, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójára és Ernst Lajos barátomra bízom, hogy jól értékesíttessenek! Óhajtanám, hogy mindenben a segítségére legyenek. Okvetlen keresse fel őket! Kéri erre nagyon szerető Jóskája”.

A hátdoldalon: „minden esetben Dobossy Elek, Anella férje bele legyen avatva a dologba. Rippl-Rónai”²⁰

A festő halálát követően Lazarinon elhatalmasodott az elszegényedésétől való félelem. Talán ennek is betudható, hogy az ésszerűségnek ellentmondóan egyszerűre nagyszámú Rippl-Rónai művet áruba bocsátott.

Az Ernst Múzeumban 1928 decemberében rendezett emlékkiállításon, amely Rippl óhajának megfelelően Ernst Lajos és Dobossy Elek közreműködésével jött létre, 245 alkotás került a falakra, közülük a katalógusban 76 volt megvásárolhatónak feltüntetve. Feltehetően ebből a 76 képből (és még néhány a villában érzelmi okokból ottmaradt) alkotásból állhatott a hagyaték.

A következő „dömping” eladásra – amelyet ugyan csak az özvegy erőltetett – 1934. április 9-én került sor a budapesti Állami Árverési Csarnokban, ahol 53 mű került kalapács alá. A kiállított műveket ismerjük, az eladottakat nem.²¹ Az előkészületekben Dobossy Elek már nem vett részt. Érdeemes megvizsgálnunk ennek okát.

A több, mint 300.000 példányszámban megjelenő Az Est, a magyar „szenciacsajtó” megtestesítője 1933. április 19-i, szombati száma közölte, hogy „Rippl-Rónai József eltűnt öröksége nyomára vezette özvegyét”.²² Lazarine meglehetősen mesés körülmények között megtalálja férje egy feljegyzését, miszerint 14.000 koronát helyezett el a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban számára, hogy majdani megélhetését abból biztosítsa. A betétet valaki már korábban, két részletben felvette: a személy azonosítására tett rendőrségi nyomozás eredménytelen.

Lazarine bűnvádi feljelentést tesz, amelynek fejleményéről a lap következő számában - az ügyre visszatérve – terjedelmes beszámolót közöl. Lényege, hogy „az elhunyt festőművész szelleme – éjjel, álmában – rávezette Lazarine asszonyt a tettes kilétére”.²³

Ennek alapján a rendőrség beidézi és kihallgatja Dobossy Eleket. Valami egészen körmönfont, kétértelmű módon megfogalmazott, sejtetésekben bővelkedő tudósítói beszámolóból az olvasó képtelen eldönteni, hogy valójában tanúként, vagy már elkövetőként kezel-e őt a nyomozó hatóság.

Dobossy elismeri, hogy mint egykoron Rippl-Rónai pénzügyeinek intézője valóban ő helyezte el a betétet a Kereskedelmi Bankban, de már korábban – a kedvezőbb kamatfeltételek miatt – az özvegy tudtával átvitte azt a Magyar Általános Takarékhhoz és „közös egyetértésben a kaposvári kis gazdaság fenntartására és a háztartásra fordítottuk. Ezekről rendes (hiteles) feljegyzéseink vannak. Ezt a betétkönyvet egyébként évek óta az özvegy kezeli és él a pénzből. [...] Az egész „hagyaték” keresés csak egy nagyrészt ideges képzelet rém látásai, vagy bosszú²⁴ műve.”

A lap a végkifejletről már nem számol be, így csak annyit mondhatunk: az ügy bűncselekmény elkövetésének hiányában lezárul.

A hírnevére igen kényes (ráadásul gyomorhajós) embert nagyon megviselte az igaztalan vád. Az esetet követően minden kapcsolatot megszakított az özvegygel, még találkozni sem volt hajlandó vele.

Különösen bánthatta Dobossyt a méltatlanul elszenvedett meghurcolás, mert korábban, apósa állapotának rosszabbra fordulásával egy időben (1927), ő maga is otthagyva budapesti cégét, Kaposvárra költözött, és társult a már a Róma villában tartózkodó, az ápolásban tevékenyen közreműködő Anellához. Rippl-Rónai halálát követően Lazarintól átvette a „birtok” irányítást és gazdálkodásból, főként sertések tenyésztéséből és eladásából próbált az özvegy számára megélhetést teremteni.

19 Horváth, J. 1992: 143

20 U.o.

21 Horváth, J. 1992: 166.

A korabeli helyi sajtó sajnálkozott a művek alacsony ára miatt: „A gazdasági válság szomorú története, hogy ilyen csekély összegekért kerülnek újra a század legnagyobb festőjének muzeális alkotásai.. Uj Somogy, 1934, 75. 3.

Az adott időszakban nem vallott nagy bölcsességre az a döntés, hogy a képeladásokból származó bevételt bankbetétben elhelyezve, a kamatokból lehet majd megélni. Lazarine későbbi élet-színvonala ennek fényes bizonyítékát adta.

22 Az Est, 1933. 96. 5

23 Az Est, 1933. 97.5 A fővárosi lap tudósítását átvette az Uj Somogy 1933. 96. 3 és 97. 1

24 Magántulajdonban lévő dokumentumok megismerése alapján kijelenthetjük, hogy a Dobossy házaspár és Lazarine között a mindennapok megélése során gyakoriak voltak a sírlódások, Lazarine nehezen viselte, és talán soha sem nyugodott bele, hogy nevelt lánya nem őt választva követte férjét Budapestre, ami miatt egyedül maradt a Róma villában. A másik két nevelt gyermeke hiányát elfogadhatónak tartotta: Róbert Kolozsváron élt, Ferenc Franciaországban.

Közvetlenül a festő halálát követően, apósa iránti tiszteletből szeretett volna egy Rippl-Rónai művészi nagyságához méltó, reprezentatív, életrajzi kötetet megjelentetni, amelynek megírására Fülep Lajost tartotta a legalkalmasabb személynek. Nem rajta múltot, hogy a felkéréséből nem született eredmény.²⁵

Anella, visszaemlékezve ezekre a nehéz napokra, soha nem mondott ítéletet nagynénje természetéről, de soraiból kiérződik keserősége, hogy minden jó szándékuk ellenére el kellett elviselniük Lazarine örökös elégedetlenkedését, aki folyamatosan szemrehányásokkal halmozta el őket.

A Róma villában egyedül élő, befolyásolható természetű özvegyet egyre gyakrabban látogató alkalmi vevők és rámenős műkereskedők általában nem távoztak üres kézzel: több jelentős műalkotás vándorolt el ekkor Kaposvárról, amelyek további sorsát nem tudta, de nem is akarta követni. Lazarine olykor maga sem emlékezett rá, kinek mit adott (vagy ajándékozott) el.

Így történt ez egy jelentős korai alkotás esetében is, amelyhez pedig – vélhetnénk – komoly érzelmi kötődéssel kellett volna viszonyulnia, hiszen hűgának arcképéről a Claudine (vagy Spanyol nő), címet viselő 42×33 cm-es olaj-vászon műről (1. ábra) beszélünk.²⁶

Baudrion Lazarine-t, aki rövidesen Rippl-Rónai élettársa lett, és hűgát Claudine-t a festő Neuillyben ismerte meg 1888-ban. Mindketten hímző nők voltak, közreműködtek Rippl kárpitjainak kivitelezésében. Négy évvel később 1892-ben készült róla az a remek portré, amelyen már megjelennek a „fekete korszak mély tónusai”. Több alkotáson is látható, olykor egymagában (Claudine hímész), máskor Lazarinnal kettesben, mint például a különféle változatokban ismert Hímző nők²⁷-ön.

Anella hiába kérdezett rá a festmény hollétére, nagynénje nem tudott (akart?) neki felvilágosítást adni róla. A továbbiakban ennek a képnek sorsával foglalkozunk.

Rippl-Rónai József halálának huszadik évfordulóján, 1947 decemberében a Nemzeti Szalon emlékkiállítás rendezett tiszteletére. A katalógusban méret és a tulajdonos nevének feltüntetése nélkül összesen 131 alkotást láthattak az érdeklődők.²⁸

1. ábra. Rippl-Rónai József: Claudine
Magyar Nemzeti Galéria tulajdona

Anella a nagyteremben, a főművek sorában felismeri az „elveszettnek” hitt Claudine portrét. Sikerül kiderítenie, hogy nem csak annak, hanem további főműveknek is ugyanaz a tulajdonosa: dr. Völgyessy Ferenc (2. ábra)²⁹. A kiállítás zárásához időzítve ügyvédi felszólítást küld, amelyben a Claudine portrét kéri vissza szolgáltatói.

Ebben olvashatjuk:

„Ügyfelem biztos tudomással bír arról, hogy a kérdéses képhez Főorvos Úr nem vásárlás útján jutott; ismeri azokat a körülményeket, amelyek következtében Főorvos Úr a fenti, valamint több más Rippl-Rónai kép és berendezési tárgyak tulajdonosa lett.”

A kijelölt visszajuttatási határidő: 1948. január 10.

Völgyessy Ferenc elzárkózik ennek teljesítésétől, így per lett a dologból. A vallomásokat a tárgyaláson rögzített jegyzőkönyvek alapján ismertetjük

1.) „Pestvidéki törvényszék P.V. 1813/48/10 (1948. december 7)

Dobossy Elekné sz. Paris Anett, 50 éves, Issy-L. Eveque /Franciaország/ születésű lakos, férjes, felpere törvényes figyelmeztetés után:

25 F. Csanak, D. 1992: 357-397

Közli Dobossy Fülephez írt 14 levelét, amelyek 1927. december 23 és 1928. március 26 között keletkeztek. Dobossy szerette volna, ha Rippl-Rónairól szóló kötetet Fülep Lajos írja meg, ennek érdekében felajánlotta, hogy valamennyi a család rendelkezésére álló dokumentumot, Rippl levelezését, feljegyzéseit rendelkezésre bocsátja, mert: „életrajzot e nélkül is meg lehet írni, bizonyára többen meg is fogják írni - hallottam Pesten -, csak éppen ennek birtokában talán teljesebbet, kimerítőbbet.” (609. számú levél). Az egyeztetés (Fülep részéről inkább alkudozásnak lehetne minősíteni) három hónapig elhúzódott, amelynek során Dobossy többszörösen megismételt kérése ellenére sem jött létre személyes találkozó közöttük. Időközben Lazarine is egyre újabb, fokozódó mértékű jogdíj igényekkel lépett fel, aminek elfogadását nem lehetett elérni a kiadónál. Végül megunván a dolgot Dobossy szakított Füleppel.

26 MNG, 1998: 236

27 Hímző nők. Olaj, vászon; 65x42. Rippl-Rónai Múzeum tulajdona. MNG, 1998: 253

28 Rippl-Rónai József Emlékkiállítás Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület. Budapest, 1947. december 14-28

29 A Völgyessy Ferenc tulajdonaként kiállított művek: A nagyteremben Kat. 12 Claudine, Kat. 22 Apám, Anyám 40 évi házasság után, Kat. 23 (Budapesti Történelmi Múzeum tulajdona, MNG, 1998: 269.) Alkonyat egy intim szobában (Janus Pannonius Múzeum tulajdona, MNG, 1998: 242.) A jobb oldalteremben Kat. 67 vagy 76 Lazarine (két kép is azonos címet viselt) és Kat. 122 Fenella éneklő Carment.

2. ábra. Völgyessy Ferenc arcképe.
Magántulajdon.

A képet én 1918 karácsonyán kaptam a nevelő apámtól Rippl-Rónai Józseftől, Kaposváron, ahol én akkor éltem az ő háztartásukban, mint az ő nevelt lányuk. Vérégi kapcsolat is fűzött hozzájuk, mert Rippl-Rónai Józsefné az én édesanyámnak testvére, vagyis nekem nagynéném volt. Ez a kép a leánykori szobám falán lógott, a mosdó felett. Összesen két kép lógott ott abban a szobában a falon, úgy, hogy nem lehet róla tévedés, a másik kép az ágy mellett függött és az egy üvegre festett kis angyalfejet ábrázolt. A mosdó az ágy mellett volt, és a szoba az emeleten. Én 1919 évben mentem férjhez, és kezdetben még egy, vagy másfél évig Kaposváron éltünk. Azután elköltöztünk onnan 1921, vagy 1922 év őszén Budapestre. Budapestre költözésünkkor az a perbeli kép is, és a már említett angyalfejet ábrázoló másik kép is ott maradt Kaposváron, Rippl-Rónai Józsefénél. Nevelőapám Rippl-Rónai József 1927. november 25-én halt meg. Haláláig érintkezésben voltunk vele és halála után is az özvegygel. Özvegye maradt tovább ott ugyanabban a lakásban Kaposváron, de télen fel szokott járni hozzánk rendszeresen. A kép továbbra is ott maradt. Megemlítem, hogy 1927 októberében kiállítani akarta a mester a képet és akkor Budapesten volt az a kép. Akkor csináltattuk rája a jelenleg is rajta lévő brüsszeli ráját és pedig a férjem és én. De nem került kiállításra, mert elkésve ért be, és visszakerült a kép Kaposvárra. Úgy, hogy a mester halálakor a kép Kaposváron volt. A mester hagyatéká-

ba nem lehetett bevéve³⁰, mert az enyém volt. A mester özvegye, a nagynéném 1947 év nyaráig élt, július 7-én halt meg. Özvegye ideje alatt is mindig Kaposváron élt. 1931 évben családi okok miatt megszakadt közöttünk az érintkezés. Tudniillik, akkor már hízelgőknek a befolyása alatt állott, körül volt véve hízelgőkel és ezért szakadt meg közöttünk az érintkezés. Pl. az uramat feljelentette, beperelte, ezért volt közöttünk ellentét - illetve tulajdonképpen az ellentét nem a perlekedés miatt volt, ő csak bosszúból jelentett fel minket, mert megszakítottuk vele az érintkezést. A festőművész özvegye halálakor 82 éves volt. A perbeli kép 1931 ében évben is Kaposváron megvolt a régi helyén. 1940 vagy pedig 1941 évben a férjem hosszas könyörgésemre megengedte nekem, hogy haza mehessek Kaposvárra. Akkor a kép már nem volt ott. Kérdésemre nevelőanyám azt mondta, hogy eladta, de hogy kinek, azt nem volt hajlandó elárulni. Így én ekkor már nem tudtam, hogy hol van a kép. A mester halálának huszadik évfordulóján, tehát 1947 év telén volt egy emlékkiállítás, itt, Budapesten a Nemzeti Szalonban. Ott én is megjelentem és rögtön megismertem az én képet. Megkérdeztem a vezetőséget, azt hiszem Bernáth Aurélt, vagy Pátzay Pált, aki aztán megmondta, hogy az alperes küldte be kiállításra. Így tudtam meg, hogy a festmény az alperesnél van. Hogy mikor került az alpereshez, azt én nem tudom. Ekkor megkértem a perbeli ügyvédemet, hogy a kép visszaszerzése iránt tegyen lépéseket, és így indult meg ez a per. A kiállításon megtudtam azt is, hogy még egy képet másvalaki magáénak igényelt. Azt is alperes állította ki. Hogy a kép az enyém volt azt mindenki tudta, a nevelőanyám is tudta, és valószínű, hogy alperes is tudta. 1927 év őszén amikor a mester súlyos beteg volt, mi leköltöztünk Kaposvárra, de halála után nem tudtunk ott meglenni és ezért ismét felköltöztünk Budapestre, és akkor kértem a nevelőanyámat, hogy adja ide a képet, hogy elvigyem magammal Budapestre, de ő arra kért engem, hogy hagyjam ott nála addig, amíg ő él, mivel a Claudine, akit a kép ábrázol, az ő húga volt, az anyám. Így maradt ott a kép.

Még 1942 év előtt értesültem arról, hogy írt a nevelőanyámnak egy orvos, hogy milyen nagy tisztelője a mesternek de nincs tőle képe, és kérte, hogy legalább egy kis rajzot küldjön neki. Tudtommal ez meg is történt, de hogy fizetett-e érte azt nem tudom. Én magam 1942-ben ismerkedtem meg az alperessel – de az évszámra nem emlékszem egészen biztosan – és pedig a nagynénémnél. Kaposváron aztán Rónay Gusztávtól megtudtam, hogy nevelőapám egyik főműve az alperesnek a szobájában van. Akkor alperes már Kaposváron élt. Apám, Anyám 40 évi házasságuk után³¹ a címe annak a festménynek. Dr. Rónainak, aki érdeklődött, hogy hogyan került a kép oda, alperes azt mondta,

30 Ez az állítás jelenlegi tudomásom szerint nem tartható: műalkotások leltárával (listájával) nem találkoztam.

31 Időnként zavarokat okoz, hogy ugyanazon műalkotás egymástól eltérő elnevezéssel is szerepel a különböző kiállításokon, illetve katalógusokban. Jelen esetben: Apám, Anyám 40 évi házasságuk után, Szüleim negyvenévi házasság után és a Szüleim cím egyaránt előfordul. A perben elhangzott tanú vallomásokban gyakorta csak Apám, Anyám címen kerül említésre.

hogy kölcsönbe kapta, hogy díszítse a szoba falát, hogy ne legyen olyan komor. Erről a képről tudom, hogy a nevelőapámnak a legfőbb kívánsága volt, hogy a kaposvári múzeumba kerüljön halála után, ezért fáj nekem, hogy az alpereshez jutott. Az való, hogy az Apám, Anyám 40 éves házasság után című festményt az özvegy eladni akarta, 20 ezer pengőt akart érte kapni, de nem történt meg a vétel. Én panaszkodtam Petrovics Eleknek, hogy az özvegytől mindenét elvisszik, és erre írta nekem az F/4 alatti levelet.³² Az F/3 alatti levélnek a története az, hogy én írtam Martyn Róbertnek is, hogy csináljon valamit, és erre válaszolt nekem ezzel a levéllel.³³

Alperes kérdésére: Karácsony volt és karácsonyfa alá volt helyezve ez a kép az én részemre, és egy cédula volt rátéve a mester kézírásával, hogy «a kis-öregé karácsonyra», tudniillik a mester így szólított engem. Így történt ennek a képnek a részemre való ajándékozása.”

Ezt követően ismerjük meg az ellenérdekű fél megnyilvánulását:

„Dr Völgyessy Ferenc 40 éves, szegedi születésű, esztergomi lakos, nőtlen orvos, alperes törvényes figyelmeztetés után: eskü alatt vallom a következőket.

1937 év decemberében volt a Rippl 10 éves elhalálozásának emlék kiállítás Budapestén az Ernst Múzeumban. Akkor láttam én a kiállítást. A katalógusból láttam, hogy az özvegy él és a lelkesedésemben írtam neki egy levelet, amelyben valóban arról írtam, hogy nem vagyok gazdag ember, és tudom, hogy Rippl-Rónai nagynevű mester, képeihez nehéz hozzá jutni, és igen szeretném, ha nekem is lenne egy képem. Természetesen nem ajándékba kértem, hanem árat is kértem. A válasz meg is jött, azt hiszem 1938 évben az özvegytől, mindjárt képformájában, ármegjelöléssel, amelyben megírta az özvegy, hogy részletekben is fizethetem a képet. Akkor és addig még nem ismertem az özvegyet. Köszönő levelet írtam és az első részletet küldtem is. Utána minden hónapban jöttek a levélváltások, én küldtem a részleteket.³⁴ Levélben a Lazarine néni meg is

hívott, hogy nyáron keressem fel. Így 1938 év nyarán Szt. István nap körül pár napot töltöttem Kaposváron.³⁵ Ebben az időben vettem három kis dolgot tőle, amit ugyancsak kifizettem. Ugyanekkor kaptam emlékebe egy könyvet, továbbá megkaptam Rippl-Rónai pipáját emlékebe. És apróbb pasztell krétákat, amelyeket ma is őrzök. Ezután is levelezésben maradtunk állandóan. Én 1940 év őszén október 1-e körül Kaposvárra kerültem. Majdnem két évig Kaposváron éltem, min katonavos. Gyakori vendég voltam, e közben [láttam GF] az özvegy nagyon nehéz anyagi helyzetét. Úgy, hogy azt lehet mondani minden hónapban adtam neki pénzt, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Havi 80 pengős állami kegydíjat kapott. Cipőtalpalásra nem volt pénze, adóra nem volt pénze, a háztartási szükségleteinek beszerzésére sem volt pénze. Ő maga hangsúlyozta, hogy semmi támogatást sem kap. Sőt, ha pénze van, amit titkol előttük, még abból is kérnének. Beszélgetések alakalmával tudtam meg az özvegytől, hogy él egy unokahúga – a felperes – Budapesten és elmondta azt is, hogy mily körülmények játszottak közre a vele való összeköttetés megszakítására.

Akkor ősszel képerkereskedők és magánosok is jöttek Kaposvárra, akik képeket vásároltak Lazarine nénitől, például A Szajna éjjel³⁶ című elég nagyméretű és nagy értékű képet 400 pengőért vették meg. Ezután egy spanyolországi pireneusi tájat, szintén nagyméretű képet, 200 pengőért. Láttam ezt az anyagi szorongatott helyzetét, abban az időben én eladtam Szege-den a földrészem és a rám eső részt egy összegben odaadtam Lazarine néninek, ez kétezer pengő volt. És ő ennek fejében, ilyen árban, mint ahogyan az A/4 alatti elismervény feltünteti, eladta az abban feltüntetett képeket. Ezek között a jelen perbeli festményt is, amelyről én nem tudtam, hogy a felperes tulajdona volt. A Lazarine néni a képekről megjelölte, hogy ez a Róberté, egy másíkról is azt mondta, hogy a Róberté, a többi pedig az övé. Felperest akkor én még nem ismertem. Eszem ágában sem volt, hogy a Lazarine néni elad nekem [olyant GF], ami nem az övé. Közbevetőleg elmondom, hogy rengeteg lisztet, cukrot, sőt zsírt, borsot és petróleumot, amit ő nem tudott beszerezni én szereztem be részére saját pénzemből és nem fogadtam el érte semmit. Kihangsúlyozni kívánom, hogy még Kaposvárra költözésemet megelőző időben is küldtem neki csomagokat, amelyekről köszönő leve-

32 Az F/4 levél tartalmát nem ismerem. Anella már a per előkészítése során hivatkozott Petrovics sajnálkozására, amire Völgyessy akkor úgy reagált, hogy Petrovics Eleknek (1873-1945) a Szépművészeti Múzeum főigazgatójaként többször lett volna rá alkalma, hogy megvásárolja festményt, de soha nem élt a lehetőséggel.

33 A mondat értelmet nyer a későbbiekben idézendő Martyn vallo-másból.

34 Számos olyan (a következő évekből származó) levél van a Völgyessy Szomor család birtokában, amelyekben Lazarine nyugtázza a részletek megérkezését. Az idő múltával és a kapcsolat elmélyülésével ismételtlen találkozunk a „ne aggassa ha kevesebbet tud törleszteni, ahogy jól esik, úgy fizet” tartalmú mondatokkal.

Egy másik levélben olvassuk: „Olyan anyagi helyzetben vagyok, hogy nem tehetek mindent meg amint szeretném nem is [itt két olvashatatlan szó következik G.F.], hogy egy ilyen nagy művész özvegye majdnem semmi nélkül maradt, de amit tehetek szívesen adom és el is fogok küldeni egy képet és ahogy tud fizetni úgy törlesse esetleg egy rajtot is fogok küldeni”. A levél datálást tartalmazó részét nem ismerem. Közlés betűhíven, az eredetinek megfelelően.

Hálásan köszönöm a Völgyessy Szomor család megtisztelő bizalmát, önzetlen segítségét, köszönöm, hogy a birtokukban lévő leveleket, a gyűjteményre vonatkozó feljegyzéseket megismerhettem, és azok közléshez hozzájárultak.

35 A megerősítő dokumentum Lazarine levele:

„Kedves Juliám és Ferim!

Igen jól esett, hogy itt voltatok, csak kár volt oly rövid időre eljönni, igen hiányoztok jó lenne, ha még együtt lehetnénk. Az idő azóta is egyforma szép, érik a gyümölcs, szőlő, most már lehetne azt is élvezni. Róbert itthon van 3 hétre, segít, ahol lehet örömmel.” (Dátum nélküli levelezőlap. Júlia: Völgyessy édesanyja.)

36 A Szajna éjjel, 1898, olaj vászon, 74x138.5 cm. Ma már a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona. MNG. 1998: 264.

leim vannak³⁷. Az Apám-anyám 40 évi házasság után című képet ezekért adta nekem Lazarine néni és azokért gyógyszerekért és gondoskodásért, amelyben én őt részesítettem.

Én 1942 nyarán jöttem el Kaposvárról. Szintén mint katonaoorvos Szegedre kerültem. A katonaságtól megváltam, jelenleg szolgálaton kívüli orvos őrnagy vagyok a katonaság állományában és esztergomi lakós. A felperest én 1940 karácsony előtt ismertem meg. Én magam készítettem elő felperesnek a Lazarine nénival való kibékülését, amelyet az ő levelei is tanúsítanak, a levelek a birtokomban vannak.³⁸ A perbeni kép lent állt a Lazarine néni szobájában és többször hangsúlyozta, hogy ami itt van, az mind az övé, mert az ura végrendeletileg úgy hagyta vissza, hogy az ingóságok mind az övé, hogy abból tudjon élni. Nem tudtam arról, hogy a kép felperesre lett volna ajándékozva. Az való, hogy ezt a képet 1947 decemberében kiállítottam, a Kultuszminisztérium kérte el tőlem. Az összes képeimet és rajzaimat, ami szám szerint 9 darab, és nem 40, vagy 50 mint ahogy a felperes mondja.³⁹ Megemlítem azt, hogy a B/4 alattiban megjelölt képek közül is pl. Tallián Gyula arcképe című képet⁴⁰ én eladtam a Lazarine néni tudtával és engedélyével, és a pénzt is neki küldtettem és juttattam. Ezt én azért tettem, mert láttam a megszorult állapotát. Ez már 1942 vagy 43-ban volt. Az való, hogy egy másik képpel kapcsolatban is tulajdon igényt érvényesítettek ellenem, de igazoltam, hogy 1945 évben műkereskedőtől vettem, és így rögtön visszakerült az én tulajdonomba.

37 Egyikből idézek: „A pénzt köszönettel megkaptam, a szalámit is de miért olyan óriásit, nem azért írtam, hogy költsenek és küldjön ilyen hatalmas szalámit. Volt meglepetésem, hogy lehetett kapni [...] De fogom élvezni a finom rummal és teával a téli esténkint.” A levél keltét nem ismerem.

38 Az említett levelekkel nem találkoztam.

39 Lazarine halála idején Völgyessy Ferenc tulajdonában lévő alkotások listája. Zárójelben a gyűjtő által vezetett nyilvántartásban a képek mellett található feljegyzések. A közlés alapjául szolgáló dokumentum magántulajdonban van.

Claudine, olaj, 42x33 cm.

Apám, Anyám 40 évi házasság után olaj, 119x160 cm. (1940 október)

Alkonyat egy intim szobában, olaj, 65x45 cm. (1940 december, névnapi ajándék)

Ablakterv (Tavaszi), tus- akvarell, 14x34 cm.

Ádám és Éva, tus-akvarell, 28.5x45.5 cm. (1938 augusztus)

Fejek, tus, 18.5x24 cm.

Fenella éneklő Carment, tus, 28.5x22.5 cm. (1942, karácsonyi ajándék)

Két női akt, tus, 29x23 cm. (1940. december 9)

Rajcsi szomszéd háza, pasztell, 26x27 cm.

Szundikálás kettesben, pasztell, 38x29 cm.

Lazarine, pasztell, 52x42 cm. (1938, névnapi ajándék)

40 Téves kijelentés, a Makfalvai Géza főispánt ábrázoló pasztellek egyikéről lehet csak szó. A Somogyvármegyei közgyűlés által 1917-ben megrendelt reprezentatív portré az elvárás jellegéből adódóan nehézkesen készült. Rippl-Rónai két előzetes tanulmányt is bemutatott a megrendelőknek, ezek egyikét 1934. április 9-én az Állami Árverési Csarnokban lezajlott hagyatéki árverésen megvásárolták, a másik eladásában működhetett közre Völgyessy.

Én tudok arról, hogy sok Rippl-Rónai képek vannak Wirth Janka birtokában, aki a Martyn Róbertnek sógor-nője.⁴¹ Ez a jelen perbeli kép az enyém, az én tulajdonom, mert szabályosan megvettem. A rokonság egyáltalában nem törődött a képekkel és nem is értettek hozzá. Ennek kb. száz darab. képem van, amelyeket mind pénzért vettem és nem pedig kicsaltam, ezek kisebb-nagyobb értékűek, de a perbeli képpel azonos kép is van a gyűjteményemben. Nyugodt lelkiismerettel bocsájtottam ezt a képet a kiállításra, mert tudtam, hogy az enyém. Csatolom az A/7 alattit, annak igazolására, hogy Petrovics Elek nem tudta kieszközölni az özvegy kegydíjának elintézését, de én ezt elintéztem, 150 pengőre emelték.”

Kölcsönösen kérték tanúk meghallgatását, többeknek felkutatása nem járt eredménnyel. Anella tanúi közül három vallomást idézünk, sorrendben Bernáth Aurél, dr. Martyn Róbert és dr. Rónai Györgyét

Bernáth Aurél:

„Nyilatkozat

A Pestvidéki Törvényszék 1949. március 25-re Dobossy Elekné felperesnek dr. Völgyessy Ferenc alperes ellen indított perében tanúkénti kihallgatásra voltam idézve, melyen a becsatolt orvosi bizonyítvány szerint megjelenni nem tudok s így tanúvallomásom helyett az alábbi nyilatkozatot teszem.

Dr. Völgyessy Ferencet még az 1930-as évekből ismerem. Megismerkedésem vele úgy kezdődött, hogy egy festő barátomra hivatkozva feljött a lakásomra s arra kért, hogy ajándékozzam neki egyik festményemet. Hivatkozott arra, hogy több festőtársam is segíti őt abban, hogy egy kis gyűjteménye keletkezessen.

Völgyessy dr. úr kérését én indokolatlannak találtam s azt megtagadtam. Egyéb kapcsolatomban vele nem volt. Nevét itt-ott művészkörökben hallani lehetett s így arról is értesültem, hogy mint katona-orvos Kaposvárra került.

Személyéről és gyűjtési szenvedélyéről egy későbbi kaposvári tartózkodásomkor bővebben volt alkalmam hallani. Családi kapcsolataim folytán 1943-ban Kaposváron tartózkodtam, ahol régi ismerősömet özvegy Rippl-Rónai Józsefnét is felkerestem. Az özvegygel való beszélgetésemkor ő említést tett nekem arról, hogy ismeri Völgyessy doktort, vele jó barátságban van, kijár hozzá, dacára a nagy távolságnak s kijárt hozzá még a legkeményebb tél idején is. Az özvegy nem győzte Völgyessy doktor ragaszkodását dicsérni, elmesélte hogy a doktor zongorázásával szórakoztat-

41 Ezt az állítást Völgyessy még a per megkezdése előtt kifejtette Anellának, aki egy Martyn Róberthez írott levelében utalt is erre az állításra (és lehetőségre). Ezzel együtt Anella ugyanebben a levelében azt kérte, hogy a megindítandó perben (a korábbi örökösödési ügyben kialakult nézeteltérésük ellenére) Martyn Róbert tegyen vallomást mellette. Ismét beleütközünk tehát a hagyatékban maradt Rippl-Rónai művek rejtélyébe. A levél a szerző birtokában van.

ja. A beszélgetésünk folyamán érdeklődtem Rónainak egy pár híresebb festménye után, melyek azelőtt az özvegy birtokában voltak. „Több képet a doktornak ajándékoztam” volt az özvegy válasza.

Már akkor ott a helyszínen az volt a benyomásom, az esetről, hogy az idős hölgy /akkoriban 80 esztendősen lehetett/ egy késői rajongással viseltetik Völgyessy doktor iránt. Másképp sehogys tudtam magamnak megmagyarázni ezeket a nagy értékű ajándékokat.

Ha jól emlékszem még ugyanebben az évben hallottam azonban egy másik esetet is, amely a pesti művészeti körökben szélben-hosszában feltűnést keltett. Nem kisebbről volt szó, mint a kaposvári Múzeumban lévő Bonnard francia festő Rippl-Rónait ábrázoló arcképek Völgyessy doktor úr által való megszerzéséről.⁴² Nem akartam vallomásomat pusztán emlékezetemre bízni, így vettem magamnak a fáradságot, hogy a kaposvári Múzeum jelenlegi igazgatójához forduljak s megkértem, hogy erre a kép megszerzésre vonatkozó muzeális irattári adatokat másolja ki számomra. Ez meg is történt. Vallomásom pótlásául tehát én ezeket az eredeti iratokat a felperes kezébe adom azzal, hogy ő azokat mutassa be.

A Bonnard – Rippl-Rónai képcsere nézetem szerint abban nélkülözi a formális eljárás szabályait, hogy sem a kérelemzés alkalmából, sem az átvételnél özvegy Rippl-Rónai Józsefné aláírása nem szerepel. Dr. Völgyessy úrnak 1942. II. 16-án kelt levelének azt a passzusát, hogy «szegény jó Nagyságos Asszony érdekét mindig szem előtt tartom és érte mindent megteszek» nézetem szerint erőtlenné teszi az a tény, hogy tudomásom szerint Völgyessy doktor ezt a képet rögtön a megszerzés után Budapesten értékesítette, ahogy akkoriban értesültem 6.000 pengőért. Ezen adatnak hi-telessége után annakidején nem jártam.

42 Az esettel a kaposvári sajtó is foglalkozott: Uj Somogy 1942. 57. 2 p.

„Mi értékesebb: Rippl-Rónai utolsó festménye, vagy Bonnard: Rippl-Rónai portréja?

A Somogyvármegyei Múzeum igazgatójához, Gönczi Ferenc ny. tanfelügyelőhöz levél érkezett Rippl-Rónai Józsefnek, Somogy nagyhírű festőjének özvegyétől. Az özvegy a levélben kéri a Somogyvármegyei Múzeumot, hogy a múzeum adja át neki Bonnard francia festőművész által férjéről készült tanulmányfe-jet. Nem ellenszolgáltatás nélkül kéri azonban erre a múzeumot. Ugyanis az özvegy a Somogyvármegyei Múzeumnak nagyhírű férje utolsó képét egy pasztell-festésű arcképet ajánlotta fel. Az özvegy kérését azzal indokolja, hogy nem maradt fenn kép uráról és ily módon szeretne egy olyan festményhez jutni, amely urát ábrázolja.

A Somogyvármegyei Múzeum vezetősége részéről a múzeum igazgatója, Gönczi Ferenc a Stephaich Pál alispánnal folytatott megbeszélés után feltérjlesztést intézett a Nemzeti Múzeumhoz, a kérdéses két képet is felküldve. A múzeum vezetősége arra kért választ a Nemzeti Múzeumtól, hogy beleljen-e a cserébe? Az esetleges csere által nem károsodna-e meg a múzeum?

A Rippl-Rónai festőművészről francia művész által készített tanulmányfej egy kartonon készült, meglehetősen megviselt állapotban lévő pasztell, míg az özvegy által felajánlott női arckép, amely a híres somogyi művész utolsó alkotása, szintén kartonon lévő pasztell, jellegzetes Rippl-Rónai kép, lehelet finomságú színezéssel festve. A Nemzeti Múzeum dönti majd el, melyik festmény értékesebb, Rippl-Rónai utolsó képe-e, vagy a francia festőművésznek Rippl-Rónairól készült tanulmányfeje?

A fennmaradt Völgyessy dokumentumok között az előzőekkel kapcsolatos feljegyzést a hagyaték tulajdonosai nem találták.

Budapest, 1949. III. 24.

Bernáth Aurél főiskolai tanár⁴³

Dr. Martyn Róbert.vallomása (részlet)

„A családban is, bennem is az a benyomás keletkezett az alperes magatartásával kapcsolatban, hogy az alperes meglehetősen kihasználta a művész özvegyét és sok képet elhordott jóformán ajándékba. Alperestől kapott a művész özvegye a képekért élelmiszert is, pénzt is, de az alperes részéről történt eme juttatások aránytalanul csekélyek voltak a képek értékéhez viszonyítva. Jellemző eseként megemlítem, hogy a művész özvegye az Apám, Anyám című festményt nekem ígérte halála utánra, ennek ellenére alperes azt elvitte, miként az özvegy nekem említette, csak azért kapta meg ideiglenesen az alperes azt a képet, hogy lakását díszítse vele. A kép azonban többé nem került vissza. A felperesi képviselő által felmutatott, Kolozsvárott 1942. december hó 20-án keltezett és általam a felpereshez intézett levél tőlem származik és annak tartalma a valóságban mindenben megfelel; a most felmutatott levél második oldalán írottaknak megfelelően ezen levelet megelőző időben írtam az alperesnek, aki válaszlevelében azt írta nekem, hogy visszaad mindent, de Lazarine néni, a művész özvegye, nem fogadja vissza a képeket. Emlékezetem szerint azt nem írta ebben a válaszlevelében az alperes, hogy a képeket megvette, hanem olyan értelemben írt, hogy azokat ő ajándékba kapta a művész özvegyétől.”

Dr Rónay Gusztáv 55 éves törvényszéki tanácselnök (részlet)

„[...] Alperes később, a háború folyamán mint orvos főhadnagy Kaposvárra került és kezdetben a kaposvári 533. sz. hadikórház Apponyi utcai részlegénél volt beosztva; ugyanitt volt a lakása egy primitíven, szokásos katonai egyszerűséggel berendezve, amit onnan tudok, mert nálam is, – bizonyára mint a festőművész unokaöccsénél – látogatást tett és én ezt a látogatást az említett kórházi lakásán viszonztam. A látogatásom alkalmával meglepetéssel észleltem, hogy az alperes szobájában egy nagyobb méretű perzsaszőnyeg van, amely azelőtt nagybátyám Róma villájában volt; úgyszintén meglepetéssel láttam az egyszerűen berendezett kórházi lakószobában nagybátyámnak az Apám-Anyám című nagyméretű muzeális értékű festményét, melyen az alakok életnagyságban voltak ábrázolva, és ugyancsak láttam ott több kisebb képet is, melyek

43 Szelesi Zoltán művészettörténész Völgyessy Ferenc gyűjteményét bemutató tanulmányában sajnálattal állapítja meg, hogy Bernáth Aurél egyetlen alkotásával sincs képviselve abban. Kézenfekvő - de felszínes - lenne elfogadnunk, hogy az idézett vallomásában lehetünk rá a jelenség magyarázatára. A feltételezést cáfolata, hogy Völgyessy, a képeiről vezetett nyilvántartásának tanúsága szerint Bernáth egy olyan jelentős alkotását szerezte meg (Tanár-nő, pasztell, 70x50), amelyet maga az alkotó, Fruchternek írott levelében egyenesen „bűbáj”-nak minősített.

Szelesi, Z. 1984: 302
Rum, A. 2007: 115-116

szintén nagybátyámnak Rippl-Rónai Józsefnek művei. Alperes úgy látszik észrevette meglepetésemet, mert azt a megjegyzést tette, hogy ezeket a festményeket és szőnyeget nagybátyám özvegyétől kapta, azért, hogy az egyébként egyszerű és rideg lakószobája lakályosabb legyen [...] Nagybátyám özvegye befolyásolható volt, különösen a vele szemben tanúsított kedvezésekkel, kedveskedésekkel kapcsolatosan.”

A per csak 1949-ben zárult le. A dr. Katona Gábor esztergomi ügyvéd által ellenjegyzett datálás nélküli (!) iraton csak annyi szerepel: „A képet visszakaptam Dobossyné”

A Fővárosi Képtárban 1952 október-novemberben megrendezett emlékkiállításán a Claudine már a Fővárosi Képtár tulajdonaként került a látogatók elé.⁴⁴

Bár Völgyessy neve többször szerepel a magyar műgyűjtés történetének bemutatása során, személyes életrajzi vonatkozások ismertetésével nem találkozunk.⁴⁵ Völgyessy Ferenc (1908. augusztus 14 – 1992. április 24) az Szegedi Orvostudományi Egyetem elvégzését követően bőrgyógyász szakképesítést szerez. Szegedről 1941–42-ben katonasorvosként Kaposvárra, majd a frontra kerül. Különös módon, személyes tárgyként ott is magánál tartja Rippl-Rónai Ádám és Éva című grafikáját. A háború végén Unterbibergben amerikai fogságba esik, ahol a kép megsemmisül.⁴⁶ Az ekkor már jelentősnek mondható gyűjteménye banki letétként átvészeli a háborút. Megválva a katonaságtól Esztergomban intézetvezető főorvos. Az első volt, aki a háborút követően magángyűjtőként vállalta a nyilvánosságot (1953), annak ellenére, hogy őt is érintette korlátozott mértékű államosítás.⁴⁷ Egyre több időt tölt Budapesten, ahol a legjelentősebb gyűjtőkkel kialakult kapcsolata révén élénk társasági életet él. A nagyműveltségű orvos igényes gyűjteménye a magyar képzőművészet vezető mestereinek főműveit tartalmazza. Összetétele folyamatosan változik, mindig az éppen aktuális egyéni gyűjtői koncepciója alapján. Szinte egyedülállóan jellemző rá, hogy megválna jelentős művektől, majd nem sokkal később ismét visszaszerzi azokat. Gyakran hangoztatott alapelve volt, hogy a tőle kikerülő műtárgyak soha ne hagyassák el az országot.

Gyűjteményét többször is bemutatta: 1965-ös szegedi kiállításán 146 alkotást láthattak a látogatók. Közöttük a hét Rippl-Rónai mellett Szinnyei, Gulácsy, Csontváry, Ferenczy, Mednyánszky, Szőnyi, Egry, Aba-Novák és mások műveit is.⁴⁸ Egy-egy hozzá közelálló gyűjtővel való szorosabb kapcsolatának nyomai a kollektciók alakulásában kölcsönösen felismerhetők, ilyen például Fruchter Lajos, vagy az esztergomi Dévényi Iván, akinek hatására Czöbel Béla és Miháltz Pál is képviselőhöz jutott gyűjteményében.

Nem csak gyűjtött, előszeretettel és elmélyülten foglalkozott a hozzá közel álló művészek munkásságával. Erről Kaposvári tartózkodása idején is tanúbizonyságot tett:

„Tartalmas, komoly előadás hangzott el tegnap, kedden délután 6 órakor a Szabadegyetemen az egyházközségi színházban, ahol Völgyessy Ferenc dr. honvéd főorvos tartotta előadását városunk világhírű festőjéről, Rippl-Rónai Józsefről. Völgyessy Ferenc dr. ismeretlen volt eddig a Szabadegyetem előadói asztalánál. Bemutatkozó előadása nyomán azonban a közönség kitűnő alapossggal képzett előadót ismert meg benne, aki úgy látszik nem csak az orvosi tudományban, hanem a képzőművészetben, annak ismeretében is megállja a helyét. Völgyessy dr. egyébként közeli rokona a nagyhírű kaposvári festőnek, akinek művészetét ismertette előadása keretében s mint ilyen, leghivatottabb magyarázója Rippl-Rónai különös egyéniséggel telített művészetének. Az előadáson megjelent özv. Rippl-Rónai Józsefné, a nagyhírű festő Kaposváron élő özvegye is, akit a Szabadegyetem közönsége az előadás végén melegen ünnepelt. A megjelentek soraiban ott láttuk városunk művészetbarát közönségét szép számban. [...] Rippl-Rónai József rövid életrajzával kezdte előadását Völgyessy Ferenc dr. majd a továbbiakban vetített képekkel illusztrált mondanivalóját Rippl-Rónai József

44 Fővárosi Képtár. Rippl-Rónai Emlékkiállítás Budapest, 1952 október-november III. terem Kat. 19
Elgondolkodtató, hogy alig három évvel visszaszerzését követően Anella megválni kényszerült a családi emléktől. Eladóként Dobossy Elek szerepel. A festményeladások alkalmával mindig csak a férj nevével találkozhatunk a szerződéseken.

45 Ébli, G 2006: 195-197. Ébli egy mondatban említi, hogy „a főorvos még ismerte a művész özvegyét, így nem merült fel a hamisítás veszélye.”

46 A Völgyessy Szomor család szóbeli közlése.

47 Kitűnő vívó és lovas volt. A család közlése szerint esélye volt rá, hogy díjlovaglásban szerepelhessen a Helsiki-ben megrendezett olimpián, ami lovának elvétele miatt (vagy annak okán) hiúsult meg.

48 Szelesi, Z. 1984

A gyűjtemény Rippl-Rónai képei (a grafikai alkotások nélkül) 1965-ben:

Apám, Anyám 40 évi házasságuk után, olaj

Lazarine, pasztell

Szundikálás kettesben, pasztell (MNG, 1998:73)

Jön a vihar Schlesingeréknél már esik, pasztell (Reprodukálva:

Magyar Művészet, III. 1927, 128 kép)

Rajzci szomszéd háza, pasztell

Lajos öcsém, olaj (MNG. tulajdona, Rippl-Rónai Lajos képmása

címmel. 70x100. Reprodukálva: Új magyar Képtár, 2. kiadás, 446

kép. Budapest, 1976)

Újhold, olaj

A későbbiekben került a gyűjteménybe: Az óceán Banyuls-sur-

Mernél, 1899, olaj, karton, 50x75.

A BAV 67. képaukción, 1985 szeptember Kat. 140 Vihar a tengeren címen árverezett „védett” (?) mű jelenlegi tulajdonosa The Salgo Trust for Education, USA.

művészetét, küzdelmes életének jelentősebb epizódjaival, állomásaival hozta kapcsolatba és így előadása nem fárasztó életrajz ismertetés, hanem élvezetes, figyelmet lekötő volt.⁴⁹

A másik helyi lap híradása az esemény előtti napon jelent meg:

„Rippl-Rónai Józsefről rendeznek vetítettképes előadást. Vetített képekben ismerhetjük meg a somogyi festő legszebb képeit

[...] Az előadó asztalhoz ezúttal Völgyessy Ferenc honvéd főorvos ül, aki annál a kapcsolatnál fogva, amely őt a művész családjához fűzi legilletékesebb magyarázója a Rippl-Rónai képeknek. A kiváló műértő honvéd főorvos hosszas tanulmányainak eredményét adja át a műélvező hallgatóságának”⁵⁰

Nem ez az egyetlen eset, amellyel Völgyessy művészetelméleti érdeklődését illusztrálhatjuk. Aba Novák Vilmossal való barátságának nyomán született meg 1938-ban a Délmagyarországban közölt írása: Aba Novák Vilmos beszél az öncélú és alkalmazott művészetéről, a mai művész problémáiról.⁵¹

A Lazarinnal való, többféleképpen értelmezhető kapcsolata megítélhetőségéhez nagy jelentőségű fennmaradt levelezésük tanulmányozása, amelyből egy a mozgalmas társasági életből kiszakadt, minden vonatkozásban magányossá váló özvegy és az ambíciózus, lelkesedő fiatal gyűjtő kapcsolatának alakulását követhetjük nyomon. Lazarine – akinek nem volt saját gyermeke, nevelt lányának „elvesztését” követően Martyn Róbertre és Völgyessy Ferencre egyaránt úgy tekintett, mint újra meglett gyermekeire. Leveleiben folytonosan központi helyen szerepel a rossz egészségügyi állapotával kapcsolatos panasz áradat. Keserűen írja Völgyessynek:

„Két orvos fiam van, de egyik sincs velem, egyik sem tud rajtam segíteni.”⁵²

A levelezés azt bizonyítja, hogy a szoros kapcsolat kettejük között nem Kaposváron alakult ki, bár nem tagadható, hogy ekkor teljesedett ki igazán; az már évekkel korábbra datálható. Azt nem tudjuk, hogy a

harmincas évei elején járó katonaoorvos Kaposvárra kerülése vezénylés, vagy sikeres egyéni kezdeményezés következménye volt-e. Az előzőekben bemutatott perben Anella becsatolt egy levelet, amely Völgyessy „hízelgését” volt hivatott bizonyítani:

„Alig várom a pillanatot, hogy édes Lazarine néni karjaimban tarthassam. Nagyon sokat gondolok édes Lazarine nénimre és nagyon sok szeretettel ölelem és csókolom szerető fia: Feri.”⁵³

Lehetőségünk nyílt megismerni azokat a leveleket is, amelyeket (már az Anella által becsatoltnál korábban keletkezve) Lazarine küldött Völgyessynek. Közülük kettőt betűhíven idézhetek, amelyek valamilyen kettejük között kialakult „éter kapcsolat” megléte utalnak. Nincs adatom arra, melyikük használta (kezdeményezte?) elsőként ezt a különleges viszonyt minősítő szópárt, de láthatóan mindketten elfogadták (megélték?) a sajátos „anya – fiú” szerepet.

„1942. II/12

Drága Ferencem édes Fiam leveledet megkaptam minek nagyon megörültem és értem belőle hogy 16-án akarsz csak jönni mert édes anyáddal együtt születésnapot akartok ülni azt itt is meglehet tartani és én már nagyon szeretnék látni úgy téged mint Édes anyádat, így ne halasszuk a jövetelt hanem minél előbb jöjj szeretettel várlak Édesanyáddal⁵⁴ együtt. Sok szeretettel ölel mindig szerető anyád

Édes anyádat sokszor üdvözlöm szeretettel!”
(3. ábra)

„1943. II/6

Drága fiam. Kedves lapodat megkaptam amit nagy örömmel olvastam de drága fiam hogy én utazzak, arról szó sem lehet mert nagyon beteg vagyok és ha nem volnék ilyen beteg a mostani viszonyok közt akkor sem tudnék elmenni hanem nagyon megköszönlek hogy ha lehet úgy jöjj fel te mert nagyon szeretnék veled élőszóval több mindent megbeszélni. Ha csak lehet jöjj minél előbb. Sok szeretettel csókolom Édes Anyádat is. Téged sok szeretettel csókol

Anyád
Még egyszer kérek okvetlen jöjj
Sok csók”

Az utolsó általam megismert levél arról tanúskodik, hogy törlesztő részlet (vagy támogatás?) a bekövetkezett nagy társadalmi megrázkódtatások közepette is megérkezett.

49 Somogyi Ujság XXIII. 59, 1-2 1941. március 12 szerda .

Az előadás elhangzottakról - az idézettek túlmenően - terjedelmes és részletes ismertetést olvashatunk, amelyből kitűnik, hogy mai szemmel is helytállóak és értékesek voltak Völgyessy megállapításai a festő pályaképéről, korszakolásáról, művészi teljesítményéről.

A rokoni kapcsolatról elterjedt szóbeszédet Rippl-Rónai Józsefné személyes jelenléte hitelesíthette. A következő lapszámokban nem jelent meg helyesbítés, vagy cáfolat. Az ünneplés Lazarinban is növelhette a „hála” hőfokát.

Délmagyarországban (1938. március 20) .

50 Uj Somogy 23.1941. 56, 2

51 Délmagyarország, 1938. március 20 .

52 Dr. Martyn Kolozsváron, dr. Völgyessy Szegeden élt. A levél az örökösök birtokában van, keltezését nem ismerem. Érdekeségként: Völgyessy gyűjtötte a bélyegeket és többségüket akkora kivágással távolította el, hogy a postai bélyegzés ideje nem megállapítható. Ez azért is sajnálatos, mert Lazarine ritkán datálta leveleit.

53 Részlet a már bemutatott perbeni, Dobossy Elekné által csatolt F/2 számú bizonyítékból. Kelteének időpontja nem ismert.

54 Völgyessy édesanyjával együtt 1938-ban már meglátogatta Lazarine-t a Róma hegyen. Ld.: 35 lj.

942 II/12. évi

Drága Ferencem kedves Fiam leveledet
 megkaptam mint nagyon megörültem
 és értem betéte hogy 16-an akarsz esni
 jönni mert edes anyuval együtt sültek
 napot utastól illos ut itt is meglehet
 furkuu es em már nagyon szeretlek
 látni egy teged mint edes anyuval így
 ne halasod a jövetele kareu ~~arival~~
 Előb jó szeretettel várlek kedves anyuval együtt

<p>Sok szeretettel Ölel, mindig Szerető anyuval kedves anyuval Sok szeretettel Szeretettel</p>	<p style="text-align: center;">LEVELEZŐLAP</p> <p style="text-align: right;">Arva 12 fillér</p> <p>Nagyságos Dr. Völgyessy Ferenc róluk</p>
<p>Feladó: Rijftl Ranay János Roma Villa</p>	<p>Újsegged Turajoli utca 8. szám</p>

3. ábra. Lazarine levele Völgyessy Ferenchez, 1942. február. Magántulajdon.

„Kedves Feri!

Kaposvár 1946, I. 27

Nagyon köszönöm kedves lapjait és a húszezer pengőt, nagyon örültem néki.

Most már jól vagyok, de sajnos nagy baj történt velem. Éjjel két fegyveres katona kirabolt és megtámadott revolverrel két helyen bevették a fejemet, elvesztettem az eszméletemet és agyrázkódást szenvedtem. Most már aránylag...⁵⁵

Összegezőként megállapítható, hogy az elhangzott vádak ellenére – miszerint az alkotások méltatlan körülmények között kerültek ki a Róma villából –, visszaszerzésükre a lehetséges örökösök körében nem történt kísérlet, vagy igény bejelentés. A Claudine 1949-ben megvalósult „hazatérésével” a történetet lezárhatjuk, azt követően ismét felhőtlen az ég a Róma villa felett.

55 A levél folytatását nem ismerem. Megállapítható, hogy a hagyatékban fennmaradt (megismerhető) levelek közül azok kerültek elsősorban látóterembe, amelyek Völgyessy perbeni vallomásának igazságtartalmát voltak hivatottak bizonyítani. Erre utal, hogy ezek a részletek meglehetősen hangsúlyos módon - feltehetően a perrel egyidejűleg, az arra való felkészülés során erőteljes aláhúzással - kiemelésre kerültek. Találkoztam olyan levelekkel is, amelyek – az íráskép alapján nyilvánvalóan - diktálás útján születtek, csak az aláírás származik Lazarine-től.

Irodalom

- Az Est, 3. évfolyam, 1933. 96. 5
Az Est, 3. évfolyam, 1933. 97. 5.
ÁLLAMI ÁRVERÉSI CSARNOK 1934: Rippl-Rónai József művészi hagyatéka. Katalógus. Budapest, 1934
ERNST MÚZEUM 1915: Rippl-Rónai József háborús festményeinek és rajzainak kiállítása. Katalógus. Budapest, 1915
ERNST MÚZEUM 1928: Rippl-Rónai József emlékkiállítása. Katalógus. Budapest, 1928
ERNST MÚZEUM 1937: A Rippl-Rónai József halálának 10 évfordulójára rendezett kiállítás. Katalógus. Budapest, 1937
ÉBLI, G. 2005: Budapest műgyűjtők városa. Beszélő, 2005 március-április, 10 évf. 3. szám
ÉBLI, G. 2006: Magyar műgyűjtemények. Budapest, 2006
F. CSANAK, D. (szerk) 1992: Fülep Lajos levelezése II 1920 -1930 Budapest 1992
FŐVÁROSI KÉPTÁR 1952: Rippl-Rónai József Emlékkiállítása Katalógus. Budapest, 1952
HORVÁTH, J. 1992: A Rippl-Rónai hagyaték. Somogyi Múzeumok Közleményei IX. Kaposvár, 1992.
HORVÁTH, J. 1995: Rippl-Rónai Emlékkönyv Paris Anella visszaemlékezéseivel Rippl-Rónairól. Kaposvár, 1995
KAPOSVÁR 1957: Rippl-Rónai József halálának 30. évfordulójára rendezett Emlékkiállítás. Katalógus. Kaposvár, 1957
MAGYAR NEMZETI GALÉRIA 1998: Rippl-Rónai József Gyűjteményes Kiállítása. Katalógus Budapest, 1998
NEMZETI SZALON 1947: Rippl-Rónai József Emlékkiállítása. Katalógus. Budapest, 1947.
PEWNY, D. 1940: Rippl-Rónai (1861-1927). Budapest, 1940
RUM ATTILA (szerk.): Küldj egy kis optimizmust Bernáth Aurél levelei Fruchter Lajoshoz. Budapest, 2007
SOMOGYI UJSÁG XXIII. 1941, 59
SOMOGYI VILÁGOSSÁG II. 1947, 153
SZELESI, Z. 1984: Műgyűjtés Szegeden. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85. Szeged, 1985
UJ SOMOGY 23.1941. 56, 2
UJ SOMOGY 24.1942. 57, 2

Storm clouds above the “Róma Villa” The afterlife of the Rippl-Rónai legacy

FERENC GÁSPÁR

The final will and testament of the wife of József Rippl-Rónai induced conflicts amongst the relatives claiming parts of the legacy. Strangely, the intellectual legacy of the painter – his works of art – were not included on the legacy list, but despite of this fact was no excuse for any altercations between them. In our work, we try to follow the traces of the wandering of his creations.

Significant artworks ended up at a young collector's, who became owner of more main works (chef – d'oeuvre) of the painter during the last years of the widow – as a result of the strong spiritual bond formed between them. The stepdaughter of the painter, Anella Páris started a lawsuit to get one of these paintings back, because she had already received that artwork from the artist himself years ago, so no one else had a right

to claim it for him- or herself. The witness confessions at the trial seemed to confirm that more paintings might have ended up under inappropriate and unworthy circumstances at this collector's, not just the artwork known by the name 'Claudine'. We demonstrate the proceeding based on original court transcripts.

We use letters from private collections to demonstrate the relationship between the widow and Ferenc Völgyessy (1908–1992), who later on became quite a significant collector of art. We also present the story of the collection that includes the artwork of the greatest Hungarian painters (Szinnyei, Ferenczy, Gulácsy, Csontváry, etc.); nonetheless, we think that the accusations mentioned above were more than excessive.

Egy Petzval-vitáról

ALBERTINI BÉLA

Kaposvári Egyetem Művészeti Kar, H-1077 Budapest, Dohány u. 46.,
e-mail: bela.albertini@gmail.com

ALBERTINI, B.: *About Petzval Debate.*

Abstract: In 1920, Eduard Kuchinka from Vienna started a debate with Viktor Teißler from Prague in the „Photographische Korrespondenz”. The latter stated in London’s Penrose’s Annual that given his place of birth, Josef Petzval (Petzval József 1807–1891), the famous lens constructor was of “Czechoslovakian” descent. Kuchinka showed that Szepesbela, Petzval’s place of birth became part of Czechoslovakia only after the World War. The author from Vienna compensated the Czechoslovakian bias with his own German bias: according to him, Petzval was of German descent. The true facts are: József Petzval was born on the territory of the Austro-Hungarian Empire, with his paternal side being Czech (maybe Moravian), his spindle side being German. Any such claim of appropriation is unscholarly.

Keywords: lens constructor, Szepesbela, origin in regard of birthplace, ethnic origin, political impulse, national prejudice, peace treaty, citizen

1920 novemberében egy olyan cikk jelent meg a nagy múltú, 1864 óta funkcionáló osztrák Photographische Korrespondenz hasábjain,¹ amely figyelmet érdemel mind a korai magyar fotótörténet, mind az akkori hazai politikai, társadalomtörténeti viszonyok szempontjából.

Ez az írás csak E. K. szignóval volt ellátva, a korabeli ausztriai szakirodalomban tallózva azonban jól látható, hogy a név kezdőbetűk mögött Eduard Kuchinka állt. – Kuchinka (1878–1930) a hírneves bécsi Graphische Lehr- und Versuchsanstaltban szerzett fotografusi szakképesítést, 1898-tól az intézmény „szertárőre” lett (az objektív- és fényképezőgép-gyűjtemény gazdája volt), részt vett továbbá a Photographische Korrespondenz szerkesztőségi munkájában. Több önálló szakkönyv szerzője, fotografiai évkönyvek társszerkesztője és számos fotótechnikai cikk írója volt.² Kuchinka elhunytáról megemlékezett az 1922 óta funkcionáló svájci Camera című fotografiai folyóirat is.³

Az ausztriai szerző cikkében a cseh dr. Viktor Teißlernek (1883–1962) a londoni Penrose’s Annualban közreadott egyik állítását vitatta.⁴ – A matematika-fizika szakot végzett prágai cikkíró 1910-ben doktorált, inkriminált cikkének megjelenésekor tanárként működött a

csehszlovák fővárosban.⁵ Az 1920-as angol orgánium, amelyben a *Three famous pioneers in photography* című cikk fölött a szerző neve eredetileg Teissler írásmóddal szerepelt, mai ismereteim szerint magyarországi könyvtárakban nem lelhető fel. – Az 1895-től kiadott periodikumából az 1906-os kiadvány megvan a Magyar Képzőművészeti Egyetem könyvtárában, az 1929-es az Országos Széchényi Könyvtárban, az 1931-es pedig a Műszaki Egyetem könyvtárában, ez a magyar fotókultúra nézőpontjából fontos kötet azonban egyik említett helyen sincs meg (1. és 2. ábra).

Teissler cikke bevezetőjében arról szólt, hogy amikor a „cseh-szlovákok” felszabadultak az osztrák fennhatóság alól, ő kérte a szerkesztőt, hogy ezen a fórumon felhívassa a figyelmet „nemzete néhány tagjára”, akiknek munkássága világszínvonalon is számottevő.⁶ A prágai szakíró tehát bevalloitan politikai indíttatású írást hozott nyilvánosságra. Önmagában véve ettől cikke még megfelelhett volna a tudományos hitelesség követelményeinek. Azonban mint az látható lesz, a frissen létrejött csehszlovák állam polgárának látásmódját a túlbuzgó nemzettudat eltorzította, s a szerzőt történetiellen állításokra ragadtatta.

Kuchinka felidézte, hogy a Teissler (Kuchinkánál: Teißler) által a fényképezés egyik úttörőjeként megnevezett kiemelkedő tudós, a portréobjektív megtervezője [szó szerint: kiszámítója, amely kifejezés helyénvaló, hiszen a tervező egykor valóban kiszámolta az akkor forradalmi jelentőségű objektív mutatóit], „Prof. Dr. Ing. Josef Petzval” a cseh szerző szerint „csehszlovák” származású volt (3. ábra). A kritikus szerepre vállalkozó bécsi szakember – írása címének megfelelően – a továbbiakban alapvetően csak a Petzvalra vonatkozó Teißler-kitételekkel foglalkozott, bár azt is szóvá tette, hogy a harmadik úttörőként felsorolt Karl Klič, a heliogravűr feltalálója máig [azaz 1920-ig] Bécsben él, és következetesen Kličsként írja a nevét. – Megjegyzést érdemel, hogy Karel Klič a csehországi Hostinnében született 1841-ben, Prágában járt képzőművészeti akadémiára, a fényképezést is hazájában tanulta meg, mert apja fényképészként dolgozott Brnóban. Klič (későbbi írásmód szerint: Kličsch, Kličsch) 1867-től Bécsben, Pesten majd Londonban működött, 1897-től haláláig, 1926-ig Bécsben élt.⁷

1 E. K[uchinka] 1920: Prof. Dr. Josef Petzval Nationalitát. – Photographische Korrespondenz 57: 290–291.

2 Eduard Kuchinka 1930: Photographische Korrespondenz 66: 222.

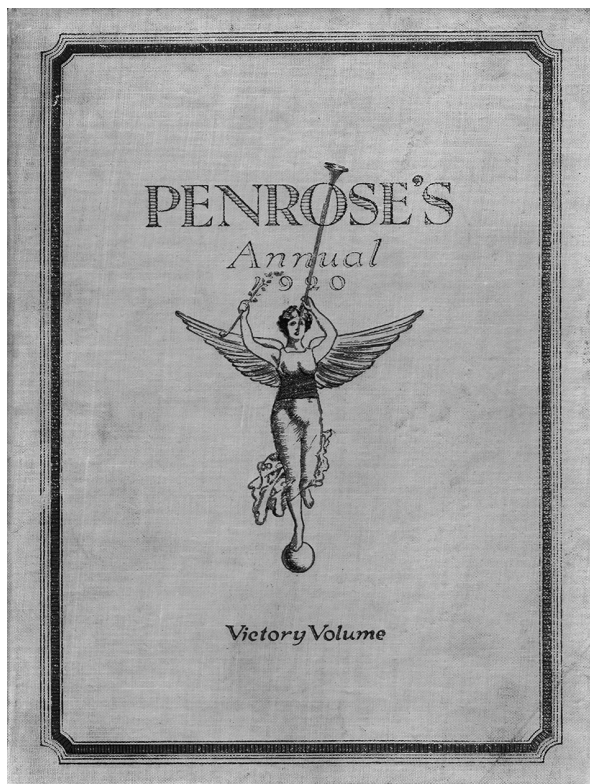
3 Eduard Kuchinka 1930: Camera 9: 144.

4 V. Teissler 1920: Three Famous Pioneers in Photography. – Penrose’s Annual Process Yearbook 22: 81–84.

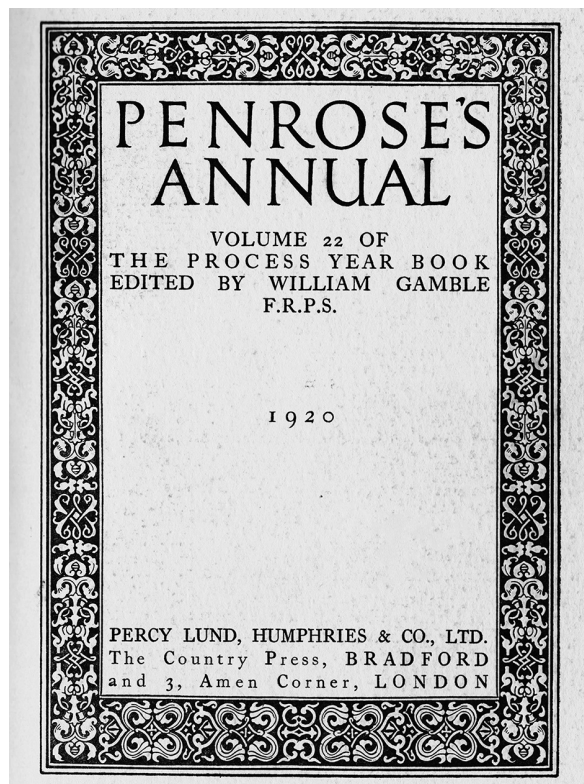
5 Teissler Viktor 1994: Slovenský biografický slovník, VI. – Martin, Matica Slovenská, p. 36.

6 V. Teissler 1920: i. m. 81.

7 R. Urban 1926: Památce akad. malíře a grafika Karla Kliče. – Fotografický obzor, 34: [161]–164.

1. ábra. Penrose's Annual 1920 – borító

2. ábra. Penrose's Annual 1920 – címloldal

A Korrespondenz cikkírója szerint Teißlernek a származást bizonyítani szándékozó állítása – miszerint Petzval egy kelet-szlovákiai tartományban született volna – hamis. Kuchinka úgy vélekedett: ez az állítás alkalmas lehet arra, hogy Petzval származásáról külföldön is félrevezető képet fessen, ezért törekszik ő a továbbiakban helyesbítésre. Érvelésében egy dr. Erményi által írt Petzval életrajzból indult ki. Ez első ízben 1902-ben, majd 1903-ban jelent meg a fotókönyvei révén már akkor hírneves Knappnál Halleban.⁸ – A Bécsben élő, s a Ferdinánd császár Vasútnál működő mérnök, Erményi Lajos (1843–1929) „...Petzval földije, majd tanítványa és később barátja...”⁹ által írt életrajz valamivel később magyarul is megjelent.¹⁰

Kuchinka kézenfekvő módon idézte Erményitől, hogy Petzval születési helye egy Szepes megyei kisváros, „Szepes-Béla” volt, ez a terület pedig Petzval születésekor s egészen a világháború végéig a Magyar Királysághoz tartozott. Az, hogy ezt a megyét a saint-germaine-i béke után az újonnan alakult Csehszlovákia kebelezte be (eredetiben: „einverleibt wurde”), még nem bizonyítja Teißler igényét, szögezte le Kuchinka.¹¹ Bár ebben nyilvánvalóan igaza volt, a felvetés jelzi, hogy őt is politikai motiváció indította kritikára. Emberileg érthető, hogy Kuchinka számára a Saint-Germaine-ben 1919. szeptember 10-én Ausztriával kötött békeszerződés volt fájdalmas, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Szepes vármegye – mint az első világháború előtti Magyar Királyság része – nem a saint-germaine-i, hanem a trianoni békeszerződés következményeként került Csehszlovákiához.¹²

Történelmi tény, hogy Petzval József az egykori Magyar Királyság területén született. – Azt nem lehet mondani, hogy magyar állampolgárként, mert az állampolgárság, mint jogi kategória a polgárosodás folyamatában jött létre, s Magyarországon csak később rendelkezett róla először jogszabály. (1879: L. tcz. A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről.)¹³ Ezen a ponton

8 L. Erményi 1902.; 1903: Josef Petzval's Leben und wissenschaftliche Verdienste. – Halle, Knapp Verlag. Megemlítendő, hogy Seress János Petzval életrajzában – Petzval József (1807–1891) a fényképező optika magyar származású feltalálójának mérnöki professzori és feltalálói működése, Budapest, Tankönyvkiadó, 1954. – Petzval munkásságával kapcsolatban Erményitől több német nyelvű írás bibliográfiai adatai is olvashatók – Seress p. 54.

9 Seress J. 1954: Petzval József, i. m. p. 4.

10 Erményi L. 1906: Petzval József élete és érdemei. – Budapest, Franklin Nyomda. – Lehet, hogy fotótechnika-történész kollégánk egykori panasza, miszerint nehéz hozzájutni a Petzval életrajz magyar nyelvű változatához, – Fejér Z. (2004): Európai kalandozások, 8. rész: Cselovek sz fotoapparatom (1). Fotóművészet 47: 1–2. 1. – hatékony volt, mert a Barnaföldi G. Archivum 2007-ben reprintben kiadta Erményi kis könyvét, így most sokak számára könnyen elérhető.

11 E. K[uchinka] 1920: i. m. 290.

12 1921: XXXIII. tc. A Trianonban kötött békeszerződés – 1921: In: Magyar törvénytár, 1921. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin, p. 210–212.

13 Magyar törvénytár 1886: 1879–1880. évi törvénycikkek, Budapest, Franklin Társulat., p. 221.

3. ábra. Petzval József portréja – forrás: Penrose's Annual 1920. 84. p. utáni műmelléklet

indokolt felhívni a figyelmet arra, hogy az állampolgári hovatartozás kérdése, – mint erre a jogi szakirodalom is int – nem mosható össze az etnikai származás problémájával.¹⁴ Az erre vonatkozó különbségtétel a továbbiakban is fontos támpontot jelent ebben az eszmeifuttatásban.

Kuchinka replikája a Korrespondenzben úgy folytatódott, hogy a „cipster megye” (Szepes vármegyéről van szó) lakosai német nemzetiségűek voltak, s Petzval apja német tanító volt, aki később Késmárkon és Lőcsén, ugyancsak a Szepességben működött.¹⁵ Ő azonban nem Szepesbéláról származott. Petzval József apja, „...Petzval Ján Fridrich, eredeti nevén Pecival Jan Křitel [volt], aki 1775. július 4-én született a loděnicei tanító, Pecival František és Rosalie nevű felesége fiaként.”¹⁶ (A Pecival egy „beszélő név”, magyarul otthonült, semmittevőt, finomabban lustát jelent.) Loděnice morvaországi település Znojmo közelében. Idevágó részletes genealógiai források híján nem lenne célszerű belemenni a cseh vagy morva kérdés taglalásába, amely máig szenzitív probléma Csehországban,¹⁷ annyi mindenestre leszögezhető, hogy Petzval József apai ágon szláv származású volt.

Ugyanez a szlovákiai forrás közli, hogy Ján Fridrich Petzval, aki 1799-ben került tanítónak Szepesbélára, 1801-ben feleségül vette Kreutzman Zsuzsannát, akivel 1800-ban történt eljegyzésük óta élettársi kapcsolatban élt, s már volt egy házasságon kívüli gyermekük, aki rövidesen meghalt.¹⁸ Ez a forrás valamilyen okból nem tért ki a feleség személyes adataira, azonban egy másik – jubileumi alkalmából készült – magyarországi írás közli, hogy ő egy cipster szepesbélai tanító lánya volt.¹⁹ – Ehhez a Kreutzman név elég beszédes adalék.

Egyértelmű tehát, hogy a Petzval–Kreutzman házasságból a Magyar Királyság területén született Petzval József etnikai szempontból cseh (morva?) és német felmenőktől származott.

Kuchinka a továbbiakban felidézte, hogy Petzval „a Budapesti Egyetemre járt”; „Budapesten” volt állami alkalmazásban, majd a „Budapesti Egyetemen” volt a felső matematika professzora – ami tartalmilag mind helytálló, leszámítva azt, hogy mint az közismert, Budapestről csak az 1873-ban végbement város-egyesítés után lehet szólni. (E tekintetben Kuchinka és Teissler közös platformon voltak: a vitát kiváltó cikkében az 1873 előtti időkről szólva a cseh szerző is következetesen Budapestről írt. Ami Petzval mérnöki tanulmányait illeti, mind Teissler, mind Kuchinka közleményét annyiban kell pontosítani, hogy a számára képzettséget nyújtott intézmény a Pázmány Péter által alapított, majd 1777-ben Budára helyezett Tudományegyetem keretei között működött.²⁰

Figyelmet érdemel, hogy bár Kuchinka tételesen nem használta a „osztrák” jelzőt, cikkében keveredett a német és az osztrák fogalom. A továbbiakban ugyanis arról értekezett, hogy akik az Osztrák–Magyar Monarchiában állami szolgálatba – így egyetemi állásba – kerültek, kiléptek „korábbi hazájuk kötelékéből”, így tett Petzval József is, aki húszévi bécsi tartózkodás után elnyerte az állampolgársági jogot (eredetiben: Heimatsrecht) – s erről Teisslernek mint az egykori Monarchia polgárának tudni kellene.²¹ Megjegyzést érdemel, hogy Kuchinka erről a részkérdésről írva semmilyen konkrét dokumentumra sem hivatkozott,

18 Konkoly P. 1995: u. o.

19 Rezsabek Nándor 2009: Kétszáz esztendeje született Petzval Otto. – Evangélikus Élet 74: 6. – a cikk Petzval Ottóról, Petzval József öccséről szól, aki mérnökként műszaki és természettudományi területen vált hírnevévé.

– Megjegyzést érdemel, hogy Teißler írásának adatai megtalálhatók Seress János fentebb idézett munkájában is – Seress 59. –, az erre reagáló Kuchinka cikk viszont nem. Kuchinka fotográfiai íróként egyébként nem volt ismeretlen Seress számára, erre bizonyosság, hogy bibliográfiájában egy későbbi, a Petzval-objektívvel kapcsolatos cikkének adatait – éppen a Photographische Korrespondenzből – meg is adta (Seress 56.). A vitacikk bibliográfiai megidézésének hiánya Seressnél így feltehetőleg abból adódott, hogy az egyébként igen alapos irodalomkutatást végzett szerző annak idején az E. K. szignó mögött nem ismerte fel Kuchinkát. Különös, hogy Seressről, akitől a mai napig a legalaposabb Petzval életrajzot ismerjük, a jelen pillanatig semmi közelebbit nem tudunk. Ha azonos lenne az 1920-ban Sátoraljaújhelyen született Seress János egykori közszereplővel, az a magyar fotótörténetírás története számára újabb kérdéseket indukálna.

20 Németh József 1999: A technika és mérnökség magyarországi története (Mérnökszerepek és ipartörténeti korszakváltások), Budapest, Műegyetemi Kiadó, p. 82.

21 Kuchinka 1920: i. m. 291.

14 Hargitai József 2005: Jogi fogalomtár, Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, p. 83.

15 E. K[uchinka] 1920: Prof. Dr. Josef Petzvals Nationalität – i. m. 290.

16 Konkoly P. 1995: Petzval életének első húsz éve a Szepességben. – Fizikai Szemle 45: 16.

17 Hamberger J. 2000: Morva identitás, morva autonómia. In: Szlovákokról és csehekről magyar szemmel: tanulmányok, elemzések, Pozsony, Kalligram, pp. [53]–74.

Nagyon tisztelt tudományos Akadémia!

Azon nekem oklevéllel megküldött irat, melynek folytatásán én a magyar tudományos Akadémia-nak folyó évi Május hó 21-én tartott gyűlésekeretében külső tagjának megválasztottam, kiváló örömmel lett; és mint Magyar honunk hű fia, annál is inkább azon tisztelet a magasabb tudományos intézet tagjává lenni, legmélyebb köszönetre köteleztetett.

Folytatólag bátorítkodom gyöngé tetettségemet, ha azon magasabb tudományos cél-elérésére némileg elégedők, sívvesen feláldozni, és mindenkor teljes rendelkezésükre felajánlaní.

Bécs 1873 évi Július hó 10-én

Petzval József

A Magyar királyi tudományos Akadémia-nak
Budapesten

4. ábra. Petzval József levele a Magyar Tudományos Akadémiának – 1873. július 10.

de mint az látható, voltaképpen osztrák állampolgár-nak minősítette Petzvalt.

A bécsi író a továbbiakban Petzval nyelvtudásáról szólva Erményi visszaemlékezését némi csúsztatással interpretálta. Cikkét ugyanis így folytatta: „Wenn wir noch weiter den eingehenden biographischen Daten Dr. Erményis über Petzval, so finden wir, das Petzval die deutsche, lateinische und französische Sprache vollkommen, weniger die englische und ungarische Sprache beherrschte;...”²². A valóságban Erményi azt írta Petzvalról: „An Sprechen beherrschte er außer der deutschen ebenso vollkommen auch die lateinische und französische; aber auch in der englischen und ungarischen war er ausreichend bewahren.”²³ Nem

kétséges, hogy a Kuchinka-szöveg „weniger [...] beherrschte” fogalmazása gyengébb magyar nyelvtudást jelent, mint az eredeti Erményi-féle szövegé – „...aber auch [...] war er ausreichend bewandert.” Ha Erményi állításáról szólva felidézzük azt a tényt, hogy Petzval egykor 11 évet töltött Pesten és Budán, akkor annak Kuchinkáénál realisabb volta elég meggyőző.

A folytatásban Kuchinka érvelése alátámasztásához Eder professzornak, mint Petzval egyik legjelentősebb kortársának és személyes ismerősenek írását idézte meg. Josef Maria Eder (1855–1944) kémikus, fotográfia tanár, fotótörténész, az osztrák fotókultúra egyik legtekintélyesebb képviselője több kiadást is megért fotótörténetének egyik lábjegyzetében valóban azt írta, hogy Petzval hangsúlyosan kijelentette szá-

²² Kuchinka 1920: uo.

²³ Erményi 1903: i. m. 14.

mára: ő német szülőktől származik.²⁴ Nincs ok Eder kijelentésének hitelességét kétségbe vonni, bár meg kell jegyezni, hogy az ő fotótörténetének megjelenései idején Petzval már nem élt.

Ugyanakkor Eder visszaemlékezése mellé oda lehet tenni egy másik – a mai napig ténylegesen létező – dokumentumot, amelyben Petzval „magyar honunk [eredetiben: honnunk – A. B.] hű fiá”-nak nevezte magát. (4. ábra) Ez egy a Magyar Tudományos Akadémiához intézett, 1873. július 10-én kelt köszönőlevél, amely abból az alkalomból keletkezett, hogy az Akadémia Petzvalt külső tagjává választotta.²⁵ Mai terminológiával élve azt mondhatjuk, hogy Petzval itt magyarnak minősítette magát. Nincs-e ellentmondás ezen állítás és az Edernek (állítólagnak) tett nyilatkozat között? Ismét mai jogi szabályozást véve figyelembe – ami természetesen visszavetés lenne, s mint ilyen, tudományos közelítésben nem járható út – de tartalmilag végiggondolható. A válasz: nincs ellentmondás. A jelenleg hatályos egyik magyar törvényben van egy passzus, amely kimondja: „A nemzeti és etnikai önazonosságához való jog és ilyen kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása nem zárja ki a kettős vagy többes kötődés elismerését.”²⁶ – Ez az értelmezés nem zárna/zárja ki a szláv (cseh, esetleg morva, alkalmasint szlovák) kötődést sem...

Mit lehet ehhez ma hozzátenni? Ahhoz ugyanis, hogy mint azt fentebb láthattuk, Petzval József a Magyar Királyság területén született cseh (vagy morva) és német felmenőkkel rendelkező szülők családjában, továbbá hogy a neki világhírt hozó fényképező objektív megtervezésekor tartósan Bécsben működő professzor volt. Ha megpróbálunk kívül maradni bármilyen irányú nacionalista elfogultságon, akkor azt kell mondani, hogy Petzval matematika és fizika ország állampolgára volt. Lévé, hogy ilyen ország az atlaszon nem található, ez az állítás nyilvánvalóan metafora – bár realista, és tudományos igényű. Tényszerűen

és történeti közelítésben nézve tudomásul kell venni, hogy ez a bonyolult képlet megfelel a Kárpát-medence, tágabban szemlélve Közép-Európa egykori viszonyainak. Ebből kiindulva tudni kell különbséget tenni a születési hely adottságai és az etnikai származás kérdése között, s tudomásul kell venni, hogy bonyolult alaphelyzetnek bonyolult – és semmilyen nem tudományos alapú indíték okán nem leegyszerűsíthető – következmények felelnek meg.

Mit tudhatott annak idején, 1920-ban a fentebb vázolt konfliktusról a magyar fotográfus társadalom? Nagyon valószínű, hogy az idézett angol nyelvű közlemény anno nem került magyar kézbe. A ríposztózó *Fotografische Korrespondenz* cikk viszont minden bizonnyal igen, hiszen ismert, hogy decemberben egy magyar szerző is írt oda egy kiállítás-ismertetőt;²⁷ ez az osztrák szakmai orgánium már a háborút megelőzően is olvasott lap volt magyar szakmai körökben. Ezzel kapcsolatos kortársi reagálást ez ideig nem ismerek. Nagyon valószínű, hogy Petval József nemzetiségének a világháborút lezáró békeszerződések jegyében történő vitatása itthon csak egy volt a Trianon okozta frusztráció adalékaiból.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány előkészítését segítők: Árvayné dr. Kucsera Judit (Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár); Csuka Béla (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára); Hushegyi Gábor (Szlovák Intézet, Budapest); Kápolnai Kázmér (Bp., VIII. kerületi Szlovák Önkormányzat); Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, Budapest; Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Peřovská Flóra (Cseh Centrum, Budapest), Zsidi Vilmos (Corvinus Egyetem Levéltára)

24 Josef Maria Eder 1905: *Geschichte der Photographie*. Dritte ganz umgearbeitete und vermehrte Auflage, Halle, Verlag von Wilhelm Knapp, [221.] Eredetiben: „Zu wiederholtem Male erwähnte ich daß mir P e t z v a l selbst unter Betonung der Tatsache, daß er von deutschen Eltern geboren sei, [...]” – kiemelés az eredeti szövegben.

25 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, RAL, 667/1873. – Ezt a levelet mai ismereteim szerint Seress János adta közre első ízben 1958-ban – J. S. Seres: *Reflexion to the Petzval's Memorials*, Acta Technika, 1958. p. 213.

26 Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*, 1993. 1. köt. II. fejezet, Egyéni kisebbségi jogok, 7. §. (2) bek. Budapest, Közlöny- és Lapkiadó Kft, 1994, p. 319.

27 Dr. Alexander Fejérváry 1920: *Dritte Ausstellung künstlerischer Photographien des Landesverbandes ungarischer Amateurphotographen*, *Photografische Korrespondenz*, 1920/723. 321–322.

Irodalom

BERNOLÁK K. 1991: Petzval József, a fotográfiai optika megalapítója. – *Fotóművészet* 33:52–53.
DOBSZAY T. 2005: A művelődés és a műveltség polgárosodása. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely A. Osiris Kiadó, Budapest
FEJŐS I. 1957: A magyar fényképezés kezdetei. – *Folia Archaeologica* 9: 243–255.

HOLZER A. 2013: *Fotografie in Österreich. Geschichte – Entwicklungen – Protagonisten 1890–1955*. Metroverlag, Wien
ROMSICS I. 1999: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest
ROMSICS I. 2015: Trianon okai. In: – *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Osiris Kiadó, Budapest 329–365.

Néhány új struktúra, megoldás az audio-vizuális művészetben

GYENES ZSOLT

Kaposvári Egyetem Művészeti Kar Médiaművészeti Intézet, H-7400 Kaposvár, Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 10.,
e-mail: dyenes@gmail.com

GYENES, Zs.: *Some new structures, solutions in audio-visual arts*
Abstract: To make the mediums get out of their routine has always been a task of the curious creator with the intention to explore. By permanently emerging new techniques, this presents a growing challenge and increasing state of excitement. The experimental artist works against the apparatus; is looking for possibilities to make the program fail. His/Her aim in doing so is to highlight the significant features; to ask the fundamental questions.

Keywords: Expanded cinema, Abstract film, Loop, Post-digital, Synchronization, Chance as strategy

„A levegő telis-tele volt zenével. (...) ...ha Richard csak kicsit is elfordította a fejét, mindig új és más zenét hallott, de minden újabb zene tökéletesen harmonizált a levegőben mellette úszóval. (...) Agyában kavargtak a képek, ahogy átömlött rajta a milliós és milliós háttorzongató futam. (...) ...az egész egyetlen hatalmas, szétrobbanó harmóniagömbbő állt össze...”¹

Az érzékszervek nem elkülönülten működnek. Ezt tudták a nagyon régi korok mesterei is. A digitális környezet elterjedésével ismételten lehetővé vált, hogy holisztikus egységbe szerveződjének a korábban mesterségesen széthulló elemek. Az audio-vizuális kommunikáció kapcsán a két legfontosabb médium, a hang és a kép találkozik, alkothat szerves egységet. Talán soha nem volt akkora kihívás az alkotók számára a két különböző természetű kifejezőmód kreatív „szervezésére” mint napjainkban. A lehetőségek korántsem merültek ki; sőt újak bukkannak fel minduntalan.

Száz évvel ezelőtt jött létre a klasszikus avantgárd egyik legnagyobb hatású irányzata, mozgalma; a dadaizmus. Napjaink művészete szempontjából sok ponton hivatkozási alpnak számítanak a dadaisták tevékenységei. Gondoljunk az akcióművészetre, az intermédiára, vagy a tárgyunk szempontjából leglényegesebb momentumra; a mozgóképre. A dadaistákhoz köthető filmesek, akik jóformán kivétel nélkül képzőművészek voltak, első ízben mutattak fel példákat abban a vonatkozásban, hogy létezik egy „másik film”² is, ami vérátömlesztésként hathat a lumiéri mozira. Létrejön a valódi, ízig-vérig experimentális mozgókép. Elsősorban René Clair, Hans Richter, Fernand Léger, Man Ray és Viking Eggeling³ darabjai jelentik a merőben más megközelítéseket, utakat. Az avantgárd

idején néhány magyar származású, illetve magyar alkotó is kiemelkedő szerephez jut. Elsősorban Moholy-Nagy László filmtervei, Alexander László ős-multimédia előadásai vagy Gyarmathy Tihamér 1953-as, neoavantgárd filmje jutnak eszünkbe. De rajtuk kívül olyan későbbi művészek opuszai kíváncsognak még a sorba, mint Bódy Gábor, Tóth János, Háy Ágnes, Maurer Dóra és Szirtes András⁴. Gyarmathy magányosan, a bemutatás minimális esélye árnyékában készítette el „fotogram-filmjét” az 1950-es évek elején, míg ugyanabban az időben és az elkövetkező évtizedekben is virágzott Nyugat-Európában és Amerikában a kísérleti, underground, illetve „expanded cinema”⁵. Egyre közeledve időben napjainkhoz kiemelhetjük a lengyel származású Zbigniew Rybczynski kísérleteit⁶, vagy a fiatalon, tragikus körülmények között elhunyt Jeremy Blake loop-olt audio-vizuális „pannóit”⁷.

A mozi, a mozgókép az elmúlt 120 évben alig változott. A hangosfilm megjelenésével azontúl, hogy új kapuk nyílnak meg, veszt is képérzékenységéből a hetedik művészet. A színes film, annak is minél valóságosabb törekvései újabb távolodást jelenthetnek az előremutató, artisztikus kifejezéstől. A történetmesélés bejáratott sémái lényegében idegenek a vizualitástól. A mozgókép üzlet, ezért a lehetőségeivel is nagyon óvatosan bánnak az érdekeltek a profitorientált világban. Pedig létezik a „másik film”, az experimentális mozgókép, mely talán az egyetlen esély az audio-vizuális médium folyamatos, szükségyszerű vérátömlesztésére, megújulására. A világ változik és a kifejezőmódoknak összhangban kell lennie a folyamatokkal. A szerzői mozi képviselői közül nagyon kevesen mertek igazán radikális kifejezé-

1 Adams D. 1992: Dirk Gently holisztikus nyomozóirodája. GABO Könyvkiadó, p.p. 331-332.

2 Hajdu István: A másik film. In: Mozgó Világ, Budapest, 1982 június

3 Dada Cinema, RE:VOIR VIDEO EDITIONS, DVD, Centre Pompidou, Paris, 2005.

4 Peternák Miklós, szerk.: F.I.L.M. – A magyar avant-garde film története és dokumentumai, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1991., Online: <http://catalog.c3.hu/mediatoritenet/PDF/FILM.pdf> (2016. 02. 09.)

Új formák / Kísérleti filmek, A Balázs Béla Stúdió 50 éve, DVD, Műcsarnok–Magyar Nemzeti Filmarchívum, Budapest, 2010.

5 A fogalmak tisztázásához kiváló segítséget nyújt a következő kiadvány: Sebők Zoltán: Az új művészet fogalomtára – 1945-től napjainkig, Orpheusz Kiadó, 1996. A neoavantgárd filmes tendenciák egyik legfontosabb összefoglaló kötete: Gene Youngblood: Expanded Cinema, P. Dutton and Co., Inc., New York, 1970. Online: http://www.ubu.com/historical/youngblood/expanded_cinema.pdf (2016. 02. 09.). Amellett korrekt, rövid összefoglalása az új audio-vizuális megoldásoknak a következő tanulmány: Peter Weibel: Expanded Cinema, Video and Virtual Environments, Online: http://mccoyspace.com/nyu/13_s/video/Weibel-expanded_cinema.pdf (2016. 02. 09.).

6 Rybczynski, a témánk szempontjából talán legérdekesebb, legkarakteresebb művei a következők: New Book/Nowa Książka, 1975, Tango, 1980 (erre a műre pár évvel később Oscar-díjat kapott) és The Fourth Dimension, 1988.

7 Online: <http://www.ubu.com/film/blake.html> (2016. 02. 09.)

si eszközökkel kísérletezni. Ilyen volt például a francia újhullámos Godard. Az elektronikus mozgókép, a videó megjelenésével párhuzamosan, annak példájából merítve újabb lehetőségek nyíltak volna meg a film számára is, de ez a terület is kihasználatlanul maradt, marad napjainkig is. Peter Greenaway volt talán az egyetlen sztár-rendező, aki nagy filmjeiben is következetesen kísérletezett olyan alap kifejezési megoldásokkal, mint például a tér-idő szervezés, a non-linearitás és a kép-képben lehetőségek. Új törekvéseinek hatása napjaink mozgóképi művészetében, ha kisebb mértékben is, de mindenképpen fellelhető momentum.

A kísérleti mozi tehát megmaradt a szűk kört érintő, non-profit kisfilmek világában. Ez a tendencia úgy tűnik fordulatot vesz, legalábbis változik vagy lazul, ami a már említett új technikai lehetőségeknek is nagy mértékben köszönhető. Egyre több független, underground, experimentális, vagy absztrakt kisfilmekre specializálódott fesztivál kerül meghirdetésre⁸. A szereplés bárkinek adott. A HD technikai minőség bármelyik komputeren megvalósítható és az elkészült munka benyújtása egy fesztiválra az interneten keresztül percek alatt megtörténhet; költségek nélkül. Ha van demokrácia a művészet világában; akkor ez az; eljött az idő. Ezekkel a változó momentumokkal összhangban az is megfigyelhetővé vált az elmúlt évtizedekben, hogy a magas művészet és a műfaji törekvések egyre közelednek egymáshoz és meghatározóvá válik a „művészi mozinak” egy olyan új, hibrid válfaja, melyet olyan kultikus szerzők fémjelznek, mint például David Lynch vagy Tarantino.

De térjünk vissza szűkebben vett tárgyunkhoz; a kísérleti mozgóképhez. A „másik film” szélső pontján, animáció és képzőművészet metszésében helyezkedik el az absztrakt film/mozgókép. A klasszikus avantgárd idején olyan, már írásunkban említett alkotók nyitották meg a kapukat, mint például Hans Richter vagy Viking Eggeling. Magában az absztrakt kifejezés is problémás, a képzőművészet és a fotóművészet példáján elindulva inkább konkrét (film)művészetről kellene beszélni⁹.

Az absztrakt mozit, mozgóképet nagy területen átfeleli a vizuális zene (VZ). A vizuális zene az a típusú műfaj, médium, mely kapcsán a kép és hang/zene szoros, sajátos kapcsolatba kerülhet. Napjaink már említett történései, változásai újból a fókuszba helyezik az ilyen típusú intermediális törekvéseket, melynek gyökerei legalább háromszáz évre nyúlnak vissza. A „zene a szemnek”; leginkább olyan időben kiterjesztett megoldásokat jelent, ahol a zeneszerző gondolkodás, szerkesztés a meghatározó. Az igazi vizuális zenének nem is kellene, hogy hangja legyen (vö. például Thomas Wilfred vetítéseivel). A zene a legabsztraktabb művészeti kifejezé-

si forma, így nem véletlen, hogy itt is konkrét vizuális megjelenéssel találkozunk. A VZ kapcsán hang és kép egyenrangú, egymást építi, egymásból következik, sok esetben teljes szinkronia, vagy éppen az ellentéte valósul meg (lásd később). A számítógépes környezetben a hang automatikusan is (mozgó)képpé formálható (vizualizáció), illetve különféle analógiákkal, megoldásokkal transzformálható¹⁰.

A legtöbbször, megszokásból filmekről beszélünk, de napjainkban leginkább olyan mozgóképeket értünk ezeken, amik a számítógépes környezetbe olvadnak be. Forrás lehet akár szuper 8-as szalag, vagy analóg videofelvétel; a végeredmény technikai-mediális értelemben mindenképpen digitális.

A digitális környezet megvalósulása felé vezető úton az elektronikus (mozgó)képnek, a (klasszikus) videónak nagy szerepe volt. Előkészítette az utat az új típusú befogadáshoz. Összetartozó új szegmensek vázolhatók fel a mozgókép-készítés és befogadás vonatkozásában, amik a videó megjelenésével váltak nyilvánvalóvá, illetve kerültek fókuszba. Ezek tömören jelölve: az új típusú tér-idő szemlélet, a non-linearitás és az elektronikus modifikációk „valóság feletti” lehetőségeinek kiaknázása, elsősorban a forma-szín vonatkozásokban¹¹.

Az elektronikus (mozgó)kép, a videó előkészítette a teret a digitális környezethez. Olyan új momentumok teljednek ki a digitális technikában, mint például a szabad kísérletezés lehetősége, a variációk megőrzése és bármikor való visszahívása, majd újabb megoldások könnyed kikísérletezése, kép és hang tökéletes megfeleltetése¹². Ez utóbbi például, olykor túlzott sterilítást, „tökéletességet” kölcsönöz a mozgóképnek.

Túljutottunk a digitális robbanás euforikus megélésén. Egy olyan posztdigitális korba kerültünk, legalábbis a művészet területén, ahol az analóg megoldások természetesen fúziót alkotnak a legújabb megoldásokkal¹³. Az analóg és digitális szemlélet és technika összeolvastása teljesen új, hiteles művészeti megoldásokat hoz felszínre. Példaként említhetjük a szuper 8-as filmtechnika reneszánszát. A produktum

8 Például: Punto y Raya Festival, Basement Media Festival, Montreal Underground Film Festival, Altered Esthetics Film Fest, Winnipeg Underground Film Festival, Unexposed Film Festival, Haverhill Experimental Film Festival és Unseen Zinema, Online: <http://expcinema.org/site/en/calls-entries> (2016. 01. 19.)

9 A fogalmi tisztázásokhoz lásd: Gottfried Jäger–Rolf H. Krauss–Beate Reese: Concrete Photography/Konkrete Fotografie, Kerber Verlag, Bielefeld, 2005., vagy Gyenes Zsolt: Fotóművészeti stílusok – Kreatív gyakorlatokkal, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2013.

10 Elsősorban magyar nyelven (de mellette sok angol nyelvű anyaggal kiegészítve) található az a szakmai web-lap, mely a vizuális zenével foglalkozik (szerkeszti: Gyenes Zsolt). Online: <http://vizualzene.hu/>

11 Néhány irodalom a témához: Peternák Miklós (szerk.): Médiaörténeti szöveggyűjtemény I., MKF Intermedia–Barabás Ilona Kkt., Budapest, 1994., A videó világa. Videóművészet. Népművelési Intézet–Selyemgombolyító, 1983 és Gyenes Zsolt: Fény, mozgás és árnyék, Profunda könyvek, Kaposvár, 2007.

12 A témához kapcsolódóan lásd: Deborah Greh: Computers in Art Education. In: Secondary Art Education: An Anthology of Issues. The National Art Education, Reston, USA, 1990, vagy Gyenes Zsolt (szerkesztő): Informatikai eszközök a vizuális nevelésben, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

13 A témához kapcsolódó egyik érdekes tanulmány: Florian Cramer: What is 'Post-digital'?, Online: <http://www.aprja.net/?p=1318> (2015. 09. 16.)

a legtöbb esetben egy digitális környezeten és gondolkodáson átfuttatott hibrid mű, bizonyos szempontból megtartva a különféle médiumok sajátosságait; de lényege pont az azokon való átlépésen van; egy új minőség megteremtésén¹⁴.

A low és high technológia, a glitch-esztétika mind beolvasható a posztdigitális alapú művészeti megközelítésbe, ahol a dolgok nem önmagunkban jelentenek valamit, hanem generálva egymást, az említett új minőség felé vezetnek¹⁵.

A mozgókép ezredforduló környéki változásainak egyik legfontosabb és legérdekesebb vívmánya a loop megoldásokban keresendő. Bár a zenében már a XIX. század végén találkozunk vele (Erik Satie), illetve a videó-művészetben is felbukkan az 1960-as évektől kezdve (például Nam June Paik-nál), mégis az utóbbi húsz évben szaporodtak el azok az audio-vizuális művek, melyek végtelenítve jelennek meg, elsősorban művészeti galériákban, másodsorban a VJ/DJ kultúrában. Bill Viola nagy méretű videó-festményei, vagy Jeremy Blake-nek az Adobe After Effects képességeire építő művei kiemelt példák lehetnek ebben az irányban. A mozgókép a klasszikus avantgárd ideje óta kikívánczik a mozi megszokott nézői környezetéből (expanded cinema, video-art), de igazán mégis az elmúlt két évtizedben lépett ebben a vonatkozásban nagyobbat. Külön területként kell megemlíteni az internet környezetét, ahol például gif-animációkkal találkozhatunk. Minket, a gifekhez képest, most mégis jobban érdekelnek azok a nagyobb méretben vetített mozgóképek, ahol a megszokott elbeszélési struktúra önmagában a loop-olt tényről már teljesen megbomlik. A végtelenített mozgó hang-képet nem kell az elejétől a végéig nézni, nem kell leülve meredni a monitorra vagy a falfelületre. Elég megélni a teret, pontosabban belekerülni a térbe, szemlélődni, ahol a képi-hangi történet zajlik (például Bill Viola munkái). Ezekben a művekben az alkotó kalkulál a sajátos, a megszokottól eltérő nézői-hallgatói szokásokkal. Itt jegyezzük meg, hogy Andy Warhol nézhetetlenül hosszú, vágatlan filmjei az 1960-as évekből, mint például az Empire, ennek a szemléletnek előfutárainak is nevezhetők, abban a vonatkozásban mindenképpen, hogy azok a vetítések rövid időn belül átmentek valami sajátos interaktív „mozizásba”, akcióba.

Az audio-vizuális médiumokban alapvető kérdés, probléma a hang-kép megfeleltetés, a kétféle érzékelés sajátos viszonya. Ezt már írásunk első részében is érintettük. A viszony lehet sokféle, például teljes szinkronián alapuló, vagy aszinkronikus, esetleges, sőt disszonáns is. A vizuális zene alapfeladatának tartja a kísérletezést ebben a vonatkozásban (l. korábban írtak).

Michel Chion megalkotta a szinkrízis (synchresis) fogalmát, mely kapcsán a kép és hang a logikát mellőzően olyan építő viszonyba kerül egymással, ahol a gyakori mechanikus csapdákat elkerülve (szinkronia) egyféle szintézissel lép túl saját határain. Azoknak a szinkronizációs pontoknak a megtalálása a lényeg az alkotó számára, amelyek alkalmazásával a hang-kép kapcsolat új minőséget generál¹⁶.

Az 1990-es évek második felétől, a személyi számítógépek ugrásszerű fejlődése következtében technika-ileg lehetővé vált olyan audio-vizuális művek megvalósítása, ahol a gép generálja a képi és hang elemeket, részeket, szekvenciákat. Egyik ilyen emlékezetes mű Waliczky Tamás Marionettes című „anti-animációja”¹⁷. Lev Manovich Soft Cinema néven hozta létre szoftver vezérelte végtelenített művét¹⁸.

Az 1990-es évek közepe táján, amikor a tényleges multimédia számítógépek elterjedtek és a www is bekerült a széles köztudatba, gyakrabban felmerült az interaktív mozgókép megjelenésének, szerepének kérdése¹⁹. Technikailag minden adott volt. Azóta tudjuk, tapasztaljuk, hogy az interaktív mozi nem terjedt el meghatározó szinten; nem kezdte ki a megszokott, „lineáris” mozgóképnézési szokásainkat. Az élet önmagá interaktív. Miért kell(ene) a művészetnek is hangsúlyozni, megerősíteni ezt?

16 Michel Chion: Audio-Vision – Sound on Screen, Columbia University Press, New York, 1994.

17 Online: <http://www.waliczky.net/> (2016. 03. 14.) Marionettes, 2006:

„Marionettes’ is a seven minutes long computer animation about collapse. Marionettes are controlled by strings. If there is no string, they collapse. Nobody animates the body. If nobody animates the body, it will be animated by natural forces. Mass. Gravity. Collision. Randomization. In this animation the animator does not animate in the traditional term. Therefore we can say it is an anti-animation. The forces which control the movements of the marionettes calculated by physical simulation algorithms. Therefore these movements are strictly mathematical ones. They are dramatic, too. They visualize collapse in physical and – amazingly enough from puppets animated by machines – psychological meaning.”

18 Online: <http://www.ubu.com/film/manovich.html> (2016. 03. 14.) „SOFT CINEMA: Navigating the Database is the Soft Cinema projects first DVD published and distributed by The MIT Press (2005). Although the three films presented on the DVD reference the familiar genres of cinema, the process by which they were created and the resulting aesthetics fully belong to the software age. They demonstrate the possibilities of soft(ware) cinema – a ‘cinema’ in which human subjectivity and the variable choices made by custom software combine to create films that can run infinitely without ever exactly repeating the same image sequences, screen layouts and narratives.”

19 Lásd példaként: Hirsch Tibor: Van-e mozi a mozi után?, jegyzet, kézirat, ELTE, Budapest, 1996. vagy Gyenes Zsolt: Kreatív gyakorlatok – Mozgóképkultúra és médiaismeret, BMÖPI, Pécs, 2000.

14 Lev Manovich és mások posztdigitalitásról írtak, beszéltek az ezredforduló környékén, mely sok ponton a posztdigitális gondolkodáshoz kapcsolható, előzménynek is tekinthető és majdnem hogy megfeleltethető a két fogalom egymásnak. Lásd például: Lev Manovich (2001): Posztdigitalitás esztétika – Krízisben a médium, Online: <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=227> (2009. 12. 19.)

15 A(z új) fogalmak tisztázásához segítséget nyújthat a következő könyv: Mathew Fuller (szerk.): Software Studies – A Lexicon. MIT Press, Leonardo Books, Cambridge, USA, 2008.

Olykor-olykor felbukkannak olyan kísérletek, mint például Si Waite 2013-as *Kafka-esque-je*, mely valódi kortárs multimédia produkciónak nevezhető; a különféle médiumok ember általi interaktív alakításának sikeres megvalósulása²⁰.

A dolgozatnak ebben az utolsó részében néhány hazai, kortárs példát vizsgálunk meg. Szempontjainkat magukhoz a művekhez igazítjuk. A korábbi részben tárgyalt összetevők, problémák összecsengenek, megerősítést nyernek sok helyen az alábbiakkal.

Lux Antal Holdudvar (Mondhof) című, öt és fél perces, 2012-es videója a klasszikus videóművészet szemléletén alapszik, annak minden pozitívumát beleértve. A személyes hangvételi mű, – mely nem idegen a videóművészetől, ebben a vershez hasonlít a műfaj – a szerző „lassú lábadozásának holdudvarra vezető világműve”. A tánc, mint motívum az elejétől kezdve végigkíséri a mozgóképet és mint metaforaként, szimbólumként értékelhető. A mű képi világa az ágyon fekvő, a beteg szemébe folyamatosan belesütő lámpákat idézi meg. Ehhez társul, szó szerint összeforrasztva (kulcsolási technika) az izzó vörösből, narancs színben megjelenő, önmagába visszatérő tánc, a táncosok mozgása. A mozgás inkább töredezett, mint folyamatos, ezzel is hangsúlyozva az álomszerűséget, a fragmentumok non-lineáris voltát. A hang és kép, mint minden hiteles audio-vizuális műben, sajátos egységet alkot. Egymást építik a különböző érzékekre ható stimulusok, hol erősítve, máshol inkább idézőjelbe téve az adott közlés dominanciáját, jellegét. Lux, tehát tökéletesen együtt kezeli a hangot és képet; a kettő „szinkrízise” hozza létre a sajátos minőséget. Ez a megfoghatatlan valami az, ami a munka lényegét, esszenciáját hordozza, ami megkülönbözteti a többi, más műalkotásoktól.

Hasonló „keresésről” ír Szigetvári Andrea 2010-es, CT című interaktív audio-vizuális műve kapcsán is.

„A CT című darab kísérlet arra, hogy térben mozgó képanimációt meghangosítva különböző jelentéstartalmakat generáljunk kihasználva, hogy a kép és hang képes átérteni és közösen kialakítani jelentéseket. A cél, hogy a két modalitás (hallás, látás) egymásmellé rendelésével új minőség keletkezzen, ne váljon külön az audió és a vízió, hanem „audiovízió”-ként közösen fejessen ki valamilyen érzetet, hogy az együttműködésből hozzáadott érték szülessen.”²¹

Ennél a darabnál, mely egyébként e sorok írójának CT-animációjából indul ki, a két modalitás megfeleltetésén túl, vagy inkább azzal összhangban, az interaktivitás

válik főszereplővé. Azon kevés kortárs kísérletek közé sorolható a nagyjából 20 percesre tervezett előadás, ahol a szerző improvizációja, mintegy hangszerezen való játéka alakítja ki a végleges, de csak az akkor, abban az adott idő-térben tapasztalható formátumot, megjelenést. A vizuális elemek rövidsége, ezért variálhatóságának korlátai a hozzá rendelt hangokkal, különféle mátrixokkal teljesebbé ki igazán. A visszatérő vizuális elemek hangsúlyozzák, emelik ki a gazdagabb auditív változásokat. A szokatlan módon alkalmazott technika; a CT-felvételek elkészítése a kimozdítással, ami az eszköz nem rendeltetésszerű használatából ered, sajátos vizuális látványt eredményez. Az eredetileg egy drótkompozíció sűrű szellett fényképsorozata a fém tulajdonságának köszönhetően megzavarja a tiszta látványt; éppen ez okozza esztétikai minőségét. A „hiba esztétikája” dominál²². A kozmikus hatást keltő mozgó fénypontok generálják a hangokat, az elektroakusztikus zenét, de fordított irányban is igaz a megállapítás. A találkozás szűkebben vett szinkronitást eredményez²³. (1. ábra)

Szigetvári Andrea elektro-akusztikus zeneszerző egy másik műve kapcsán Stewart Collinsonnal dolgozott együtt. A *Transitus Angeli* 2014-ben készült, 11 perces audio-video, bár típusa/technikája szerint inkább talán animációnak nevezhető²⁴. A két szerző tudatosan törekedett a chioni szinkronizációs pontokon keresztül (point of synchronization) egy „laza szinkronizmuson” (loose synchronism) alapuló kép-hang megfeleltetés megvalósítására²⁵.

E sorok írója 2010-ben kezdte el *Szinkrónia* néven annak a kísérleti audio-vizuális sorozatnak a létrehozását, aminek eddig több mint száz különálló opusza valósult meg²⁶. A korai szakaszban elsősorban az alapelemekre épülő szigorú hang-kép megfeleltetések kerültek előtérbe, de egyre lazult a kapcsolat és a chioni ideológiához is igazodva egy tágabb, szabadabb szinkronizáció valósul meg a *Szinkrónia* audio-video moduljai között.

22 Vö. Kim Cascone (2000): A hiba esztétikája: „poszt-digitális” tendenciák a kortárs komputerművészetben, Online: http://www.balkon.hu/balkon03_12/12cascone.html (2010. 01. 13.)

23 Szigetvári Andrea: CT, élő elektronika, interaktív audio-vizuális mű, 2010, Részlet a műből: online: https://www.youtube.com/watch?v=73o54m5s_2g (2016. 03. 16.)

24 Online: <http://art-film-festival.com/portfolio/transitus-angeli-stewart-collinson-andrea-szigetvari/> (2016. 02. 10.)

25 „*Transitus Angeli* is located within the stream of film-work that has sought alternatives to realistic visual representation and figuration, but acknowledges that abstraction in both the visual and sonic domains cannot be separated from the world from which it emerges. Ironically titled, this piece of 'sonic cinema', or 'sonikinos', is an oppositional response to current reactionary tendencies and growing economic, social and political turbulence. Through systematic distortion and deconstruction, a synthesised bell-sound becomes transformed into a rough-music, charivari, scampanate, or katzenmusik, articulated and reinforced visually, synchronically, and synaesthetically by the agitated jitter of a visual field derived from digitised looped and sequenced hand-painted 16 mm film.”

26 Online: http://vizualzene.hu/vaku_program_final.pdf (2016. 02. 10.)

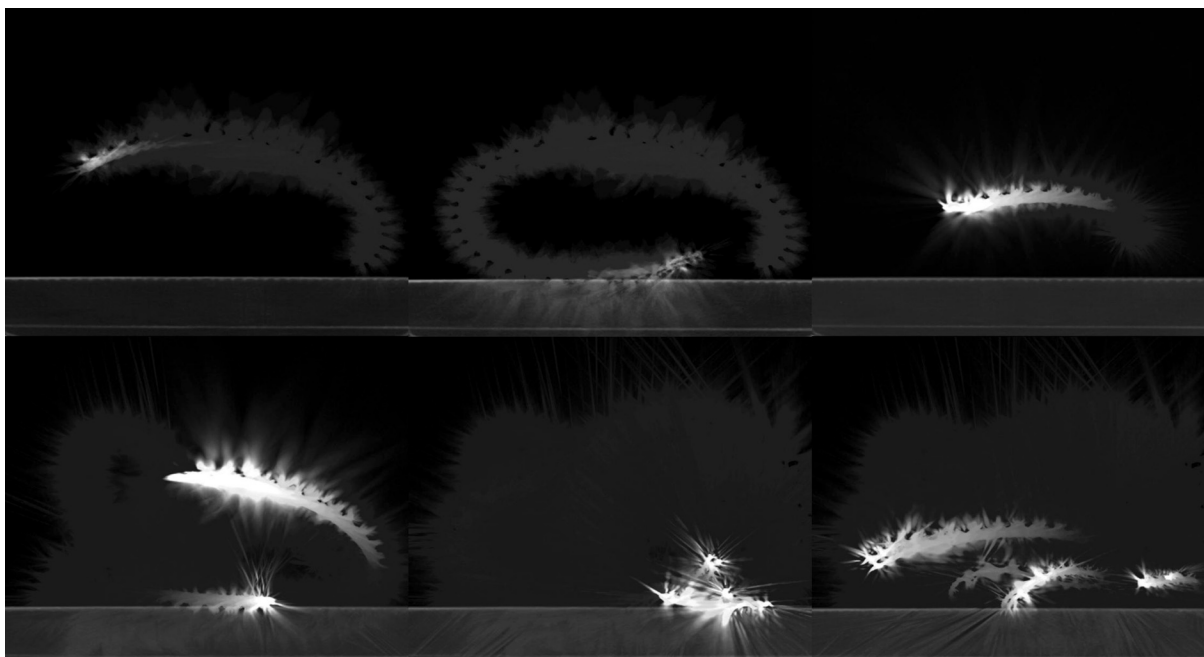
26 2012-ben adta ki a *Képirás Művészeti Alapítvány* az első elkészült 30 darabból DVD válogatását egy füzet kíséretében (Gyenes Zsolt: *Szinkrónia/Synchrony*).

20 Si Waite: Sensation and Control: Indeterminate Approaches in Popular Music. In: *Leonardo Music Journal*, Volume 24, The MIT Press, USA, 2014, p.p. 78-79.

„In *Kafka-esque*, a human performer controls the music and visuals by typing a Franz Kafka quote on a computer keyboard. The system recognizes certain words in the text, and responds by changing the states of a number of sound generators. The rhythm of the typing determines the rhythmic elements of the piece.”

21 Szigetvári Andrea: CT – kép és hang kölcsönös átértelemzése interaktív zenei rendszer segítségével, Online: http://vizualzene.hu/szigetvari_andrea.pdf (2015. 03. 14.), 3. oldalon

1. ábra. Szigetvári Andrea: CT, élő elektronika, interaktív audio-vizuális mű, 2010 (állóképek)

A legszigorúbb szabályokon alapuló, de már áttekinthetetlen struktúrák véletlenszerűsége hoznak létre. A véletlennek nagy a szerepe minden típusú művészetben²⁷. A váratlan, az izgalom és a véletlen karöltve jelennek meg a mozgóképen is; egyik mozgatórugó lehet az érdekesítő művek létrehozásának vonatkozásában. A Fibonacci számsor, mint a legegyszerűbben kiszámítható struktúra alkalmazása, a fentiek értelmében véletlenszerűsége hoz létre. Ez pedig a mindennapi tapasztalatainkkal nagy mértékben találkozik. Főleg a Szinkrónia sorozat első felében alkalmaztam gyakran az ismert számsort a képi és hangyi környezet létrehozásában. Minden esetben előre megterveztem a makrostruktúrát (2. ábra). A mikro-elemek a munkafolyamat során alakultak, épültek be a nagy egészbe. Az „audio-vizualizáció” folyamatában a szonifikációnak, de ugyanúgy a vizualizációnak is szerep jut. Csak néhány momentuma a kutatási háttérnek, illetve az inspirációknak, felsorolás-szerűen a következő: Braille-írás, Beissel-harmóniák, Szkrjabin misztikus akkordja, búvós négyzet, CTG-diagram, Leverkühn zenei harmóniái (Thomas Mann), Ludolf-féle szám, Cangiante-színsor, Ingo Glass forma-szín analógiája, audio spectrum, Rubik-kocka, szinesztézia és utóképek²⁸. Mind olyan elemek ezek, melyek „szigorúságuk kiszámíthatatlanságával” élő struktúrákat generálnak.

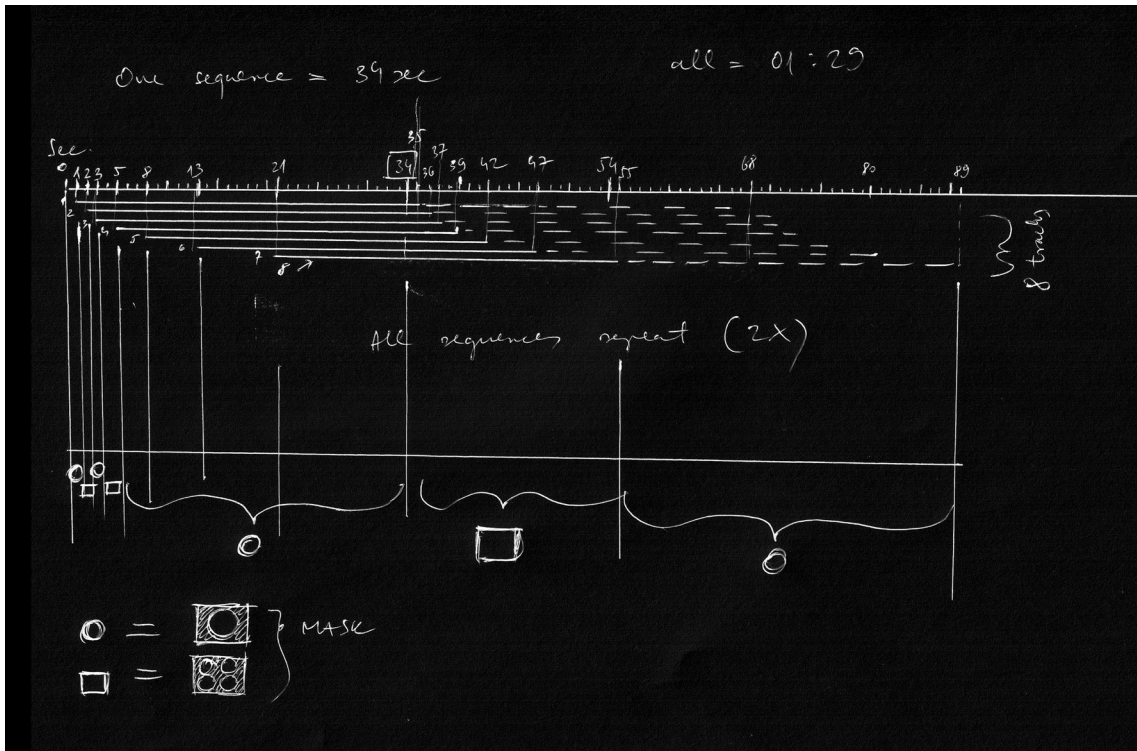
Végezetül a példák sorában a Szinkrónia sorozat egyik legutóbbi opuszát ismertetem röviden (3. ábra). A mű alapját Kurt Schwitters Ursonata-ja adja; a dadaista mű inspirálta. Ismételten szerepet kap a Fibonacci-számsor alapján való makro-struktúra megvalósítása. A munka igazi posztdigitális szemléletben készült. Felhasználásra kerül benne diafilmkocka és VHS videó-részlet is. A hangyi- és a képi elemek szekvenciái is egyetlen szövegpartitúrából indulnak ki (Ursonate), melyek analóg hang-kép felvételek újrakeverésével, digitális módosításaival nyerik el formájukat. Többszörös (monitor)rétegződések, modifikációk, visszatérő elemek, idézetek összeforrasztása vezet el a végső audio-vizuális megjelenésig. A low-tech, a glitch-szerű esztétika, utalás az analóg, klasszikus videóművészet formáira, szintén meghatározó tényezők. Az absztrakt képi világ és szerkesztésmód újabb kihívásnak nevezhető. Természetesen nincsen története a műnek, maximum csak történések vannak benne. Ezért a vizuális-auditív elemeknek, azok együttesének több, mint tíz percen keresztül „el kell vinniük a balhét”. A layer-ek csúsztatásai, visszatérő, bár variált formátumai a megformált ritmus-sal karöltve vezetnek térbe és időben tovább²⁹.

A kizökentés a megszokott kerékvágásból a művészet alapjellegzetességei (és alapfeladatai) közé tartozik. Napjaink audio-vizuális kultúrájában úgy tűnik koránt sincsenek kimerítve a (megformálási) lehetőségek. A „másik út” még tovább ágazódik...

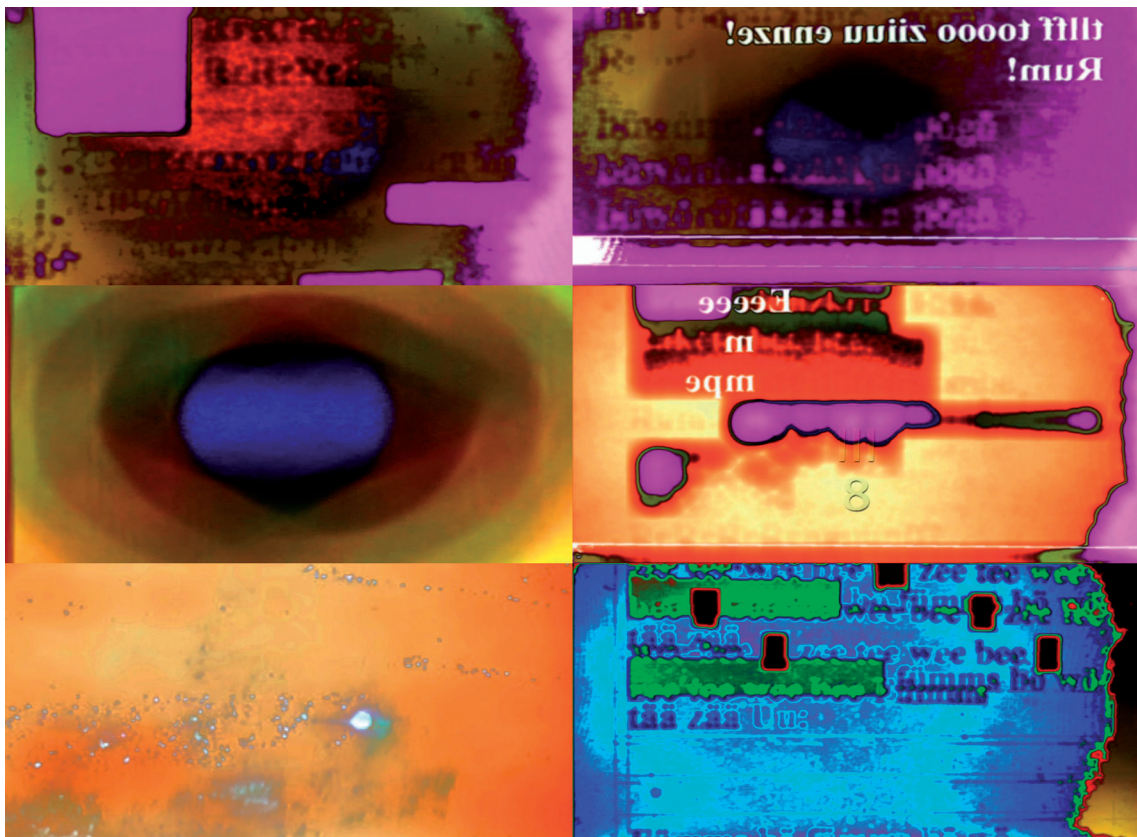
27 Vö. Véletlen mint stratégia / Chance as strategy, Nyílt Struktúrák Művészeti Egyesület, kiállítás a Vasarely Múzeumban, Budapesten és katalógus, 2012.

28 Lásd részletesen: Gyenes Zsolt: A Szinkrónia keletkezése, Online: http://vizualzene.hu/gyenes_szink_keletkezese.pdf (2016. 03. 16.)

29 Online: <https://www.youtube.com/watch?v=3OVyer68bcM> (2016. 03. 16.)

2. ábra. Gyenes Zsolt: Szinkronia Opus 93/b című munka vázlata, partitúrájának részlete, 2014.

3. ábra. Gyenes Zsolt: monitorTEXTúrák, audio-vizuális munka, 10:45, 1280×720 px, MOV, hifi stereo hang, 2016.